
સાડજ સુખ સાધન.

ગુર્જરાનુવાદ

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ.

સ્ટેશન અગાસ.

વાયા. આણંદ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીગ્રહટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૬૧૬ કિમત

ગ્રંથનામ ૨૧૨૪ સુખ સીધન

વર્ગાક ૫૩૧: ૫૨

ॐ

શ્રીસદ્ગુરવે નમોનમઃ

સ્વ૦ જ્ઞ૦ શીતલપ્રસાદજી

પ્રયોજિત

સહજ સુખ સાધન.

ગુર્જરાનુવાદ.

પ્રકાશક:-

જ્ઞ૦ ગોવર્ધનદાસજી B. A.,

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ,

સ્ટેશન અગાસ. વાયા આણંદ.

પ્રથમાવૃત્તિ-પ્રત ૧૦૦૦.

વીરસંવત

સને

વિક્રમ સંવત

૨૪૭૧

૧૯૪૫

૨૦૦૧

Printed at Shree Krishna Printery, Ratanpole, Ahmedabad.

Printer Jani Govindlal Mohanlal:

ૐ

ગુજરાતી કાવ્ય-સંગ્રહ

સમતા, રમતા, ઉરધતા, જ્ઞાયકતા સુખલાસ;
વેદકતા, ચૈતન્યતા, એ સખ જીવ વિલાસ.

“જે તીર્થંકર દેવે સ્વરૂપસ્થ આત્માપણે થઈ વક્તવ્યપણે
જે પ્રકારે તે આત્મા કહી શકાય તે પ્રમાણે અત્યંત યથા-
સ્થિત કહ્યો છે, તે તીર્થંકરને બીજી સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો
ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છીએ.

પૂર્વે ઘણાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવાથી તે વિચારનાં
ફળમાં સત્પુરુષને વિષે જેનાં વચનથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે,
તે તીર્થંકરનાં વચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ઘણા પ્રકારે જીવનો વિચાર કરવાથી, તે જીવ આત્મારૂપ
પુરુષ વિના જાણ્યો જાય એવા નથી એવી નિશ્ચલ શ્રદ્ધા
ઉત્પન્ન થઈ તે તીર્થંકરના માર્ગબોધને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તે જીવનો વિચાર થવા અર્થે તે જીવ
પ્રાપ્ત થવા અર્થે યોગાદિક અનેક સાધનોનો બળવાન પરિ-
શ્રમ કર્યો છતે પ્રાપ્તિ ન થઈ તે જીવ જે વડે સદાજ પ્રાપ્ત
થાય છે તેજ કહેવા વિષે જેના ઉદ્દેશ છે, તે તીર્થંકરના
ઉદ્દેશ વચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ.”

શ્રીમદ્ રાજગુરુ.

નિવેદન.

(નારાય)

“અનંત સૌખ્ય નામ દુઃખ, ત્યાં રહી ન મિત્રતા !
અનંત દુઃખ નામ સૌખ્ય, પ્રેમ ત્યાં વિચિત્રતા !
ઉઘાડ ન્યાય નેત્રને, નિહાલ રે ! નિહાલ તું;
નિવૃત્તિ શીઘ્રમેવ ધારી, તે પ્રવૃત્તિ બાળ તું.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“જીવ પોતાને ભૂલી ગયો છે અને તેથી સત્સુખનો
તેને વિયોગ છે એમ સર્વ ધર્મ સમ્મત કહ્યું છે.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આત્માના અસ્તિત્વની આસ્થાવાળાં દર્શનોના ઉપદેશનો
સામાન્ય સૂર જોઈશું તો જણાશે કે “સર્વ કલેશથી અને
સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક આત્મજ્ઞાન છે.”
(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર). આત્મા-અનાત્માના ભેદોનું સાચું જ્ઞાન
થવું એ સત્સુખ પ્રાપ્તિનું પ્રથમ કારણ છે. સુખ એ આત્માનો
ગુણ છે. આત્મા સિવાયના અન્ય કોઈ પદાર્થોમાં સુખ
નામનો ગુણ નથી, પણ અનાદિના સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનને
લીધે-ભ્રાંતિથી આ જીવે અન્ય પદાર્થોમાં સુખ કદપી-તે અન્ય
પદાર્થોમાંથી સુખની પ્રાપ્તિ થવા અર્થે અનેક પ્રકારે અત્યંત
પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સૌ પ્રયત્નો રેતીમાંથી તેલ મેળવવાની
સમાન નિષ્ફળ ગયા.

પરપદાર્થોના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન થાય, પરપદાર્થોમાંથી

પોતાપણની માન્યતારૂપ બ્રાંતિ ટળે અને નિજ શુદ્ધ સ્વાભા-
વિક સ્વરૂપને વિષેજ પોતાપણનો બોધ થાય, અને તેમાંજ
લીન-સ્થિર થઈ સહજ સ્વાભાવિક અનંત શાશ્વત સુખને
જીવ પામે એવી કરૂણા બુદ્ધિથી શુદ્ધાત્મપ્રાપ્ત પુરૂષોએ
એના ઉપાય અને સ્વરૂપ દર્શાવતો ઉપદેશ અનેક ગ્રંથારૂઢ
કર્યો. કે જેથી જીવ તે ઉપદેશ સત્પુરૂષોના આશ્રયે સમાગમે
સમજી અવધારી નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ અનંત
સત્સુખને પામે. આવા અનેક ઉપકારી ગ્રંથોમાંથી સુંદર
તારણ અને સંગ્રહરૂપ આ ગ્રંથ કોઈ એક આચાર્યની કૃતિ
નથી પણ અનેક આચાર્યોની કૃતિરૂપ બને છે. આ ગ્રંથના
મૂળ પ્રયોજક અને સંગ્રાહક શ્રી દિગંબર આમ્નાય અનુસારી
સ્વં પ્રં શીતલપ્રસાદજીએ મૂળ શ્લોકો સાથે તેનું હિંદી
ભાષાંતર આપી દરેક અધ્યાયની શરૂઆતમાં તે તે વિષયને
સરલ હિંદીમાં સમજાવ્યો છે. તેમ દરેક અધ્યાયના અંતે
હિંદી સવૈયા સંગ્રહી વિશેષ રસમય બનાવ્યો છે.

વર્તમાનકાળના અધ્યાત્મ યુગપ્રવર્તક પરમ તત્ત્વજ્ઞ
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અનન્ય ભક્ત શ્રી લઘુરાજ સ્વામીશ્રીના
યોગે, ધર્મપ્રાપ્તિ માટે વિષમ એવા આ કળિકાલમાં, આત્માર્થી
મુમુક્ષુઓ માટે, મતમતાંતર રહિત, નિજ શુદ્ધસ્વરૂપ સાધનાર્થે
સત્સમાગમ યોગ્ય એવું આ શ્રી સનાતન જૈન શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
આશ્રમનું સ્થાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. જ્યાં લિપ્ત લિપ્ત
સંપ્રદાય અને દર્શનના જિજ્ઞાસુ જીવે એક આત્માર્થે એકત્ર
થાય છે. આ સ્થાનના અધિષ્ઠાતા પરમોપકારી શ્રી લઘુરાજ
સ્વામીશ્રીના ગુણાકર્ષણે ખેંચાઈ પ્રં શીતલપ્રસાદજીનું

વારંવાર અત્ર આવવું થતું. શ્રી બ્રહ્મચારીજીનું વિશાળ શાસ્ત્ર-
વૈચંચન અને ૫૦ ઉ૦ પૂ૦ સ્વામીશ્રીના નિજ શુદ્ધાત્માનુભવ
રસથી ઓતપ્રોત અધ્યાત્મ ઉપદેશના શ્રવણનો આનંદ આને
પણ સ્મરણ થતાં કિંદલાસ આપે છે. આવા સમાગમના પ્રસ-
ંગમાં પૂ૦ ઉ૦ સ્વામીશ્રીએ 'બ્ર૦ શીતલપ્રસાદજીને પ્રેરણા
કરી કે પરમ પુરૂષોના અનેક ગ્રંથોમાંથી દોહન કરી એક
ગ્રંથ તૈયાર થાય તો આત્માર્થીઓને ઉપયોગી થાય. આ
સૂચના સહર્ષ સ્વીકારી લાઈ જે પ્રયત્ન 'બ્ર૦ શીતલપ્રસાદજીએ
કર્યો તેના ફળસ્વરૂપ આપણને હિંદી સહજ મુખ સાધન
ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો. એ ગ્રંથની પ્રેસકોપી 'બ્ર૦ શીતલપ્રસાદજીએ
૫૦ જિ૦ સ્વામીશ્રીના હસ્તમાં આપતાં તેઓશ્રીએ એનું
આગંત શ્રવણ કર્યું. મુમુક્ષુઓને સમજવામાં વિશેષ સરલ
થાય એ હેતુથી એ હિંદી ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી
છાપાવવાની સૂચના કરી. જે શિરસાવંઘ કરી ભાઈ શોભાગભાઈએ
પ્રથમના છ અધ્યાયનું ભાષાંતર તૈયાર કર્યું અને બાકીના
ત્રણ અધ્યાયનું ભાષાંતર ભાઈ રાવજીભાઈએ કર્યું. હિંદી
સંવેયાનું પણ ગુજરાતી કરવામાં આનંદ છે.

સંવત ૧૯૯૨ માં હિંદીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ આ ગ્રંથ
૫૦ ઉ૦ સ્વામીશ્રીની સૂચનાનુસારે ગુજરાતીમાં જલ્દી પ્રસિદ્ધ
થાય એવી 'બ્ર૦ શીતલપ્રસાદજીની વારંવાર પ્રેરણા જતાં
કેટલાંક કારણે અત્યાર સુધી અપ્રગટ રહેલ તે આને પ્રસિદ્ધ
કરી ૫૦ જિ૦ શ્રી૦ લઘુરાજ સ્વામીશ્રીની સૂચના પ્રેરણાને
મૂર્ત સ્વરૂપ આપતાં આનંદ થાય છે. પણ સાથે એક વાતનો
મનમાં રાંચ પણ રહી જાય છે કે ૫૦ ઉ૦ સ્વામીશ્રી તથા

બ્રાં રીતલપ્રસાદજી બંને આજે દેહધારી સ્વરૂપે આપણી વચ્ચે નથી. હરિ ઈચ્છા બલીયસી !

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં અમદાવાદ નિવાસી શ્રીમાન્ શેઠ શ્રી. શાંતિલાલ મંગળદાસે તેમના સ્વ. પિતાશ્રી શેઠ શ્રી. મંગળદાસ જેસીંગલાઈના સ્મરણાર્થે આ આશ્રમના શ્રી જ્ઞાનખાતામાં રૂા. ૨૦૦૧) બેહુબર એકની ભેટ આપી પોતાનો આશ્રમ પ્રત્યેનો તથા આવાં સત્કાર્યો પ્રત્યેનો પ્રશંસનીય પ્રેમ પ્રગટ કર્યો છે.

આશા છે કે મુમુક્ષુઓ આ ગ્રંથનો પૂર્ણ લાભ લેશે અને કંઈ પણ ક્ષતિ જણાય તો જણાવી ઉપકૃત કરશે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ
રૂે. અગાસ.
૨૦૦૧ આશ્વિન વદ ૧
તા. ૨૨-૧૦-૪૫

લી૦
અધ્યાત્મ પ્રેમી
બ્રાં ગોવર્ધનદાસજી.

ભૂમિકા.

માનવ પર્યાય એક દિન જરૂર પલટાય છે, પરંતુ પર્યાયધારી દ્રવ્ય નિત્ય કાયમ રહે છે. આ માનવ પર્યાય જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યથી બનેલો છે. એ બંને દ્રવ્યોની અનાદિ સંગતિ સંસારમાં થઈ રહી છે. બંનેમાં વિભાવરૂપ પરિણમવાની શક્તિ છે. એટલા માટે કાર્માણુ શરીરરૂપે બંધાયેલાં કર્મોના વિપાકથી આત્માની રાગદ્વેષ મોહ પરિણતિ થાય છે. એ અશુદ્ધ ભાવનું નિમિત્ત પામીને પુનઃ કાર્માણુ શરીર સાથે કર્મપુદ્ગલોનો કર્મરૂપ બંધ થાય છે. ‘બીજથી વૃક્ષ અને વૃક્ષથી બીજ’ની પેટ એક બીજના વિભાવ પરિણમનમાં પરસ્પર નિમિત્ત થઈ રહ્યાં છે. મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયથી આ જીવ પુદ્ગલના મોહમાં ઉન્મત્ત થઈને પોતાના મૂળ જીવ દ્રવ્યને ભૂલી ગયો છે. તેથી આત્મિક સહજ સુખનો તેને વિયોગ રહ્યા કરે છે જે જે પર્યાયોને આ જીવ ધારણ કરે છે તેમાં તે તન્મય થઈ જાય છે અને તદ્રૂપ જ પોતાને માની લે છે. રાત્રિદિવસ ઇન્દ્રિય સુખની તૃષ્ણામાં આકુલ થઈને તેને શમાવવાના ઉપાય કરે છે. પરંતુ સત્ય ઉપાય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી તૃષ્ણાનો રોગ અધિક અધિક વધતો જાય છે.

જેમ લોહાની સંગતિથી અગ્નિને ધનના માર સહન કરવા પડે છે. તેમ પુદ્ગલની સંગતિથી જીવને પણ અનેક દુઃખ અને ત્રાસ ભોગવવા પડે છે. પિંજરામાં પૂરાયેલું પક્ષી જેવું પરાધીન છે તેવો આ જીવ કર્મ પુદ્ગલની સંગતિથી પરાધીન છે. સાચું સહજ સુખ એ આત્માનો ગુણ છે. એની શ્રદ્ધા વિના આ મૂઠ પ્રાણી વિષય સુખનો લોલુપી થઈને ભવબ્રમણ્યમાં સંકટ સહન કરતો પરાધીનતાની ખેડીમાં બંધાયેલો મહાન વિપત્તિઓથી ગ્રહાયેલો છે. જે એ પ્રાણીને પોતાના સહજ સુખની શ્રદ્ધા થઈ જાય અને એવું જ્ઞાન થઈ જાય

કે તે સહજ સુખ મારી જ પાસે છે અને મને મારી મેળે મળી શકે છે, તો તેને સ્વાધીન થવાનો માર્ગ મળી જાય. રાગદ્વેષ મોહ પરાધીનતાને આમંત્રણ કરે છે જ્યારે વૈરાગ્યપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન પરાધીનતાને છેદીને આત્માને સ્વાધીન કરે છે.

જે વિકાસથી બંધ થાય છે તે ચીકાસ સુકાઈ જવાથી બંધ છેદાય છે. પ્રાચીન કાળમાં શ્રી ત્રંકણ, અભિત, સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, પદ્મપ્રભુ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભુ, પુષ્પદંત (સુવિધિ), શીતલ, શ્રેયાંસ, વાસુપૂજ્ય, વિમલ, અનંત, ધર્મ, શાંતિ, કુંડુ, અરહ, મંથિ, મુનિસુવત, નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને મહાવીર એ ચોવીસ તીર્થંકર થઈ ગયા છે. તેમની મધ્યમાં અગણિત મહાત્માઓ થઈ ગયા છે. શ્રી મહાવીર પછી શ્રી ગૌતમ, સુધર્મ અને જંજુ એ ત્રણ કેવલજ્ઞાની થઈ ગયા છે. એ સર્વેએ આત્માને ઓળખ્યો હતો, જાણ્યો હતો, કે આત્મા સ્વભાવથી શુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સુખવીર્યમય પરમાત્મારૂપ છે.

આ આત્મા રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મ અને શરીરાદિ નોકર્મથી ભિન્ન છે. આ જ્ઞાનને સમ્યગ્દર્શન વડે સમ્યગ્જ્ઞાન બનાવીને તે મહાત્માઓએ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું ધ્યાન કરવારૂપ સમ્યક્ચારિત્ર પાળ્યું એ રત્નત્રયમયી આત્મસમાધિ દ્વારા પોતાને બંધ રહિત મુક્ત કરીને પરમાત્મપદમાં સ્થાપિત કર્યા. તે તીર્થંકરાદિ મહાન પુરુષોએ બતાવેલા માર્ગ ઉપર તેમના પછી અનેક મહાત્માઓ ચાલ્યા અને અનેકાએ તે સારરૂપ ઉપદેશને ગ્રન્થોની અંદર સ્થાપિત કર્યો.

અધ્યાત્મમય નિશ્ચય ધર્મના ગ્રંથકર્તાઓમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ છે તેમણે રચેલા પંચાસ્તિકાય, પ્રવચન સાર, અષ્ટ-પાહુક આદિમાં શ્રી સમયસાર એક અપૂર્વ ગ્રન્થ છે. તે આત્માને આત્મારૂપ, પરથી ભિન્ન દેખાડવામાં દર્પણ સમાન છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના ત્રણે પ્રાજ્ઞતોના ટીકાકાર શ્રી અમૃતચન્દ્ર આચાર્ય મહા આત્મજ્ઞાની અને ન્યાયપૂર્ણ સુંદર લેખક થઈ ગયા છે. શ્રી સમયસારના અર્થને

ખોલનારા જ્યપુર નિવાસી પંડિત જયચંદ્રજી થઈ ગયા છે. તેમની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકા આત્મતેત્વનો પ્રકાશ કરવામાં અપૂર્વ ઉપકાર કરે છે. કારણ (બરાબર) વરાડ પ્રાંત નિવાસી શ્રીસેનગણુના વિદ્વાન ભટ્ટારક શ્રી વીરસેન સ્વામી સમયસારનું વ્યાખ્યાન કરવામાં એક અદ્વિતીય મહાત્મા છે. તેમની પાસે એક વર્ષાકાળ વીતાવીને મેં સમયસાર આત્મખ્યાતિનું વાચન કર્યું હતું. શ્રી વીરસેન સ્વામીના અર્થ પ્રકાશથી મને અદ્વૈતબુદ્ધિને વિશેષ લાભ મળ્યો હતો. તેને આશ્રયે બીજા પણ જ્ઞાન સાહિત્યનું મનન કરવાથી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મુખ્ય શિષ્ય શ્રી લઘુરાજજી મહારાજની પુનિત પ્રેરણાથી આ ગ્રંથ એવી રીતે લખવામાં આવ્યો છે કે શ્રી તીર્થંકર પ્રણીત જિન ધર્મનો કંઈક ખોધ દર્શાવાય અને અનેક આચાર્યોના વાક્યોનો મંત્રાદ કરાય કે જેથી પાઠકગણ સ્વાધીનતાની કુચી પામીને પોતાના અજ્ઞાન રૂપ પડદાને ખોલીને પોતાનામાંજ પરમાત્મદેવનાં દર્શન કરી શકે.

જે ભવ્ય જીવ આ ગ્રંથને આદિથી અંત સુધી બણી જઈ પછી આમાં જે ગ્રંથોમાંથી વાક્યોનો મંત્રાદ કર્યો છે તે ગ્રંથોનું પઠન કરશે તો પાઠકોને વિશેષ આત્મલાભ થશે. આમાં યથાસંભવ જિનવાણીનું રહસ્ય સમજીને જ લખાયું છે, તો પણ ક્યાંય અજ્ઞાન અને પ્રમાદથી કાંઈ ભૂલ થઈ હોય તો વિદ્વંજનો મને અદ્વૈતબુદ્ધિ નળણીને ક્ષમા કરશે. અને ભૂલને સુધારી લેશે. મારી ભાવના છે કે આ ગ્રંથ સર્વ જનો પડન કરી આત્મજ્ઞાનને પામી સુખી થાવ.

અમરાવતી
આશ્વિન સુદી ૮ વીર મં. ૨૪૬૦
તા. ૧૬-૧૦-૧૯૩૪.

જ્ઞાન ધર્મપ્રેમી
અક્ષયારી સીતલપ્રસાદ.

અનુક્રમ:

	૫૪
પ્રથમ અધ્યાય—સંસાર સ્વરૂપ	૨
બીજો અધ્યાય—શરીર સ્વરૂપ	૫૬
ત્રીજો અધ્યાય—ભોજાનું સ્વરૂપ	૯૪
ચોથો અધ્યાય—સહજ સુખ અગર અતીન્દ્રિય સુખ ...	૧૩૫
પાંચમો અધ્યાય—શુવનું એકત્વ	૧૮૫
છઠ્ઠો અધ્યાય—સહજ સુખ સાધન	૨૬૩
સાતમો અધ્યાય—સમ્યગ્દર્શન અને તેનું મહાત્મ્ય ...	૩૫૯
આઠમો અધ્યાય—સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેનું મહાત્મ્ય ...	૪૯૨
નવમો અધ્યાય—સમ્યક્ચારિત્ર અને તેનું મહાત્મ્ય ...	૫૭૨
અંતિમ મંગળ અને પ્રશસ્તિ	૬૬૨

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	સાધન	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૦	૧	એવું	જેવું
"	"	જેવું	તેવું
૧૯	૬	કર્યો	કર્યો
૨૨	૩	જેણ	જેણ
૩૦	૧૨	દોષમં	બુદોષમં
૩૨	૬	મૃત્યું	મૃત્યુ
	૧૫	વાવાત	વાત
	૨૨	મૃત્યુવ્યાસ	મૃત્યુવ્યાસ
૪૧	૧૪	પયત	પર્યેત
૫૮	૩	અમૂર્તિ	અમૂર્તિક
૫૯	૧૬	અંતમુદ્દતમાં	અંતમુદ્દતમાં
૬૦	૪	"	"
	૬	પુણ્યકર્મના	પુણ્યકર્મના
૭૩	૧૮	પ્રમાણ	પ્રમાણ
૮૦	૧૨	કુયાનિઓ	કુયાનિઓ
	૨૧	મૂર્તો	મૂર્તો
	૨૫	ચિદાનંદ	ચિદાનંદ
૮૧	૨	મૂર્તિક	મૂર્તિક
૮૨	૧૭	સદત્ત્વસ્થિરતા	સદાત્ત્વસ્થિરતા
૮૩	૧૩	મનુષ્યોનાં	મનુષ્યોનાં
૮૬	૨૦	અતે	અતે
૯૨	૨૦	તારામાં	તારાથી
૯૨	૨૦	પુદ્ગલની	પુદ્ગલની

૩૪૧	૧૧	નફો અને	નફો છે અને
૩૪૧	૨૩	ઉદ્ગમ	ઉદ્ગમ
૩૪૫	૧૮	માનવ	માનવ
૩૫૩	૨૩	જે સુધી	જે ત્યાં સુધી
૩૫૪	૫	પૈન	પૈ ન
૩૫૪	૨૬	પ્રકૃતિ	પ્રકૃતિ
૩૬૧	૧	આત્મન	આત્માને
૩૭૬	૪	દુઃખી રહ્યો	દુઃખી થઈ રહ્યો
૩૮૦	૨૦	ગ્રહણ છે	ગ્રહણ કરે છે
૩૮૫	૧૬	થાય છે	થાય છે
૪૨૮	૧૦	મુશ્વદિ	મુશ્વદિ
૪૩૨	૧	પરદવ્વાદો	પરદવ્વાદો
		સદ્વત્વાદો	સદ્વત્વાદો
૪૩૫	૧૫	જાણવિજ્ઞાણ સંપન્નો	જાણવિજ્ઞાણ સંપન્નો
૪૬૯	૧૫	ચૈત્ય અરૂપને	ચૈતન્ય અરૂપને
૪૮૧	૨૫	નિદ્રામાં	નિદ્રામાં
૪૮૬	૨૩	કેવું ? છે	કેવું ? છે
૪૮૭	૩	ઉજ સંપદાની	હજ સંપદાની
૪૯૪	૩	દેખાડે	દેખાડે
૪૯૦	૮	અને ઉદાસીનરૂપે	અને પશ્ચિર્તાનમાં ઉદાસીનરૂપે
૫૦૦	૪	અમુકને	અમુકને
૫૦૧	૨૩	અપરાધ	અપરાધ છે
૫૦૫	૨૧	વરાજમાન	વિરાજમાન
૫૦૬	૨૧	રીતે જ	રીતે તણ
૫૨૨	૧૫	સ્ફટિકમણિની	સ્ફટિકમણિની
૫૨૯	૭	અજ્ઞાણો	અજ્ઞાણી

५३३	१६	कहे छे :-	कहे छे :-
५३५	११	चारित्र्योत्पत्ति वृद्धि	चारित्र्योत्पत्तिवृद्धि
५३६	४	वाऽज्ञाननाश	वाऽज्ञाननाशो
५३८	१६	सोधो	सोधो
५३९	१६	पुउत्तेण	पउत्तेण
५४६	५	तत्त्वार्थसारभां	तत्त्वार्थसारभां
५४४	३	क्रियाग्यो	क्रियाग्यो
	२३	थाय	थाय
५८१	२	डोधावश	डोधावश
६००	१	माह	मोह
	१	कुसला	कुसलो
	२१	निगुत्ता	निगुस्तो
६०६	१	ताय	तय
६२५	५	चक्रो	चक्री
६२५	१५	ज्ञानवृत्तत्रय	ज्ञानवृत्तत्रय

સહજ સુખ સાધન.

દાહરા.

સહજનંદ સ્વભાવનું, સ્મરણ કરી બહુ વાર;	
દ્રવ્ય-ભાવ ભેદે નમી, લાહું સુખુદ્ધિ ઉદાર.	૧
શ્રી જિનેંદ્ર ઋષભેશથી, વીર ધીર પર્યંત;	
વર્તમાન ચોવીસ જિન, નમું પરમ ગુણવંત.	૨
સિદ્ધ શુદ્ધ આત્મા વિમલ, પરમાનંદ વિકાસ;	
નમું ભાવ નિજ શુદ્ધ કરી, હોય આત્મ ઉદ્ધાસ.	૩
શ્રી આચાર્ય ગુરૂ ગુણી, સાધુ સંઘ પ્રતિપાળ;	
સ્વરૂપાચરણ ચરણથી, પામ્યા જ્ઞાન વિશાળ.	૪
ઉપાધ્યાય શ્રુતના ધણી, જ્ઞાન દાન કર્તાર,	
આધ્યાત્મિક સત્જ્ઞાનથી, કરે ભવ્ય ઉદ્ધાર.	૫
સાધુ આત્મા સાધતા, નિજ અનુભવ પથલીન;	
ટાળી કર્મ કલંક જે, રહે સદા સ્વાધીન.	૬
ધારી ત્રણે ગુરુપદે, વિનયે કરૂં પ્રણામ;	
આત્મતત્ત્વ પ્રગટ કરણ નમું જિનવાણી પ્રધાન.	૭
આત્મધર્મ જગસાર છે, તેજ કર્મ ક્ષયકાર;	
તેજ સહજ સુખકારી છે, તેજ બ્રમ હરનાર,	૮
તેજ ધર્મ ઉત્તમ મહા, તેજ શરણ આધાર;	
નમું નમું તે ધર્મને, સુખ શાંતિ દાતાર.	૯
સહજનંદ સુખા મહા, પીવા જે તૈયાર,	
તેને સત્સાધન થવા, લખું તત્ત્વ અનુસાર.	૧૦

પ્રથમ અધ્યાય.

સંસાર સ્વરૂપ.

“સંસરણં સંસારઃ પરિવર્તનમ્” સંસાર તે છે કે જ્યાં જીવ સંસરણુ, ભ્રમણુ કરે છે, એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થા ધારણુ કરે છે, તે અવસ્થા છોડી ફરી બીજી અવસ્થાને ધારણુ કરે છે. સંસારમાં સ્થિરતા નથી, ધ્રુવતા નથી, નિરાકુલતા નથી, સંસાર દુઃખોનો સમુદ્ર છે.

શરીર સંબંધી દુઃખો:—જન્મવું, મરવું, વૃદ્ધ થવું, રોગી થવું, અશક્ત થવું, ભૂખ તરસથી પીડાવું, ગર્ભી શરદીથી કષ્ટ પામવું, ડાંસ મચ્છરથી ત્રાસ પામવો, બળવાન દ્વારા શસ્ત્રઘાત સહન કરવી, ઇત્યાદિ.

મન સંબંધી દુઃખો:—છટ્ટિ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ અને રોગની પીડાઓથી શોક અને ખેદ પામવો, બીજની અધિક સંપત્તિ જોઈ ઇર્ષ્યાભાવથી સંતાપ પામવો, અધિક ધનાદિ પરિગ્રહની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાથી આકુલતા પામવી. પોતાની હાનિ કરવાવાળા પ્રતિ દ્રેષ અને ક્રોધભાવ કરી કલેશ પામવો, અપમાન કરનારને હાનિ કરવાના ભાવ કરી પીડા પામવી, સંતાપ અને દુઃખ આપનારથી ભયભીત રહેવું, ઇચ્છા-નુકૂળ વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી ક્ષોભ પામવો, ઇત્યાદિ.

શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી ભરેલો એવો આ સંસાર ખારા સમુદ્ર સમાન છે. ખારા સમુદ્રથી તરસ છીપતી નથી તેમ સંસારના નાશવંત પદાર્થોને ભોગવવાથી તૃષ્ણાની બળતરા શમતી નથી. મોટા મોટા ચક્રવર્તી પણ સંસારની પ્રપંચ જાળોથી કષ્ટ પામતા અંતમાં નિરાશ થઈ મૃત્યુ પામે છે.

આ મંસારના ચાર ગતિ રૂપ ચાર વિભાગ છે:— નરક ગતિ, તિર્યચ ગતિ, દેવ ગતિ, મનુષ્ય ગતિ. આમાંથી તિર્યચ ગતિ અને મનુષ્ય ગતિનાં દુઃખો તો પ્રત્યક્ષ પ્રગટ છે. નરકગતિ અને દેવગતિનાં દુઃખો જો કે પ્રગટ આ ચર્મચક્ષુથી જણાતાં નથી છતાં આગમદ્વારા અને શ્રી ગુરૂચરણની પ્રતીતિથી જાણવાં માનવાં યોગ્ય છે.

૧. નરકગતિનાં દુઃખો—નરકગતિમાં નારકી જીવો દીર્ઘકાળ સુધી વાસ કરતાં કોઈ વખત પણ સુખશાંતિ પામતા નથી. નિરંતર પરસ્પર એક બીજા સાથે ક્રોધ કરતાં વચન પ્રહાર, શસ્ત્રપ્રહાર, કાયપ્રહાર આદિથી કષ્ટ આપે છે અને સહન કરે છે. બૂખ તરસની દાહ શમતી નથી. માટી ખાય છે, વૈતરણી નદીનું ખાંડ પાણી પીવે છે, તેમ છતાં તેનાથી નથી તો ક્ષુધા શમતી કે નથી તરસ છીપતી. શરીર વૈકિયિક હોય છે જે છેદાવા બેદાવા છતાં પણ પારાની સમાન મલી જાય છે. તે સદા મૃત્યુ ધમ્મકે છે છતાં પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવ્યા વિના નરકપર્યાય છોડી શકતા નથી. જેમ કોઈ કેદખાનામાં દુષ્ટબુદ્ધિ-ધારી ચાલીસ પચાસ કેદીઓને એક મોટા ખંડમાં પુરવામાં આવે તો તે એક બીજાને સતાવશે, પરસ્પર કુવચન બોલશે, લડશે, મારશે પીટશે અને એમ બધાય દુઃખી થશે, ઘેર દુઃખ પામવાથી રૂદન કરશે, ઘુમો પાડશે, તેમ છતાં કોઈ કેદી પરસ્પર દયા કરશે નહિ. ઉલ્લટું વાકપ્રહારનાં બાણોથી તેમનાં મન દુઃખી, ઉદ્વિગ્ન થશે. નરક પૃથ્વીમાં નારકી જીવોની આ દશા છે. તે પંચેન્દ્રિય, સંસ્કૃતિ, નપુંસક હોય છે. પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગની તૃષ્ણાવશા છે. પરંતુ તેને શમાવવાનું કોઈ સાધન પ્રાપ્ત ન થવાથી નિરંતર ક્ષોભિત અને સંતાપિત રહે છે. નારકીઓનાં પરિણામ બહુ જ માડાં હોય છે. તીવ્રપણે કૃષ્ણ નીલ અને કાપોત એ ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓમાં પરિણમી રહે છે. માડાં પરિણામના દૃષ્ટાંત રૂપ આ લેશ્યાઓ છે. સૌથી માડાં કૃષ્ણ લેશ્યાનાં, મધ્યમ માડાં નીલ લેશ્યાનાં, જઘન્ય માડાં કાપોત

લેશ્યાનાં પરિણામ-ભાવ હોય છે. નરક ગતિના પુરુષોનો સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ એ સર્વ બહુજ અશુભ, વેદનાગ્રહ હોય છે. ભૂમિ કર્કશ અને દુર્ગંધમય હોય છે. પવનની ગતિ છેદનકારી અને અસહ્ય હોય છે. શરીર બહુ કુરૂપ અને બીહામણું હોય છે, જેને જેવા માત્રથી ઝાનિ ઉપજે છે. અધિક શીત અને અધિક ઉષ્ણતાની ધોર વેદના સહન કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે નરકગતિમાં દીર્ઘકાળ સુધી તીવ્ર પાપના ફલથી ધોર વેદના સહન કરે છે. જે રૌદ્રધ્યાની છે તે વિશેષ વિશેષ નરકગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. દુષ્ટ, પરધાતક, સ્વાર્થસાધક હિંસક પરિણામોની પરંપરાને રૌદ્ર ધ્યાન કહે છે.

રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર:—૧. હિંસાનંદી, ૨. મૃષાનંદી, ૩. ચૌર્યાનંદી, ૪. પરિગ્રહાનંદી.

૧. હિંસાનંદી:—બીજા પ્રાણીઓને કષ્ટ આપી, અપાવી, અપાતું બાણી જેના મનમાં ધણી પ્રસન્નતા થાય છે તે હિંસાનંદી રૌદ્રધ્યાની છે. તે મનુષ્યોને રાગી, શોકી, દુઃખી, ભૂખ્યા તરસ્યા દેખીને પણ દયા લાવતો નથી, પણ તેમનાથી પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો હોય તો તેમની હિંસા કરી તેમની પાસેથી ધનાદિ ગ્રહણ કરી લે છે. કાંઈ દેશના મનુષ્યો કારીગરીદ્વારા મહેનત મજૂરી કરી પોતાનું ગુજરાન કરતા હોય છે, તો હિંસાનંદી એવો ઉદ્યોગ કરે છે કે તેવી કારીગરીની વસ્તુ પોતે બનાવી-બનાવડાવી તે દેશમાં સસ્તા ભાવે વેચે છે અને તે દેશની કારીગરીનું સત્યાનાશ કરી પોતે ધનવાન બની પોતાને હોંશીયાર માને અને બહુ પ્રસન્ન થાય છે.

હિંસાનંદી વૈદ્ય નિશ્ચિન એવું ધ્યેય છે કે ‘બ્રજમાં રાગોની વૃદ્ધિ થાય જેથી મારો ધંધો ચાલે’ ને જે રાગી થોડા સમયમાં સારો થાય એમ હોય તેને લાંબા સમય સુધી માંદો રાખી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. હિંસાનંદી અનાજનો વેપારી એમ ધ્યેય છે કે

‘અનાજ ન પાડે, દુષ્કાળ પડે, લોકોને અનાજનું કષ્ટ હોય, જેથી માઈ અનાજ સારા ઉંચા ભાવે વેચાય અને હું ધનવાન થાઉં.’ હિંસાનંદી વકીલ એમ ઇચ્છે કે ‘ભાઈ ભાઈમાં, માતાપુત્રમાં પરસ્પર ઝગડા થાય, મુકદ્દમા ચાલે હું ખૂબ ધન કમાઉં અને જગતના પ્રાણી પરસ્પર મારપીટ કરે, ફોજદારી દાવા ચાલે અને મને ઘણું ધન મળે.’ હિંસાનંદી વેશ્યા એમ ઇચ્છે કે ‘ધનવાનના પુત્રો પોતાની સ્ત્રી ઉપર સ્નેહ ના કરે અને મારા પ્રતિ સ્નેહ કરે. મને પોતાનું બધું ધન આપી દે. એ ધર્મ કાર્યથી વિરક્ત થઈ જાય.’ હિંસાનંદી હુંદારા મનુષ્યોને બંદુકની ગોળા કે તરવારથી મારી ધન લૂંટી લે છે.

હિંસાનંદી દેવદેવીઓના નામે, પરમેશ્વરના નામે નિર્દયપણે પશુ-ઓનું બલિદાન આપી, શિકારમાં પશુઓની ઘાત કરી અને માંસાહાર માટે પશુઓનો વધ કરી બહુ પ્રસન્ન થાય છે. હિંસાનંદી વેપારી પશુઓ ઉપર બહુ ભારે ભાર લાદી તેમને મારી મારીને ચલાવે છે, ભૂખ્યાં, તરસ્યાં હોવા છતાં પણ અન્નાદિ આપતા નથી. તેમને દુઃખી કરી પોતાનું કામ કરાવે છે. હિંસાનંદી ગામોમાં, વનમાં અગ્નિ લગાડી પ્રસન્ન થાય છે, સહજ સહજમાં ક્રોધિત થઈ મનુષ્યની ઘાત કરી નાખે છે. જગતમાં હિંસાનો પ્રચાર થતો જાણી પ્રસન્ન થાય એવા હિંસાનંદીના ભાવ હોય છે. હિંસાનંદી બ્યર્થ પાણીનો વિશેષ બગાડ કરી, ભૂમિ ખોદી, અગ્નિ લગાડી, વાયુને આકુલિત કરી, વૃક્ષોને કાપી પ્રસન્ન થાય છે. હિંસાનંદીનાં બહુજ ફૂર પરિણામ હોય છે. ક્રોધ દોષિત મનુષ્ય પોતાની ભૂલ દોષનો સ્વીકાર કરી તેની આધીનતામાં તેના તાબામાં આવે છે તો પણ તેની ઉપર ક્ષમા નથી કરતો પણ તેનો જડમૂળથી નાશ કરી બહુ પ્રસન્નતા માને છે.

૨. મૃધાનંદી:—જે અસત્ય બોલીને, બોલાવીને, અસત્ય બોલ્યા જાણી-શ્રવણ કરી બહુજ પ્રસન્ન થાય છે તે મૃધાનંદી રૌદ્રધ્યાની છે.

મૃષાનંદી ધનપ્રાપ્તિને અર્થે બારે અસત્ય બોલે છે. એને દયા નથી આવતી કે જે તેને મારા માયાચારની ખબર પડશે તો બહુ દુઃખ કષ્ટ થશે. મૃષાનંદી દીકરીટમાસ્તર મૂર્ખ, ગરીબ ગામડીયા સ્ત્રીને અસત્ય બોલી વિશેષ પૈસા લઈ ઓછા પૈસાની દીકરીટ આપે છે. મૃષાનંદી જૂઠા કેસો લડી, જૂઠા કાગળો બનાવી, જૂઠી સાક્ષી આપી ખીજઓને ઠગી બહુ રાજ થાય છે. મૃષાનંદી હિસાબમાં બોળા ગ્રાહકોને, અધિક પૈસા લઈ અસત્ય સમજાવી, વિશ્વાસ આપી ઠગી લે છે. મૃષાનંદી ગરીબ વિધવાઓનાં ઘરેણાંનો ડબો થાપણુ રાખી પછી નામકર જઈ તેને ઠગી પોતાને બહુ ચતુર સમજે છે. મૃષાનંદી મિથ્યા ધર્મની કલ્પનાઓઃ જગતમાં એ કારણથી ફેલાવે છે કે બોળા લોકો વિશ્વાસ કરી બહુ ધન ચઢાવે જે પોતાને મલી જાય. તેને લોકોને ધર્મના પ્હાને ઠગતાં સહજ પણ દયા આવતી નથી.

૩. ચૌર્યાનંદી:—જે ચોરી કરીને, ચોરી કરાવીને, ચોરી થઈ જાણીને પ્રસન્ન થાય છે તે ચૌર્યાનંદી રૌદ્રધ્યાની છે. ચૌર્યાનંદી અનેક પ્રકારની પ્રપંચ જાળોથી કાઢી પણુ ધન વગર વિચારે ઠગી લે છે, છુપાઈને ચોરી લે છે, ધાડ પાડીને લઈ લે છે, ગ્રાણુ હરીને પણ લઈ લે છે, નાના બાળકોને ફેસલાવીને જંગલમાં લઈ જઈ એમનાં ઘરેણાં ઉતારો લઈ મારી નાખી નાખી દે છે. ચૌર્યાનંદી ચોરો સાથે મિત્રતા કરી ચોરીનો માલ સસ્તા ભાવે વેચાતો લઈ પૈસાદાર થઈ પોતાની બહુ મોટાઈ માને છે. જૂઠા સિક્કાઓ અને જૂઠી નોટા બનાવી લોકોને ઠગે છે. ઘીમાં ચરબી, તેલ કે કાઈ એવી વસ્તુઓ મેળવી સાંઝે ચોકખું ઘી કંઠી વેચે છે અને ધન પ્રાપ્તિ કરે છે. ઓછું તોલી અને ઓછું માપી ઠગીને ધન એકત્ર કરવામાં બહુ રાજ થાય છે. ચૌર્યાનંદી ખીજઓને ચોરી કરવાની શિખામણુ આપી ચોરીના ફેદામાં-વ્યસનમાં ફસાવી દે છે.

૪. પરિગ્રહાનંદી:—જે તૃષ્ણુવાન થઇને અન્યાયથી બીજાઓને દુઃખ દઇને પણ ધનાદિ પરિગ્રહ એકત્ર કરવાની તીવ્ર લાલસા સેવે છે તે પરિગ્રહાનંદી રૌદ્રધ્યાની છે. પરિગ્રહાનંદી સ્ત્રીઓ અને ભાઈઓનો યોગ્ય હક પણ નાશુદ કરી (દયાવી) લક્ષ્મી પોતાની કરવા ચાહે છે. તે બીજાઓનો પોતાથી વિશેષ પરિગ્રહ જોઈ નિરંતર એવી ભાવના ભાવે છે કે કાં તો મારું ધન વધી જાય અગર આ બીજાઓનું ધન નાશ પામે. પરિગ્રહાનંદી ધર્મ સેવન માટે અવકાશ કાઢતો નથી. ધર્મ કરવાના અવસરે ધન સંચયના આરંભમાં જ મચી રહે છે. પરિગ્રહની પ્રાપ્તિ માટે ભારેમાં ભારે પાપ કરવામાં પણ તેને ડર લાગતો નથી, તિરસ્કાર કે ગ્લાનિ લાવતો નથી. અત્યંત તૃષ્ણુવાંત થઇને જગતના મનુષ્યો અને પશુઓને દુઃખદાયક વ્યાપારનો આરંભ કરે છે. વૃદ્ધ થયા છતાં ધનની આશા છોડતો નથી. પરિગ્રહના મોહમાં આંધળો થઈ રહે છે. પરિગ્રહાનંદીને જો કાંઈ વખત ધનની કે કુટુંબની હાનિ થઈ જાય છે તો ધોર વિલાપ કરે છે. પ્રાણુ છોડવા જેટલું એને કષ્ટ થાય છે.

આ ચારે પ્રકારના રૌદ્રધ્યાનવાળા પ્રાણીઓના ભાવ અશુભ હોય છે. તેમને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત લેશ્યાનાં પરિણામ હોય છે. જેથી તે નરકનું આયુષ્ય બાંધી નરકે જાય છે. અને ત્યાં પણ તેમને આ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. અન્યાય પૂર્વક આરંભ કરવાનો અને તીવ્ર ધનાદિકનો મોહ પ્રાણીઓને નરકમાં નાખે છે.

૨. તિર્થચગતિનું દુઃખ—તિર્થચ ગતિમાં છ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હોય છે.

(૧) એકેન્દ્રિય સ્થાવર—જેવાં કે પૃથ્વીકાયિક, જલકાયિક, વાયુકાયિક, અગ્નિકાયિક તથા વનસ્પતિકાયિક આ સર્વ સચિત અવસ્થામાં હવાથી જીવે છે, વધે છે. હવા ન મલવાથી મરી જાય છે. ખાણની અને ખેતરની માટી જીવ સહિત

છે. સુકી અને બળેલી માટી જીવ રહિત છે. કુવા, વાવ, નદીનું પાણી સચિત્ત છે. ગરમ કરેલું ડાળાયેલું, અથડાયેલું (વલોવાયેલું) પાણી અચિત્ત છે. લાલ જવાળામય તણખાવાળી બળતી અગ્નિ સચિત્ત છે. ગરમ કાલસામાં સચિત્ત આગ છે. સમુદ્ર, નદી, સરોવર અને બગીચાની ભીની હવા સચિત્ત છે. ગરમ, સુકી અને ધુમાડાવાળી હવા અચિત્ત છે. લીલાં ફળ, ફૂલ, પાન ડાળાં ડાળીઓ સચિત્ત વનસ્પતિ છે. સુકાં અને પાકાં ફળ, ગરમ અને પકાવેલું શાક આદિ અગર યંત્રથી ઊંજા લિંજા કરેલાં શાકપાન ફલ આદિ અને મીઠાદિથી સ્પર્શ, રસ ગંધાદિ જેનાં બદલાઈ ગયાં છે તેવાં શાકપાન ફલ આદિ જીવરહિત અચિત્ત વનસ્પતિ છે.

જીવસહિત સચિત્ત એકેન્દ્રિય જીવોને એક સ્પર્શ ઇન્દ્રિયથી સ્પર્શવાથી જ્ઞાન થાય છે. તેને મતિજ્ઞાન કહે છે. સ્પર્શ કર્યા પછી સુખ કે દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે તેને શ્રુત જ્ઞાન કહે છે. તે બે જ્ઞાનના ધારી હોય છે. તેમને ચાર પ્રાણ હોય છે. સ્પર્શેન્દ્રિય, શરીરબળ, શ્વાસોશ્વાસ અને આયુકર્મ.

(૨) દ્વીન્દ્રિય પ્રાણી:—જેવાં કે છીપ, શંખ, કાડી, અળસીયાં, ઇયિલ આદિ, એમને બે ઇન્દ્રિય હોય છે. સ્પર્શન અને રસના. તેનાથી તે જાણે છે. તેમને છ પ્રાણ હોય છે. એકેન્દ્રિયથી બે પ્રાણ વધારે હોય છે. રસના ઇન્દ્રિય અને વચન બળ. એકેન્દ્રિયની સમાન તેમને પણ બે જ્ઞાન (મતિ અને શ્રુત) હોય છે.

(૩) ત્રીન્દ્રિય જીવ—જેવા કંચવા, કાડી, વીંછી, ઘુલુ, માંકડ જૂ આદિને વિશેષમાં ધ્રાણેન્દ્રિય હોય છે. એ સ્પર્શી, સ્વાદ લઈ, અને સુંઘીને જાણે છે. જ્ઞાન બે હોય છે—મતિ, શ્રુત. એક પ્રાણ વધારે હોય છે, ધ્રાણેન્દ્રિય ગણતાં સાત પ્રાણ હોય છે.

(૪) ચતુર્ન્દ્રિય જીવ—જેવાં માખી, ડાંસ, મચ્છર, ભમરો,

પતંગિયું આદિને એક આંખ વધારાની હોય છે. તેથી આંક પ્રાણ અને મતિ, શ્રુત એમ બે જ્ઞાન હોય છે.

(૫) પંચેન્દ્રિય મનસહિત અસંજી—જેવા કે અમુક જાતના પાણીમાં ઉત્પન્ન થતા સર્પ. આને જ્ઞાન પણ હોય છે. તેથી નવ પ્રાણ અને મતિ અને શ્રુત બે જ્ઞાન હોય છે.

(૬) પંચેન્દ્રિય મનસહિત સંજી—જેવાં કે ચાર પગવાળાં મૃગ, ગાય, હેંસ, કુતરાં, બિલાડી, બકરાં, ઘોડા હાથી, ઊંટ આદિ, બે પગવાળાં પક્ષી જેવાં મોર, કચુતર, તીતર, કાગડો, સમળી, હંસ, મેના પોપટ આદિ; પેટથી ચાલવાવાળાં સર્પાદિ, પાણીમાં ઉત્પન્ન થતાં માછલાં, મગરમચ્છ, કાચમા આદિ, એ બધાંને મનબળ સહિત દશ પ્રાણ હોય છે. સામાન્યપણે મતિ અને શ્રુત એમ બે જ્ઞાન હોય છે. મન એક સૂક્ષ્મ હૃદયસ્થાનમાં કબજાના આકારનું અંગ છે. જેની સહાયથી સંજી પ્રાણી, સંકેત સમજી શકે છે શિક્ષા મહણ કરી શકે છે, કારણુ કાર્યનો વિચાર કરી શકે છે, તર્ક વિતર્ક કરી શકે છે, અને અનેક પ્રકારના ઉપાયનો વિચાર કરી શકે છે.

જ પ્રકારના તિર્યચોને કેવાં કેવાં દુઃખો છે તે સર્વ જગતને પ્રગટ છે. એકેન્દ્રિય જીવોને અકથનીય દુઃખ છે, પૃથ્વીને ખોદે છે. ગુંદે છે, બાળે છે, ફૂટે છે, તેના ઉપર અગ્નિ પ્રગટાવે છે. તડકાના તાપથી પૃથ્વી-કાયના જીવો મરી જાય છે. પૃથ્વી શરીરધારીનો દેહ એક અંગુલના અત્રપ્પ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ બહુ નાનો હોય છે. એક ચણાના દાણા જેટલી માટીમાં અગણિત પૃથ્વીકાયિક જીવો છે. જેમ આપણને કોઈ ફૂટે, છોલે, કુહાડીથી કાપે તો જેવું સ્પર્શથી દુઃખ થાય છે, તેવું દુઃખ પૃથ્વીના જીવોને હલાવવા ચલાવવા આદિથી થાય છે, તે પરાધીનપણું સહન કરે છે, બચવાનો કોઈ ઉપાય કરી શકતા નથી, ભાગી જવાને પણ અપ્રમર્શ છે. સચિત પાણીને ગરમ કરવાથી,

મક્ષણવાથી, ગુંદવાદિથી એનું મહાન કષ્ટ થાય છે કે જેનું પૃથ્વીકાયિક જીવોને થાય છે. એનો દેહ પણ ધણો નાનો છે. એક પાણીના ટીપામાં અગણિત જલકાયિક જીવો છે. વાયુકાય જીવો ભીંતાદિ સાથે અક્ષણવાથી, ગરમીની ઝાળોથી, વરસાદના અતિ વરસવાથી, પંખાથી, મનુષ્યના દોડવા કુદવાથી અથડાઈ બહુ દુઃખ પામી મરે છે. એનું શરીર પણ ઘણું નાનું છે. પવનની એક નાની લહેરમાં અગણિત વાયુકાય જીવો હોય છે.

ન્યારે બળતી અમિને પાણી નાખી ઓલવે છે, ધૂળ નાખી જુઝવે છે અને લાલચોળ તપેલા લોઢાને ઘણી મારે છે, ટીપે છે ત્યારે અમિકાય જીવોને તે સ્પર્શથી બહુ દુઃખ થાય છે. એનું શરીર કદમાં ઘણું નાનું છે. અમિની એક ઝાળમાં અગણિત અમિકાયિક જીવો છે.

વનસ્પતિના બે પ્રકાર—એક સાધારણ, બીજો પ્રત્યેક. જે વનસ્પતિનું શરીર એક હોય અને તેના સ્વામી ધણા જીવો હોય, જે એક સાથે જન્મે અને એક સાથે મરે તેને સાધારણ વનસ્પતિ કહે છે. જે એક શરીરનો સ્વામી એક જીવ હોય તેને પ્રત્યેક કહે છે. પ્રત્યેકને આશ્રયે ન્યારે સાધારણ કાય હોય ત્યારે તે પ્રત્યેકને સપ્રતિષ્ઠિત કહે છે. જે પાનોમાં ફલાદિમાં જે લીટાઓ રગો, ગાંઠો આદિ નીકળે છે તે ન્યાં સુધી ન નીકળ્યાં હોય ત્યાં સુધી તેને સપ્રતિષ્ઠિત કહે છે, ન્યારે એ ફૂટે છે ત્યારે તેને અપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક કહે છે. તુચ્છ ફળ સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેકનાં દષ્ટાંત છે.

સાધારણ વનસ્પતિને જ એકેન્દ્રિય નિગોદ કહે છે. ધણાંખરાં જમીનમાં ઉત્પન્ન થતાં—ખટાકા, કાંદા, મૂળા, ગાજર આદિ શાક સાધારણ કે સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક હોય છે. મોડું પાકું ચીમકું, નારંગી, પાકી કેરી, અનનસ, દ્રાક્ષ, જમરૂખ, આદિ પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે. આ

વનસ્પતિ કામિક જીવોને બહુજ દુઃખ હોય છે. કાઈ ઝાડોને કાપે છે, છોલે છે, પાનાંને તોડે છે, ચોળે છે, ફેલોને કાપે છે, શાકને વધારે છે, બાફે છે, બાસને કાપે છે, પશુઓદ્વારા અને મનુષ્યોદ્વારા આ વનસ્પતિ જીવોને બહુજ નિર્દયતાથી બાંધુંજ દુઃખ દેવાય છે. તે બિચારાં પરાધીન હોવાથી રપર્શદ્વારાએ ધોર વેદના ભોગવે છે, બહુ દુઃખ પામીને મરે છે. આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય જીવોના દુઃખનો વિચાર કરતાં રામ રામ ખડાં થઈ જાય છે. જેમ કાઈ મનુષ્યની આંખ બંધ કરી, મોઢે કુચો મારી, હાથ પગ બાંધીને મુદ્દગરોથી મારે, છોલે, બાફે, કુહાડીથી ટુકડા કરે, તો તેથી તે મનુષ્યને જે મહા કષ્ટ થાય છે, તેનું તે વેદન કરે છે, પણ નથી કહી શકતો, નથી જીમ મારી શકતો, કે નથી ભાગી શકતો, આ પ્રેમાણે એકેન્દ્રિય જીવ પોતાના મતિ અને શ્રુત જ્ઞાન અનુસાર જાણીને ધોર દુઃખ સહન કરે છે. તે સર્વ તેનાં પૂર્વે બાંધેલા અસાતા વેદનીય આદિ પાપ કર્મોનું ફલ છે.

જે ઇન્દ્રિય, ત્રણેન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિય પ્રાણીઓને વિકલત્રય કહે છે.

આ કીડા, મંકોડા, પતંગીયાં, કીડી આદિ, પશુઓ અને મનુષ્યોથી તથા હવા પાણી અગ્નિ આદિથી ધોર દુઃખ પ્રાપ્ત કરી મરે છે. મોટા બળવાન જંતુ નાના નિર્બળને પકડી ખાઈ જાય છે. બહુ જંતુ જૂખ અને તરસથી, વરસાદની વર્ષાથી, અગ્નિના બળવાથી, દીવાની ઝાળથી, ન્હાવા ધોવાના પાણીથી, સાવરણીથી, ઝંટકવાથી, કપડાંથી અને શસ્ત્રોથી તરફડી તરફડી મરે છે. પગ નીચે, માડી નીચે, ભાર નીચે, ખાટલા પલંગ ખુરસી ખસેડવાથી, પથારી પાથરવાથી દબાઈ, ટુકડા થઈ, કચરાઈ પ્રાણુ ખોવે છે. નિર્દય મનુષ્ય જાણી જુઝી એમની ધાત કરે છે. માખીઓના મધપુડા તળે આગ સળગાવે છે, મચ્છરોને હાથે મસળી નાખે છે.

રાત્રે રસોઈ કરવાથી, ખાવાથી ધણા ભૂખ્યા તરસ્યા જંતુઓ અગ્નિમાં અને ભોજનમાં પડીને પ્રાણ ગુમાવે છે. સડેલી, બગડેલી ચીજોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. અનાજમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને તડકે નાખે છે, ગરમ કઢાઈમાં નાખી દે છે. લોટ, મેદા અને સાકરની ગુણોમાં ધણા હાલતા ચાલતા જંતુઓ દેખાય છે, છતાં કંદોઈ લોક દયા વગર ખોલતાંની સાથે જ પાણીમાં નાખી દે છે. રેશમના કીડાઓને ઉકળતા પાણીમાં નાખી મારી નાખે છે. આ વિકલત્રયોને દુઃખ અપાર છે.

પંચેદ્રિયના દુઃખોનો વિચાર કરીએ તો ખબર પડે કે જે પશુ પક્ષીઓના કોઈ પાલક નથી, તેમને રાત દિવસ ખોરાક શોધવામાં જ જાય છે. પેટભર્યું ખાવાનું મલતું નથી. તે બિચારાં ભૂખ-તરસથી, અધિક ગરમી શરદીથી, અધિક વરસાદથી તરફડી તરફડી મરે છે. શિકારી નિર્દયતાથી ગોળી કે તીર મારી મારી નાંખે છે. માંસાહારી પકડી કસાઈખાનામાં તલવારથી માથું કાપી નાંખે છે. પશુચર કરવાવાળાં ધર્મને નામે બહુ કઠોરતાથી પકડીને મારે છે. જેને લોકો પાળે છે તેની પાસેથી બહુ કામ લે છે, બહુ ભાર ભરે છે. જોઈએ તે પ્રમાણમાં પેટ પુરતાં ઘાસ-દાણા આપવામાં આવતા નથી; થાંકે કે માંદાં પડે તો પણ પરોણાના મારથી ચલાવે છે. જખ્મી કે નકામા થાય ત્યારે જંગલમાં કે રસ્તામાં છોડી દે છે. ને ભૂખ, તરસ અને રોગની વેદનાથી દુઃખી થઈ મરે છે. પાંજરામાં પુરી દે છે, તે સ્વતંત્રતાથી હિડી પણ નથી શકતાં.

માછલીઓને પકડી જમીન ઉપર છોડી દે છે, તે તરફડી તરફડીને મરે છે. જળમાં ફસાઈ પ્રાણ ગુમાવે છે. હાથીઓને હાથીદાંત મારે મારી નાંખે છે. બળદ, ગાય, ભેંસોને હાડકાં અને ચામડાં મારે મારી નાંખે છે.

જીવતાં પશુઓને ઉકાળીને ચરખી કઢાડે છે. તેમને ચીરી ચામડું ઉતારે છે. બળવાન પશુ પક્ષી નિર્બળને મારી નાંખે છે. હિંસક મનુષ્ય પશુઓને ધોર દુઃખ આપે છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. તેમનાં અંગ છેદે છે. તેમની પુંછડી કાપી નાખે છે. તેમને ધોર માનસિક અને શારીરિક દુઃખ આપે છે. એ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્ય-ઓને અસહનીય દુઃખ સહેવું પડે છે.

તિર્યચગતિમાં અને મનુષ્યગતિમાં કેટલાંક પ્રાણી તીવ્ર પાપના ઉદયથી લબ્ધ્યપર્યાપ્ત ઉત્પન્ન થાય છે. જે ગરમી, શરદી, પસીનો, મલાશ્ચિમાં સંમૂર્જન જન્મ પામે છે તે એક શ્વાસમાં અઠાર વાર જન્મે છે, મરે છે, તેમનું આયુષ્ય $\frac{૧}{૪}$ શ્વાસ હોય છે. સ્વસ્થ નીરોગી મનુષ્યની નાડીના એક ધબકારાનો એક શ્વાસોશ્વાસ ગણાય છે. ૪૮ મીનીટ કે એક મુહૂર્તમાં એવા ૩૭૭૩ શ્વાસ હોય છે. એવા જીવો એક અંતર્મુહૂર્તમાં નીચે પ્રમાણે ૬૬૩૩૬ ક્ષુદ્રબલ ધારણ કરી જન્મ મરણનું કષ્ટ પામે છે.

૧	સાધારણ વનસ્પતિ	બાદરના	એક સાથે	૬૦૧૨	જન્મ
૨	„ „	સૂક્ષ્મના	„	૬૦૧૨	„
૩	પૃથ્વીકાયિક	બાદરના	„	૬૦૧૨	„
૪	„	સૂક્ષ્મના	„	૬૦૧૨	„
૫	જલકાયિક	બાદરના	„	૬૦૧૨	„
૬	„	સૂક્ષ્મના	„	૬૦૧૨	„
૭	વાયુકાયિક	બાદરના	„	૬૦૧૨	„
૮	„	સૂક્ષ્મના	„	૬૦૧૨	„
૯	અગ્નિકાયિક	બાદરના	„	૬૦૧૨	„
૧૦	„	સૂક્ષ્મના	„	૬૦૧૨	„
૧૧	પ્રત્યેક વનસ્પતિના	„	„	૬૦૧૨	„

કુલ એકેન્દ્રિયના ૬૬૧૩૨ જન્મ

એ ઇન્દ્રિયના	લાગલાગત	૮૦	જન્મ
ત્રણેન્દ્રિયના	”	૬૦	”
ચતુર્લિન્દ્રિયના	”	૪૦	”
પંચેન્દ્રિયના	”	૨૪	”

 ૬૬૩૩૬

પંચેન્દ્રિયના ૨૪ જન્મોમાં અસંસી તિર્યચના ૮, સંસી તિર્યચના ૮ અને મનુષ્યના ૮ સમાય છે.

તિર્યચ ગતિનાં મહાન દુઃખોમાં પડવા યોગ્ય પાપબંધ, વિશેષ કરી વિશેષ આર્તધ્યાનથી થાય છે.

આર્તધ્યાન:—દુઃખિત અને શોકવાળા પરિણામની પરંપરાને આર્તધ્યાન કહે છે. તેના ચાર ભેદ છે.

૧ ઇષ્ટવિયોગજ આર્તધ્યાન:—પ્રિય પુત્ર, માતા, પિતા, ભાઈ બહેનના મૃત્યુથી કે કાષ્ટ બન્ધુ કે મિત્ર પરદેશ ગયા હોવાથી, ધનાદિ નાશ પામવાથી જે શોક ભાવથી ભાવોમાં દુઃખ થાય છે, તે ઇષ્ટવિયોગજન્ય આર્તધ્યાન છે.

૨ અનિષ્ટસંયોગજ આર્તધ્યાન:—મનને અનુકૂળ નહિ એવા ચાકર, ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી, આદિ મલવાથી અને મનથી પ્રતિકૂળ એવાં સ્થાન, કે વસ્ત્ર, ભોગ ને ઉપભોગના પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી તેમનો સંબંધ સંયોગ કેવી રીતે છૂટે એ બાબત ચિંતા કરવી તે અનિષ્ટ સંયોગજન્ય આર્તધ્યાન છે.

૩ પીડા ચિંતવન આર્તધ્યાન:—શરીરમાં રોગોની ઉત્પત્તિ થવાથી દુઃખથી ક્લેશિત પરિણામ કરવાં તે પીડા ચિંતવન આર્તધ્યાન છે.

૪ નિદાન આર્તધ્યાન:—આગામી ભોગ મલવાની ચિંતાથી આકુલિત ભાવો કરવા તે નિદાન આર્તધ્યાન છે.

આર્તધ્યાની નિશ્ચિન ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી, અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી, દુઃખ પ્રાપ્તિથી અને ભવિષ્ય કાળના ભોગોની તૃષ્ણાથી કલેશિત પરિણામવાળો રહે છે. કાંઈ સમય રજા કરે છે, કાંઈ સમયે ઉદાસ થઈ જાય છે. તે કાંઈ સમયે રૂચિપૂર્વક આહારપાન કરતો નથી. શોકથી ધર્મકાર્ય છોડી બેસે છે. કાંઈ વખત છાતી ફૂટે છે. કાંઈ વખત જીભરાણુ મચાવે છે તે કાંઈ વખત આપઘાત પણુ કરી બેસે છે. રોગી થાય તે રાત દિવસ હાથવોથ કરે છે. ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે અંતર તલસ્યા કરે છે. અનિષ્ટ સંયોગ દૂર કરવા માટે ચિંતાયુક્ત રહે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોનાં કાર્યોમાં મૂન પડેલો નથી.

માયાચારથી પણ તિર્યચ આયુનો બંધ થાય છે. જે કાંઈ કપટથી બીજને ડોગે છે, વિશ્વાસઘાત કરે છે, કપટથી પોતાની પૂજા પ્રતિષ્ઠા કરાવે છે તે તિર્યચ આયુષ્યનો બંધ બાંધે છે.

એક મુનિએ એક નગરની બહાર ચાર માસનો વર્ષાધોગ ધારણ કર્યો હતો. વર્ષાધોગ પૂર્ણ થતાં બીજે દિવસે ત્યાંથી વિહાર કર્યો. બીજ એક મુનિ કાંઈ પાસેના ગામેથી આવી ત્યાં ઉતર્યા. સારે નગરનાં નર નારીઓ ત્યાં આવી મુનિની વંદના પૂજા ભક્તિ કરતાં કહેવા લાગ્યાં કે “ આપે અમારા નગરની બહાર વર્ષાકાળમાં યોગ સાધન કર્યું તેથી અમારું સ્થાન પવિત્ર થયું. એ આદિ. ” તે સમયે તે મુનિએ કહેવું જોઈતું હતું કે, “ હું તે મુનિ નથી. ” પણ તે પોતાની પૂજા થતી જોઈ મૌન રહ્યા. કપટથી પોતાનો પરિચય આપ્યો નહિ. આ માયાના પરિણામથી તે મુનિએ પશુગતિનો બંધ કર્યો અને મરીને તે હાથી થયો.

એકેન્દ્રિયથી ચતુર્વિન્દ્રિય સુધી કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત એ ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ હોય છે. પાંચેન્દ્રિય અમંત્રીને પીત સાથે ચાર અને મંત્રી પાંચેન્દ્રિયને પીત, પદ્મ, શુક્લ એ ત્રણ મલી છ લેશ્યા હોય છે. વિશેષ માઠી લેશ્યાના પરિણામથી તિર્યચ આયુ બાંધી એકેન્દ્રિય આદિમાં જન્મે છે. તિર્યચ ગતિનાં દુઃખો તો પ્રત્યક્ષ પ્રગટ છે. અધિક કહેવાથી શું ? તે પ્રત્યક્ષ પાપનાં ફલ દેખાડી રહ્યાં છે.

૩ દેવનાં દુઃખો:—દેવગતિમાં જો કે શારીરિક દુઃખ નથી છતાં બહુ માનસિક ભારે દુઃખ છે. દેવોમાં નાની મોટી પદ્ધતિઓ હોય છે. મંપત્તિ, વિભૂતિ વધારે ઓછી હોય છે. તેમાં દશ અધિકાર હોય છે. [૧] રાજની સમાન ઈન્દ્ર. [૨] પિતા, ભાઈની સમાન સામાનિક. [૩] મંત્રીના સમાન ત્રાયસ્વિંશ. [૪] સજ્જાનિવાસી સભાસદ-પારિષદ. [૫] ઈન્દ્ર પાછળ ઉભા રહેવાવાળા આત્મરક્ષક. [૬] કોટવાળની સમાન લોકપાળ. [૭] યોદ્ધા સમાન અનીક. [૮] પ્રજાની સમાન પ્રકીર્ણક. [૯] સેવક સમાન, હાથી આદિ વાહન બનનાર આભિયોગ્ય. [૧૦] કાંતિહીન ક્ષુદ્રદેવ કિલ્વિષક. આ દશ ગતિના દેવોમાં પણ અનેક ભેદ હોય છે. નીચી પદ્ધતિવાળા ઉંચી પદ્ધતિવાળાને દેખી મનમાં બહુ ઈર્ષ્યાભાવથી બળે છે.

અનેક પ્રકારની ભોગ સામગ્રી હોય છે. એક સમયે એકજ ઈન્દ્રિયદ્વારાએ ભોગ ભોગની શકે છે, ઈચ્છા એ હોય છે કે પાંચે ઈન્દ્રિયોના ભોગ એક સાથે ભોગવું, પણ તે ભોગવવાની શક્તિ ન હોવાથી આકુલતા પામે છે. જેમ કોઈની સામે ૫૦ પ્રકારની મિકાઈ પીરસવામાં આવે તો તે વારંવાર ગભરાય છે કે શું ખાઉં ને શું ના ખાઉં ? ઈચ્છે છે કે બધું એક સાથેજ ખાઈ જાઉં. પણ શક્તિ ન હોવાથી તે દુઃખી થાય છે. એવી રીતે દેવો મનમાં ક્ષોભ પામી દુઃખો અનુભવે છે. જ્યારે કોઈ દેવીનું મરણ થાય છે, ત્યારે ઇષ્ટ વિયોગનું દુઃખ થાય છે. જ્યારે પોતાનો મૃત્યુકાળ આવ્યો જાણે છે

ત્યારે સર્વના વિયોગ-મૃત્યુનો બહુ ભારે શોક ને ખેદ થાય છે. સૌથી વધારે દુઃખ તો માનસિક તૃષ્ણાનું હોય છે. વિશેષ ભોગ ભોગવતાં તેની તૃષ્ણા વધારે ને વધારે વધે છે. કાંઈ દાન, પૂજા, પરોપકાર આદિ શુભ કાવોથી પુણ્યોપાર્જન કરી દેવ થાય છે, છતાં મિથ્યા દર્શન હોવાથી તે માનસિક દુઃખો ભોગવતાં જીવન વ્યતીત કરે છે.

શરીરનેજ પોતાનું [આત્મસ્વરૂપ] માનવું-જાણવું; ઈન્દ્રિય સુખનેજ સાચું સુખ સમજવું; આત્માનો અને અતીન્દ્રિય સુખનો વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા ન આવે તે મિથ્યા દર્શન છે. સત્ય છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ સર્વત્ર દુઃખી હોય છે. કારણ કે તૃષ્ણાની અગ્નિ એને સર્વત્ર સર્વદા સતાવે છે.

૪. મનુષ્ય ગતિનાં દુઃખો:-આ ગતિનાં દુઃખો તો પ્રગટજ છે. ગર્ભમાં નવ માસ સુધી ઉંઘે મસ્તકે દુર્ગંધસ્થાનમાં રહી નરક સમાન મહાન દુઃખ ભોગવે છે. ગર્ભથી બહાર નીકળતાં ઘોર કષ્ટ પડે છે. બાળ અવસ્થામાં અસમર્થ હોવાથી, ખાવા પીવાનું ન પ્રાપ્ત થવાથી વારંવાર રડવું પડે છે. ગમડી પડવાથી દુઃખ થાય છે. અજ્ઞાન હોવાથી થોડું દુઃખ પણ બહુ વેદાય છે. કોઈનાં નાની ઉમરમાં માત પિતા મરી જાય છે ત્યારે બહુ દુઃખ પૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવું પડે છે. કેટલાય રોગોથી પીડાયેલા રહે છે, કેટલાય ટુંકા આયુષ્યે મરી જાય છે, કેટલાય ગરીબાઈથી પીડાય છે, કેટલાય ઇષ્ટ મિત્ર કે બન્ધુના વિયોગથી, કેટલાય અનિષ્ટ ભાઈ, માલિક કે સેવકની પ્રાપ્તિથી દુઃખી હોય છે.

મનુષ્ય ગતિમાં મોટું દુઃખ તો તૃષ્ણાનું છે. પાંચે ઈન્દ્રિયોના ભોગોની તીવ્ર તૃષ્ણા હોય છે. ઇચ્છિત પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થતાં દુઃખ થાય છે. મનોહર એતન અચેતન પદાર્થ દૂર થતાં તેના વિયોગથી ઘોર કષ્ટ થાય છે. કોઈની સ્ત્રી દુઃખદાયી હોય છે, કોઈને પુત્ર કુપુત્ર હોય છે તો કોઈને ભાઈ દુઃખદાયક હોય છે. ઇચ્છાની અગ્નિમાં મોટામોટા ચક્રવર્તી રાજા પણ બળ્યા કરે છે. મનુષ્ય ગતિમાં શારીરિક અને

માનસિક ધોર દુઃખો હોય છે, જે કોઈ મનુષ્ય, પશુ કે દેવોને કંઈક સુખ જોવામાં આવે છે તે એવું વિનાશી અને અતૃપ્તિકારી છે કે જેથી આશા અને તૃષ્ણા વધી જાય છે. તે સુખ પરિણામે દુઃખ આપનારજ હોય છે. જેમ જલરહિત જંગલમાં મૃગતૃષ્ણા-મૃગજલ રૂપ અમકતા ધાસ કે રેતીથી મૃગની તરસ છીપતી નથી, મૃગ પાણી જાણી જાય છે પરંતુ પાણી ન મળવાથી વિશેષ તૃષ્ણા તૃષ્ણા થાય છે, તેવી રીતે સંસારી પ્રાણી સુખ પ્રાપ્તિની આશાથી પાંચે ઇન્દ્રિયના ભોગોને વારંવાર મેળવે છે, ભોગવે છે, છતાં વિષય સુખની તૃષ્ણા મટવાને બદલે ઉલટી વધે છે. જેથી એનો અંતાપ ભવોભવમાં પણ મટતો નથી.

યથાર્થ જોઈએ તો આ સંસાર કેળના થડ, સમાન અસાર અને દુઃખોનો સમુદ્ર છે, એમાં જે આસક્ત છે, એમાં જે મગ્ન છે એવા મૂઢ મિથ્યાદષ્ટિ બહિરાત્માને ચારે ગતિમાં કોઈપણ ઠેકાણે સુખ નથી મળતું. તે કોઈ સમયે શારીરિક ને કોઈ સમયે માનસિક દુઃખોનેજ ભોગવે છે. તૃષ્ણાની આકુળતાથી અનંતવાર જન્મ મરણ કરતો ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતો ફરે છે.

આ સંસાર અગાધ અનાદિ અને અનંત છે. આ સંસારી જીવે પાંચ પ્રકારનાં સંસાર પરિવર્તન અનંતવાર કર્યાં છે.

પાંચ પરિવર્તન:—૧ દ્રવ્ય પરિવર્તન, ૨ ક્ષેત્ર પરિવર્તન, ૩ કાળ પરિવર્તન, ૪ ભવ પરિવર્તન, ૫ ભાવ પરિવર્તન. તેનું અતિ મંદોપમાં સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) **દ્રવ્ય પરિવર્તન:**—પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં બધાંય પરમાણુ અને સ્કંધોને આ જીવે ક્રમપૂર્વક ગ્રહણ કરી કરીને અને ભોગવી ભોગવીને છોડ્યાં છે. એવા એક દ્રવ્ય પરિવર્તનમાં અનંતકાળ વ્યતીત કર્યો છે.

(૨) **ક્ષેત્ર પરિવર્તન:**—લોકાકાશનો કોઈ એવો પ્રદેશ બાકી રહ્યો નથી કે જ્યાં ક્રમ ક્રમથી જીવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય. એવા એક

ક્ષેત્ર પરિવર્તનમાં દ્રવ્ય પરિવર્તનથી પણ દીર્ઘ અનંતકાલ વીતાયો છે.

(૩) **કાળ પરિવર્તન:**—ઉત્સર્પિણી એટલે જે કાળચક્રમાં આયુ, કાય, સુખ વધતાં જાય છે. અવસર્પિણી એટલે જે કાળમાં એ બધાં ઘટતાં જાય છે. આ બન્ને યુગોના સૂક્ષ્મ સમયોમાં કોઈ એવો સમય બાકી રહ્યો નથી કે જેમાં આ જીવે ક્રમ ક્રમથી જન્મ અને મરણ કર્યા હોય નહિ. એવા એક કાળ પરિવર્તનમાં ક્ષેત્ર પરિવર્તનથી પણ અધિક અનંતકાળ વ્યતીત કર્યો છે.

(૪) **ભવ પરિવર્તન:**—ચારેય ગતિમાં નવ ઐવેયિક પર્યંત કોઈ ભવ શેષ રહ્યો નથી જે આ જીવે ધારણ કર્યો ન હોય. આ એક ભવપરિવર્તનમાં કાળપરિવર્તનથી પણ અધિક અનંતકાળ વીત્યો છે.

(૫) **ભાવ પરિવર્તન:**—આ જીવ આઠ કર્મોનાં બંધન થવા યોગ્ય ભાવોને પ્રાપ્ત થયો છે. આ એક ભાવ પરિવર્તનમાં ભવપરિવર્તનથી અધિક અનંતકાળ ગયો છે.

આ પ્રકારનાં પાંચે પરિવર્તન આ મંસારી જીવે અનંતવાર કર્યા છે.

આ સકળ સંસારના પરિભ્રમણનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન છે. મિથ્યાદર્શનની સાથે અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય તથા યોગ પણ સંસારનાં કારણો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ સંસારના ભોગોની તૃષ્ણાથી હિંસા, અસત્ય ચોરી, કુશીલ, તથા પરિગ્રહના અતિચારરૂપ પાંચ અવિરતિ ભાવોમાં ફસાઈ રહે છે. તે મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્મહિતમાં પ્રમાદી રહે છે. તીવ્ર ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કષાય કરે છે. મન, વચન અને કાયાને અતિ આકુલિત રાખે છે.

આ અસાર સંસારમાં અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ જ કષ્ટ પામે છે, તેનેજ સંસાર પરિભ્રમણ છે. જે આત્મજ્ઞાની સમ્યક્દૃષ્ટિ હોય છે તે સંસારથી ઉદાસીન-વૈરાગ્યવંત હોય છે, અતીન્દ્રિય આત્મિક સાચા સુખની તેને જોગબાણ થઈ છે. તે મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અભિલાષી હોય

છે. તે શીઘ્ર મુક્ત થઇ જાય છે. કદાચ કર્મોના ઉદયથી થોડો કાળ કાઇ ગતિમાં રહેવું પડે છે, તો તે સંસારમાં લિપ્ત ન હોવાથી સંસારમાં પ્રાપ્ત શારીરિક અને માનસિક દુઃખોને કર્મોના ઉદય જાણી વિચારી સમતાભાવપૂર્વક ભોગવી લે છે. તે દરેક અવસ્થામાં આત્મિક સુખ જે સાચું સુખ છે તેને સ્વતંત્રતાથી ભોગવતો રહે છે. સાચું જ કહ્યું છે કે,—

મિથ્યાદૃષ્ટિ સદા દુઃખી—સમ્યક્દૃષ્ટિ સદા સુખી.

જૈનાચાર્યોએ સંસારનું સ્વરૂપ કેવું કહ્યું છે તે નીચે આપેલાં તેમનાં અનુભવપૂર્ણ વચનોથી વાંચનારને વિદિત થશે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાં કહે છે:—

પંચવિદ્ધે સંસારે જાદ્વજરામરણરોગ મયપ્પડરે ।

જિણમગ્ગમપેચ્છંતો જીવો પરિમમદિ ચિરકાલં ॥૨૪॥

જન્મ, મરણ, રોગ અને લયરૂપ મહાન દુઃખથી ભરેલા, આ દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ પાંચ પ્રકારના સંસાર પરિવર્તનમાં આ જીવ શ્રી જિનેશ્વરના માર્ગને—આત્મધર્મને ન જાણવાથી દીર્ઘકાળ પર્યંત પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

સર્વેપિ પોગલા સ્થલુ પગે મુત્તુજ્ઞિયા હુ જીવેણ ।

અસયં અણંતચુસો પુગ્ગલપરિયદ્ધસંસારે ॥૨૫॥

પ્રથમ પુદ્ગલદ્રવ્ય :પરિવર્તનમાં આ એક જીવે સર્વ (અશેષ) પુદ્ગલ પરમાણુઓને વારંવાર અનંતવાર ગ્રહણ કરી, ભોગવીને છોડ્યાં છે.

સર્વમિદ્ધ લોયલેસે કમસો તણ્ણત્થિ જણ્ણ ઉપ્પણ્ણં ।

ઉગ્ગાહણેણ બહુસો પરિમમિદો સેત્તસંસારે ॥૨૬॥

ખીજા ક્ષેત્ર પરિવર્તનમાં આ જીવ વારંવાર સર્વેય લોકાકાશના પ્રદેશોમાં ક્રમપૂર્વક જન્મ્યો છે. કાઇ એવું સ્થાન નથી કે જ્યાં બહુ

વાર જન્મ્યો ના હોય. અનેક પ્રકારના નાના મોટા દેહ ધારણ કરીને ક્ષેત્ર સંસારમાં બહુ ભમ્યો છે.

**મવસપ્પિણિ ઉસ્સપ્પિણિ સમયાવલિયાસુ ણિરવસેસેહુ ।
જાદો મુદો ય બહુસો પરિમમિદો કાલસંસારે ॥૨૭॥**

ત્રીજા કાળ પરિવર્તનમાં આ જીવે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના બધાય સમયોમાં બહુવાર જન્મ મરણ કર્યો છે. કોઈ સમય બાકી નથી કે જેમાં આ જીવ અનંતવાર જન્મ્યો અને મર્યો ના હોય.

**ણિરયાઝજહણાદિસુ જાવ દુ ઉવરિહ્હવા દુગેવેજ્ઞા ।
મિચ્છત્તસંસિદેણ દુ બહુસો વિ મવદ્ધિદોબ્ભમિદા ॥૨૮॥**

ચોથા ભવ પરિવર્તનમાં નરકની જઘન્ય આયુથી માંડી ઉર્ધ્વ-લોકમાં ત્રૈવેદિકની ઉત્કૃષ્ટ આયુપર્યંત સર્વે ભવો આ જીવે અનંતવાર મિથ્યાદર્શનના હેતુથી ધારણ કરી ભ્રમણ કર્યું છે.

**સઘ્વે પયઙ્ગિદ્ધિદિઓ અણુમાગપ્પદેસ બંધઠાણાણિ ।
જીવો મિચ્છત્તવસા મમિદો પુણ માવસંસારે ॥૨૯॥**

પાંચમા ભાવ પરિવર્તનમાં આ જીવ મિથ્યા દર્શનના હેતુથી આઠે કર્મોનાં બધાંય પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એ ચાર પ્રકારનાં બંધ સ્થાનકોને ધારણ કરતો વારંવાર ભમ્યો છે.

**પુત્તકલત્તણિમિત્તં અત્થં અજ્ઞયદિ પાવબુદ્ધીપ ।
પરિહરદિ દયાદાણં સો જીવો મમદિ સંસારે ॥૩૦॥**

જે જીવ પુત્ર અને સ્ત્રીના નિમિત્તે પાપ બુદ્ધિ કરી ધન પ્રાપ્ત કરે છે—કમાય છે, દયા, દાન, ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે જીવ સંસાર-માં ભ્રમણ કરે છે.

**મમ પુત્તં મમ મજ્ઞા મમ ધણધણ્ણોત્તિ તિવ્વકંસાપ ।
ચરૂણ ધમ્મબુદ્ધિ પચ્છા પરિપહદિ દીહસંસારે ॥૩૧॥**

મારો પુત્ર, મારી સ્ત્રી, માંડે ધન ધાન્યાદિ એવી તીવ્ર તૃષ્ણાએ કરી, ધર્મભુક્તિને પરિહરી આ જીવ દીર્ઘસંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

મિચ્છોદયેણ જીવો ણિદંતો જે ન માસિયં ચમ્મં ।
કુધમ્મકુલ્લિગકુતિત્થં મળ્લંતો મમદિ સંસારે ॥૩૨॥

મિથ્યા દર્શનના ઉદયથી આ જીવ જિનેશ્વર કથિત ધર્મની નિંદા કરે છે, મિથ્યા ધર્મ, મિથ્યા ગુરુ અને મિથ્યા તીર્થની માન્યતા પૂજા કરે છે, અને તેથી સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે.

હંતૂણ જીવરાસિં મહુમંસં સેવિઝણ સુરપાણં ।
પરદ્વવ્વપરકલત્તં ગહિઝુણ ય મમદિ સંસારે ॥૩૩॥

આ જીવ અનેક જંતુ-પ્રાણી સમૂહને સંહારે છે, માંસમદિરાનું સેવન કરે છે, પરદ્રવ્ય અને પર સ્ત્રીને ગ્રહણ કરે છે, તેથી સંસાર-માં ભ્રમે છે.

જત્તેણ કુણદ પાવં વિષયણિમિત્તં ચ અહણિસં જીવો ।
મોહંધયારસહિઓ તેણ દુ પરિપહ્હદિ સંસારે ॥૩૪॥

આ જીવ મોહના અંધકારમાં આંધળો થઈ રાત્રીદિવસ પ્રયત્ન કરી વિષયભોગોને અર્થે પાપ કરે છે, તેથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

સંજોગંવિપ્પજોગં લાહાલાહં સુહં ચ દુક્કલં ચ ।
સંસારે ભૂદાણં હોદિ હુ માણં તહાવમાણં ચ ॥૩૫॥

આ સંસારમાં જીવોને સંયોગ-વિયોગ, લાભ-હાનિ, સુખદુઃખ, માન-અપમાન પ્રાપ્ત થયા કરે છે.

કમ્મણિમિત્તં જીવો હિંદિદિ સંસારઘોરકાંતારે ।
જીવસ્સ ન સંસારો ણિચ્ચયણયકમ્મણિમ્મુક્કો ॥૩૬॥

કમેતિ વશ થઈ આ જીવ ભયાનક સંસાર વનમાં ભ્રમે છે.

નિશ્ચયનયથી વિચારે તો આ જીવને સંસાર છેજ નહિ. તે તો કર્મોથી બિન્ન જ છે.

સંસારમદિક્કંતો જીવોવાદેયમિદિ વિચિત્તિજ્ઞો ।

સંસારદુહકન્તો જીવો સો હેયમિદિ વિચિત્તિજ્ઞો ॥૩૮॥

જે જીવ સંસાર પાર પામ્યા છે તેમની અવસ્થા આદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એમ વિચારવું. જે જીવ સંસારના દુઃખોમાં ફસાયેલા છે તેમની અવસ્થા હેય-ત્યાગવા યોગ્ય છે એવું મનન કરવા યોગ્ય છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ભાવ પાહુડમાં પ્રકાશે છે કે:-

મોસણગર્યગર્હ્ય તિરિયગર્હ્ય કુદેવમણુયગર્હ્ય ।

પત્તોસિ તિધ્વદુક્ખં ભાવહિ જિણભાવણા જીવ ॥૮॥

ભયંકર નરકગતિમાં, તિર્યચગતિમાં અને માઠી દેવગતિ તથા મનુષ્યગતિમાં હે જીવ ! તું તીવ્ર દુઃખને પામ્યો, માટે હવે તો જિન ભાવના (જિન ભગવાન જે પરમશાંતરસે પરિણુમી સ્વરૂપસ્થ થયા તે પરમશાંત સ્વરૂપ ચિંતવના) ભાવ, ચિંતવ. જિન તે કષાયોને છતવાવાળા પરમાત્માસ્વરૂપ છે.

સત્તસુણરયાવાસે દારુણમીસાઈં અસહનીયાઈ ।

મુત્તાઈં સુશરકાલં દુઃખ્વાઈં ણિરંતરં સહિય ॥૯॥

સાતે નરક પૃથ્વીમાં તીવ્ર, ભયાનક, અસહનીય દુઃખોને દીર્ઘ-કાળ પર્યંત નિરંતર ભોગવતાં તે દુઃખ સહ્યું છે.

સ્વણુસાવણવાલ્લણવેયણવિચ્છેયણાણિરોહં ચ ।

પત્તોસિ ભાવરહિમો તિરિયગર્હ્ય ચિરંકાલં ॥૧૦॥

હે જીવ ! તે તિર્યચ ગતિમાં શુદ્ધ ભાવ પ્રાપ્ત ન કરવાથી ચિર-કાળ પર્યંત ખોદવાનું, ગરમ થવાનું, બળવાનું, ધક્કા ખાવાનું, છેદાવાનું, રોકાવાનું દુઃખ પૃથ્વીકાયાદિમાં ક્રમથી પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આગંતુક માણસિયં સહજં સારીરિયં ચ ચત્તારિ ।
 દુઃખાદં મણુયજમ્મે પત્તોસિ અણંતયં કાલં ॥૧૧॥

હે જીવ ! તું, મનુષ્ય ગતિમાં પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરી
 અનંતકાળ સુધી અકસ્માત્ વજ્રપાત પડવા આદિનું, શોકાદિક માન-
 સિક, કર્મદ્વારા સહજ ઉત્પન્ન રાગદ્વેષાદિનું તથા રોગાદિ સારીરિક
 એવા ચાર પ્રકારના દુઃખો પામ્યો છે.

સુરણિલપસુ સુરચ્છરવિઓયકાલે ચ માણસં તિશ્વં ।
 સંપત્તોસિ મહાજસ દુઃખં સુહભાવનારહિઓ ॥૧૨॥

હે મહાયશસ્વી જીવ ! તે દેવોના સ્થાનમાં પ્રિય દેવ કે દેવીના
 વિયોગના સમયે તથા ઈર્ષ્યા સંબંધી તીવ્ર માનસિક દુઃખો, શુદ્ધ
 આત્માની ભાવનાથી શૂન્ય હોઇ સહન કર્યો છે.

પીઓસિ થળચ્છોરં અણંતંજમ્મંતરાદં જળણીણં ।
 અળ્ળાળ્ળાળ મહાજસ સાયરસલિલાહુ અહિયયરં ॥૧૮॥

હે મહાયશસ્વી જીવ ! (અજ્ઞાનથી કરી) અનંત જન્મો ધારણ
 કરી ભિન્ન ભિન્ન માતાના સ્તનોનું પપ્પ તે પીધું છે, જે એકત્ર કરીએ
 તો સમુદ્રના જલ કરતાં પણ અધિક થશે.

તુહ મરણે દુઃખલેણ અળ્ળાળ્ળાળં અળેચજળણીણં ।
 રુળ્ળાળ જળયળળીરં સાયરસલિલાહુ અહિયયરં ॥૧૯॥

તું ગર્ભથી બહાર નીકળી પડી મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે ભિન્નભિન્ન
 જન્મોની અનેક માતાઓએ રૂદ્ધ કર્યું, તેમનાં આંસુઓને એકત્ર
 કરે તો સમુદ્રના જલથી પણ અધિક થશે.

તિહુયળ સલિલં સયલં પીયં તિણ્હાપ પીઙ્ગિયળ તુમે ।
 તો વિ જ તિણ્હાછેઓ જાઓ ચિંતેહ મવમહણં ॥૨૩॥

હે જીવ ! તે ત્રણે લોકમાંનું સર્વ પ્રાણી તરસની ખીડથી ખીડિત

થષ પીધું તો પશુ તૃષા-તૃષ્ણા છીપી નહિ. હવે તું આ સંસારને
નાશ કરવાનો વિચાર કર.

હૃત્તીસં તિથિ સયા છાવદ્વિસદ્વસવારમરણાણિ ।
અન્તોમુદ્દુષ્મજ્જે પત્તોસિ નિગોયવાસમ્મિ ॥૨૮॥

હે જીવ ! તેં એક શ્વાસોશ્વાસના અદારમાં ભાગનું આશુષ્ય
ધારણ કરી નિગોદની લબ્ધ્યપયાંતિ અવસ્થામાં એક અંતર્મુહૂર્તમાં
૬૬૩૩૬ જન્મમરણ કર્યો છે.

રયણત્તપસુ અલહે પવં મમિઓસિ દોહસંસારે ।
દય જિણવરેહિં મણિયં તં રવણત્તં સમાયરહ ॥૩૦॥

શ્રેષ્ઠ રત્નવશ્વ સ્વરૂપ નિજધર્મ-આત્મસ્વરૂપની અપ્રાપ્તિના હેતુથી
ઉપર જાણ્યાવ્યા પ્રમાણે આ દીર્ઘસંસારમાં તેં પરિભ્રમણ કર્યું છે. હવે
તું રત્નત્રયનું સમ્યક્ આચરણ કર.

શ્રી કુંદકુંદ સ્વામી પંચાસ્તિકાયમાં કહે છે:—

જો જાલુ સંસારત્યો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિણામો ।
પરિણામાદો કમ્મં કમ્માદો હોદિ ગદિસુ ગદી ॥૧૨૮॥
ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો રૂંદિયાણિ જાયંતે ।
તેહિં દુ વિસયગ્ગહણં તત્તો રાગો ઘ દોસો વા ॥૧૨૯॥
જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્કવાલમ્મિ ।
દિદિ જિણવરેહિં મણિદો જણાદિણિધણો સણિધણો વા ॥૧૩૦॥

આ સંસારી જીવને રાગાદિ ભાવ થાય છે. તેના નિમિત્તથી
આઠ કર્મોના બંધ થાય છે. કર્મોના ઉદયથી એક ગતિથી બીજી
ગતિમાં જાય છે. જે ગતિમાં જાય છે ત્યાં સ્થૂલ દેહ ધારણ કરે છે.
તે દેહમાં ઇન્દ્રિયો હોય છે. તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભોજન પદાર્થોને જોળે
છે. અને જળી તેમાં પુનઃ સમરૂપ થાય છે. એ રીતે આ સંસારચક્ષી

ચક્રમાં જીવનું ભ્રમણ થયા કરે છે. કોઈને આ સંસાર અનાદિ અનંત હોય છે. તો કોઈને અનાદિ છતાં સાંત, અંતસહિત હોય છે.

શ્રી વદૈકર સ્વામી મૂલાચાર દ્વાદશાનુગ્રેક્ષામાં કહે છે:—

મિચ્છત્તેણો છુણ્ણો મગ્ગં જિણદેસિદં અપેક્ખંતો ।
મમિહદી મીમકુહિલ્લે જીવો સંસારકંતારે ॥૧૩॥

મિથ્યાદર્શનથી આવરિત અને જિતેશ્વરના ઉપદેશલા માર્ગને ન દેખતો, ન શ્રદ્ધતો આ જીવ ભયંકર અને કુટિલ એવા સંસાર વનમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. ૧૩

તત્થ જરામરણમયં દુક્ખં પિયવિપ્પઓગ વીહણયં ।
અપ્પિયસંજોગં વિ ય રોગમહાવેદનાઓ ય ॥૧૬॥

આ સંસારમાં વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, ભય, દુઃખ, ભયાનક ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, રોગ આદિ મહાવેદનાઓ આ જીવ સહન કર્યા કરે છે.

જાયંતો ય મરંતો જલ્લથલ્લચરેસુ તિરિયણિરપસુ ।
માણુસ્સે દેવત્તે દુક્ખસહસ્સાણિ પપ્પોદિ ॥૧૭॥

આ જીવ પશુગતિ, નરકગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ તથા જલચર, થલચર, નભચર પ્રાણિઓમાં જન્મતાં અને મરતાં હજારેા કષ્ટો ભોગવે છે.

સંજોગવિપ્પઓગા લાહાલાહં સુહં ચ દુક્ખં ચ ।
સંસારે અણુમૂદા માણં ચ તદ્દાવમાણં ચ ॥૧૯॥
પવં બહુપ્પયારં સંસારં વિવિહદુક્ખંથિરસારં ।
ણારુણ વિચિંતિજ્ઞો તદ્દેવ લહુમેવ ણિસ્સારં ॥૨૦॥

આ સંસારને વિષે આ જીવે સંયોગ-વિયોગ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, માન-અપમાનનો અનુભવ કર્યો છે. આ પ્રકારે આ સંસારને અનેક પ્રકારના રોજ પ્રાપ્ત થતા (સ્થિર) વિવિધ દુઃખોના

સાર ૩૫ જાણી, આ અસાર સંસાર જે ઉપાયે ટુંકા થાય એ ઉપાયનું ચિંતવન કરવું જોઈએ.

શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કહે છે:—

અનિત્યમત્રાણમહંક્રિયાભિઃ પ્રસક્તમિથ્યાધ્યવસાયદોષમ્ ।

ઈદંજગજ્ઞન્મજરાન્તકાર્ત્તે નિરજ્ઞનાં શાંતિમજીગમસ્ત્વમ્ ॥૧૨॥

આ જગત અનિત્ય છે, અશરણુ છે, અહંબુદ્ધિથી સંસારી જીવો મિથ્યાત્વભાવમાં વિશેષ આસક્ત છે. આ સંસારમાં સંસારી જીવો જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણથી આર્ત-દુઃખી છે. એવું જાણીને હે સંભવનાથ ! આપ નિર્મળ-નિરંજન શાંતિને પ્રાપ્ત થયા છો.

સ્વજીવિતે કામસુખે ચ તૃષ્ણયા દિવા શ્રમાર્ત્તા નિશિ શે-તે પ્રજાઃ ।
ત્વમાર્થ્યં નક્તં દિવમપ્રમત્તવાનજાગરેવાત્મવિશુદ્ધવર્ત્મનિ ॥૪૮॥

સંસારનાં પ્રાણીઓ પોતાનાં જીવન તથા કામભોગો માટેની તૃષ્ણાને વશ થઈ આખો દિવસ પરિશ્રમ કરી થાકી જાય છે. અને રાતના સુઈ રહે છે. એ પ્રકારે કોઈપણ વખત તૃષ્ણાને અને સંસારનાં દુઃખોને દૂર કરી શકતા નથી એવું જાણીને હે શીતલનાથ ! તમેએ પ્રભાદ ત્યાગી આ સંસારના નાશ માટે આત્માના વિશુદ્ધ વીતરાગ માર્ગમાં સદા જગૃત રહેવાનું સ્વીકાર્યું છે.

શ્રી શિવકોટિ મુનિ ભગવતી આરાધનામાં કહે છે:—

નિરયેસુ લેયણામો અણોવમામો અસાદ્બહુલામો ।

કાયણિમિત્તં પત્તો અણંતસો તં બહુવિધામો ॥૧૫૬૨॥

હે મુનિ ! આ સંસારમાં શરીરના નિમિત્તે અસંખ્યપણે પ્રવર્તી તે એવાં કર્મો ઉપાર્જન કર્યા કે તે નરકમાં જઈ બહુ પ્રકારની, ઉપમા રહિત બહુ અસાતાઓ સહિત વેદના અનંતવાર ભોગવી છે.

તાહણતાસણબન્ધણ,-વાહણલંછણવિહેહણં વમણં ।

કણ્ણરુહેવ્વણાસા,-વેહણિહંછણં ચેવ ॥૧૫૮૨॥

છેવળમેદળહૂળં, ગિચ્છછળં ગાલળં છુહા તળ્હા ।
 મક્ષળળમદળમલળં, વિકત્તળં સીદડળં ચ ॥૧૫૮૩॥
 જં અત્તાળો ગિપ્પડિયમ્મો બહુવેદળદ્દિઓ પડિઓ ।
 બહુપહિ મદો દિવસેહિ, ચડયડંતો અળાહો તં ॥૧૫૮૪॥
 રોગા વિવિધા બાન્નાડ, તહ ય તિવ્વ મયં ચ સવ્વત્તો ।
 તિવ્વા ડ વેદળાઓ, ઘાડળપાદામિધાદા ય ॥૧૫૮૫॥
 રૂચ્છેવમાદિ દુક્કલં, અળંતલુત્તો તિરિક્કલજોળીય ।
 જં પત્તો સિ અદીદે, કાલે ચિંતેહિ તં સવ્વં ॥૧૫૮૬॥

હે મુનિ ! તે તિર્યચ ગતિમાં અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ભોગવી
 છે:—લાઠી, ડફળાં ને ચાળુકાનો માર ખાધો છે; શસ્ત્રોનો ત્રાસ સહ્યો
 છે; બંધનનું, નાક વીંધવાનું, હાથપગ બંધાવાનું, પીંજરામાં પુરાવાનું
 તીવ્ર દુઃખ સહ્યું છે; કાન-નાક છેદાવાનું, શસ્ત્રોથી વીંધાવાનું, ઘસડાવાનું
 આદિ કષ્ટો પણ અનુભવ્યાં છે; ધણો ભાર ઉપાડવાથી હાડકાં પણ
 ભાગ્યાં છે; અતિધણે સામાન પીઠ પર ઉંચકી ધણે દૂર સુધી રાત
 દિવસ ચાલવું પડવાથી વેદના પામ્યો છે.; અગ્નિમાં બળવાનું, જલમાં
 ડુબવાનું, પરસ્પર ભક્ષણ થવાનું, ભૂખ, તરસ, શરદી, ગરમી આદિ
 તીવ્ર વેદનાનું, પીઠ ગળી જવાનું, નિર્બળ થઈ કાદવમાં પડી રહેવાનું,
 તીવ્ર તાપમાં પડી રહી તપવાનું આદિ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો તે સહ્યાં
 છે. જે જે દુઃખો તું પામ્યો છે તેનો વિચાર કર. તું વિવિધ વ્યાધિ-
 ઓનો ભોગ થયો છે, ચારે બાજુથી ભયથી ડરતો રહ્યો છે, દુષ્ટ
 મનુષ્ય અને પશુઓ તરફથી તીવ્ર કષ્ટ પામ્યો છે, વચનનો તિરસ્કાર
 સહ્યો છે, પગોનો માર ખાઈ-પગ નીચે કચડાઈ દીર્ઘકાળ સુધી
 દુઃખી થયો છે. એવાં અનેક દુઃખો અનંતવાર તિર્યચ યોનિમાં ભૂત-
 કાળમાં ભોગવ્યાં છે. એ બધાનો હે મુનિ ! હવે તું વિચાર કર.

દેવત્તમાણુસત્તે જંતે જાપ્પણ સકયકમ્મવસા ।

દુક્કલ્લાખિ કિલે સા વિચ, અળંતલુત્તા સમણુભૂવં ॥૧૫૮૮॥

હે મુનિ ! પોતાનાંજ કરેલાં કર્મોને વશ થઇ દેવ અને મનુષ્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થઈ અનંતવાર અનેક દુઃખો તે ભોગવ્યાં છે.

જં ગમ્ભવાસકુણિમં, કુણિમાહારં છુહાદિદુક્ષ્વં ચ ।

ચિંતં-તસ્સ ય સુચિયસુહિદસ્સ દુક્ષ્વં ચયણકાલે ॥૧૬૦૧॥

મૃત્યુ સમયે દેવોને ચિંતવન થાય છે કે હવે માફ તિર્યચ કે મનુષ્ય ગતિના ગર્ભમાં જવું થશે, દુર્ગંધમય ગર્ભમાં રહેવું પડશે, ગંધાતો આહાર કરવો પડશે, ભૂખ-તરસ સહવી પડશે; એવા વિચારથી અત્યંત કષ્ટ પામે છે.

આ મનુષ્ય પર્યાયમાં નિર્ધનતાનું, સાત ધાતુમય મલીન-રોગથી ભરપૂર દેહનું ધારવું, અનાર્થ દેશમાં વસવું, સ્વચક્ર-પરચક્રનું દુઃખ સહેવું, વૈરી સમાન સંબંધીઓમાં રહેવું, કુપુત્રનું પામવું, દુષ્ટ સ્ત્રીની સંગતિ પામવી, નીરસ આહારનું મલવું, અપમાન સહવું, ચોર, દુષ્ટ, રાજા, મંત્રી અને કાટવાળ દ્વારા ધોર દુઃખ પામવું, દુઃકાળમાં કુટુંબીઓનો વિયોગ સહેવો, પરાધીન થવું, દુર્વચન સહવું, ભૂખ-તરસ આદિથી પીડાવું આદિ દુઃખોથી ભરપૂર એવો મનુષ્ય જન્મ છે.

તણ્હા અણંતખુત્તો, સંસારે તારિસી તુમં આસિ ।

જં પસમેદું સવ્વોદઘીણમુદગં પિ ણ તીરેજ્જ ॥૧૬૦૫॥

આસી અણંતખુત્તો, સંસારે તે છુધા વિ તારિસિયા ।

જં પસમેદું સવ્વો, પુગ્ગલકાઓ ણ તીરિજ્જ ॥૧૬૦૬॥

હે મુનિ ! સંસારમાં તરસની એવી તીવ્ર વેદના અનંતવાર તે ભોગવી છે કે જેને શાંત કરવાને સર્વ સમુદ્રનું જલ પણ સમર્થ થાય નહિ. એવી ક્ષુધાની વેદના તે અનંતવાર ભોગવી છે કે જેને શાંત કરવાને સર્વ પુદ્ગલકાય પણ સમર્થ થાય નહિ.

જાવં તુ કિંચિ દુક્ષ્વં, સારીરં માણસં ચ સંસારે ।

પત્તો અણંતખુત્તં કાયસ્સ મમત્તિદોસેણ ॥૧૬૦૭॥

હે મુનિ ! આ સંસારમાં જે જે શારીરિક અને માનસિક દુઃખો અનંતવાર પ્રાપ્ત થયાં છે તે સર્વ આ શરીરમાં મમતા રૂપી દોષથી પ્રાપ્ત થયાં છે.

**જલ્પિભયં મરણસમં, જમ્મણસમયં જ વિજ્ઞદે દુક્ખં ।
જમ્મણમરણાદ્ કં છિણ્ણમમત્તિ સરીરાદો ॥૧૬૬૯॥**

આ સંસારમાં મરણ સમાન કોઈ ભય નથી; જન્મ સમાન કોઈ દુઃખ નથી; માટે જન્મ અને મરણથી વ્યાપ્ત આ શરીરથી મમતા ત્યાગ.

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી સર્વાર્થસિદ્ધિમાં કહે છે:—

**અન્ન જીવા-અનાદિસંસારેऽનન્તકાલં નાનાયોનિષુ દુઃખં
ભોગં ભોગં પર્યટન્તિ । ન ચાન્ન કિંચિન્નિયતમસ્તિ । જલબુદ્ધ-
દોષમં જીવિતં, વિદ્યુન્મેઘાદિવિકારબપલાભોગસમ્પદદૃશ્યેભમાદિ
જગત્સ્વભાવચિંતનાત્ સંસારાત્ સંવેગો ભવતિ ॥૧૨-૭॥**

આ જગતમાં જીવો અનાદિ કાળથી અનંતકાળ સુધી નાના યોનિઓમાં દુઃખ ભોગવતાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. આ જીવન જલના પરપોટા સમાન ક્ષણિક છે. વિજળીના ચમકારા સમાન અને વાદળોના વિખરવા સમાન ભોગ સમ્પદા ચંચળ-અસ્થિર છે. એવા જગતના સ્વભાવના ચિંતવનથી સંસારથી સંવેગ ઉદાસીનતા આવે છે.

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી સમાધિ-શતકમાં કહે છે:—

**મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ પવાત્મવીસ્તતઃ ।
ત્યક્ત્વૈનાં પ્રવિશેદન્તર્બહિરઘ્યાપૂર્તેન્દ્રિયઃ ॥૧૫॥**

આ શરીર સંસારના દુઃખોનું મૂળ છે. તેથી આત્મજ્ઞાનીએ તેનું મમત્વ ત્યાગી અને ઈન્દ્રિયોથી વિરક્ત થઈ અંતરમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. અંતરાત્મામાં સ્થિર થવું જોઈએ.

શુભં શરીરં દિવ્યાંશ્ચ વિષયાનભિવાંછતિ ।

ઉત્પન્નાત્મમતિર્દેહે તત્ત્વજ્ઞાની તતશ્ચ્યુતિમ્ ॥૪૨॥

શરીરને વિષે આત્મબુદ્ધિ છે જેની એવો અજ્ઞાની સુંદર શરીર અને મનોહર વિષય ભોગોની સદા વાંછા કર્યા કરે છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની તેથી છૂટવાને ઇચ્છે છે; આ શરીરનેય ચહાતા નથી.

જગદ્દેહાત્મહૃદીનાં વિશ્વાસ્યં રમ્યમેવ ચ ।

સ્વાત્મન્યેવાત્મહૃદીનાં ક્વ વિશ્વાસઃ ક્વ વા રતિઃ ॥૪૩॥

દેહને વિષે આત્મબુદ્ધિવાનને આ સંસાર વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય અને રમણિય લાગે છે. પણ નિજ આત્માને વિષે આત્મ બુદ્ધિવંત જીવોને નથી તેમાં વિશ્વાસ કે નથી તેમાં રતિ-પ્રિયતા.

સ્વબુદ્ધયા યાવદ્ગૃહ્ણીયાત્ કાયવાક્ચેતસાં ત્રયમ્ ।

સંસારસ્તાવદેતેષાં ભેદાભ્યાસે તુ નિર્વૃત્તિઃ ॥૪૪॥

મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ જ્યાં સુધી આત્મબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરે છે—માને છે ત્યાં સુધી તે જીવોનો સંસાર-સંસારનાં દુઃખો ઉભાં છે. પરંતુ આત્મા અને મન-વચન-કાયાનો લિન લિન વિચારવાનો અભ્યાસ કરવાથી સંસારનો નાશ થાય છે.

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી ઇષ્ટોપદેશમાં પ્રકાશે છે કે:—

વિપદઘ્નવપદાવર્તે પદિકેવાતિબાહ્યતે ।

યાવત્તાવદ્ઘત્યન્યાઃ પ્રચુરા વિપદઃ પુરઃ ॥૧૨॥

આ સંસારરૂપ ઘટભાળમાં એટલી વિપત્તિઓ છે કે જ્યાં એક દૂર થાય છે કે તરત બીજી અનેક વિપત્તિઓ સામી આવી ઉભી રહે છે.

વિપત્તિમાત્મનો મૂઢઃ પરેષામિવ નેક્ષતે ।

દહ્યમાનમૃગાકીર્ણવનાંતરતરુસ્થવન્ ॥૧૪॥

જેમ કાઈ મનુષ્ય વનમાં વૃક્ષ ઉપર બેઠો બેઠો બુએ કે વનમાં આગ લાગી છે, હરણીયાં ભાગી જાય છે, પરંતુ તે પોતે ભાગી જતો નથી, તેમ એ પણ વિચારતો નથી કે, પોતે બેઠો છે તે વૃક્ષને પણ અગ્નિ બાળી નાંખશે ! એ પ્રકારે સંસારમાં મૂર્ખ પ્રાણીઓ બીજાઓની આપત્તિઓ બુવે છે પરંતુ તેવીજ આપત્તિઓ પોતા ઉપર આવવાની, પોતાનું પણ મૃત્યું થશે એવો વિચાર કરતો નથી.

શ્રી ગુણભદ્રાચાર્ય આત્માનુશાસનમાં વહે છે:—

સંસારે નરકાદિષુ સ્મૃતિપથેડ્યુદ્ધેગકારીણ્યલં ।
 દુઃખાનિ પ્રતિસેવિતાનિ ભવતાં તાન્યેવમેવાસતામ ॥
 તત્તાવત્સ્મરસિ સ્મરસ્મિતશિતાપાઙ્ગૈર્નગ્ન્યાયુઘ્નૈ-
 વર્માનાં હિમદમ્બમુગ્ધતરુવદ્યત્પ્રાપ્તવાન્નિર્ધનઃ ॥૫૩॥

હે જીવ ! આ સંસારમાં તે નરકાદિયોનિમાં અત્યંત દુઃખો ભોગવ્યાં છે, જેનું સ્મરણ થતાંજ આકુળતા ઉપજે છે. તે દુઃખોની વાવાત તો બાળુ પર રહી પરંતુ આ મનુષ્ય ભવમાં તું નિર્ધન થયો છે, છતાં નાના પ્રકારના વિષય ભોગોતો અભિલાષી છે. કામપૂર્ણ સ્ત્રીઓના મંદહાસ્ય અને કામદેવના બાણ સમાન તીક્ષ્ણ નેત્ર કટાક્ષોથી વીધાયેલો તું હિમથી બળેલા વૃક્ષ સમાન દશને પ્રાપ્ત થયો છે. આ દુઃખનો વિચાર કરે કામની તૃષ્ણા માત્ર પણ અતિ દુઃખદાય છે.

ઉત્પન્નોસ્યતિદોષજાતુમલવદ્દેહોસિ જોવાદિમાન્ ।
 સાંચિવ્યાધિરસિ પ્રહીનચરિતોસ્વડસ્યાસ્મનો સજ્જકઃ ॥
 મૃત્યુવ્યાત્તમુક્તાન્તરોડસિ જરસા પ્રસ્તોસિ જન્મિન્ દુષ્ટા-
 કિં મત્તોડસ્યસિ કિં હિતારિરહિતો કિં વાસિ વદ્ધસ્પૃહઃ ॥૫૪॥

હે અનંત જન્મો ધારણ કરનાર, અજ્ઞાની જીવ ! તું આ સંસારમાં અનેક ચેતનિઓમાં ઉત્પન્ન થયો છે. દોષમય ધાતુઓથી

બનેલું આ તારું શરીર અતિ મલિન છે. તું ક્રોધાદિ કષાયોથી યુક્ત છે. શરીરના રોગ અને મનની ચિંતાઓથી પીડાયેલો છે. હીન આચારમાં ફસાયો છે. પોતાના આત્માને જ ઠગી રહ્યો છે. જન્મ અને મરણની વચ્ચે પડેલો છે. વૃદ્ધાવસ્થાથી સંતાપિત છે તો પણ વૃથા મત્ત-ગાંડો થઈ રહ્યો છે. એમ જણાય છે કે તું આત્માના હિતનો શત્રુ છે, તારી ઈચ્છા તારું પોતાનું અગાડવાની જ લાસે છે.

उग्रग्रीष्मकठोरघर्मकिरणस्फूर्जद्गर्भस्तिप्रभैः ।

संतप्तः सकलेन्द्रियैर्यमहો संवृद्धतृष्णो जनः ॥

अप्राप्याभिमतं विवेकविमुखः पापप्रयासाकुल-

स्तोयोपान्तदुरन्तकर्मगतक्षीणोक्षवत् क्षिप्यते ॥૫૫॥

તીવ્ર ગરમ ઋતુના સૂર્યના તપેલા કિરણો સમાન ઈન્દ્રિયોના વિષયોની ઈચ્છાઓથી મનુષ્ય વ્યાકુલ થઈ રહ્યો છે. એની તૃષ્ણા દિન પ્રતિદિન વધતી રહી છે. ઈચ્છાનુકૂળ પદાર્થોની અપ્રાપ્તિથી વિવેક રહિત થઈ અનેક પાપમય ઉપાયો કરતો આકુલવ્યાકુલ થઈ રહ્યો છે. પાણી પાસેના ઉંડા કાદવમાં ફસાયેલા ધરડા નિર્ભંગ બળદની માફક તે દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

शरणमशरणं यो बन्धवो बंधमूलं ।

चिरपरिचितद्वारा द्वारमापद्गृहाणाम् ॥

विपरिमृशत पुत्राः शत्रवः सर्वमेतत् ।

त्यજત મજત ધર્મે નિર્મલં શર્મકામાઃ ॥૬૦॥

જેનું તું શરણ લે છે, જેને તું રક્ષક સમજે છે તે અશરણ છે તને મરણથી બચાવી શકતાં નથી; આ ભાઈ-બંધુ સર્વ રોહના બંધનનું મૂળ છે; દીર્ઘકાળથી પરિચયમાં આવેલ તારી સ્ત્રી (દારા) અનેક આપદાઓને રહેવાના ઘરનું દ્વાર છે; આ તારા પુત્રો સ્વાર્થના સગા તારા શત્રુ છે; એવો વિચાર કરી એ બંધનો તું ત્યાગ કર અને સુખને ઈચ્છતો હોય તો નિર્ભંગ પવિત્ર ધર્મનું સેવન કર.

અવશ્યં નશ્વરૈરેમિરાયુઃકાયાદિમિર્યદિ ।

શાશ્વતં પદમાયાતિ મુઘાઽઽયાતમવેદિ તે ॥૭૦॥

આ આયુષ્ય શરીરાદિ અવશ્ય નાશ પામવાનાં છે. તો જો એ નશ્વર આયુષ્ય શરીરાદિની મમતા મુકવાથી શાશ્વત મોક્ષપદ તું પ્રાપ્ત કરી શકે છે તો તે સહેજે તને મક્ત મળે છે એમ જાણ.

ગલત્યાયુઃ પ્રાયઃ પ્રકટિતઘટીયન્નસલિલં ।

ખલઃ કાયોપ્યાયુર્ગતિમનુપતત્યેષ સતતમ્ ॥

કિમસ્યાન્યૈરન્યૈર્ઘ્યમયમિદં જીવિતમિહ ।

સ્થિતા ભ્રાન્ત્યા નાવિ સ્વમિવ મનુતે સ્યાસ્તુમપધીઃ ॥૭૨॥

આ આયુષ્ય પ્રત્યક્ષ રેટના ડગલાંના પાણી માફક ક્ષણે ક્ષણે ઢળી રહ્યું છે. આ દુષ્ટ શરીર પણ આયુષ્યની ગતિ અનુસાર નિરંતર પતનશીલ છે. વિણસતું છે, જર્જરિત થાય છે. જેનાથી જીવન છે તે આયુષ્ય અને શરીરજ ક્ષણભંગુર-વિનાશિક છે તો પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનધાન્યાદિના અંબંધની તો વાતજ શું ? તે તો જવાનાંજ છે. તો પણ કોઈ નાવમાં ખેડેલો પુરૂષ ચાલતો હોવા છતાં પોતાને બ્રાન્તિથી સ્થિર માની લે છે તેમ આ અજ્ઞાની પોતાને સ્થિર માને છે.

બાલ્યે વેત્સિ ન કિંચિદપ્યપરિપૂર્ણોઽગો દિતં વાહિતં ।

કામાન્ધઃ જલુ કામિનીદ્રુમઘને ભ્રામ્યન્વને યૌવને ॥

મધ્યે વૃદ્ધતૃષાર્જિતું વસુ પશુઃ ક્લિન્નાસિ કૃષ્યાદિભિ-

ર્વૃદ્ધો વાર્ષમૃતઃ ક જન્મફલિતં ધર્મો મવેન્નિર્મલઃ ॥૮૮॥

હે જીવ ! બાલ્યાવસ્થામાં તું પૂર્ણાંગ ન પામીને (ઉગતી અવસ્થામાં) પોતાના હિત અને અહિતને જાણતો નથી. યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીરૂપી વૃક્ષોના ઘાડા વનમાં ભ્રમણ કરતો કામભાવથી આંધળો થઈ રહે છે. મધ્યમ વયમાં વધેલી તૃષ્ણાથી ધન કમાવા પશુ સમાન ખેતી આદિ કાર્યો કરતાં કલેશ-દુઃખ પામે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં અધ-

મુઓ થઈ રહે છે. તો વિચાર કે મનુષ્યભવ સફળ કરવા તું પવિત્ર નિર્ભય ધર્મનું પાલન-સેવન ક્યાં કરીશ ?

સર્વત્રોદ્ગતશોકદાવદહનવ્યાસં જગત્કાનનં ।

મુગ્ધાસ્ત્ર વધૂ મૃગી ગતધિયસ્તિષ્ઠંતિ લોકૈઃ ॥

કાલવ્યાધિમાન્નિહંતિ પુરતઃ પ્રાપ્તાન્ સદા નિર્દયઃ ।

તસ્માઝ્ઞીવતિ નો શિશુર્ન ચ યુવા વૃદ્ધોપિ નો કશ્ચન ॥૩૪॥

આ સંસારરૂપી વન સર્વ સ્થાને શોકરૂપી દાવાનળથી વ્યાપ્ત છે. ત્યાં બિચારા ભોળા લોકરૂપી હરણુ, સ્ત્રીરૂપી હરણુ (મૃગી) માં પ્રેમ કરી રહ્યા છે ત્યાં અચાનક કાળરૂપી શિકારી આવી નિર્દયી થઈ સામેથી એમને મારે છે. એટલે મરણુથી નથી તો બાળક બચતું, નથી તો યુવાન બચતો કે નથી વૃદ્ધ બચતો. આ જગતમાં મૃત્યુ સર્વની ધાત કરે છે.

વાંછત્યૈવ સુખં તદ્વત્ર વિધિના દત્તં પરં પ્રાપ્યતે ।

નૂનં મૃત્યુમુપાશ્રયન્તિ મનુજાસ્ત્રાપ્યતો વિમ્યતિ ॥

ઈત્યં કામભયપ્રસક્તહૃદયા મોહાન્મુઘૈવ ધ્રુવં ।

દુઃખોર્મિપ્રચુરે પતંતિ કુધિયઃ સંસારઘોરાણિવે ॥૩૬॥

આ સંસારમાં આ જીવ નિરંતર ઈન્દ્રિયજનિત સુખોની જ ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ તે પુણ્યનો ઉદય હોય એટલુંજ મળે છે. ઇચ્છાનુસાર મળતું નથી. સર્વ જીવને મૃત્યુ અવશ્ય આવવાનું છે. તેથી આ જીવ મૃત્યુથી ભય પામે છે. એવો આ કુલુહિ જીવ કામ વિષયની તૃષ્ણાનો માર્ગો અને ભયથી ભયભીત થઈ મોહથી મિથ્યા દુઃખ રૂપી તરંગોથી ભરપુર આ ભયાનક સંસાર સમુદ્રમાં પડે છે.

આપન્મયસંસારે ક્રિયતે વિદુષા કિમાપદિ વિષાદઃ ।

કલ્પસ્યતિ લંઘનતઃ પ્રવિધાય ચતુઃપથે સદનં ॥૪૬॥

આ સંસાર આપત્તિઓનું ઘર છે. રોગ, શોક, ઈષ્ટવિરોગ, અનિષ્ટ સંગોગ, જરા-મરણ રૂપી આપદાઓ અહીં આવવાની છે તો

વિદ્વાનોએ આપદા આવે સારે શોક થા માટે કરવો જોઇએ ? જે કોઈ (જાહેર) ચાર રસ્તા ઉપર પોતાનું મકાન બનાવે તો બધા લોકો તેને ઓળંગીને જાય, એનાથી કોણુ ભય પામે ?

સ્વકર્મવ્યાઘ્રેણ સ્ફુરિતનિગ્રકાલાદિમહસા ।

સમાગ્રાતઃ સાક્ષાચ્છરણરહિતે સંસ્તિથને ॥

પ્રિયા મે પુત્રા મે દ્રવિણમપિ મે મે ગૃહમિદં ।

ઘદન્નેવં મે મે પશુરિવ જનો યાતિ મરણં ॥૪૮॥

જેમ અશરણુ વનમાં બળવાન સિંહથી પકડાયેલ પશુ મેં મેં કરતું મરી જાય છે. તેમ આ શરણુ રહિત સંસાર રૂપી વનમાં ઉદય પ્રાપ્ત પોતાનાં કર્મ રૂપી સિંહથી પકડાયેલ પ્રાણી મારી સ્ત્રી, માંડે પુત્ર, માંડે ધન, માંડે ઘર એમ પશુની સમાન માંડે માંડે (મે મે) કરતો મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે.

લોકા ગૃહપ્રિયતમાસુતજીવિતાદિ ।

વાતાહતધ્વજપટાગ્રચ્ચલં સમસ્તં ॥

વ્યામોહમત્ર પરિહૃત્ય ધનાદિમિત્રે ।

ધર્મે મર્તિ કુરુત કિં બહુભિર્વચ્ચોભિઃ ॥૫૪॥

હે, લૌકિક જનો ! આ ધર, સ્ત્રી, પુત્ર, જીવન આદિ સર્વ પદાર્થો પવનથી હાલતી ધ્વજના કપડાના અગ્ર ભાગ જેવા ચંચલ છે, વિનાશિક છે. તેથી ધન અને મિત્ર આદિના મોહને ત્યાગીને ધર્મ સાધનમાં બુદ્ધિને ધારણ કરે. વધારે વચનો કહેવાથી શું ?

શ્રી અમિતગતિ આચાર્ય તત્ત્વભાવના—મૃહત્ સામાયિક પાઠમાં લખે છે:—

અસિમસિકૃષિવિદ્યાશિસ્પદાણિજ્યયોગૈ—

સ્તનુધનસુતહેતોઃ કર્મ યાદૃક્ કરોષિ ॥

સકૃદપિ યદિ તાદૃક્ સંયમાર્થં વિઘત્સે ।

સુખમમલમનનં કિં તદા નાઽદ્વન્દુષેઽલં ॥૬૬॥

હે મૂઢ પ્રાણી ! તું શરીર, ધન, પુત્રના માટે અસિકર્મ, મસિકર્મ, નિલાકર્મ, શિલ્પકર્મ તથા વાણિજ્ય કર્મમાં જોડેલો પરિશ્રમ કરે છે, તેટલો પરિશ્રમ એકવાર તું સંયમ માટે (આત્મામાં સ્થિર થવા માટે) જો કરે તો શું તું નિર્ભળ-અનંત સુખનો ભોક્તા ન થાય ?

દિનકરકરજાલે શૈત્યમુષ્ણત્વમિદોઃ ।

સુરશિલ્લરિણિ જાતુ પ્રાપ્યતે જંગમત્વં ॥

ન પુનરિહ કદાચિત્ત ધોરસંસારચક્રે ।

સ્ફુટમસુલ્લનિધાને શ્રામ્યતા શર્મ પુંસા ॥૬૮॥

કદી સૂર્યનાં કિરણો ઠંડાં પડી જાય, ચંદ્ર ગરમ થઈ જાય, મેરૂ પર્વત હાલવા લાગે, તો પણ આ ભયંકર સંસાર ચક્રમાં ભ્રમણ કરતા પ્રાણીને સાચું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

શ્વશ્રાણામવિસહ્યમંતરહિતં દુર્જલ્પમન્યોન્યજં ।

વાહચ્છેદવિમેદનાદિજનિતં દુઃખં તિરશ્ચાં પરં ॥

નૃણાં રોગવિયોગજન્મમરણં સ્વર્ગેકસાં માનસં ।

વિશ્વં લોક્ય સદેતિ કષ્ટકલિતં કાર્યામતિર્મુક્તયે ॥૭૧॥

હે બન્યાત્મા ! આ જગત સર્વદા દુઃખોથી ભરપૂર છે, એમ જાણી આ સંસારથી છૂટવાની બુદ્ધિ કર, પ્રયત્ન કર. નારકીઓને અસહ્ય, અનંત અને વચનથી કથ્યાં ના જાય એવાં પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલાં દુઃખો છે. તિર્યંચોને અગ્નિમાં બળવાથી, હેઠાવાથી, ભેદાવાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો છે. મનુષ્યોને રોગ, વિયોગ, જન્મ અને મરણનાં કષ્ટો છે. સ્વર્ગમાં દેવોને માનસિક દુઃખો છે, એમ ચારે ગતિને વિષે દુઃખ છે. માટે હે જીવ ! આ સંસારથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર.

યાવષેતસિ વાહ્યવસ્તુવિષયઃ સ્નેહઃ સ્થિરો વર્તતે ।

તાવન્નદયતિ દુઃખદાનકુશલઃ કર્મપ્રપંચઃ કથં ॥

માર્ગત્વે વસુધાતલસ્ય સજટાઃ શુષ્યંતિ કિં પાદપાઃ ।

મૃગસાપનિપાતરોધનપરાઃ શાસ્ત્રોપશાસ્ત્રિન્ધિતાઃ ॥૯૬॥

જ્યાં સુધી બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યેનો રાગભાવ, ચિત્તમાં દૃઢતાથી વર્તે છે, ત્યાં સુધી દુઃખ આપનાર કર્મેનો કેવી રીતે નાશ થઈ શકે? પાણીથી ભીંજાયેલ પૃથ્વી જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી એની ઉપરનું-સૂર્યતાપને રોકનાર અનેક શાખાઓવાળું વૃક્ષ કેવી રીતે સૂકાઈ જાય?

રામા: પાપાવિરામાસ્તનયપરિજના નિર્મિતા બહ્વનર્થા ।
ગાત્રં વ્યાધ્યાદિપાત્રં જિતપવનજવા મૃદલક્ષ્મીરશેષા ॥
કિં રે દૃષ્ટં ત્વયાત્મન્ ભવગહનવને ભ્રામ્યતાં સૌખ્યંહેતુ-
ર્યેન ત્વં સ્વાર્થનિષ્ઠો ભવસિ ન સતતં બાહ્યમત્યસ્યં સર્વં ॥૧૮॥

હે મૃદ ! આ સ્ત્રી પાપનું સ્થાનક છે. આ પુત્ર-પરિવાર અનેક અનર્થોનું કારણ છે. આ શરીર રોગ-શોકથી પીડિત છે. સંપૂર્ણ લક્ષ્મી-સંપત્તિ પવનથી પણ અધિક ચંચળ છે. આ સંસારરૂપી ભયાનક વનમાં હે આત્મા ! તે એવું શું જોયું કે તું સર્વ બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મહિતમાં સદાને માટે લીન નથી રહેતો ?

સકલલોકમનોહરણક્ષમા: કરણયૌવનજીવિતસંપદ: ।
કમલપત્રપયોલવચન્નલા: કિમપિ ન સ્થિરમસ્તિ જગન્નયે ॥૧૦૧॥

સર્વ જનના મનને હરવામાં સમર્થ ઈંદ્રિયો, યૌવન, જીવન અને સંપદા એ કમળના પાન ઉપર રહેલ પાણીના ટીપા સમાન ચંચળ છે. આ ત્રણે જગતમાં કોઈ પણ પર્યાય સ્થિર નથી.

જનનમૃત્યુત્રાણલદીપિતં જગદિદં સકલોઽપિ વિલોકતે ।
તદપિધર્મમર્તિં વિદધાતિ નો રતમના વિષયાકુલિતો જન: ॥૧૧૮॥

આ સકલ સંસાર જન્મ મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપી અગ્નિથી પ્રગ્વલિત છે, એમ જોવા છતાં પણ આ વિષયાગ્નિથી આકુલિત

પ્રાણી એમાંજ મનને લીન કરે છે. અને ધર્મ સાધનમાં જરા પણ બુદ્ધિ જોડતો નથી, મન લગાવતો નથી.

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવમાં પ્રકાશે છે કે:—

ચતુર્ગતિમહાવર્તે દુઃસ્વપ્નાદવદીપિતે ।

મ્રમન્તિ મહિનોઽજસ્રં વરાકા જન્મસાગરે ॥૧॥

ચાર ગતિરૂપ મહાન ભરવાળા અને દુઃખ રૂપી વડવાનળથી બળતો આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં જગતના દીન પ્રાણીઓ નિરંતર ભસ્યા કરે છે.

રૂપાણ્યેકાનિ ગૃહ્ણાતિ ત્યજત્યન્યાનિ સન્તતમ્ ।

યથા રંગેઽન્ન શૈલૂષસ્તથાયં યન્નવાહકઃ ॥૮॥

જેમ રંગભૂમિને વિષે નદ અનેક વેષને ધારણુ કરે છે અને છોડે છે, તેમ આ પ્રાણી સદા બિન્ન બિન્ન રૂપોને ધારણુ કરે છે અને ત્યાગે છે.

દેવલોકે નૃલોકે ચ તિરશ્ચિ નરકેઽપિ ચ ।

ન સા યોનિર્ન તદ્રૂપં ન તદ્દેશો ન તત્કુલમ્ ॥૧૨॥

આ સંસારની દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરક એ ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણુ કરતા એવા આ જીવને એવી કોઈ યોનિ નથી, રૂપ નથી, પ્રદેશ નથી, કુલ નથી, સુખ દુઃખ નથી, પર્યાય નથી કે જે, પરિભ્રમણુ કરતા પ્રાપ્ત થયાં ન હોય.

ભૂપઃ કૃમિર્ભવત્યન્ન કૃમિશ્ચામરનાયકઃ ।

શરીરી પરિવર્તેત કર્મણા વશ્ચિતો બલાત્ ॥૧૩॥

આ સંસારમાં આ પ્રાણી કર્મથી ઠગાઈ પરવશપણે પરિભ્રમણુ કરે છે. રાજા મરીને કૃમિ થાય છે અને કૃમિ મરી ધન્ન થાય છે.

માતા પુત્રી સ્વસા માર્યા સૈવ સંપદયતેઽજ્ઞજા ।

પિતા પુત્રઃ પુનઃ સોઽપિ લભતે પૌત્રિકં પદમ્ ॥૧૬॥

આ સંસારમાં માતા મરીને પુત્રી થાય છે. ખુદેન મરીને સ્ત્રી થાય છે. તે સ્ત્રી મરીને પુત્રી થાય છે. પિતા મરીને પુત્ર થાય છે. વળી તે મરીને પૌત્ર થાય છે. એમ ઉલટાસુલટી થયા કરે છે.

શ્વમે શૂલકુઠારયન્નદહનક્ષારશ્ચુરવ્યાહતૈ-

સ્તિર્યશ્ચ શ્રમદુઃખપાવકશિખાસંભારમસ્મીકૃતૈઃ ।

માનુષ્યેઽપ્યતુલપ્રયાસવશગૈર્દેવેષુ રાગોદ્ધતૈઃ

સંસારેઽન્ન દુરન્તદુર્ગતિમયે બમ્ભમ્યતે પ્રાણિભિઃ ॥૧૭॥

આ દુરંત અને દુર્ગતિમય સંસારમાં જીવ નિરંતર બ્રમણ કરે છે. નરકમાં શક્તી, કુહાડી, ધાણી, અગ્નિ, ક્ષાર, જળ, છરા, કટારી આદિથી પ્રાપ્ત પીડાઓથી, અનેક પ્રકારની યાતના ભોગવે છે. તિર્યચ ગતિમાં અગ્નિની જ્વાળાઓના સમૂહ (ભાર)થી ભસ્મીભૂત થઈ ખેદ અને દુઃખ પામે છે. મનુષ્ય ગતિમાં પણ અતુલ-તીવ્ર પરિશ્રમ કરતાં અનેક પ્રકારના કષ્ટને પ્રાપ્ત હોય છે. દેવગતિમાં રાગભાવથી ઉદ્ધત થઈ દુઃખ અનુભવે છે.

શ્રી જ્ઞાનભૂષણ ભટ્ટારક તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણીમાં કહે છે કે:-

દૃશ્યંતે ગંધનાદાવનુજસુતસુતામીરુપિત્રંબિકાસુ

ગ્રામે ગેહે લભોગે નગનગરલગે લાહને રાજકાર્યે ।

આહાર્યેઽંગે વનાદૌ વ્યસનકૃષિમુલ્કે કૂપવાપીતકાગે

રક્તાશ્ચ પ્રેષણાદૌ યશસિ પશુગણે શુદ્ધચિદ્રૂપકે ન ॥૨૨-૧૧॥

આ સંસારમાં કોઈ મનુષ્યો અત્તરાદિ સુગંધિ પદાર્થોમાં રાગી જીણાય છે. નાના ભાઈ, પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી, પિતા, માતા, ગામ, ઘર, ઈન્દ્રિયના ભોગ, પર્વત, નગર, પક્ષી, વાહન, રાજકાર્ય, આહાર, શરીર, વનાદિ, સાત વ્યસન, ખેતી, કૂવા, વાવ, સરોવર આદિમાં રાગ કરવાવાળા ધણા છે. ધણા તો વ્યાપાર લેવડદેવડમાં, યશ લાભમાં, પશુઓને પાળવામાં મોહ કરવાવાળા છે. પણ શુદ્ધાત્માના સ્વરૂપના પ્રેમી કોઈ નથી.

કીર્તિ વા પરરંજનં જાવિષયં કેચિન્નિજં ઝીવિતં ।
 સંતાનં ચ પરિગ્રહં મયમપિ જ્ઞાનં તથા દર્શનં ॥
 મન્યસ્યાલિલવસ્તુનો રગયુતિં તદ્દેતુમુદ્દિશ્ય ચ ।
 કુર્યુઃ કર્મ વિમોહિનો હિ સુધિયશ્ચિદ્રૂપલબ્ધ્યૈ પરં ॥૯-૧૦॥

આ સંસારમાં ધણા મોહી પુરૂષ કીર્તિ સંપાદન માટે કાર્ય કરે છે. અનેક ખીજાઓને રંભયમાન કરવા માટે, ઇંદ્રિયોના વિષય ભોગની પ્રાપ્તિને માટે, લાય મટાડવાને માટે, જાણવા તથા જોવા માટે, રોગ દૂર કરવાને માટે કાર્યો કરે છે. પણ કોકજ ખુદ્દિમાન શુદ્ધ ચિદ્રૂપની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે.

પર્કેન્દ્રિયાદસંજ્ઞાભ્યાપૂર્ણપર્યંતદેહિનઃ ।
 અનંતાનંતમાઃ સંતિ તેષુ ન કોઽપિ તાદૃશઃ ॥
 પંચાક્ષિસંશ્લિપૂર્ણેષુ કેચિદાસ્તમ્નમબ્યતાં ।
 નૃત્વં ચાલભ્ય તાદૃક્ષાઃ ભવંત્યાર્યાઃ સુબુદ્ધયઃ ॥૧૦-૧૧॥

આ સંસારમાં એકેન્દ્રિયથી અમંત્રી પંચેન્દ્રિય પર્યંત અનંતાનંત જીવો છે તેમાંથી કોઈને પણ સમ્યક્દર્શન પામવાની યોગ્યતા નથી. પંચેન્દ્રિ સંત્રી જીવોમાં પણ કોઈ નિકટલવી મનુષ્ય આર્ય અને સુખુદ્ધિવંત હોય તેજ મુખ્યપણે સમ્યક્ત્વી થઈ શુદ્ધ ચિદ્રૂપનું ધ્યાન કરી શકે છે.

પુરે પ્રામેડટ્ઠ્યાં નગશિરસિ નદીશાદિસુતટે
 મઠે કર્યો ચૈત્યૌકસિ સદસિ રથાદૌ ચ મથને ।
 મહાદુર્ગે સ્વર્ગે પથનમસિ હતાવસ્થમથને
 સ્થિતો મોહી ન સ્યાદ પરસમયરતઃ સૌખ્યલબ્ધમાહ્ ॥૧૨-૧૭॥

જો મનુષ્ય મોહી છે' પરપદાર્થોમાં રાશી છે તે જોઈએ તો શહેર, ગામ, પર્વતતા શિખર, સમુદ્ર કે નદીના કિનારા, મઠ, ગુફા, ચૈત્યાલય, સજ્ઞા, રથ, મહેલ, કિલ્લા, સ્વર્ગ, જૂમિ, માર્ગ, આકાશ,

લતામણ્ડપ, તંત્રુ આદિ સ્થાનોમાં ક્યાંય પણ નિવાસ કરે પરંતુ તે
લેશ માત્ર નિરાકુલ સુખને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

પડિત બનારસીદાસ બનારસીવિલાસમાં કહે છે:—

સવૈયા ૩૧ સા

જામે સદા ઉતપાત રાગનિસો છીજેગાત,
કદ્દ ન ઉપાય છિનછિન આઉ ખપનો;
કીજે બહુ પાપ ઔર નરક દુઃખ ચિંતા વ્યાપ,
આપદા કલાપમે વિલાપ તાપ તપનો;
જામે પરિગ્રહકો વિષાદ મિથ્યા બકવાદ,
વિષેભોગ સુખહૈ સવાદ જૈસો સપનો;
ઐસો હૈ જગતવાસ જૈસો અપલા વિલાસ,
તામે તૂ મગન ભયો ત્યાગિ ધર્મ અપનો. ૯
"જગમે" મિથ્યાતિ જીવ જમ કરૈ હૈ સદીવ,
જમક પ્રવાહમે વહા હૈ આગે વહૈગા;
નામ રાખિવેકા મહારંભ કરૈ, દંભ કરૈ,
યોં ન જાનૈ દુર્ગતિમે દુઃખ કૌન સહૈગા;
આરબાર કહેં મૈં હી ભાગવંત ધનધંત,
મેરા નામ જગતમે સદાકાળ રહૈગા;
યાહી મમતાસોં ગહિ આયો હૈ અનન્ત નામ,
આગે યોનિ યોનિમે અનંત નામ ગહૈગા. ૧૦

આ સંસારમાં સદા અશાંતિ છે રાગોની ઉત્પત્તિથી શરીર
હણાય છે. આયુષ્ય ક્ષણ ક્ષણ ક્ષીણ થાય છે, તેનો કોઈ ઉપાય
નથી. જીવો બહુ પાપ કરે છે અને નરકનાં દુઃખોથી અને ચિંતાથી
વ્યાપ્ત રહે છે. આપદાઓના સમુહમાં વિલાપરૂપી તાપથી પીડાય
છે. પરિગ્રહની ચિંતા યુક્ત છે, વ્યર્થ મિથ્યા પ્રલાપો કરે છે, સ્વપ્ન

સમાન ક્ષણિક અને ભ્રમરૂપ વિષયભોગના સુખોનો સ્વાદ છે. એવો આ સંસાર નિવાસ વિજળી સમાન ચંચળ છે. તેમાં હે જીવ ! તું તારો ધર્મ ત્યાગી મગ્ન થયો છે.

આ સંસારમાં મિથ્યાત્વ યુક્ત જીવ સદાય ભ્રમણુ કરે છે, ભ્રમણુના પ્રવાહમાં ભમ્યો હતો, ભવિષ્યમાં પણ ભ્રમણુ કરશે. નામ રાખવા માટે મોટા આરંભ અને મિથ્યા દંભ કરે છે. પણ એમ જાણતો નથી કે દુર્ગતિમાં એના ફળ રૂપ દુઃખ કોણ ભોગવશે ? વારંવાર એમ કહે છે કે “હું ભાગ્યવંત છું, ધનવંત છું, માંડે નામ જગતમાં ત્રણે કાળ રહેશે.” આવી મમતાથી ભૂતકાળે અનંત નામ ધારણુ કર્યા છે. ભવિષ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં અનંત નામ ધારણુ કરશે.

શ્રી સુક્ત મુક્તાવલીમાં કહે છે:—

કવિત્ત.

જૈસે પુરૂષ કોઈ ધન કારન, હીંડત દીપ દીપ ચઢી યાન;
આવત હાથ રતન ચિંતામણિ, ડારત જલધિ જાનિ પાપાન;
તૈસે ભ્રમત ભ્રમત ભવસાગર, પાવત નર શરીર પરધાન;
ધરમ જતન નહિં કરત ખનારસિ, ખોવત વાદિ જનમ અજ્ઞાન. ૪
જ્યોં જડમૂળ ઉખાડિ કલપતરૂ, ખોવત મૂઠ કનકકો ખેત;
જ્યોં ગજરાજ ખેચિ ગિરિવર સમ, ફૂર કુશુદ્ધિ મોલ ખર લેત;
જૈસે છાંડિ રતન ચિંતામણિ, મુરખ કાચ ખંડ મન દેત;
તૈસે ધરમ વિસારી ખનારસિ, ધાવત અધમ વિષય સુખ હેત. ૬
જ્યોં મતિહીન વિવેક વિના નર, સાજિ મતંગજ ઇંધન ઢોલૈ;
કંચન ભાજન ધૂરિ કરૈ શક, મૂઠ સુધારસ સોં પગ ધોલૈ;
ખાહિત કાગ ઉડાવન કારણુ, ડારિ મહામણિ મૂરખ રોલૈ;
ત્યોં યહ દુર્લભ દેહ ખનારસિ, પાય અજ્ઞન અકારથ ખોલૈ. ૫

સવૈયા ૨૩

માત પિતા સુત બન્ધુ સખી જન મીત હિત સુખ કામિન કાકે;
 સેવક રાજિ મતંગજ વાજિ મહાદત્ત સાજિ રથી રથ નીકે;
 દુર્ગતિ જાય દુઃખી વિલલાય પરૈ સિર આય અકલે હી જીકે;
 પંથ કુપંથ મુગુર સમઝાવત ઔર સગે સખ સ્વારથહીકે. ૧૫

જેમ કોઇ પુરૂષ વહાણમાં ખેસી ધન પ્રાપ્તિ માટે અનેક દ્વીપ-
 માં જાય તેને હાથ રત્ન ચિંતામણિ આવે, પણ તેને પત્થર જાણી
 દરીઆમાં ફેંકી દે; તેમ જે જીવ લવસાગરમાં લમતાં લમતાં પ્રધાન
 એવો નરદેહ પ્રાપ્ત કરે છે પણ તેમાં ધર્મ માટે પ્રયત્ન કરતો નથી
 તો બનારસિદાસ કહે છે કે તે અજ્ઞાની જીવ વ્યર્થ જન્મ ગુમાવે છે.

જેમ મૂઢ પુરૂષ કલ્પવૃક્ષને જડમૂળથી ઉખાડી નાંખી ખેતરમાં
 ધંતુરા વાવે; જેમ કોઇ કૂર કુબુદ્ધિવંત જીવ ગિરિરાજ જેવો હાથી
 વેચી દઈ ગધેકું લે; જેમ કોઇ મુરખ રત્ન ચિંતામણિ ફેંકી દઈ
 કાચના કકડામાં મન પરોવે, તેમ બનારસિદાસ કહે છે કે ધર્મને
 વિસારી જીવ અધર્મ એવા વિષય સુખની પ્રાપ્તિ માટે દોડે છે,
 ઝંખે છે.

જેમ અવિવેકી, મતિહીન મનુષ્ય અંધારી સહિત હાથી સજ્જ
 કરી ઉપર લાકડાં લાદે, જેમ શક મનુષ્ય સુવર્ણના વાસણમાં ધૂળ
 ભરે, જેમ મૂઢ નર સુધારસથી પગ ધોવે, કાગડાને ઉડાડવા રત્ન
 ચિંતામણિ નાંખી દઈ જેમ મૂર્ખ મનુષ્ય રડે, તેમ બનારસિદાસ
 કહે છે કે દુર્લભ એવો આ મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરી અજાણપણામાં
 વ્યર્થ આ જીવ ખોઈ નાખે છે.

માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ, સ્નેહીજન, મિત્ર, હિતસ્ત્રી, સ્ત્રીના
 સુખ, સેવક, રાજ્ય, હાથી, ઘોડા, મહા સૈન્ય, સારથી અને સુંદર
 રથ એ બધાં માટે પ્રયત્ન કરતાં આ જીવ એકલોજ દુર્ગતિમાં જઈ

દુઃખો ભોગવે છે. સન્માર્ગ અને ઉન્માર્ગની સમજણ તો સદ્ગુરુ જ આપે છે બાકી બીજાં બધાં તો સ્વાર્થનાં સગાં છે.

શ્રી દ્વાનતરાયજી દ્વાનતવિલાસમાં કહે છે:—

સવૈયા ૨૩

હાટ બનાય કે વાટ લગાય કે ટાટ બિછાય કે ઉઘમ કીના;
લેનકા બાઠ સુદેનકા ઘાટ સુવાંટનિ ફેરિ ઠગે બહુ દીના;
તાહુમે' દાનકા ભાવ ન રંચક પાથરકી કહું નાવ ત્રી ના;
દ્વાનત યાહીતે નર્કમે' વેદનિ, કોડ કિરોડન ઔર સહી ના. ૪૧
નર્કનમાંહિ કહે નહિ' જાહિ સહે દુઃખ જે જમ્ય જનત નાહી;
ગર્ભ મંજાર કલેશ અપાર તલે સિર થા તમ્ય જનત નાહી;
ધૂળકે બીચમે' કીચ નગીચમે' નીચ ક્રિયા સમ્ય જનત નાહી;
દ્વાનત દાવ ઉપાવ કરો જમ આવહિગો જમ્ય જનત નાહી. ૪૪

બજારમાં દુકાન ખોલી, ત્રાજવાં લગાવી, ગાદી બીછાવી બહુ ઉઘમ કર્યો, લેવા માટે વધારે તોલના અને આપવા માટે ઓછા તોલના કાટલાં રાખ્યાં એમ સારી રીતે ઓધું આપી ધણા ગરીબ માણસોને વારંવાર ઠગ્યા. આમ હોવા છતાં દાન આપવાનો લેશ માત્ર પણ ભાવ જાગ્યો નહિ. પત્થરની નાવડી કાઢ ઠેકાણે તરી નથી. દ્વાનતરાય કહે છે કે એથી કરીને કાટિ કાટિ વેદનાઓ શું નરકમાં તે' સહન નથી કરી ?

નરક વિષે વચનથી અગોચર એવાં દુઃખો સભ્યાં. તે તું જાણતો નથી; ગર્ભને વિષે ઉઘે મસ્તકે લટકી અપાર કષ્ટ વેડયું તે પણ તું જાણતો નથી, ધૂળમાં અને કાદવ કચરામાં બાળ અવસ્થામાં નીચ તુચ્છ ક્રિયા કરતો તે બધી તું જાણતો નથી, તેમ દ્વાનતરાય કહે છે કે યમરાજ પણ અચાનક આવશે માટે શીઘ્ર આત્મસારથી છૂટવાનો ઉપાય કર.

સવૈયા ૩૧

આયે ત્યજ કૌન ધામ ચલવો હૈ કૌન ઠામ
 કરત હો કૌનકામ કહ્યહુ વિચાર હૈ;
 પૂરવ કમાય લાય યહાં આઈ ખાઈ ગએ
 આગેકા ખરચ કહા બાંધ્યો નિરધાર હૈ;
 વિના લિયે દામ એક કોસ ગામકો ન જાત
 ઉતરાઈ દિયે બિના કૌન ભયો પાર હૈ;
 આજકાળ વિકરાળ કાલ સિધ આવત હૈ
 મૈં કહું પોકાર ધર્મ ધાર જો તયાર હૈ. ૨૪

ક્યા સ્થાનથી તું આવ્યો છું ? ક્યાં જઈશ ? શું કાર્ય કરે છે ?
 એનો કંઈ તને વિચાર છે ? પૂર્વે કમાઈને લાવ્યો હતો તે અહીં
 આવીને ખાઈ ગયો; ભવિષ્યની ખરચી ખાત્રીથી કંઈ બાંધી ? સાથે
 પૈસા લીધા વગર એક ગાઉ ઉપરના ગામે પણ તું જતો નથી.
 નદી ઉતરવાના પૈસા હોડીવાળાને આપ્યા વગર કોઈ પાર નદી
 ઉતર્યું છે ? હું પોકારીને કહું છું કે આ કાળ રૂપી સિંહ આજકાલમાં
 આવે છે મારે તું જગૃત થઈ ધર્મને ધારણ કર.

સવૈયા ૩૧

કેઈ કેઈ વાર જીવ ભૂપતિ પ્રચંડ ભયો
 કેઈ કેઈ વાર જીવ કીટરૂપ ધરો હૈ;
 કેઈ કેઈ વાર જીવ નવ ગ્રીવક જાય વસ્યો
 કેઈ કેઈ વાર જીવ નરક અવતરો હૈ;
 કેઈ કેઈ વાર જીવ રાધો મચ્છ હોઈ મુક્યો
 કેઈ કેઈ વાર સાધારન કાય વરો હૈ;
 સુખ ઔર દુઃખ દોઉ પાવત હૈ જીવ સદા
 યહી જાન જાનવાન હર્ષ શોક હરો હૈ. ૧૬

કેટલીય વાર આ જીવ મહાન રાજા થયો છે તો કેટલીયવાર
 નવ ગ્રીવેયકમાં ગયો છે તો કેટલીય વાર સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો

છે; કેટલીય વાર મોટા રાધો મચ્છની કાયા પામ્યો છે તો કેટલીય વાર સાધારણ વનસ્પતિ કાચમાં નાનામાં નાની કાયા પામ્યો છે. એવી રીતે ભ્રમણ કરતાં આ જીવ સદા સુખ અને દુઃખ પામે છે એમ જાણી જાની જનોએ હર્ષ શોક તજ્યો છે.

સવૈયા ૩૧

યાહી જગમાંહિ ચિદાનંદ આપ ડોલત હૈ
 ભ્રમ ભાવ ધરે હરે આતમ સકતિકા;
 અષ્ટકર્મ રૂપ જે જે પુદ્ગલ કે પરિનામ
 તિનકા સરૂપ માન માનત સુમતિકા;
 જાહી સમૈ મિથ્યા મોહ અંધકાર નાશિ ગયા
 ભયો પરકાશ ભાનુ ચેતનકા તનકા;
 તાહી સમૈ જાન્યો આપ આપ પર પર રૂપ
 માનિ ભવ ભાવરી નિવારો ચારોં ગતિકા. ૭૫

આ સંસારમાં ચિદાનંદ આત્મા પોતે પરિભ્રમણ કરે છે. બ્રાન્તિ કે મિથ્યા ભાવવડે આત્મશક્તિને હણે છે. આઠ કર્મરૂપ જે પુદ્ગલના પરિણામ તેને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. એ માન્યતાને સુમતિ સાચી સમજણ માને છે પરંતુ જે સમયે એ મિથ્યા મોહનો અંધકાર દૂર થઈ ચેતનની પોતાની જ્યોતિ રૂપ સૂર્ય પ્રકાશિત થયો ત્યારે આત્માને આત્મા જાણ્યો; પરંતુ પરરૂપ માની આ સંસારની ચાર ગતિ રૂપ ભ્રમરાવળ દૂર કરી.

છંદપદ્ય.

કમ્પહું ચઢત ગજરાજ બોઝ કમ્પહું સિર ભારી,
 કમ્પહું હોત ધનવંત કમ્પહું જિમ હોત બિખારી;
 કમ્પહું અસન લહિ સરસ કમ્પહું નીરસ નહિ પાવત,
 કમ્પહું વસન શુભ સધન કમ્પહું તન નગન દિખાવત;
 કમ્પહું સ્વછંદ બંધન કમ્પહું કરમચાલ બહુ લેખિયે,
 યહ પુન્ય પાપ ફલ પ્રગટ જગ, રાગદ્વેષ તજિ દેખિયે. પર

કમળું રૂપ અતિ સુભગ કમળું દુર્લભ દુઃખકારી,
 કમળું સુજસ જસ પ્રગટ કમળું અપજસ અધિકારી;
 કમળું અરોગ શરીર કમળું બહુ રોગ સતાવત,
 કમળું વચન હિત મધુર કમળું કષ્ટ વાત ન આવત;
 કમળું પ્રવીન કમળું મુગધ વિવિધ રૂપ નર દેખિયે,
 યહ પુન્ય પાપ ફલ પ્રગટ જગ, રાગદ્વેષ તનિ દેખિયે. ૫૩

કોઈ વખત હાથી પર બેસી ફરે છે તો કોઈ વખત બારે બોળે માથે ઉંચકી ફરે છે; કોઈ વખત ધનવંત હોય છે, તો કોઈ વખત બિખારી હોય છે; કોઈ વખત સરસ સ્વાદિષ્ટ આહાર મળે છે, તો કોઈ વખત નીરસ આહાર પણ મળતો નથી; કોઈ વખત સારાં સુંદર વસ્ત્રો મળે છે તો કોઈ વખત શરીર ખુદલું દેખાય છે, નાગો ફરે છે; કોઈ વખત સ્વેચ્છાએ છૂટો ફરી શકે છે તો કોઈ વખત બંધન-કેદખાનામાં રહેવું પડે છે. આ સર્વ જગતમાં પુણ્ય અને પાપનું પ્રગટ ફળ છે માટે રાગદ્વેષ રહિત થઈ તે તે પ્રસંગે દેખનાર રૂપે રહે.

કોઈ વખત અતિ સુંદર સ્વરૂપ હોય તો કોઈ વખત કદુપું અને દુઃખકારી રૂપ હોય છે; કોઈ વખત યશકીર્તિ ફેલાય છે તો કોઈ વખત અપયશ સંભળાય છે; કોઈ વખત નીરોગી શરીર હોય છે તો કોઈ વખત રોગો સતાવે છે; કોઈ વખત હિતકારી મધુર વચન આવડે છે તો કોઈ વખત વાત કરતાં પણ આવડતી નથી; કોઈ વખત પ્રવીણ હોશીયાર હોય છે તો કોઈ વખત મૂર્ખ હોય છે. એમ વિવિધ પ્રકારની મનુષ્યની અવસ્થાઓ હોય છે. એ સર્વ જગતમાં પુણ્ય અને પાપનું પ્રગટ ફળ છે માટે તે તે વખતે રાગ દ્વેષ રહિત થઈ દૃષ્ટા રૂપે રહે.

સવૈયા. ૩૧

રૂઝગાર બનૈ નાહિ ધન તો ન ધરમાંહિ,
 ખાનેકી ફિકર બહુ નારિ ચાહે ગહના;
 દેનેવાલે ફિરિ જાહિ મિલત ઉધાર નાહિ,
 સાંઝ મિલે ચોર ધન આવે નાહિ લહના;
 કાઠિ પૂત જરી ભયો ધરમાંહિ સુત થયો,
 એક પુત મરિ ગયો તાકો દુખ સહના;
 પુત્રી વર જોગ લઈવ્યાહી સુતા મરિ ગઈ,
 એને દુઃખ સુખ માનૈ તિસે કહા કહના. ૪૦

ધંધો કરે નહિ, ધરમાં પૈસો નહિ, ખાવાની પણ શીકર, સ્ત્રી
 ધરણાં માગે, આપવાવાળા ફરી જાય, કાઈ ઉધાર આપે નહિ,
 ધંધામાં ભાગીઆ હતા તે ચોર નીકળ્યા તેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય
 નહીં, કાઈ પુત્ર વ્યભિચારી થયો, ધરમાં પુત્રનો જન્મ થયો,
 (ખાટલાનું ખર્ચ આન્યું) એક પુત્ર મરી ગયો, તેના મરણનું દુઃખ
 સહવું, એક પુત્રી પરણાવવા લાયક થઈ, પરણાવેલી પુત્રી મરી ગઈ
 આ બધાં દુઃખને પણ જે સુખ માને તેને તો શું કહેવું?

શિખરો પદાવત હૈ હેમકો ગદાવત હૈ,
 માનકો બદાવત હૈ નાના જલ જાનક;
 કૌડી કૌડી માંગત હૈ કાયર હો ભાગત હૈ,
 પ્રાતઃ ઉઠે જાગત હૈ સ્વારથ પીજાનક;
 કાગદકો લેખત હૈ ફઈ નંગ પેખત હૈ,
 ફઈ કૃષિ દેખત હૈ આપની યુવાનિક;
 એક શેર નાજ કાજ અપનો સ્વરૂપ ત્યાજ,
 ડોલત હૈ બાજ કાજ ધર્મકાજ હાનક. ૩૬

કાઈ શિષ્યોને શિખવે છે, સોનું ધડાવે છે, અનેક જલ કપડ
 કરી માનને વધારે છે, સ્વાર્થનો લક્ષ રાખી વહેલો પ્રાતઃકાળે ઉઠે,

કે ઉજાગરો કરે, યુવાન વયમાં કાઈ કાગળો લખવાનો, કાંઈ નંગ
જોવાનો-ઝવેરીનો, કાઈ ખેતીનો ધંધો કરે છે. એમ એક શેર
અનાજ પ્રાપ્ત કરવાને માટે, લાજ ઢાંકવાને માટે પોતાના આત્મ
સ્વરૂપને વિસારી-ધર્મ કાર્યની હાનિ કરી આ જીવ સંસારમાં મગ્ન
થઈ પ્રવર્તે છે.

દેખો ચિદાનન્દ રામ જ્ઞાન દષ્ટિ ખોલ કરી,
તાત માત બ્રાત સુત સ્વારથ પસારા હૈ;
તૂ તો ઇન્હો આપ માની મમતા મગન બયો,
વલ્લો ભર્મમાંહિ નિજધર્મકા વિસારા હૈ;
યહ તો કુટુંબ સખ દુઃખહીકા કારણ હૈ,
તજ મુનિરાજ નિજ કારજ વિચારા હૈ;
તાતે ધર્મ સાર સ્વર્ગ મોક્ષ સુખકાર સોઇ,
લહે ભવપાર જિનધર્મ ધ્યાન ધારા હૈ. ૩૪

હે ચિદાનન્દ આત્મા ! જ્ઞાન દષ્ટિ પ્રગટ કરી જરા જીવો. આ
માતા, પિતા, ભાઈ, પુત્ર એ બધો સ્વાર્થનો પથારો છે. એ બધાને
પોતાના માની, મમતાથી તેમાં મગ્ન થઈ, ભ્રમમાં જૂલી તે તારો
પોતાનો આત્મધર્મ વિસારી મુક્યો છે. આ કુટુંબ આદિ સર્વ તો
દુઃખનુંજ કારણ છે તેથી મોટા મુનિવરોએ એનો ત્યાગ કરી પોતાનું
આત્મહિત કાર્ય વિચાર્યું છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખને આપનાર
એક ધર્મજ સાર છે. જોણે આત્મધર્મનું ધ્યાન ધર્યું તેજ ભવપાર
પામ્યા છે.

કુંડલિયા

યહ સંસાર અસાર હૈ, કદલી વૃક્ષ સમાન;
યામેં સારપનો લખે, સો મૂરખ પરધાન,
સો મૂરખ પરધાન માન કુસુમનિ નભ દેખૈં,
સલિલ મયૈં ઘૃત ચહૈં શૃંગ સુંદર ખર પેખૈં;

અગ્નિમાહિં હિમ લખૈં સર્પ મુખમાહિ સુધા તહ,

જન જન મનમાહિ નાહિં સંસાર સાર યહ,

આકાશમાં પુષ્પો શોધે, પાણી વલોવીને ઘી લેવા ચડે,
મધેડાનાં સુંદર શીંગડાં જુએ, અગ્નિમાં શીતગતા દેખે, સાપના મુખ-
માં અમૃત માને તે જેમ મૂરખમાં પણ મહા મૂરખ છે તેમ આ
કેળના ઝાડ સમાન અસાર સંસારમાં જે સાર જાણે તે પણ મહા
મૂરખ છે. હે બચ્ચ ! મનમાં એમ નક્કી જાણુ કે આ સંસારમાં
કંઈપણ સાર નથી.

લૈયા ભગવતીદાસ ધ્વજવિદ્યાસમાં કહે છે:—

સવૈયા ૨૩

કાહેકો દેહસોં નેહ કરૈ તૂ, અંત ન રાખી રહેગી યે તેરી,

મેરી યે મેરી કહા કરૈ લચ્છિસોં, કાહ્કી હૈ કે કહું રહિ તેરી;

માનિ કહા રહો મોહ કુટુંબસોં, સ્વારથ કે રસ લાગે સમેરી,

તાતે તૂ ચેત વિચચ્છન ચેતન જૂડિયે રીતિ સવૈ જગ કરી. ૯૦

(શત અષ્ટોત્તરી.)

હે ચેતન ! તું આ દેહમાં મોહ શા માટે કરે છે ? મૃત્યુ
સમયે આ દેહ તારી રાખી રહેવાની નથી. આ લક્ષ્મીને મારી મારી
શું કરે છે ? કાષ્ઠની થઇ છે કે તારી થશે ? આ કુટુંબને
પોતાનું માની શું મોહ કરી રહ્યો છે ? એ બધાં તો સ્વાર્થને માટે
તને વળગ્યાં છે. હે વિચક્ષણ ચેતન ! તું ચેત. આ જગતની બધી
રીતિ-પ્રીતિ મિથ્યા છે, જૂઠી છે.

સવૈયા. ૩૧

કાટિ કાટિ કષ્ટ સહૈ, કાષ્ટમેં શરીર દહૈ,

ધૂમ પાન કિયો પૈ ન પાયો ભૈદ તનકા;

વૃક્ષનિકે જૂલ રહે જટાનિમેં જૂલ રહે,

માન મખ્ય જૂલિ રહે કિયે કષ્ટ તનકા;

તીરથ અનેક નહ્યે, તીરથ ન કહું ભયે,
કારતિકે કાજ દિયો દાન હું રતનકા;
જ્ઞાન વિના વેરવેર ક્રિયા કરી ફેર ફેર,
ક્રિયો કાઢી કારજ ન આતમ જતનકા. ૬૪

(શત અષ્ટોત્તરી.)

કરોડો કષ્ટ સહન કર્યો ચિતામાં શરીર બાળી દીધું ધૂણીના
ધૂમાડાની મધ્યે તપ કર્યું છતાં લેશ પણ ભેદ જાણ્યો નહિ. વૃક્ષોના
મૂલમાં રહ્યો, જટાઓમાં લટકી રહ્યો, પણ માનમાં બૂલી રહેવાથી—
અભિમાન સહિત હોવાથી તે માત્ર શરીર કષ્ટજ થયું. અનેક તીર્થમાં
નાચ્યો પણ એકપણ તીર્થ થયું નહિ. કાર્તિક માટે હીરામાણિકનાં
દાન આપ્યાં. એમ આત્માના જ્ઞાન વિના અનેક ક્રિયાઓ વારંવાર
કરી પણ એમાં આત્માનું કંઈ હિત થયું નહિ.

સવૈયા. ૨૩

બાલક હૈ તખ બાલકસી બુધિ, જોખન કામ હુતાશન જરે;
વૃદ્ધ ભયો તખ અંગ રહે થકિ આયે હૈ સ્વેત ગયે સખ કારે;
પાંચ પસારિ પર્યો ધરની મહિં, રૌવૈ રટૈ દુઃખ હોત મહારે;
વીતી ચોં વાત ગયો સખ બૂલિ તૂ, ચેતત કયોં નહિ ચેતનહારે. ૫૧

(શત અષ્ટોત્તરી.)

બાળક હતો ત્યારે બાળબુદ્ધિ હતી, યુવાન થયો ત્યારે કામાગ્નિથી
મદીમ રહ્યો, વૃદ્ધ થયો ત્યારે બધાં અંગો શિથિલ થયાં અને કાળા
વાળ ધોળા થયા, પગ પસારી ધરતી પર પડ્યો પડ્યો દુઃખથી
પીડાઈ રહ્યો છે, મને મહા દુઃખ થાય છે એમ બોલીને રડે છે. આ
બધી તને વીતેલી દુઃખની વાતો તું બૂલી ગયો. હે ચેતનવંત ચેતન!
તું કેમ ચેતતો નથી ?

સવૈયા. ૩૧

દેખત હો કહાં કહાં કેલિ કરૈ ચિદાનંદ,

આત્મ સુભાવ બૂલિ ઔર રસ રાગ્યો હૈ;
 ઈંદ્રિન કે સુખમેં મગન રહે આઠો જામ,
 ઈંદ્રિનકે દુઃખ દેખ જાનૈ દુઃખ સાગ્યો હૈ;
 કહ્નં કોધ કહ્નં માન કહ્નં માયા કહ્નં લોભ,
 અહંભાવ માનિ માનિ ઠૌર ઠૌર માગ્યો હૈ;
 દેવ તિર્યગ્ય નર નારકી ગતિ ન ફિરૈ,
 કૌન કૌન સ્વામિ ધરૈ યહ બ્રહ્મ નાગ્યો હૈ. ૩૬

(શત અષ્ટોતરી)

હે જીવ ! વિચાર. આ ચિદાનંદ આત્મા પોતાનો સ્વભાવ બૂલિ
 પર પદાર્થમાં રાગ્યો ક્યા ક્યા સ્થાને રમે છે, પરિણમે છે. આઠે પહોર
 ઈંદ્રિયોના સુખમાં મગ્ન રહે છે. ઈંદ્રિયોનું દુઃખ જોઈ તેનેજ સાચું
 દુઃખ માને છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને અભિમાન કરી ઠેક-
 ઠેકાણે મગ્ન થઈ રહ્યો છે. દેવ, મનુષ્ય તિર્યગ્ય અને નારકી એ ચાર
 ગતિમાં અનેક વેષ ધારણ કરી આ આત્મબ્રહ્મ નાગ્યો છે,
 પરિભ્રમ્યો છે.

પાપ નર દેહ કહો કીના કહા કામ વ્રમ,
 રામા રામા ધન ધન કરત વિકાવ હૈ;
 કૈક દિન કૈક છિન રહી હૈ શરીર યહ,
 પાકે સંગ ઐસે કાજ કરત સુહાવ હૈ;
 જાનત હૈ યહ ધર મરવેકો નાહિં કર,
 દેખ જમ બૂલિ મૂઢ ફૂલિ મુસકાવ હૈ;
 એત રે અએત કુનિ એતવેકો ઠૌર આજ,
 કાલ પીંજરે સો પક્ષી ઉડ જાવ હૈ. ૨૧

(શત અષ્ટોતરી.)

આ નરદેહ પામીને તેં શું કામ કર્યું ? સ્ત્રી સ્ત્રી, ધન ધન,
 કરતો વ્યાકુલ થઈ રહ્યો છે. આ શરીર કેટલાક દિવસ, કેટલીક ક્ષણ

રહું છે, રહેવાનું છે તો એની સોખતે આવાં કાર્યો કરવાં તને શોભે છે? તું જાણે છે કે આ શરીરરૂપ ધર પડવાનું નથી, તને મરવાનો ડર નથી; હે મૂઢ! તું ભ્રમમાં ભૂલી વ્યર્થ કુલાષ પ્રસન્ન થઈ ફરે છે. હે અચેત! તું ચેત. આજે ચેતવાનો અવસર અને સ્થાન છે. કાલે તો આ દેહરૂપી પીંજરામાંથી જીવરૂપી પક્ષી ઉડી જશે.

વિકટ ભવ સિંધુ તાસૂ તરિવેકો તારૂ કૌન,
તાકે તુમ તીર આયે દેખો દષ્ટિ ધરી કે;
અખકે સંભારેતે પાર ભલે પહુંચત હો,
અખકે સંભારે વિન ખૂડત હો તરિકે;
ખહુરિ ફિર મિલવો ન ઐસો મંજોગ કહું,
દેવ ગુરૂ અન્ય કરિ આયે હીય ધરિકે;
તાહિ તૂ વિચાર નિજ આતમ નિહારિ લૈયા,
ધારિ પરમાત્મા વિશુદ્ધ ધ્યાન કરિકે. ૭

(શત અષ્ટોત્તરી.)

આ વિકટ ભવ સમુદ્રને તરવા માટે તારનાર કોણ? તેને કઠિ તું આવેલો છે તે દષ્ટિ કરી જો. હવે અત્યારે તેને સંભારવાથી તું પાર ઉતરીશ. તેને અત્યારે સંભાર્યા વિના આ કિનારે આવેલો તું ખૂડીશ. દેવ, શાસ્ત્ર અને ગુરૂના પ્રતાપે તેને હૃદયમાં ધરવાથી જો આ સંયોગ મલ્યો છે તે ફરી મલવો દુર્લભ છે. તેથી ભગવતીદાસ કહે છે કે હે ભાઈ! તું આ વિચાર કર. નિજ આત્માને જાણુ. પરમાત્માનું વિશુદ્ધ ધ્યાન કર.

ધૂઅનકે ધૌર હર દેખિ કહા ગર્વ કરૈ,
યે તો છિન માંહિ જાઈ પૌન પરસત હી;
સંધ્યાકે સમાન રંગ દેખત હી હોય ભંગ,
દીપક પતંગ નૈસે કાલ ગરસત હી;
સુપનેમેં ભૂપ નૈસેં ઈંદ્ર ધનુ રૂપ નૈસેં,
ઓસખૂંદ ધૂપ નૈસેં દૂરે દરસત હી;

ઐસો હી બરમ સળ કર્મ જલ વર્ણણાકો,

તામેં મૂઠ મમ હોય મરૈ તરસત હી. ૧૭

(પુણ્ય પચ્ચીસિકા.)

હે જીવ ! તું ગર્વ શું કરે છે ? જેમ ધૂમાડાના ગોટેગોટા પવનનો સ્પર્શ થતાં નાશ પામે છે, જેમ સંખ્યાનો રંગ જોત જોતામાં વિલય થાય છે; જેમ કાળથી મહાયેલું પતંગિયું દીપકમાં પડે છે, જેમ સ્વપ્નમાં રાજપણું, જેમ મેઘ ધનુષ્યના રંગ, જેમ ઝાકળનું ઘિંદુ તાપ પડતાં જોત જોતામાં ઉડી જાય છે, તેમ આ સર્વ કર્મ વર્ણણાની જાળ બ્રમ રૂપ છે. તેમાં હે મૂઠ ! તું મમ થઇ તૃષ્ણાથી વિનાશ પામે છે.

જહાં તોહિ ચલિયો હૈ સાથ તૂ તહાકો હુંદિ,

યહાં કહા લોગનિસો રહો તૂ લુભાયરૈ;

સંગ તેરે કોન ચલે દેખ તૂ વિચાર હિયે,

પુત્ર કે કલત્ર ધન ધાન યહ કાયરૈ;

જોકે કાજ પાપ કરિ બરતુ હૈ પિંડ નિજ,

હો હૈ કો સહાય તેરે નર્ક જમ જાયરૈ;

તહાં તો છકલો તૂ હી પાપ પુન્ય સાથ હોય,

તામેં બલો હોઇ સોઈ કીજે હંસરાયરૈ.

(પુણ્ય પાપ લતા મૂળ પચ્ચીસી)

ન્યાં તારે જવાનું છે ત્યાંનો સાથ શોધ. અહીંઆ લોકોમાં શું લોભાઇ રહ્યો છે ? તું વિચારી જો કે આ પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય કે કાયા એમાંથી તારી સાથે કાણુ આવશે ? જેને પોષવા માટે પાપ કરે છે. તેમાંથી કોઈ શું પોતાનાં થઇ તું નરકે જઈશ ત્યારે તને સહાયક થશે ? ત્યાં તો તું એકલોજ છું. સાથે પાપ અને પુન્ય એ બે જો કર્યા હશે તે છે. હે આત્મરાય ! એ એમાંથી જો વડે બહુ થાય તેજ આચર.

બીજો અધ્યાય.

શરીર સ્વરૂપ.

આ સંસારમાં જે જે આત્માઓ ભ્રમણ કરે છે તે સર્વ શરીરના સંયોગ સહિત છે. જે શરીરનો સંયોગ ના હોત તો સર્વ આત્માઓ સિદ્ધ પરમાત્મા હોત. સંસારનો અભાવજ હોત. વાસ્તવમાં શરીર અને આત્માનો દૂષ અને પાણી જેવો સંબંધ થઈ રહ્યો છે. આત્મા અતિ સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે, અને શરીર જડ મૂર્તિક પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંઘનું બનેલું છે. તેથી સંસારી પ્રાણીઓની સ્થૂલ દ્રષ્ટિમાં આત્માના અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ હોતો નથી. કારણકે રાત અને દિવસ શરીરનું જ પ્રભુત્વ અને સામાન્ય વર્તી રહ્યું છે. આત્માનું મહત્વ ઢંકાઈ રહ્યું છે.

આ મોહી પ્રાણી બાહ્ય સ્થૂળ શરીરનેજ આત્મા માની રહ્યો છે. તે શરીરના જન્મવાથી પોતાનો જન્મ, તેના મરણથી પોતાનું મરણ, તેના રોગી થવાથી પોતાને રોગી, તે દુર્ઘ્ન થવાથી પોતાને દુર્ઘ્ન, તેના વૃદ્ધ થવાથી પોતાને વૃદ્ધ, તેના નીરોગીપણાથી પોતાને નીરોગી, તેના સશક્તપણાથી પોતાને સશક્ત, તેના યુવાન-પણાથી પોતાને યુવાન માની રહ્યો છે. જે ધનવાન માતાપિતાને ઘેર જન્મ્યો હોય તો પોતાને ધનવાન માને છે. જે નિર્ધનને ત્યાં જન્મ્યો હોય તો નિર્ધન માને છે. રાજ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ પોતાને રાજા, દરિદ્રકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પોતાને દરિદ્ર, ખેડૂતના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પોતાને ખેડૂત, વણકર જાતિમાં જન્મેલો પોતાને વણકર, દરજીના કુળમાં જન્મેલો પોતાને દરજી, ધોબીના કુળમાં જન્મેલો પોતાને ધોબી, ચમારના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પોતાને ચમાર, સોનીના કુળમાં જન્મેલો પોતાને સોની, લુહારના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પોતાને લુહાર, સુથારના કુળમાં જન્મેલો પોતાને

સુધાર, મોચીના કુળમાં જન્મેલો પોતાને મોચી, રંગરેજ જાતિમાં જન્મેલો રંગરેજ, માળીની જાતિમાં જન્મેલો પોતાને માળી માની રહ્યો છે. તેમ જ જ કુળમાં પોતે ઉત્પન્ન થયો છે તે તે કુળરૂપ પોતાને માની રહ્યો છે.

શરીરની જ જ અવસ્થાઓ હોય છે તે અવસ્થાઓ પોતાની છે, એવો ધોર અજ્ઞાન-અંધકાર છવાઈ રહ્યો છે. શરીરના મોહમાં એટલો ઉન્મત્ત છે કે રાતદિવસ શરીરની જ સેવા કરે છે. સવારથી સાંજ પડે અને સાંજથી સવાર થાય તેમાં શરીરની રક્ષા અને શરીરના શુભારતું જ ધ્યાન રહે છે. શરીરને સાફ કરવું છે, તેને ધોવું છે, તેને કપડાં પહેરાવવાં છે, તેને ચંદન લગાડવું છે, તેને આહાર કરાવવો છે, તેને કસરત કરાવવી છે, તેને પરિશ્રમ પડે છે, તેને આરામ આપવો છે, તેને સુવાડવું છે, તેને આભુષણ પહેરાવવાં છે, તેને વાહનમાં બેસાડવું છે, તેને માટે દ્રવ્ય કમાવું છે, તેને સુખ આપનાર ઓ, નોકર, ચાકરોની રક્ષા કરવી છે, તેના વિરોધી શત્રુઓનો સંહાર કરવો છે, આ બધી ધુનમાં એટલો મસ્ત છે, મગ્ન છે કે એને પોતાના આત્માને જાણવાની કે સમજવાની કુરસદ પણ મલતી નથી.

જે શરીરના મોહમાં પોતાના આત્માને બૂઝી કાર્યો કર્યા કરે છે તે શરીર જીર્ણ થતાં થતાં, બાહ્યઅવસ્થામાં કે યુવાન વયમાં આયુર્કર્મ પૂર્ણ થતાં દેહ છૂટવાને અવસરે મહા વિલાપ કરે છે. હું મર્યો, હું મર્યો, મારા મિત્રોથી છૂટો પડ્યો, માફે બન ગયું, માફે બન ગયું, માફે સર્વસ્વ હુંટાઈ ગયું એમ માફે માફે કરતો મરે છે અને તરત બીજું સ્થૂલ શરીર પ્રાપ્ત કરી લે છે.

જેની સંગતિથી આ જીવ ગાંડો થઈ રહ્યો છે તે શરીરનો સ્વભાવ શું છે ? તેનો જો વિચાર કરવામાં આવે, વિવેકબુદ્ધિથી એ વાતનું મનન કરવામાં આવે તો ચિદિત થશે કે શરીરનો સ્વભાવ

આત્માથી ભિન્ન છે, સડી જાય, ગળી જાય, પડી જાય, મળી જાય, વિખરાઇ જાય એવો છે. પરંતુ હું આત્મા અખંડ, અવિનાશી, અજન્મ, અજર, અમર, અમૃતિ, શુદ્ધ, યાતા દ્રષ્ટા, ઇશ્વરસ્વરૂપ, પરમાનન્દમય, અનુપમ, એક સત્પદાર્થ છું.

સર્વ સંસારી જીવોનાં શરીર પાંચ પ્રકારનાં જોવામાં આવે છે. કાર્મણુ, તૈજસ, આહારક, વૈક્રિયક અને ઔદારિક. સર્વથી અધિક સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય કાર્મણુ શરીર છે. સર્વથી સ્પૂલ ઔદારિક છે તેમ છતાં સર્વથી અધિક પુરુષ પરમાણુઓનો સમૂહ કાર્મણુ શરીરમાં છે. તેનાથી ધણું ઓછાં તૈજસ આદિમાં ક્રમથી છે. સર્વથી અધિક પરમ બળવાન શક્તિ કાર્મણુમાં છે. તેનાથી ઓછી શક્તિ ક્રમથી બીજા શરીરોમાં છે.

કાર્મણુ વર્ગણારૂપી સૂક્ષ્મ રક્ષોનું કાર્મણુશરીર બને છે. તેની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ સંસારી જીવોના શુભ અને અશુભ રાગદ્વેષ અને મોહમયી ભાવ તથા મન, વચન અને કાયાના યોગોનું સ્પંદન, હલન ચલન છે. અને એ બીજાં ચાર શરીરની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. એ કાર્મણુ શરીરના ફળથી વિજળી સમાન શક્તિને ધારણ કરવાવાળી તૈજસવર્ગણારૂપી સૂક્ષ્મ રક્ષોથી તૈજસ શરીર ઉત્પન્ન હોય છે. આ બંને કાર્મણુ અને તૈજસ શરીરો પ્રવાહરૂપે અનાદિકાળથી સંસારી જીવોની સાથે આત્મા આવે છે. જ્યાં સુધી મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી સાથે રહે છે. મોક્ષ થતાં છૂટી જાય છે. તોપણ તે એક રૂપ બન્યાં નથી રહેતાં, તેમાં જુની કાર્મણુ તેમ તૈજસ વર્ગણુઓ છૂટતી રહે છે અને નવી કાર્મણુ તેમ તૈજસ વર્ગણુઓ બંધાતી રહે છે.

જો કાષ્ઠ મિથ્યાદ્રષ્ટી-મોહિ બહિરાત્મા સંતી પંચેન્દ્રિયજીવના કાર્મણુ શરીરની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો એના કાર્મણુ શરીરમાં જુનામાં જુની કાર્મણુ વર્ગણુ સીતેર કાઝકાઝી સાગર (અગણિત વર્ષોને સાગર કહે છે) તેથી વધારે જુની નહિ મળી શકે. આહારક

શરીર પણ સૂક્ષ્મ છે. આ શરીર તપસ્વી, ઋદ્ધિધારી મહામુનિઓને યોગબળથી ઉત્પન્ન હોય છે. પુરુષાકારનું એક હાથનું સફેદ બહુ સુંદર પુતળું મસ્તકદ્વારથી નીકળે છે અને એક અંતર્મુદ્દર્ત સુધી તે બનેલું રહે છે. પછી બીજું બની શકે છે. આ શરીર સાધુની ભાવનાને અનુસાર તારની માફક કોઈ અરિહંત કેવળી કે શ્રુત કેવળીના દર્શને જાય છે. કોઈ તત્વમાં સૂક્ષ્મ શંકા હોય તો દર્શન માત્રથી મટી જાય છે. કાર્ય પુરું થતાં સુધી જ આ શરીર બન્યું રહે છે પછી વિલય થઈ જાય છે.

વૈક્રિયિક શરીર અને ઔદારિક શરીર એ બે શરીર ચાર ગતિમાંના પ્રાણિઓનાં સ્થૂળ શરીરરૂપ હોય છે. જીવન સુધી સાથે રહે છે. પછી છૂટી જાય છે. વળી નવું પ્રાપ્ત થાય છે. દેવગતિ અને નરકગતિના પ્રાણિઓના સ્થૂળ શરીરને વૈક્રિયિક અને તિર્યચ અને મનુષ્યગતિના પ્રાણિઓના સ્થૂળ શરીરને ઔદારિક કહે છે.

નારકીઓનું વૈક્રિયિક શરીર બહુ અશુભ દુર્ગંધમય આહારક વર્ગણાઓનું બને છે. એ વર્ગણાઓ નામકર્મના ઉદયથી સ્વયં એકત્ર થઈ જાય છે, અને એક અંતર્મુદ્દર્તમાં જોડાઈ મોટું શરીર થવું જોઈએ એટલું મોટું તૈયાર થઈ જાય છે. આ શરીર બહુજ વિરૂપ બયંકર, બીહામણું, હુંડક સંસ્થાનમય પાપકર્મના ફલને પ્રદર્શિત કરનાર હોય છે. આ શરીરને વૈક્રિયિક એટલા માટે કહે છે કે એમાં વિક્રિયા કરવાની શક્તિ હોય છે. નારકી ઇન્દ્રિયાનુસાર પોતાના શરીરને સિંહ, વર, કુતરા, નાગ, ગરૂડ આદિ ખરાબ પશુઓના રૂપમાં બદલી શકે છે. તે પોતાના અંગોનેજ શસ્ત્ર બનાવી લે છે. પરસ્પર દુઃખ આપવાનાં સાધન બનાવવામાં તેમનાં શરીરો નાના પ્રકારની અભિન્ન વિક્રિયાઓ કરતાં રહે છે. આ શરીરમાં એવી શક્તિ હોય છે કે ઊભાબિન્ન થવા છતાં પણ પારાની સમાન મલી જાય છે. નારકી નિરંતર વેદનાથી આકુલિત થઈ એમ ઇચ્છે છે કે આ શરીર છૂટી જાય પરંતુ પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવ્યા વિના તે શરીર છૂટતું નથી. તેમનું અકાળ

મરણ થતું નથી. તે એવા શરીરમાં રત હોતા નથી તેથી તેમને નરત પણ કહે છે. (રત=આસક્ત).

દેવોનાય સ્થૂળ શરીરને વૈક્રિયિક કહે છે. આ શરીર પણ એક અંતમુહૂર્તમાં સ્વયં નામકર્મના ઉદયથી સુંદર, સુશોભિત, સુગંધમય આહારક વર્ગણાઓથી બને છે. આ શરીર સુંદર અને કાંતિધારી હોય છે. પુણ્યકર્મના ન્યૂનાધિકપણથી સર્વ દેવોનાં શરીર એક સરખાં સુંદર હોતાં નથી. કોઈ વધારે, કોઈ ઓછું સુંદર હોય છે. તેથી દેવો પરસ્પર એક બીજાને જોઈ ઈર્ષ્યાવાન થઈ મનમાં ધીર દુઃખ પામે છે. પોતાને બીજાની સરખામણીમાં ઓછો સુંદર દેખી ખેદ પામે છે, અને મનમાં રાતદિવસ બળ્યા કરે છે. ત્રિપ્યાદ્રષ્ટિ અગ્ની દેવોને આ મોટું માનસિક દુઃખ રહે છે.

શરીર સુંદર હોવાથી તે દેવ શરીરના મોહમાં રક્ત રહેતાં શરીરમાં પ્રાપ્ત પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગોમાં બહુ આસક્ત રહે છે. એમના શરીરમાં અભિન્ન અને બિન્ન બિન્ન વિક્રિયા કરવાની શક્તિ હોય છે. એક દેવ કે દેવી પોતાના એક શરીરનાં બધાં શરીર બનાવી આત્માને બધામાં ફેલાવી દે છે. અને મનદ્વારા બધાં શરીરથી કામ લે છે. એક જ શરીરથી બનાવેલાં બિન્ન બિન્ન શરીરોને બિન્ન બિન્ન સ્થાનોમાં મોકલી કામ લે છે. નાનું મોટું, હલકું ભારે એમ અનેક પ્રકાર કરવાની શક્તિ તેમના વૈક્રિયિક શરીરમાં હોય છે. એક દેવી અનેક પ્રકારનાં શરીર બનાવી કીડા કર્યા કરે છે. આ દેવોમાં શરીર સંબંધી સ્હેલ કરવી, ભ્રમણ, નાચ, ગાન, નાટક, ખેલ, તમાસો એટલાં બધાં હોય છે કે રાતદિવસ એનાજ રાગરંગમાં મગ્ન થઈ શરીરનાજ સુખમાં આસક્ત થઈ શરીરરૂપજ પોતાને માની લે છે, ત્રિપ્યાત્વી દેવોને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નથી આવતો કે હું શરીરથી બિન્ન કોઈ આત્મા છું.

શરીરના તીવ્ર મોહને લીધે કોઈ પ્રિય દેવી મરે છે તો દેવોને મહાન દુઃખ થાય છે. પોતાનું મરણ નિઃકટ આવે ત્યારે બહુ દુઃખ

માય છે. તે ધ્રુવે છે કે હજુ વધારે જીવું પરંતુ આયુકર્મ પૂર્ણ થતાં જ તેને શરીર છોડવું પડે છે. આમને પણ અકાળ મરણ નથી હોતું, આત્મ્યાન પૂર્વક દેહ છોડે છે. કાઈ કાઈ મરીને વૃક્ષ-વનસ્પતિ કાષ્ઠમાં કે રત્નાદિ પૃથ્વી કાષ્ઠમાં, કાઈ કાઈ મૃગ, જ્ઞાન, અન્ન, હાથી, બળદ આદિ પશુઓમાં અને મોર કબુતર આદિ પક્ષિઓમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કાંઈ કાંઈ દીન દીન મનુષ્યોમાં જન્મ લે છે. મોહકર્મ વશે જેવું પાપકર્મ બાંધે છે તે પ્રકારે ઓછી માઠી કે અધિક માઠી યોનિમાં આવી જન્મ પામે છે. શરીરનો મોહ દેવોને પંચેન્દ્રિયથી એકેન્દ્રિય સુધીની યોનિમાં ગમડાવી પાડે છે. ત્યાંથી ઉન્નતિ કરી પુનઃ પંચેન્દ્રિય થતું એને માટે અનંતકાળમાં પણ દુર્લભ થઈ જાય છે.

તિર્યગ્ગતિમાં એકેન્દ્રિય પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુકાયાદિકનાં શરીર પણ આહારક વર્ગણાઓથી બને છે. આ વર્ગણાઓ કંઈક શુદ્ધ છે. વનસ્પતિનું શરીર પૃથ્વી આદિ ધાતુઓથી અને આહારક વર્ગણાઓથી બને છે. વિકલ્પત્રય અને પંચેન્દ્રિય પશુઓનાં શરીર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સારી નરસી આહારક વર્ગણાઓથી બને છે. જેથી કાંઈનું શરીર સુંદર અને કાંઈનું શરીર અસુંદર હોય છે. કાંઈનું દુર્ગંધમય, કાંઈનું સુગંધમય હોય છે. અપ્રતી પંચેન્દ્રિય સુધી સર્વ પશુઓને મન નથી હોતું. તેથી એમને વિચારશક્તિ પણ હોતી નથી કે એ વિચારી શકે કે આત્મા કાંઈ ભિન્ન છે અને શરીર ભિન્ન છે. તે પોતાને શરીરરૂપ જ માને છે. તેમને શરીરમાં તીવ્ર આસક્તિ હોય છે. જે સંતી પંચેન્દ્રિય પશુ છે તેમને મન હોય છે. તે વિચાર કરી શકે છે પરંતુ તેને શરીર અને આત્માના ભિન્નપણાનું જ્ઞાન પામવાનો અવસર ક્વચિત્ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પણ શરીરમાં મોહી હોઈ શરીરથી જ પોતાનાં જન્મ મરણ માની રહે છે. તે શરીરના છેદાવાથી, બેદાવાથી અને ભૂખ તરસથી બહુ દુઃખ ભોગવે છે.

મનુષ્યગતિમાં આ કર્મભૂમિનાં મનુષ્યોનાં શરીર પણ સુંદર

અસુંદર નાના પ્રકારની આહારક વર્ગણાઓથી બને છે. એ શરીરની ઉત્પત્તિમાં પ્રથમ કારણ ગર્ભ છે. ત્યાં અતિ મલિન પુરુષનું વીર્ય અને સ્ત્રીનું રક્ત-રજનો સંબંધ થાય છે ત્યારે ગર્ભ બને છે. તેમાં અન્ય પર્યાયમાંથી જીવ આવે છે ત્યારે તે ચારે બાજુની બીજ વિશેષ આહારક વર્ગણાથી પુરુગણોને ગ્રહણ કરે છે. વિગ્રહગતિમાંથી આવેલો જીવ મનુષ્યગતિમાં એક સાથે આહારકવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા અને મનોવર્ગણાને ગ્રહણ કરે છે. અંતર્મૂર્ત્ત સુધી અપર્યાપ્ત અવસ્થા કહેવાય છે. જ્યાં સુધી તે વર્ગણાઓમાં આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, આસોઆસ, ભાષા અને મન એ બનવાની શક્તિનો પ્રકાશ ન થાય ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય અપર્યાપ્ત કહેવાય છે પછી તે પર્યાપ્ત થઈ જાય છે.

મનુષ્યનું શરીર આશરે નવમાસમાં મહાન દુઃખ સાથે પૂર્ણ થાય છે. ત્યાં સુધી આ જીવને ગર્ભસ્થાનમાં ઉંધે મસ્તકે રહેવું પડે છે. તે સ્થાન મહા અપવિત્ર અને દુર્ગંધમય હોય છે. માતાએ ખાધેલ ભોજનપાનદ્વારા તે પોતાનો ખોરાક ગ્રહણ કરી વર્ધમાન થાય છે. અંગોપાંગ સંક્રાંતિને એક કાચગાંની અંદર રહે છે. જ્યારે તે ગર્ભથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તે બાલકને બહુ ભારે કષ્ટ થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં બહુજ કડિનતાથી માતાદ્વારા શરીર પાળ્યું જાય છે. બૂખ અને તરસ લાગે છે. સમયપર દૂધ અને અન્નાદિક કદી મળે છે, કાંઈ વખતે નથી મળતું ત્યારે રડે છે. કદી મળતી લેપાઈ જાય છે.

મનુષ્ય આ સ્થૂળ શરીરને ઉપરથી તેજસ્વી જોષ એમાં લોભાઈ જાય છે. પરંતુ આ ઔદારિક શરીર વિષે વિચાર નથી કરતો.

જો શરીરના સ્વરૂપનો બરાબર વિચાર કરવામાં આવે તો કાંઈપણ બુદ્ધિમાન આવા અશુચિ, મલિન, ગદ્દાનિ ઉપજાવે તેવા શરીરની સંગતિ પમંદ ના કરે. આની ઉત્પત્તિનું કારણ માતાપિતાનું અત્યંત મલિન રજનીર્ય છે. એ મૂળપૂર્ણ ગર્ભસ્થાનમાં મોટું થાય છે. તે શરીરમાં સાતધાતુ અને ઉપધાતુ છે.

સાતધાતુ:-રસ, રૂધિર, માંસ, મેઢ (ચરખી), હાડ, (હાડકાંની અંદરની ચરખી), મિઝા અને શુક્ર (વીર્ય). જે ભોજનપાન કરવામાં આવે છે તે આ દશાઓમાં પચાટાતાં પચાટાતાં આશરે એક માસમાં વીર્યને તૈયાર કરે છે.

સાત ઉપધાતુ:-વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ, સિરા, સ્નાયુ, ચર્મ અને ઉદરામિ. આના અધારે શરીર ટકી રહે છે. કદી આમાંથી કાંઈ ઉપધાતુ બગડે છે તો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જે કાંઈ ઉપરની (આમડી) ખાળનું હાંકણુ જરાપણુ ખમ્પેડી દે તો માંખીઓ શરીર ઉપર બેસી જાય. એટલું બધું ગંદુ લાગે કે પોતાને પણ ગમે નહિ. આ શરીરની અંદર મત્ર, મૂત્ર, પડ સહિત અનેક ક્રીડાઓ ખડમદી રહ્યા છે. આ મેઢના ધડાની માફક મસિન પદાર્થોથી ભરેલું છે. શરીરમાં કરોડો રોમ-છિદ્રો છે. તેમાંથી રાતદિવસ પરસેવારૂપી મેઢજ નીકળે છે. મોટાં નવદારથી નિરંતર મેઢજ વહે છે. નવદાર:-મે કર્ણછિદ્ર, બે આંખ, બે નાકનાં છિદ્ર, એકમુખ, બે કમરનાં (લિંગ અને ગુદા). આ શરીર નિરંતર ખરતું રહે છે અને નવાં પુરુગલો એમાં મલતાં રહે છે.

અજ્ઞાની જીવ સમજે છે કે આ શરીર સ્થિર છે, પરંતુ આ સદા અસ્થિર છે. જેમ એક લસકરના ચક્રાવાદિ ગોડવણુમાં યુદ્ધના સમયમાં સિપાઈ મરી જાય છે, તેની જગ્યા નવા સિપાઈ આવી ભરી દે છે. તેમ આ શરીરમાં જીનાં પરમાણું ખરતાં રહે છે, અને નવાં આવીને મળતાં રહે છે. બાલકપણું, કુમારપણું અને યુવાની એ ત્રણ અવસ્થામાં તો કંઈક સુંદર દેખાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા આવેથી નિર્બળ અને અસુંદર થવા લાગે છે. તેની અવસ્થા એક સરખી નથી રહેતી. એમાં અગણિત રોગ, તાવ, ખાંસી, શ્વાસ, પેટનાં દર્દ, શિરનાં દર્દ, કમરનાં દર્દ, ગાંઠ, જલોદર, કાઠ આદિ ઉત્પન્ન થવા કરે છે. અને મરણુનો કાંઈ નિયમ નથી.

દેવ અને નારકીઓનાં શરીર તો આયુષ્ય પૂર્ણ થયે છૂટે છે.

પરંતુ કર્મભૂમિનાં મનુષ્યો અને તિર્યચોનું અકાળ મરણ પશુ થઈ જાય છે. જેમ આખી રાત બળે એટલું તેલ દિવામાં હોય પરંતુ કાઈ કારણથી જો તેલ તેમાંથી ઢળી જાય તો દિવો જલદી ઓલવાઈ જાય છે. તેમ આયુર્કર્મની વર્ગણાઓ સમય સમય ફલ આપી ખરતી જાય છે તે જો તેજ પ્રમાણે ઉદયમાં આવ્યા કરે, કાઈ પ્રતિકૂળ કારણ ના મલે તો પૂરું આયુષ્ય ભોગવાય છે. પરંતુ અસાતાવેદનીયના ઉદયથી જો કાઈ તીવ્ર અસાધ્ય રોગ ઉત્પન્ન થઈ જાય, વિષ ખાવામાં આવી જાય, તલવાર લાગી જાય, અગ્નિમાં બળી જાય, જલમાં ડુબી જાય, કે કાઈ બીજો અકસ્માત થઈ જાય તો આયુષ્યકર્મની ઉદીરણ થઈ જાય છે. અર્થાત્ બાકી રહેલ આયુર્કર્મની વર્ગણાઓ બધી એકદમ ખરી જાય છે અને મૃત્યુ થઈ જાય છે. એવા પતનશીલ, મલિન, બયંકર, રોગોથી પીડા પામતા શરીરમાં અજ્ઞાનીજન મોહ કરીને રાતદિવસ એની સારવારમાં લાગી રહે છે. અને પોતાને શરીરરૂપજ માની લે છે. શરીરના મોહમાં એટલો મૂર્ખાવંત થઈ જાય છે કે તે પોતાના આત્મા તરફ દ્રષ્ટિ પશુ નથી કરતો. ધર્મ-સાધનથી વિમુખ રહે છે. અંતમાં રૌદ્રધ્યાનથી નરકમાં કે આર્તધ્યાનથી તિર્યચગતિમાં જઈ જન્મે છે.

મનુષ્યનું શરીર મલિન, ક્ષણભંગુર અને પતનશીલ છે છતાં જો એને સેવકની સમાન રાખવામાં આવે અને એનાથી પોતાના આત્માનું હિત કરવામાં આવે તો આ શરીરથી આત્મા પોતાની બહુ બારે ઉન્નતિ કરી શકે છે. તપ કરીને અને આત્મધ્યાન કરીને એવો ઉપાય કરી શકે છે કે જેથી શ્રેષ્ઠ કાળ પછી શરીરનો સંબંધજ છુટી જાય. નોકરને જેમ પગાર આપવામાં આવે છે કે જેથી તે તંદુરસ્ત રહી નોકરી કરી શકે અને આજ્ઞામાં રહી પોતાના કામમાં પુરેપુરી મદદ કરે, તેમ આ શરીરને તંદુરસ્ત રાખવાને માટે યોગ્ય ભોજનપાન આપવું જોઈએ. એને એવું ખાવાપીવાનું ન આપવું જોઈએ કે જેથી તે આળસુ, શેગી તે ઉન્મત્ત બની જાય, એને

આપણે આધીન રાખવું જોઈએ, એને આધીન આપણે થવું જોઈએ નહિ.

આ શરીરથી બુદ્ધિમાન એવો પ્રયત્ન કરે છે કે જેથી ફરી શરીર પ્રાપ્ત ના હોય, કર્મોની પરાધીનતા દૂર થાય અને આ આત્મા સ્વાધીન થાય. આ મનુષ્ય શરીરને જો ધર્મસાધનમાં જોડી દેવાય તો એનાથી બહુ ઉત્તમ ફળોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. જો ભોગોમાં લગાડી દે તો અદ્ય ભોગ મળે તે અનેક રોગાદિ આકુલતાને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. અને તેનાથી તૃપ્તિ પણ થતી નથી. આ શરીર સડેલા શેરડીના સાંડા જેવું છે. સડેલા સાંડાને ખાવાથી સારો સ્વાદ નથી આવતો પરંતુ જો એને વાવવામાં આવે તો અનેક સાંડા ઉત્પન્ન થાય છે.

સંયમની સાધના:—મુનિધર્મની સાધના કેવળ માત્ર આ મનુષ્ય શરીરથી જ થઈ શકે છે. પશુ કદાચિત્ શ્રાવકધર્મની સાધના કરી શકે છે. દેવ અને નારકી તો શ્રાવકના સંયમને પણ પાળી શકતા નથી. કેવળ વ્રતરહિત સમ્યગ્દષ્ટિજ થઈ શકે છે. સમ્યક્દ્રષ્ટી જ્ઞાની ઈન્દ્રાદિદેવ એની ભાવના ભાવ્યા કરે છે કે ‘ક્યારે આયુષ્ય પુરું થાય અને ક્યારે અમે મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરી શકીએ અને તપસાધના કરી કર્મોને બાળી, આત્માને મુક્ત કરીએ, જન્મ મરણથી રહિત થઈએ તથા આત્માને સિદ્ધપદમાં પહોંચાડીએ, એવો ઉપકારો મનુષ્ય જન્મ પામી મનુષ્યોએ શરીરને ચાકરની સમાન રાખી એની સહાયથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને સાધવા જોઈએ અને મુનિપદમાં ધર્મ અને મોક્ષને જ સાધવા જોઈએ. બુદ્ધિમાનોએ ધર્મ સાધનમાં એ પણ ના જોવું કે ‘હું હજી કુમાર છું, હું હજી યુવાન છું; હું વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મસાધન કરી લઈશ.’ અકાળ મરણની સંભાવના હોવાથી એ વિચાર યોગ્ય નથી. મનુષ્યોને માથે મરણ સદા ઉભું જ છે, નથી ખબર કે ક્યારે આવશે. તેથી દરેક અવસ્થામાં પોતાની શક્તિ અનુસાર ધર્મસાધન કરતા રહેવું જોઈએ, જેથી મરણ સમયે પસ્તાવું ના પડે. મનુષ્ય દેહનો સંગ્રંથ તો અવશ્ય છૂટશે. તેની સાથે જ લક્ષ્મી, પરિવાર અને સંપદા પણ મૂકવાં પડશે. તેથી આ

શરીર અને એના સંબંધીઓને માટે બુદ્ધિમાને પાપમય, અન્યાયમય અને હિંસામય જીવન વ્યતીત કરવું જોઈએ નહિ. સ્વપર ઉપકારી જીવન જીવી આ દેહને સફળ કરવો જોઈએ. આ શરીરમાં વસતું એ એક ધર્મશાળાના વાસ સમાન માનવું જોઈએ. જેમ ધર્મશાળામાં રહેલ મુસાફર ધર્મશાળામાં રહેતા બીજા મુસાફરો સાથે સ્નેહ કરે છે છતાં મોહ નથી કરતો, તે જાણે છે કે ધર્મશાળામાંથી શીઘ્ર જવાનું છે. તે પ્રકારે શરીરમાં રહેતાં બુદ્ધિમાન જીવ શરીરના સંબંધીઓથી મોહ કરતો નથી, પ્રયોજન વશ સ્નેહ રાખે છે. તે જાણે છે કે એક દિવસ શરીરને મુકવું પડશે ત્યારે આ સર્વ સંબંધ સ્વપ્ન સમાન થઈ જશે. આ શરીરરૂપી ઝુંપડીને પુદ્ગલોથી બનેલી જાણી એનામાં મોહ કે મૂર્છાભાવ રાખવો જોઈએ નહિ. આ ઝુંપડી છે. હું એમાં રહેવાવાળો આત્મા જીદો છું. ઝુંપડી બળે પણુ હું નથી બળી શકતો, ઝુંપડી ગળે પણુ હું નથી ગળી શકતો, ઝુંપડી પડે પણુ હું નથી પડી શકતો, ઝુંપડી જીતી થાય પણુ હું નથી ધરડો થઈ શકતો. એ પુદ્ગલરૂપ છે, પૂરણુ-ગદ્ગલ એનો સ્વભાવ છે, તે જડ છે, મૂર્તિક છે જ્યારે હું તો અમૂર્તિક, અખંડ આત્મા છું. જેમ દેહને વસ્ત્રનો સંબંધ છે તેવો મારો અને શરીરનો સંબંધ છે. કપડું ફાટે, ગળે, સડે, છૂટે પણુ મારો દેહ નથી કપાતો, સડતો કે ગળતો; કપડું લાલ, પીળું, લીલું હોય પણુ દેહ લાલ, પીળો, લીલો થતો નથી; એવી રીતે શરીર બાહ્ય હોય, યુવાન હોય, વૃદ્ધ હોય, રોગી હોય, પતનશીલ હોય પણુ હું આત્મા છું, હું બાહ્ય નથી, યુવાન નથી, વૃદ્ધ નથી, રોગી નથી, પતનશીલ નથી. જ્ઞાની પુરોષને એ યોગ્ય છે કે આ શરીરના સ્વભાવને જાણી-વિચારી તેના ઉપર મોહ ના કરે. આ શરીરની અપવિત્રતા તો પ્રત્યક્ષ પ્રગટ છે. જેટલા પવિત્ર પદાર્થો છે તે પણુ શરીરનો સ્પર્શ પામતાં જ અપવિત્ર થઈ જાય છે. પાણી, ગંધ, રૂ, વસ્ત્ર આદિ શરીરના સ્પર્શ પડી ગ્રહણ કરવામાં બીજા એને અપવિત્ર સમજે છે. નગર કે ગામની બધી ગંદકીનું કારણ મનુષ્યોના દેહનો મલ છે.

આવું અપવિત્ર શરીર પણ જો ધર્મ રત્નોથી વિભૂષિત હોય તો પૂજનીય અને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. તેથી આપણે બધાને એ યોગ્ય છે કે આ નરદેહને પુદ્ગલમય, અશુચિ, નાશક્રાંત અને આયુષ્ય કર્મને આધીન ક્ષણિક સમગ્ર, એના દ્વારા જે કંઈ આત્મહિત સાધન થઈ શકે તે શીઘ્ર કરી લેવું. જે વિવ્રજ કર્યો તો આ શરીર દગો દેશે અને મરતી વખતે પસ્તાવું પડશે કે મેં કંઈ ના કર્યું. શરીરનું સ્વરૂપ આત્માના સ્વરૂપથી તદ્દન જુદું છે. તે શરીરને પોતાનાથી ભિન્ન જાણી તેના પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ જ રાખવો જોઈએ. આ શરીરથી એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી ફરી શરીરની પ્રાપ્તિ થાય નહીં, ફરી આ શરીરરૂપ કેદખાનામાં આવવું ના પડે, અને સદાને માટે પોતે સ્વાધીન પરમાનન્દમય થઈ જાય. આ મિથ્યાત્વરૂપી અંધ-કારમાંથી નીકળી સમ્યક્ત્વરૂપ પ્રકાશમાં આવવા માટે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ.

જૈન આચાર્યોએ શરીરનું સ્વરૂપ કેવું કહ્યું છે તે નીચેનાં શાસ્ત્રોનાં વાક્યોથી પ્રગટ સમજાશે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાં કહ્યું છે કે:—

દુર્ગમં ચીમત્યં કલિમલમરિદં અચેયણો મુક્તં ।

સડળપડળં સહાવં દેહં હદિ ચિન્તયે ણિચં ॥૪૪॥

જ્ઞાનીએ નિત્ય એવું વિચારવું જોઈએ કે આ શરીર દુર્ગમમય છે, ધૂણામય છે, મેલથી ભરેલું છે, અચેતન છે, મૂર્તિક છે અને સડણપડણ સ્વભાવવાળું છે.

દેહાદો ઘદિરિત્તો કમ્મવિરહિઓ અણંતસુહણિલયો ।

જોક્કલો હવેદ અપ્પા હદિ ણિચં માવણં કુજ્જા ॥૪૬॥

દેહમાં વસવા છતાં દેહથી જુદો, કર્મોથી ભિન્ન, અનંત સુખ-સમુદ્ર, અવિનાશી, પવિત્ર આત્મા છે એવી ભાવના સદા કરવી યોગ્ય છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ભાવપાહુડમાં કહે છે:—

પક્ષેકંગુલિ વાહી છળ્ણવદી હૌતિ જાણ મણુયાણં ।
મવસેસે ય સરીરે રોયા મળ કિત્તિયા મળિયા ॥૩૭॥

આ મનુષ્ય દેહમાં એક એક આંગલ જેટલી જગામાં (૯૬)
જન્નું જન્નું રોગ હોય છે તે સર્વ શરીરમાં કેટલા રોગ હશે ?

તે રોયા વિ ય સયલા સહિયા તે પરવસેણ પુઠ્ઠવમ્ભવે ।
પથં સહસિ મહાંજસ કિં વા બહુપહિં લવિપહિં ॥૩૮॥

હે મહાજશ ! તે પૂર્વભ્રૂમાં પરવશતાએ એ રોગોને સહ્યા
છે, એવા ફરી સહન કરવા પડશે, વધારે શું કહીએ.

પિત્તંતમુક્તફેસકાલિજ્જયરુહિરચ્ચરિસકિમિજાલે ।
ઝયરે વસિઓસિ ચિરં નવદસમાસેહિં પત્તેહિં ॥૩૯॥

હે મુનિ ! તું એવા મહા અપવિત્ર ઉદરમાં નવ દશ માસ વસ્યો
છે કે જે ઉદર પિત્ત અને આંતરડાંથી વીંટાયેલ છે, જ્યાં મૂત્ર, ફેફસાં,
કલેબુ, રૂધિર, લીંટ અને અતેક કીડાઓ હોય છે.

સિસુક્કલે ય અયાણે અસુર્દમજ્જમ્મિ લોલિઓસિ તુમં ।
અસુર્દ ઓસિયા બહુસો મુણિવર ! ચાલત્તપત્તેણ ॥૪૦॥

હે મુનિવર ! તું બાલપણમાં—અજ્ઞાન અવસ્થામાં—અશુચિ અપ-
વિત્ર સ્થાનોમાં અશુચિમાં આજોડ્યો છે અને તે બહુવાર અશુચિ
વસ્તુ પણ ખાધી છે.

મંસઢિસુક્કસોણિયપિત્તંતસવત્તકુણિમદુગ્ગંધં ।
ચરિસવસપૂયચ્ચિન્નિમસ મરિયં ચિંતેહિં વેહુઝં ॥૪૧॥

હે મુનિ ! આ દેહરૂપી ઘડાને એમ વિચાર કે આ દેહરૂપી
ખડો માંસ, હાડકાં, વીર્ય, રૂધિર, પિત્ત, આંતરડાંથી ઝરતી (મૃત-
દેહના) શયના જેવી દુર્ગંધ, અપકવ મત્ત, ચરખી, પડે આદિ મલિન
વસ્તુઓથી પૂર્ણ ભરેલો છે.

શ્રી વટકેરસ્વામી મૂલાચારમાં દાદશાનુપ્રેક્ષામાં કહે છે:—

અસુર્જિવિલિવિલે ગબ્મે વસમાણો વત્થિપડલપચ્છળ્ણો ।
માદુરસેમલાલાદયં તુ તિવ્વાસુહં પિબદિ ॥૩૩॥

અપવિત્ર મલમૂત્ર, શ્લેષ્મ, પિત્ત, રૂધિર આદિથી ધૂણાયુક્ત ગર્ભમાં વસતાં, માંસના પડથી (ઓરથી) ઢંકાઈ રહેતાં, માતાના કંકદારા પોષણ પામતાં આ જીવ મહા દુર્ગંધ રસને પીને છે.

મંસદ્વિંસિમવસરુહિરચમ્મપિસંતમુક્કુદ્ધિપકુડિં ।
વહુદુક્કલરોગમાયણ સરીરમસુમં વિંખાણાદિ ॥૩૪॥

માંસ, હાડકાં, કંક, ચરબી, રૂધિર, ચર્મ, પિત્ત, આંતરડાં, મૂત્ર, પદ્મ આદિથી ભરેલી અપવિત્ર આ શરીરરૂપી કુટીર અનેક દુઃખો તથા રોગોનું સ્થાન છે એમ જાણુ.

અત્થં કામસરીરાદિયં પિ સવ્વમસુભત્તિ ણાદૂણ ।
ણિવિવજ્જંતો જ્ઞાયસુ જહ જહસિ કલેવરં અસુરં ॥૩૫॥

દ્રવ્ય, કામભોગ, શરીરાદિ એ સર્વ તારૂં બગાડનાર અશુભ છે. એવું જાણી એનાથી વૈરાગ્યવંત થઈ એવું આત્મધ્યાન કર કે જેથી આ અપવિત્ર શરીરનો સંબંધ સદાને માટે છૂટી જાય.

મોત્તુણં જિણક્કલાદં ધમ્મં સુહમિહ દુ ણત્થિ લોગમ્મિ ।
સસુરાસુરેસુ તિરિપ્પસુ ણિરયમણુપ્પસુ ચિંતેજ્જો ॥૩૬॥

દેવ, અસુર, તિર્યંચ, નારડી અને મનુષ્યોથી ભરેલ આ લોકમાં એક જિનેદ્રપ્રણીત ધર્મ સિવાય બીજી કંઈ શુભ કે પવિત્ર વસ્તુ નથી.

તેજ શ્રી મૂલાચારની અણુગારભાવના અધિકારમાં કહે છે:—

રોગાણં આયદ્ધં વાધિસદ્ધસમુચ્છિદં સરીરચરં ।
ધીરા ક્ષણમપિ રાગં ણ કરેતિ મુણી સરીરમ્મિ ॥૭૭॥

આ શરીરરૂપી ધર રોગોનો ભંડાર છે. સેકડો આપતિઓ

અને રોગોને વેડીને-સહન કરીને બનેલું છે. આવા શરીરમાં ધીર, વીર મુનિ ક્ષણમાત્ર પણ રાગ કરતા નથી.

પદં સરોરમસુર્દં ણિચ્ચં કલિકલુસમાયણમચોક્ષલં ।

મંતોછાઈદ દિહિસ સ્થિમિસમરિદં અમેજ્ઞઘરં ॥૭૮॥

આ શરીર બહુ અપવિત્ર છે, નિત્ય રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ છે, અશુભ વસ્તુઓથી બનેલું છે, ચામડાથી ઢાંકેલું છે, અંદર પડ, રૂધિર, માંસ, ચરબી, વીર્ય આદિથી પૂર્ણ છે. મલ-મૂત્રનો ભંડાર છે.

મટ્ટિણિછળ્લણં ણાલિણિબદ્ધં કલિમલ્લમરિદં કિમિત્તલપુણ્ણં ।

મંસત્રિલિસં તયપટ્ટિછળ્લણં સરોરઘરં તં સદ્દમમચોક્ષલં ॥૮૩॥

આ શરીરે પી ધર હાડકાંથી ઢાંકેલું છે, નસોથી બંધાયેલું છે, મલમૂત્રાદિથી ભરેલું છે, કીડાઓથી પૂર્ણ છે, માંસથી ઢાંકેલું છે, ચામડાથી ઢાંકેલું છે. તે સદા અપવિત્ર જ છે.

પદારિસે સરોરે દુગ્ગંધે કુગિમપૂદિયમચોક્ષલે ।

સહજપહજે મસારે રાગં ણ કરિતિ સપ્પુરિસા ॥૮૪॥

આવું દુર્ગંધવાળું, પડ આદિથી ભરેલું, અપવિત્ર, સડવાપડવાના સ્વભાવવાળું, સાર રહિત, એવા આ શરીરમાં સત્પુરુષો રાગ નથી કરતા.

શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય સ્વયંમૂરતોત્રમાં કહે છે કે:—

મજ્જકમં જંગમનેયયન્નં યથા તથા જીવન્તં શરોરમ્ ।

વીમરસુ પૂતિ ક્ષયિ તાપકંચ સ્નેહો વૃથાત્રેતિ હિતં ત્વમાચ્ચ: ॥૩૨॥

હે સુપાર્શ્વનાથ ભગવંત! આપે જગતના કલ્યાણને માટે ઉપદેશ કર્યો છે કે આ શરીર સ્વયં જડ છે. જેમ કાંઈ સ્થિર યંત્રને કાંઈ ફેરવનાર ફેરવે, તેમ જીવદ્વારા શરીર ચાલે છે. આ શરીર ધૃણાયુક્ત

છે. અપવિત્ર, નાશવંત અને સંતાપ આપવાવાળું છે તેથી તેમાં રાગ કરવો વૃથા છે.

શ્રી શિવકાટીઆચાર્ય ભગવતી આરાધનામાં કહે છે:—

દેહસ્ત સુક્કસોણિય, અસુર્ફપરિણમકારણં જહ્મા ।

દેહો વિ હોઈ અસુર્ફ, અમેજ્ઞઘટપૂરઘો બ્વ તદો ॥૧૦૦૩॥

આ દેહની ઉત્પત્તિનું કારણ અતિશય અપવિત્ર એવું માતાનું રૂધિર અને પિતાનું વીર્ય છે. જેમ મહીન વસ્તુમાંથી બનાવેલું ઘેઅર અપવિત્ર હોય છે તેમ અપવિત્ર બીજથી પેદા થયેલો આ દેહ પણ અપવિત્ર છે.

કલ્લગદં દસરત્તં, અચ્છદિ કલુસીકદં ચ દસરત્તં ।

થિરભૂદં દસરત્તં, અચ્છદિ ગમ્મમ્મિ તં ઘીયં ॥૧૦૦૬॥

તત્તો માસં ઘુબ્બુદભૂદં, અચ્છદિ પુણો વિ ઘણભૂદં ।

જાયદિ માસેણ તદો, ય મંસપેસી ય માસેણ ॥૧૦૦૭॥

માસેણ પંચ પુલ્લગા, તત્તો હુંતિ હુ પુણો વિ માસેણ ।

મંગાણિ ઉવંગાણિ ય, ણરસ્સ જાયંતિ ગમ્મમ્મિ ॥૧૦૦૮॥

માસમ્મિ સત્તમે તસ્સ હોદિ ચમ્મણહરોમણીબ્બસી ।

ફુંદ્દણમદ્દમમાસે, ણવમે દસમે ય ણિગ્ગમણં ॥૧૦૦૯॥

સઘ્ઘાસુ અઘ્ઘત્થાસુ વિ, કલ્લહાદોયાણિ તાણિ સઘ્ઘાણિ ।

અસુર્ફણિ અમેજ્ઞાણિ ય, વિહિંસણિજ્ઞાણિ ણિચંપિ ॥૧૦૧૦॥

ગર્ભમાં માતાનું રૂધિર પિતાના વીર્યની સાથે મહી દસ રાત્રિ સુધી હાલતું રહે છે. બીજ દશ રાત્રિ કાળું થઈ રહે છે અને તે પછી બીજ દશ રાતમાં સ્થિર થાય છે. બીજે મહીને પરપોટારૂપ થઈને રહે છે. ત્રીજે મહીને ધન (કઠણ) થઈ રહે છે. ચોથે મહીને માંસનો ગઢો (પેશી) થઈ રહે છે. પાંચમે મહીને તે માંસના લોચામાં પાંચ ફણગા કુટે છે; એક મસ્તકના આકારનો, બે હાથ ને બે પગના આકારના. છઠ્ઠે મહીને મનુષ્યનાં અંગ ઉપાંગ પ્રગટ

થાય છે. સાતમે મહીને ચામડી, નખ, રેમની ઉત્પત્તિ થાય છે; આઠમા મહીનામાં ગર્ભમાં કંકકિ હલન ચલન થાય છે. નવમા કે દશમા મહીનામાં ગર્ભમાંથી બહાર આવે છે. એ પ્રકારે જે દિવસે ગર્ભમાં માતાનું રૂધિર અને પિતાના વીર્યનો સંમેગ થયો તે દિવસથી આ જીવ બહુ મલિન અને ગંદી દશામાં રહ્યો છે.

कुणमकुडी कुणिमेहि य, भरिदा कुणिमं च सवदि सवत्तो ।
माणं व अमिज्झमयं, अमिज्झभरिदं सरीरमिणं ॥१०२५॥

આ શરીર મલીન વસ્તુઓની કુટીર (કોટડી) છે. તે મલીન પદાર્થોથી ભરેલું છે. સર્વ દ્વારથી, શરીરના અંગઉપાંગોમાંથી સડેલો દુર્ગંધમય મલ નિત્ય ઝરે છે. જેમ મળનું બનાવેલું વાસણુ મલથી જ ભરેલું હોય તેમ આ શરીર છે.

अद्वीणि होंति तिण्णी दु, सदाणि भरिदाणि कुणिममज्झाय ।
सव्वम्मि चेव देहे संधिणि सव्वंति तावदिया ॥१०२६॥

જઠાણ જવસદાર્દ, સિરાસદાર્દિ હવંતિ સત્તે વ ।
વેહમ્મિ મંસપેસી,-જ હોંતિ પંચેવ ય સદાણિ ॥૧૦૨૭॥
ચત્તારિ સિરાજાલા,-જિ હોંતિ સોલસય કંડરાણિ તદા ।
છષ્ઠે ષ સિરાકુચ્છા, વેહે દો મંસરજ્જુય ॥૧૦૨૮॥

સત્ત તયામો કાલે,-જયાણિ સત્તેવ હોંતિ વેહમ્મિ ।
વેહમ્મિ રોમકોડી-જ હોંતિ અસીદો સદસહસ્તા ॥૧૦૨૯॥
પક્કામયાસયત્યા, ય અંતગુંજાઝ સોહસ હવંતિ ।

कुणिमस्स आसया स,-त्त होंति देहे मणुस्सस्स ॥१०३०॥

થૂળ ડ તિણિ વેહ,-મ્મિ હોંતિ સત્તત્તરં ચ મમ્મસદં ।
જવ હોંતિ ઘણમુદાર્દ, જિષ્ઠં કુણિમં સવંતાદં ॥૧૦૩૧॥

વેહમ્મિ મત્થુલિંગં, અઙ્ગલિમિસં સયપ્પમાણેણ ।
અઙ્ગલિમેસો મેશો, ઓજો વિ ય તત્તિઓ પ્પેવ ॥૧૦૩૨॥

તિણિ ય વસઙ્ગલીઓ, છષ્ઠેવ ય અંજલિડ પિત્તસ્સ ।
સિંમો પિત્તસમાણો, લોહિદમ વ્રાઢયં હવંદિ ॥૧૦૩૩॥

મુત્તં આઢયમેત્તં, ઉચ્ચારસ્સ ય હવંતિ છપ્પત્થા ।
 વીસં ણહાણિ વંતા, વત્તીસં હોંતિ પગ્ગદીપ ॥૧૦૩૪॥
 કિમિણો વ વણો મરિદં. સરીરિયં કિમિકુલેહિ વહુગેહિ ।
 સવ્વં વેહં અપ્પફું,—વિઝ્ઞણ વાદા ઠિદા પંચ ॥૧૦૩૫॥
 પવં સવ્વે વેહં,—મિમ્મ અવયવા કુણિમપુગ્ગલા ચેવ
 પક્કં પિ ણત્થિ અંગં, પૂયં સુચ્ચિયં ચ જં હોજ્જ ॥૧૦૩૬॥

આ દેહમાં સડેલી મજ્જા (હાડરસ) થી ભરેલાં ત્રણસો હાડકાં છે, ત્રણસો સાંધાઓ છે, નવસો સ્નાયુ-નસો છે, સાતસો પાતળી નસો-શિરાઓ છે. પાંચસો માંસની પેસીઓ છે. ચાર નસોની જાળી છે. સોળ કંડરા (મોટી નાડીઓ) છે, છ નસોનાં મૂળ છે. બે માંસની દોરીઓ છે. સાત ત્વચા છે. સાત કાળજાં છે. એંસીલાખ કોડ રોમ છે. પક્વાશયમાં અને આમાશયમાં સોળ આંતરડાંનાં ગુચ્ચળાં છે. સાત મળના સ્થાન છે. ત્રણ ખીંટીઓ છે. એકસો સાત મર્મ-સ્થાન છે. મલ નીકળવાનાં નવ દ્વાર છે. આ શરીરમાં પોતાની એક અંજલી પ્રમાણુ મસ્તક (મગજ) છે. એક અંજલી પ્રમાણુ મેદ ધાતુ છે. એક અંજલી પ્રમાણુ વીર્ય છે. માંસની અંદર પોતાની ત્રણ અંજલી પ્રમાણુ ચરખી છે. છ અંજલી પ્રમાણુ પિત્ત છે. છ અંજલી પ્રમાણુ કફ છે. અર્ધા આઠક પ્રમાણુ લોહી છે. એક આઠક પ્રમાણુ મૂત્ર છે. આઠ શેરનો એક આઠક થાય છે. છ શેર મળ છે. વીસ નખ છે. બત્રીસ દાંત છે. આ સામાન્ય પ્રમાણુ છે. તેનાથી ઓછુંવતું પણ હોય. દેશ, કાળ અને રોગાદિના નિમિત્તથી અનેક પ્રકાર હોય છે. સડેલા ધાની માફક આ દેહ બહુ ક્રીડાઓથી ભરેલો છે. પાંચ પત્રન આખા દેહમાં વ્યાપેલ છે. આ પ્રકારે આ દેહનાં સર્વ અંગ ઉપાંગ દુર્ગંધમય પુદ્ગલો છે. આ દેહમાં એવું એક પણ અંગ નથી જે પવિત્ર હોય. બધાં જ અશુચિમય-અપવિત્ર છે.

જદિ હોજ્જ મચ્છિયાપ,—ત્તસરિસિયા તયાપ ણો વિહિવં ।
 કો ણામ કુણિમમરિયં, સરીરમાલહુમિચ્છેજ્જ ॥૧૦૩૭॥

આ દેહ જો માંખતી પાંખ સમાન પાતળી ત્વચાથી ન ઢાંકેલો
હોય તો આ મેલથી ભરેલા દેહને કાણુ સ્પર્શ કરવા ઇચ્છે ?

परिदृष्टसर्वचर्मं पंडुरगत्तं मुयंतवणरसियं ।

સુદૃઢુ ચિ વ્યિદં મહિલં, વદ્દું પિ નરો જ દૃષ્ટેજ્જ ॥૧૦૩૮॥

જો આ દેહ ઉપરની બધી ચામડી બગી ગયે અને સફેદ
શરીર દેખાય અને ધામાંથી પણ અને રસ ઝરવા માંડે તો પોતાની
અત્યંત ખારી સ્ત્રીને પણ પતિ જોવાની ઇચ્છા કરશે નહિ.

इंगालो धोवंतो, ज हु सुज्झदि जहा पयत्तेण ।

સર્વેહિં સમુદ્દેહિં, સુજ્ઞદિ દેહો જ ધુવંતો ॥૧૦૪૩॥

જેમ કાલસાને આખા સમુદ્રના જળથી ધોવા છતાં ધોળો-
ઉજળો થઈ શકે નથી તેમ આ દેહને ધણા પાણીથી ધોવા છતાં
પણ અંદરથી પરસેવો આદિ મલ જ નીકળશે.

सिन्हाणम्मंगुव्व, - दृणेहि मुहदंत अच्छिधुवणेहि ।

જિશ્વં પિ ધોવમાણો, વાદિ સદા પૂરિયં દેહો ॥૧૦૪૪॥

સ્નાન, અતર, કુલેષ, સુગંધી લેપ આદિથી ધોવા છતાં, મોઢું,
ઘાંત, નેત્રાને પણ ધોવા છતાં અને નિત્ય સ્નાનાદિ કરવા છતાં આ
દેહ સદા દુર્ગંધ બહાર કાઢે છે.

अन्तो वहि च मज्झे, व कोइ सारो शरीरगे णत्थि ।

પરંડગો વ દેહો, જિહ્સારો સર્વહિં ચેવ ॥૧૦૪૫॥

જેમ દિવેલાની લાકડીમાં કંઈ સાર નથી તેમ આ દેહની અંદર
કે બહાર કંઈ સાર નથી.

जदि दा रोगा एकस्मि, चैव अच्छिस्मि होंति छण्णउदी ।

સર્વસ્મિ ચેવ દેહે, હોદ્ધ્વં કદિહિ રોગેહિં ॥૧૦૫૩॥

પંચેવ ય કોઢીઓ, અઘ્ઘાસઠ્ઠિં તહેવ લક્ષણાં ।

જવ જવદિં ચ સહસ્સા, પંચસયા હોંતિ સુલસીદી ॥૧૦૫૪॥

એક આંખમાં ૯૬ જન્નુ રોગ હોય છે. તો આખા દેહમાં

કેટલા રોગ હશે ? પાંચ કરોડ અડસઠ લાખ નવ્વાણું હજાર પાંચસો ચોરાસી (૫૬૮૬૫૮૪) રોગ દેહમાં ઉપજવા યોગ્ય છે.

રુચાણિ કઢ્ઢકમ્મા, - રિયાણિ ચિદ્દંતિ સારવેતસસ ।

ઘણિદં પિ સારવેત, - સ્સઠાદિ ચિરં સરીરમિમં ॥ ૧૦૫૯ ॥

કાષ અને પત્થરની ભૂર્તિઓ સંભાગપૂર્વકે રાખવાથી બહુ કાળ સુધી રહી શકે છે પણ આ નર દેહ તો અત્યંત સંસ્કાર કરવા છતાં પણ બહુ વખત સુધી રહી શકતો નથી.

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામિ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં કહે છે:—

“ શરીરમિદમત્યન્તાશુચિશુક્લશોણિતયોન્યશુચિ સંવધિ-
તમવસ્કરવત્ અશુચિમાજનં ત્વજ્જમાત્રપ્રચ્છાદિતમ્ અતિપૂતિ-
રસનિષ્પન્દિ સ્ત્રોતો વિલમ્ અંગરવત્ આત્મમાત્રં આશ્રિતમપિ
!! આશ્વેવાપાદયતિ । સ્નાનાનુલેપનધૂપપ્રઘર્ષવાસમાલ્યાદિભિરપિ
ન શક્યમશુચિત્વમ્ અપહર્તુમસ્ય । ”

આ શરીર અત્યંત અપવિત્ર છે. વીર્ય અને રૂધિરથી યોનિમાં અશુચિ પદાર્થોની વર્ધમાન થયું છે. મગ્ગભાજનની સમાન અપવિત્રતાનું વાસણ છે. ઉપરથી ચામડીવડે ઢોકડું છે. એના દ્વારોથી અત્યંત અપવિત્ર મગ્ગ વહ્યા કરે છે. જેમ અંગારાને હાથમાં ઝાલવાથી હાથ બળે છે તેમ આ શરીરને પોતાનું માનવાથી તુરત પોતાની ઘાત થાય છે. સ્નાન, વિલેપન, ધૂપ, વસ્ત્ર, માત્રાદિ કોષ્ટ પણ પદાર્થ આ દેહની અપવિત્રતા દૂર કરી શકતાં નથી.

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામિ ઈષ્ટોપદેશમાં કહે છે કે:—

મન્વંતિ પ્રાપ્ય યત્સંગમશુચીનિ શુચીન્યપિ ।

સ કાયઃ સંતતાપાયસ્તદર્થે પ્રાર્થના વૃથા ॥ ૧૮ ॥

આ શરીર નિરંતર ક્ષુધાદિથી પીડાયેલું રહે છે, અને નાશવંત છે. એનો સંગ પામીને ભોજન વસ્ત્રાદિ પવિત્ર પદાર્થો પણ અપવિત્ર

થઈ જાય છે. એવા નાશવંત અને અપવિત્ર શરીરને માટે ધનાદિની ઇચ્છા કરવી વ્યર્થ છે.

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામિ સમાધિ શતકમાં કહે છે:—

મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ પદ્માત્મધોસ્તતઃ ।

ત્યક્તૈનાં પ્રવિશેદન્તર્બહિરવ્યાવૃત્તેન્દ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

દેહ એ જ આત્મા છે એવા પ્રકારની બુદ્ધિ એ સંસારનાં સર્વ દુઃખોનું કારણ છે. તેથી આત્મજ્ઞાની એ દેહાત્મબુદ્ધિ ત્યાગી, રાગ છોડી અને ઇન્દ્રિયોને સંકોચી (નિગ્રહ કરી) આત્મામાં પ્રવેશે છે અર્થાત્ અંતર આત્મામાં પરિણમે છે.

શુભં શરીરં દિવ્યાંશ્ચ વિષયાનભિવાચ્છતિ ।

ઉત્પન્નાત્મમનિર્દેહે તત્ત્વજ્ઞાની તત્ત્વચ્યુતિમ્ ॥ ૪૨ ॥

જેને દેહમાં આત્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે એટલે દેહને જ આત્મા માને છે તે એમ ઇચ્છે છે કે શરીર સુંદર રહે, મનોહર ઇન્દ્રિયોના ભોગો પ્રાપ્ત થયા કરે; પણ તત્ત્વજ્ઞાની તો આ શરીર અને ઇન્દ્રિયોના ભોગોથી છૂટવા ઇચ્છે છે.

ઘનં વસ્ત્રે યથાઽઽત્માનં ન ઘનં મન્યતે તથા ।

ઘને સ્વદેહેઽપ્યાત્માનં ન ઘનં મન્યતે બુધઃ ॥ ૬૩ ॥

જીર્ણં વસ્ત્રે યથાઽઽત્માનં ન જીર્ણં મન્યતે તથા ।

જીર્ણે સ્વદેહેઽપ્યાત્માનં ન જીર્ણં મન્યતે બુધઃ ॥ ૬૪ ॥

નષ્ટે વસ્ત્રે યથાઽઽત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે તથા ।

નષ્ટે સ્વદેહેઽપ્યાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે બુધઃ ॥ ૬૫ ॥

રક્તે વસ્ત્રે યથાઽઽત્માનં ન રક્તં મન્યતે તથા ।

રક્તે સ્વદેહેઽપ્યાત્માનં ન રક્તં મન્યતે બુધઃ ॥ ૬૬ ॥

જાડાં કપડાં પહેરવાથી જેમ કાંઈ પોતાને જાડો માનતો નથી તેમ પોતાનું શરીર જાડું જોઈ જાતી પોતાના આત્માને જાડો માનતા નથી. જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરવાથી જેમ કાંઈ પોતાને જીર્ણ માનતું

નથી તેમ જીર્ણ શરીર જોઇ જ્ઞાની પોતાના આત્માને જીર્ણ માનતા નથી.

વસ્ત્રનો નાશ થવાથી જેમ કાંઈ પોતાનો નાશ માનતું નથી તેમ શરીરનો નાશ થવાથી જ્ઞાની પોતાના આત્માનો નાશ માનતા નથી.

વસ્ત્ર લાલ હોવાથી જેમ કાંઈ પોતાને લાલ માનતું નથી તેમ શરીર લાલ હોવાથી જ્ઞાની પોતાના આત્માને લાલ માનતા નથી. શરીરથી આત્મા બિન્ન છે.

પ્રવિશદ્વલતાંવ્યૂહે દેહેऽણૂનાં સમાકૃતૌ ।

સ્થિતિશ્રાંત્યા પ્રપચન્તે તમાત્માનમબુદ્ધયઃ ॥ ૬૯ ॥

સમાન આકાર રહેલા છતાં આ શરીરરૂપી સેનાના ચક્રમાં નવાં પરમાણુ આવી મલે છે અને જુનાં ઝરે છે, તેમ છતાં અજ્ઞાની આ શરીરને બ્રાંતિથી સ્થિર માની તેને આત્મા માન્યા કરે છે, તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરે છે.

ગૌરઃ સ્થૂઢઃ કુશો વાઽહમિત્યંગેનાશિશેષયન્ ।

આત્માનં ધારયેન્નિત્યં કેવલજ્ઞતિવિગ્રહમ્ ॥ ૭૦ ॥

જ્ઞાની જાણે છે કે શરીર ગોરું, ઝડું, પાતળું હોય છે, આત્મા નહીં. આત્મા તો માત્ર સદા જ્ઞાન શરીરધારી છે. તે પુદ્ગલ નથી. શરીર પુદ્ગલ છે.

દેહાન્તરગતેર્બીજં દેહેઽસ્મિન્નાત્મભાવના ।

બીજં વિદેહ-નિષ્પત્તેરાત્મન્યેવાત્મભાવના ॥ ૭૧ ॥

આ દેહને વિષે આત્મપણાની બુદ્ધિ તે બીજા અન્ય દેહો ઉત્પન્ન થવાનું બીજ છે. શરીરથી બિન્ન એવા આત્મામાં જ આત્મ-પણાની બુદ્ધિ તે આ શરીરથી રહિત થવાનો ઉપાય છે.

દ્વઢાત્મબુદ્ધિર્દેહાદાશુત્પદ્યજ્ઞાશમાત્મનઃ ।

મિત્રાદિમિર્વિગેગં ચ વિમેતિ મરણાદ્ મૃશમ્ ॥ ૭૨ ॥

જેને આ શરીરમાં આત્મપણાની ગાઢ બુદ્ધિ છે તે પોતાનો નાશ થશે એમ જાણીને મરણ અવસરે ડરે છે, કે હવે મિત્ર, પુત્ર આદિનો વિયોગ થશે, હું હવે મરી જઈશ.

શ્રી ગુણભદ્રાચાર્ય આત્માનુશાસનમાં કહે છે:—

અસ્થિસ્થૂલતુલાકલાપઘટિનં નદ્દં શિરાસ્નાયુભિ- ।

અર્માઞ્છાદિતમન્નસાન્દ્રપિરિતૈર્લિપ્તં સુગુપ્તં જ્ઞૈઃ ॥

કર્મારાતિમિરાયુરુચ્ચનિગલાલપ્તં શરીરાલયં ।

કારાગારમવેદિ તે હનમતે પ્રીતિં વૃથા મા કૃથાઃ ॥ ૫૯ ॥

હે બુદ્ધિહીન ! આ શરીર રૂપી ઘર કારાવાસ સમાન છે, તેમાં વૃથા પ્રીતિ ના કર. આ શરીર રૂપી કેદખાનું હાડકાં રૂપી મોટા પત્થરોથી ચણેલું છે, નસો અને સ્નાયુઓના બંધવડે બાંધી રાખ્યું છે. ચામડાથી ઢાળેલું છે. રૂધિર અને માંસથી લીપેલું છે. દુષ્ટ કર્મ રૂપી વેરીએ આ કેદખાનું બનાવેલું છે. એને આયુ કર્મ રૂપી મજબુત સાંકળ વાસેલી છે.

દીપ્તોમયાગ્રવાતારિદારૂદ્વર્ગકીટવત્ ।

જન્મમૃત્યુસમાશ્લિષ્ટે શરીરે વત સીદસિ ॥ ૬૩ ॥

જેમ બંને બાબુથી (છેડેથી) બળતા દિવેલાના લાકડામાં રહેલ કીડો બહુ દુઃખ પામે છે તેમ જન્મ અને મરણથી વ્યાપ્ત આ શરીરમાં અરે ! જીવ, તું બહુ કષ્ટ પામે છે.

ઉપાયકોટિદૂરક્ષ્યે સ્વનસ્તત્ ક્વતોન્યતઃ ।

સર્વતઃ પતનઃપ્રાયે કાયે કોડયં તવાગ્રહઃ ॥ ૬૯ ॥

હે પ્રાણી ! હું આ શરીરની રક્ષા કરીશ એમ આગ્રહ કેમ રાખે છે ? કરોડો ઉપાયો કરવા છતાં પણ આ શરીર રહેવાનું નથી. ન તો તું એની રક્ષા કરી શકીશ કે ન કોઈ અન્ય એને બચાવી શકશે. તે અવશ્ય પતન પામવાનું છે. મૃત્યુ આવવાનું જ છે.

શરીરેડસ્મિન્ સર્વાશુચિનિ બહુદુઃખેડપિ નિવસન્ ।

ઘ્વરંસીન્નો નૈવ પ્રથયતિ જનઃ પ્રીતિમધિકામ્ ॥

इमां हृष्टाण्यस्माद्विरमयितुमेनं च यतते ।

यतिर्यानाए गनैः परहितरतिं पश्य महतः ॥ ९७ ॥

સર્વ પ્રકારે અપવિત્ર અને ઘણાં દુઃખોને આપવાવાળા આ શરીરમાં રહેવા છતાં આ મનુષ્યને આ દેહ પ્રત્યેથી વૈરાગ્ય જાગતો નથી, પરંતુ તેમાં અધિક પ્રીતિ થાય છે. આમ જોઈને સાધુ પુરૂષો પ્રાચીન કથાઓનો ઉપદેશ આપીને આ પ્રાણીને આ દેહથી વિરક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મહાપુરૂષો પરહિતમાં અનુરાગવાળા હોય છે એમ જાણો. આ પ્રાણી શરીરના મોડે કરી કષ્ટ પામશે તેથી સંત પુરૂષો ગયા કાળમાં ભોગવેલાં કષ્ટોની સ્મૃતિ રૂપ ઉપદેશ આપી આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા ઉદ્ધમ કરે છે.

इत्थं तथेति बहुना किमुदीरितेन

भूयस्त्वयैव ननु जन्मनि भुक्तमुक्तम् ।

पतावदेव कथितं तव संकलय्य

सर्वापदां पदमिदं जननं जनानाम् ॥ ९८ ॥

આમ છે તેમ છે. એમ બહુ શું કહેવું ? હે જીવ ! તે શરીરને આ સંસારમાં વારંવાર ભોગવ્યું છે, છોડ્યું છે. હવે તને સંક્ષેપથી એટલું જ કહીએ છીએ કે પ્રાણી માત્રને શરીર સર્વ દુઃખોનું સ્થાન છે, આપત્તિઓનું ધર છે,

विमृश्योच्चैर्गर्मात्प्रभृति मृतिपर्यंतमखिलं

मुवाप्येतत् क्लेशाशुविभयनિકારाघबहुलम् ।

बुधैस्त्याज्यं त्यागाद्यदि भवति मुक्तिश्च जडबोः

स कस्त्यकुं नालं खलजनसमायोगसदृशम् ॥ १०५ ॥

જાની પુરૂષો માટે આ શરીર ત્યાગવા યોગ્ય છે કારણ કે એઓ વિચારે છે કે આ શરીર ગર્ભથી મરણ પર્યંત વ્યર્થ ક્લેશ, અપવિત્રતા, ભય, પરાજય, પાપ આદિથી ભરપૂર છે. આ શરીર ઉપરનો રાગ તજે તો મુક્તિનો લાભ થાય તો એઓ કાશ્ય મૂખે

છે કે જે દુષ્ટજનના સમાગમ જેવા આ શરીરનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન થાય ?

આદૌ તનોર્જનનમત્ર હતેદ્રિયાણિ,

કાંક્ષન્તિ તાનિ વિષયાન્ વિષયાશ્ચ માનં ।

હાનિપ્રયાસમયપાપકુયોનિદાઃ સ્યુ-

ર્મ્મલં તતસ્તનુરનર્થપરંપરાણામ્ ॥ ૧૯૫ ॥

શરીરમપિ પુષ્ણન્તિ સેવન્તે વિષયાનપિ ।

નાસ્ત્યહો કુષ્કરં નૃણાં વિષાદ્વાઙ્છન્તિ જીવિતમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

પ્રથમ તો શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરમાં ઇન્દ્રિયો વિષમ વિષયોને ઇચ્છે છે. તે વિષયભોગ મોટાપની હાનિ કરે છે. મહા ક્લેશનું કારણ અને છે, ભય ઉત્પન્ન કરે છે, પાપને ઉપજાવે છે અને નિગોદ આદિ કુયોનિઓ આપનાર છે. તેથી આ શરીર જ અનર્થોની પરંપરાનું મૂળ કારણ છે. મૂર્ખ લોક કેવાં ન કરવા યોગ્ય કામો કરે છે ! શરીરને પોષે છે, વિષયભોગોને સેવે છે. તેને વિવેક નથી. ઝેર પીને અમર થવા ઇચ્છે છે.

માતા જાતિઃ પિતા મૃત્યુરાધિવ્યાધી સહોદ્રતૌ ।

પ્રાંતે જન્તોર્જરા મિત્રં તથાપ્યાશા શરીરકે ॥ ૨૦૧ ॥

ઉત્પત્તિ (જન્મ) તે આ શરીરની માતા છે, મરણ તે પિતા છે, માનસિક, શારીરિક દુઃખો તે ભાઈ છે અને છેવટે જરા તેનો મિત્ર છે તેમ છતાં આ શરીરમાં તું આશાવંત છે એ મહા આશ્ચર્ય છે.

શુદ્ધોપ્યશેષવિષયાવગમોપ્યમૂર્તૌ

પ્યાત્મન્ ત્વમપ્યતિતરામશુચીકૃતોસિ ।

મૂર્તે સદ્દાઽશુચિવિચેતનમન્યદત્ર

કિંવા ન કુષયતિ ધિગ્ધિગિદં શરીરમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

હે ચિત્રેન્દ્ર ! તું તો શુદ્ધ છે. સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા છે, અમૂ-

તીક છે તો પણ આ જડ શરીરે તને અપવિત્ર બનાવી દીધો છે. આ શરીર તો મૂર્તિક છે, સદા અપવિત્ર, ચેતના રહિત છે. તે તો કેસર, કર્પૂરાદિ સુગંધિ વસ્તુઓને પણ દૂષિત કરી નાંખે છે. આ શરીરને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે.

હા હૃતોસિતરાં જન્તો येनास्मिस्तव सांप्रतम् ।

ज्ञानं कायाऽशुचिज्ञानं तस्यागः किञ्च साहसः ॥ ૨૦૩ ॥

અરેરે ! હે પ્રાણી ! તું અત્યંત ડગાયો, નાશ પામ્યો. આ શરીરમાં મમત્વ કરી અતિ દુઃખી થયો. હવે વિચાર, આ શરીર અપવિત્ર છે એમ જાણવું તે સત્યજ્ઞાન છે. એનું મમત્વ તજવું એ સાહસનું કામ છે.

શ્રી અમિતગતિ તત્વભાવનામાં કહે છે:—

संयोगेन दुरन्तकल्मषभुवा दुःखं न किं प्रापितो ।

येन त्वं भवकानने मृतिजराव्याघ्रव्रज्राध्यासिते ॥

संगस्तेन न जायते तव यथा स्वप्नेऽपि बुद्धात्मना ।

किञ्चित्कर्म तथा कुरुष्व हृदये कृत्वा मनो निश्चलम् ॥૧૭॥

જરા અને મરણ રૂપી વ્યાધના સમૂહથી ભરેલા આ સંસાર વનમાં અતિ પાપને ઉત્પન્ન કરવાવાળા આ શરીરના સંયોગથી એવું કયું દુઃખ છે કે જે તે પ્રાપ્ત ના કર્યું હોય ! હવે તું તારા મનને સ્થિર કરીને એવું કાર્ય કર કે જેથી ફરી સ્વપ્નમાં પણ તને આ દુષ્ટ શરીરનો સંબંધ થાય નહિ.

दुर्गेधेन मलीमसेन वपुसा स्वर्गापवर्गश्रियः ।

साध्यन्ते सुखकारिणा यदि तदा संपद्यते क्वा क्षतिः ॥

निर्माल्येन विगर्हितेन सुखदं रत्नं यदि प्राप्यते ।

लामः केन न मन्यते वत तदा लोकस्थितिं जानता ॥૧૮॥

શરીર તો દુર્ગંધમય અપવિત્ર છે. એવા શરીરથી સ્વર્ગ અને

મોક્ષ આપવાવાળી સુખકારી વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે તો તેમાં શું ગેરલાભ છે ? તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. જો કોઈ નિંદનીય તુચ્છ વસ્તુના બદલામાં સુખદાઈ રત્ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તો લોકની મર્યાદા (સ્થિતિ) જાણવાવાળાએ તેનો લાભ કેમ ના માનવો જોઈએ ?

एकत्रापि कलेबरे स्थितिधिया कर्माणि संकुर्वता ।

गुर्वी दुःखपरंपरानुपरता यत्रात्मना लभ्यते ॥

तत्र स्थापयता विनष्टममतां विस्तारिणीं संपदम् ।

का शक्रेण नृपेश्वरेण हरिणा न प्राप्यते कथ्यताम् ॥૪૩॥

શરીરની સાથે વસતા આ મૂઢ આત્માએ શરીરને સ્થિર માનીને જે પાપ કર્મ કર્યું છે તેથી તેણે દુઃખોની પરંપરા પ્રાપ્ત કરી છે. જો તે આ શરીર ઉપરની મમતાનો નાશ કરે તો એથી કઈ સંપત્તિ છે કે જે તેને પ્રાપ્ત ના થઈ શકે ? શું ઇંદ્રની, શું ચક્રવર્તીની, શું નારાયણની ? બધીએ પ્રાપ્ત થાય છે.

वित्रोपायविवर्धितोपि न निजो देहोपि यत्रात्मनो ।

भावाः पुत्रकलत्रमित्रतनयाजामातृतातादयः ॥

तत्र स्व निजकर्मपूर्ववरागाः केषां भवंति स्फुटं ।

विज्ञायेति मनोविणा निजमतिः कार्या सदात्मस्थिता ॥૧૨॥

અનેક પ્રકારના ઉપાયોથી સાચવ્યા છતાં, આત્માની સાથે આ કાયા રહી શકતી નથી-છૂટી જાય છે, તો પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર, પુત્રી જમાઈ, પિતા આદિ કેવી રીતે સાથે રહી શકે ? એ બધાંય પોત-પોતાના કર્મવશ જવાનાં છે કોઈ કોઈનું થઈ શકતું નથી એવું જાણી બુદ્ધિમાને સદા આત્મહિતમાં જ પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર કરતું જ છે.

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવમાં કહે છે:—

सर्वदैव रुजाक्रान्तं सर्वदैवाशुचेर्गृहम् ।

सर्वदा पतनप्रायं देहिनां देहपञ्जरम् ॥ ૮ ॥

જીવોનું આ દેહરૂપી પાંજરું સદાય રોગોથી વ્યાપ્ત, સંવંધા અપવિત્રતાનું ઘર અને સદા પતનશીલ છે.

તૈરેવ ફલમેનસ્ય ગૃહીતં પુણ્યકર્મભિઃ ।

વિરજ્ય જન્મનઃ સ્વાર્થે યૈઃ શરીરં કલ્પિતમ્ ॥ ૧ ॥

આ શરીરની પ્રાપ્તિ તો તેઓએ સફલ કરી કે જેઓએ સંસારથી વિરક્ત થઈ પોતપોતાના આત્મકલ્યાણ માટે ધ્યાનાદિ પવિત્ર કર્મોથી એને ક્ષીણ કર્યું.

મલોઽગ્નિવાનિ દુઃસ્થાનિ યાનિ યાતીહ દેહિભિઃ ।

સહ્યન્તે તાનિ તાન્યુચ્ચૈર્વપુરાણાય કેવલમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ જગતમાં સંસારથી ઉત્પન્ન જે જે દુઃખો આ જીવોને સહન કરવાં પડે છે તે સર્વ આ શરીરના ગ્રહણથી સહવાં પડે છે.

કર્પૂરકુંભાગુરુમૃગમદહરિચન્દનાદિવસ્તૂનિ ।

મલ્યાન્યપિ સંસર્ગાન્મલિનયતિ કલેવરં નૃણામ્ ॥ ૧૨ ॥

કપૂર, કંકુ, અગર, કરતુરી, હરિચન્દન આદિ સુદર પદાર્થોને પણ આ મનુષ્યોનાં શરીર સંસર્ગ માત્રથી મલીન કરી નાખે છે.

અજિનપટલગૂઢં પઞ્જરં કીકસાનામ્

કુચિતકુળવગન્ધૈઃપૂરિતં મૃદ ગાદમ્ ।

યમવદનનિષર્ણં રોગભોગીન્દ્રગેહં

કથમિદ મનુજાનાં પ્રીતયે ક્યાચ્છરીરમ્ ॥ ૧૩ ॥

હે મૃદ પ્રાણી ! આ સંસારમાં મનુષ્યોનો દેહ ચર્મના પડાથી ઢાંકેલું, હાડકાંનું પીંજરું છે. અગડેલા માંસની દુર્ગંધથી પરિપૂર્ણ છે. રોગ રુપી સર્પોનું ઘર છે. કાળના મોઢામાં બેઠેલું છે. એવું આ શરીર પ્રીતિ કરવાને યોગ્ય કેમ હોઈ શકે ?

શ્રી જ્ઞાનભૂષણ બહારક તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણીમાં કહે છે:—

વુર્ગેધં મલભાજનં કુવિધિના નિષ્પાદિતં જ્ઞાતુમિ-

રંમં તસ્ય જનૈર્નિજાર્યમસિસૈરાચ્ચા જુતા સ્વેચ્છયા ।

तस्याः किं मम वर्णनेन सततं किं निन्दनेनैव च

चिद्रूपस्य शरीरकर्मजनिताऽन्यस्याप्यहो तत्त्वतः ॥९-८॥

આ શરીર દુર્ગંધમય છે. વિષ્ટા, મૂત્ર આદિ મળનું સ્થાન છે. અશુભ કર્મના ઉદયથી મળગદિ સાત ધાતુઓનું બનેલું છે. છતાં મૂઢ લોકોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે ઇચ્છાનુસાર તેની પ્રશંસા કરી છે. પરંતુ આ શરીરની પ્રશંસા અને નિંદા કરવાનું મારે શું પ્રયોજન ? કારણ કે હું તો નિશ્ચયથી શરીર અને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગાદિ વિકારોથી રહિત શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છું.

देहोऽहं कर्मरूपोऽहं मनुष्योऽहं कृशोऽकृशः ।

गौरोऽहं इयामवर्णोऽहमद्विजोऽहं द्विजोऽथवा ॥१०-२॥

अविद्वानप्यहं विद्वान् निर्धनो धनवानहं ।

इत्यादि चिंतनं पुंसामहंकारો निरुच्यते ॥ ૧૦-૩ ॥ युग्मं ॥

હું શરીર છું, હું કર્મરૂપ છું, હું મનુષ્ય છું, હું દુબળો છું, હું બળેડો છું, હું ગોરો છું, હું કાળો છું, હું ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું મૂર્ખ છું, હું વિદ્વાન છું, હું ગરીબ છું, હું પૈસાદાર છું ઇત્યાદિ મનમાં વિચાર કરવો તે અહંકાર છે. મૂઢ મનુષ્ય આ અહંકારમાં લીન રહે છે.

પંડિત બનારસીદાસ સમયસાર નાટકમાં કહે છે:—

સવૈયો-૨૩

દેહ અચેતન પ્રેત દરી રજ રેત બરી મલ ખેતકી ક્યારી,
બ્યાધિકી પોટ અરાધિકી ઓટ ઉપાધિકી બેરે સમાધિસોં ન્યારી;
રે જીય દેહ કરે સુખહાનિ ઇતે પર તોહિ તો લાગત ખ્યારી,
દેહ તો તોહિ તજેગી નિદાન પૈ તૂ હી તજે ક્યોં ન દેહકી યારી.

૩૭ (અ. ૮)

આ દેહ પિશાચ સમાન જડ છે. રજ (રક્ત) અને (વીર્ય) રેતથી ભરેલી ગુફા છે. મલ ઉત્પન્ન કરનારી વાડી છે. બ્યાધિનું

પોટલું છે. આત્માને ગોપવનાર આગળિયો છે. ઉપાધિનો સમૂહ છે. સમાધિથી લિન્ન છે. હે જીવ ! આ દેહ સુખની હાનિ કરે છે છતાં તને તો પ્રિય લાગે છે. દેહ તો નિશ્ચયથી તને તજી દેશે તો તું જ દેહની પ્રીતિ કેમ મૂકતો નથી ?

સર્વિયા-૩૧

રેત કીસી ગઢી કિધો મઢી હૈ 'મસાન કીસી,
અંદર અંધેરી જૈસી કંદરા હૈ સૈલકી,
ઉપરકી ચમક દમક પટ બૂધનકી,
ધોખે લાગે બલી જૈસી કલી હૈ કનૈલકી;
ઔગુનકી ઓંડી, મહા મોંડી મોહકી કનોંડી,
માયાકી મસૂરતિ હૈ મુરતિ હૈ મૈલકી,
ઐસી દેહ યાહીકે સ્નેહ યાકી સંગતિસો,
હો રહી હમારી મતિ કાલૂ કૈસે ઐલકી. ૩૯ (અ. ૮)

આ કાયા રેતની ગાંસડી અને સ્મશાનની મઢી સમાન અપવિત્ર છે. પથરની ગુફા જેવી અંદરથી અંધારી છે. વસ્ત્ર અને આભૂષ-છોાની માત્ર ઉપરની ચમક દમક છે. કનૈલ વૃક્ષની કળી સમાન મોહની કાણી આંખ સમાન છે દુર્ગંધમય છે. અવગુણને રહેવાની ઉંડી વાવ છે. દગો આપનાર મહા કૃતધી છે. માયા જાળનો સહાયક અને મેલની મૂર્તિ છે. એવી આ કાયા તેના સ્નેહ અને સંગથી મારી મતિ બાણીના જાળ જેવી થઈ રહી છે. સદા આંખો મીચી સંસારમાં ને સંસારમાં જમણુ કરે છે.

ઠોર ઠોર રક્તકે કુંડ કંસનિક ઝુંડ,
હાડનિસો બરી જૈસે થરી હૈ ચુડૈલકી,
થોડેસે ધકાકે લગે ઐસે ફટ જાય માતો,
કાગદકી પુરી કીધોં ચાદર હૈ ચૈલકી;

સૂચે ભ્રમ વાનિકાનિ મૂઢનિસોં પહિઆની,
કરે સુખ હાનિ અરુ ખાની બદ ફૈલકી,
એસી દેહ યાહીકે સનેહ યાકી મંગત સો,
હો રહી હમારી મતિ કાલૂ કેસે ઐલકી. ૪૦ (અ.૮)

આ દેહમાં ઠેક ઠેકાણે રક્તનાં કુંડાં અને કેશનાં ઝુંડ છે. હાડ-
કાંથી ભરેલો છે જાણે ચૂડેલની જગા હોય તેવો છે. જરા ધક્કો
લાગે તો ફાટી જાય એવી કાગળની પૂતળી છે અગર જુની ચાદર
સમાન છે. એનું મમત્વ કરવાથી ભ્રમ ઉપજે છે પણ મૂઢ લોક
એના પર સ્નેહ કરે છે. આ દેહ સુખની હાનિ કરે છે અને દુર્ગ-
ધની ખાણ છે. એની મમતા અને સ્નેહ-મંગથી અમારી મતિ
ધાણીના બળદના જેવી થઈ રહી છે. સદા ભ્રમણુ કરે છે.

કાઠિ ફૂર કહે કાયા જીવ દોઢ એક પિંડ,
જીવ દેહ નસેગી તબહી જીવ મરેગો,
છાયા કાસો છગ કીધો માયા કાસો પરપંચ,
કાયામેં સમાઈ ફિરિ કાયાકો ન ધરેગો;
સુધી કરે દેહસોં અવ્યાપક સદૈવ જીવ,
સમૈ પાય પરકો મમત્વ પરિહરેગો,
અપને સ્વભાવ આઈ ધારના ધરામેં ધાઈ,
આપમેં મગન હોકે આપા શુદ્ધ કરેગો. ૨૧ (અં.૧૧)

કાઈ દુર્બુદ્ધિજીવ કહે છે કે દેહ અતે જીવ એક પિંડ (૩૫) છે.
તેથી જ્યારે દેહનો નાશ થશે ત્યારે જીવનો નાશ થશે. જેમ વૃક્ષનો
નાશ થતાં વૃક્ષની છાયા નાશ થાય છે તેમ, અથવા ઈંદ્રજાળવત
પ્રપંચ છે. તે જીવ મરે છે ત્યારે દેહમાં જ સમાઈ જાય છે. અને
ફરી દેહ ધરશે નહિ. દીપકની સમાન બુઝાઈ જશે. તેને બુદ્ધિમાન
કહે છે કે જીવ સદા દેહથી અવ્યાપક છે. તે જ્યારે કાળક્રિય

પામી પુદ્ગલાદિનું મમત્વ તજશે ત્યારે પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવને ધારણ કરી વિકલ્પો તજી સ્થિર થઈ આત્મસ્વરૂપમાં મગ્ન થઈ આત્માને કર્મ રહિત કરશે.

પં૦ જ્ઞાનતરાય જ્ઞાનતવિલાસમાં કહે છે:—

બાળક બાળ ખિયાલન ખિયાલ જીવાન સિયાન ગુમાન જીલાને,
યે ધરખાર સમૈ પરિવાર શરીર સિંગાર નિહાર કુલાને;
વૃદ્ધ બયે તન રિદ્ધ ગઈ ખિદિ સિદ્ધ વ કામન પાટ તુલાને,
જ્ઞાનત કાય અમોલક પાય ન મોક્ષ દ્વાર કિવાડ ખુલાને. ૩૭

બાળ અવસ્થામાં જીવને બાળ ખ્યાલમાં જ્ઞાન નથી હોતું. જીવાનીમાં ડહાપણ અને ગુમાન જીલાવે છે, તેથી આ ધરખાર વિગેરે સર્વે પરિવાર શરીર શૃંગાર આદિ જોઈ કુલાય છે. પણ જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે શરીર સંપત્તિ નાશ પામે છે અને નકામો ખેદ થાય છે, કામ થઈ શકતું નથી. ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે એમ કરવું પડે છે. જ્ઞાનતરાય કહે છે કે આ અજ્ઞાની જીવે અમૂલ્ય એવો આ નર દેહ પામી મોક્ષના દરવાજાનાં કમાડ ખોલ્યાં નહિ.

પં૦ ભૈયા ભગવતીદાસ જ્ઞાનતવિલાસમાં કહે છે:—

લાલ વસ્ત્ર પહેરેસો દેહ તો ન લાલ હોય,
દેહ લાલ બયે હંસ લાલ તો ન માનિયે;
વસ્ત્રકે પુરાને બયે દેહ ન પુરાની હોય,
દેહ કે પુરાને જીવ જીરન ન જાણિયે;
વસ્ત્ર કે નાશ કદ્દ દેહકો ન નાશ હોય,
દેહ નાશ બયે હંસ નાશ ન વખાનિયે;
દેહ દર્વ પુદ્ગલકા ચિદાનંદ જ્ઞાનમય,
દોહિ જિન્ન જિન્ન રૂપ ભૈયા હર આનિયે. ૧૦
(આશ્ચર્ય ચતુર્દશી)

લાલ વસ્ત્ર પહેરવાથી દેહ લાલ થતો નથી તેમ દેહ લાલ હોવાથી આત્માને લાલ ન માનવો. વસ્ત્ર જીર્ણ થયે દેહ જીર્ણ થતો નથી તેમ દેહ જીર્ણ થવાથી આત્માને જીર્ણ ન જાણવો. વસ્ત્રનો નાશ થવાથી કંઈ દેહનો નાશ થતો નથી તેમ દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ કહેવો નહિ. કારણ કે દેહ તો પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે અને આત્મા તો ચિદાનંદ, જ્ઞાનવંત એતન દ્રવ્ય છે.

પં૦ ભગવતીદાસ કહે છે કે ભાષ બંનેનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ છે. એમ હૃદયમાં નક્કી જાણુ.

માંસ હાડ લોહ સાનિ પૂતરી ખનાઇ કાઢ,
 ચામસોં લપેટ તામેં રામ કેશ લાએ હૈ,
 તામેં મલમૂત ભરી કૃમિ કંઈ કાટિ ધરૈ,
 રાગ સંચૈ કરિ કરિ લોકમેં લે આયે હૈ;
 બોલે વહ ખાઉં ખાઉં ખાયે વિના ગિરિ જાઉં,
 આગેકો ન ધરં પાઉં તાહી વે લુભાયે હૈ,
 એસે બ્રમ મોહને અનાદિકે બ્રમાએ જીવ,
 દેખૈ પરતક્ષ તઉ ચક્ષુ માનો છાએ હૈ. ૧૪

(આશ્ચર્ય ચતુર્દશી)

માંસ, હાડકાં, લોહી આદિનું પુતળું ખનાવી ઉપર ચામડી લપેટી તેમાં રામ, કેશ આદિ મૂક્યાં છે. મળમૂતથી ભરેલી, કરોડો કૃમિઓનું ધર અને રોગોના સમૂહથી પૂર્ણ એવા આ દેહની આ લોકમાં ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે દેહ કહે છે કે ખાઉં, ખાઉં. જો ન ખાઉં તો ગમડી પડું, એક ડગડું પણ આગળ ચાલી શકું નહિ એવા આ દેહમાં જીવ લોભાઇ રહ્યો છે. મમત્વ કરી રહ્યો છે. એમ મિથ્યા મોહે અનાદિ કાળથી જીવને બ્રમણ કરાવ્યું છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખવા છતાં આ જીવ જોતો નથી તેથી એમ જાણો કે એની અજ્ઞાનતાથી અંધકારથી છવાઈ ગઇ છે.

ચામકે શરીર મહિં વસત અગત નાહિં,
 દેખત અશુચિ તોહિ લીન હોય તનમેં,
 નારિ બની કાહેડી વિચાર કહ્ય કરે નાહિં,
 રીઝિ, રીઝિ મોહ રહે ચામકે બદનમેં;
 લક્ષ્મી કે કાજ મહારાજ પદ છાંહિ દેત,
 ડોલત હૈ રંક જૈસે લોભણી અગનમેં,
 તનકસી આઠમે ઉપાય કષ્ટ કાહિ કરે,
 જગત કે વાસી દેખ હાંસી આવે મનમેં. ૪

(પુણ્ય પાપ જગ મૂળ પવિત્રસિદ્ધા;)

ચામડાના આ દેહમાં વસતાં આ જીવ અજ્ઞાન પ્રામતો નથી.
 પ્રત્યક્ષ અપવિત્ર જાણે છે છતાં તે દેહમાં મમત્વથી મગ્ન થઈ રહે
 છે. સ્ત્રી શાની બનેલી છે તેનો કિંચિત્ વિચાર કરતો નથી. પણ
 તે ચામડાના શરીરમાં રાજરાજ થઈ મોહ કરી રહ્યો છે. લક્ષ્મીને
 માટે મોટું રાજપદ મૂકીને લોભની લીનતામાં એક ગરીબની સમાન
 મગ્ન થઈ રહ્યો છે. આ આયુધ્ય અદ્ય છે છતાં તેને માટે કેટલાય
 ઉપાયો આદરે છે આવા આ સંસારી જીવોને જોઈ મનમાં હાંસી
 આવે છે.

અચેતનકી દેહરી ન કીજે તાસોં નેહરી,
 સુ ઔગુનકી ગેહરી મહાન દુઃખ બરી હૈ,
 યાહીકે સનેહરી ન આવે કર્મ છેહરી,
 પાવે દુઃખ તેહરી જિન યાહી પ્રીતિ કરી હૈ;
 અનાદિ લગી જેહરી જુ દેખત હુ ખેહરી,
 તૂ મામેં કહા બેહરી રાગનકી હરી હૈ,
 કામ ગજ કેહરી સુરાગ દેષકે હરી,
 પૂં તામેં દ્રષ્ટિ દેખરી જો મિથ્યામતિ હરી હૈ. ૧૫
 (સુશુદ્ધિ ઔપાસી.)

આ દેહ જડ એવા પુદ્ગલનું મંદિર છે તેમાં સ્નેહ તું ના કર.
અનેક અવગુણોનું ધામ અને મહા દુઃખોનો ભરેલો છે. તે દેહના
મમત્વ-સ્નેહથી કર્મનો છેડો આવતો નથી પણ તેની પ્રીતિ કરવાથી
જીવ દુઃખો પામે છે. અનાદિથી દેહનો સંજોગ છે અને જોતાં
જોતાં નાશ પામે તેવો ક્ષણિક છે. એવા આ રાગના ધામરૂપ
દેહમાં તું શું દહેર માની રહ્યો છે-મમ થઈ રહ્યો છે. કામરૂપી
ગજને હથુનાર કેશરી સમાન તું, રાગદેષને ત્યાગી તું આમાં
દ્રષ્ટિ નાંખ-વિચાર કર કે જોથી તારી મિથ્યા મતિ નાશ પામે.

દેખી દેહ ખેત ક્યારી તાકી એસી રીતિ ન્યારી,
ખોએ કષ્ટ આન ઉપજત કષ્ટ આન હૈ,
પંચામૃત રસ-સેતી પોષિએ શરીર નિત,
ઉપજે રુધિર માંસ હાડનિકા ઠાન હૈ;
એતે પર રહે નાહિ કીજિયે ઉપાય કોટિ,
છિનમે વિનશી જય નાઉ ન નિશાન હૈ,
એતો દેખ મૂરખ ઉછાહ મન માહિ ધરે,
એસી ઝૂંક વાતનિકા સાંચ કરી માન હૈ. ૧૦૨-૧૦૩
(શત અષ્ટોત્તરી.)

હે જીવ ! જરા વિચારી જો. આ દેહરૂપી ખેતરની વાડીની
રીતિ કોઈ ન્યારી છે. તેમાં વાવે કંઈ અને પાકે કંઈ અન્ય. આ
શરીરને નિત્ય પંચામૃત રસથી પોષિએ પણ તેનું તો લોહિ અને
માંસ જ થાય છે. આ દેહ તો હાડકાંનું સ્થાન છે. તેમ છતાં કોટિ
ઉપાયો કરવા છતાં આ દેહ સ્થિર રહેતો નથી પણ ક્ષણમાં નાશ
પામે છે અને તેનું નામ કે નિશાન પણ રહેતું નથી. આવો દેહ
જોવા છતાં મૂરખ જન વૈરાગ્ય પામવાને બદલે મનમાં ઉદ્ધાસ પામે
છે અને દેહ જોવી આવી મિથ્યા વાતને પણ સાચી કરીને માને છે.

બાલપન નિત બાળનકે સંગ, ખેલ્યો હૈ તાકી અનેક કથારે,
જોખન આપ રસ્યો રમનીરસ, સોંઠિ તો વાત વિદિત જથારે;
વૃદ્ધ બયો તન કંપત ડોલત, લાર પરે મુખ હોત વિચારે,
દેખ શરીરકે લક્ષણુ લૈયા તૂ, ચેતત કયોં નહીં ચેતનહારે. ૫૨
(શતઅષ્ટોત્તરી.)

બાળપણમાં તો તું બાળકોની સોખતમાં અનેક ખેલ ખેલ્યો
તેની અનેક કથાઓ તે સાંભળી છે. યુવાનીમાં તું રમણીના સ્નેહમાં
લીન થઈ રહ્યો તે તો તને પોતાને ખબર છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં તન
કંપાયમાન થઈ થરથરે છે અને મુખમાંથી લાળ પડે છે અને બધી
વ્યથા (વેદના) હોય છે. ભગવતી દાસ કહે છે કે હે બાઈ! આવાં
આ શરીરનાં લક્ષણુ તું વિચાર. હે ચેતનહાર-જ્ઞાનમય ચેતન ! તું કેમ
ચેતતો નથી ? જગૃત થા.

તૂહી જી આય વસો જનની ઉર, તૂહી રમ્યો નિત બાલકતારે,
જોખન તા જી બઈ પુનિ તોહીકા, તાહીકે જોર અનેક તે મારે;
વૃદ્ધ બયો તૂંહી અંગ રહે સખ, બોલત વૈન કહે તુ તરારે,
દેખિ શરીરકે લક્ષણુ લૈયા તૂં, ચેતત કયોં નહિ ચેતનહારે. ૫૩
(શતઅષ્ટોત્તરી)

તુંજ માતાના ગર્ભમાં આવી વસ્યો, તુંજ બાળપણમાં નિત્ય
રમ્યો, તુંજ યુવાન થયો ત્યારે તેના શુભાનથી અનેક હિંસાનાં કામો
કર્યાં, તુંજ વૃદ્ધ થયો ત્યારે સર્વ અંગ રહી ગયાં અને વયન પણ
તોતકાં બોલ્યો. ભગવતીદાસ કહે છે કે હે બાઈ! આવાં શરીરનાં
લક્ષણુ જાણી હે જ્ઞાનમય ચેતન ! તું જગૃત કેમ થતો નથી !

સાત ધાતુ મિલન હૈ મહા દુર્ગંધભરી,

તાસોં તુમ પ્રીતિ કરી લહત આનંદ હો,

નરક નિગોદકે સહાઈ જે કરત પંચ,

તિનહકી મિખ સંચી ચલત સુઝંદ હો;

આડો જામ ગેહ કામરાગ રસ રંગ રાગિ,
કરત કિલોલ માતોં માતે જો ગયંદ હો,
કહ્યું તો વિચાર કરો કહાં કહાં ભૂલિ ફિરો,
બલે જુ બલે જુ લેયા બલે ચિદાનંદ હો.

૪૬ (શતઅષ્ટોતરી.)

આ કાયા સાત ધાતુઓથી બનેલી મહા દુર્ગંધથી ભરેલી છે, તેમાં તું સ્નેહ કરી આનંદ માને છે. નરક અને નિગોદમાં લઈ જનાર આ જે પાંચ ઇન્દ્રિયો તેની શિખામણુ માની તું સ્વછંદે પ્રવર્તે છે. આડે પહોર તું કામ, રાગ, રસ, રંગમાં એવો રાગી રહી આનંદ કરે છે કે જાણે મદોન્મત્ત હાથી. હે જીવ ! કંઈક તો વિચાર. તું જામમાં ભૂલી ક્યાં ક્યાં જામે છે. ભગવતિદાસ કહે છે કે હે બાઈ ! તું તો ચિદાનંદ છે. સુખકારી, સુખધામ ચિદાનંદ છે, તો બલો થઈને કંઈક વિચાર.

રે મન મૂઢ ! કહા તૂમ ભૂલે હો, હંસ વિચાર લગૈ પર છાયા,
યામે સરૂપ નહિ કહ્યું તેરો જુ, વ્યાધિકી પોટ બનાઈ હૈ કાયા;
સમ્યક્ રૂપ સદા ગુણુ તેરો હૈ, ઔર બની સખડી જામ માયા,
દેખ તૂ રૂપ અનૂપ વિરાજિત, સિદ્ધ સમાન જિનંદ બતાયા. ૪૭
શતઅષ્ટોતરી

હે મૂઢ મનવાળા માનવી ! તું જામમાં કેમ ભૂલી રહ્યો છે. આત્માને વિસારી તારામાં આ પર એવા પુદ્ગલની છાયા જેવી કાયામાં શું લાગી રહ્યો છે. તેમાં તારું કિંચિત્પણુ સ્વરૂપ નથી. આ કાયા તો વ્યાધિઓનું પોટલું છે. તારો તો સદા સમ્યક્ગુણુ છે. અને આ તેથી ભિન્ન અન્ય સર્વ જામ અને માયા છે. હે જીવ ! શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને ઉપદેશીલ તારું સ્વરૂપ તે સિદ્ધસમાન અનુપમ છે. તેનો વિચાર કર.

ચેતન જીવ નિહારહુ અંતર, યે સખ હૈ પરકી જડ કાયા,
ઇન્દ્રકમાન જો મેલ બટામહિ, શોભિત હૈ પૈ રહૈ નહિ છાયા;

રૈન સમૈ સુપનો જિમ દેખિ તુ, પ્રાત ભયે સખ જુડ બનાયા,
ત્યોં નદિનાવ સંજોગ મિલ્યો તુમ, ચેતો ચિત્તમે જુ ચેતનરાયા. ॥૪૮॥

શતઅષ્ટોતરી.

હે ચેતનમય જીવ ! તું અંતરમાં દ્રષ્ટિ કર. આ દેહાદિ સર્વ પર
અને જડ છે. વાદળાના સમૂહમાં મેઘધનુષ શોભે છે પણ તેની છાયા
ટકી રહેતી નથી, રાત્રીના સમયે જોયેલ સ્વપ્ન પ્રાતઃકાળે જેમ મિથ્યા
હરે છે તેમ આ બધો સંજોગ તને મલ્યો છે, જેમ નદિ ઉતરવા
માટે નાવનો સંયોગ મળે છે તેમ અલ્પ કાળનો આ સંજોગ છે. માટે
હે ચેતનરાય ! ચિત્તમાં જરા ચેત ! જાગૃત થા.

દેહકે નેહ લગ્યો કહા ચેતન, ન્યારિ યે ક્યાં અપની કરિ માની,
યાહીસોં રીઝિ અજ્ઞાનમેં માનિકૈ, યાહિમેં આપકે તૂ હો રહો થાની,
દેખત હૈ પરતક્ષ વિનાશી, તઉ અનચેતન અન્ધ અજ્ઞાની,
હોહુ સુખી અપનો બળ ફારિકે, માનિ કહ્યો સર્વગ્રહી વાની. ૪૯

શતઅષ્ટોતરી.

હે ચેતન ! શા માટે આ કાયામાં સ્નેહ કરી રહ્યો છે, એ તારાથી
જુદી છે છતાં પોતાની કરી કેમ માને છે ? અજ્ઞાનથી એને પોતાની
માની તેમાં રાજ થઈ રહ્યો છે. અને તે દેહ રૂપ પોતાને માની
દેહમાં તું રિથર થઈ રહ્યો છે. આ પ્રત્યક્ષ વિનાશી છે છતાં અજ્ઞા-
નથી અંધ એવો ચેતન ચેતતો નથી. સર્વગ્ર ભગવાનની વાણીને
માન્ય કરી, પ્રતીતિ કરી પોતાનું આત્મતીર્થ પ્રગટાવી તું સુખી થા.
વૈ દિન ક્યોં ન વિચારત ચેતન, માતકી કુખમેં આય વસે હૈં,
ઉરધ પાઉં લગે નિશિવાસર, રંચ ઉસાસનિકો તરસે હૈં;
આઉ સંજોગ બચે કહુ જીવત, લોગનકી તપ દ્રષ્ટિ લસે હૈં,
આજ ભયે તુમ યૌવનકે રસ, બૂલિ બયે કિતતૈં નિકસે હૈં. ૫૨

શતઅષ્ટોતરી.

હે ચેતન ! તે દિવસનો તું વિચાર કેમ નથી કરતો, કે જે
દિવસે તું માતાની કુક્ષિમાં આવી વસ્યો ? રાતદિવસ ઉધે મસ્તકે

લટકી રહ્યો. શ્વાસ લેવાનો પણ્ય કંઠણ હોવાથી લેસ શ્વાસ લેવા પણ્ય તલસ્મા કરતો હતો. કદાચ આયુ સંયોગથી કંઈ ત્યાં જીવતો રહ્યો, બચ્યો તો તું ગર્ભની બહાર આવ્યો અને લોકોની દ્રષ્ટિને પ્રસન્ન કરી. અને આવ્યો તો તું આ યુવાનીના તોરમાં લીન છે. તેથી તું ક્યાંથી બહાર આવ્યો છે તે જૂલી ગયો છે.

ત્રીજો અધ્યાય.

ભોગોનું સ્વરૂપ

જેમ સંસાર અસાર છે, શરીર અપવિત્ર છે, તેમ હિંદ્રિ-યોના ભોગ અતૃપ્તિકારી, અસ્થિર અને તૃષ્ણાને વધારનાર છે. તેને ભોગવવાથી કાષ્ટને પણ્ય તૃપ્તિ થઈ શકતી નથી. જેમ જલ રહિત વનમાં ઝૂગ તરસ્યું થાય છે, ત્યાં પાણી તો નથી પરંતુ દૂરથી અમ-કતા ધાસ કે રેતીમાં તેને પાણીનો ભ્રમ થઈ જાય છે. તે પાણી સમજી ત્યાં જાય છે પરંતુ ત્યાં પાણી ન મળતાં તે વધારે તૃષ્ણાતુર થાય છે. વળી ફરી દૂર જુને છે તો બીજી બાજુ જન્મના ભ્રમથી જાય છે. ત્યાં પણ પાણી ન મળવાથી અધિક તૃષ્ણાતુર થાય છે. એ પ્રકારે બધા વખત સુધી ભ્રમમાં ભટકતા રહેવા છતાં તેને પાણી મળતું નથી. અંતમાં તે તૃષ્ણાની વેદનાથી તરફડી તરફડી પ્રાણી છોડે છે. આ દશા આ સર્વ સંસારી પ્રાણીઓની છે. આપણે સર્વે સુખ ઇચ્છીએ છે, નિરાકૃલતા ઇચ્છીએ છીએ.

એવો બ્રમ થઈ રહ્યો છે કે ઈંદ્રિયોના ભોગો ભોગવવાથી સુખ મલી જશે, તૃપ્તિ થઈ જશે. તેથી આ પ્રાણી કાંઈ વખત સ્પર્શ-ન્દ્રિયના ભોગ માટે કામળ પદાર્થોના સ્પર્શ કરે છે. કાંઈ વખત રસના ઈંદ્રિયના ભોગ માટે ઇચ્છિત પદાર્થોને ખાય છે. કાંઈ વખત શ્રાવણ-દ્રિયના ભોગ માટે અત્તર, કુલેશ, પુષ્પાદિ સુંઘે છે. કાંઈ વખત ચક્ષુષ્ઠદ્રિયના ભોગ માટે રમણિક ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને નિહાળે છે. કાંઈ વખત કર્ણદ્રિયના ભોગને માટે મનોહર સંગીત આદિ શ્રવણ કરે છે.

આ પ્રમાણે પાંચે ઈંદ્રિયોના ભોગ વારંવાર ભોગવે છે પરંતુ તૃપ્તિ પામતો નથી. જેમ ખુજલીને ખંજવાળવાથી ઉલટું તેનું દુઃખ વધે છે, તેમ જોડણા ઈંદ્રિયોના ભોગ જીવ ભોગવે છે, એટલી ઉલટી તૃષ્ણા વધારે વધે છે. તૃષ્ણા જ દુઃખ છે, ખાધા છે, ચિંતાનું કારણ છે. આનંદકારો, સુંવાળા, કામળ સ્પર્શવાળા પદાર્થો સ્પર્શે છે તો વારંવાર તેવા પદાર્થોના સ્પર્શ ઇચ્છે છે. અને જો તેવા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થતી નથી તો કલેશ પામે છે. જો કાંઈ મિઠાઈ ખાધી હોય તો તેનાથી ઉત્તમ વધારે સ્વાદિષ્ટ મિઠાઈ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે અને જો નથી મલતી તો મોટું દુઃખ માને છે, અને જો મલી જાય તો વિશેષ ઇચ્છા વધી જાય છે. જો કાંઈએ કાંઈ સુગંધી પદાર્થ સુંઘે તો તેનાથી વિશેષ સુગંધીદાર સુંઘવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે, નથી મલતો તો મોટું દુઃખ થાય છે, અને મલે છે તો ઇચ્છા-તૃષ્ણા વિશેષ વધી જાય છે. જો કાંઈએ કાંઈ નાટક જોયું તો એનાથી ઉત્તમ નાટક જવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે, જો જોવા નથી મલતું તો દુઃખ પામે છે, મલી જાય છે તો તૃષ્ણા વિશેષ વધી જાય છે. જો કાંઈએ કાંઈ મનોહર ગાયન શ્રવણ કર્યું હોય તો તેથી ઉત્તમ શ્રવણ કરવા માહે છે, જો નથી મલતું તો દુઃખ માને છે, જો મલી જાય છે તો ઇચ્છાને અધિક વધારી દે છે. ઘણા પ્રાણીઓને ઇચ્છાનુસાર ભોગો મલતા નથી, ઇચ્છે છે કંઈ અને મલે

છે કંઈ ત્યારે તે બહુ દુઃખી થાય છે. કોઈને ત્યાંથી આમંત્રણ હતું. જવાવાળાની ઇચ્છા એવી હતી કે ત્યાં ઉત્તમ મિઠાઈ મળશે, પણ ત્યાં તો રોજ ખાતો હતો તેનાથી પણ ઉતરતું ભોજન હતું. બસ, ઇચ્છાનુસાર ન મળવાથી તે મનમાં બહુ ક્લેશ માને છે. જેને ઇચ્છા-નુસાર મળી જાય છે તેની તૃષ્ણા વધી જાય છે. મનુષ્યનું શરીર તો જીર્ણ થતું રહે છે, ઇંદ્રિયોની શક્તિ ઘટતી જાય છે પણ ભોગોની તૃષ્ણા દિવસે એવડી તો રાતે ચાર ઘણી વધતી જાય છે.

તૃષ્ણા-ઇચ્છા હોવા છતાં જ્યારે આ પ્રાણી અસમર્થતાના કારણે ભોગોને ભોગવી શકતો નથી તો તેને મહા દુઃખ થાય છે. વૃદ્ધોને એમ પૂછીએ કે “આખી જીંદગી સુધી તમે ઇંદ્રિયોના ભોગો ભોગવ્યા તો તેથી હવે તો તમને તૃપ્તિ થઈ ગઈ હશે.” ત્યારે તે વૃદ્ધ જો સમ્યક્દ્રષ્ટિ આત્મજ્ઞાની નહિ હોય, પણ મિથ્યા દ્રષ્ટિ બહિ-રાત્મા હશે તો જવાબ આપશે કે, “જો કે વિષયોને ભોગવવાની શક્તિ નથી, શરીર નિર્બળ છે, દાંત પડી ગયા છે, આંખોએ દેખાતું નથી, કાનોથી સંભળાતું નથી, હાથ પગોમાં બહુવાર સુધી ઉભા રહેવાની કે બહુ વાર સુધી બેસી રહેવાની શક્તિ રહી નથી છતાં પાંચે ઇંદ્રિયોના ભોગોની તૃષ્ણા-ઇચ્છા તો પ્રથમ કરતાં ઘણી વધી ગઈ છે. વસ્તુતાએ તો ઇંદ્રિયોના ભોગોથી તૃષ્ણા વધતી જ જાય છે, કદી તૃપ્તિ થતી નથી. આ જીવ અવિનાશી છે, અનાદિ અનંત છે, ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતા આ જીવે અનંતા જન્મો, કોઈ વખત એકંદ્રિયના, કોઈ વખત બે ઇંદ્રિયના, કોઈ વખત ત્રીંદ્રિયના, કોઈ વખત ચારેંદ્રિયના, કોઈ વખત પંચેંદ્રિયના તિર્યંચના, મનુષ્યના, દેવના, નારકીના ચારણ કર્યા છે. નરક સિવાયની ત્રણ ગતિમાં યથા સંભવ પાંચે ઇંદ્રિયોના ભોગ પણ ભોગવ્યા છે પરંતુ આજ સુધી આ પ્રાણીની એક પણ તૃષ્ણા સાંત નથી થઈ.

આ ઇંદ્રિયોના ભોગોમાં બીજા પદાર્થોની જરૂર પડે છે. જો તે ભોગ્ય પદાર્થ નાશ થઈ જાય છે, તેનો વિયોગ થઈ જાય છે તો

આ પ્રાણીને બહુ મોટું દુઃખ થાય છે. કાંઈ વખત પ્રિય સ્ત્રીનો વિયોગ થઈ જાય તો ત્યારે એક ગૃહસ્થના બધા એશઆરામથી દૂર થઈ જાય છે. કાંઈ વખત પ્રિય પુત્રનો, કાંઈ વખત પ્રિય પુત્રીનો, કાંઈ વખત હિતકારિણી માતાનો કાંઈ વખત પિતાનો, કાંઈ વખત પ્રેમપાત્ર મિત્રનો, કાંઈ વખત આસાકારી સેવકનો, કાંઈ વખત આજીવિકા આપનાર સ્વામિનો વિયોગ થઈ જાય છે ત્યારે બહુ કલેશ થાય છે. કાંઈ વખત ધનની હાનિ થઈ જાય છે ત્યારે ઇંદ્રિયોના ભોગયોગ્ય મનોવાંછિત પદાર્થોનો જીવ સંગ્રહ કરી શકતો નથી તેથી બહુજ દુઃખી થાય છે. ઇંદ્રિયોના ભોગોને ભોગવતાં ભોગવતાં તૃષ્ણાને વધારતાં કદાચિત્ પોતાનું મરણ આવી જાય છે ત્યારે સર્વ ભોગો અને ચેતન, અચેતન પદાર્થો જતા રહેવાના એમ માની બધો શોક કરે છે, રડે છે. તરફડે છે. આ ઇંદ્રિયોના ભોગોમાં રાતદિવસ મગ્ન રહેતાં ભોગ્ય પદાર્થોમાં એવો મોહિત થઈ જાય છે કે તેને ધર્મચર્યા જરાપણુ ગમતી નથી. સવારથી જ શરીરની સેવામાં લાગી જાય છે. આખો દિવસ ધન કમાય છે, રાત્રે થાકી સુઈ જાય છે. વિશેષ તૃષ્ણા હોવાથી બહુ મનોહર પદાર્થોને ભોગવવા આહુ છે. ન્યારે ન્યાયથી ધન પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતો ત્યારે અન્યાયપૂર્વક કમર કસી પ્રયત્ન કરે છે. અસત્ય ખેલો, વિશ્વાસઘાત કરી, ચોરી કરી, કાંઈના પ્રાણ પણુ હરી ધન સંચય કરે છે. એના અંતરમાંથી દયા અને પ્રેમ નાશ પામે છે. અવસર મળ્યે પરમપ્રેમી મિત્રને પણુ ઠગી લે છે. અધિક ધન પ્રાપ્તિની લાલસાથી જીગાર ખેલવા લાગે છે. જીગારમાં ધન હારે છે ત્યારે ચોરી કરવા લાગે છે. કુસંગતિ પામી મદિરાપાન, માંસાહારનાં વ્યસનોની ટેવ પાડે છે. સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષી ના થતાં વેશ્યાઓમાં અને પરસ્ત્રીઓમાં આસક્ત થઈ જાય છે. ભોગોની તૃષ્ણાથી ભયંકરમાં ભયંકર પાપકર્મ કરવા લાગે છે. અન્યાય વિધવાઓનું ધન ઝિનવી લે છે. જુકા દાવાઓ હિલા કરી ધન પ્રાપ્ત

કરવાના ઉપાય કરે છે. જે રાજ્યવિરૂદ્ધ કોઈ અયોગ્ય કામ કરવાથી કોઈ વખત ઠંડ પામે છે તો કારાવાસમાં જઈ પોતાની બધી પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી દે છે. સર્વ સંસારનાં દુઃખોનું મૂળ ભોગોની તૃષ્ણા છે. ઘેર પાપોથી ભરી દુર્ગતિમાં જન્મ પામે છે, મનુષ્યપણામાંથી એકેન્દ્રિય થઈ જાય છે.

જે વિચાર કરી જેમએ તો સંસારના સર્વે મિથ્યા દ્રષ્ટિ પ્રાણીઓ ઇન્દ્રિયોના ભોગોની લોલુપતાથી રાત્રિદિવસ આકુળવ્યાકુળ અને ઉદ્વેગિત થઈ રહે છે. આ તૃષ્ણાવશે કીડીઓ બહુ દાણા એકકાં કરે છે. માખીઓ મધ એકઠું કરે છે. પતંગિયું ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયના રાગથી દીપકની જાળમાં બળી પ્રાણ ગુમાવે છે. નાસિકાઇન્દ્રિયને વશ થઈ ભ્રમરો કમળની અંદર બીડાઈ જઈ મરી જાય છે. રસના ઇન્દ્રિયને વશ થઈ માછલીઓ જાળમાં ફસાઈ જઈ તરફડી તરફડી પ્રાણ ગુમાવે છે. સ્પર્શ ઇન્દ્રિયને વશ થઈ હાથી પકડાઈ જાય છે. કર્ણ ઇન્દ્રિયને વશ થઈ હરણું જાળમાં સપડાઈ પરાધીન થઈ જાય છે. આ ઇન્દ્રિયોની તૃષ્ણાને વશીભૂત થઈ આ પ્રાણી અત્યંત આંધળો થઈ જાય છે. આમ અનંત જન્મો વીતી ગયા, આ જીવે આ અન્ધભાવમાં આ જન્મોરો પણ ગુમાવ્યો અને અત્યારે ગુમાવી રહ્યો છે.

ઇન્દ્રિય સુખ તે સાચું સુખ નથી, માની લીધેલું છે. જે જેમાં સુખ માની લે છે તેમાં તેને સુખ લાસે છે. આ ઇન્દ્રિય સુખ તદ્દન પરાધીન છે. બીજા પદાર્થોના સંયોગ વિના ઇન્દ્રિય સુખ મળતું નથી. એની પ્રાપ્તિ માટે બહુ ઉદ્વેગ કરી કષ્ટ સહવું પડે છે. તો પણ જે પુણ્ય કર્મની અંતરંગ મદદ ન હોય તો ઉદ્વેગ કરવા છતાં પણ ઋચિત પદાર્થનો લાભ થતો નથી. જગતમાં એવા પુણ્યાત્મા બહુ ઓછા છે કે જેને જેવો ચાહે તેવો પદાર્થ મલે. બધા ખરા જીવો તો પદાર્થની અપ્રાપ્તિના દુઃખથી દુઃખિત થયેલા રહે છે. એ ઇચ્છિતો તો કે સ્ત્રી આજ્ઞાકારિણી નિવડશે પણ તે એવી નાનીકળી, ઇચ્છિતો તો કે પુત્ર સુપુત્ર અને આજ્ઞાકારી થશે પણ તે તો કૃપુત્ર નિવડ્યો,

ધમ્મિતો હતો કે અહીં આવવાથી દુઃખ ઘટશે પણ ઉલટું દુઃખ વધી જાયું. ધમ્મિતો હતો કે મુનિમ સાચો નિમકહવાલ મલશે પરંતુ તે તો સ્વાર્થી અને હાનિકારક નિવડ્યો. કદાચ ધમ્મિતાનુસાર પદાર્થ મલી પણ જાય તો સદા તેનો સંયોગ રહેતો નથી. તેનો વિયોગ થઈ જાય છે ત્યારે પુનઃ ભારે કષ્ટ થાય છે. પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગોની તૃષ્ણા જીવને એટલો સતાવે છે કે એને ઇચ્છા થાય છે કે આ સર્વ વિષયોનાં સુખને એક સાથે ભોગવું. પરંતુ એમ કરી શકાતું નથી. એક કાળમાં એક ઇન્દ્રિયથી જ વિષય ભોગ થઈ શકે છે; તેથી તે એકને છોડી બીજામાં, બીજાને છોડી ત્રીજામાં એમ આકુળતાપૂર્વક ભોગવતો ફરે છે પરંતુ કાઈ પણ રીતે તૃપ્તિ પામતો નથી. ઇન્દ્રિય સુખમાં મગ્ન થઈને બંધું કરી પ્રાણી શક્તિ અને મર્યાદાથી વિશેષ ભોગ ભોગવી લે છે ત્યારે શરીર બગડી જાય છે અને રોગો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. રોગી થવાથી બધા વિષય ભોગો મૂકી દેવા પડે છે. આ ભોગોથી તો ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ તૃપ્તિ પામતો નથી, તેને તો અધિક પુણ્યશાળી હોવાથી પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગોની મનવાંછિત સામગ્રી પ્રાપ્ત હોય છે. મોટા મોટા દેવો મહા પુણ્યવંત હોય છે, ઇચ્છિત ભોગ પ્રાપ્ત કરે છે અને દીર્ઘકાળ સુધી ભોગવે છે તોપણ તેય તૃપ્તિ પામતા નથી. મરણ સમયે આ બધા ભોગો મુકવા પડે છે તેથી ઘોર કલેશ ભોગવે છે.

ઇન્દ્રિયોના ભોગ અતૃપ્તિકારી છે, તૃષ્ણા વધારનાર છે અને અસ્થિર નાશવંત છે તો આ પ્રાણી તેની ઇચ્છા કેમ ત્યાગતો નથી? એનું કારણ એ છે કે એની પાસે બીજો ઉપાય નથી કે જોઈ એ એની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી શકે. જો એણે સાચું સુખ જાણ્યું હોત, સાચા સુખનો એને પતો લાગ્યો હોત તો અવશ્ય આ જુઠા ઇન્દ્રિય સુખની તૃષ્ણા તે મૂકી દેત. મિથ્યા દ્રષ્ટિને લીધે એને પોતાના આ નાશવંત શરીરમાં અહંબુદ્ધિ થઈ રહી છે. નથી એણે આત્માને જાણ્યો

કે નથી એને એના આત્મસ્વરૂપનો વિશ્વાસ. સાચું સુખ આત્મામાં છે. જેને પોતાના આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ જાય છે તે સાચા સુખને ઝોળખી લે છે. સાચું સુખ શું છે એનું આગળ વર્ણન આવશે.

જો ઈન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવવાથી ભાસતું સુખ જૂઠું હોય, તૃષ્ણા-રૂપી રોગને વિશેષ વધારી દે તેવું હોય તો પછી આ ઈન્દ્રિયો પાસેથી શું કામ લેવું જોઈએ ? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. જ્ઞાનીજને તે એ દૃઢ વિશ્વાસ કરી લેવો જોઈએ કે ઈન્દ્રિયસુખ તે સાચું સુખ છે જ નહીં, એ સુખાભાસ છે, સુખ સમાન ઝલકે છે. તેથી સુખની પ્રાપ્તિને માટે આ ઈન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવવા એ અજ્ઞાન છે તો પછી ઈન્દ્રિયો પાસેથી શું કામ લેવું જોઈએ ? શરીર ધર્મનું સાધન છે, તેથી શરીરની રક્ષાને માટે યથાર્થ ધર્મ પુરૂષાર્થને માટે અને ધર્મનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ઈન્દ્રિયોથી કામ લેવું જોઈએ.

સ્પર્શનેન્દ્રિયથી પદાર્થોના સ્પર્શ કરી તેના ગુણ દોષ જાણવા જોઈએ કે આ પદાર્થ ઠંડો છે કે ગરમ છે, ચીકણો છે કે લુપ્પો છે, કામળ છે કે કઠોર છે, હલકો છે કે ભારે છે ? વિષય-ભોગના હેતુથી જો સ્પર્શનેન્દ્રિયના ભોગ ભોગવાશે તો તૃષ્ણા વધી જશે, સ્વસ્ત્રીમાં જો મર્યાદાથી વિશેષ પ્રવર્તશે તો પોતે પણ રોગી અને નિર્વ્યજ્ઞ થશે અને સ્ત્રી પણ રોગી અને નિર્વ્યજ્ઞ થશે અને તૃષ્ણાની વિશેષતાથી સ્વસ્ત્રી ભોગવવા યોગ્ય નહીં ભાસતાં પરસ્ત્રી અને વેશ્યામાં રમણ કરવા લાગશે.

રસના ઈન્દ્રિયની મદદથી નક્કી કરવું કે તે જ પદાર્થો ખાવા પીવા યોગ્ય છે કે જોનાથી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સાફ રહે, શરીર બળવાન રહી કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરી શકે. જો શરીર રક્ષાર્થે બદલે ભોગાર્થે જીજ્ઞાસો ઉપયોગ થશે તો તો આ પ્રાણી લોલુપો થઈ જશે. શરીરને હાનિકારક એવા પદાર્થો પણ ખાવા પીવા લાગશે અને

અલ્પ અને અલ્પકર્મનો વિવેક પણ છોડી બેસશે. જેનું કડવું ફળ એ આવશે કે રસના સ્વાદની વૃદ્ધિ વધી જશે અને રોગોથી ઘેરાઈ જશે. રસના ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને વચન બોલવાની પણ શક્તિ હોય છે. આત્મ કલ્યાણ પરોપકાર આવશ્યક શરીર રક્ષા અને તેના સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે તે વચનોનો સદુપયોગ કરવો યોગ્ય છે. અસત્ય, ગાળ, અસભ્ય વિકૃતિઓ કહેવાથી વચનોનો દુરુપયોગ થાય છે. જે એવી ટેવ પડી જાય છે તો તે અસભ્ય વાતો કહેવાની તૃષ્ણા વધી જાય છે.

ધાર્મિકો દ્વિયનો ઉપયોગ, શરીરની રક્ષા માટે સુગંધ અને દુર્ગંધને ઓળખવી એ છે, હવા, પાણી, ભોજન સ્થાન આરોગ્યને લાભકારી છે કે અલાભકારી છે તે જાણવું એ છે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ શરીર અને એના સાધનોને માટે પદાર્થોને જોવા એ છે. ધાર્મિક અને લૌકિક ઉન્નતિને માટે શાસ્ત્રોને અને ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોને વાંચવાં અને જ્ઞાનવૃદ્ધિના હેતુથી ઉપયોગી સ્થાનો અને પદાર્થોને જોવાં એ છે.

કર્ણ ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ શરીર અને તેની રક્ષાર્થે સાધનોને મેળવવા માટે વાર્તાલાપ સાંભળવો તથા ધાર્મિક અને લૌકિક ઉન્નતિને માટે ઉત્તમ ઉપદેશ શ્રવણ કરવો.

આ પ્રમાણે આ પાંચે ઇન્દ્રિયો બહુજ ઉપયોગી છે. તેનાથી યોગ્ય કાર્ય લેવું જોઈએ. વિષય ભોજની તૃષ્ણાવશ્ય તેનો ઉપયોગ ન કરતાં આવશ્યક સ્વપરના હિતનાં કામો માટે તેનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે અને તો આ મનુષ્યની ઉન્નતિમાં સહાયક હોય છે. જે ભોજની તૃષ્ણાવશ્ય એનો ઉપયોગ થાય છે તો એ તૃષ્ણા વધારી કલેશને વધારી, રોગોને ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીને આ લોકમાં પણ આક્રમિત કરે છે અને પરલોકમાં પણ એની તૃષ્ણાથી ઘણાં કડવાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. જ્ઞાની, શુદ્ધિવંત તે છે કે જે આ ઇન્દ્રિ-

ચેતો સદુપયોગ કરી આ જીવનમાં પણ લૌકિક અને પારલૌકિક ઉન્નતિ સાધે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેનાં હિતકર ફળ ભોગવે છે.

ઈન્દ્રિયોના ભોગ રાગ સમાન છે, અસાર છે. જેમ ફળના થડનાં પડ કાઢ કાઢ કરીએ તો કાઈ પણ ઠેકાણે તેમાંથી લાકડા જોવો કંઠણ ભાગ કે સાર મલશે નહિ. તેમ ઈન્દ્રિયોના ભોગોનું કાંઈ પણ વખતે કાંઈ સાર રૂપ ફળ નિકળશે નહિ. ઈન્દ્રિયોના ભોગોની તૃષ્ણાથી ક્ષાયની અધિકતા થાય છે, લોભુપતા વધે છે, ભાવ હિંસાત્મક થઈ જાય છે, ધર્મભાવથી પતિત થવાય છે અને તેથી પાપ કર્મોના બંધ પણ થાય છે.

પાપના ઉદયનું એવું ફળ મળે છે કે ચક્રવર્તી મરીને સાતમી નરકમાં ઉપજે છે. કાંઈ પૈસાદાર મરીને સાપ થઈ જાય છે, કુતરો થઈ જાય છે, એકેન્દ્રિય વૃક્ષ થઈ જાય છે, એવી નીચ ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે કે ત્યાંથી ઉન્નતિ કરી ફરી મનુષ્ય જન્મ પામવો બહુ જ કઠીન થઈ પડે છે. તેથી ઈન્દ્રિયોના સુખને સુખ માનવું એ ભ્રમ છે, મિથ્યાત્વ છે, ભૂલ છે, અજ્ઞાન છે, દગો છે. શુદ્ધિમાનોને એ ઉચિત છે કે ઈન્દ્રિયસુખોની શ્રદ્ધાને છોડે, તેની લોભુપતા ત્યાગે. તેમાં અંધપણું થઈ ગયું છે તે મુકે. તેના જ દાસ થઈ જાય છે તે પોતાની સાચી ઉન્નતિ કરી શકતા નથી. તે જીવો ઈન્દ્રિયોની ઇચ્છાનુસાર વર્તતાં કુમાર્ગગામી થઈ જાય છે. વિષયભોગ હિતકારી અને ઉચિત છે, કે અહિતકારી અને અનુચિત છે એ વાતનો વિવેકભાવ એના હૃદયમાંથી દૂર થઈ જાય છે.

તે વિવેકરહિત જીવો ઈન્દ્રિયોના દાસત્વમાં એટલા અંધ થઈ જાય છે કે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરૂષાર્થ જ ગૃહસ્થ દશામાં સાધી શકાય છે તેમાં પણ તે કાયર, અસમર્થ અને દીન દેખાય છે. તૃષ્ણાની બળતરામાં બળી બળી શરીરને રાગાકાન્ત, રૂધિરરહિત, દુર્બળ બનાવી શીઘ્ર તેને ત્યાગી ચાલ્યા જાય છે. જે મનુષ્યજન્મથી

આત્મકલ્યાણ અને પરોપકાર કરવો જોઈતો હતો તેને એવી રીતે વ્યર્થ ગુમાવી નાંખે છે કે તેને નીચે જણાવેલાં કામ કરનાર જેવો મૂર્ખ જાણો. જેમ કાંઈ અમૃતથી ભરેલા ઘડાને પીવાના કામમાં ન લેતાં પગ ધોવામાં વાપરી નાખે, અગર ચંદનના વનને બાળવાના લાકડાં સમજી બાળવામાં વાપરી નાખે, આત્મવૃક્ષને ઉખેડી નાખી બાવળને વાવે, હાથમાંનું રત્ન કાગડાને ઉડાડવા ફેંકી દે, હાથી શણગારીને તેના ઉપર લાકડાં ભરે, રાજપુત્ર થઈને પણ એક દારૂવાળાની દુકાને નોકરી કરે.

દરેક મનુષ્યને ઉચિત છે કે તે પોતાની પાંચે ઇન્દ્રિયોને અને મનને પોતાને વશ રાખે, જેમ ઘોડાનો માલિક ઘોડાને પોતાને કબ્જે રાખે છે તેમ. તે જ્યાં ઇચ્છે છે ત્યાં તેને લઈ જાય છે. તેની લગામ તેના હાથમાં રહે છે. જો તે ઘોડાને આધીન થઈ જાય તો તે ઘોડાથી પોતાનું કામ લઈ શકતો નથી. પરંતુ તેને ઘોડાની મરજી અનુસાર વર્તી તેની સાથે ઘાસનાં ખેતરોમાં ફૂદવું અને ફરવું પડશે. જે ઇન્દ્રિયો અને મનને પોતાને આધીન રાખી શકે છે તે તેની સહાયતાથી આશ્ચર્યકારી ઉન્નતિ કરી શકે છે. જે તેનો દાસ થઈ જાય છે તે ભવોભવમાં દુઃખોને પામે છે. તેથી ઇન્દ્રિયોના ભોગોને અસાર જાણી સત્યસુખના પ્રેમી થવું યોગ્ય છે.

આ વિષય ભોગોના સંબંધમાં જૈનાચાર્યોનો શું મત છે તે નીચેના વાક્યોથી જાણવા યોગ્ય છે.

(૧) શ્રી કુંદકુંદસ્વામી દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાં કહે છે :—

હરમવળજાણવાહજસયજાસજ વેલમણુવરાયાણં ।

માદુપિદુસજજનમિચ્છસંબંધિણો ય પિદિવિયાણિચ્છા ॥૩॥

ઈન્દ્ર અને ચક્રવર્તીઓના મોટા મોટા મહેલો, સવારી, પાલખી શય્યા, આસન, અને માતા, પિતા, સજ્જન, સેવક આદિ સર્વ સંબંધો અસ્થિર છે.

સામર્થ્યિદિયકર્ત્ત્વં આરોગ્યં ઝોષણં ચલં તેજં ।

સોદ્ધગ્નં ક્ષાવણં સુરધણુમિવ સસ્તયં ન હવે ॥૪॥

સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં રૂપ, આરોગ્ય, યુવાની, બળ, તેજ, સૌભાગ્ય, અને સુંદરતા એ સર્વ ઇન્દ્રધનુષની સમાન ચંચળ-નશ્વર છે.

ઝીવણિચક્ષં વેદં ક્ષીરોદયમિવ વિણસ્સવે સિગ્ધં ।

ભોગોપભોગકારણદૃઘ્વં ણિરુચ્ચં કદં હોદિ ॥૬॥

દૂધ અને પાણી સમાન આ શરીર અને જીવનો સંબંધ છે તે પશુ શીશુ નાશ પામે છે તો ભોગ અને ઉપભોગના સાધનભૂત આ ચેતન અચેતન દ્રવ્યો તે કેવી રીતે સ્થિર હોઈ શકે ?

(૨) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પ્રવચનસારમાં કહે છે કે :—

મણુખાડસુરામરિંદા અહિવૃક્ષા રિંદિપરિં સહજેરિં ।

અસહતા તં વુક્ષં, રમંતિ વિસયસુ રમ્મેસુ ॥૬૩॥

ચક્રવર્તી રાજા ધરણ્દ્ર અને સ્વર્ગના ઇન્દ્ર પોતાના શરીરની સાથે હિતપત્ર થયેલ ઇન્દ્રિયોની પીડાથી ગભરાઈ-તે ઇન્દ્રિયભોગની વાંછારૂપ દુઃખ સહન કરવાને અસમર્થ થઈ બમથી સુંદર ભાસતા ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ પદાર્થોને ભોગવે છે પરંતુ તે તૃપ્તિ પામતા નથી.

જેસિં વિસયેસુ રદી તેસિં વુક્ષં વિયાણ સમ્માચં ।

અદિ તં ન હિ સમ્માચં વાચારો નતિય વિસયત્થં ॥૬૪॥

જે પ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રતિભાવ છે તેમને સ્વાભાવથી જ દુઃખ જાણે કારણકે જો સ્વાભાવથી પીડા, આકુલતા કે ઇચ્છારૂપ દાહ ન હોય તો ઇન્દ્રિયોના ભોગોમાં પ્રવર્તે નહિ. તૃષ્ણાની પીડાથી બમમાં બૂલી, મારી તૃષ્ણા મટી જશે એમ સમજી વિષયોમાં પ્રવર્તે છે. પરંતુ તૃષ્ણા તો મટતી નથી.

સોક્ષ્મં સદ્વાચસિદ્ધં નતિય સુરાણંપિ સિદ્ધમુવદેસે ।

તે વેદવેદજ્ઞા રમંતિ વિસયેસુ રમ્મેસુ ॥ ૭૧ ॥

દેવોને પણ આત્માના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન સહજ આત્મિક સુખનો લાભ હોતો નથી. તેથી સાચું સુખ ન પામવાથી શરીરની વેદનાથી પીડાઈ “ મારી આકુલતા—પીડા મટી જશે ’ એમ સમજી સુંદર ભાસતા વિષયોમાં પ્રવર્તે છે. પણ તૃષ્ણા શાંત પડતી નથી.

તે પુણ્ણ ઉદિગ્ગતત્ત્વહા, દુહિદા ત્ત્વહાદિં ત્રિસયસોક્ષ્ણાણિ ।
દુઃકંઠંતિ બળુહર્વતિ ય આમરણં દુઃકલસંતત્તા ॥ ૭૧ ॥

સંસારી પ્રાણી તૃષ્ણાને વશ થઈ તૃષ્ણાની દાહથી દુઃખી થઈને ઇન્દ્રિયોનાં સુખને વારંવાર ઇચ્છે છે, ભોગવે છે. મરણપર્યંત એમ કરે છે. છતાં દુઃખથી દુઃખિત રહે છે. ઇન્દ્રિયોના ભોગની વાંછાની દાહ મરણપર્યંત મટતી નથી તે એટલે સુધી કે ઇચ્છાનો માર્યો મૃત્યુ પામે છે. જેમ જો બગેલા લોહીને તૃષ્ણાવશ પીધા જ કરે છે, સંતોષ પામતી નથી, તે એટલે સુધી કે આખરે તે મરી જાય છે.

સપરં બાધાસહિદં વિચ્છિન્નં બંધકારણં વિસમં ।

અં દિદિપ્તિં લઙ્ગં તં સોક્ષ્ણં દુઃસ્વમેવ તથા ॥ ૮૦ ॥

જે સુખ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં ભાસે છે તે સુખ નથી પણ દુઃખ જ છે કારણકે તે પરાધીન, આધાસહિત, વિનાશી, બંધના હેતુભૂત અને વિષમ છે.

૧ પોતાની ઇન્દ્રિયોમાં ભોગવવા યોગ્ય શક્તિ હોય અને પ્રુણના ઉદયથી ઇચ્છિત પદાર્થ મળે ત્યારે કંઈક તે સુખ જણાય છે. તેથી સ્વાધીન નથી.

૨ ક્રુધા, તૃષ્ણા, આદિ રોગાદિક આધા સહિત છે એટલે વચમાં વિદ્વો આવે છે.

૩ વિનાશી છે, એટલે ભોગ્ય પદાર્થ વિષ્ણુતા ચમકારા સમાન નષ્ટ થઈ જાય છે કાંતો પોતે પાણીના પરપોટા સમાન આ શરીરને છોડી દે છે.

૪ રાગ ભાવ વિના ઇન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવાતા નથી. અને રાગભાવ બંધનું કારણ છે તેથી તે સુખો કર્મબંધનું કારણ છે.

૫ ચંચળ છે, એક સરખું સુખ મળ્યા કરતું નથી, તથા સમતાભાવને બગાડે છે માટે ઇન્દ્રિયનાં સુખો વિષમ છે.

(૩) શ્રી કુંદકુંદસ્વામી મોક્ષપાહુડમાં કહે છે કે:—

તાવ ન જજ્ઞઃ અપ્પા વિસયસુ નરો પચદૃષ્ટ જામ ।

વિસય વિરત્તચિત્તો જોઈ જાણેઈ અપ્પાણં ॥૬૬॥

જ્યાં સુધી આ આત્મા ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગોમાં આસક્ત થઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યાં સુધી આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. જે યોગી આ વિષયભોગથી વિરક્ત છે તેજ આત્માને યથાર્થ જાણી શકે છે, એળખી શકે છે.

અપ્પા નાઠુન નરા કેઈ સઘ્માવમાવપબ્મદ્દા ।

હિંદંતિ ચાઠરંગં વિસયેસુ વિમોહિયા મૂઢા ॥૬૭॥

જે મનુષ્ય અનુભવ પૂર્વક આત્માને ન જાણ્યા છતાં જાણ્યો છે એમ માની પોતાના સ્વભાવની ભાવનાથી બ્રહ્મ રચ્યા કરે છે તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગમાં મોહિત રહેવાથી ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

જે પુન વિસયવિરત્તા અપ્પા નાઠુન ભાવનાસહિયા ।

છંદંતિ ચાઠરંગં તવગુણજુત્તા ન સંદેહો ॥ ૬૮ ॥

પરંતુ જે કોઈ મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના અસાર ભોગોથી વિરક્ત થઈ આત્માને યથાર્થ જાણી તે આત્માની ભાવના, તપ અને મુનિઓના મૂલ્યગુણાદિક સહિત કરે છે તે અવશ્ય ચારગતિરૂપ સંસારને છેદી નાખે છે એમાં સંશય નથી.

(૪) શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય શીલપાહુડમાં કહે છે :—

વારિ પક્કમ્મિય જમ્મે મરિજ્ઞ વિસવેયનાહલો જીવો ।

વિસયવિષપરિહર્યં નં મમંતિ સંસારકાંતારે ॥૨૨॥

કાઈ પ્રાણી વિષ ખાય તો તેની વેદનાથી એકજ જન્મમાં કૃત્યો મરે છે. પરંતુ જે પ્રાણીઓએ ઇન્દ્રિયના ભોગરૂપી વિષનું પાન કર્યું છે તે આ સંસારવનમાં વારંવાર ભ્રમ્યા કરે છે, વારંવાર મરે છે.

નરપસુ વેયણાઓ તિરિક્ત્વપ માણુપસુ દુષ્સ્વાદં ।

દેવેસુવિ દોહગ્ગં લહંતિ વિસયાસત્તા જીવા ॥૨૩॥

જે જીવો વિષયભોગોમાં આસક્ત છે તે નરકગતિમાં ધોર વેદનાઓને, તિર્યચ અને મનુષ્યગતિમાં દુઃખોને અને દેવગતિમાં દુર્લાભને પ્રાપ્ત કરે છે.

આદેહિ કમ્મગંઠો જા વચ્છા વિસયરાગરાગેહિં ।

તં છિંદંતિ કયત્થા તવસંજમસોલગુણેણ ॥૨૪॥

આ આત્માએ ઇન્દ્રિયભોગોમાં રાગ કરવાથી જે કર્મની ગ્રંથી બાંધી છે તેને કૃતાર્થ પુરૂષતપ, સંયમ, શીલાદિ ગુણોથી છેદી નાંખે છે.

(૫) શ્રી સ્વામી મૂલાચાર દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાં કહે છે :-

દુગ્ગમદુહ્લહલામા મયપડરા અવ્વકાલિયા લહુયા ।

કામા દુષ્કલવિવાગા અસુહા સેવિજ્જમાણા વિ ॥૩૨॥

ઇન્દ્રિય સંબંધી કામભોગો બહુ મુશ્કેલીથી અને પરિશ્રમથી મળે છે, તે જતા રહેવાનો ધણો ભય રહે છે. બહુજ અદ્યપકાળ રહેવાવાળા છે, અસાર છે તથા કર્મબંધ કરાવનાર દુઃખરૂપી ફલને આપનાર છે. અને તેથી સેવન કર્યા છતાં પણ અશુભ અને હાનિકારક છે.

અણિદુદ્ધમણસા પદ્દે હંદિયવિસયા ણિગેણિહદું .દુષ્કલં ।

મંતોસહિદીણેણ વ દુઘ્ઠા આસોવિસા સપ્પા ॥૪૨॥

ન્યાં સુધી મનતે રોકાઓ નહિ ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોને રોકવી બળી કઠણ છે. જેમ મંત્ર અને ઔષધ વિના દુષ્ટ આશીવિષ જાતિનો સર્પ વશ કરી શકાતો નથી.

વિસેસિમિંદિયાણં જેસિં ઘસદો દુ પાવમજ્જણિય ।

પાવદિ પાવવિવાગં દુષ્કલમજંતં ભવગદિસુ ॥૪૩॥

આ ઇન્દ્રિયોને ધિક્કાર છે કે જોના વશ પડીને પ્રાણીઓ પાપ બાંધી એના ફળથી ચારે ગતિઓમાં અનંત દુઃખ પામે છે.

(૧) શ્રી વટ્ટકેરસ્વામી મૂલાચાર-સમયસાર અધિકારમાં કહે છે :—

મર્યસ્સ ઝીવિયસ્સ ય જિમ્મોવત્થાણ કારણં ઝીવો ।

મરદિ ય મારાવેદિ ય અણંતસો સઘ્વકાલં તુ ॥૧૬॥

આ પ્રાણી સર્વકાળ અનંતવાર ધર, ઢોરકાંખર, વચ્ચ, ધનાદિના નિમિત્તે, જીવિતના નિમિત્તે અને જિહ્વાઈન્દ્રિય ને કામભોગના નિમિત્તે પોતે મરે છે અને બીજાને મારે છે.

જિમ્મોવત્થણિમિત્તં ઝીવો દુક્કલં અણાદિ સંસારે ।

પત્તો અણંતસો તો જિમ્મોવત્થે જયહ્વા દાણિ ॥૧૭॥

રસના અને સ્પર્શનંદ્રિયના નિમિત્તે આ જીવ અનાદિકાળથી આ સંસારમાં અનંતવાર દુઃખ પામ્યો છે તેથી આ જીવ અને ઉપસ્થ (કામભોગની) ઇન્દ્રિયને હવે તો વશમાં રાખવી યોગ્ય છે.

વીહેદ્ધલં ણિચ્છં કઠ્ઠત્થસ્સ વિ તદિત્થિરુબ્બસ્સ ।

હવદિ ય ચિત્તક્લોમ્મો પચ્ચયમાવેણ ઝીવસ્સ ॥૧૮॥

કાષ્ટની અનાવેલી સ્ત્રી (પુતળી)ના રૂપને જોવામાં પણ સદા ભય રાખવો જોઈએ. કારણકે નિમિત્ત કારણ મળતાં આ જીવનું મન વિકારી થઈ જાય છે.

વિદ્ધમરિદ્ધલસરિત્થો પુરિસો હત્થી ચલંતમ્મિગિસમા ।

તો મહિલેયં દુક્કા ણદ્ધા પુરિસા સિલં ગયા હયરે ॥૧૯॥

વીથી ભરેલા ધડાસમાન પુરૂષ છે, બળતી અગ્નિ સમાન સ્ત્રી છે. તેથી ધણા પુરૂષો સ્ત્રીના સંયોગથી વિનાશ પામ્યા છે, નષ્ટ થયા છે. જે બચ્યા તે મુકિત પામ્યા છે.

માયાપ વહિણીપ વૂઆપ મૂદ્ધ વુદ્ધ હત્થીપ ।

વીહેદ્ધલં ણિચ્છં હત્થોદ્ધલં મિરાલેક્કં ॥૨૦॥

ભીના રૂપને જોવામાં ટાઈપિશ્ય અપેક્ષા ન રાખતાં સદા ભયભીત રહેવું જોઈએ. માતા હોય, બહેન હોય, કન્યા હોય, મુંગી હોય કે વૃદ્ધ હોય ગમે તેવી સ્ત્રી કાં ન હોય તો પણ તેનાથી સદા ભય રાખવો.

(૭) શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કહે છે :—

યતઃકુલોન્મેષ્વચ્છંદિ સૌખ્યં તૃષ્ણામયાપ્યાયનમાત્રહેતુઃ ।

તૃષ્ણામિવૃદ્ધિશ્ચ તપત્યજ્ઞં તાપસ્તદાયાસયતીત્યવાદીઃ ॥૧૩॥

આ ઇન્દ્રિયભોગોનું સુખ વિજળીસમાન ચંચળ છે. તે માત્ર તૃષ્ણારૂપી રોગને વધારવાનું કારણ છે. તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ નિરંતર તાપ આકુળતાજ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે આકુળતા પ્રાણીને નિરંતર દુઃખી રાખે છે. હે મંભવનાથ ! સ્વામી આપે એવો ઉપદેશ કર્યો છે.

સ્વાસ્થ્યં યદાત્યંતિકમેષ પુંસાં

સ્વાર્થો ન ભોગઃ પરિમજ્જુરાત્મા ।

તૃષ્ણાઽનુષક્કાન્નચતાપશાંતિ—

રિતીદમાણ્યઙ્ગગવાન્ સુપાર્શ્વઃ ॥૩૧॥

જીવોનો સાચો સ્વાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવામાં છે; ક્ષણ-ભંગુર ભોગો ભોગવવામાં નથી. ભોગો ભોગવવાથી તો તૃષ્ણા વધી જાય છે; મંતાપની શાંતિ થતી નથી. હે ! સુપાર્શ્વનાથ, આપે આવો ઉપદેશ દીધો છે.

તૃષ્ણાચ્છિન્નઃ પરિદહન્તિ ન શાન્તિરાસા—

મિષ્ટેન્દ્રિયાર્થવિભવૈઃ પરિવૃદ્ધિરેવ ।

સ્થિત્યેષ કાયપરિતાપહરં નિમિત્ત—

મિત્યાત્મવાન્વિષયસૌખ્યપરાઙ્ગમુખોઽમૂત્ ॥૮૨॥

તૃષ્ણાની જવાબદારી બળતી રહે છે. ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છાનુસાર ઇષ્ટ પદાર્થોને ભોગવવા છતાં તેની શાંતિ થતી નથી. ઉલ્ટી તૃષ્ણાની જવાબદારી વધી જાય છે. તે સમયે આ ઇન્દ્રિયભોગ સ્વભાવથી શરીરના મંતાપને હરતા લાગે છે પરંતુ પુનઃ અધિક મંતાપ વધારી દે છે,

એવું જાણી હે! આત્મજ્ઞાની કુંથુનાથ, આપે વિષયોના સુખને પૂઠ દીધી છે.

(૮) સ્વામી સમંતભદ્ર રત્નકરણુ શ્રાવકાચારમાં કહે છે :—

કર્મપરવશે સાન્તે દુઃસ્થૈરન્તરિતોદયે ।

પાપવીજે સુખેઽનાસ્થ્યા શ્રદ્ધાનાકાંક્ષણા સ્મૃતા ॥૧૨॥

આ ઇન્દ્રિયોનું સુખ પુણ્યકર્મને આધીન છે, અંત પામવાવાળું છે, એની પ્રાપ્તિ સાથે દુઃખોનાં વિદ્ય પશુ આવી પડે છે અને પાપ બાંધવાનું કારણ છે. આવા સુખમાં શ્રદ્ધા ન કરવી તે નિષ્કાંક્ષિત અંગ કહેવું છે.

(૯) શ્રી શિવકાટિઆચાર્ય ભગવતી આરાધનામાં કહે છે :—

ભોગોપભોગસુક્લં, જં જં દુઃક્લં ચ ભોગનાસમ્મિ ।

પદેસુ ભોગનાસે, જાદં દુઃક્લં પડિત્રિસિદ્ધં ॥૧૨૪॥

ભોગ અને ઉપભોગથી થતું સુખ અને તે ભોગ અને ઉપ-ભોગનો નાશ થયે થતું દુઃખ સરખાવીએ તો તે સુખની અપેક્ષાએ દુઃખ બહુજ વધારે હોય છે એટલે કે ભોગના સંયોગે જે સુખ જણાયું હતું તેના કરતાં ભોગના વિયોગે દુઃખ બહુજ વધારે લાગે છે.

વેદે છુધાદિમહિદે, ચલે ય સત્તસ્ત હોજ્જ કિદ્ધ સુક્લં ।

દુક્લસ્સ ય પડિયારો, રહસ્સણં ચેવ સુક્લં ચુ ॥૧૨૫॥

આ દેહ ક્ષુધાદિથી પીડિત રહે છે, વિનાશિક છે તેમાં રહેતાં જીવોને સુખ કેવી રીતે હોઈ શકે ? જે ઇન્દ્રિયોનું સુખ છે તે દુઃખનો ક્ષણિક ઉપાય છે, પછી તૃષ્ણાની પીડા વધારે વધી જાય છે. તે સુખ સુખાભાસ છે, મોહી જીવોને સુખ દેખાય છે, પીડા અનુભવ્યા વિના કોઈ ઇન્દ્રિય સુખમાં પડતું નથી.

જહ્ કોઢિલ્લો અગ્નિ, તપ્પંતો જેવ ઉવસમં લભદિ ।

તહ્ ભોગે મુંજંતો સ્વર્ણ વિળો ઉવસમં લભદિ ॥૧૨૫૧॥

જેમ કાઈ કાઢવાળો પુરૂષ અગ્નિથી સેક કરતાં પણ શાંતિને પામતો નથી તેમ મંસારી જીવ ભોગોને ભોગવવા છતાં ક્ષણ પણ શાંતિને પામતો નથી, જેમ જેમ એ તાપે છે તેમ તેમ તાપવાની ઈચ્છા વધે છે તેમ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયભોગ જીવ ભોગવે છે તેમ તેમ ભોગોની પીડા વધતી જાય છે.

**સુદૃઢ વિ મગિજ્ઞંતો, કત્ય વિ કયલીપ નત્થિ જહ સારો ।
તહ નત્થિ સુહં મગિજ્ઞંતં મોગેસુ અપ્પં પિ ॥ ૧૨૫૫ ॥**

જેમ ધણી સારી રીતે શોધવા છતાં કેળના થડમાં કંઈ સાર દેખાતો નથી તેમ ભોગો ભોગવ્યા છતાં અલ્પ પણ સુખ મલતું નથી.

**જ લહદિ જહ લેહંતો, સુસલ્લયમદ્વિયં રસં સુણહો ।
સો સ્તગનાલુગરુહિરં, લેહંતો મણ્ણપ સુક્કલં ॥ ૧૨૫૬ ॥
મહિલાદિભોગસેવી, જ લહહ કિંચિ વિ સુહં તહા પુરિસો ।
સો મણ્ણદે વરામો, સગકાયપરિસ્સમં સુક્કલં ॥ ૧૨૫૭ ॥**

જેમ કુતરેા સુકા હાડકાને ચાવતાં રસને પામતો નથી, હાડકાની અણીઓથી તેનું તાળવું કપાઈ જાય છે અને તેમાંથી લોહી નીકળે છે તે લોહીને પીતાં તેને હાડકાંમાંથી નીકળેલું માની સુખ માની લે છે. તેમ સ્ત્રી સ્નાદિ ભોગોને ભોગવતાં કામીપુરૂષ કાંઈ પણ સુખ પામતો નથી. કામની પીડાથી દીન થયેલો તે ખીચારો પોતાની કાયાના પરિશ્રમને જ સુખ માની લે છે.

તહ અપ્પં મોગસુહં, જહ ધાવંતસ્સ અહિદ્ધવેગસ્સ ।

ગિમ્હે ઉળ્હે તત્તસ્સ, હોજ્જ હાયા સુહં અપ્પં ॥ ૧૨૫૮ ॥

જેમ ધણી ગરમીના વખતમાં બહુ વેગથી દોડતા પુરૂષની ઉપર રસ્તા ઉપરના કાંઈ વૃક્ષની ડાયા પડવાથી અતિ અલ્પકાલ સુખ જાણાય છે તેમ તૃષ્ણાથી અતિપીડિત પ્રાણીને ભોગોનું અતિ અલ્પ ક્ષણિક સુખ જાય છે.

દીસદ્ અહં ચ મયત્પિહયા દુ જહ વળમયસ્સ તિસિવસ્સ ।
મોગા સુદં ચ દીસંતિ, તહ ચ રાગેજ તિસિવસ્સ ॥ ૧૨૬૦ ॥

જેમ વનમાં તૃષાથી પીડિત મૃગને મૃગતૃષ્ણા જળ જેવી દેખાય છે, તે જળ જાણી તે બાળુ દોડે છે પણ ત્યાં પાણી હોતું નથી, તેમ કોઈ પણ બાળુ દોડવાથી પાણી મળતું નથી તેમ તીવ્ર રાગની તૃષ્ણાથી પીડિત પુરૂષને ભોગોમાં સુખ દેખાય છે પરંતુ તે સુખ હોતું નથી, સુખ નથી.

જહજહ મુંજદ મોગે, તહતહ મોગેસુ ચદ્ધે તણ્હા ।

અગ્ગી ચ રંચણાં, તણ્હં દીવંતિ સે મોગા ॥ ૧૨૬૩ ॥

સંસારી જીવો જેમ જેમ ભોગોને ભોગવે છે તેમ તેમ ભોગોમાં તૃષ્ણા વધતી જાય છે. જેમ અગ્નિમાં લાકડાં નાંખવાથી અગ્નિ વધે છે તેમ ભોગ તૃષ્ણાને વધારે છે.

જીવસ્સ જલ્લિય તિત્તી, ચિરં પિ મોગર્હિ મુંજમાણેર્હિ ।

તિત્તીય વિણા ચિત્તં, ઉઠ્ઠુરં ઉઠ્ઠુદં હોર્હિ ॥ ૧૨૬૪ ॥

લાંબા કાળ સુધી ભોગોને ભોગવ્યા છતાં જીવને તૃપ્તિ થતી નથી. તૃપ્તિ વિના ચિત્ત ગભરાયેલું આકુલન્યાકુલ રહે છે. ચિત્તવૃત્તિ આમતેમ ફરે છે.

જહ રંચણેર્હિ અગ્ગી, જહ ચ સમુદ્ધો જદોસહસ્સેર્હિ ।

તહ જીવા જ દુ સક્કા, તિણ્ણેદું કામમોગેર્હિ ॥ ૧૨૬૫ ॥

જેમ લાકડાંથી અગ્નિ શાંત પડતી નથી, જેમ સમુદ્ર હજારો નદીઓથી તૃપ્ત થતો નથી તેમ જીવ કામભોગોથી કોઈ પણ વખત તૃપ્ત થઈ શકતો નથી.

વેવિદ્વચ્ચવટ્ઠી, ચ વાસુદેવા ચ મોગભૂમીયા ।

મોગેર્હિ જ તિણ્ણંતિ દુ, તિણ્ણદિ મોગેસુ કિહ અણ્ણો ॥ ૧૨૬૬ ॥

ઈદ્ર, ચક્રવર્તી, નારાયણ, પ્રતિનારાયણ, ભોગભૂમિનાં યુગલિયાં મનુષ્ય પણ જ્યારે ભોગોથી તૃપ્ત થઈ શકતા નથી તો બીજા કોણ ભોગોથી તૃપ્તિ પામી શકશે ?

અપ્પાયસા મજ્ઞ, -પ્પરવી ભોગરમણં પરાયસં ।

મોગરક્ષીય ચદ્દો, હોદિ ન મજ્ઞપ્પરમણેન ॥૧૨૭૦॥

અપ્પાત્મ-આત્માનુભવમાં રતિ (સુખ) સ્વાધીન છે. ભોગોમાં રતિ પરાધીન છે. ભોગોની રતિ અવશ્ય ત્યાગવી પડે છે, અપ્પાત્મમાં રતિ સ્થિર રહી શકે છે. ભોગોને ભોગવવામાં અનેક વિઘ્ન આવે છે. આત્મરતિ વિઘ્ન રહિત છે.

મોગરક્ષીય ણાસો, ણિયદો વિઘ્ણ ય હોંતિ અદિવહુગા ।

મજ્ઞપ્પરક્ષીય સુમાવિહાપ ન ણાસો ન વિઘ્ણો વા ॥૧૨૭૧॥

ભોગોનું સુખ નાશ સહિત છે, અને અનેક વિઘ્નોથી ભરેલું છે. પરંતુ યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત સમ્યક્ આત્મ સુખ નાશ અને વિઘ્ન રહિત છે.

પગમ્મિ ચેય દેહે, કરિજ્ઞ દુક્કલં ન વા કરિજ્ઞ અરી ।

મોગા સે પુગ દુક્કલં કરંતિ ભવકોડિકોડીસુ ॥૧૨૭૪॥

શત્રુ તો એક જ જન્મમાં દુઃખ આપે કે ન પણ આપી શકે પરંતુ આ ભોગ તો આ જીવને કરોડો ભવો-જન્મોમાં દુઃખી કરે છે.

નણ્ણા દુરન્તમદ્ધુવ-મસાણમતપ્પયં અવિસ્સામં ।

મોગસુહં તો તદ્ધા, વિરદો મોક્ષલે મર્દિ કુજ્ઞા ॥૧૨૮૩॥

આ ઈંદ્રિયોના ભોગોને દુઃખરૂપી ક્ષણ આપનાર અસ્થિર, અશરણુ તથા અનૃપિશરી અને વિશ્રામ રહિત જાણી જાનીઓએ તેનાથી વિરક્ત થઈ મોક્ષને માટે બુદ્ધિ કરવી જોઈએ.

(૧૦) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી ઇષ્ટોપદેશમાં કહે છે કે:—

વાસનામાત્રમેવૈતત્સુખં દુઃખં ચ હેહિનાં ।

તથા હ્યુદ્વેજયત્યેતે મોગા રોગા શ્વાપદિ ॥ ૬ ॥

સંસારી પ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયદ્વારા હિતપત્ર થતાં સુખ દુઃખ આદિ માત્ર અનાદિ કાળની વાસનાથી ભાસે છે. ભ્રમથી ઇન્દ્રિયસુખ સુખ-રૂપ ભાસે છે. આ જ ઇન્દ્રિયના ભોગ અને ભોગ્ય પદાર્થો આપતિના

સમયે રાત્ર જોવા લાસે છે. જ્યારે કોઈ સંકટ આવી પડે છે ત્યારે તો સ્ત્રી, પુત્રાદિકનો સંગ પણ ખોટો લાગે છે. શોકના સમયે ઈષ્ટ ભોગ પણ ગમતા નથી.

આરંભે તાપકાન્પ્રાપ્તાવતૃપ્તિપ્રતિવાદકાન્ ।

મંતે સુદુસ્ત્યજાન્ કામાન્ કામં કઃ સેવતે સુધીઃ ॥૧૭॥

આ ઇન્દ્રિયોના ભોગ આરંભમાં બહુ સંતાપ કરાવનારા છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે બહુ કષ્ટ વેઠવું પડે છે. જ્યારે એ ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ભોગવ્યાં છતાં પણ તૃપ્તિ થતી નથી. તૃષ્ણા વધી જાય છે. તે ભોગોનો વિયોગ થતાં બહુ ભારે દુઃખ થાય છે. એવા ભોગોનું કયો બુદ્ધિમાન આસક્ત થઈ સેવન કરશે ? કોઈ નહીં. સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ગૃહસ્થ એ ભોગોને ત્યાગવા યોગ્ય સમજી સંતોષથી ન્યાય-પૂર્વક ભોગવતાં છતાં ઉદાસીન રહે છે.

મુક્તોઽજિજ્ઞાતા મુદ્ગમોહાન્મયા સર્વેઽપિ પુદ્ગલાઃ ।

અચ્છિદ્ધેષ્વિવ તેષ્વચ મમ વિદ્યસ્ય કા સ્પૃહા ॥૩૦॥

જ્ઞાની વિચારે છે કે મેં આ જગતનાં સર્વ પુદ્ગલો વારંવાર મોહને વશ થઈને ભોગવ્યાં છે અને મુક્યાં છે. હવે મારે સમજીને તેમાં સ્પૃહા-મમતા શી ? આ બુદ્ધિ એંટ જોવા ભોગોની હું હવે સમજ્યા પછી કેમ ઈચ્છા કરું ?

(૧૧) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી સમધિશતકમાં કહે છે :—

મત્તદ્વ્યુત્તરેન્દ્રિયદ્વારેઃ પતિતો વિશયેષ્વરં ।

તાન્પ્રપચાહમિતિ માં પુરા વેદ ન તત્ત્વતઃ ॥ ૧૬ ॥

જ્ઞાની વિચારે છે કે હું આત્માને ભૂલી પાંચે ઇન્દ્રિયોદ્વારા વિષયોમાં વારંવાર પતિત થયો છું. તેમાં લિપ્ત થવાથી નિશ્ચયથી મેં મારું આત્મસ્વરૂપ અનાદિકાળથી જાણ્યું નહિ. હવે આ ઇન્દ્રિયોનો મોહ ત્યાગવા યોગ્ય છે.

ન તદસ્તીન્દ્રિયાર્થેષુ યત્ ક્ષેમકુરમાત્મનઃ ।

તથાપિ રમતે બાલસ્તન્નૈવાજ્ઞાનભાવનાત્ ॥ ૫૫ ॥

આ ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગોમાં આત્માને હિતકારી થાય તેવું કંઈજ નથી તોપણ અજ્ઞાની જીવો અજ્ઞાનભાવથી તેમાં જ રક્ત રક્ષા કરે છે.

(૧૨) શ્રી ગુણભદ્રાચાર્ય આત્માનુશાસનમાં કહે છે :—

માસ્વાદ્યાદ્ય યદુજ્જિતં વિષયિર્વિવ્યવિત્તકૌતુહલૈ-

સ્તદ્ભૂયોપ્યવિકુત્સયન્નમિલ્લયસ્યપ્રાપ્તપૂર્વં યથા ।

જન્તો કિં તવ શાન્તિરસ્તિ ન ભવાન્યાવદ્દુરાશામિમા-

મંહઃસંહતિધીરવૈરિપૃતના ધીર્વૈજયન્તીં હરેત્ ॥ ૫૦ ॥

હે મૂઠ ! આ સંસારમાં વિષયી જીવોએ કૌતુહલથી ભોગવી જે પદાર્થોને છોડી દીધા છે, તેની તું પુનઃ અભિલાષા કરે છે. જાણે પહેલાં એ ભોગો મળ્યા જ ન હોય એવો એમાં તું રાગી થયો છું. એને તે અનંતવાર ભોગવ્યા છે, અને અનંત જીવોએ અનંતવાર ભોગવ્યા છે. તેની તને દુઃખજા નથી થતી ? એ તો એક જવાબ છે. તેનાથી તને કાંઈ વખતે પણ શાંતિ મલી શકશે નહિ. તને ત્યારે શાંતિ મલશે કે જ્યારે તું આ પ્રખળ વૈરીની ધનસમાન આશાને ત્યાગીશ. વિષયોની આશા મટવી મુશ્કેલ છે એ મહા દુઃખદાયિની છે.

મંત્રવામાત્રિભવાંશ્ચ મોગિવિષમાન્ ભોગાન્ બુભુશુર્ભુશં ।

મૃત્વાપિ સ્વયમસ્તભોતિકરુણઃ સર્વાજિવાંસુર્નુવા ।

યદ્યત્સાધુર્વિગર્હિતં હતમનિસ્તસ્યૈવ ધિક્કામુકઃ

કામક્રોધમદાદ્રહાહિતમનાઃ કિં કિં ન કુર્યાજ્જનઃ ॥૫૧॥

આ ઇન્દ્રિયોના ભોગ કાળા સર્પની સમાન પ્રાણને હરનારા છે. એ ભોગો ભોગવવાની વિશેષ અભિલાષા કરી તેં કુગતિના બંધ બાંધ્યા. પરલોકનો ભય ન રાખ્યો, જીવો ઉપર દયા ન કરી, અને બ્યર્થ ગોતાના ચુખની ધાત કરી તારી આ બુદ્ધિને ધિક્કાર છે ! સાધુપુર-

પોએ જે પદાર્થોની નિંદા કરી છે તેજ પદાર્થોમાં તું પ્રેમી થયો. તે ભોગો માટે કામ, ક્રોધ આદિ મહા ભયંર પિશાચોને વશ થઈ તું ક્યા ક્યા હિંસાદિ પાપરૂપ અનર્થો કરીશ નહિ ?

उग्रग्रीष्मकठोरघर्मकिरणस्फूर्ज्जद्गमस्तिप्रभैः

संतप्तः सकलेन्द्रियैरयमहो संबृद्धतृष्णो जनः ।

अप्राप्याभिमतं विवेकविमुखः पापप्रयासाकुल-

स्तोयोपांतदुरन्तकर्हमगतक्षीणोक्षवत् क्षिप्यते ॥ ૫૫ ॥

સખત ઉનાળાના અતિ ગરમ સૂર્યનાં કિરણો સમાન સંતાપ કરાવનાર આ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી સંતાપિત થઈ મનુષ્યે પોતાની તૃષ્ણા વધારી દીધી છે. જ્યારે આ વિવેકહીન મનુષ્યને મનવાંછિત વિષય ભોગ નથી મળતા, ત્યારે તે અનેક પાપરૂપ ઉપાયો કરતો, જેમ નદીના કિનારા ઉપરના કાદવમાં કળી ગયેલો દુર્બળ વૃદ્ધ બળદ મહા કષ્ટ ભોગવે છે, તેમ કષ્ટ ભોગવતો અભરાય છે.

लब्धेन्धनोज्ज्वलत्यग्निः प्रशाम्यति निरिन्धनः ।

ज्वलत्युभयथाप्युच्चैरહो मोहाग्निरुत्કટः ॥ ૫૬ ॥

અગ્નિ લાકડાં મલવાથી બળે છે, લાકડાં ન મલવાથી શુકાઈ જાય છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોના ભોગોની મોહરૂપી અગ્નિ બહુજી બયાનક છે જે બંને રીતે બળતી રહે છે; ભોગ્ય પદાર્થ મળે તોય બળતી રહે છે અને ભોગ્ય પદાર્થ ન મળે તોય બળતી રહે છે. એની શાંતિ થવી બહુ દુર્લભ છે.

दृष्ट्वा जनं व्रजसि किं विषयामिलापं

स्वरूपोप्यसौ तव महज्जनयत्यनर्थम् ।

स्नेहाद्युच्चक्रमज्जુषોहि यथातुरस्य

दोषो निषिद्धचरणं न तथेतदस्य ॥૧૧૧॥

, હે મૂઠ ! તું લોકોને જેઈ દેખાદેખી વિષયભોગોની ક્રમ ઇચ્છા કરે છે ? થોડા પછી ભોગવવાથી આ વિષયભોગો બહુજી અનર્થ ઉત્પન્ન

કરે છે. જેમ રાગી મનુષ્ય થોડું પણ ઘી દૂધ આદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું સેવન કરે તો તે દોષ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ તે સ્નિગ્ધ પદાર્થો તથા ઔષધ લેનારને દોષ ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેથી વિવેકી પુરૂષોએ વિષયાભિલાષ તથા, જ્ઞાની પુરૂષોનાં વચનામૃતનું સેવન કરવું હિતકારી છે.

(૧૩) શ્રી અમિતગતિ આચાર્ય તત્ત્વભાવનામાં કહે છે :—

बाह्यं सौख्यं विषयजनितं मुञ्चते यो दुरन्तं ।

स्थेयं स्वस्थं निरुपममसौ सौख्यमाप्नोति पूतम् ॥

योऽभ्यैर्जन्यं भूतिविरतये कर्णयुग्मं विधत्ते ।

तस्यच्छब्દો भवति नियतः कर्णमध्येऽपि घोषः ॥ ૩૧ ॥

જે કાઈ દુઃખરૂપી ફળને આપનાર આ બાહ્ય ઇન્દ્રિયના વિષ-
યોના સુખને તજે છે તે સ્થિર, પવિત્ર, અનુપમ આત્મિક સુખ પામે
છે. જે કાઈ બીજાના શબ્દો કાનમાં ન પડવા દેવા માટે પોતાના
બંને કાન ઢાંકી દે છે, તેના કાનમાં એક ગુપ્ત અવાજ નિરંતર
થયા કરે છે.

व्यावृत्त्येन्द्रियगोचरोदनहने लोभं चरिणुं विरे ।

दुर्वारं हृदयोदरे स्थिरतरं कृत्वा मनोमर्कटम् ॥

ध्यानं ध्यायति मुक्तये भवततेर्निर्मुक्तमोगस्पृહो ।

नोपायेन विना कृता हि विधयःसिद्धिं लभंते ह्युषम् ॥૫૪॥

જે કાઈ મહામહેનતે વશ થાય એવા આ મનરૂપી વાંદરાને,
જે ઇન્દ્રિયોના ગહન વનમાં લોભી થઈ ચિરકાળથી ફરી રહ્યો છે,
તેને હૃદયમાં સ્થિર કરી બાંધી દે છે અને ભોગોની સ્પૃહા-વાંછાને
ત્યાગી પરિશ્રમપૂર્વક ધ્યાન કરે છે તે મુક્તિને પામી શકે છે. ઉપાય
ક્યાં વિના નિશ્ચય સિદ્ધિ થતી નથી.

पापानोकहसंकुले भववने दुःखादिभिर्बुर्गमे ।

यैरज्ञानवशः कषायविषयैस्त्वं पीडितोऽनेकधा ॥

रे तान् ज्ञानमुमेत्य पूतमधूना विध्वंसयाशेषतो ।

चिह्नांसो न परित्यजंति समये शङ्खनहत्वा स्फुटं ॥૬૫॥

પાપરૂપી વૃક્ષોથી પૂર્ણ અને દુઃખોથી અતિ ભયાનક એવા આ સંસારરૂપી વનમાં કષાય અને ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગોથી તું તારા અજ્ઞાનને લઇને અનેક વાર પીડિત થયો છે. હવે સત્ય જ્ઞાનને પામી તું તેને જડ મૂળથી સદંતર નાશ કર. વિદ્વાન લોકો સમય પ્રાપ્ત થતાં શત્રુઓને માર્યા વગર છોડતા નથી.

भीतं मुंचति नांतको गतघृणो मैत्रीर्बुधा मा ततः ।
सौख्यं जातु न लभ्यतेऽभिलषितं त्वं मामिलाषीरिदं ॥
प्रत्यागच्छति शोचितं न विगतं शोकं वृथा मा कृथाः ।
प्रेक्षापूर्वविधायिनो विदधते कृत्यं निरर्थं कथम् ॥७३॥

મરણથી ભય પામવા છતાં મરણ છોડતું નથી તેથી તેની ધૃણા (અણુગમો) છોડી દે અને ભય ના રાખ, ઇચ્છિત વિષય ભોગોને તું કદાપિ પામી શકતો નથી માટે તેની ઇચ્છા ના કર. મરેલા શોક કરવાથી પાછા આવતા નથી માટે તું વ્યર્થ શોક ના કર. વિચારપૂર્વક કામ કરવાવાળા કોઈ પણ કાર્ય વ્યર્થ કરતા નથી.

यो निःश्रेयसशर्मदानकुशलं संत्यज्य रत्नत्रयम् ।
मीमं दुर्गमवेदनोदयकरं भोगं मिथः सेवते ॥
मन्ये प्राणविपर्ययादिजनकं हालाहलं वरमते ।
सद्यो जन्मजरांतकक्षयकरं पीयूषमत्यस्य सः ॥ १०१ ॥

જે કોઈ મૂઠ મોક્ષનાં સુખ આપનાર રત્નત્રય ધર્મને ત્યાગી ભયાનક અને તીવ્ર દુઃખનાં રૂળ ઉત્પન્ન કરવાવાળા ભોગોનું વારંવાર એકાંતમાં સેવન કરે છે, તે જન્મ, જરા અને મરણને નાશ કરનાર અમૃતને શીઘ્ર ફેંકી દઇ પ્રાણોને હરનાર હલાહલ વિષનું પાન કરે છે, એમ હું માનું છું.

चक्री चक्रमपाकरोति तपसे यत्तन्न चित्रं सताम् ।
सूरीणां यदनभ्वरीमनुपमां दत्ते तपः संपदन् ॥

તચ્ચિત્રં પરમં યદ્વત્ર વિષયં ગૃહ્ણતિ હિત્વા તપો ।

વત્તેઽસૌ યદ્વનેકદુઃસ્ખમવરે મીમે ભવાન્મોનિઘૌ ॥ ૧૭ ॥

ચક્રવર્તી તપને માટે ચક્રરત્નનો ત્યાગ કરે તો તેથી સજ્જનોને કંઈ આશ્ચર્ય થતું નથી. તપસ્વીઓને એ તપ અનુપમ અવિનાશી સંપદાને આપે છે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ અતિ આશ્ચર્ય તો એ છે કે જે તપને છોડી વિષય ભોગોને ગ્રહણ કરે છે અને તે આ મહા ભયાનક સંસાર સમુદ્રમાં પોતાને અનેક દુઃખોની વચ્ચે ફેંકી દે છે.

(૧૪) શ્રી શુભગંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવમાં કહે છે:—

યદક્ષવિષયોદ્ભૂતં દુઃખમેવ ન તત્સુખમ્ ।

અનન્તજન્મલન્તાનક્લેશસંપાદકં યતઃ ॥ ૫-૨૦ ॥

ઈન્દ્રિયોના વિષય સેવનથી જે સુખ લાગે છે તે દુઃખ જ છે; કારણ કે વિષય ભોગ અનંત સંસારની સંતતિનાં દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

દુઃખમેવાક્ષજં સૌખ્યમવિદ્યાવ્યાલલાલિતમ્ ।

મૂર્ક્ષાસ્તિત્રૈવ રજ્યન્તે ન વિદ્મઃ કેન હેતુના ॥ ૧૦ ॥

આ સંસારમાં ઈન્દ્રિયોનું સુખ તે દુઃખ જ છે. તે અવિદ્યા-રૂપી સર્પથી પોષાયેલું છે. કયા કારણે મૂર્ખ આ સુખમાં જ રંજાય-માન થાય છે, તે સમજાતું નથી.

અતૃપ્તિઞ્ચનકં મોહવાવહૃર્મહેન્ધનમ્ ।

અસાતસમ્પત્તેર્બીજમક્ષસૌભ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૧૩ ॥

શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યું છે કે આ ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ અતૃપ્તિ-કારી છે, મોહરૂપી દાવાનળને વધારવાને ઈંધન સમાન છે, અને આગામી કાળમાં દુઃખોની પરિપાટીનું ખીજ છે.

નરકસ્યૈવ સોપાનં પાથેયં ઘા તદધ્વનિ

અપવર્ગપુરદ્વારકપાટયુગલં હૃદયમ્ ॥ ૧૪ ॥

વિઘ્નવીજં વિપન્મૂલમન્યાપેક્ષં મયાસ્પદમ્ ।

કરણપ્રાણમેતદ્દિ ચદક્ષાર્યોત્થિનં સુખમ્ ॥ ૧૫ ॥

આ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ નરકે જવાની નિસરણી છે, નરકના માર્ગે જતાં માર્ગનું ભાયું છે. મોક્ષનો દરવાજો ખંધ કરનાર મજબુત કમાડની બેડી છે, વિઘ્નોનું ખીજ છે, વિપત્તિયોનું મૂળ છે, પરાધીન છે, ભયનું સ્થાન છે અને ઇન્દ્રિયોથી જ મહણ થાય છે.

વર્જ્યંતે ગૃહિરશ્રાન્તં સંતોષમ્પ્રાપસર્પતિ ।

વિષેકો વિલયં યાતિ વિષયૈર્વશ્ચિતાત્મનામ્ ॥ ૧૮ ॥

જેનો આત્મા વિષયોથી ડગાયો છે તેની વિષયાસક્તિ નિરંતર વૃદ્ધિ પાપ છે, સંતોષ આપ્યો જાય છે અને વિવેક પણ વિલય થાય છે, નાશ પામે છે.

વિષયકાલકૂટસ્ય વિષવાલ્યસ્ય ચાન્તરમ્ ।

વદન્તિ જ્ઞાતતત્ત્વાર્યા મેઠસર્વપયોરિવ ॥ ૧૯ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે કે કાલકૂટ વિષ અને વિષય સુખમાં મેરૂ પર્વત અને સરસવ સમાન અંતર છે. કાલકૂટ વિષ સરસવ સમાન તુચ્છ (અલ્પ) છે તો વિષય સુખ મેરૂ પર્વત સમાન મહા દુઃખદાઈ છે. કાલકૂટ વિષ એક જન્મને હરે છે તો વિષયાસક્તિ અનેક જન્મોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને અનેક મરણનાં દુઃખો દે છે.

આપાતમાત્રરમ્યાણિ વિષયોગ્યાનિ દેહિનામ્ ।

વિષયાકાનિ પર્યંતે વિદિ સૌચ્યાનિ સર્વથા ॥૨૫॥

હે આત્મા ! નક્કી જાણ કે વિષય જન્ય સુખો પ્રાણીઓને શરૂઆતમાં-સેવતા સમયે સુંદર લાગે છે પણ અંતમાં (ફળ સમયે) વિષ સમાન કડવાં છે.

હૃદયિરુદ્ધપૂરૈરિન્ધૈનશ્ચિન્નમાનુ-

ર્યદિ કયમપિ દૈવાત્મિમાસત્ત્વેભામ્ ।

ન પુનરિહ શરીરી કામભોગૈર્વિસંસ્યૈ-

શ્ચિરતરમપિ શુક્તૈસ્તૃતિમાયાતિ કશ્ચિત્ ॥૨૮॥

આ જગતમાં સમુદ્ર તો નદીઓથી ક્યારે પણ તૃપ્ત થતો નથી, અગ્નિ ઇંધનથી ક્યારે પણ તૃપ્ત થતો નથી, તે કદાચ દૈવયોગે તૃપ્તિ પામે, પરંતુ આ જીવ ચિરકાળ સુધી અનેક કામભોગ ભોગવ્યા છતાં ક્યારે પણ તૃપ્તિને પામતો નથી.

અપિ સંકલ્પિતાઃ કામાઃ સંમવન્તિ યથા યથા ।

તથા તથા મનુષ્યાણાં તૃષ્ણા ત્રિશ્ચં ત્રિસર્પ્વતિ ॥૩૦॥

જેમ જેમ મનુષ્યોને ઇચ્છાનુસાર ભોગો પ્રાપ્ત થતા જાય છે તેમ તેમ તેની તૃષ્ણા વધતી જઈ આખા લોક પર્યંત ફેલાઈ જાય છે.

મીના મૃત્યું પ્રયાતા રસનવશમિતા દન્તિનઃ સ્પર્શરુદ્ધાઃ ।

વદાસ્તે ચારિવન્ધે જ્વલનમુપગતાઃ પન્નિજભાક્ષિદોષાત્ ॥

શૃંગા ગન્ધોદ્ગતાશાઃ પ્રલયમુપગતાઃ ગીતલોભાઃ કુરુક્લાઃ ।

કાલઘ્યાલેન દદાસ્તદપિ તનુશૃતામિન્દ્રિયાર્થેષુ રાગઃ ॥૩૬॥

રસના ઇન્દ્રિયને વશ થઈ માછલાં મરણને પામ છે, સ્પર્શ ઇન્દ્રિયને વશ એવા હાથીને ખાડામાં પાડી બાંધવામાં આવે છે, પતંગિયું નેત્ર ઇન્દ્રિયને વશ થઈ અગ્નિની જ્વાલાઓમાં પડી બળી મરે છે, ભ્રમર ગંધાસક્ત થઈ કમળમાં બીડાઈને મરે છે, મૃગ ગાનાસક્ત થઈ પ્રાણુ ગુમાવે છે. એમ એક એક ઇન્દ્રિયને વશ પ્રાણીઓને મરતાં જોયા છતાં આ દેહધારીઓનો રાગ ઇન્દ્રિયનાં વિષયોમાં જોવા ને તેવો રહે છે.

યથા યથા કૃષીકાણિ સ્વવશં યાંતિ લેહિનામ્ ।

તથા તથા સ્ફૂરત્યુષ્ણૈર્દેહિ વિજ્ઞાનભાસ્કરઃ ॥૩૧॥

જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો પોતાને વશ થાય છે તેમ તેમ બેદજ્ઞાન રૂપી સૂર્ય હૃદયમાં વિશેષ વિશેષ પ્રકાશ કરે છે.

(૧૫) શ્રી જ્ઞાનભૂષણ બદારક તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણીમાં કહે છે કે:-
 કલ્પેશનાગેરાતરેશસંભવં ત્રિતે સુખં મે સન્નતં તૃણાયતે ।
 કુસ્મીરમાસ્થાનકદેહદે રજાત્ સદેતિ ચિત્રં મનુતેઽદ્યધીઃ સુખં ॥
 ॥ ૧૦-૧૧ ॥

શુદ્ધ ચિદ્રૂપના સુખને મેં જાણી લીધું છે તેથી મારા ચિત્તમાં
 દેવેન્દ્ર, નાગેન્દ્ર, અને ચક્રવર્તીનાં સુખ જીર્ણ તથા સમાન બાસે છે;
 પરંતુ જે અજ્ઞાની છે તે સ્ત્રી, લક્ષ્મી, ધર, શરીર અને પુત્રાદિક દ્વારા
 ઉત્પન્ન ક્ષણિક અને વાસ્તવમાં દુઃખરૂપ એવાં સુખને શાશ્વત્
 સુખરૂપ માની લે છે, એ નવાઈ જેવું છે.

સુખં ન સુખં નૃણાં કિંચ્ચમિદાગ્નિત્વેદનાપ્રતીકારઃ ।
 સુખમેવ સ્થિતિરાત્મનિ નિરાકુલત્વાદિશુદ્ધપરિજામાત્ ॥૪-૧૭॥

ઈન્દ્રિયજન્યસુખ સુખ નથી, પરંતુ જે તૃષ્ણારૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન
 થાય છે તે વેદનાનો ક્ષણિક ઉપાય છે. વિશુદ્ધ પરિણામ અને નિરા-
 કુળતાથી આત્માને વિષે સ્થિતિ કરવાથી ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

કુરે પ્રાપ્તેઽટ્ઠયાં નગશિરસિ નદીશાદિસુતટે ।

મઠે દર્યૌ ચૈત્યૌકસિ સદસિ રયાદૌ ચ ભવચ્ચે ॥

મહાકુર્ગે સ્વર્ગે પથનમસિ હતાવસ્થમવને ।

સ્થિતો મોહી ન સ્યાત્ પરસમયરતઃ સૌન્દર્યલવમાક્ ॥૬-૧૭॥

જે મનુષ્ય મોહી છે અને પરપદાર્થોમાં રક્ત છે તે જોઈએ
 તો નગરમાં હોય, ગ્રામમાં હોય, વનમાં હોય, પર્વતના ક્ષિખર ઉપર
 હોય, સમુદ્રના તટે હોય, મઠ, ગુફા, ચૈત્યાલય, સભા, રથ, મહેલ
 કે કિલ્લામાં હોય, સ્વર્ગમાં હોય, ભૂમિ, માર્ગ કે આકાશમાં હોય,
 હતામંડપ કે તંબુ આદિ કોઈ પણ સ્થાનમાં હોય, પરંતુ એને નિરા-
 કુળ સુખ લેશ માત્ર પણ મળી શકતું નથી.

ચઢ્ઢ વારાન્ મયા ભુક્તં સવિકલ્પં સુખં તતઃ ।

તજ્ઞાપૂર્વે નિર્વિકલ્પે સુખેઽસ્તીહા તતો જમ ॥૧૦-૧૭॥

ઇન્દ્રિયજન્ય કાલ્પનિક સુખ મેં વારંવાર ભોગવ્યું છે તે કંઇ અપૂર્વ નથી. તે તો આકુળતાનું કારણ છે. નિર્વિકલ્પ આત્મિક સુખ મેં કાંઇ વખત પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેથી હવે મારે તેની ઇચ્છા છે.

विषयानुभवे दुःखं व्याकुलत्वात् सतां भवेत् ।

निराकुलत्वतः शुद्धचिद्रूपानुभवे सुखं ॥૧૯-૧૪॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવવામાં વ્યાકુલતા હોવાથી વાસ્તવમાં દુઃખજ થાય છે પરંતુ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવામાં, નિરાકુળતા (શાંતિ) હોવાથી, સાચું સુખ હોય છે.

(૧૬) પં० શ્રી બનારસીદાસજી બનારસી વિજ્ઞાસમાં કહે છે :-

सवैया ३१

યેહી હૈ કુગતિકી નિદાની દુખ દોષદાની,
 ઇનહીકી સંગતિસોં સંગભાર વહીએ,
 ઇનકી મગનતાસો વિભોક્ષા વિનાશ હોય,
 ઇનહીકી પ્રીતિસોં અનીતિપંથ ગહીએ
 યેહી તપભાવકા વિડારૈં દુરાચાર ધારૈં,
 ઇનહીકી તપત વિવેક બૂમિ હડીએ;
 યેહી ઇન્દ્રી સુભટ ઇનહી જીતે સોઇ સાધુ,
 ઇનકા મિલાપી સો તો મહાપાપી કહીએ. ૭૦

(સુક્તમુક્તાવલી બાપાં.)

આ ઇન્દ્રિયો કુગતિ ઉપાર્જન કરવાના કારણબૂત છે. દુઃખ અને દોષોને આપનાર છે. તેની સોખતથી કુટુંબાદિ અનેક સંયોગસંગનો ભાર જીવ વેઠે છે. એમાં મગ્ન થવાથી આત્મવિભૂતિ નાશ થાય છે. એમાં પ્રેમ-પ્રીતિ કરવાથી જીવ અનીતિના માર્ગને મહશ્ય કરે છે. એ તપભાવનાનો વિલય કરે છે, દુરાચાર કરાવે છે, એ ભોગો માટેની આકુળતાથી તપાયમાન થઈ જીવ વિવેકનો ત્યાગ કરે છે, આવા આ

ધન્દ્રિય રૂપી સૈનિકાંતે જે જીતે તે જ સાચા સાધુ મહાત્મા છે.
જે એ ધન્દ્રિયોનો મિત્ર થઈ તેમને વશ વર્તે છે તે સ્વપર બાતી
હોવાથી મહાપાપી છે.

મૌનિકે ધરૈયા ગૃહત્યાગકે કરૈયા વિધિ.

રીતિકે સઘૈયા પરનિદાસોં અપૂઠે હૈં,

વિદ્યાકે અભ્યાસી ગિરિકંદરાકે વાસી શુચિ,

અંગ કે અચારી હિતકારી વૈન છૂટે હૈં;

આગમકે પાઠીમન લાએ મહા કાઠી ભારી,

કળ્ટકે સહનહાર રામાદ્યં સોં રૂઠે હૈં,

ઈત્યાદિકે જીવ સમ્યક કરત રીતે,

ધન્દ્રિયનકે જીતે વિના સમ્યક અંગ જૂઠે હૈં. ૭૧

મૌન ધારણ કરે, ગૃહનો ત્યાગ કરે, સર્વ વિધિ પદ્ધતિનું પાલન
કરે, પરનિદાથી દૂર રહે, વિદ્યાભ્યાસ કરે, પર્વતની ગુફાઓમાં વાસ
કરે. શરીરને સાફ-સ્વચ્છ રાખે, શાસ્ત્રને અનુકૂળ હિતકારી વચનો
બોલે, આગમ-શાસ્ત્રોનો મુખપાઠ કરે, દુર્નિવાર એવાં મનને વશ
કરે, અનેક કળ્ટોને સહન કરે, સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ ના કરે, એવાં
અનેક કાર્યો જીવ કરે છતાં જ્યાં સુધી ધન્દ્રિયોને જીતી નથી ત્યાંસુધી
એ સર્વે મિથ્યા છે.

ધર્મતઃ લંજનકો મહામત્ત કુંજરસેં,

આપદા લંકારકે ભરનકે કરોરી હૈં,

સત્યશીલ રોકવેકો પૌઠ પરદાર જૈસે,

દુર્ગતિકા મારગ અલાવેકો ધોરી હૈં;

કુમતિકે અધિકારી કુનૈપન્થકે વિહારી,

ભદ્રભાવ ઈધિન જરાવેકો હોરી હૈં,

મૃષાકે સહાઈ દુર્ભાવનાકે ભાષ જૈસે,

વિષયાબિલાષી જીવ અધિકે અધોરી હૈં. ૭૨

(સુ. મુ. ભા.)

વિષયોમાંજ વાંછા કરનાર જીવ કેવા હોય છે? તે આત્મ
ધર્મરૂપી વૃક્ષને ઉખેડી નાંખવામાં મદોન્મત્ત મસ્ત હસ્તિ જેવા છે.
આપત્તિઓના ભંડારોને બરનાર કરોડાધિપતિ છે. સત્ય અને શીલને
શકવામાં પ્રૌઢ પરસ્ત્રીના પરિચય જેવા છે. દુર્ગતિને મારગે લઈ જવામાં
બળદ જેવા જખરા નાયક છે; કુમતિના અધિકારી (સરદાર) છે.
(કુમતિ ચલાવવામાં મુખ્ય છે) આત્મહિતને હાનિ કરનાર મિથ્યા
નયવાદોને અનુસરે છે; સરળભાવને બરમ કરનાર હોળી સમાન છે.
જૂઠાણાના મિત્ર-સહાયક છે. ખોટી ભાવનાઓના ભાઈ છે (પાપરૂપ
દુઃખદાયી ભાવનાઓ પોષનાર છે.) એવા વિષયેચ્છુ જીવો પાપના
પૂનરી છે.

૧૭ પં. જ્ઞાનતરાયજી જ્ઞાનતવિલાસમાં કહે છે કે :—

કવિત :

ચેતનજી તુમ જોડત હો ધન, સો ધન ચલૈ નહીં તુમ લાર
જોકા આપ જણી પોષત હો, સો તન જરિકે હૈ હૈ જાર;
વિષયભોગકો સુખ માનત હો, તાકો ફળ હૈ દુઃખ અપાર,
યહ સંસાર વૃક્ષ સેમરકો, માનિ કલો મૈં કહ્નં પોકાર. કર
હે ચેતન! તું ધન એકત્ર કરે છે પણ તે ધન તારી સાથે
આવવાનું નથી; જે શરીરને તું તારું જણી પોષે છે તે શરીર તો
બળીને બરમ થશે. વિષયભોગને ભોગવતાં તું સુખ માને છે પણ તેનું
ફળ તો અતિશય દુઃખ જ છે. આ સંસાર તો શામળાના વૃક્ષ સમાન
સર્વત્ર દુઃખરૂપી કાંટાથી છવાયેલું છે. હું પોકારીને કહું છું તે તું માન.

સવૈયા. ૩૧

સફરસ ફાસ ચાહે રસના હ રસ ચાહે,
નાસિકા સુવાસ ચાહે નૈન ચાહે રુપકો;
શ્રવણ શબ્દ ચાહે કાયા તો પ્રમાદ ચાહે,
વચન કથન ચાહે મન દૌર દૂપકો;

કોધ કોધ કર્યો ચાહે માન માન ચલ્યો ચાહે,
 માયા તો કપટ ચાહે લોભ લોભ ફૂપકો,
 પરિવાર ધન ચાહે આશા વિષય સુખ ચાહે,
 એ તૈ વૈરી ચાહે નાહી સુખ જીવ ભૂપકો. ૪૬

સ્પર્શેન્દ્રિય સ્પર્શ કરવા ઇચ્છે છે, રસના ઇન્દ્રિય રસ સ્વાદ માટે તલસે છે, નાસિકા સુગંધ સુંઘવા માગે છે, નેત્ર સુરૂપને જોવા વાંછે છે, શ્રવણેન્દ્રિય શબ્દ સાંભળવા ઇચ્છે છે, કાયા પ્રમાદમાં પડી રહેવા માગે છે, વચન તો ખોલવા માટે ઇચ્છે છે, મન દોડાદોડ કરવા માગે છે, ક્રોધ તો ક્રોધ કરવા ચાહે છે, માન અભિમાન કરવા ઇચ્છે છે, માયા કપટ આચરવા ચાહે છે, લોભ લોભરૂપી કૂવામાં પડવા પ્રેરે છે, કુટુંબ પરિવાર ધન ઇચ્છે છે, આશા-તૃષ્ણા વિષય-ભોગનાં સુખ વાંછે છે, આ બધા આત્માના વૈરી છે. તે કાષ્ઠ પશુ ચેતનરૂપી રાગના સુખને ઇચ્છતાં નથી.

જીવ જોઈ સ્થાના હોય પાંચો ઇન્દ્રિ વસી કરી,
 કાસ રસ ગંધ રૂપ સુર રાગ હરિકે,
 આસન બસાવે કાય, વચકો સિખાવૈ મૌન,
 ધ્યાનમાંહિ મન લાવૈ ચંચળતા ગરિકે;
 ક્ષમા કરૈ ક્રોધ મારે વિનય ધરિ માન ગારે,
 સરલસોં જીવ જીરે લોભ દશા દરિકે,
 પરિવાર નેહ ત્યાગે વિષય સૈન જાંડિ જીગે,
 તવ જીવ સુખી હોય વૈરી વસ કરિકે. ૪૭

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને સ્વરનો મોહ ત્યાગી સમજણો મર્ધ જીવ જો પાંચે ઇન્દ્રિયોને વશ કરે; કાયાને આસનથી, વચનને મૌનથી, અને મનની ચંચળતાને ધ્યાનથી જો જીતે; જો ક્ષમાથી ક્રોધને હણે; જો વિનય ધરી માનને ગાળે; જો સરળતાથી કપટને દૂર કરે; જો લોભદાસનો ત્યાગ કરે; જો કુટુંબ પરિવારનો રોહ ત્યાગે;

જો વિષમસુખ રૂપી નિદ્રાને તજી જાગૃત થાય તો એ બધા વૈરીઓને
વશ કરવાથી જીવ સુખી થાય.

વસત અનંત કાળ વીતત નિગોદમાંહિ,
અક્ષર અનંત ભાગ જ્ઞાન અનુસરે હૈ,
જાસકિ સહસ્ર તીનસે છત્તીસ વાર જીવ,
અંતર મૂઢરતમે જન્મે અર મરે હૈ;
અંગુલ અસંખ્ય ભાગ તહાં તન ધારત હૈ,
તહાં સેતી ક્યોંહી ક્યોંહી ક્યાંહી કૈ નિસરે હૈ,
યહાં આય ભૂલ ગયો લાગિ વિષય ભોગ વિષે,
ઐસી ગતિ પાય કહા ઐસે કામ કરે હૈ. ૪૮

નિગોદમાં વસતાં અનંત કાળ ગયો છે. ત્યાં અક્ષરના અનંતમા
ભાગનું તારું જ્ઞાન હતું. એક અંતર્મૂર્હર્તમાં ૬૬૩૩૬ વાર તું
જન્મ્યો અને મર્યો છે, અંગુળના અંગ્રંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ શરી-
રને તેં ધારણુ કર્યું છે, કેટકેટલી મહેનતે તું ત્યાંથી બહાર આવવા
પામ્યો છે. હવે અહિં આવી તું તે બધું ભૂલી જઈ ઇન્દ્રિયોના
વિષય ભોગોમાં રક્ત થઈ રહ્યો છે. આવી ઉત્તમ નરગતિ પામી હે
જીવ! શું તું આવાં કામો કરે છે? જરા વિચાર.

વારવાર કહે પુનરુક્તી દોષ લાગત હૈ,
જગત ન જીવ તૂ તે સોયો મોહ ઝગમેં,
આતમસેતી વિમુષ ગહે રાગ દોષ રુપ્ય પંચ,
ઇન્દ્રિ વિષય સુખ લીન પગપગમેં;
પાવત અનેક કષ્ટ હોત નાહિ અષ્ટ નષ્ટ,
મહાપદ બષ્ટ ભયો ભમે સિષ્ટ જગમેં,
જમ જગવાસી ઉદાસી હૈ કે વિષયસો ભાગ,
શુદ્ધ અનુભવ જો આવે નાહિ જગમેં. ૧૮

વારંવાર કહેવાથી પુનરુક્તિ દોષ લાગે છે છતાં હે જીવ ! તું મોહ નિદ્રામાં ઉંઘ્યા કરે છે, કેમ જાગતો નથી ? આત્મભાવથી તું વિમુખ થઈ રહ્યો છે. રાગદ્વેષ અને પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષય સુખમાં તું ડગલે અને પગલે આસક્ત થઈ રહ્યો છે. અનેક દુઃખો તું પામે છે. તારાં આંકં કર્મ નાશ થતાં નથી. મહાપદથી બ્રષ્ટ થઈ આ જગતમાં તું બમણુ કરે છે. હે જગતવાસી જીવ ! વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીન-વૈરાગ્યવંત થઈ જાગૃત થા. શુદ્ધાત્મના અનુભવમાં સ્થિર થા કે જેથી પુનઃ આ લોકમાં જન્મ લેવો ના પડે.

(૧૮) ભૈયા ભગવતીદાસ બ્રહ્મવિલાસમાં કહે છે:—

સવૈયા ૩૩

ઠાહોકો ફૂર તૂ ભૂરિ સહૈ દુખ પંચનકે પરપંચ ભષાએ,
યે અપને રસકો નિત પોષત હૈં તોહી તુમ લોભ લગાએ;
તૂ કફ્ર બેદ ન ખૂઝત રંચક તોહિ દગા કરિ દેત બંધાએ,
હૈ અબકે યહ દાવ બલો-તોહિ જીતી લે પંચ જિનંદ બતાએ. ૧૬

(પુણ્ય પચ્ચીસિકા.)

પાંચે ઇન્દ્રિયોને બહેકાવી દધને હે દુષ્ટ બુદ્ધિ જીવ ! તું અતિ-શય દુઃખ શા માટે સહન કરે છે ? ઇન્દ્રિયો તો પોતપોતાના વિષય રસને પોષે છે છતાં તું તેમાં લોભાઈ રહ્યો છે. તું જરાય તેનો ભેદ સમજતો નથી તે તો તને દગો કરી બંધાવી દે છે. હે જીવ ! આ ઠીક લાગ આવ્યો છે માટે શ્રી જિનેન્દ્ર પ્રભુએ બતાવ્યું છે તે પ્રકારે તું આ પાંચે ઇન્દ્રિયોને જીતી લે, જેથી સત્ય સુખને પામે.

છપ્પૈઠ.

રસનાકે રસ મીન પ્રાન પલમાંહિ ગુમાવૈ,
અભિ નાસા પરસંગ રૈનિ બહુ સંકટ પાવૈ;

મૂગ કરિ શ્રવન સ્નેહ દેહ દુર્જનકા દીની,
 દીપગ દેખી પતંગ દિષ્ટિ હિત કૈસી કીની;
 દરસ ઇન્દ્રિયશ ગળ પડો સુકૌન કૌન સંકટ સહૈ,
 એક એક વિષવેલ સમ તૂ પંચનિ સેવત સુખ ચહૈ. ૪
 (શત અષ્ટોત્તરી.)

રસના ઇન્દ્રિયના રસ સ્વાદને વશ થઇ માછલી ક્ષણમાં પ્રાણ
 ગુમાવે છે; નાસિકાના સંગથી કમળમાં ખીડાઇ રહેવાથી ભ્રમર આખી
 રાત દુઃખ વેઠે છે. શ્રવણના સ્નેહથી હરણિયું દુર્જન એવા શિકા-
 રીના હાથમાં પોતાનો દેહ સપડાવી દે છે. પતંગિયું દીપક દેખી દષ્ટિ-
 વડે કેવું હિત કરે છે, (દીવામાં જઇ પડે છે), સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ
 હસ્તી ખાડામાં પડી ફટકાલાંચ કળેટા સહન કરે છે ! એમ એ દરેક
 એકએક ઇન્દ્રિયનો વિષય પાણુ વિષના વેલાની સમાન પ્રાણ હરે છે
 અને હે જીવ ! તું તો એ પાંચનેય સેવી સુખની ઇચ્છા કરે છે. એ
 તારું કેવું બીષણુ અજ્ઞાન છે ?

સવૈયા ૩૧.

સુનો રાય ચિદાનંદ કહે જો સુશુદ્ધિ રાની,
 કહૈં કહા બેરવેર નેક તોહિ લાજ હૈ,
 કૈસી લાજ કહો કહા હમ કહુ જાનત ન,
 હમેં યહાં ઇન્દ્રિનકા વિષય સુખ રાજ હૈ;
 અરે મૂઠ વિષય સુખ સેયે તેં અનંતવાર,
 અજહુ અધાયો નાહિં કામી સિરતાજ હૈ;
 માનસ જનમ પાપ આરજ સુખેત આય,
 જો ન ચેતે હંસરાય તેશ હી અકાજ હૈ. ૧૪
 (શ્રી અષ્ટોત્તરી.)

સુશુદ્ધિ રાણી કહે છે કે ' હે ચિદાનંદ ભૂપ ! સાંભળો, વારંવાર
 કહ્યા છતાં તમને લાજ કેમ નથી આવતી ? પ્રત્યુરત્તમાં ચિદાનંદભૂપ

કહે છે કે, 'શેની લાજ ? અને શું કહો છો ? હું તો કંઈ જાણતો નથી. મને તો અહિંઆ ઇંદ્રિયોનાં વિષયસુખનું રાજ્ય મળ્યું છે.' ત્યારે સુખદ્વિ સમગ્રને છે કે 'હે મૂઠ ! અનંતવાર આ વિષય સુખો તે ભોગવ્યાં છે છતાં હજી તું ધરાયો નથી ? તું તો ખરેખર વિષયા-ભિલાષી જીવોમાં શિરામણી છે. આ દુર્લભ નરદેહ મળ્યો છે, તેમાં આર્યક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું છે તોપણ નહિ એને તો હે ચિદાનંદરાય ! તારૂં અશુભજ થવાનું છે. અનેક કષ્ટો અને દુઃખો તારે ભોગવવાં પડશે.'

દેખત હો કહાં કહાં ફેલિ કરે ચિદાનંદ,

આતમ સ્વભાવ બૂલી ઔર રસ રાગ્યો હૈ,

ઇંદ્રિનકે સુખમે મગન રહે આડો જામ,

ઇંદ્રિનકે દુખ દેખી જાને દુખ સાગ્યો હૈ;

કહાં કોઇ કહાં માન કહાં માયા કહાં લોભ,

અહંભાવ માનિ માનિ ઠૌર ઠૌર માગ્યો હૈ,

દેવ તિરજંચ નર નારકી ગતિન ફિરે,

કૌન કૌન સ્વાંમ ધરે યહ, બ્રહ્મ નાગ્યો હૈ. ૩૬

(શતઅષ્ટોત્તરી)

હે ચિદાનંદ ! તું વિચાર. તું ક્યાં ક્યાં ભટકે છે ? પોતાને આત્મસ્વભાવ બૂલી આ પર પદાર્થોના રસ-પ્રેમમાં તું રાગ્યો રહ્યો છે. આડે પહોર ઇંદ્રિયોના વિષયસુખમાં મગન રહે છે અને ઇંદ્રિયોના દુઃખને જોઈ તેજ સાચું દુઃખ છે એમ માની રહ્યો છે. કાંઈ વખત કોઈ, કાંઈ વખત માન, કાંઈ વખત માયા, કાંઈ વખત લોભ તો કાંઈ વખત અભિમાન કરી કરીને તું ઠેકઠેકાણે મમત્વ કરી રહ્યો છે. દેવ, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને નારકી એ ચારે ગતિમાં તું પરિભ્રમણ કરે છે. બિન્ન બિન્ન ફેટલાય વેષને ધારણ કરતો આ આત્મારૂપ નટ આ સંસારરૂપી રંગભૂમિને વિષે નાચી રહ્યો છે.

જૈ લો તુમ ઔર રુપ હવૈ રહે હે ચિદાનંદ,

તૌલો કહાં સુખ નાહિ રાવરે વિચારિયે,

ઇન્દ્રિય સુખકો જો માન રહે સાચો સુખ,
 સો તો સખ દુઃખ જ્ઞાનદ્રષ્ટિસો નિહારિયે;
 એ તો વિનાશિક રુપ છિનમ્મં ઔર સરૂપ,
 તુમ અવિનાશિ ભૂપ કૈસે એક ધારિયે,
 એસો નર જન્મ પાય નેક તો વિવેક કીજે,
 આપ રુપ ગહિ લીજે કર્મ રોગ ટારિયે. ૪૨
 (સત અષ્ટોતરી)

હે ચિદાનંદ રાજા ! જરા વિચાર તો કર, જ્યાં સુધી તું પર-
 પદાર્થોમાં પરિણમી રહ્યો છે ત્યાંસુધી તને કિંચિત્ માત્ર સુખ મલ-
 વાનું નથી. આ ઇન્દ્રિયના વિષયભોગોના સુખને તું સાચું સુખ માની
 રહ્યો છે પણ જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જોતાં તે સર્વ દુઃખજ છે. આ ઇન્દ્રિયના
 વિષયભોગો વિનાશિક છે, ક્ષણક્ષણમાં એનું રૂપ બદલાય છે, તું તો
 અવિનાશી એવો ચેતનરાય છે તો તે બંનેને તું એક કેવી રીતે માને
 છે ? આવો દુર્લભ નર જન્મ પામી જરાક તો વિવેકદ્રષ્ટિ કર. પોતાના
 શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રહણ કરી. આ કર્મરૂપી રોગને સત્વર ટાળ.

જીવે જગ જીતે જન તિન્હે સદા રૈન દિન,
 સોચ તહી છિન છિન કાળ છીનિયતુ હૈ.
 ધન હોય ધાન હોય પુત્ર પરિવાર હોય,
 બડો વિસ્તાર હોય જસ છીનિયતુ હૈ,
 દેહ તો નિરોગ હોય સુખકો અંયોગ હોય,
 મનવંછભોગ હોય નૈ લો જીનિયતુ હૈ,
 ચહે વંછ પુરી હોય પૈ ન વંછ પૂરી હોય,
 આઠિયિતિ પૂરી હોષ તૌભોં કિનિયતુ હૈ. ૪૪
 (સતઅષ્ટોતરી)

આ સંસારમાં જેટલા જીવે જીવે છે તે બધાનું આયુષ્ય રાત
 અને દિવસ જોતજોતામાં ક્ષણે ક્ષણે ક્ષય થઈ રહ્યું છે. ધનની પ્રાપ્તિ

હોય, ધાનના બંડારે હોય, પુત્ર પરિવારની પ્રાપ્તિ હોય, કુટુંબાદિ અતિ વિસ્તૃત સંપત્તિ હોય, યશ કીર્તિની પ્રાપ્તિ હોય, રોગરહિત સશક્ત બળવાન શરીર હોય, સંસારિક મુખોનો સંયોગ સંપ્રાપ્ત હોય, જીવતાં સુધી મનવાંછિત ભોગો પ્રાપ્ત હોય; આટલું બધું હોય તો કેાઈ ઇચ્છે કે વાંછોની તૃપ્તિ થાય પણ તેથી વાંછા તૃપ્તિ કદી પૂર્ણ થતી નથી. તેથી હે જીવ! આ આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી કંઈ આત્મહિત કરી લે.

નામરિન સંગ કંઈ સાગરનિ ફલિ કિયે,
રાગ રંગ નાટકસોં તઉં ન અધાએ હો,
નરદેહ પાય તુમ્હે આયુ પક્ષ્ત તીન બૃષ્ઠ,
તહાંતો વિષય કલોલ નાના ભાંતિ ગાએ હો;
જહાં મએ તહાં તુમ વિષયસો વિનોદ કીનો,
તાહીતે નરકમેં અનેક દુઃખ પાએ હો,
અજ દૂં સંભાર વિષય ડારિ કયોં ન ચિદાનંદ,
જાકે સંગ દુઃખ હોય તાહીસેં લુભાએ હો, ૮
(પૂણ્યપાપજગમૂળપચીસી)

દેવગતિમાં ફેટલાય સાગરોપમ સુધી દેવગનાઓ સાથે વિલાસ કીડા ભોગવી છતાંય હજી તું એ રંગ, રાગ, નાટક, જ્ઞાન અને ગીતોથી ધરાયો નથી. આ મનુષ્ય જન્મ પામ્યો, ત્યાં ત્રણ પક્ષ્યો-પમનું આયુષ્ય મળ્યું ત્યાં તો અનેક પ્રકારે વર્ણવેલા વિષયભોગોના વિલાસોમાં ફસેલા કરી આવ્યો છે. જ્યાં જ્યાં તું ઉપજ્યો ત્યાં ત્યાં વિષયોમાંજ રમી આનંદ માની રહ્યો તેથી નરકગતિમાં અનેક કલેશો અને કષ્ટોને પામ્યો છે. હે ચિદાનંદ આત્મા ! સાવચેત થા, નગૂત થા ! જેના સંગથી અનેક દુઃખો પામ્યો છે તેવા વિષયભોગોમાં તું કેમ લોભાઈ રહ્યો છે ? એ વિષયોનો તું કેમ ત્યાગ નથી કરતો ? વિષયોને ત્યાગી તારા સ્વરૂપમાં રમણ કરકે જેથી અનંત સુખને પ્રાપ્ત થા.

નરદેહ પાએ કહો કહા સિદ્ધિ ભઈ તોહિ,
 વિષય સુખ સેયે સખ સુકૃત ગંવાયો હે,
 પંચ ઇદ્રિ કુષ્ટ તિન્હે પુષ્ટ કરી પોષ રાખે,
 આપ ગઈ જરા તખ નેર વિલલાયો હે;
 કોધ માન માયા લોભ ચારો ચિત્ત રોક યેઠે,
 નરક નિગોદકો સંદેસો વેગ આયો હે,
 ખાય ચલો ગાંઠકો કમાઈ કાઢી એક નાહિ,
 તોસો મૂઢ દસરો ન દૂંઢયો કાઢિ પાયો હે. ૧૧
 (અનિત્યપચ્ચીસિકા)

હે જીવ ! આ નરદેહ પામીને તે શું સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ? વિષય
 સુખોમાં લીન રહી તેને સેવતાં પૂર્વના સર્વ પુણ્યો પરવારી બેઠો છે. જે
 કુષ્ટ કુખપ્રદ પાંચ ઇદ્રિયો છે તેને પોષી પોષી પુષ્ટ રાખે છે, પશુ
 જરાઅવસ્થા આવી કે તાઈ બધુંય આ બળ વિલય પામશે. કોધ,
 માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયોએ તારા ચિત્તને રોકી લીધું
 છે નરક અને નિગોદમાં જલ્દી જવાનો સંદેશો તને મલી ગયો છે.
 પૂર્વે જે કમાઈ આવ્યો છે તે તો ખાઈ ગયો અને નવી તો એક
 કાઢીની કમાઈ કરી નથી. નવાં કાઈ સુકૃત તો તે આવચ્યાં નથી.
 તેથી તારા જેવો મૂર્ખ તો આ જગતમાં શોધતાં ખીન્ને કાઈ
 જણાતો નથી.

દેખદૂરે દક્ષ એક ખાત પરતક્ષ નષ્ટ,
 અચ્છનકી સંગતિ વિચ્છન બૂલાનો હે,
 વસ્તુ ને અભક્ષ્ય તાહિ ભક્ષત હે રેન દિન,
 પોષિવેકો પક્ષ કરે મચ્છ જ્યોં લુલાનો હે;
 વિનાશિક ભક્ષ તાહિ ચમુસો વિલેકે ચિર,
 વહ જય મચ્છ તવ ફિરે ને દીવાનો હે,
 સ્વચ્છ નિજ અક્ષકો વિલક્ષ કે ન દેખે પાસ,
 મોહ જક્ષ લાયે વચ્છ એસે ભરમાનો હે. ૭
 (ક્ષતઅષ્ટાક્તરી)

હે સમજી ચેતન ! જરા વિચાર. આતો એક પ્રત્યક્ષ નવાઈ જેવી વાત છે કે તું વિચક્ષણ ચેતન આ ઈદ્રિયોની સોખતે ભૂલી બ્રમી રહ્યો છે. જે પદાર્થો ખાવા યોગ્ય નથી તે રાત્રીદિવસ ખાઈ રહ્યો છે. માછલીની માફક ખાઈ પદાર્થોમાં લોભાઈ આ ઈદ્રિયોને પોષવા તેનો પક્ષ કરે છે, તેમાં સુખ છે એમ દ્રઢ કરે છે. આ ઈદ્રિયો વડે દેખાતા પદાર્થો નાશવંત છે છતાં તારી દ્રષ્ટિથી તું તેને સ્થિર દેખી તેમાં મોહ કરી રહ્યો છે. પરંતુ આ ઈદ્રિયોનાં વિષય સુખોનો વિયોગ થાય છે ત્યારે તું ગાંડો થઈ જઈ દીવાના મનુષ્યની સમાન બટકે છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે પોતાની પાસે જે શુદ્ધ આત્મા છે તે તું દેખતો નથી. મોહ રૂપી જક્ષ વળગવાથી, જેમ બાળક ભ્રમિત થાય છે તેમ ભ્રમિત થયેલો તું શુદ્ધ એવા પોતાના આત્માને પોતાના અંતરમાં અવલોકતો નથી.

અરે મન ઔરે તોહિ વાર વાર સમજાઉં,
તજી વિષય ભોગ મનસોં અપનિ તૂં,
યે તો વિષયેલી ફલ દીસત હૈ પરતઝ,
કૈસે તોહિનીકે લાગે ભયો હૈ મગન તૂં,
ઐસે ભ્રમજળમાંહિ સોયો હૈ અનાદિકાળ,
નિજ સુધિ ભૂલિ ઠગ્યો કરમ ઠગનિ તૂં,
તોરિ મહામોહ ડોરિ આતમસોં લવ જોરિ,
જગ જગ જગ અખ જ્ઞાનકી જગન તૂં. ૧૧

કહેલું કાને નહિ ધરનાર હે બહેરા મન ! તને વારંવાર સમજાવું છું કે આ વિષય ભોગોને વિષેની પોતાપણની માન્યતાને તું ત્યાગ. એ વિષયભોગો પ્રત્યક્ષ ઝેરરૂપી વેલડીના ફળ છે. તે તને કેમ સારાં લાગે છે કે તું તેમાં મગ્ન થયો છે. આ મિથ્યા ભ્રમજળમાં તું અનાદિકાળથી સુતો છે અને પોતાનું જ બાન (તને પોતાને) તું ભૂલી ગયો છે. કર્મરૂપી ઠગોએ તને છેતર્યો છે. આ મહામોહની ફાંસી તોડી આત્માને વિષે ચિત્તવૃત્તિને એકાગ્ર કર, અને જ્ઞાન જાગૃતિમાં તું જાગૃત થા ! જાગૃત થા !

ચોથો અધ્યાય.

સહજ સુખ અગર અતીન્દ્રિય સુખ.

જે સુખની પાછળ મંસારી જીવો ગાંડા થઈ રહ્યા છે તે સુખ સુખ સમાન લાસે છે પરંતુ સાચું સુખ નથી. ઇન્દ્રિયોના ભોગોથી પ્રાપ્ત સુખ તૃણાંશુપી રોગના ક્ષણિક ઉપાય પુરતું છે અને એટલું બધું અસાર છે કે તે સુખને ભોગવતાં ભોગવતાં તૃણાંશુપી રોગ વિશેષ વિશેષ વધતો જાય છે. ભ્રમથી, ભૂલથી, અજ્ઞાનથી જેમ દારૂની વિષે સર્પની બુદ્ધિ થાય, પાણીમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ જોઈ કાઈ બાળક ચંદ્રમા માની લે, કુવામાં પોતાના પ્રતિબિંબને જોઈ સિંહ તેને સાચો સિંહજ માની લે, પક્ષી દર્પણમાં પોતાની જ છાયા જોઈ તેને બીજું પક્ષી માની લે, પિત્ત જ્વરવાળો ગળી વસ્તુને પણ કડવી જણે, મદિરા પીધાથી ઉન્મત્ત મનુષ્ય પરસ્ત્રીને પોતાની સ્ત્રી માની લે, એ પ્રકારે મોહથી અંધ પ્રાણીએ વિષય સુખનેજ સાચું સુખ માની લીધું છે.

સાચું સુખ સ્વાધીન છે, સહજ છે, નિરાકુલ છે, સમભાવ સ્વરૂપ છે અને પોતાનોજ સ્વભાવ છે. જેમ શેરડીનો સ્વભાવ ગળ્યો છે, લીમડાનો સ્વભાવ કડવો છે, આંબલીનો સ્વભાવ ખાટો છે, પાણીનો સ્વભાવ ઠંડો છે, અગ્નિનો સ્વભાવ ગરમ છે. ચાંદીનો સ્વભાવ શ્વેત છે, સોનાનો સ્વભાવ પીળો છે, સ્ફટિક મણિનો સ્વભાવ નિર્મળ છે, કાચલાનો સ્વભાવ કાળો છે, ખડીનો સ્વભાવ ઘોળો છે, સૂર્યનો સ્વભાવ તેજસ્વી છે, ચંદ્રનો સ્વભાવ શીત પ્રકાશ છે, દર્પણનો સ્વભાવ સ્વચ્છ છે અને અમૃતનો સ્વભાવ મીઠો છે, તેમ પોતાનો કે નિજઆત્માનો સ્વભાવ સુખ છે. જેમ મીઠામાં સર્વાંગ

ખારાપણું છે, સાકરમાં સર્વાંગ મિઠાશ છે, પાણીમાં સર્વાંગ પ્રવાહીપણું છે, અગ્નિમાં સર્વાંગ ઉષ્ણતા છે, ચંદ્રમાં સર્વાંગ શીતળતા છે, સૂર્યમાં સર્વાંગ તાપ છે, સ્ફટિકમાં સર્વાંગ નિર્ભળતા છે, ઘીમાં સર્વાંગ ચિકાશ છે, રેતીમાં સર્વાંગ કરકરાપણું છે, લોહમાં સર્વાંગ ભારેપણું છે, રૂમાં સર્વાંગ હલકાપણું છે, અત્તરમાં સર્વાંગ સુગંધ છે, ગુલાબના ફુલમાં સર્વાંગ સુવાસ છે અને આકાશમાં સર્વાંગ નિર્ભળતા છે તેમ આત્મામાં સર્વાંગ સુખ છે. સુખ એ આત્માનો અવિનાશી ગુણ છે. આત્મા ગુણી છે. તે ગુણી આત્મામાં એ સુખ ગુણ સર્વાંગ તાદાત્મ્યરૂપ છે.

જેમ મીઠાની કાંકરી જીભદ્વારાએ આત્માના ઉપયોગમાં ખારા-પણાના સ્વાદનો બોધ કરાવે છે, સાકરની કાંકરી ઉપયોગમાં મીઠા-શનો બોધ કરાવે છે તેમ આત્માના સ્વભાવનો એક સમય માત્રનો પણ અનુભવ સહજ સુખનું જ્ઞાન કરાવે છે. પરમાત્મા સહજસુખની પૂર્ણ પ્રગટતાથી જ પરમાનંદમય અનંત સુખી છે. અનંતા સિદ્ધો આ સહજ સુખના અનુભવસ્વાદમાં એવા મગ્ન છે કે જેમ ભ્રમર કમળ પુષ્પની ગંધમાં આસક્ત હોય છે. સર્વેય અરિહંત કેવળી આજ સહજ સુખના સ્વાદનો અનુભવ કરે છે, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનનું અસ્તિત્વ છતાં પણ તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. એક ક્ષણ પણ આ આનંદપૂર્ણ અમૃતના રસપાનને ત્યાગતા નથી. સર્વેય સાધુ આજ રસના રસિયા થઈ સહજસુખના આસ્વાદને માટે મનને સ્થિર કરવાના કારણે પરિ-ગ્રહનો ત્યાગ કરી પ્રાકૃતિક (કુદરતી) એકાંત વન, ઉપવન, પર્વત, ગુફા, નદીતટનું સેવન કરે છે. જગતના પ્રપંચોથી અને આરંભ-પરિગ્રહથી વિમુખ થઈ, પાંચ ઇન્દ્રિયોની તૃષ્ણાની બળતરાને ઉપશમાવી પરમ રૂચિપૂર્વક આત્મિક સ્વભાવમાં પ્રવેશી સહજસુખનું પાન કરે છે. તથા આજ સુખમાં મગ્ન-લીન થઈ વીતરાગતાની તીવ્ર જ્વાલા-ઓથી કર્મધંધનને બાળી ભસ્મ કરે છે, પોતાના આત્માને શુદ્ધ નિર્મળ કરવા માટે હરહમેશ સાધના કરે છે.

સર્વેય દેશવતી શ્રાવક પાંચ અણુવનોની સહાયતાથી સંતોષી રહી, સમજસુખના રસામૃતના પાન માટે, પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ યથાસંભવ સર્વથી સ્નેહસંબંધ તોડી, જગતના પ્રપંચો પ્રત્યે વિમુખ દ્રષ્ટિ કરી, એકાંત સેવનથી મોહની ફાંસી તોડી, અતિ ભાવ-પૂર્વક આત્માના ઉપવનમાં પ્રવેશતાં સહજસુખનો અનુભવ કરે છે, પોતાના જન્મને કૃતાર્થ માને છે. સર્વેય અવિરતિ સમ્યગ્દ્રષ્ટી અવિરતિ ભાવ ધારણ કરતા હોવા છતાં પણ સર્વેય જગતના પ્રપંચોથી ઉદાસીનતા રાખે છે. ગૃહસ્થપણામાં હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિય સુખને નીરસ, સુખરહિત અને રાગવર્ધક જણે છે; પોતાના બેદ વિજ્ઞાનથી પોતાના આત્માના સ્વભાવને આત્મારૂપે યથાર્થ ઓળખે છે; આત્મામાં પરના સ્વભાવનો લેશમાત્ર પણ સંયોગ ન માનતાં, પોતાને શુદ્ધ સિદ્ધસમાન અનુભવતાં આ સહજસુખના આસ્વાદનું પાન કરતાં, પોતાને કૃતાર્થ માને છે.

સહજસુખ, પોતાના આત્માનો અમિટ, અતૂટ, અશ્વય અને અનંત ભંડાર છે. અનંત કાળપર્યંત એને ભોગવે તોપણ એક પરમાણુ માત્ર પણ એ ઘટતું નથી. જેવું છે તેવું જ તે રહે છે. એવી કોષ્ટ પણ બળવાન શક્તિ નથી કે જે એ સુખને દૂર કરી શકે, ગુણી એવા આત્માથી એ સુખ ગુણને બુદ્ધો કરી શકે કે આત્માને સહજ સુખથી રહિત કરી શકે. પ્રત્યેક આત્મા સહજસુખનો અગ્રાધ સમુદ્ર છે. સંસારી મોહી જીવની દ્રષ્ટિ કોઈ વખત પણ પોતાના આત્મામાં સ્થિર થતી નથી. તે આત્માને ઓળખતો નથી. પોતે આત્માજ હોવા છતાં, આત્માથીજ જીવતો હોવા છતાં આત્માના મહિમાથી ઇન્દ્રિય અને મનવડે જ્ઞાનક્રિયા કરતો હોવા છતાં તે જ આત્માને જૂથ્યો છે અને આત્માના જ્ઞાન પ્રકાશથી જે આ સરીર દેખાય છે તે દેહરૂપ પોતાને માની લે છે.

આત્માના જ્ઞાનપ્રકાશથી જે ચેતન કે અચેતન પદાર્થ શરીરને ઉપકારી જણાય છે તેને પોતાના મિત્ર માની લે છે; જે શરીરને અહિતકારી જણાય છે તેને પોતાના શત્રુ જાણે છે. હું સ્વરૂપવાન છું, હું બળવાન છું, હું ધનવાન છું, હું સ્વામી છું, હું સેવક છું, હું ખેડૂત છું, હું ધોખી છું, હું સોની છું; હું લુહાર છું, હું ઢોલી છું, હું જમીનદાર છું એમ માને છે. અને શરીર અને આ ક્ષણિક ઇન્દ્રિયોના સુખના મોહમાં એવો દિવાનો થઈ જાય છે કે “હું આત્મા છું” એટલો વિશ્વાસ પણ એને આવતો નથી. “હું શુદ્ધ વીતરાગ પરમાર્નવમય છું” એવું જ્ઞાન પણ પામતો નથી. હું રાગી દ્વેષી નથી; હું બાળક, વૃદ્ધ કે યુવાન નથી. જેમ ડાંગરમાં રહેલ હોવા છતાં છોતરાંથી ચોખા બિન છે, તરૂંમાં રહેલ હોવા છતાં તેલ ખોળથી બિન છે, પાણીમાં રહેલ હોવા છતાં કમળ પાણીથી બિન છે તેમ આ શરીરમાં રહેલ હોવા છતાં હું આત્મા શરીરથી બિન છું. પોતાના મૂળ સ્વભાવને ન જાણતો, સહજ સુખનો સાગર હોવા છતાં પણ તે સહજ સુખનો કિંમિત્ પણ સ્વાદ ન પામતો વિષય સુખની તૃષ્ણાની બળતરારને વિશેષ વધારતો તે રાતદિવસ સંતાપિત રહે છે. સહજ સુખ પ્રાપ્ત નહિ કરવાથી તૃષ્ણાને શમાવી શકતો નથી.

જેમ કસ્તૂરી મૃગની નાભિમાં જ હોય છે, તે મૃગ તે કસ્તૂરીની મુગંધનો અનુભવ કરે છે, પરંતુ તે કસ્તૂરી પોતાની નાભિમાં જ છે એમ ન જાણતો હોવાથી બહાર બહાર શોધે છે; જેમ હાથમાં વીંટી હોવા છતાં પણ કોઈ બૂલી જાય કે વીંટી મારી પાસે નથી અને તે વીંટીને બહાર શોધતો ફરે છે; જેમ મદિરાથી ઉન્મત્ત થયેલો ઘરમાં ખેડેલો હોવા છતાં પોતાના ઘરને બૂલી જાય અને બહાર શોધતો અને પૂછતો ફરે કે મારું ઘર ક્યાં છે, તેમ આ અજ્ઞાની પ્રાણી સહજસુખ પોતાની પાસે જ હોવા છતાં, કોઈ વખત તેનો તદ્દન મલીન અનુભવ, કોઈ વખત ઓછો મલીન અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા

છતાં તે સહજ સુખને ભૂલી જાય છે અને બ્રમથી ઇન્દ્રિયોના વિષ-
યોમાં શોધતો ફરે છે કે આથી કંઈક સુખ મળશે.

સુખ આત્માનો ગુણ છે. જેમ આત્માના ચારિત્ર ગુણનું પરિ-
ણમન સ્વભાવ અને વિભાવ એમ બે પ્રકારે છે તેમ સુખ
ગુણનું પરિણમન પણ સ્વભાવ અને વિભાવ એમ બે પ્રકારે છે. વીત-
રાગરૂપ થવું એ ચારિત્રગુણનું સ્વભાવ પરિણમન છે, કષાયરૂપ થવું
એ વિભાવ પરિણમન છે. આ વિભાવ પરિણમનના પણ બે ભેદ
છે. એક શુભભાવ પરિણમન, બીજું અશુભભાવ પરિણમન. જ્યારે
મંદ કષાયનો રંગ હોય છે ત્યારે શુભભાવ કહેવાય છે, જ્યારે તીવ્ર
કષાયનો રંગ હોય છે ત્યારે અશુભભાવ કહેવાય છે. આત્મામાં ચારિત્ર
ગુણ ન હોત તો શુભ ભાવ કે અશુભ ભાવરૂપ પરિણમન પણ થઈ
શકત નહિ, તે પ્રકારે સહજસુખનું સ્વભાવ પરિણમન ત્યારે થાય
છે કે જ્યારે આત્મા આત્મા પ્રત્યે ઉપયોગવંત હોય છે, આત્મામાં
તત્ક્લીન હોય છે. તેનું વિભાવ પરિણમન સાંસારિક સુખ કે સાંસારિક
દુઃખનો અનુભવ છે. જ્યારે સાતા વેદનીય અને રતિ કષાયનો ઉદય
હોય છે ત્યારે સાંસારિક સુખરૂપ પરિણમન હોય છે. જ્યારે અસાતા
વેદનીય અને અરતિકષાયનો ઉદય હોય છે ત્યારે સાંસારિક દુઃખરૂપ
પરિણમન હોય છે. જે આત્મામાં સુખગુણ ન હોત તો ઇન્દ્રિય સુખ
કે દુઃખનું જ્ઞાન પણ હોત નહિ. કારણકે ઇન્દ્રિય સુખદુઃખ તે કષા-
યના ઉદયના મેઢથી મિશ્રિત સહજસુખનું વિભાવ પરિણમન છે.
કષાયથી મિશ્રિત હોવાથી સાચા સુખનો સ્વાદ ન આવતાં કષાયનોજ
સ્વાદ આવે છે. કાઈ વખત પ્રીતિરૂપ, કાઈ વખત અપ્રીતિરૂપ કે
દ્વેષરૂપ સ્વાદ આવે છે.

જેમ મીઠામાં બેળવેલ પાણી પીવાથી પાણીનો સ્વાદ ન આવતાં
મીઠાનો સ્વાદ આવશે; ખટાશ નાખેલું પાણી પીવાથી પાણીનો
સ્વાદ ન આવતાં ખટાશનો સ્વાદ આવશે; પાણીમાં લીમડાનાં પાંદડાં

નીચેવીને પીવાથી લીમડાનો કડવો સ્વાદ આવશે, પાણીનો સ્વાદ આવશે નહિ; સાકરથી મિશ્રિત પાણી પીવાથી સાકરનો મીઠો સ્વાદ આવશે, પાણીનો શુદ્ધ સ્વાદ આવશે નહિ; એલચી, બદામ, પિસ્તાં, દરાખ, અને સાકર નાંખેલ પાણી પીવાથી તે બધાનો મિશ્રિત સ્વાદ આવશે, પાણી એકલાનો નિર્ભળ સ્વાદ આવશે નહિ, તેમ રાગદ્વારાએ ઇન્દ્રિયસુખ અને દ્વેષદ્વારાએ ઇન્દ્રિય દુઃખ ભોગવતાં રાગદ્વેષનો સ્વાદ આવે છે, શુદ્ધ સુખનો સ્વાદ આવતો નથી અને તેથી તૃપ્તિ થતી નથી.

જેમ વીતરાગ ભાવ કે શાંતભાવ આત્માને હિતકારી છે તેમ શુદ્ધ સુખનો અનુભવ પણ આત્માને હિતકારી છે. સુખની વિભાવ પરિણતિમાં રાગદ્વેષનું મિશ્રણ હોવાથી કર્મ બંધાય છે. કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે જેમ ચારિત્રગુણ ન હોત તો રાગદ્વેષ કે ક્ષાયભાવ-ક્રોધાદિભાવ ન હોત તેમ આત્મામાં સુખગુણ ન હોત તો સાંસારિક સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કાઢને થાત નહિ. આ અજ્ઞાની જીવ જેમ પોતાના ચારિત્રગુણને જૂલી ગયો છે તેમ પોતાના સુખગુણને પણ જૂલી ગયો છે. ક્ષાયના ઉદયથી જેમ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ વિભાવ કલુષતાનો આ આત્માને સ્વાદ આવે છે તેમ જ ક્ષાયના ઉદયથી આ આત્માને સાંસારિક સુખ કે દુઃખનો મલીન અતૃપ્તિકારી સ્વાદ આવે છે. જેમ કાંઈ મૂર્ખ (ગમાર) અજ્ઞાની પુરૂષને માટીથી મળેલું પાણી પીવાને આપવામાં આવે તો તે માટીવાળા પાણીને પી લેશે. પણ ખેદની વાત છે કે તેને પાણીનો સ્વાદ નહિ આવે, પરંતુ જેવી માટી હશે તેવો માટીનો જ સ્વાદ આવશે. જે તે પાણી કાંઈ બુદ્ધિમાનને પીવા આપવામાં આવે તો તે વિવેકી-પાણીના સ્વાદને અનુભવવાનો ઇચ્છક હોવાથી તે માટીવાળું પાણી પીશે નહિ. પરંતુ તેમાં કતકકળ નાંખી માટીને નીચે ખેસાડી દેશે. એમ તે પાણીને સાફ કરીને જ પીશે. તેથી તે પાણીનો મૂળ સ્વાદ પામી પ્રસન્ન થશે; તે પ્રકારે જે અજ્ઞાની વિષયોના મિશ્રણ

સુખમાં લુપ્ત છે, તે સાચા સુખનો સ્વાદ ન પામતાં કષાયનોજ સ્વાદ પામી મગ્ન થાય છે. તે ઇન્દ્રિયસુખનેજ સુખ માની તેની વાંછાની વેદનામાંજ બળે છે, તેને વારંવાર ભોગવે છે; સહજસુખના સ્વાદને ન પામતાં કષાય અને રાગદ્વેષભાવના સ્વાદને પામે છે. પરંતુ જમથી માને છે કે ‘મેં સુખ ભોગવ્યું.’ આ અનાદિકાળનું મહા અજ્ઞાન છે.

વિવેકી સજ્જન સંત પુરૂષ સાચા સુખના કામી થઈ, જેમ કતકફળ નાંખી સ્વચ્છ પાણી પીવાવાળાએ માટીને ભુદી પાડી સ્વચ્છ પાણી પીધું તેમ, બેદવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શુદ્ધ નિશ્ચય નૃપતી દ્રષ્ટિદ્વારા રાગના સ્વાદને અલગ કરી નિર્ભળ આત્માના સ્વાદને અનુભવતાં સહજસુખને પામી પરમતૃપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયસુખનો ભોગ તે મલીન કષાયના મેલનો ભોગ છે. સહજ અતીન્દ્રિય સુખનો ભોગ તે સ્વચ્છ નિર્ભળ આત્માના સુખગુણનો ભોગ છે. આ સહજ સુખના ભોગવટામાં વીતરાગતા છે તેનાથી કર્મનો બંધ થતો નથી પરંતુ કર્મની નિર્જરા થાય છે.

ઇન્દ્રિયસુખ પરાધીન છે પણ સહજસુખ સ્વાધીન છે. તે સહજ સુખના અનુભવમાં નથી ઇન્દ્રિયોની જરૂર કે નથી બાહ્ય પદાર્થોની જરૂર. ઇન્દ્રિય સુખ જેના આશ્રયે મળે છે તે પદાર્થો બગડી જતાં તે બાધાવાળું કે વિપ્લવાળું થઈ જાય છે જ્યારે સહજસુખ સ્વાધીન કે સ્વાવલંબી હોવાથી બાધા રહિત છે. ઇન્દ્રિયસુખનો સદંતર નાશ હોય છે. પોતાનો દેહ જૂઠવાથી કે આશ્રયીભૂત (જેના આધારે ઇન્દ્રિયસુખ અનુભવાય છે) વિષય પદાર્થોના વિયોગ થવાથી તે રહેતું નથી. પરંતુ આ સહજ સુખ અવિનાશી, આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી હમેશ રહે છે, નાશ પામતું નથી. ઇન્દ્રિયસુખ રાગભાવ વિના ભોગવી શકાયું નથી તેથી કર્મબંધનું કારણ છે; તેા સહજ સુખ વીતરાગતાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ત્યાં બંધ નથી પરંતુ પૂર્વબંધનનો નાશ થાય છે.

ઇન્દ્રિયસુખ આકુળતાવાળું છે, વિષમ છે, સમતારૂપ નથી, જ્યારે અર્તીન્દ્રિય સુખ નિરાકુળ છે તથા સમતા સ્વરૂપ છે. ઇન્દ્રિયસુખ વિષ છે, સહજ સુખ અમૃત છે. ઇન્દ્રિયસુખ અંધકાર છે તો સહજ સુખ પ્રકાશ છે.

ઇન્દ્રિય સુખ રોગ છે, સહજસુખ નીરોગ છે; ઇન્દ્રિયસુખ કૃષ્ણ છે, સહજ સુખ શ્વેત છે. ઇન્દ્રિય સુખ કડવું છે, સહજસુખ મિષ્ટ છે. ઇન્દ્રિય સુખ આકુળતારૂપ, તાપમય છે, સહજસુખ શીતળ છે. ઇન્દ્રિય સુખ ખેડી છે, સહજ સુખ અલંકાર છે. ઇન્દ્રિય સુખ મૃત્યુ છે, સહજ સુખ જીવન છે; ઇન્દ્રિય સુખ ઉપરથી સુંદર ઇન્દ્રવરણું ઝેરી ફળ છે, સહજ સુખ મિષ્ટ આયુર્વર્ધક પુષ્ટિકારક ફળ છે. ઇન્દ્રિય સુખ વાસરહિત પુષ્પ છે, સહજ સુખ પરમ સુગંધિત પુષ્પ છે, ઇન્દ્રિય સુખ ભયંકર જંગલ છે, સહજ સુખ મનોહર બગીચો છે; ઇન્દ્રિય સુખ ખાંડ પાણી છે, સહજ સુખ મીઠું પાણી છે; ઇન્દ્રિય સુખ ગધેડાના સ્વર જેવું છે, સહજ સુખ કાચલાના સ્વર જેવું છે. ઇન્દ્રિય સુખ કાગડો છે, સહજ સુખ હંસ છે, ઇન્દ્રિય સુખ કાચનો કટકા છે, સહજ સુખ અમૂલ્ય રત્ન છે. ઇન્દ્રિય સુખ પવનની આંધી (વંટોળીયો) છે, સહજ સુખ મંદ સુગંધ પવન છે.

ઇન્દ્રિય સુખ રાત્રિ છે, સહજ સુખ પ્રભાત છે; ઇન્દ્રિય સુખ દરેક પ્રકારે ત્યાગવા યોગ્ય છે, તો સહજ સુખ દરેક પ્રકારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે; એક પ્રસારનો ભયંકર માર્ગ છે તો બીજું સહજ સુખ મુક્તિનો સુંદર સરલ રાજમાર્ગ છે; પ્રત્યેક આત્મજ્ઞાની બહે નારકી હોય, પશુ હોય કે દેવ હોય, દ્રવિદી મનુષ્ય હો કે ધનવાન મનુષ્ય હોય, કુરૂપ હોય કે સુરૂપ હોય, બળવાન હોય કે નિર્બળ હોય, બહુ શાસ્ત્રોને જાણનાર હોય કે અજાણ હોય, વનમાં હોય કે મહેલમાં હોય, રાત હો કે દિવસ હો, સવાર હોય કે સાંજે હો, પ્રત્યેક સ્થાને, પ્રત્યેક સમયે, પ્રત્યેક અવસ્થામાં તે સહજ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ ઇન્દ્રિય સુખની સામગ્રી દરેકને મળવી ફલભ

છે તેથી પુણ્યના ઉદયે જેને ઇચ્છિત વિષયભોગ મહે તે ઇન્દ્રિયસુખ પામી શકે, દરેક પ્રાણી પામી શકે નહીં.

પરોપકારી શ્રી ગુરૂ જગતના પ્રાણીઓને સહજ સુખ ક્યાં છે તે બતાવે છે કે આ સુખ કોઈ જડ પદાર્થમાં નથી કે નથી એ બીજા પાસેથી કોઈને મળી શકતું. આ સુખ પ્રત્યેકના આત્મામાં છે. આત્મામાંથી જ કોઈ પરવસ્તુની સહાયતા વિના પ્રત્યેકને મળી શકે છે. આ સ્વાધીન છે, પ્રત્યેકની પોતાની સંપત્તિ છે. પ્રત્યેક જીવ આ સુખ ભંડારને બૂલ્યો છે. તેથી મૃગતૃષ્ણાની માફક દુઃખિત છે, સંતાપિત છે. સુખને માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ભટકે છે, પરંતુ સુખ પામી શકતો નથી, તેથી સુખી થઈ શકતો નથી, સંતાપ મટાડી શકતો નથી, સંસારના દુઃખોનો અંત કરી શકતો નથી. સંસારનાં દુઃખો, ઇન્દ્રિય સુખની તૃષ્ણાને વશ થયેલ પ્રાણીઓને સહન કરવાં પડે છે. મોહવશ, બ્રમવશ; અજ્ઞાનવશ પ્રાણી પોતાની પાસે અમૃત હોવા છતાં પણ તેનો પતો લાગ્યો નથી એટલે દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

સંસાર, શરીર અને ભોગોનું શું સ્વરૂપ છે એ બરાબર સમજી ને કોઈ આ દુઃખમય સંસારથી પાર થવા ઇચ્છે, આ અપવિત્ર શરીરના કેદખાનામાંથી સદાને માટે છૂટવા ઇચ્છે, આ નીરસ વિષયોની હેતરામણીથી બચવા ઇચ્છે, અને સદા સુખમય જીવન બીજીત કરવા ઇચ્છે, તેને ઉચિત છે કે તે આ સહજ સુખ પ્રત્યે પોતાનો વિશ્વાસ દઢ કરે. રત્નને ઓળખી ઝવેરી બને. ઇન્દ્રિય સુખરૂપી કાચના કટકાને રત્ન સમજી પોતાની જાતને ન છેતરે. સહજ સુખ પોતાની પાસે છે, પોતાનો જ સ્વભાવ છે, પોતાનો જ ગુણ છે, એમ જાણી પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્યે અતિ હર્ષિત થવું જોઈએ. બરાબર રીતે પોતાના આત્માને જાણ્યો જોઈએ, તેના સાધનોને સમજી લેવાં જોઈએ કે જેથી પોતાને સહજ સુખ મળી શકે. આ સાધનોને લક્ષ રાખી આગળ કથન કરીશું. જોનાચાર્યોનો આ સહજ સુખના સંબંધમાં શું અભિપ્રાય છે તે હવે ટાંકું છું.

(૧) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય શ્રી પ્રવચનસારમાં કહે છે:-

સોક્ષ્મં વા પુણ વુક્ષ્મં, કેવલળાણિસ્સ નત્થિ વેહગદં ।
અમ્હા મર્ધિવિયસં, જાણં તમ્હા વુ તં જેયં ॥ ૨૦ ॥

કેવળી અરિહંતપ્રભુને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન તથા સુખ દુઃખ નથી.
પરંતુ સહજ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને સહજ અતીન્દ્રિય સુખ છે.

નિમિરહરા જહ વિઢ્ઠી, જણસ્સ કીલેણ નત્થિ કાવલ્લં ।
તવ સોક્ષ્મં સયમાદા, વિસયા કિં તત્થ કુલ્લંતિ ॥ ૬૯ ॥

જેની દ્રષ્ટિ-નેત્ર આંખ અંધારામાં જોઈ શકે છે તેને દીપકની
કાંઈ જરૂર નથી, તેમ સ્વયં આત્મા સહજ સુખરૂપ છે તો પછી
ઇન્દ્રિયોના વિષયોની શી આવશ્યકતા છે?

સોક્ષ્મં સહાવસિદ્ધં, નત્થિ સુરાણંપિ સિદ્ધિમુવેશે ।
તે વેહવેદ્ધણઢા રમંતિ વિસયેસુ રમ્મેસુ ॥ ૭૫ ॥

સુખ તો આત્માનો સ્વભાવ છે. તે સ્વાભાવિક સુખ તો
દેવોને પણ હોતું નથી. તેથી તે દેહની વેદનાથી પીડિત થઈ રમણિક
વિષયોમાં રમે છે.

તં વેદવેદવેદં અદિવરણસહં ગુહં નિલોચસ્સ ।
પણમંતિ જે મણુસ્સા, તે સોક્ષ્મં અક્કલયં જંતિ ॥ ૮૫ ॥

જે મનુષ્ય, દેવેદના પણ દેવ, સાધુમાં ઉત્તમમાં પણ શ્રેષ્ઠ, તથા
લોકના ગુરુ એવા શ્રી અરિહંત પ્રભુને બાવથી નમસ્કાર કરે છે તે
અવિનાશી સહજસુખને પામે છે.

વદ્ધિ રલો જિલ્લં મંતુહો હોહિ જિલ્લમેદ્ધિ ।
પદેણ હોહિ તિત્તો તો હોહિદિ ઉત્તમં સોક્ષ્મં ॥ ૨૧૯ ॥

આ આત્મસ્વરૂપમાં નિત્ય રક્ત થા, એમાંજ સંતોષ રાખ,
એમાંજ તૃપ્ત રહે તો તને ઉત્તમ સહજ સુખ પ્રાપ્ત થશે.

(૨) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય, સમયસારમાં કહે છે:—

જો સમયપાહુદમિણં પઢિદૂળય અચ્છતજ્ઞદો જાતું ।
અચ્છે ઠાહિદિ ચંદા સો પાવદિ ઉત્તમં સુક્ષ્મં ॥ ૪૩૭ ॥

જે આ સમયસાર ગ્રંથને વાંચી, ગ્રંથના અર્થ અને ભાવોને
જાણી, શુદ્ધ આત્મિક પદાર્થમાં સ્થિર થશે તે ઉત્તમ સુખને પામશે.

(૩) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દર્શનપાહુડમાં કહે છે :—

લઙ્કૂળ ય મણુયસં સહિયં તદ્દ ઉત્તમેણં ગુણેણ ।
લઙ્કૂળ ય સમ્મતં અવલયસુક્ષ્મં લહદિ મોક્ષં ચ ॥૩૪॥

ઉત્તમ જોત્રસહિત મનુષ્યપણું પામી પ્રાણી સમ્યક્દર્શનને પામી
અવિનાશી સુખને તથા મોક્ષને પામે છે.

(૪) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય, ચારિત્રપાહુડમાં કહે છે :—

ચારિત્તસમારુદ્ધો અપ્પાસુ પરં જ રૂહપ જાણી ।
પાવદ્દ મદ્દરેણ સુહં અણોવમં જાણ ણિચ્છયદો ॥૪૩॥

જે યાત્રી આત્મા ચારિત્રને ધારણ કરી, પરભાવ અને પદાર્થને
આત્મામાં ન જોડે—સર્વપરથી રાગદ્વેષ છોડે તે યાત્રી શીઘ્ર અનુપમ
સહજસુખને પામે છે એમ જાણી.

(૫) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ભાવપાહુડમાં કહે છે :—

માવેહ માવસુહં અપ્પા સુવિરુદ્ધિનિમ્મલં ચેવ ।
લહુ ચડગદ્દ ચડગં જદ્દ રુદ્ધસિ સાસયં સુક્ષ્મં ॥૬૦॥

ચારગતિરૂપ મંસારથી છૂટી શીઘ્ર સાશ્વત સહજ સુખને ધૃષ્ટિ
છે તે ભાવોને શુદ્ધ કરી, શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરે.

સિવમજરામરલિંગમણોવમમુત્તમં પરમવિમલમતુલં ।
વક્તા વરસિદ્ધિસુહં જિણભાવણમાભિયા જીવા ॥ ૧૬૨ ॥

જે જિનભાવના (પરમશાંત-ઉપશમભાવ)ને ભાવે છે તે જીવ ઉત્તમ મુક્તિસુખને પામે છે. જે સુખ કલ્યાણરૂપ છે, અજર છે, અમર છે, અનુપમ છે, ઉત્તમ છે, શ્રેષ્ઠ છે, પ્રશંસનીય છે, શુદ્ધ છે, મહાન છે.

(૬) શ્રી કુંદકુંદસ્વામી મોક્ષપાહુડમાં કહે છે :—

મયમાયકોહરહિઓ લોહેણ વિવજ્ઞિઓ ય જો જીવો ।
 ગિમ્મલસહાવજુત્તો સો પાવહ ઉત્તમં સોક્ષ્મં ॥૪૫॥

જે જીવ મદ, માયા, ક્રોધ, લોભથી રહિત છે, નિર્મળસ્વભાવથી યુક્ત છે તે ઉત્તમ સહજ સુખને પામે છે.

વેરગ્ગપત્તો સાહુ પરવવ્વપરમ્મુહો ય જો હોદિ ।
 સંસારસુહવિરત્તો સગસુદ્ધસુહેસુ મણુરત્તો ॥ ૧૦૧ ॥

જે સાધુ વૈરાગ્યવાન છે, પરદ્રવ્યથી પરંગમુખ છે, સંસારના સુખથી વિરક્ત છે તેજ પોતાના આત્મિક શુદ્ધ સહજ સુખમાં લીન હોય છે.

(૭) શ્રી વટ્ટકેરસ્વામી-મૂલાચાર-દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાં દર્શાવે છે :—

ઉવસમ કયા ય સંતી વહ્દહ વેરગ્ગદા ય જહજહ સે ।
 તહ તહ ય મોક્સસોક્ષ્મં મક્કજીણં ભાવિયં હોદ ॥૬૩॥

જેમ જેમ શાંતભાવ, દયા, ક્ષમા, વૈરાગ્ય વર્ધમાન થાય છે તેમ તેમ અવિનાશી સહજ મોક્ષ સુખની ભાવના વર્ધમાન થાય છે, અધિક અધિક સુખ અનુભવમાં આવે છે.

ઉવસમલ્લભમિસ્સં વા ચોર્ધિ લક્ખૂણ મવિયપુંહરિઓ ।
 તવસંજમસંજુત્તો મક્કલ્લયસોક્ષ્મં તદા લહદિ ॥ ૭૦ ॥

જે ભગ્ય ઉપશમ, ક્ષાયિક કે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી તપ, સંયમ પાલશે તો તે અક્ષય સહજ સુખને પામશે.

(૮) શ્રી વટ્ટકેરસ્વામી-મૂલાચાર, અણુગારભાવનામાં લખે છે :—

પગંતં મગંગતા સુસમળા ઘરગંધહત્થિણો ધીરા ।

સુકજ્ઞાણરશોવા મુત્તિસુહં ઉત્તમં પત્તા ॥ ૨૦ ॥

જે ઉત્તમ સાધુ એકાંતને શોધવાવાળો છે, ગંધ હસ્તિ સમાન ધીર છે અને શુક્લધ્યાનમાં રક્ત-લીન છે તે ઉત્તમ મુક્તિ સુખને પામે છે.

(૯) શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં જણાવે છે.

કુરિતમલકલંકમષ્ટકં નિરુપમયોગવલ્લેન નિર્દહન્ ।

અભવભવસૌર્યવાન્ ભવાન્ ભવતુ મમાપિ ભવોપશાંતયે ॥

હે સુવ્રતસ્વામી ! આપે અનુપમ ધ્યાનના બળથી આઠ કર્મભળ કલંકને ભસ્મીભૂત કર્યું, મોક્ષના સહજ સુખને પ્રાપ્ત કરી પરમ સુખી થયા. આપના પ્રસાદથી મારો મંસાર પણ અંત પામે.

(૧૦) સ્વામી સમંતભદ્ર, રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં સમજાવે છે:-

જન્મજરામયમરણૈઃ શોકૈર્લુઃકૌર્ભયૈશ્ચ પરિમુક્તમ્ ।

નિર્વાણં શુદ્ધસુખં નિઃશ્રેયસમિશ્વતે નિત્યમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

જન્મ, જરા, રોગ, મરણ, શોક, દુઃખ અને સાતભયથી રહિત, અવિનાશી તથા કલ્યાણમય સહજ શુદ્ધ સુખ તે મોક્ષ કહેવાય છે.

(૧૧) શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી ઇષ્ટોપદેશમાં કહે છે:-

સ્વસંવેદનસુઘટકસ્તનુમાત્રો નિરત્યયઃ ।

અત્યંતસૌખ્યવાનાત્મા લોકાલોકવિલોકનઃ ॥ ૨૧ ॥

આ આત્મા આત્માનુભવથી પ્રગટ થાય છે, દેહ પ્રમાણુ છે, અવિનાશી છે, અત્યંત સહજ સુખથી પૂર્ણ છે અને લોકાલોકને જોવાવાળો છે.

આત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠસ્થ ઈશ્વરહરિઃસ્થિતેઃ ।

આવતે પરમાનંદઃ કશ્ચિદ્યોગેન યોગિનઃ ॥ ૪૭ ॥

જે યોગી વ્યવહારના પ્રયોગથી દૂર રહી આત્મભાવનામાં લીન થાય છે તેને યોગાભ્યાસ દ્વારા કોઈ અપૂર્વ પરમાનંદમય સહજસુખ પ્રાપ્ત હોય છે.

(૧૨) શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી સમાધિશતકમાં કહે છે:-

પ્રત્યાલ્પ્ય વિષયેભ્યોઽહં માં મયૈવ મયિ સ્થિતમ્ ।

બોધાત્માનં પ્રપન્નોઽસ્મિ પરમાનંદનિર્ઘૃતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

ન્યારે હું ઇન્દ્રિયના વિષયોથી અલગ થઈ, પોતાનીદ્વારા પોતાને પોતાનામાં સ્થાપિત કરું છું ત્યારે પરમાનંદમય સહજ સુખથી પૂર્ણ જ્ઞાનમય ભાવને પ્રાપ્ત કરું છું.

સુખમારબ્ધયોગસ્ય બહિર્દુઃસ્વમયાત્મનિ ।

બહિરેવાસુખં સૌખ્યમધ્યાત્મં માવિતાત્મનઃ ॥ ૫૨ ॥

જે ધ્યાનનો પ્રારંભ કરે છે તેને આત્મામાં કષ્ટ અને બહાર સુખ જણાય છે. પરંતુ જેની આત્મભાવના દ્રઢ થઈ ગઈ છે તેને બહાર દુઃખ અને આત્મામાં સહજસુખ અનુભવમાં આવે છે. “ પરિણામમાં તો જે અમૃતજ છે, પણ પ્રથમ દશાએ કાળકૂટ વિષની પેઠે મુંઝવે છે એવા શ્રી સંયમને નમસ્કાર. ”

(૧૩) શ્રી ગુણભદ્રાચાર્ય. આત્માનુશાસનમાં ઉપદેશ છે:-

સ ધર્મો યત્ર નાધર્મસ્તત્સુખં યત્ર નાસુખં ।

તજ્ઞાનં યત્ર નાજ્ઞાનં સાગતિર્યત્ર નાગતિઃ ॥ ૫૬ ॥

તે જ ધર્મ છે જ્યાં અધર્મ નથી. તે જ સુખ છે જ્યાં દુઃખ નથી. તે જ જ્ઞાન છે જ્યાં અજ્ઞાન નથી. તે જ ગતિ છે. જ્યાંથી બીજી ગતિ થતી નથી.

આરાખ્યો મગવાન્ જગજ્ઞયગુરુર્હૃતિઃ સતાં સમ્મતા ।

ક્લેશસ્તશ્ચાન્નસ્મૃતિઃ ક્ષતિરપિ પ્રપ્રક્ષયઃ કર્મણામ્ ॥

સાધ્યં સિદ્ધિસુખં કિયાન્ પરિમિતઃ કાલો મનઃસાત્રનમ્ ।

સમ્યક્ ચેતસિ ચિન્તયન્તુ વિધુરં કિં વા સમાધૌ બુધાઃ ॥૧૧૨॥

સમાધિ-ધ્યાનમાં આરાધના તો ત્રણ જગતના ગુરુ ભગવાનની થાય છે. પ્રવૃત્તિ તો ઉત્તમ પુરુષોએ પ્રશંસવા યોગ્ય છે; કષ્ટ તો માત્ર ભગવાનના ચરણોનું સ્મરણ કરવું એટલું જ છે. ખચે માત્ર કર્મોની ધણી નિર્જરા હોય છે એજ છે, તેમાં કાળ ફટલો લાગે ? એજ ઘડી જેટલા થોડા સમયમાંજ તે સિદ્ધ થાય છે. સાધન પણ માત્ર પોતાનું મન અને કૃણ તો જુઓ મોક્ષનું સહજ અર્તાદ્રિય સુખ શાશ્વતકાળ સુધીનું છે. એનો સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર કરો. સમાધિમાં કંઈ કષ્ટ નથી પરંતુ સહજ સુખનો પરમ લાભ છે.

ત્યજતુ તપસે ચક્રં ચક્રી યતન્તપસઃ ફલં ।

સુખમનુપમં સ્વોત્થં નિત્યં તતો ન તદ્વદ્ભુતમ્ ॥

ઈદમિહ મહચ્ચિત્રં યત્તદ્વિષં વિષયાત્મકં ।

પુનરપિ સુધીસ્ત્યક્તં મોક્તું જહાતિ મહત્તપઃ ॥૧૬૫॥

ચક્રવર્તી તપને માટે ચક્રરત્નનો ત્યાગ કરે છે કારણ કે તપનું કૃણ અનુપમ, આત્માથી ઉત્પન્ન (સ્વાધીન) શાશ્વત સહજ સુખની પ્રાપ્તિ છે. આમાં તો કંઈ આશ્ચર્ય નથી પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે જે કોઈ સુબુદ્ધિ ત્યાગેલા વિષસમાન વિષયસુખને પુનઃ ભોગવવા મહાન એવા તપને છોડી દે છે.

સુખી સુખમિહાન્યત્ર દુઃખી દુઃખં સમશ્નુતે ।

સુખં સકલસંન્યાસો દુઃખં તસ્ય વિપર્યયઃ ॥૧૮૭॥

આ લોકમાં સહજ સુખ પામી જે સુખી છે તે પરલોકમાં સુખી રહે છે. જે અહીં તૃષ્ણાથી દુઃખી છે તે પરલોકમાં દુખી રહે છે. વસ્તુતઃ જ્યાં સર્વ પદાર્થોના મોહનો ત્યાગ છે ત્યાં સુખ છે, જ્યાં પરવસ્તુઓનું ગ્રહણ છે ત્યાં દુઃખ છે.

માત્મન્માત્મવિલોપનાત્મચરિતૈરાસોદ્ધુરાત્મા ચિરં

સ્વાત્મા સ્યાઃ સકલાત્મનીનચરિતૈરાત્મીકૃતૈરાત્મનઃ ॥

માત્મેત્યાં પરમાત્મતાં પ્રતિપતન્પ્રત્યાત્મવિધ્યાત્મકઃ ।

સ્વાત્મોડત્યાત્મસુખો નિવીદસિ હસન્નખ્યાત્મમખ્યાત્મના ॥૧૯૩॥

હે આત્મન! તું આત્મજ્ઞાનનો લોપ કરનાર વિષયકષાયાદિમાં પ્રવૃત્ત થઈ ચિરકાળથી દુરાચારી રહ્યો છે. હવે જો તું આત્માનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ કરનાર જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિક તારા પોતાના જ ભાવોને ગ્રહણ કરે તો તું શ્રેષ્ઠ પરમાત્માની દશાને પ્રાપ્ત થાય અને કૈવલ્યજ્ઞાની થાય તથા પોતાના આત્માથી જ ઉત્પન્ન સ્વાધીન આત્મિક સહજ સુખથી પ્રકાશમાન થાય અને પોતાના શુદ્ધાત્મિક ભાવો સહિત પોતાના અધ્યાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય.

સ્વાધીન્યાદદુઃખમગ્નાસોસ્તુ જનં ચદિ તપસ્વિનામ્ ।

સ્વાધીનસુખસમ્પન્ના ન સિદ્ધાઃ સુખિનઃ કથન્ ॥૨૬૭॥

જે તપસ્વી સ્વાધીન છે તે કાયકલેશ તપનું દુઃખ બહારથી બોગવતો દેખાય છે પરંતુ અંતરંગમાં સુખી છે. તો પરમ સ્વાધીન સુખથી પૂર્ણ સિદ્ધ ભગવાન સદા સુખી કેમ ન હોય ! સિદ્ધ સહજ સુખમાં સદા મગ્ન રહે છે.

(૧૪) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય પુરૂષાર્થસિદ્ધયુપાયમાં કહે છે:—

કૃતકૃત્યઃ પરમપદે પરમાત્મા સકલવિષયવિષયાત્મા ।

પરમાનન્દનિમગ્નો જ્ઞાનમયો નન્દતિ સદૈશ્વ ॥ ૨૨૪ ॥

પરમપદમાં સ્થિત, સર્વ પદાર્થોને જાણનાર, કૃતકૃત્ય, જ્ઞાનમય પરમાત્મા સદા પોતાના પરમાનંદમાં મગ્ન રહે છે.

(૧૫) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય તત્ત્વાર્થસારમાં જણાવે છે :—

સંસારવિષયાતીતં સિદ્ધાશામગ્ન્યજં સુખમ્ ।

અવ્યાબાધમિનિ પ્રોક્તં પરમં પરમર્ષિનિઃ ॥૪૬-૮॥

સિદ્ધભગવાનને સંસારના વિષયોથી અતીત, બાહ્યરહિત, અવિનાશી ઉત્કૃષ્ટ સહજ સુખ હોય છે એમ પરમ ઋષિઓએ કહ્યું છે.

પુણ્યકર્મવિપાકાન્ન સુખમિદેન્દ્રિયાર્થજમ્ ।

કર્મજ્ઞેશવિમોહાન્ન મોક્ષે સુખમનુત્તમમ્ ॥૪૯-૮॥

સંસારમાં પુણ્યકર્મના વિપાક (ફળ)થી ઈંદ્રિયોનું ઇષ્ટ સુખ ભાસે છે પરંતુ મોક્ષમાં સર્વ કર્મના કલેશ મટી જવાથી સ્વાભાવિક અનુ-પમ ઉત્તમ સુખ છે.

(૧૬) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય સમયસાર કલશમાં કહે છે :-

चैद्रूप्यं जडरूपतां च दधनोः कृत्वा विभागं द्वयो-
रन्तर्द्वारणद्वारेण પરિતો જ્ઞાનસ્ય રાગસ્ય ચ ।

મેદજ્ઞાનમુદેતિ નિર્મલમિદં મોદધ્વમધ્યાસિતાઃ

શુદ્ધજ્ઞાનઘનૌઘમેકમધુના સન્તો દ્વિતીયચ્યુતાઃ ॥૨-૫॥

રાગપણું તે જડનો ધર્મ છે, આત્માનો ધર્મ ચૈતન્યપણું છે. એ પ્રમાણે રાગ અને જ્ઞાન ગુણનું નિર્ભંગ ભેદજ્ઞાન જ્યારે ઉદય પામે છે ત્યારે તો હે ! સંતપુરૂષો, રાગથી ઉદાસીન થઈ શુદ્ધ જ્ઞાનમય એક આત્માનો જ અનુભવ કરી તેમાં લીન થઈ સહજ સુખનો આસ્વાદલો.

एकमेव हि तत्स्वाद्यं त्रिपदामपदं पदम् ।

અપદાન્યેવ માસન્તે પદાન્યન્યાનિ યત્પુરઃ ॥૭-૬ અધ્યાય

કલશ ગાથા ૧૩૯

જે પદમાં આપત્તિઓ નથી તે એક આત્માના શુદ્ધપદનો સ્વાદ લેવો જોઈએ જેથી સહજ સુખ પ્રાપ્ત થાય. તેના આગળ અન્ય સર્વે પદો અયોગ્ય જણાય છે.

य एव मुक्त्वा नयपक्षपातं स्वरूपगुप्ता निवसन्ति नित्यं ।

વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિન્તાસ્ત યે સાક્ષાદમૃતં પિવંતિ ॥૨૪-૨

અ. ક. ગા. ૭૦

જે કાષ્ઠ વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયનો પક્ષપાત ત્યાગી પોતાના આત્માના સ્વભાવમાં નિત્ય મગ્ન થઈ જાય છે, તે સર્વ વિકલ્પ જળોથી મુક્ત હોવાથી અને શાંત ચિત્ત હોવાથી સાક્ષાત્ સહજ સુખરૂપી અમૃતને પીવે છે.

યઃ પૂર્વભાવકૃતકર્મધિષ્ઠુમાણાં

મુંક્તે ફલાનિ ન સ્વલુ સ્યત પથ તૃપ્તઃ ।

આગતકલરમણીયમુદ્ધર્કરમ્યં

નિઃકર્મશર્મમયમેતિ દશાંતરં સઃ ॥ ૩૯-૨ અધ્યાય

ક. ગાથા ૨૩૨

જે કાષ્ઠ મહાત્મા પૂર્વે બાધિલાં કર્મરૂપી વિષયવૃક્ષોના ફળોને ભોગવતાં રંજનયમાન થતા નથી કિન્તુ પોતાનામાં જ તૃપ્ત રહે છે, તે કર્મરહિત સહજ સુખની એવી દશાને પહોંચે છે કે જેથી આ જન્મમાં પણ સુખી રહે છે અને આગામી કાળમાં પણ સુખી રહેશે.

અત્યંતં ભાવયિત્વા ચિરતમચિરતં કર્મણસ્તત્ફલાશ્ચ

પ્રસ્પૃષ્ઠં નાટયિત્વા પ્રલયનમસિલાજ્ઞાનસંચેતનાયાઃ ।

પૂર્ણં કૃત્વા સ્વભાવં સ્વરસપરિગતં જ્ઞાનસંચેતનાં સ્વાં

સાનન્દ્યં નાટયન્તઃ પ્રથમરસમિતઃ સર્વકાલં પિંશંતુ ॥૪૦-૧ અ.

ક. ગાથા ૨૩૩

જે કાષ્ઠ કર્મથી અને કર્મના ફળથી નિરંતર અત્યંત વિરક્ત-પણાની ભાવના કરી સંપૂર્ણ અજ્ઞાન ચેતનાના નાશને સ્પષ્ટપણે નૃત્ય કરાવી, અજ્ઞાન દશાને (નાશ કરી) આત્મિક રસથી પૂર્ણ પોતાની જ્ઞાનચેતનાથી પોતાના સ્વભાવને પૂર્ણ કરી તેને પોતાની અંદર દીન કરે છે તે શાંતરસથી પૂર્ણ સહજ સુખામૃતને સર્વકાળ પીવે છે.

(૧૭) શ્રી નાગસેનમુનિ તત્વાનુશાસનમાં કહે છે:—

તદેવાનુભવંશ્રાયમેકાકથં પરમુચ્છતિ ।

તથાત્માધીનમાનંદમેતિ વાચામગોચરં ॥૧૭૦॥

જે કાષ્ઠ પોતાના આત્માને અનુભવ કરતાં પરમ એકાગ્ર ભાવને પ્રાપ્ત કરી લે છે તે વચનથી અગોચર સ્વાધીન સહજ આનંદને પામે છે.

ન મુદ્ધાતિ ન સંશેતે ન સ્વાર્થાનિધ્યવસ્યતિ ।
 ન રજ્યતે ન ચ દ્વેષ્ટિ કિંતુ સ્વસ્થઃ પ્રતિક્ષણં ॥૨૩૭॥
 ત્રિકાલવિષયં જ્ઞેયમાત્માનં ચ યથાસ્થિતં ।
 જાનન્ પર્યંશ્ચ નિઃશેષમુદાસ્તે સ તદા પ્રભુઃ ॥૨૩૮॥
 અનંતજ્ઞાનહૃદયીર્યવૈતૃષ્ણ્યમયમધ્યયં ।
 સુખં આનુભવત્યેષ તત્રાતીંદ્રિયમચ્યુતઃ ॥૨૩૯॥
 નનુ ચાક્ષૈસ્તદર્શનામનુભોક્તુઃ સુખં ભવેત્ ।
 અતોન્દ્રિયેષુ મુક્તેષુ મોક્ષે તત્કીદૃશં સુખં ॥૨૪૦॥
 શ્નિ ચેન્મન્યસે મોહાત્તન્ન શ્રેયો મતં યતઃ ।
 નાઘાપિ ઘત્સ ત્વં ઘેતિ સ્વરૂપં સુખદુઃખયોઃ ॥૨૪૧॥
 આત્માયત્તં નિરાશાન્નમતીંદ્રિયમનશ્ચરં ।
 ઘાતિકર્મક્ષયોદ્ઘૂનં યત્તન્મોક્ષસુખં વિદુઃ ॥૨૪૨॥
 યત્તુ સંસારિકં સૌખ્યં રાગાત્મકમશાશ્વતં ।
 સ્વપરદ્રવ્યસંભૂતં તૃષ્ણાસંતાપકારણં ॥૨૪૩॥
 મોહદ્રોહમદક્રોધમાયાલોભનિબંધનં ।
 દુઃખકારણંબધસ્ય હેતુત્વાદ્દુઃખમેવ તત્ ॥૨૪૪॥
 તન્મોહસ્યૈવ માહાત્મ્યં વિષયેભ્યોઽપિ યત્ સુખં ।
 યત્પટોલમપિ સ્વાદુ ઋષ્મણસ્તદ્વિજૃંભિતં ॥૨૪૫॥
 યદ્વત્ત્વચ્ચક્રિણાં સૌખ્યં યદ્વત્ત્વસ્વર્ગે દિશૌકસાં ।
 કલયાપિ ન તત્સુલ્યં સુખસ્ય પરમાત્મનાં ॥૨૪૬॥

શુદ્ધ દશામાં આ આત્મા નથી મોહ કરતો, નથી સંશય કરતો,
 નથી જ્ઞેય પદાર્થોમાં અમભાવ રાખતો, નથી રાગ કરતો કે નથી
 દ્વેષ કરતો, પરંતુ પ્રતિસમય પોતાના સ્વરૂપમાં ક્ષીન રહે છે. ત્રણે
 કાળના સર્વ બાળુવા યોગ્ય પદાર્થોને તથા પોતાને પણ તથાસ્પ
 બાળુ છે જેને છે ત્યારે તે પ્રભુ ઉદાસીન પીતરાગ બની રહે છે.

અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય અને તૃષ્ણાના અભાવ સ્વરૂપ, અવિનાશી, અતીન્દ્રિય તથા અવ્યય સહજ સુખનો તે અચ્યુત ભગવાન અનુભવ કરતા રહે છે, ઇન્દ્રિયોથી પદાર્થોને ભોગવવાથી તો સુખ હોષ શકે છે પરંતુ મોક્ષમાં જ્યાં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી કેવી રીતે સુખ હોષ શકે ? તું એમ માનતો હોય તો તે યોગ્ય નથી. હે વત્સ ! હજી તું સુખ તથા દુઃખના સ્વરૂપને જાણતો નથી, મોક્ષનું સહજ સુખ સ્વાધીન છે, બાધારહિત છે, ઇન્દ્રિયાતીત છે, અવિનાશી છે અને આર ધાતિ કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન છે. જે સંસારનું સુખ છે તે રાગરૂપ છે, ક્ષણિક છે, પોતાના અને પર પદાર્થના આધારે હોય છે અને તૃષ્ણાના તાપને વધારનાર છે, મોહ, દ્વેષ, મદ, ક્રોધ, માયા, લોભનું કારણ છે અને તેથી દુઃખરૂપી ક્ષણ આપનાર કર્મબંધનું કારણ છે તેથી તે દુઃખરૂપજ છે. વિષયોથી સુખ થાય છે એ કદપના તે માત્ર મોહનો જ મહિમા છે. જેમ કફના રોગીને કડવાં પટોલ પણ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. ચક્રવર્તી રાજાનું સુખ અને સ્વર્ગના દેવોનું સુખ આ પરમાત્માના સહજ સુખની કિંચિત્પણ તુલના કરી શકતું નથી.

(૧૮) શ્રી પાત્રકેશરી મુનિ પાત્રકેશરીસ્તોત્રમાં કહે છે :—

પરેઃ કૃપણદેવકૈઃ સ્વયમસત્સુલૈઃ પ્રાર્થ્યતે ।

સુલં યુવતિસેવનાદિપરસન્નિધિપ્રત્યયમ્ ॥

ત્વયા તુ પરમાત્મના ન પરતો યતસ્તે સુલં ।

વ્યપેતપરિણામકં નિરુપમં ધ્રુવં સ્વાત્મજં ॥૨૮॥

અન્ય જે યથાર્થ દેવ નથી, જેને સાચું સુખ પ્રાપ્ત નથી તે પરપદાર્થથી ઉત્પન્ન સ્ત્રીસેવનાદિક સુખની આકાંક્ષા રાખે છે પરંતુ આપ તો પરમાત્મા છો, પરપદાર્થથી ઉત્પન્ન સુખ આપને નથી, આપનું સહજ સુખ પલટાય નહિ, એવું સ્વાધીન, અવિનાશી અને નિરૂપમ છે.

(૧૯) શ્રી દેવસેનાચાર્ય તત્ત્વસારમાં કહે છે :—

જા કિંચિવિ ચલહ મળો જ્ઞાણે જોઈસ્સ ગહિય જોયસ્સ ।
તાવ ન પરમાણંદો ઉપ્પજ્ઞહ પરમસોક્કલ્યનો ॥૬૦॥

ધ્યાનને વિષે જ્યાં સુધી યોગી-ધ્યાનીનું મન ચંચળ છે ત્યાં સુધી તે પરમ સહજ સુખકારી પરમાનંદનો લાભ મેળવી શકતો નથી.

(૨૦) શ્રી યોગેન્દ્રાચાર્ય યોગસારમાં કહે છે :—

જો ગિમ્મહ અપ્પા મુણહ વયલંજનુસંજુતુ ।
તત્ત લહુ પાવહ તિદ્ધ સુદ્ધ રૂપ વિગગાહહ વુત્તુ ॥૬૧॥

જે કોઈ વ્રતને સંયમ સહિત યુક્ત થઈ નિર્ભંગ આત્માને ધ્યાવે છે તે શીઘ્ર સહજ સિદ્ધ સુખને પામે છે એમ જિનેન્દ્રભગવાને કહ્યું છે.

અપ્પય અપ્પુ મુણંતયહં કિણ્ણેહા ફલુ હોહ ।

કેવલણાણુ વિપરિણવહ સાસય સુલ્લુ લહેહ ॥૬૨॥

આત્માદ્વારા પોતાના આત્માનું મનન કરવાથી અપૂર્વ ફળ કેમ ન થાય ? કેવળ જ્ઞાન પ્રગટે છે; તથા અવિનાશી સહજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાગારુ વિ ણાગારુહુ વિ જો અપ્પાણિ વસેહ ।

સો પાવહ લહુ તિદ્ધસુદ્ધ જિણવરુ પમ મખેહ ॥૬૩॥

ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ હોય પણ જે કોઈ આત્મામાં રમણ કરશે તે શીઘ્ર સહજ સિદ્ધ સુખને પામશે એમ જિનેન્દ્રભગવાને કહ્યું છે.

જો સમ્મત્તપહાણુ વુદ્ધ સો તયલોહ પહાણુ ।

કેવલણાણ વિ સહ લહહ સાસયસુલ્લુલ્લણિહાણુ ॥૬૪॥

જે જ્ઞાની વિશેષતાથી (પ્રધાનપણે) સમ્યક્દર્શનવંત છે, તે ત્રણે લોકમાં પ્રધાન છે; તે જ અવિનાશી સહજ સુખના ભંડારરૂપ કેવળજ્ઞાનને પામી શકશે.

જો સમસુલ્લણિલોણ વુદ્ધ પુણ પુણ અપ્પ મુખેહ ।

કમ્મકક્કત્ત કરિ સો વિ પુદ્ધ લહુ ણિચ્છાણ લહેહ ॥૬૫॥

જે શુદ્ધિમાન સહજ સમમુખમાં લીન થઈ વારંવાર આત્માનું
ધ્યાન કરે છે તે કર્મોના ક્ષય કરી શીઘ્ર નિર્વાણને પામે છે.

જો મળ્યા સુદ ત્રિ મુળદ મસુદસરીરવિમિણુ ।
સો જાણદ સઠ્ઠદ સયલુ સાસયસુક્ષ્મહલીણુ ॥૧૪॥

જે આ અપવિત્ર શરીરથી બિન્ન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ
કરે છે તે સર્વ શાસ્ત્રોને જાણે છે તથા તે અવિનાશી સહજ
મુખમાં લીન છે.

ચક્ષિય સયલત્રિયપ્પયદં પરમસમાદિ લહંતિ ।
જં વેદદિ માણંદ કુડુ સો સિવસુક્ષ્મ મગંતિ ॥૧૬॥

જે સર્વ સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત થઈ પરમ સમાધિને પામે છે
તે જે સહજ મુખને વેદે છે તેને મોક્ષમુખ કહ્યું છે.

(૨૧) શ્રી અમિતગતિઆચાર્ય તત્ત્વભાવનામાં કહે છે :—

સર્વદ્વઃ સર્વદર્શી ભવમરણજરાતંકશોકચ્યતીનો ।
હજ્જ્વાત્મીયસ્વભાવઃ ક્ષતસકલમલઃ શશ્વદાત્માનપાયઃ ॥
વક્ષૈઃ સંકોચિતાક્ષૈર્ભવમૃતિચકિતૈર્લોકયાત્રાનપેક્ષૈઃ ।
નદ્યાવાધાત્મનીનસ્થિરત્રિષદસુખપ્રાપ્તયે ચિંતનીયઃ ॥૧૨૦॥

જે કોઈ બાધારહિત, આત્મિક, સ્થિર, નિર્ભળ સહજ મુખને
પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તે ચતુર પુરૂષને ઉચિત છે કે જન્મ મરણથી
બચીત થઈ, સંસાર પરિભ્રમણથી ઉદાસીન થઈ, ઈંદ્રિયોને સંકામી
તે પરમાત્માનું ચિંતવન કરે કે જે સર્વદ્ય છે, સર્વદર્શી છે, જન્મ,
મરણ, જરા, રોગ અને શોકથી રહિત છે, પોતાના આત્મસ્વભાવમાં
લીન છે, સર્વ મળથી રહિત છે અને સદા અવિનાશી છે.

મલિન્નસિકૃષિ વિદ્યાશિલ્પધાણિજ્યયોગૈઃ ।
તત્તુધનસુતહેતોઃ કર્મ ચાદકરોષિ ॥

सकृदपि यदि तादृक् संयमार्थं विधत्से ।

सुखममलमनंतं किं तदा नाश्नुषेऽलम् ॥६६॥

હે જાન્ય ! જોવો પરિશ્રમ તું શરીરરક્ષા, ધનપ્રાપ્તિ અને પુત્ર લાભને માટે અસિ, મસિ, કૃષિ, વિદ્યા, શિલ્પ અને વાણિજ્ય એ છ પ્રકારની આજીવિકાનાં સાધનોમાં ગુંથાઈને કરે છે તેવો પરિશ્રમ એકવાર પણ સંયમને માટે આદરે તો નિર્મલ, અનંત સહજ સુખ કેમ ન ભોગવી શકે ? અવશ્ય પરમાનંદને પામીશ.

(૨૨) શ્રી પદ્મનંદિમુનિ ધમ્મરસાયણુમાં કહે છે :—

मव्वावाहमणंतं जह्या सोफलं करेह जीवाणं ।

तद्धा संकरणामो होइ जिणो णत्थि संदेहो ॥१२५॥

જિનેન્દ્રના સ્વરૂપના ધ્યાનથી જીવોને બાધારહિત અને અનંત સહજ સુખ પ્રાપ્ત હોય છે તેથી તે જિનેન્દ્રને “ શંકર ” ના નામથી સંબોધે છે, તેમાં સંદેહ નથી.

अह इच्छुय परमपयं अठशावाहं अजोयमं लोकनं ।

तिहुवणवंदियचलणं णमह जिणंइं पयसेण ॥१३१॥

જો તું બાધારહિત, અનુપમ સહજ સુખથી પૂર્ણ પરમપદને
 ઇચ્છે છે તો ત્રણ હોકાને વંદનિક જેના ચરણુ છે એવા જિનેદ્ર ભગ-
 વાનને બાવપૂર્વક નમસ્કાર કર.

ण वि अत्थि माणुसाणं आदसमुत्थं चिय विवयातीदं ।

अव्युच्छिन्नं च सुहं अजोवमं जं च सिद्धाणं ॥१९०॥

સિદ્ધભગવાનને જેવું આત્માથી ઉત્પન્ન, વિષયોથી રહિત, અનુ-
પમ, અવિનાશી સુખ છે તેવું સુખ મનુષ્યોને પણ નથી હોતું.

(૨૩) શ્રી કુલભદ્રાચાર્ય સારસમુચ્ચયમાં કહે છે.

कामक्रोधस्तथा मोहस्त्रयोऽप्येते महाद्विषः ।

पतेन निर्जिता यावत्तावत्सौख्यं कुतो नृणाम् ॥२६॥

જ્યાં સુધી મનુષ્યે કામ, ક્રોધ અને મોહ એ ત્રણ શત્રુઓને જીત્યા નથી પણ તેમને વશ પોતે વર્તે છે ત્યાં સુધી સહજ સુખ કેવી રીતે મળી શકે ?

ધર્મં યથા સદા કાર્યો મુક્ત્વા વ્યાપારમન્યતઃ ।

યઃ કરોતિ પરં સૌહ્યં યાવન્નિર્વાણસંગમઃ ॥૬૮॥

પરપદાર્થ ઉપરનો રાગ તજી—સર્વ અન્ય પ્રવૃત્તિ તજી તારે સદા ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. તે ધર્મ સહજ ઉત્તમ સુખને આપતો રહે છે અને અંતે મોક્ષનો મેળાપ કરાવે છે.

ધર્મામૃતં સદા પેયં દુઃખાતંકચિનાશનમ્ ।

યદ્દિમન્ પીતે પરં સૌહ્યં જીવાનાં જાયતે સદા ॥૬૯॥

દુઃખરૂપી રોગને નાશ કરવાવાળા ધર્મરૂપી અમૃતનું પાન સદા કરવું તે પીવાથી સદા જીવોને સહજ અને ઉત્તમ સુખ પ્રગટે છે.

ધર્મં યથા સદા જ્ઞાતા જીવાનાં દુઃખસંકટાત્ ।

તસ્માત્કુરુત મો યત્નં યજ્ઞાનંતસુખપ્રદે ॥૭૦॥

યસ્વયા ન કુતો ધર્મઃ સદા મોક્ષસુખાગ્રહઃ ।

પ્રસન્નમનસા ચેન તેન દુઃખી ભવાતીહ ॥૭૧॥

દુઃખ સંકટોથી જીવતી સદા રક્ષા ધર્મજ કરે છે. તેથી આ અનંતસુખને આપનાર ધર્મમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રસન્ન મન સહિત મોક્ષસુખપ્રદ ધર્મનું સેવન તે હજી સુધી કર્યું નથી તેથી તું દુઃખી રહ્યો છે.

દિગ્વિપ્રસરં રુદ્ધ્વા સ્વાત્માનં વશમાનવેત્ ।

ચેન નિર્વાણસૌહ્યસ્ય માઝનં ત્વં પ્રપત્સ્વસે ॥૧૩૪॥

ઈન્દ્રિયોના ફેલાવાને (પ્રવૃત્તિને) રોકી, પોતાના આત્માને પોતાને વશ કરે તો તું અવશ્ય નિર્વાણનું સહજ સુખ પામી શકીશ.

રાષે રોષં પરં કૃત્વા માને માનં વિધાય ચ ।

સંને સંગં પરિત્યજ્ય સ્વાત્માધીનમ્સુખં કુરુ ॥૧૯૧॥

ક્રોધ પ્રત્યે અરાખર ક્રોધ કરી, માનથી માનનો તિરસ્કાર કરી
પરિગ્રહને વિષે પરિગ્રહને તજી સ્વાધીન સહજ સુખને પ્રાપ્ત કર.

આર્તરોદ્રપરિત્યાગાદ્ ધર્મશુક્લસમાશ્રયાત્ ।

જીવઃ પ્રાપ્નોતિ તિર્વાળમનન્તસુખમચ્યુતં ॥૨૨૬॥

આર્તધ્યાન ને રોદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરવાથી અને ધર્મધ્યાન ને
શુક્લધ્યાનનો આશ્રય કરવાથી જીવ મોક્ષના અનન્ત અને અવિનાશી
સહજ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

નિર્મમત્ત્વે સદા સૌભ્યં સંસારસ્થિતિચ્છેદનમ્ ।

જાયતે પરમોત્કૃષ્ટમાત્મનઃ સંસ્થિતે સતિ ॥૨૨૫॥

સર્વ પરપદાર્થોની મમતા ત્યાગવાથી અને આત્મામાં સ્થિત
થવાથી પરમોત્કૃષ્ટ સહજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સંસારની સ્થિતિને
છેદી નાખે છે.

પ્રજ્ઞા તથા ચ મૈત્રી ચ સમતા કરુણા ક્ષમા ।

સમ્યક્ત્વસહિતા સેવ્યા સિદ્ધિસૌભ્યસુખપ્રદા ॥૨૬૭॥

સમ્યક્દર્શનપૂર્વક બેદ વિજ્ઞાન, સર્વ સાથે મૈત્રીભાવ, સમતા,
દયાભાવ અને ક્ષમાને સદા સેવવાં જોઈએ. તેથી નિવાર્ણનું સહજ
સુખ પ્રાપ્ત થશે.

આત્માધીનં તુ વત્સૌભ્યં તત્સૌભ્યં વર્ણિતં કુદૈઃ ।

પરાધીનં તુ યત્સૌભ્યં દુઃખમેવ ન તત્સુખં ॥૩૦૧॥

જે આત્માથી ઉત્પન્ન સ્વાધીન સુખ છે તેને જ વિદ્વાનોએ
સુખ કહ્યું છે. જે પરાધીન ઇન્દ્રિય સુખ છે તે સુખ નથી પણ દુઃખજ છે.

પરાધીનં સુખં કષ્ટં રાજામાપિ મહૌજસાં ।

નસ્માદેતત્ સમાલોચ્ય આત્માયત્તં સુખં કુરુ ॥૩૦૨॥

મોટા પ્રતાપી રાજાઓનું સુખ પણ પરાધીન અને દુઃખદાયી
છે તેથી એવો વિચાર કરી આત્માધીન સહજ સુખને પ્રાપ્ત કર.

નો સંગાજ્ઞાયતે સૌખ્યં મોક્ષસાધનમુત્તમમ્ ।

સંગાજ્ઞ જાયતે દુઃખં સંસારસ્ય નિબન્ધનમ્ ॥૩૦૪॥

મોક્ષના કારણભૂત ઉત્તમ સહજ સુખ પરિગ્રહની મમતાથી ઉત્પન્ન થતું નથી. પરિગ્રહથી તો સંસારના કારણભૂત દુઃખજ થાય છે.

(૨૪) શ્રી પદ્મનંદી મુનિ સિદ્ધસ્તુતિમાં કહે છે :—

યઃ કેનાપ્યનિગાઢગાઢમભિતો દુઃખપ્રદૈઃ પ્રપ્રદૈઃ ।

બહ્નોઽમ્યૈશ્ચ નરો રુષા ઘનતરૈરાપાદમામસ્તકં ॥

પ્રકસ્મિન્ શિથિલેઽપિ તન્ન મનુતે સૌખ્યં સ સિદ્ધાઃ પુનઃ ।

કિં ન સ્યુઃ સુખિનઃ સદા વિરહિતા બાહ્યાન્તરૈર્બન્ધનૈઃ ॥૧॥

કાંઈએ કાંઈ એક માણસને ધણા ગાઢ દુઃખદાયી બંધનોથી ક્રોધમાં આવીને માથાથી પગ સુધી જકડીને બાંધ્યો હોય તેમના એક પથુ આંટો સહજ શિથિલ થઈ જાય તો તે સુખ માની લે છે તો પછી સિદ્ધભગવાન જે બાહ્યાંતર સર્વ બંધનોથી સદા રહિત છે તે સહજ સુખના ભોક્તા કેમ ના હોય ? અવશ્ય હોય.

યેષાં કર્મનિવાનજન્યવિવિધશ્ચતુષ્કુલા વ્યાધય-

સ્તેષામન્નજ્ઞાદિકૌષધિગણસ્તચ્છાન્તયે યુજ્યતે ।

સિદ્ધાનાન્તુ ન કર્મ તત્કૃતરુજો નાતઃ કિમન્નાદિમિ-

નિત્વાત્મોત્થસુખામૃતામ્બુધિગતાસ્તૃપ્તાસ્ત એવ ધ્રુવમ્ ॥૧૧॥

સંસારી જીવોને કર્મોના ઉદયથી ક્ષુધા તૃષ્ણા આદિ અનેક રોગ થાય છે, તેની સાંતિને માટે અન્ન, જલ, ઔષધિ આદિનો સંગ્રહ થતો છે. સિદ્ધોને તો નથી કર્મ કે નથી કર્મકૃત રોગ. તેથી અન્નાદિકનું તેમને કાંઈ પ્રયોજન નથી. તે નિત્ય આત્માધીન સહજ સુખરૂપી સમુદ્રમાં મગ્ન રહેતાં સદા તૃપ્ત રહે છે.

(૨૫) શ્રી પદ્મનંદી મુનિ ધર્મોપદેશામૃતમાં ઉપદેશ છે :—

જ્ઞાનજ્યોતિઃકલ્પેતિ મોહતમસો મેદઃ સમુત્પચતે ।

સાનંદા કૃતકૃત્યતા ચ સહસા સ્વાંતે સમુન્મીલતિ ॥

યસ્યૈકસ્મૃતિમાત્રતોપિ ભગવાનત્રૈવ દેહાંતરે ।

દેવઃ તિષ્ઠતિ મૃગ્યતાં સ રમસાદન્યત્ર કિં ધાવતિ ॥૧૪૬॥

જ્યારે મોહરૂપી અંધકાર દૂર થઈ જાય છે, જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ થાય છે, તે સમયે અંતરંગમાં સહજ સુખનો અનુભવ થાય છે તથા કૃતકૃત્યપણું ઝડકે છે. જેના સ્મરણ માત્રથી જ એ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટે છે, તે ભગવાન આત્મદેવ તારા દેહ દેવળમાં બિરાજે છે. તો તારા પીડમાં તું શીઘ્ર તેની ખોજ કર, બહાર ક્યાં દોડી રહ્યો છે ?

મિન્નોડહં વપુષો બહિર્મલકૃતાન્નાનાત્રિકલ્પૌઘતઃ ।

શબ્દાદૈશ્વ ચિદેકમૃતિરમલઃ શાંતઃ સદાનંદમાહ્ ॥

इत्यास्था स्थिरचेतसो दृढतरं साम्यादनारंभिणः ।

संसाराद्भयमस्ति किं यदि तदप्यभ्यत्रः कः प्रत्ययः ॥૧૪૮॥

આ મળના બનેલા બાહ્ય શરીરથી હું બિન્ન છું. મનના વિકલ્પોથી પણ બિન્ન છું, શબ્દાદિથી બિન્ન છું, હું એક ચેતનામૂર્તિ છું, નિર્ભંગ છું, શાંત છું, સદા સહજ સુખનો ધરનાર છું. જેના ચિત્તમાં એવી શ્રદ્ધા હોય, જે શાંત હોય, આરંભ રહિત હોય એને સંસારથી શું ભય હોય ? તો પછી બીજા ભયનું કાષ્ઠ કારણ નથી.

सतताभ्यस्तभोगानामप्यसत्सुखमात्मजम् ।

अप्यपूर्वं सदित्यास्था चित्ते यस्य स तत्त्ववित् ॥૧૫૦॥

તે તત્ત્વજ્ઞાની છે કે જેના ચિત્તમાં એવી શ્રદ્ધા છે કે નિરંતર અભ્યાસમાં આવતું ઈન્દ્રિય ભોગોનું સુખ અસત્ય છે અને આત્મથી ઉત્પન્ન સ્વાધીન સહજ સુખ અપૂર્વ છે. સત્ છે.

(૨૬) શ્રી પદ્મનંદિમુનિ એકત્વ સપ્તતિમાં કહે છે.

सम्यग्दृग्बोधचारित्रं त्रितयं मुक्तिकारणम् ।

मुक्तात्रैव सुखं तेन तत्र यत्नो विधीयताम् ॥૧૫૧॥

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણની એકતા એ મુક્તિનો માર્ગ છે. મોક્ષમાં જ અનંત સહજ સુખ છે. તેથી મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અજમેકં પરં શાંતં સર્વોપાધિવિવર્જિતમ્ ।

આત્માનમાત્મના જ્ઞાત્વા તિષ્ઠેદાત્મનિ યઃ સ્થિરઃ ॥૧૮॥

સ પવામૃતમાર્ગસ્યઃ સ પવામૃતમનુતે ।

સ પવાર્હન્ જગન્નાથઃ સ એવ પ્રભુરોશ્વરઃ ॥૧૯॥

જે કોઈ જન્મરહિત, એકસ્વરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ, શાંત અને સર્વ રાગાદિ ઉપાધિઓ રહિત આત્માને આત્માદ્વારા જાણી આત્મામાં સ્થિર થાય છે તે સહજનંદમય મોક્ષમાર્ગે ચાલનાર છે, તે જ સહજનંદમય અમૃતને પીએ છે, અનુભવે છે; તે જ અર્હત છે, તે જ જગતનો નાથ છે, તે જ પ્રભુ છે, તે જ ઈશ્વર છે.

કેવલજ્ઞાનહક્સૌખ્યસ્વભાવં તત્પરં મહઃ ।

તત્ર જ્ઞાને ન કિં જ્ઞાતં દૃષ્ટે દૃષ્ટં શ્રુતે શ્રુતમ્ ॥૨૦॥

તે ઉત્કૃષ્ટ આત્મા તે કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન અને સહજ આનંદ સ્વભાવવંત છે. જેણે તે આત્માને જાણ્યો તેણે શું ના જાણ્યું? જેણે તે આત્માને જોયો તેણે શું ના જોયું? જેણે તે આત્માને શ્રવણ કર્યો તેણે શું ના શ્રવણ કર્યું? અર્થાત્ સર્વ જાણ્યું, દેખ્યું અને શ્રવણ કર્યું છે.

અક્ષયસ્યાક્ષયાનન્દમહાફલમરશ્રિયઃ ।

તદેવૈકં પરં બીજં નિઃશ્રેયસલસત્તરોઃ ॥૨૧॥

આ જ્ઞાનાનંદમય આત્મા જ અવિનાશી અને અનંત સહજ સુખરૂપી મહાફળને આપનાર મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે.

શુદ્ધં યદેવ ચૈતન્યં તદેવાહં ન સંશયઃ ।

કલ્પનયાનયાપ્યેતલ્લીનમાનન્દમન્દિરમ્ ॥૨૨॥

જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે તે જ હું છું એમાં જરાય મંડાય નથી. આ કલ્પનાથી પણ રહિત તે સહજ આનંદનું મંદિર છે.

સામ્યં સદ્બોધનિર્માણં શશ્વદાનન્દમન્દિરમ્ ।

સામ્યં શુદ્ધાત્મનો રૂપં દ્વારં મોક્ષૈકસગ્ગનઃ ॥૬૭॥

સમતાભાવ સમ્યગ્જ્ઞાનનું નિર્માણ-માપનાર છે. સમતાભાવ શાશ્વત સહજાનંદનું મંદિર છે. સમતાભાવ શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ છે. સમતાભાવ મુક્તિમહેસનું એક દ્વાર છે.

(૨૭) શ્રી શુભચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવમાં લખે છે :-

અત્યક્ષં વિષયાતીતં નિરૌપમ્યં સ્વભાવજમ્ ।

અવિચ્છિન્નં સુખં યત્ર સ મોક્ષઃ પરિપઠ્યતે ॥૪-૮॥

જ્યાં અતીન્દ્રિય, ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી રહિત, અનુપમ, સ્વાભાવિક, અવિનાશી સહજસુખ છે તે મોક્ષ કહેવાય છે.

નિત્યાનન્દમયં શુદ્ધં ચિત્સ્વરૂપં સનાતનમ્ ।

પશ્યત્યાત્મનિ પરં જ્યોતિરદ્વિતીયમનઢયમ્ ॥૩૫-૧૮॥

હું નિત્ય સમજાનંદમય છું, શુદ્ધ છું, ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, સનાતન છું, પરમોત્કૃષ્ટ જ્યોતિ સ્વરૂપ છું, અનુપમ છું અવિનાશી છું એમ જ્ઞાની પોતાના અંતરમાં પોતાને દેખે છે.

યત્સુખં વીતરાગસ્ય મુનેઃ પ્રથમપૂર્વકમ્ ।

ન તસ્યાનન્તભાગોપિ પ્રાપ્યતે ત્રિદશેશ્વરૈઃ ।૩-૨૧॥

વીતરાગી મુનિને પ્રથમભાવપૂર્વક જે સહજ સુખ હોય છે તેના અંતરમાં ભાગનું સુખ પણ ઈંદ્રોને હોતું નથી.

સ કોઽપિ પરમાનન્દો વીતરાગસ્ય જાયતે ।

યેન લોકત્રયૈશ્વર્યમપ્યચિન્ત્યં તૃણાયતે ॥૧૮-૧૩॥

વીતરાગી મહાત્માને એવો કોઈ પરમાનંદ પ્રગટે છે કે જેના આગળ ત્રણે લોકનું અર્થિત્ય ઐશ્વર્ય તૃણસમાન બાસે છે.

તસ્યૈવાવિચ્છલં સૌખ્યં તસ્યૈવ પદમઘ્યયમ્ ।

તસ્યૈવ બંધવિશ્લેષઃ સમત્વં યસ્ય યોગિનઃ ॥૧૮-૨૪॥

જે યોગીને સમભાવ છે તેને જ નિશ્ચલ સહજ સુખ છે, તેનેજ અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત હોય છે, અને તેના જ બંધનો નાશ હોય છે.

અનન્તવીર્યવિજ્ઞાનહગાનન્દાત્મકોઽપ્યહમ્ ।

કિં ન પ્રોન્મૂલયામ્યદ્ય પ્રતિપક્ષવિષદ્રુમમ્ ॥૧૩-૩૧॥

હું અનંત વીર્ય અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન અને અનંત સુખ સ્વરૂપ છું. મારા પ્રતિપક્ષી કર્મરૂપી વિષવૃક્ષને હું આજેજ જડમૂળથી કાઢી નાંખું ?

યદક્ષવિષયરૂપં મદ્રૂપાત્તદ્વિલક્ષણમ્ ।

આનન્દનિર્ભરં રૂપમન્તર્જ્યોતિર્મયં મમ ॥૬૪-૩૨॥

જે જે પદાર્થો ઇન્દ્રિયોના વિષય છે તે મારા આત્માના સ્વભાવથી વિલક્ષણ-બુદ્ધ છે. મારા સ્વભાવ તો સહજનંદથી પૂર્ણ અંતરજ્ઞાન જ્યોતિર્મય છે.

અતીન્દ્રિયમનિર્દેશ્યમમૂર્તિ કલ્પનાચ્યુતમ્ ।

ચિદાનંદમયં વિચ્છિ સ્વસ્મિન્નાત્માનમાત્મના ॥૧૧-૩૨॥

હે આત્મન ! તું આત્માને આત્મામાં આત્માથી જાણ કે હું અતીન્દ્રિય છું, વચનથી કહેવાયોગ્ય નથી, અમૂર્તિકે છું, કલ્પનાથી રહિત છું, અને ચિદાનંદમય છું.

નિષ્કલઃ કરુણાતીતો નિર્વિકલ્પો નિરજ્જનઃ ।

અનંતવીર્યતાપન્નો નિત્યાનન્દામિનન્દિતઃ ॥૭૩-૪૨॥

સિદ્ધાત્મા શરીર રહિત છે, ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, વિકલ્પથી રહિત છે, કર્મજાળના અંજનથી રહિત છે, અનંતવીર્યવંત છે અને નિત્ય સહજનંદમાં મગ્ન છે.

(૨૮) શ્રી જ્ઞાનભૂષણભટ્ટારક તત્ત્વજ્ઞાન-તરંગિણીમાં કહે છે :-

સ કોપિ પરમાનંદશ્ચિદ્રૂપધ્યાનનો ભવેત્ ।

તદંશોપિ ન જાયેત ત્રિજગત્સ્વામિનામપિ ॥૪૨॥

શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપના ધ્યાનથી કાઈ એવો સહજ પરમાનંદ હોય છે કે તેનો અંશ પણ ઈદ્રાદિને પ્રાપ્ત હોતો નથી.

યે યાતા યાંતિ યાસ્યંતિ યોગિનઃ શિવસંપદઃ ।

સમાસાધ્યૈત્ર ચિદ્રૂપં શુદ્ધમાનંદમંદિરં ॥૧૬-૨૧॥

જે જે યોગી મુક્તિ સંપદાને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે તેમાં શુદ્ધ સહજાનંદ સ્વરૂપ ચિદ્રૂપની સમ્પૂર્ણ પ્રકારે સાધના એ મુખ્ય કારણ છે.

ચિદ્રૂપઃ કેવલઃ શુદ્ધ આનંદાત્મેત્યહં સ્મરે ।

મુક્ત્યૈ સર્વશોપદેશઃ શ્લોકાર્જુન નિરૂપિતઃ ॥૨૨-૩૧॥

‘હું ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, કેવળ-અસહાય છું, શુદ્ધ છું, સહજાનંદમય છું એવું સ્મરણ કરું છું;’ મુક્તિને માટે સર્વજ્ઞ ભગવાનનો જે ઉપદેશ છે તે અર્ધા શ્લોકમાં કહ્યો.

સર્વેષામપિ કાર્યાણાં શુદ્ધચિદ્રૂપચિંતનં ।

સુખસાધ્યં નિજાધીનત્વાદોદ્દામુત્ર સૌખ્યકૃત ॥૧૬-૪૧॥

સર્વેય કાર્યોમાં શુદ્ધિચિદ્રૂપનું ચિંતન સુખથી સાધ્ય છે કારણકે તે પોતાને આધીન છે અને આ લોક અને પરલોક બંનેમાં સહજ સુખ આપનાર છે.

વિષયાનુભવે દુઃખં વ્યાકુલત્વાત્ સતાં ભવેત્ ।

નિરાકુલત્વતઃ શુદ્ધચિદ્રૂપાનુભવે સુખં ॥૧૯-૪૧॥

પ્રાણીઓને વિષયો ભોગવવામાં દુઃખ હોય છે કારણકે તેમાં વ્યાકુલતા છે. પરંતુ શુદ્ધ ચિદ્રૂપના અનુભવમાં સુખ હોય છે કારણકે ત્યાં નિરાકુલપણું છે.

ચિદ્રૂપોઽહં સ મે તસ્માત્તં પશ્યામિ સુખી તતઃ ।

મગ્નશક્તિર્હિતં મુક્તિર્નિર્યાસોઽયં જિનાગમે ॥૧૧-૬॥

હું શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છું, તે મારું સ્વરૂપ છે તેથી તેને જોઈ હું છું, અને તેથી હું સહજ સુખ પ્રાપ્ત કરું છું. જિનાગમનો સાર પણ એ છે કે શુદ્ધ ચિદ્રૂપના ધ્યાનથી સંસારનો નાશ અને હિતકારી મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

ચિદ્રૂપે કેવલે શુદ્ધે નિત્યાનંદમયે યદા ।

સ્વે તિષ્ઠતિ તદા સ્વસ્થં કથ્યતે પરમાર્થતઃ ॥૧૨-૬॥

કેવળ, શુદ્ધ, નિત્ય સહજનંદમય ચિદ્રૂપસ્વરૂપ પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર થાય ત્યારે નિશ્ચયથી તેને સ્વસ્થ કહેવાય છે.

નાત્મધ્યાનાત્પરં સૌખ્યં નાત્મધ્યાનાત્પરં તપઃ ।

નાત્મધ્યાનાત્પરો મોક્ષપથઃ ક્વાપિ કદાચન ॥૫-૮॥

આત્મધ્યાનથી વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ કોઈ અન્ય સુખ નથી, આત્મધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ કોઈ અન્ય તપ નથી, આત્મધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ કોઈ વખત કોઈ સ્થાને અન્ય કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી.

રંજને પરિણામઃ સ્યાદ્વિભાવો હિ ચિદાત્મનિ ।

નિરાકુલે સ્વભાવઃ સ્યાત્તં વિના નાસ્તિ સત્સુખં ॥૮-૧૫॥

(અશુદ્ધ) ચિદાત્માનાં રંજન થવા રૂપ પરિણામને વિભાવ કહે છે (આકુલતા સહિત રાગાદિ પરિણામ તે આત્માના વિભાવ પરિણામ છે.) પરંતુ જે આકુલતા રહિત શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાં ભાવ-પરિણામ થાય તે સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવમાં લીનતા થયા સિવાય સાચું સહજ સુખ મળી શકતું નથી.

બાહ્યસંગતિસંગસ્ય ત્યાગે શ્વેભ્યે પરં સુખં ।

મંતઃ સંગતિસંગસ્ય મષેત્ કિં ન તતોઽધિકં ॥૧૧-૧૬॥

બાહ્ય સ્ત્રી પુત્રાદિકદ્વી સંગતિને ત્યાગવાથી જ્યારે સુખ મને

મળે છે તો અંતરંગ સર્વ રાગાદિ અને વિકલ્પોને ત્યાગવાથી તેથી પણ વિશેષ સહજ સુખ કેમ ન મળે ?

बहून् वारान् मया भुक्तं सविकल्पं सुखं तनः ।

तन्नापूर्वं निर्विकल्पे सुखेऽस्तीहा ततो मम ॥૧૦-૧૭॥

મેં ઘણીવાર વિકલ્પમય સાંસારિક સુખો તો ભોગવ્યાં છે તે કાઈ અપૂર્વ નથી. તેથી હવે તે સુખની તૃષ્ણા ત્યાગી મારી ઇચ્છા નિર્વિકલ્પ સહજ સુખ પામવાની છે.

ज्ञेयज्ञानं सरागेण चेतसा दुःखमंगिनः ।

निश्चयश्च विरागेण चेतसा सुखमेव तत् ॥૧૧-૧૭॥

રાગ ભાવપૂર્વક ચિત્તથી જે પદાર્થો જાણ્યા જાય છે તેથી પ્રાણીઓને આકુલતા રૂપ દુઃખ થાય છે. પરંતુ વીતરાગ ભાવપૂર્વક જે પદાર્થો જાણ્યા જાય તો તે જ સહજ સુખ છે, એ નિશ્ચય છે.

चिंता दुखं सुखं शान्तिस्तस्या एतत्प्रतीयते ।

तच्छान्तिर्जायते शुद्धचिद्रूपे लयतोऽचला ॥૧૨-૧૭॥

ચિંતા એ દુઃખ છે, શાંતિ એ સુખ છે એ વાત જે શાંતિના અનુભવથી પ્રતીતિમાં આવે છે તે નિશ્ચય શાંતિ, જ્યારે શુદ્ધચિદ્રૂપમાં લીનતા પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે મળશે.

यो रागादिविनिर्मुक्तः पदार्थानखिलानपि ।

जानन्निराकुलत्वं यत्तात्त्विकं तस्य तत्सुखं ॥૧૩-૧૭॥

જે કાઈ રાગાદિ ત્યાગી સર્વે પદાર્થોને જાણે છે તેને નિરાકુલતા રહે છે. અને તેને જ તે તત્ત્વસ્વરૂપ સાચું સહજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

युगपज्जायते कर्ममोचनं तात्त्विकं सुखं ।

लयाच्च शुद्धचिद्रूपे निर्विकल्पस्य यागिनः ॥૧૪-૧૮॥

જે યોગી સંકલ્પ વિકલ્પ તથા શુદ્ધચિદ્રૂપમાં લીન થાય છે તેને એક સાથે જ સાચું સહજ સુખ અને કર્મની નિર્જરા હોય છે.

(૨૬) પં૦ બનારસીદાસજીના બનારસી વિલાસમાંથી:—

સવૈયા ૩૧

લય રૂપાતીત લાગી પુણ્યપાપ બ્રાંતિ લાગી,
 સહજ સ્વભાવ મોહસેનાબળ ભેદકી;
 જ્ઞાનકી લબધી પાઈ આત્મલબધિ આઈ,
 તેજ પુંજ કાંતિ જગી ઉમગ આનન્દકી;
 રાહુકે વિમાન બેઠ કળા પ્રગટત પૂર,
 હોત જગજોત જૈસે પુનમકે ચંદકી,
 બનારસીદાસ જૈસે આઠ કર્મ બ્રમભેદ,
 સકતિ સંભાળ દેખી રાજ ચિદાનંદકી. ૧૪
 (જ્ઞાનઆવની)

અમૂર્તિક આત્મામાં લીનતા થઈ, પુણ્ય અને પાપ એ બંનેનું
 મથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાથી બ્રાંતિ દૂર થઈ અને મોહસેનાના બળને ભેદી
 સહજ સ્વભાવ પ્રગટયો. સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં
 પરમ દેદીપ્યમાન જ્યોતિના પ્રકાશથી આનંદનો ઉલ્લાસ થઈ રહ્યો.
 રાહુના વિમાનના દૂર ખસવાથી જેમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની કળા પૂર્ણ-
 પણે પ્રગટ થઈ શીત તેજ ઝગઝગી રહે છે, તેમ બનારસીદાસ કહે
 છે કે, આઠ કર્મના બ્રમને ભેદી-તજ, સાવધાન થઈ ચિદાનંદ રાજની
 શક્તિ અમે દેખી છે, અનુભવ કર્યો છે.

૩૦ પં૦ બનારસદાસજીના નાટક સમયસારમાંથી :—

કવિત્ત.

જળ ચેતન સંભારિ નિજ પૌરુષ, નિરખે નિજ દગસોં નિજમર્મ,
 તલ સુખરૂપ વિમળ અવિનાશિક, જાને જગત શિરોમણિ ધર્મ;
 અનુભવ કરે શુદ્ધ ચેતનકો, રમે સ્વભાવ વમે સળ કર્મ;
 ધહિ વિધિ સધે મુક્તિકો મારગ, અરુ સમીપ આવૈ શિવ શર્મ.

ગા. પ. અ૦૨,

જ્યારે ચેતન પોતાના વીર્યને (પુરુષાર્થને) પ્રગટ કરી નિજ શુદ્ધાત્મ જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી પોતાના મર્મને (અનંત જ્ઞાનાદિ ચૈતન્યશક્તિ) જુઓ છે ત્યારે તે સુખરૂપ, નિર્ભળ, અવિનાશી અને જગતશિરોમણી એવા ધર્મ (આત્મધર્મ) ને જાણે છે. તે શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ કરે છે, સ્વભાવમાં રમણતા કરે છે અને સર્વ કર્મને દૂર કરે છે. આ પ્રકારે તે મુક્તિમાર્ગની સાધના કરે છે તેથી તેને સહજ મુક્તિ સુખ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

સવૈયા ૨૩સા.

રાગ વિરોધ ઉદૈ જન્મલોં તત્ત્વલોં, યહ જીવ મૃષા મગ ધાવે,
જ્ઞાન જગ્યો જન્મ ચેતનકા તત્ત્વ, કર્મદશા પર રૂપ કહાવે;
કર્મ વિલક્ષ કરે અનુભૌ તહાં, મોહ મિથ્યાત્વ પ્રવેશ ન પાવે,
મોહ ગયે ઉપજે સુખ કેવળ, સિદ્ધ બયો જગમાંહિ ન આવે.

ગા. ૫૮ અં ૧૦

જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી રાગ અને દ્વેષનો ઉદય છે, ત્યાં સુધી જીવ મિથ્યા માર્ગમાં દોડ કરે છે. આત્માનું ઓળખાણ થવાથી જ્યારે ભેદવિજ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે રાગદ્વેષ જનિત કર્મદશાને પરપુરુષલક્ષ સમજે છે. કર્મથી બિન્ન-વિલક્ષણ એવા આત્માનો અનુભવ કરે છે ત્યાં મોહ અને મિથ્યાત્વ પ્રવેશ પામતાં નથી. મોહના ક્ષયથી કેવળ જ્ઞાન-માત્ર સહજ સુખ પ્રગટે છે અને જીવ સિદ્ધિ થાય છે. પુનઃ આ મંસારમાં આવતો નથી.

છંપકા:

જીવકર્મ સંયોગ, સહજ મિથ્યાત્વ સ્વરૂપ ધર;

રાગ દ્વેષ પરણતી પ્રભાવ, જને ન આપ ચાર
તમ મિથ્યાત્વ મિટિ ગયે, બયે સમક્તિ ઉદ્યોત શશી,
રાગ દ્વેષ કછુ વસ્તુ નાંહિ, જિનમાંહિ ગયે નશિ,

અનુભવ અભ્યાસ સુખ રાશિ રમિ, ભયો નિપુણ તારણ તરણ,
પૂરણ પ્રકાશ નિહચલ નિરખિ, બનારસી વંદત ચરણ.

ગા. ૫૯. અ. ૧૦

અનાદિ કાળથી જીવને કર્મનો સંયોગ છે તેથી જીવ સહજે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનસ્વરૂપને ધારે છે. રાગ અને દ્વેષભાવની પરિણતિથી પોતાના અને પરના સ્વરૂપને-ભેદને જાણતો નથી. જ્યારે મિથ્યાત્વ-રૂપી અંધકાર સવિલય થાય છે ત્યારે સમ્યક્ત્વરૂપી ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે. તે જ્ઞાન પ્રકાશથી રાગદ્વેષ એ કંઈ આત્મ પદાર્થ નથી એમ જાણે છે અને ક્ષણમાં રાગદ્વેષ નાશ પામે છે. આત્માનુભવના અભ્યાસ સહજ સુખમાં રમણતા કરે છે તેથી આત્મા તે જ પૂર્ણ પરમાત્મા તરણતારણ થાય છે. પરમાત્માનું એવું નિશ્ચલસ્વરૂપ જ્ઞાનથી જાણી બનારસીદાસ તેના (આત્માના) ચરણોમાં વંદના કરે છે.

છંદઃ

પ્રગટ ભેદ વિજ્ઞાન, આપણુ પરણુ જાને,
પરપરણુતિ પરિત્યાગ, શુદ્ધ અનુભૌ ચિતિ ઠાને;
કરિ અનુભૌ અભ્યાસ, સહજ સંવર પરકાશે,
આશ્રવદ્વાર નિરોધી, કર્મધન તિમિર વિનાસે;
ક્ષય કરિ વિભાવ સમભાવ ભજિ, નિરવિકલ્પ નિજ પદ ગહે,
નિર્મળ વિશુદ્ધ શાશ્વત સુથિર, પરમ અર્તાદિય સુખ લહે.

ગા. ૧૧ અ. ૬

ભેદ વિજ્ઞાનના પ્રગટપણાથી પ્રત્યક્ષ આત્મા અને પર-દેહાદિક પુદ્ગલ-ના સ્વરૂપને જાણે છે. પરપદાર્થમાં મમતારૂપ પરપરિણુતિને પરિહરિ શુદ્ધાત્માનુભવમાં સ્થિત થાય છે. શુદ્ધાત્માનુભવના અભ્યાસથી સહજ સ્વભાવરૂપ સંવર પ્રગટે છે. સંવર પ્રગટવાથી આશ્રવના સર્વ દ્વાર-મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ-એનો નિરોધ કરે છે અને કર્મરૂપી વાદળાના અંધકારનો વિનાશ થાય છે. રાગાદિ

વિભાવભાવને ક્ષય કરી, શુદ્ધાત્મરૂપ સમભાવને લગ્ન, સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત એવા નિજઆત્મપદને ગ્રહણ કરે છે, તેથી કર્મમળથી રહિત નિર્મળ, વિશુદ્ધ, અવિનાશી, સ્થિર પરમ અતીન્દ્રિય સહજ સુખને અનુભવે છે.

સવૈયા ૨૩

શુદ્ધ સુષ્ટંદ અભેદ અઆધિત, ભેદ વિજ્ઞાન સુતીજ્ઞ આરા,
અંતર ભેદ સ્વભાવ વિભાવ, કરે જડ ચેતનરૂપ દુકારા;
સો જિન્હકે ઉરમે ઉપજ્યો, ના રુચે તિન્હકા પરમંગ સહારા;
આતમકા અનુભૌ કરિતે, હરખે પરખે પરમાતમ ધારા.

ગા. ૩ અં. ૬

પરસ્વભાવ રહિત શુદ્ધ, સ્વસ્વરૂપ પ્રદર્શક—સ્વાધીન, અન્ય રૂપથી રહિત અભેદ, પ્રમાણ અને નયથી અઆધિત—અખંડિત એવા ભેદ વિજ્ઞાનરૂપી તીક્ષ્ણ કરવતથી અંતરંગમાં સ્વભાવ અને વિભાવને ભિન્ન જાણે છે, જડ અને ચેતનના એકરૂપ સંયોગની બેકાડ કરે છે, ભિન્ન ભિન્ન કરે છે, એવું ભેદ વિજ્ઞાન જેના અંતરમાં પ્રગટે છે તેને પર દેહાદિ જડ પદાર્થોનો સંગ ગમતો નથી. તે તો શુદ્ધાત્માનુભવથી સહજ સુખ—આનંદને અનુભવે છે અને પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખે છે.

(૩૧) પં. ઘાનતરાયજ્ઞના ઘાનતવિલાસમાંથી :—

છંપઠ.

જવચેતના સહિત, આપગુન પરગુન જનૈ,
પુદ્ગલ દ્રવ્ય અચેત, આપ પર કષ્ટુન પિજાનૈ;
જવ અમૂરતિવંત, મૂરતિ પુદ્ગલ કહિયૈ,
જવ જ્ઞાનમયભાવ, ભાવ જડ પુદ્ગલ લહિયૈ;

યહ ભેદજ્ઞાન પરગટ લયૌ, જે પર તજ અનુભૌ કરૈ,
સો પરમ અતીન્દ્રિય સુખ સુધા, ભુજત ભૌસાગર તરૈ. ૮૩

જીવ ચૈતન્ય સ્વરૂપવંત છે, સ્વ અને પરના સ્વરૂપને જાણે છે. પુદ્ગલ તો ચેતનારહિત જડ છે, સ્વ અને પરને જાણવાની શક્તિ એનામાં નથી. જીવ અમૂર્તિક છે, પુદ્ગલ મૂર્તિક છે. જીવના ભાવો-પરિણામ જ્ઞાનમય છે, પુદ્ગલના ભાવો જ્ઞાનરહિત જડમય છે. એ પ્રકારનું બેદવિજ્ઞાન જેને પ્રગટે છે તે પરભાવને પરિહરી, નિજ શુદ્ધાત્મનો અનુભવ કરે છે. તે અનુભવી પરમ અતીન્દ્રિય સહજ સુખામૃતને ભોગવે છે અને આ જીવસાગરને તરી જાય છે.

યહ અસુદ્ધ મૈ શુદ્ધ, દેહ પરમાન અખંડિત,
અગ્રંખ્યાત પરદેસ, નિત્ય નિરભૈ મૈ પંડિત;
એક અમૂરતિ નિર ઉપાધિ, મેરેા છય નાંહિ,
ગુન અનંતજ્ઞાનાદિ, સર્વ તે હૈ મુઝમાંહિ;
મૈ અતુલ અચલ ચેતન વિમળ, સુખ અનંત મૌમૈ લસૈ,
જગ્મ ઈસ પ્રકાર ભાવત નિપુન, સિદ્ધ ખેત સહજૈ બસૈ. ૮૪

આ સર્વ અશુદ્ધ છે, હું તો શુદ્ધ છું. દેહ પ્રમાણુ છું, અખંડિત છું, અગ્રંખ્યાત પ્રદેશમય છું; નિત્ય છું, નિભય છું, પંડિત-જ્ઞાનવંત છું, એક છું, અમૂર્તિક છું, સર્વ કર્મ ઉપાધિથી રહિત છું, અક્ષય છું, અનંત જ્ઞાનાદિ સર્વ ગુણોથી સંયુક્ત છું, અતુલ્ય છું, અચળ છું, વિમળ ચૈતન્યમય છું. અનંત સહજ સુખનો ધારી છું. આ પ્રકારે જ્યારે નિપુણ પુરૂષ ચિંતવન કરે છે ત્યારે તે સહજમાં સિદ્ધક્ષેત્રને વિશે સ્થિતિ કરે છે.

સુનહુ હંસ યહ સીખ, સીખ માનો સદ્ગુરુકી,
ગુરુકી આન ન લોપિ, લોપિ મિથ્યામતિ ઉરકી;
ઉરકી સમતા ગહૌ, ગહૌ આતમ અનુભૌ સુખ,
સુખ સરુપ થિર રહૈ, રહૈ જગમૈ ઉદાસ રુખ;
રુખ કરૌ નહીં તુમ વિષયપર, પર તથ પરમાતમ સુનહુ,
સુનહુ ન અજ્ય જડ નાંહિ નિજ, નિજ આતમ વર્નન સુનહુ. ૮૮

હે આત્મન્ ! આ શિખામણ શ્રવણ કર. સદ્ગુરૂની શિક્ષા-
બોધ અવધાર, સદ્ગુરૂની આજ્ઞાનો લોપ ના કર, હૃદયની અનાદિની
મિથ્યામતિનો ત્યાગ કર, અંતરમાં સમભાવને ધારણ કર, આત્માનુ-
ભવના સહજ સુખને પ્રાપ્ત કર, તે સુખસ્વરૂપ આત્મામાં સ્થિર થા,
આ સંસારમાં ઉદાસીનતા રાખ, ઇંદ્રિયોના વિષય પ્રતિ પ્રીતિ ના કર,
પરપદાર્થોની મમતા તજ, પરમાત્માના સ્વરૂપનું ચિંતવન કર, અજીવ
પદાર્થોમાં સ્વની માન્યતા ના કર, જડ-પુદ્ગલ તે પોતાના-આત્માના
નથી એમ જાણુ, અને નિજશુદ્ધાત્મના સ્વરૂપવર્ણનનું શ્રવણ કર.

ભજત દેવ અરહંત, હંત મિથ્યાત મોહકર,

કરત સુગુરૂ પરનામ, નામ જિનજપત સુમન ધર;

ધરમ દયાળુત લખત, લખત નિજરૂપ અમલપદ,

પરમભાવ ગહિ રહત, રહત હુવ દુષ્ટ અષ્ટ મદ;

મદનબળ ઘટત સમતા પ્રગટ, પ્રગટ અભય મમતા તજત,

તજત ન સુભાવ નિજ અપરતજ, તજ સુદુઃખ સિવસુખ ભજત. ૮૯

હે ભગ્ય ! રાગ, દ્વેષ અને મોહ કરાવનાર મિથ્યાત્વને હણનાર
દેવ અરિહંતની ભક્તિ કર, સદ્ગુરૂને નમસ્કાર કર, મનને નિશ્ચળ કરી
જિનેશ્વરના નામનો જપ કર, દયાયુક્ત ધર્મને સાચો ધર્મ જાણુ,
સર્વ કર્મ મળથી રહિત અમલ નિજ આત્મ સ્વરૂપને જાણુ, શુદ્ધ આત્મ-
સ્વભાવરૂપ પરમભાવને ગ્રહણ કરી, આત્મસ્થિરતા કર. દુષ્ટ દુઃખદાયી
આડ મદને ત્યાગ, કામના બળને નાશ કરી સમતાને પ્રગટ કરી,
મમતાને મુકી દઇ નિર્ભય થા, નિઃસ્વભાવનો ત્યાગ ના કર, પર-
સ્વભાવને તજ, સંસારના દુઃખોથી રહિત થા અને મુક્તિના સહજ
સુખનો અનુભવ કર.

લહત બેદવિજ્ઞાન, જ્ઞાનમય જીવ સુખનત;

જાનત પુદ્ગલ અન્ય, અન્યસોં નાતૌ ભાનત;

ભાનત મિથ્યા તિમિર, તિમિર જ સમ નહિં કોઈ,

કોઈ વિકલપ નાહિં, નાહિં દુવિધા જસ હોઈ,

હોઈ અનંત સુખ પ્રગટ જમ, જમ પ્રાની નિજપદ ગહત;
ગહત ન મમત લખિ ગેય સખ, સખ જગ તજિ સિવપુર લહત. ૯૦

બેદ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી, જીવને સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાનમય જાણે છે, પુદ્ગલને આત્માથી અન્ય જ્ઞાનરહિત જાણે છે. ભિન્નરૂપ પુદ્ગલ સાથે માત્ર સંયોગ સંબંધ થયો છે તેની મમતા તોડે છે, જેના સમાન કોઈ અંધકાર નથી એવા મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો નાશ કરે છે, આત્મામાં કંઈ સંકલ્પવિકલ્પ નથી, તેમ ત્યાં કોઈ અન્ય દુઃખ નથી, આત્મા જ્યારે નિજપદને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે અનંત સહજ સુખ પ્રગટ હોય છે. આ જગતના સર્વ પદાર્થોને જ્ઞેયરૂપ જાણી-તેની મમતા-મારાપણાની માન્યતા તજે છે, અને આ સંસારને ત્યાગી મુક્તિનગરને પ્રાપ્ત થાય છે.

કુંડલિયો.

જો જાનૈ સો જીવ હૈ, જો માનૈ સો જીવ,
જો દેખૈ સો જીવ હૈ, જીવે જીવ સદીવ;
જીવૈ જીવ સદીવ, પીય અનુભૌરસ પ્રાની,
આનંદકંદ સુવંદ, ચંદ પૂરન સુખદાની;
જો જો દીસૈ દર્વ, સર્વ છિનભંગુર સો સો,
સુખ કહિ સકૈ ન કોઈ, હોઈ જાકૈ જાનૈ જો. ૯

જે જાણે છે તે જીવ છે. જે માને છે તે જીવ છે. જે દેખે છે તે જીવ છે. જે નિરંતર પ્રાણોથી જીવે છે તે જીવ છે. જીવ શાશ્વત છે. હે પ્રાણી ! પૂર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્ર સમાન સુખપ્રદ અને સહજ આનંદનો સમૂહ, નમસ્કારયોગ્ય એવા શુદ્ધાત્માના અનુભવરસનું પાન કર. જે આ પર પદાર્થો દેખાય છે તે સર્વ ક્ષણભંગુર છે. તે કોઈ પણ આત્માનુભવ સુખને કહી શકે એમ નથી. સહજ સુખ જેનું હોય તે જાણે છે. આત્મા સહજ સુખમય છે, તેજ તે સહજ સુખને અનુભવે છે, જાણે છે.

ઘાનત ચક્રી જુગલિયે, ભવનપતિ પાતાલ,
 સુર્ગધંદ્ર અહમિંદ્ર સમ, અધિક અધિક સુખ ભાલ;
 અધિક અધિક સુખભાલ, કાળતિહું નંત ગુનાકર,
 એક સમૈ સુખ સિદ્ધ, રિદ્ધ પરમાતમપદ ધર;
 સો નિહયે તું આપ, પાપગ્નિન ક્યોં ન પિછાનત,
 દરસ ગ્વાન થિર થાય, આપમૈ આપ સુ ઘાનત. ૧૧

ઘાનતરાય કહે છે કે, ચક્રવર્તી, જુગલિયા, ભવનવાસી, પાતાલ-
 વાસી, સ્વર્ગના ધંદ્ર, અહમિંદ્ર એ બધા એકએકથી વિશેષ વિશેષ સુખી છે.
 તે સર્વેના ત્રણે કાળના સુખને અનંતગણું કરીએ તો પરમાત્માપદની
 રિદ્ધિને ધારણ કરતા સિદ્ધ ભગવાનના માત્ર એક સમયના સુખ
 સમાન થાય. તું એ સિદ્ધસમાન નિશ્ચયથી હું, છતાં તે નિર્દોષ સ્વ-
 રૂપને તું કેમ ઓળખતો નથી ? ઘાનતરાય કહે છે કે અક્ષય, અનંત
 દર્શન—અનંત જ્ઞાનસ્વરૂપ તારા આત્મામાં તું તારા આત્માને સ્થિર
 કર. તેનો અનુભવ કર. તે રૂપ થઈ તું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિરંતર
 રમણતા કર.

છપ્પમ્.

ગ્વાનરૂપ ચિદ્રૂપ, બૂપ સિવરૂપ અનુપમ,
 રિદ્ધ સિદ્ધ નિજ વૃદ્ધ, સહજ સમૃદ્ધ સિદ્ધ સમ;
 અમલ અચલ અવિકલ્પ, અજલ્પ, અનલ્પ સુખાકર,
 સુદ્ધ બુદ્ધ અવિરુદ્ધ, સુગન-ગન-મનિ-રત્નાકર;

ઉત્પાત-નાસ-ધ્રુવ સાધ સત, સત્તા દરવ સુ એકહી,
 ઘાનત આનંદ અનુભૌ દસા, ખાત કહનકી હૈ નહીં. ૩

આત્મા જ્ઞાનમય છે, ચેતનસ્વરૂપ છે, અનુપમ મુક્તિસ્વરૂપનો
 સ્વામિ છે, આત્માની રિદ્ધિસિદ્ધિથી પૂર્ણ છે, સિદ્ધસમાન સહજ
 સુખાદિસમૃદ્ધિથી સંપૂર્ણ છે, કર્મ મલરહિત, અચલ, વિકલ્પરહિત,
 અવાચ્ય, અત્યંત સુખનો ભંડાર છે, શુદ્ધ, બોધમય, અખાધિત,

સમ્યક્ગુણોના સમૂહરૂપ રત્નોત્તે સમુદ્ર છે, ઉત્પાત વ્યય ધ્રુવમય સત્ છે, નિજ દ્રવ્ય સત્તાથી અભિન્ન છે, એ આત્માની સહજાનંદ અનુભવ દશા એ વચનથી કહેવાની વાત નથી, વચન અગોચર છે.

ભોગરોગસો દેખિ, જોગ ઉપયોગ બદાયો,
આન ભાવ દુખ દાન, ગ્યાનકૌ ધ્યાન લગાયો;
સકલપ વિકલપ અલપ, અહુત સખ હી તજિ દીને,
આનંદકંઠ સુભાવ, પરમ સમતારસ બીને;
દાનત અનાદિ ભ્રમ વાસના, નાસ કુવિદ્યા મિટ ગઈ.
અંતર બાહર નિરમલ ફટક, ઝટક દશા એસી બઈ. ૧૦

ભોગોને રોગ જેવા જાણ્યા, મન, વચન અને કાયાના યોગમાંથી ઉપયોગ ખસેડી આત્મયોગમાં ઉપયોગ જોડયો, અન્ય પરભાવને દુઃખદાયક જાણ્યા અને જ્ઞાન (આત્મા)માં એકાગ્રતા કરી. મુંઝવેપ વિકલપ, ન્યૂનાધિકત્વ એ સર્વેનો ત્યાગ કર્યો. આનંદસમૂહ પરમ સમતારસ સ્વભાવમાં હીન થયો. દાનતરાય કહે છે કે તેથી અનાદિની ભ્રમ વાસના વિલય પામી, અવિદ્યા દૂર થઈ, અને ક્ષણમાં આશ્વાંતરે શુદ્ધ ર્ફટક સમાન નિર્ભગ દશા પ્રગટી.

સવૈયા ૨૩

લોગનિસૌં મિલનૌં હમકો દુખ, સાહનિસૌં મિલનૌં દુઃખભારી;
ભૂપતિસૌં મિલનૌં મરનૌં સમ, એક દસા મોહિ લાગત પ્યારી;
આહકી દાહ જલૌં જિય મૂરખ, એ-પરવાહ મહા સુખકારી,
દાનત યાદીતૌં ગ્યાનિ અવંછક, કર્મકી આલસ્યૌં જિન ટારી. ૨૭

લોકોને મલતું એ દુખદાયી છે, શાહુકારને મલતું તેથી વધારે દુઃખદાયી છે, અને ભૂપતિને મલતું તે મરણ સમાન છે. મને તો એકદશા-એકાંત આત્મદશામાં બહુ પ્રેમ છે. મૂર્ખ જીવો તૃષ્ણાની અગ્નિમાં બળ્યા કરે છે; પણ ઉદાસીનતા મહા સુખકારી છે. દાનતરાય

કહે છે કે તેથી કર્મ બંધાય તેવા માર્ગ જોણે દૂર કર્યા છે એવા જ્ઞાની પુરુષો અચંચક-ઇચ્છારહિત હોય છે.

(૩૨) લૈયા ભગવતીદાસ, બ્રહ્મવિલાસમાં કહે છે:—

સવૈયા-૩૧ સા

ભૌથિતિ નિકંદહોય કર્મબંધ મંદ હોય,
 પ્રગટ પ્રકાશ નિજ આનંદ કે કંદકા;
 હિતકા દ્રઢાવ હોય બિનકા બદાવ હોય,
 ઉપજે અંકૂર જ્ઞાનદ્વિતીયા કે ચંદકા;
 સુગતિ નિવાસ હોય દુર્ગતિકા નાશ હોય,
 અપને ઉછાહ દાહ કરૈ મોહ ફંદકા;
 સુખ ભરપુર હોય દોષ દુખ દૂર હોય,
 યાનૈ ગુણવૃંદ કહૈ સમ્યક્ સુખંદ કા. ગા. ૮
 (પુણ્યપત્તીસિકા)

ભવસ્થિતિનો અંત હોય છે, કર્મનો બંધ અતિ અલ્પ હોય છે. નિજ્ઞાત્મના સહજનંદના સમૂહનો પ્રકાશ પ્રગટ હોય છે. આત્મહિતની દ્રઢતા હોય છે. વિનયની વૃદ્ધિ હોય છે. બીજના ચંદ્રસમાન સમ્યક્ (બીજ) જ્ઞાનના અંશો પ્રગટ હોય છે. મરણ પછી દેવાદિ શુભ ગતિમાં ઉપજવું હોય છે. નરકાદિ દુર્ગતિનો નાશ હોય છે, નિજ્ઞાત્મનો ઉલ્લાસભાવ મોહના ફંદને બાળી નાંખે છે, સહજસુખથી પરિપૂર્ણ હોય છે. રાગદ્વેષાદિ તથા દુષ્ટો દૂર હોય છે. તેથી સમ્યક્ત્વના પ્રગટપણને ગુણોનો સમૂહ કહે છે.

સવૈયા ૨૩ સા

ચેતન ઐસેમૈ ચેતત ક્યોં નહિ, આય બની સખહી વિધિ નીકી,
 હૈ નરદેહ યો આરજ ખેત, જિનંદગી બાનિ સુ ખૂંદ અમીકી;

તામેં જી આપ ગહો થિરતા તુમ, તૌ પ્રગટે મહિમા સખ જીકી.
જામેં નિવાસ મહાસુખવાસ સુ આય મિલૈ પતિયાં શિવતીકી. ૨૩
પુણ્યપચિસિકા.

બધી રીતે સારી અનુકુળ વિધિ સાંપડી છે છતાં હે ચેતન !
તું કેમ ચેતતો નથી ? મનુષ્યભવ, આર્યક્ષેત્ર, અમૃતસમાન શ્રી જિને-
શ્વરની વાણીનું શ્રવણ તને મલ્યું છે. તેમાં જો તું સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે
તો આત્માનો સર્વ મહિમા પ્રગટે. એ આત્માનુભવની સ્થિરતામાં
નિવાસ તે મહાન્ સહજ સુખમાં વાસ છે, કે જેથી મુક્તિરૂપી
રમણી આવી મળે છે, મોક્ષ લક્ષ્મીના પતિપણાને તું પ્રાપ્ત થાય છે.

દુર્મલતા છંદ :

ધકે ખાત કહું શિવ નાયકજી, તુમ લાયક ઠીર, કહાં અટકે ?
યહ કૌન વિચક્ષન રીતિ ગહી, વિનુ દેખહિ અક્ષનસોં ભટકે;
અજહું ગુણ માનો તો શીખ કહું, તુમ ખોલત કયોં ન પટૈ ધટકે ?
ચિન્મૂરતિ આપુ વિરાજત હૈ, તિન સૂરત દેખે સુધા ગટકે. ૧૦
શતઅષ્ટોતરી.

હે મુક્તિના સ્વામિ ! એક વાત તમને કહું, તમે મુક્તિ માટે
યોગ્ય છતાં ક્યા સ્થાનકે અટકી રહ્યા છો ? તમે એવી કદ વિચક્ષણ
રીતિ ગ્રહી છે કે જેવા વગર જ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પાછળ મોહથી
ભટકો છો. હજી જો મારું કહેવું હિતકારી છે એમ માનો તો શિખા-
મણ આપું છું કે તમે હૃદયનો પટ કેમ ખોલતા નથી ? જુઓ તો
ખરા, અંતરમાં ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા બિરાજે છે તેના સ્વરૂપને નિહાળી
સહજ સુખરૂપી સત્ય સુધાનું પાન કરી શકશો.

સવૈયા ૨૩.

જાહી દિન જાહી છિન અંતર સુણુદિ લસી,
તાહી પળ તાહી સમૈ જોતિસી જગતિ હૈ,

હોત હૈં ઉદ્યોત તહાં તિમિર વિલાઈ જાતુ,
 આપાપર ભેદ લખિ ઉરધવ ગતિ હૈ;
 નિર્મળ અતીન્દ્રી જ્ઞાન દેખિ રાય ચિદાનંદ,
 સુખકો નિધાન યાકૈ માયા ન જગતિ હૈ,
 જૈસો શિવ ખેત તૈસો દેહમેં વિરાજમાન,
 ઐસો લખિ સુમતિ સ્વભાવમેં પંગતિ હૈ.

(૩૪. શત અષ્ટોત્તરી.)

જે દિવસે જે ક્ષણે અંતરમાં સુબુદ્ધિ પ્રગટે તે પળે તે સમયે જ્ઞાનરૂપી સૂર્યની જ્યોતિ પ્રકાશે છે. જ્યાં જ્ઞાન જ્યોતિનો ઉદય થયો ત્યાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર વિલય પામે છે, અને આત્મા અને પરપુદ્ગલના ભિન્નત્વને જાણે છે, અને જીવ ઉચ્ચ દશાને પામે છે. ચિદાનંદ રાજા નિર્મળ, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને જાણે છે, તે સહજ સુખનો ભંડાર છે. ત્યાં માયાનો પ્રવેશ નથી. જેવો સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધાત્મા છે તેવો જ આ દેહમાં પિરાજમાન આત્મદેવ છે એવું જાણી સુમતિ—સમ્યક્જ્ઞાનવંત—નિજ શુદ્ધાત્મા સ્વભાવમાં લીન થાય છે.

કવિત.

નિશ દિન ધ્યાન કરો નિહચૈ સુજ્ઞાન કરો,
 કર્મકો નિદાન કરો આવૈ નાહિ ફેરિકૈ,
 મિથ્યામતિ નાશ કરો સમ્યક્ ઉગ્મસ કરો,
 ધર્મકો પ્રકાશ કરો શુદ્ધ દ્રષ્ટિ હેરિકૈ;
 બ્રહ્મકો વિલાસ કરો આતમ નિવાસ કરો,
 દેવ સખ દાસ કરો મહા મોહ જેરિકૈ,
 અનુભૌ અભ્યાસ કરો ચિરતામેં વાસ કરો,
 મોક્ષ સુખ રાસ કરો કહ્નં તોહિ ટેરિકૈ. ૨૪

(શતઅષ્ટોત્તરી.)

રાત દિવસ આત્મધ્યાન ધરો. નિશ્ચયથી સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટાવો. કર્મનો ક્ષય કરો કે જેથી પુનઃ બંધાય નહિ. શુદ્ધ દષ્ટિ પ્રહણ કરી મિથ્યામતિનો નાશ કરો. સમ્યક્ત્વનો પ્રકાશ કરો. શુદ્ધાત્મ દષ્ટિમાં પ્રીતિ કરી આત્મ ધર્મ પ્રગટ કરો. આત્મબ્રહ્મમાં રમણતા કરો. આત્મામાં જ વાસ કરો, મહા મોહને વશ કરી સર્વે દેવોના પૂજ્ય દેવ બનો. શુદ્ધાત્માનુભવનો અભ્યાસ કરો. આત્મ ગ્રંથમમાં સ્થિર થાઓ. મોક્ષ સુખની રમણતા કરો. હે આત્મન ! હું તને પોકારી પોકારી કહું છું.

તેરો હી સ્વભાવ ચિનમૂરતિ બિરાજિતુ હૈ,
 તેરો હી સ્વભાવ સુખ સાગરમેં લહિયે,
 તેરો હી સ્વભાવ જ્ઞાન દરસનહુ રાજતુ હૈ,
 તેરો હી સ્વભાવ દ્રુવ આરિતમેં કહિયે;
 તેરો હી સ્વભાવ અવિનાશી સદા દીસતુ હૈ,
 તેરો હી સ્વભાવ પરભાવમેં ન ગહિયે;
 તેરો હી સ્વભાવ સખ આન લસેં બ્રહ્મમાંહિ,
 ચાર્તે તોહિ જગતકો ઇશ સરદહિયે. ૧
 (કુટકર-કવિતા.)

તારો જ સ્વભાવ ચૈતન્યની મૂર્તિરૂપે વિરાજે છે, તારો જ સ્વભાવ સહજ સુખસાગર સ્વરૂપ છે, તારો જ સ્વભાવ જ્ઞાન અને દર્શનરૂપે શોભે છે, તારો જ સ્વભાવ સ્થિર અખંડિત આરિતમાં છે. તારો જ સ્વભાવ શાશ્વત અવિનાશી દેખાય છે. તારો જ સ્વભાવ-પરપુણ્ણમાં મલતો નથી. તારો જ સ્વભાવ છે કે વિશ્વના સર્વ અન્ય પદાર્થો તારા કેવળ જ્ઞાનમાં ઝલકે છે. તેથી અમે તને આ જગતનો ઇશ્વર શ્રદ્ધીએ છીએ, માનીએ છીએ.

સવૈયા. ૩૧.

નેકુ રાગ દ્વેષ જીત બાયે વીતરાગ તુમ,
 તીન લોક પૂજ્યપદ ગેહિ ત્યાગ પાયો હૈ,

યહી તો અનહી બાત તુમહી બતાય દેહુ,
 જાની હમ અબહીં સુચિત લલચાયો હૈ;
 તનિકહૂ કષ્ટ નાંહિ પાછએ અનંત સુખ,
 અપને સહજમાહિં આપ ઠહરાયો હૈ,
 યામે કહા લાગત હૈ, પરસંગ ત્યાગતહી,
 જારિ દીજે બ્રમ શુદ્ધ આપહી કહાયો હૈ. ૩
 મિથ્યાત્વવિશ્વસન ચતુર્દશી.

સારી પેઠે રાગદ્વેષને છતી આપ વીતરાગ થયા અને એ ત્યાગનું ફળ ત્રણ લોકનું પૂજ્યપણું આપ પામ્યા. આ તો એક આશ્ચર્યકારી અનેરી વાત આપ જ બતાવી દેશો એમ જાણી માફ મન હમણાં જ લલચાય છે. એમાં લેશ પણ કષ્ટ નથી. તથા અનંત સહજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના જ સહજ-સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં સ્વયં સ્થિર થવાય તો એમાં શું કિંમતાદિ લાગે છે? જ્યાં પરપદાર્થનો સંગ ત્યાગે અને મિથ્યા બ્રમને દૂર કરે કે પોતે જ શુદ્ધ કહેવાય છે, હોય છે.

મોહકે નિવારે રાગદ્વેષક નિવારે જાહિ,
 રાગદ્વેષ ટારે મોહ નેક હ ન પાછયે,
 કર્મકી ઉપાધિકે નિવારિવેકા પેચ યહૈ,
 જડકે ઉખારે વૃક્ષ કેસે ઠહરાઈયે,
 ડાર પાત ફળ ફુલ સવૈ કુમ્હલાય જાય,
 કર્મનકે વૃક્ષનકા એસે કે નસાઈયે;
 તબૈ હોયે ચિદાનંદ પ્રગટ પ્રકાશરૂપ,
 વિલસૈ અનન્તસુખ સિદ્ધમે કહાઈયે. ૮
 મિથ્યાત્વવિશ્વસનચતુર્દશી.

મોહનું નિવારણ કરવાથી રાગદ્વેષનું નિવારણ થાય છે. રાગદ્વેષ જવાથી જરાપણ મોહ રહેતો નથી. કર્મની ઉપાધિ દૂર કરવા માટે એ સારી યુક્તિ છે. જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાથી વૃક્ષ કેવી રીતે

ઉભું રહે? ડાળીઓ, પાન, ફળ અને ફુલ સર્વે કરમાય જાય; તે પ્રકારે કર્મરૂપી વૃક્ષનો નાશ કરીએ, ત્યારે ચિદાનંદ પ્રત્યક્ષ પ્રકાશે છે અને સિદ્ધક્ષેત્રમાં અનંત સહજસુખ અનુભવે છે.

કવિત :

સિદ્ધકી સમાન હૈ વિરાજમાન ચિદાનંદ,
તાહીકા નિહાર નિજરૂપ માન લીજિયે,
કર્મકા કલંક અંગ પંક જ્યાં પખાર હયો,
ધાર નિજરૂપ પરભાવ ત્યાગ દીજિયે;
થિરતાકે સુખકા અભ્યાસ કીજે રૈન દિન,
અનુભૌ કે રસકા સુધાર ભલે પીજિયે,
જ્ઞાનકા પ્રકાશ ભાસ મિત્રકી સમાન દીસૈ,
ચિત્ર જ્યોં નિહાર ચિત્ત ધ્યાન ઐસો કીજિયે. ૩
સિદ્ધચતુષ્ર્થી.

જ્યોતિ સ્વરૂપ ચિદાનંદાત્મા સિદ્ધ સમાન છે, એમ તેને દેખી તેવુંજ તારૂં પોતાનું સ્વરૂપ માની લેજે. ન્હાવાથી શરીરનો મેલ જેમ દૂર થાય છે તેમ કર્મના કલંકને ધોષ નાખ; નિજસ્વરૂપ ગ્રહણ કરી પરભાવને ત્યાગી દૂર કર. રાતદિવસ આત્મસ્થિરતાના સુખનો અભ્યાસ કર અને અનુભવરસનું નિરંતર પાન કર. જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ મોક્ષનો માર્ગ બતાવનાર મિત્ર સમાન જણાય છે. ચિત્તમાં ધ્યાનની એકાગ્રતા એવી કર કે જાણે ચિત્ત ચિત્ર-પ્રતિમા સમાન સ્થિર થઈ જાય.

છંદઃ:-

અષ્ટ કર્મ તૈ રહિત, સહિત નિજ જ્ઞાન ત્રાણધર,
ચિદાનંદ ભગવાન, બસત તિહું લોક શીસ પર;
વિલસત સુખજી અનંત, સંત તાકો નિત ધ્યાવહિ,
વેદહિ તાહિ સમાન; અધુ ઘટ માંહિ લખાવહિ.

હમ ધ્યાન કરહિ નિરમલ નિરખિ, ગુણ અનંત પ્રગટહિ સરવ;
તસ પદ ત્રિકાલ વંદત ભવિક, શુદ્ધ સિદ્ધ આતમ દરવ. ૭
સિદ્ધચતુર્દશી.

આઠ કર્મથી રહિત, પોતાના જ્ઞાનપ્રાણને ધારવા સહિત ચિદાનંદ
ભગવાન ત્રણે લોકના શિખરે ખીરાજો છે. તે જો અનંત સહજસુખને
અનુભવે છે, તે સુખનું મંતપુરૂષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જ્યાં
સુધી દેહનું આયુષ્ય છે ત્યાં સુધી તે સુખસમાન અનુભવ સુખ વેદે
છે. અમે ધ્યાન કરીએ છીએ, નિર્મળાત્માને જોઈએ છીએ અને તેથી
સર્વે અનંત ગુણો પ્રગટે છે. તે શુદ્ધ, સિદ્ધસમાન આત્મદ્રવ્યરૂપ
મહાપદને ભવિકજન ત્રિકાળ વંદના કરે છે.

છરખઠ.

રાગ દોષ અરુ મોહિ, નાંહિ નિજ માંહિ નિરખત,
દર્શન જ્ઞાન ચરિત્ર, શુદ્ધ આતમરસ ચખત;
પરદ્રવ્ય નસોં બિન્ન, ચિન્હ ચેતનપદ મંડિત,
વેદત સિદ્ધ સમાન, શુદ્ધ નિજ રૂપ અખંડિત.
સુખ અનંત જિહિ પદવસત, સો નિહચૈ સમ્યક્ મહત;
લૈયા સુવિચક્ષન ભવિકજન, શ્રીજિનંદ છહિ વિધિ કહત. ૧૪

(જિનધર્મ પચીસિકા.)

આત્મામાં જોતાં રાગ, દ્વેષ અને મોહ જણાતા નથી, દર્શન,
જ્ઞાન અને ચારિત્રમય નિજ શુદ્ધાત્મ રસનો સ્વાદ આવે છે. પર
દ્રવ્યથી બિન્ન, ચેતન લક્ષણે વિરાજિત, સિદ્ધ સમાન, નિજ અખં-
ડિત શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, લૈયા ભગવતિદાસ કહે છે
કે, હે સુવિચક્ષણુ ભવિક જન ! શ્રી જિનેંદ્ર ભગવાન એમ કહે છે
કે, જે પદમાં અનંત સહજ સુખ રહેલું છે તે નિશ્ચયથી સાચું
મહાન પદ છે.

જૈન ધર્મ પરસાદ, જીવ મિથ્યા મતિ ખંડૈ,
જૈન ધર્મ પરસાદ, પ્રકૃતિ ઉર સાત વિહડૈ;

જૈન ધર્મ પરસાદ, દ્રવ્યપટકો પહિચાનૈ,
 જૈન ધર્મ પરસાદ, આપ પરકો ધ્રુવ ઠાનૈ.
 જૈન ધર્મ પરસાદ લાહિ, નિજ સ્વરૂપ અનુભૌ કરે;
 લૈયા અનંત સુખ ભોગવૈ, જૈન ધર્મ જો મન ધરે. ૨૧

જૈન ધર્મ પરસાદ, જીવ સખ કર્મ ખપાવૈ,
 જૈન ધર્મ પરસાદ, જીવ પંચમ ગતિ પાવૈ;
 જૈન ધર્મ પરસાદ, બહુરિ ભવમેં નહિ આવૈ,
 જૈન ધર્મ પરસાદ, આપ પરબ્રહ્મ કહાવૈ.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસાદતૈ, સુખ અનંત વિલસંત ધ્રુવ;
 સો જૈન ધર્મ જયવંત જગ, લૈયા જિહં ઘટ પ્રગટ હુવ; ૨૨

(જૈન ધર્મ પચીસિકા.]

વીતરાગ ધર્મના પ્રસાદ-પ્રભાવથી જીવ મિથ્યા મતિનો નાશ કરે છે, અનંતાનુગ્રંથી ચાર અને દર્શન મોહની ત્રણ એ સાત પ્રકૃતિને હૃદયમાંથી દૂર કરે છે, છ દ્રવ્યને ઓળખે છે, પોતાના અને પરના સ્વરૂપને નિશ્ચયપણે જાણે છે. વીતરાગ ધર્મના પ્રસાદથી નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે. ભગવતિદાસ કહે છે કે હે ભાઈ ! જે વીતરાગ ધર્મને ચિત્તને વિષે અવધારે છે તે અનંત સહજ સુખને ભોગવે છે.

વીતરાગ ધર્મના પ્રસાદથી જીવ સર્વે કર્મોનો ક્ષય કરે છે; પંચમ મોક્ષ ગતિને પામે છે. પુનઃ સંસારમાં જન્મતો નથી અને પોતે જ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. ભગવતિદાસ કહે છે કે, જેના વડે અંતરમાં આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે એ વીતરાગ ધર્મ આ જગતમાં જયવંત વર્તો.

સવૈયા. ૩૧

સુબુદ્ધિ પ્રકાશમેં સુઆત્મ વિલાસમેં સુ,
 ચિરતા અબ્યાસમેં સુજ્ઞાન કો નિવાસ હૈ,

ઉરધકી રીતિમેં જિનેશકી પ્રતીતિમેં સુ,
 કર્મનકી જીતમેં અનેક સુખ ભાસ હૈ;
 ચિદાનંદ ધ્યાવત હી નિજ પદ પાવત હી,
 દ્રવ્ય કે લાખાવત હી, દેખ્યો સખ પાસ હૈ,
 વીતરાગવાની કહૈ સદા બ્રહ્મ એસેં ભાસ,
 સુખમેં સદા નિવાસ પૂરન પ્રકાશ હૈ. ૨૪
 (સુબુદ્ધિચૌતીશી.)

સન્મતિના પ્રકાશમાં, આત્માની રમણતામાં, આત્મ સ્થિરતાના અભ્યાસમાં સમ્યક્જ્ઞાન રહે છે. ઉંચી દશાની પ્રાપ્તિમાં શ્રી જિનેશ્વરની પ્રતીતિમાં, કર્મોને જીતવામાં અનંત સહજ સુખ રહેલું છે. ચિદાનંદનું ધ્યાન કરવાથી નિજપદ પમાય છે, દ્રવ્યનું સ્વરૂપ ઓળખાય છે અને તે પોતાનું પોતાની પાસે છે એમ સમજાય છે. એમ વીતરાગ પ્રભુ કહે છે તે પ્રકારે બ્રહ્મરૂપ આત્માનો શાશ્વત અનંત સહજ સુખમાં નિવાસ છે, પૂર્ણ સ્વરૂપે તે પ્રકાશમાન છે, એમ સમજ.

પાંચમો અધ્યાય.

જીવનું એકત્વ.

આ મંસારમાં આ જીવને એકલું બ્રમણ કરવું પડે છે. દરેક જીવ એકલો જ નન્મે છે, એકલો જ મરે છે. એકલો વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડાય છે, એકલો જ રોગી થાય છે. એકલો જ શોકગ્રસ્ત થાય છે, એકલો જ દુઃખી થાય છે. એકલો સુખી થાય છે, એકલો જ પાપ અને પુણ્યકર્મ બાંધે છે અને એકલો જ તેનું સુખદુઃખ ફળ ભોગવે છે. પોતાની કરણીનો પોતે એકલો જ જવાબદાર છે. જે જીવ જેવો ભાવ

કરે છે તે જીવ તેવાં કર્મ બાંધે છે. કાઈકાઈને પાપ કે પુણ્ય બંધાવી શકતા નથી કે કાઈ કાઈના પાપ કે પુણ્ય બંધને હરી લે એમ નથી. કાઈના દુઃખને કાઈ લઈ શકતું નથી અને કાઈના સુખને કાઈ છીનવી લઈ શકતું નથી. દુઃખ કે સુખ એ અંતરના ભાવોના આધારે થાય છે. ભાવો પલટાવવા એ પોતાને આધીન છે.

જે કુટુંબમાં કે જે સંયોગમાં કાઈ જન્મે છે તેને તે પોતાનો સોબતી માની લે છે પરંતુ તે આ જીવનો સાચો સોબતી બની શકતો નથી. પુત્ર માંદો હોય તો માતા પિતા પાસે બેઠાં છતાં રોગનું દુઃખ તો પુત્રનેજ ભોગવવું પડે છે, માતાપિતા ભાગ પડાવી શકતાં નથી. જો કાઈ ભૂખ્યો હોય તો તે પોતે ભોજન કરશે તો તેની ભૂખ મટશે. બીજા કાઈના ખાવાથી આપણી ભૂખ મટી શકતી નથી. કુટુંબમાં પ્રાણીઓનો સંબંધ તે પક્ષીઓના વૃક્ષ ઉપરના રાતવાસા સમાન છે. જેમ સાંજના સમયે ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓથી આવી પક્ષીઓ એક વૃક્ષ ઉપર વિસામો લે છે, સવાર સુધી ત્યાં રહે છે પછી દરેક પક્ષી પોતાની ઈચ્છાનુસાર પોતાની ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓએ ચાલ્યાં જાય છે. તેવી રીતે એક કુટુંબમાં કાઈ જીવ નરકથી, કાઈ જીવ સ્વર્ગથી, કાઈ જીવ તિર્યચગતિમાંથી તો કાઈ જીવ મનુષ્ય ગતિમાંથી આવી જન્મે છે. તે સર્વે પોતપોતાના આયુકાળ પર્યંત રહે છે, જેનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે તે સર્વેને છોડી ચાલ્યો જાય છે; કાઈ કાઈની પછવાડે મરતું નથી.

પાપ, પુણ્ય અને આયુષ્યકર્મ જીવ જેવું બાંધે છે તે અનુસારે તે જીવ ચારે ગતિમાંથી કાઈ ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે. ચાર સગા ભાઈ છે; એક વિશેષ ધર્માત્મા છે તે મરીને દેવ થાય છે; એક સામાન્ય ધર્માત્મા છે તે મરીને મનુષ્ય થાય છે. એક એછો પાપી છે તે મરીને તિર્યચ (પશુપક્ષી આદિ) થાય છે. એક અધિક પાપી છે તે મરીને નારકી થાય છે. પછી કાઈ કાઈને યાદ પણ કરતાં

નથી. આ તો સામાન્ય નિયમ છે કે દરેક પ્રાણી પોતપોતાનાં સુખ અને દુઃખને ભોગવી રહ્યાં છે.

કોઈ ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબના મોહવશે, સ્ત્રી અને પુત્રાદિકના મોહવશે અન્યાય અને પાપથી ધનનો સંગ્રહ કરે છે, પણ તે પાપ પ્રવૃત્તિમાં તેના કુટુંબની અનુમોદના ન હોય તો તે પાપબંધ તે ગૃહસ્થ એકલાને જ થશે, બીજા જોકે સાથે છે, તે ધનનો ભોગવટો કરે છે પરંતુ તેમના બાવ પાપમય ન હોવાથી તે પાપના ફળને પામશે નહિ. એક કુટુંબમાં દસ માણસો છે. એક માણસ ચોરી કરી સો રૂપિયા લાવે છે. પાંચ માણસો તો તેને અનુમોદન આપે છે, પાંચ માણસ તેની નિંદા કરે છે તો પાંચ તો પાપનો કર્મબંધ બાંધશે અને બીજા પાંચ પુણ્યકર્મબંધ બાંધશે. એક ઘરમાં બે લાઠીઓ છે. બંને ભોગ્ય પદાર્થના સ્વામિ છે, સ્ત્રીપુત્રાદિ સહિત છે. એક સમ્યક્દ્રષ્ટી જ્ઞાની છે. તે એ બંધાની મધ્યે રહેવા છતાં જળકમળવત્ અલિપ્ત છે. ભોગોને રોગસમાન જાણી, વર્તમાને ઇચ્છાને રોકવાને અસમર્થ હોવાથી કડવી દવા લેવા સમાન ભોગને ભોગવે છે. અંતરમાં એવી બાવના રાખે છે કે ક્યારે એવો અવસર આવે કે આ વિષયવાસના મટે અને હું આ ભોગોને ન ભોગવતાં કેવળ એક આત્મરસનું પાન કરું ? એવો જ્ઞાની આત્મા ભોગોને ભોગવતો છતો આસક્તિબાવ ન હોવાથી બહુ અલ્પ કર્મબંધ કરશે.

પરંતુ બીજો લાઠ જે મિથ્યાંદ્રષ્ટિ-અજ્ઞાની છે તેનો ઉદ્દેશ જ સંસારના વિષયભોગનો છે, સહજ આત્મિક સુખને જાણતો નથી, ઇન્દ્રિય સુખ સિવાય અન્ય કોઈ સુખને જાણતો જ નથી, તેથી તે ગૃહસ્થના ભોગોને બહુજ આસક્તિથી ભોગવશે. તે એમ ઇચ્છશે કે આ ભોગો સદા આવાજ રહે અને એવા વિશેષ ભોગો જીવન પર્યંત મહે અને પરલોકમાં પણ મહે. તેથી તે અજ્ઞાની તીવ્રકર્મનો બંધ બાંધશે. એક લાઠ બીજા લાઠના પાપનો લાગીદાર થઈ શકતો નથી,

મૃત્યુ પછી સમ્યગ્દ્રષ્ટી સ્વર્ગમાં દેવ થશે, પરંતુ મિથ્યાદ્રષ્ટી તિર્થંચ ગતિમાં પશુઆદિ કે નરકમાં નારકી થશે. કુટુંબમાં સર્વેય માણસો પોતપોતાના સ્વાર્થના સગા છે, જ્યાં સુધી પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો જાય છે ત્યાં સુધી સૌ સ્નેહ કરે છે. જ્યારે સ્વાર્થ સધાતો જણાતો નથી ત્યારે સ્નેહ છોડી દે છે. જો સ્વાર્થમાં કંઈ આડું આવે છે તો તે બંધુ કે મિત્ર શત્રુ થઈ જાય છે. પુત્ર પિતાની સેવા પોતાના શારીરિક સુખને અર્થે કરે છે. પિતા પુત્રનું પાલન એવી આશાથી કરે છે કે ‘વૃદ્ધાવસ્થામાં આ મારી રક્ષા કરશે.’

સ્ત્રી પોતાના પતિને પોતાના શરીરના પાલણુ કરનાર અને જીવનના સહાયક જાણી તેના પ્રત્યે સ્નેહ કરે છે. પતિ સ્ત્રી પ્રત્યે ગૃહકાર્ય, આદિ હેતુએ સ્નેહ કરે છે. સ્ત્રી જો પતિને રસોષ ન બનાવી આપે, ઘરનું કામ ન કરે, તો પતિનો સ્નેહ જતો રહે છે; પતિ જો સ્ત્રીને ભોજન, વસ્ત્ર, આભૂષણ ન આપે, તેની રક્ષા ન કરે, તો સ્ત્રીનો સ્નેહ પતિ પ્રત્યેથી પલાયન કરી જાય છે. જે વૃદ્ધ પિતા ઘરનું કામકાજ કરી શકતો નથી, તેમ તેની પાસે ધન પણ નથી તેના પ્રત્યેથી કુટુંબીઓનો પ્રેમ જતો રહે છે. તેમના અંતરના ભાવો એવા રહે છે કે આ નકામો છું, એ ન જીવે તો સાફ થાય. પ્રયોજનવશ સ્વામી સેવક પ્રત્યે સ્નેહ કરે છે. સેવક સ્વામી સાથે સ્વાર્થના હેતુથી સ્નેહ રાખે છે. આખાય જગતનો વ્યવહાર સ્વાર્થ અને પરસ્પર ઉપયોગી થવા ઉપર વ્યવસ્થા છે. ખેડુત ખેતી કરી રાજને કર આપે છે ત્યારે રાજ ખેડુતોની રક્ષા કરે છે. મુનીમ શેઠનું કામ કરે છે ત્યારે શેઠ પગાર આપે છે, જો તે નોકર પાસેથી કામ ન લેવાય કે તે ન આપે તો એક દિવસ પણ શેઠ મુનીમને રાખવા ઇચ્છતા નથી. જો શેઠ પગાર ન આપે તો મુનીમ શેઠનું કામ છોડી દે છે. એક માતાના ગર્ભમાં આજોટલા સગાભાઈ પણ એક બીજાની સંપત્તિને પડાવી લેવાના કારણે શત્રુ બની જાય છે.

આખાય જન્મતનાં પ્રાણીઓ ઇન્દ્રિયસુખનાં દાસ બની રહ્યા છે. ઇન્દ્રિયસુખને સહાયક સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાનું કામ જેનાથી સધાય છે તેના પ્રત્યે તો સ્નેહ થઈ જાય છે અને જેનાથી વિષયભોગોમાં અંતરાય પડે છે તેના પ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિય વિષયના મોહને લઈને જગતમાં મિત્ર અને શત્રુઓ થાય છે. આખોય રાગ-દ્વેષનો વિસ્તાર વિષયવાંછાને આધીન છે. ‘ માંડે શરીર છે ’ એમ માનવું એ પણ ભ્રમ છે, મિથ્યા છે કારણકે આ શરીર એક ધર્મ-શાળા છે. ક્યાંકથી આવી આ જીવ એમાં વસ્યો છે અને આયુષ્યકર્મ પુરૂં થતાં તેને છોડવું પડશે. શરીર તો પુદ્ગલમય જડ છે, જ્યારે પોતે ચેતન આત્મા છે. શરીર પોતાનું કેમ થઈ શકે ? આ પરિવાર મારો છે, એમ માનવું તે પણ મિથ્યા છે. આ સર્વ પરિવાર આ શરીરની સાથે સંબંધ રાખે છે. આત્માનો આ કોઈ પરિવાર નથી. આત્માના કોઈ માતાપિતા નથી, કોઈ ભાઈ નથી, કોઈ પતિ નથી, કોઈ તેની સ્ત્રી નથી, પુત્રી નથી; બહેન નથી, કોઈ તેનો પુત્ર નથી, કાકા નથી, ભત્રીજો નથી આ સર્વ સંબંધ શરીર સાથે છે. તે શરીરજ ન્યારે આપણું નથી તો આ અન્ય પરિવાર આપણો કેવી રીતે હોઈ શકે ? આ ધન માંડે છે, આ ગામ માંડે છે, આ ઘર માંડે છે. આ બગીચો મારો છે, આ વસ્ત્ર માંડે છે, આ અલંકાર મારો છે, આ વાહન માંડે છે, આ સર્વ માનવું મિથ્યા છે. એ સર્વેનો સંબંધ શરીરની સાથે છે. શરીરના છૂટવા સાથેજ એનો સંબંધ છૂટી જાય છે, એક ધનવાન જીવ મરીને એક ચાંડાળને ત્યાં અવતરે છે. એક ચાંડાલનો જીવ મરીને ધનવાનને ત્યાં ઉપજે છે. દેવ મરીને કુતરો થાય છે, કુતરો મરીને દેવ થઈ જાય છે. આ બધાય શરીરના સંબંધો-ભોગવિલાસ, કુટુંબપરિવાર, મકાન, બાગ, કુવા, તલાવ ઇત્યાદિ શરીરની સાથે અહીંજ પડે રહે છે. આ જીવ પોતાના પાપ અને પુણ્ય કર્મને સાથે લઈ એકલોજ જાય છે. અને ક્યાંક બીજો જન્મ ધારણ કરે છે.

શરીરને અને શરીરના સંબંધમાં આવેલા સર્વ ચેતન, અચેતન પદાર્થોને પોતાના માનવા મિથ્યા છે, ભ્રમ છે, અજ્ઞાન છે, સાચું પુછે તો આ જીવનો આ સંસારમાં કાઈ સાથી નથી. કાઈ અતિશય સ્નેહવાળી સ્ત્રી હોય તોપણ પોતાના ધણીનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તે તેના ધણીની સાથે ક્યાંક જન્મ લઈ પુનઃ તેની સ્ત્રી બને એવો કાઈ ઇલાજ કરી શકતી નથી. સ્ત્રી મરીને પુત્રી થઈ જાય છે, બહેન થાય છે, અગર સ્ત્રી પોતાના પામકર્મને અનુસારે તિર્યચની (પશુ પક્ષિણી) થઈ જાય છે અને પતિ પોતાના પુણ્યકર્મને અનુસારે રાજપુત્ર બની જાય છે. કાઈ જીવનજન મિત્ર હોય તોપણ મિત્રનું મૃત્યુ થવાથી તેની સાથે નથી તો મરી શકતો અને કદાચ મરે તો એકી સાથે એકજ ગતિમાં જન્મ પામે એવો કાઈ નિયમ નથી. એક મનુષ્ય રોગોથી પીડિત થઈ રહ્યો છે. સેંકડો કુટુંબી, મિત્ર, પુત્ર આદિ બેઠા બેઠા જોઈ રહે છે, સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે પરંતુ એ કાઈનામાં શક્તિ નથી કે તેના રોગને પોતે લઈ લે અને તેની રોગની પીડાને પોતે બહારી લે. તેને એકલાને રોગનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે. જગતમાં આ નિયમ છે કે જીવ એકલોજ જન્મે છે, એકલોજ મરે છે અને એકલોજ દુઃખસુખ ભોગવે છે. તેથી આ જીવને એટલું ઉચિત છે કે આ સ્વાર્થી જગતના પ્રાણીઓના મોહમાં પડી પોતાનું અહિત-ભુરું ના કરે. કુટુંબીઓની પાછળ પોતાનું આત્મહિત ન ગુમાવી બેસે.

સંસાર અસાર છે, શરીર અપવિત્ર છે, ભોગ ચંચળ, અનૃશિ-કારી અને દુઃખદાયી છે તથા સહજ સુખ તે જ સાચું સુખ છે; જે આત્માનો સ્વભાવ છે અને આત્માથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ઇન્દ્રિયસુખ જૂઠું છે, કલ્પિત છે, વિનાશી છે, આત્મિક સુખ આત્મા-ધીન-સ્વાધીન છે, અવિનાશી છે, પોતાની પાસે જ છે. આ સર્વ આગલા અધ્યાયોમાં જણાવ્યું છે. હવે એ યોગ્ય છે કે પ્રત્યેક ચેતન

પ્રાણી આ મનુષ્ય જન્મને સફળ કરે, સાચું સુખ પામવાનો પ્રયત્ન કરે. તે સાચું સુખ પણ કોઈ કોઈને આપી શકતું નથી, કોઈ કોઈ પાસેથી લઈ શકતું નથી, કોઈની પાસે માંગવાથી મળી શકતું નથી, ખુશામત કરવાથી મળતું નથી, ધન વ્યય કરવાથી નથી આવતું અને કોઈ અન્ય કેકાણે રાખેલું નથી કે કોઈ રીતે ઉઠાવી લેવાય. તે સુખ પ્રત્યેકનું પ્રત્યેકની પાસે છે. પ્રત્યેક પોતે પોતાના-દ્વારા પોતાની અંદર પોતાના પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે સાધન સેવશે તે પામશે, જે પુરૂષાર્થ નહિ કરે તે પામશે નહિ.

આ શરીર માંડે નથી એ તો પ્રત્યક્ષ વાત છે પરંતુ આત્માના એકત્વને અને આત્માના સ્વભાવનો વિચાર કરતાં એ પણ વિચારવું પડશે કે સંસારી પ્રાણીઓમાં ક્રોધ વધારે કે ઓછો છે, માન વધારે કે ઓછું છે, માયા વધારે કે ઓછી છે, લોભ વધારે કે ઓછો છે, હાસ્ય ભાવ વધારે કે ઓછો છે, રતિભાવ વધારે કે ઓછો છે, અરતિભાવ વધારે કે ઓછો છે, શોકભાવ વધારે કે ઓછો છે, ભયભાવ વધારે કે ઓછો છે, જુગુપ્સા કે ઘૃણાભાવ વધારે કે ઓછો છે, તો આ સર્વે ભાવો જીવનો સ્વભાવ છે કે નહિ; એનો વિચાર યથાર્થ રીતે કરી લેવો યોગ્ય છે. નિષ્પક્ષપાતપણે જો વિચારીએ તો આ ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ ભાવો કોઈને ગમતા નથી. બધા એને ઉપાધિભાવ, અશુદ્ધભાવ, કે દોષરૂપ માને છે.

એક અભણ ગામડીઆને પુછો તો તે એમ જ કહેશે કે કોઈની માણસ સારો નહિ, માની માણસ સારો નહિ, માયાચારી સારો નહિ, લોભી સારો નહિ, શોકવાળો માણસ સારો નહિ, ભયભીત માણસ સારો નહિ. કામી-વિષથી માણસ સારો નહિ. એથી ઉલટું જગત આખાને ક્ષમાવાન, વિનયવાન, સરલ વ્યવહારી, મંતોષી, ખલ્લચારી શીલવાન, નિર્ભય, શોક રહિત, પ્રેમાળ, ઘૃણા રહિત મનુષ્ય સારો લાગે છે. રૂનું કપડું સફેદ હોય છે. કોઈ કેકાણે પચાસ માણસો એકઠા થયા છે તે બધાએ રૂનાં કપડાં પહેર્યાં છે પરંતુ

ગરમીની રૂતુને લીધે બધાનાં કપડાં મેલાં છે; ત્યારે જોનાર સમૂહ એમને જોઈને સમજે છે કે આ લોકોનાં કપડાં સારાં સ્વચ્છ નથી એ મેલાં છે. કોઈ સલામાં પચાસ માણસો એકત્ર હોય, બધાય નવાં સફેદ કપડાં પહેરીને આવ્યા હોય તો જોનાર જનસમૂહને તે બહુ સુંદર લાગે છે કારણ કે એમનાં કપડાં ઉપર મેલ નથી.

એવી રીતે જ્યારે ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિથી રંગાએલ જીવ હોય ત્યારે બધાંને સારો લાગતો નથી, ખરાબ લાગે છે અને જ્યારે તેના પ્રતિપક્ષ ક્ષમા, વિનય, ઋણુતા, મંતોષાદિથી મંપન્ન જીવ હોય છે ત્યારે સર્વેને સારો લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે ક્ષમા, વિનય, ઋણુતા, મંતોષાદિ તો જીવનો સ્વભાવ છે જ્યારે ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ જીવનો સ્વભાવ નથી, દોષ છે, મેલ છે.

ક્રોધી મનુષ્ય પોતે પણ જો પોતાને જુએ તો ક્રોધના સમયે તો તે પોતે પોતાના સ્વરૂપથી બહાર હોય છે. તેને ઘણી આકુલતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. બહુ દુઃખિત ભાવો થઈ જાય છે. જ્ઞાન મલિન થઈ જાય છે, વિવેક વિલય થઈ જાય છે. કાંઈનું કાંઈ સત્યાસત્ય વિચારવા લાગે છે, બકવા લાગે છે અને ગમે તેને મારવા ઝુડવા લાગે છે. તેનો સ્વભાવ બગડી જાય છે. ક્રોધીને જો કંઈ નવીન જ્ઞાન-ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તો તે તે ગ્રહણ કરતો નથી. તેના પરિણામ ભારે ક્ષોભિત અને મલિન થઈ જાય છે. પણ જ્યારે એનો ક્રોધ ઉતરી જાય છે, શાંતિ આવે છે ત્યારે પોતાને નિરાકુળ અનુભવે છે, સુખી અનુભવે છે. તે અવસરે વિવેકી રહે છે. મનમાં સારા સારા વિચાર કરે છે. વચન પણ સારાં સાદાં બોલે છે. કાયાથી સારી સારી ક્રિયાઓ કરે છે. નવીન જ્ઞાનોપદેશને પણ ગ્રહણ કરે છે, ખરાબ રીતે સમજે છે કારણ કે તે ક્રોધરૂપી પિશાચને વશ નથી, ક્રોધરૂપી મદિરાના ડ્રમમાં નથી, તે પોતે પોતાનામાં છે.

એવી રીતે કાઈને ઉચ્ચ કુલનું, ઉચ્ચ જાતિનું, ધનવાનપણ્યનું, રૂપવાન હોવાનું, બળવાન હોવાનું, અધિકારી હોવાનું, તપસ્વી હોવાનું અભિમાન હોય તો તેના ભાવ મલિન રહે છે. તે ખીજને તુચ્છ ઘૃણાત્મ (અસ્પૃશ્ય) દષ્ટિથી જુએ છે. માનને વશીભૂત થઈ મનથી સારા વિચાર કરતો નથી, માનયુક્ત વચ્ચનો ખોલે છે, શરીરથી પણ વિનયયુક્ત ક્રિયાઓ થતી નથી, માનના આવેશમાંનું એનું વર્તન જગતને પણ ગમતું નથી, પોતે પણ આકુલિત રહે છે કે રખેને કાંઈ તેનું અપમાન ન કરી નાંખે. જો કાંઈ અપમાન કરી નાંખે તો તે તુરત ક્રોધી થઈ વિશેષ દુઃખી બની જાય છે. માનીને નવીન જ્ઞાનખોધ આપવામાં આવે તો તે તેને ગ્રહણ કરતો નથી. કાંઈ માન રહિત માર્દવ ધર્મનો ધારક હોય, કામળ ચિત્તવાળો હોય તો તેના ભાવોમાં શાંતિ હોય છે, તે વિવેકથી વિચાર કરે છે. તેનું મન કારણુ કાર્યનો યોગ્ય વિચાર કરી શકે છે. તેનાં વચન હિત-મિત અને પ્રિય નીકળે છે; તેની ક્રિયા પ્રેમ, દયા અને વિવેકપૂર્ણ હોય છે. તેને નવીન જ્ઞાનખોધ આપવામાં આવે તો તે ભારે સન્માનથી ગ્રહણ કરે છે. ધારણુ કરે છે. તેનું મન ક્ષોભિત ના થતાં સુખી રહે છે, તેનું કારણુ એ છે કે માનરૂપી મદિરાએ તેને ગાંડો અને આંધળો કરી નાંખ્યો નથી.

માયાચારમાં તણાઈ જઈ આ પ્રાણી ભારે મેલો થઈ જાય છે, તેના ભાવોમાં કુટિલતા આવી જાય છે. સ્વાર્થ સાધવાના હેતુથી ખીજને છેતરવાના કુત્સિત વિચારો થાય છે. વચન જો કે મીઠાં નીકળે છે પરંતુ તે વિષથી પૂર્ણ ભોજનની સમાન, છેતરનાર છે. શરીરની ચેષ્ટાઓ બધી અવિશ્વાસવાળી અને કુટિલ હોય છે. તેના ભાવો કુટિલતા અને ભયથી આકુલિત રહે છે. શાંતિ રહેતી નથી. તેના મલિન ભાવોમાં નવીન જ્ઞાનનો ઉપદેશ સ્થિર થતો નથી. પરંતુ જો સરલતા હોય, ઝનુતા હોય, આર્જવ ધર્મ હોય તો મન નિર્મળ રહે છે, સ્વપર હિતકારી વાતોનો વિચાર કરે છે, વચ્ચનોથી હિત-

કારી વાતોનો ઉચ્ચાર કરે છે, કાયાનો પણ સરલ અને કપટરહિત યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે, ભાવપરિણામોમાં પણ શાંતિ રહે છે. એવા આત્માને જો નવીન જ્ઞાન ઉપદેશ આપવામાં આવે તો જોમ સફેદ કપડા ઉપર રંગ સારો ચઢે છે, તેમ અતિ ભક્તિપૂર્વક તે ગ્રહણ કરે છે, તે પોતાના અંતરમાં સુખ-શાંતિનો અનુભવ કરે છે, કારણ તેના અંતરમાં માયાપિશાચનું આક્રમણ નથી, તે મલિન નથી, તે દોષી નથી.

લોભને વશ થઈ આ પ્રાણી બહુ અપવિત્ર થઈ જાય છે. સ્વાર્થી થઈ લોભ પોષાય એવા વિચારો મનમાં કરે છે. તૃષ્ણાના સાધનોનો મનમાં વિચાર કરતાં દયા અને ન્યાયના વિચારોને ઢાંકી દે છે. વચનથી લોભયુક્ત અને તૃષ્ણાયુક્ત વાણી બોલે છે. તૃષ્ણાનું સાધન બને એવી ક્રિયાઓ કાયાથી કરે છે. તેને ન્યાય-અન્યાય, ધર્મ-અધર્મ, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું લક્ષ રહેતું નથી. લોભમાં આંધળો થઈ નિર્બળ વિધવાઓનું ધન પણ લૂંટી લે છે; ગરીબ માણસને ઠગતાં એને જરાય દયા આવતી નથી; પોતાનો ખાસ પરમ મિત્ર હોય તેને પણ ઠગી લે છે. લોભથી આકુલિત ભાવોમાં શાંતિ રહેતી નથી, સુખ પણ હોતું નથી. અતિશય પૈસાદાર હોવા છતાં દુખી રહે છે. એવા લોભીને કાંઈ નવીન જ્ઞાન-શિક્ષા ગમતી નથી. માટીથી પાણી જોમ મેલું થઈ જાય છે તેમ લોભથી જીવનાં પરિણામ મલિન થઈ જાય છે.

જો કાંઈના ભાવમાં લોભ ન હોય, સંતોષ હોય તો તેનું મન નિર્મળ રહે છે. તે યોગ્ય ન્યાયયુક્ત વ્યવહારનો જ વિચાર કરે છે. સંતોષપૂર્વક ન્યાયયુક્ત વચન બોલે છે અને ન્યાયયુક્ત ક્રિયા કાયાથી કરે છે. તેનાં પરિણામ આકુલિત રહેતાં નથી. નિર્લોભતા હોવાથી તે સુખ શાંતિનો અનુભવ કરે છે, તે જગતમાં પ્રિય હોય છે. કારણ કે લોભરૂપી ભૂતે એને વશ નથી કર્યો, તે પોતાનામાં જ છે, લોભની મૂર્છાથી મૂર્છિત નથી.

કામને વશ થઇ પ્રાણી એવો અંધજો બની જાય છે કે એનો શીલસ્વભાવ વિલુપ્તી જાય છે. મનમાં અતિ આકુલિત થતાં કામ-ભાવના જ વિચારો કરે છે. કામ વધારનાર, હાસ્યયુક્ત, ભાંડવચન, પ્રલાપ, ગાયનાદિ કરે છે. ન્યાય અન્યાયનો વિચાર છોડી ગમેતેમ કામ-ચેષ્ટા કાયાથી કરવા લાગી જાય છે. કામીને બહુ અશાંતિ રહે છે; સુખશાંતિ તો તે કામીથી હજારો ગાઉ દૂર રહે છે. તેને કાંઈ નવીન જ્ઞાનશિક્ષા આપવામાં આવે તો તે ગ્રહણ કરી શકતો નથી. પરંતુ જે કામના અંધારાથી બહાર છે, શીલવાન છે, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનો ધારી છે, તેનું મન શુદ્ધ હોય છે, તે શુદ્ધ વિચાર કરે છે, શીલ-પોષક અને બ્રહ્મચર્ય પ્રેરક વચનો બોલે છે, કાયાથી બ્રહ્મચર્યની રક્ષા-પૂર્વક પ્રવર્તન કરે છે. તેના પરિણામમાં સુખ શાંતિ અને સમભાવનો અનુભવ હોય છે. કારણ કે કામભાવનો અંધકાર એના જ્ઞાન ઉપર ફરી વળ્યો નથી.

ક્રોધાદિ સર્વે ભાવો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિભાવ ભાવો છે, દોષ છે, ઉપાધિ છે. પોતાને પણ સંકલેશકારી, હાનિકારક, સુખ-શાંતિના નાશક અને જ્ઞાનના વિરોધક લાગે છે અને બીજાઓને પણ—સર્વ જગતને પણ આ ક્રોધાદિ ભાવો દોષ અને મલ જ જણાય છે. વસ્તુતઃ એ વાત યથાર્થ છે. જેમ મલિનપણું એ કપડાંનો સ્વ-ભાવ નથી તેમ ક્રોધાદિ મંદ હોય કે તીવ્ર હોય એ જીવના સ્વભાવ-ભૂત નથી. જેમ રંગના સંયોગે પાણી રંગીન થાય છે, અગ્નિના-સંયોગે પાણી ગરમ થાય છે, મેલના સંયોગે કપડું મેલું થાય છે, ધૂમાડો લાગવાથી બીંતો કાળી થાય છે, નીચે રાખેલા કાળા-પીળા-લીલા-લાલ પડના સંયોગથી સ્ફટિક મણિનો પથ્થર કાળો-પીળો-લીલો કે લાલ જણાય છે, તેમ મોહનીય કર્મના સંયોગથી ક્રોધાદિકના સંયોગથી જીવ એમ ક્રોધાદિરૂપ દેખાય છે. જો પરનો સંયોગ ન હોય તો પાણી સ્વચ્છ રહે, શીતલ રહે, કપડું ઉજળું-ઘોળું રહે, બીંત

સફેદ રહે, અને સ્ફટિક મણિ સ્વચ્છ ચમકદાર રહે; તેમ ક્રોધાદિ સંયોગ રહિત જીવ સ્વચ્છ નિર્ભળ સ્વભાવભૂત રહે.

એ પ્રકારે મોહનીય કર્મના અનેક ભેદ છે. તીવ્રતમ, તીવ્રતર, તીવ્ર, મંદ, મંદતર, મંદતમ વિપાક કે ફળના સંયોગથી જેમ નાના પ્રકારનાં મોહનીય કર્મનાં ફળ હોય છે, તેમ ઓછી વત્તી ઉપાધિ, મેલ કે દોષ જીવમાં દેખાય છે, જો મોહનીય કર્મનો સંયોગ ન હોય તો જીવ નિજ વીતરાગ નિરાકુળ ઉત્તમ ક્ષમા, ઉત્તમ માર્દવ, ઉત્તમ આર્જવ, ઉત્તમ શૌચ, ઉત્તમ સત્ય, ઉત્તમ સંયમ, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ ત્યાગ, ઉત્તમ આર્કિચન્ય અને ઉત્તમ ધ્વજચર્ય સ્વભાવમાં જ પ્રકાશિત રહે અર્થાત્ પરમ શાંત રહે. જેવી શાંતિ આ જીવના સ્વસ્વભાવમાં છે તેવી શાંતિ નથી તો ચંદનમાં, નથી મોતીની માળામાં, નથી અગર કે કપૂરમાં, નથી ચંદ્રની ચાંદનીમાં, નથી ખરકમાં, નથી ઠંડા પાણીમાં, નથી ગંગાના જળમાં, નથી ક્ષીર સમુદ્રના જળમાં, નથી કેવડાના વનમાં, નથી કમળના બગીચામાં, નથી નંદન વનની વાટિકામાં, નથી સૂર્યના તાપથી બચેલી કાંઈ ઠંડી પૃથ્વીમાં.

એ પ્રકારે એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે જેટલા આ તીવ્ર ક્રોધાદિકરૂપ ભાવો છે તે કાંઈપણ આ જીવના સ્વભાવભૂત નથી, તે સર્વ મોહનીય કર્મના સંયોગે દેખાતા મેલરૂપ છે. આત્માથી સદંતર અન્ય છે. આ મોહનીય કર્મના વિપાકથી સંસારી જીવોમાં એ પ્રકારના ભાવો હોય છે. એક અશુભ ભાવ અને બીજો શુભ ભાવ. (Bad thought activity & Good thought activity—ખરાબ વિચારની વિચારણા અને સારા વિચારોની વિચારણા.) અશુભ ભાવોનાં દર્શાવતઃ—હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ, પરિગ્રહની મૂર્છા, જીગાર, માંસાહાર, મદિરાપાન, શિકાર રમવો, વેશ્યાગમન, પરસ્ત્રીસંગ, તીવ્ર શોક, તીવ્ર દુઃખ, પરનો અપકાર, તીવ્ર ક્રોધ, તીવ્ર માન, તીવ્ર માયા, અને તીવ્ર લોભ એ સર્વ ભાવો અશુભ ભાવ છે. જે જે કાર્યો કર-

વામાં મર્યાદા, ન્યાય, અને ધર્મનું ઉદ્દલંબન કરી પ્રવર્તન કરવું પડે તે સર્વ કાર્યો અશુભ ભાવોથી થાય છે. જે કાર્યોમાં મંદ કષાય ભાવ કરવા પડે-રાગ તો હોય પણ પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ હોય; ઈંદ્રિયના વિષયોની લંપટતા ન હોય, તે સર્વ કાર્યો શુભભાવ દ્વારા કરાય છે. જેવાં કે :-દયા, આહાર-ઔષધિ-અભય અને જ્ઞાનદાન, સત્યવચન, ન્યાયી પ્રવર્તન, અલ્પચર્ચરક્ષા, સંતોષ, પરોપકાર, સેવાશુશ્રૂષા, યથા યોગ્ય વિનય, હિતકારી વર્તન, પરમાત્માની ભક્તિ, ધર્મશાસ્ત્ર અભ્યાસ, ગુરુસેવા, મંચમાચરણ ઇત્યાદિ કાર્યો શુભભાવથી થાય છે. એમાં રાગ કે લોભ મંદ હોય છે.

અંતે શુભ કે અશુભ ભાવો જીવના સ્વભાવથી દૂર છે. આ જીવનો સ્વભાવ તો વીતરાગ, વીતદ્વેષ, વીતમોહ અને પરમ શાંત ઉદાસીન છે. એમાં શુભ ભાવથી કે અશુભ ભાવથી રાગ, દ્વેષ, મોહ રૂપ કોઈ વ્યવહાર કરવાનો હોતો નથી. તેથી તે આત્માનો સ્વાભાવિક ભાવ, શુદ્ધ ભાવ કે શુદ્ધોપયોગ છે. પાણી ભરેલાં ચૌદ વાસણો છે, પહેલામાં બધાથી વધારે લાલ રંગ મેળવેલો છે, પછી ઓછો ઓછો દશ વાસણોમાં મેળવેલો છે, ૧૧માંથી ૧૩માં સુધીનાં વાસણોમાં પવનથી પાણી હાલતું છે, ચૌદમાં વાસણના પાણીમાં ચંચળતા પણ નથી પરંતુ કંઈક સહેજ માટી મળેલી છે. પંદરમાં વાસણમાં એવું શુદ્ધ પાણી છે કે જેમાં નથી કોઈ રંગની મેળવણી, નથી પવનની ચંચળતા કે નથી સહેજ પણ માટી મળેલી હવે જો વિચારી જોઈએ તો જે ચૌદ વાસણોમાં પાણી છે તે પંદરમાં વાસણના પાણીના બરાબર છે. અંતર માત્ર નાંખેલી પર વસ્તુના સંયોગના કારણે છે. રંગ, હવા કે માટીનો સંયોગ છે. તેવી રીતે સર્વેય જીવો સ્વભાવ અપેક્ષાએ શુદ્ધ, વીતરાગ, પરમાત્મા સિદ્ધ ભગવાન સમાન છે. સિદ્ધ પૂર્ણ શુદ્ધાત્મા છે. બાકીના સંસારી આત્માઓ ન્યૂનાધિક-પણે કર્મરૂપી રજના સંયોગવાળા છે તેથી નાના પ્રકારે રજ મિશ્રિત પાણી સમાન દેખાય છે, પરંતુ સ્વભાવ સર્વેયનો એકરૂપ છે.

આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આ જીવ નથી ક્રોધી, નથી માની, નથી માયાવી, નથી લોભી, નથી કામી, નથી લયભીત, નથી શોકવંત, નથી રાગી, નથી દ્વેષી, નથી મોહી, નથી દયાદાન કરનાર, નથી પૂજપાઠ કરનાર, નથી સ્વાધ્યાય કરનાર, નથી ગુરુસેવાનો કરનાર, આ સર્વ તો પ્રપંચબળ છે. જીવ તો સર્વ પ્રકારે વિકાર, ચિંતા કે સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત પૂર્ણ વીતરાગ સિદ્ધ સમાન છે.

આ જીવ જ્ઞાની છે. જ્ઞાન એનો સ્વભાવ છે. પ્રત્યેક આત્મામાં જ્ઞાનની પૂર્ણ શક્તિ વિદ્યમાન છે. જેવા પરમાત્મા સિદ્ધ ભગવાન સર્વજ્ઞ છે તેવા પ્રત્યેક જીવ સ્વભાવથી સર્વજ્ઞ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જે જ્ઞાનનું ન્યૂનપણું સંસારી જીવોમાં જણાય છે તે જ્ઞાનને આવરણ કરનાર કર્મના સંયોગથી છે. સૂર્યનો સ્વભાવ પૂર્ણ સ્વપર પ્રકાશક છે. જે વાદળાનું વધારે ગાઢ આવરણ હોય તો ઓછો પ્રકાશ જલકે છે, ઓછું આવરણ હોય તો વિશેષ પ્રકાશ જલકે છે, તેથી પણ ઓછું આવરણ હોય તો તેથી પણ વિશેષ પ્રકાશ જલકે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ તો એકરૂપ છે છતાં વાદળાના વધારે કે ઓછા આવરણની અપેક્ષાએ પ્રકાશના અનેક ભેદ થઈ જાય છે. તેવી રીતે જ્ઞાનનો પ્રકાશ એકરૂપ છે. તેના ઉપર જ્ઞાનાવરણ કર્મનું પણ અનેક પ્રકારનું હોવાથી કાંઈ જીવમાં ઓછું તો કાંઈ જીવમાં વધારે જ્ઞાન પ્રકાશે છે. તદ્દન સ્વચ્છ પાણીમાં એવી નિર્મળતા હોય છે કે તેમાં પોતાનું મોઢું દેખાય, પરંતુ જે પાણીમાં વધારે માટી મળેલી હશે તો ઓછી નિર્મળતા હશે. ઓછી માટી મળેલી હશે તો વધારે નિર્મળતા પ્રકાશશે. એવી રીતે નિર્મળ આત્મામાં વિશ્વના સર્વ જાણવા યોગ્ય પદાર્થો પ્રકાશિત થાય છે પરંતુ જેનામાં જેટલું વધારે કે ઓછું જ્ઞાન છે તેનામાં તેટલું ઓછું કે વધારે કર્મનું આવરણ છે.

દરેક જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાનમય છે. વિદ્યાભ્યાસથી કે પરના ઉપદેશથી જે જ્ઞાન વધારે પ્રકાશે છે તે અંતરનો અંધકાર મટવાથી વધે છે. ક્યાંક બહારથી જ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી કે લેવામાં

આવતું નથી. જે જ્ઞાનમાં લેવા દેવાનો સંબંધ હોય તો જેમ ધન લેવા આપવાથી વધે ઘટે છે તેમ જ્ઞાનદાતાનું જ્ઞાન ઘટે ત્યારે જ્ઞાન લેનારનું જ્ઞાન વધે. જે કાઈ પોતાની એક હજાર રૂપીઆની થેલી-માંથી કાઢને સો રૂપીઆ આપે તો એની થેલીમાં નવસો રહેશે ત્યારે ખીજાને સો રૂપીઆ મળશે. જ્ઞાનમાં આમ થતું નથી. એક વિદ્વાન સો શિષ્યોને ભણાવે છે. સર્વે છાત્રોનું જ્ઞાન તેમના આવ-રણના હઠવાના પ્રમાણમાં ઓછું કે વધતું વધશે, પરંતુ તે વિદ્વાનનું જ્ઞાન કંઈ પણ ઓછું થશે નહિ. પણ જે વિચારીએ તો જેટલો અધિક તેને ભણાવવાનો અનુભવ થશે તેટલું અધિક તે વિદ્વાનનું જ્ઞાન વધશે.

તેથી એ વાત સત્ય છે કે પ્રત્યેક જીવમાં એટલું જ્ઞાન છે કે જેટલું સિદ્ધ ભગવાનમાં છે. જીવનો સ્વભાવ નિર્મળ પાણી સમાન સ્વચ્છ છે. સર્વે જાણવા યોગ્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવા, ઝલકાવવા એ છે. આ જીવ આનંદમય છે. સહજ સુખ અતીન્દ્રિય સુખ તેનો સ્વભાવ છે. મોહના મળથી તે સુખ અનુભવવામાં આવતું નથી. જેટલો જેટલો મોહ ઘટે છે તેટલું તેટલું સુખ પ્રગટ થાય છે. પરમાત્મા જેવા આનંદમય છે તેવા પ્રત્યેક જીવ આનંદમય છે. પર-માત્મા અમૂર્તિક છે. પરમાત્મામાં કાઈ વર્ણ નથી, ગંધ નથી, રસ નથી, સ્પર્શ નથી તેવી રીતે પ્રત્યેક આત્મામાં વર્ણ ગંધ, રસ અને સ્પર્શ નથી.

પ્રત્યેક આત્મા પોતાના કાઈ ચૈતન્યમય આકારવાળો છે. કારણકે જેનો કાઈ આકાર ના હોય તે શૂન્ય અભાવમય પદાર્થ હોય છે: જીવ એવો નથી. તે તો અનેક ગુણોનું ધારક દ્રવ્ય છે તેથી અવશ્ય જીવનો આકાર છે. જે શરીર ધારણ કરે છે તે શરીરપ્રમાણ તેનો આકાર થઈ જાય છે. જેમ દીવાનો પ્રકાશ ઓરડામાં ઓરડાભર ફેલાય છે, નાની ઓરડીમાં નાની ઓરડી પ્રમાણ, ઘડામાં ઘડાપ્રમાણ, એક લોટની અંદર લોટાપ્રમાણ ફેલાય છે તેમ આ જીવનો આકાર

હાથીમાં હાથીના ઝરાબર, ઉંટમાં ઉંટના ઝરાબર, ઘોડામાં ઘોડાના ઝરાબર, બળદમાં બળદ સમાન, બકરામાં બકરાના ઝરાબર, કુતરામાં કુતરાના ઝરાબર, ઉંદરમાં ઉંદરના ઝરાબર, સર્પમાં સર્પના ઝરાબર, નોળીયામાં નોળીયાના ઝરાબર, કબુતરમાં કબુતરના ઝરાબર, બ્રમરમાં બ્રમરના ઝરાબર, કીડીમાં કીડીના ઝરાબર, ઇંડામાં ઇંડાના ઝરાબર, વૃક્ષમાં વૃક્ષના ઝરાબર ઇત્યાદિ જેવું શરીર હોય છે તે પ્રમાણે આ જીવ સંક્રાન્તીને કે વિસ્તારીને નાના કે મોટા આકારે થઈ જાય છે. તો પણ સર્વ વિશ્વમાં ફેલાવાની શક્તિ એમાં છે. સ્વભાવની અપેક્ષાએ લોકત્યાગી છે પરંતુ શરીરના સંબંધથી શરીર પ્રમાણુ થઈ રહે છે. નામકર્મને કારણે સંક્રાન્ત કે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે.

એવા અમૂર્તિક, જ્ઞાનાકાર, જ્ઞાનસ્વરૂપ, વીતરાગ, આનંદમય જીવો પોતપોતાના એકત્વથી, પોતપોતાની સત્તાથી ભિન્ન ભિન્ન રહે છે. એક જીવનો બીજા જીવ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. જેમ ધર્ડના દશ કોડ દાણા એક સ્થાને રાખેલા છે. ધર્ડનો પ્રત્યેક દાણો જુદો જુદો છે. ધર્ડના ગુણોની અપેક્ષાએ ધર્ડના બધા દાણા સમાન છે છતાં દરેકની સત્તા જુદી જુદી છે. ધર્ડનો વેપારી તે દશ મોડ દાણામાંથી કાઢીને ૫૦૦, કાઢીને ૧૦૦૦, કાઢીને ૧૦૦૦૦, કાઢીને ૧૦૦૦૦૦ દાણાઓ વેચે છે. લેવાવાળા કાઢી થોડો લોટ બનાવે છે, કાઢી વધારે લોટ બનાવે છે, લોટની રોટલી, પુરી બનાવે છે, ખાય છે તે ખાધેલા ધર્ડના દાણાનું લોહિ, રસ, મલ આદિ બને છે. જ્યારે ધણા ધર્ડ લોટના રૂપમાં માટલામાં ભરેલા રહે છે, કેટલાક ધર્ડના સ્વરૂપમાં રહે છે. જો દશે કોડ ધર્ડની એક જ સત્તા હોય તો જ્યાં એક દાણો જાય ત્યાં બીજો દાણો પણ જાય. એક દળાય તો બીજો પણ દળાવો જોઈએ. એક ચવાય તો બીજો પણ ચવાવો જોઈએ. પણ તેમ બનતું નથી. ધર્ડના સ્વભાવની અપેક્ષાએ દશકોડ ધર્ડના દાણા સમાન છે તોપણ દરેક ધર્ડનો દાણો પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન સત્તાવાળો છે. એ પ્રમાણે સર્વ જીવ પોત પોતાની

બિન્ન સત્તાવાળા છે અને તેથીજ એકજ સમયમાં કાઈ શરીરને
 ધારણ કરે છે તો કાઈ શરીરને ત્યાગે છે, કાઈ દુઃખી હોય છે તો
 કાઈ સુખી હોય છે, કાઈ ક્રોધી હોય છે તો કાઈ શાંત હોય છે,
 કાઈ વિશેષ જ્ઞાની છે તો કાઈ ન્યૂનજ્ઞાની છે, કાઈ સુતા છે તો
 કાઈ જાગે છે, કાઈ શીખવે છે તો કાઈ શીખે છે, કાઈ લડે છે
 તો કાઈ પ્રેમ કરે છે, કાઈ ખાય છે તો કાઈ મલમૂત્ર કરે છે, કાઈ
 રડે છે તો કાઈ હસે છે, કાઈ ન્યાય કરે છે તો કાઈ શિક્ષા પામે
 છે, કાઈ લખે છે તો કાઈ રંગે છે, કાઈ દળે છે તો કાઈ હળ
 ફેરવે છે, કાઈ સીવે છે તો કાઈ ધોવે છે, કાઈ ન્હાય છે તો કાઈ
 કપડાં પહેરે છે, કાઈ કપડાં ઉતારે છે તો કાઈ ધ્યાન કરે છે, કાઈ
 ગાય છે તો કાઈ વગાડે છે એમ સર્વની પ્રત્યક્ષ બિન્ન બિન્ન ક્રિયાઓ
 છે તેથી સર્વ જીવ બિન્ન બિન્ન છે. તેથી સર્વની ક્રિયાઓ પ્રગટ
 બિન્ન દેખાય છે બધાની એક સત્તા હોઈ શકતી નથી. એકજ
 જીવની સત્તા માનીએ તો આ બધી ક્રિયાઓ એકજ વખતે બનવી
 સંભવે નહિ. એકજ સમયમાં એક ચોરી કરે છે, એક રક્ષા કરે છે,
 એક મારે છે, એક બચાવે છે, એક શીલબાંગ કરે છે, એક શીલરક્ષા
 કરે છે, એક ઠગાય છે, એક દાન કરે છે, એક દાન પામે છે.
 વિશ્વમાં જેટલા પ્રકારનાં શરીર ધારણ કરી શકાય છે, લગભગ તેટલાં
 બધાં શરીરને એક જીવ પુનઃ પુનઃ જન્મ લઇને અને મરીને ધારણ
 કરી લે પરંતુ એક જીવ બીજા જીવની સાથે મલી કાઈ વખત એક
 થઈ શકતો નથી, તેમ એક જીવના વિભાગ થઈ બે જીવ કે અનેક
 જીવ બની શકતા નથી. જીવ અમૂર્તિક પદાર્થ છે. જેટલા અમૂર્તિક
 પદાર્થો છે તે ન તો કાઈ વખત પરસ્પર બંધાય છે કે ન તેમના
 વિભાગ કે ખંડ હોય છે. મલવાપણું-છૂટા થવાપણું પરમાણુઓમાં
 હોય છે પણ તે મૂર્તિક છે, પરમાણુ પરસ્પર મલીને સ્કંધ બની
 જાય છે. સ્કંધના ખંડ થઇને પરમાણુ થઇ જાય છે. તે પ્રમાણે
 જીવો મળી ન તો સ્કંધ થાય છે કે ન તેના ખંડ થાય છે.

પ્રત્યેક જીવ એકલો છે, લિન્ન છે, સ્વતંત્ર છે, સ્વાધીન છે. પરના સંયોગથી મુક્ત એવા જીવના એકત્વનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ જણાય છે કે પ્રત્યેક જીવ તદ્દન એકલો છે, સ્વ-ભાવથી એક જીવમાં નથી બીજો જીવ, નથી કોઈ પરમાત્મા કે સ્કંધ, નથી કોઈ કર્મ, નથી કોઈ પુણ્ય, નથી કોઈ પાપ, નથી રાગ, નથી દ્વેષ, નથી મોહ, નથી સાંસારિક સુખ કે દુઃખ, નથી શુભભાવ, નથી અશુભભાવ, નથી એકેન્દ્રિયપણું, નથી બે દ્વિન્દ્રિયપણું, નથી ત્રણેન્દ્રિયપણું, નથી ચૌરેન્દ્રિયપણું, નથી પંચેન્દ્રિયપણું, નથી તિર્યચપણું, નથી નારકીપણું, નથી દેવપણું, નથી મનુષ્યપણું, નથી સ્ત્રીપણું, નથી પુરુષપણું, નથી નપુંસકપણું, નથી બાળકપણું, નથી મુવાનપણું, નથી વૃદ્ધપણું, નથી પ્લહ્યપણું, નથી ક્ષત્રિયપણું, નથી વૈશ્યપણું, નથી શુદ્રપણું, નથી સ્લેષ્છપણું, નથી આર્યપણું, નથી લઘુતા, નથી ગુરુતા, નથી સાધુત્વ, નથી ગૃહસ્થત્વ, નથી બંધત્વ, નથી અબંધત્વ. પ્રત્યેક જીવ બધાથી લિન્ન, શુદ્ધ, સાતા, દ્રષ્ટા, વીતરાગ, આનંદમય, સિદ્ધ પરમાત્માની સમાન છે. સિદ્ધ પરમાત્મા અનેક છે. તે સર્વે પોતપોતાની સત્તાથી લિન્ન લિન્ન છે અને પોતપોતાના જ્ઞાનાનંદનો લિન્ન લિન્ન અનુભવ કરે છે. તે સ્વરૂપથી સમાન હોવા છતાં સત્તાથી સમાન-એક નથી. જીવનું એકત્વ તે તેનો શુદ્ધ નિજ-સ્વભાવ છે એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. પરમાત્મા માત્ર પણ કોઈ અન્ય દ્રવ્ય. કોઈ અન્ય જીવ કે કોઈ અન્ય ઔપાધિકભાવ આ જીવના છે નહિ. આ જીવ રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મ ને શરીરાદિ નોકર્મથી લિન્ન છે. એ તદ્દન જુદો સ્વતંત્ર છે.

Every Soul is quite distinct and independent being.

પ્રત્યેક આત્મા તદ્દન લિન્ન, પ્રગટ સત્તાવંત સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે.

અશુદ્ધાવસ્થામાં પણ પ્રત્યેકને એકલાને જ જગતમાં વ્યવહાર કરવો પડે છે. પ્રત્યેક પોતાની હાનિ કે લાભનો સ્વયં જવાબદાર છે.

પ્રત્યેક પોતાના સુખને અને દુઃખને પોતે એકલોજ ભોગવે છે. પ્રત્યેક પોતેજ પોતાની ઉન્નતિ કે અવનતિ કરે છે. “ હમ ન કિસીકે, કોઈ ન હમારા, જૂઠા હૈ જગકા વ્યવહારા. ” આ લૌકિક ઉક્તિ તદ્દન સત્ય છે. આ જીવ વ્યવહારમાં પણ એકલો જ છે, અશરણુ છે, નિશ્ચયથી પણ એકલો અને અશરણુ છે.

જેન શાસ્ત્રોમાં આચાર્યોએ જીવના એકત્વના સંબંધમાં જે વાક્યો કહ્યાં છે તેનું દિગ્દર્શન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યકૃત દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાંથી—

एकौ करेदि कम्मं एकौ हिंडदि य दीहसंसारे ।

एकौ जायदि मरदि य तस्स फलं भुंजद एकौ ॥૧૪॥

આ મંસારી જીવ એકલોજ કર્મ બાંધે છે. જીવ એકલોજ દીર્ઘ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. એકલોજ જન્મે છે અને એકલોજ મરે છે. પોતાનાં કરેલાં કર્મોનું ફળ પણ પોતે એકલોજ ભોગવે છે.

एकौ करेदि पावं विसयणिमित्तेण तिब्बलोहेण ।

णित्यतिरियेसु जीवो तस्स फलं भुंजदे एकौ ॥૧૫॥

ઈંદ્રિયોના વિષયના માટે તીવ્ર લોભથી આ જીવ એકલોજ પાપ ઉપાર્જન કરે છે, અને તે પાપકર્મનું ફળ પોતે એકલોજ નરક અને તિર્થંચર્યમાં ઉપજી ભોગવે છે.

एकौ करेदि पुण्णं धम्मणिमित्तेण पत्तदाणेण ।

मणुवदेवेसु जीवो तस्स फलं भुंजदे एकौ ॥૧૬॥

આ જીવ એકલોજ ધર્મના નિમિત્તે પાત્રોને દાન આપી પુણ્ય બાંધે છે. તે પુણ્યનું ફળ પોતે એકલો દેવ અને મનુષ્યલવમાં ભોગવે છે.

एकौहं निम्ममो सुद्धो णाणदंसणलक्खणो ।

सुद्धेयत्तमुपादेयमेव चित्तेह सम्बदा ॥૨૦॥

નિશ્ચયથી હું એકલોજ છું, મારે કોઈ નથી, હું શુદ્ધ છું, જ્ઞાન દર્શન લક્ષણવંત છું, શુદ્ધભાવની એકતાથી અનુભવ કરવા યોગ્ય છું. એમ જ્ઞાની સદા ચિંતવન કરે છે.

મણિમંતોસહરક્ષા હયગયરહઓ ય સયલવિજ્ઞાઓ ।

જીવાણં ન હિ સરણં તિસુ લોપ મરણસમયમ્હિ ॥૮॥

મૃત્યુના સમયે, મણિ, મંત્ર, ઔષધી, રક્ષકો, ઘોડા, હાથી, રથ અને સકલ વિદ્યાઓ એ કોઈ પણ જીવને મરણથી બચાવી શકતાં નથી.

જાહજરમરણરોગભયદો રક્ષેદિ અપ્પણો અપ્પા ।

તમ્હા આદા સરણં બંધોદયસત્તકમ્મવદિરિત્તો ॥૧૧॥

જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભયથી આત્મા પોતેજ પોતાની રક્ષા કરી શકે છે, તેથી બંધ, ઉદય અને સત્તારૂપ કર્મોથી મુક્ત શુદ્ધ આત્માજ શરણરૂપ છે, રક્ષક છે.

અરુહા સિદ્ધા આહરિયા ઉવજ્ઞાયા સાહુ પંચપરમેહી ।

તે વિ હુ ચેદ્દિ જહ્મા તમ્હા આદા હુ મે સરણં ॥૧૨॥

અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચે પરમેષ્ઠી આત્માનોજ અનુભવ કરે છે (આત્મા રૂપ છે) તેથી મારે પણ એક મારે આત્માજ શરણુ છે.

સમ્મસં સણ્ણાણં સચ્ચારિત્તં ચ સત્તવો ચેવ ।

ચત્તરો ચેદ્દિ આદે તમ્હા આદા હુ મે સરણં ॥૧૩॥

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ એ ચારેય આત્માના ધ્યાનથી સિદ્ધ હોય છે (ચારે આત્મામાં જ છે) તેથી એક મારે આત્માજ શરણુ છે.

(૨) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યકૃત સમયસારમાંથી:—

મહાભિક્ષો જાલુ સુદો, દંસનનાનમદો સચારુવી ।

જાવિ અતિથ મજ્જા કિંચિવ અણ્ણં પરમાણુમિત્તં વિ ॥૪૩॥

હું એક-એકલો છું, નિશ્ચયથી શુદ્ધ છું, દર્શનજ્ઞાનમય છું, સદા અરૂપી છું, અન્ય એક પરમાણુ માત્ર પણ મારું નથી.

જીવસ્સ જાતિથ ઘણ્ણો જાવિ ગંધો જાવિ રસો જાવિ ય ફાસો ।

જાવિ સ્વં જ સરોરં જાવિ સંઠાણં જ સંઘવણં ॥૫૫॥

નિશ્ચયથી જીવતો નથી કોઈ વર્ણુ, નથી કોઈ ગંધ, નથી કોઈ રસ, નથી કોઈ સ્પર્શ, નથી કોઈ રૂપ, નથી કોઈ શરીર, નથી કોઈ સંસ્થાન, કે નથી કોઈ મંહનન (હાડકાંનો આધો). જીવ સર્વથી જીદો છે.

જીવસ્સ જાતિથ રાગો જાવિ દોસો જેવ વિજ્ઞદે મોહો ।

જો પચ્ચયા જ કમ્મં જોકમ્મં ચાવિ સે જાતિથ ॥૫૬॥

નિશ્ચયથી જીવમાં રાગ નથી, દ્વેષ પણ નથી, મોહ પણ નથી, આસવભાવ નથી, કર્મે નથી, શરીર આદિ નોકર્મે નથી.

જીવસ્સ જાતિથ ઘગ્ગો જ ઘગ્ગણા જેવ ફહ્ઢયા કેઈ ।

જો અજ્જપ્પઢ્ઢાણા જેવ ય અણુમાયઠાણા વા ॥૫૭॥

નિશ્ચયથી જીવતો નથી કોઈ વર્ગ (ફલપ્રદ શક્તિનો અંશ) નથી કોઈ વર્ગણુ (કર્મેનો સ્કંધ), નથી કોઈ સ્પર્દક (વર્ગણુનો સમૂહ), નથી રાગાદિ અધ્યવસાય સ્થાન કે નથી ફલદાન શક્તિરૂપ અનુભાગ સ્થાન.

જીવસ્સ જાતિથ કેઈ જોગઢ્ઢાણા જ બંધઠાણા વા ।

જેવ ય ઉદયઢ્ઢાણા જો મગ્ગણઢ્ઢાણયા કેઈ ॥૫૮॥

જીવનાં નથી કોઈ યોગસ્થાન (મન, વચન, અને કાયના વ્યાપાર), નથી કોઈ બંધસ્થાન, નથી કોઈ કર્મે ઉદયસ્થાન, નથી કોઈ ગતિ-ઇન્દ્રિય આદિ માર્ગણુસ્થાન.

જો ઠિદિ બંધદ્વાળા જીવસ્સ જ સંકિલેસઠાળા વા ।

જેય ત્રિસોદિદ્વાળા જો સંજમલદ્વિઠાળા વા ॥૫૯॥

આ જીવનાં નથી કોઈ સ્થિતિબંધ સ્થાન, નથી કોઈ સંકલેશ ભાવનાં સ્થાન, નથી કોઈ વિશુદ્ધિનાં સ્થાન, કે નથી કોઈ સંયમ લબ્ધિનાં સ્થાન.

જેવ ય જીવદ્વાળા જ ગુણદ્વાળા ય અતિય જીવસ્સ ।

જેજ દુ પદે સઘ્વે પુગલદઘ્વસ્સ પરિણામા ॥૬૦॥

આ જીવનાં નથી કોઈ જીવ સમાસ (જીવોના ભેદ), નથી ગુણસ્થાનક (ઉન્નતિની શ્રેણી) કારણ કે ઉપર જણાવેલા સર્વ પુદ્ગલદ્રવ્યના સંયોગથી થવાવાળી અવસ્થાઓ છે. જીવનો નિજસ્વભાવ નથી. જીવનો નિજ શુદ્ધ સ્વભાવ તો એ સર્વથી પર-ભિન્ન છે.

અહમિક્કો સ્વલુ સુદ્ધો ય ણિમ્મમો જાણદંસણસમગ્ગો ।

તદ્ધિ ઠિદો તદ્ધિત્તો સઘ્વે પદે સ્વયં જેમિ ॥૭૮॥

નિશ્ચયથી હું એક છું, શુદ્ધ છું, ભભત્વરહિત છું, જ્ઞાનદર્શનથી પૂર્ણ છું. હું મારા પોતાના શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ, તેમાંજ તન્મય થઈ આ સર્વ ક્રોધાદિ ભાવોનો નાશ કરું છું.

પરમદ્દો સ્વલુ સમઓ સુદ્ધો જો કેવલી મુણી જાણો ।

તદ્ધિ ઠિદા સઘ્માવે મુણિણો પાવંતિ ણિદ્વાણં ॥૧૫૮॥

સમય-આત્મા નિશ્ચયથી પરમપદાર્થ છે, શુદ્ધ છે, કેવલી છે, મુનિ છે, જ્ઞાની છે. તે આત્માના સ્વભાવમાં જે સ્થિર થાય છે, લીન થાય છે, તે મુનિ નિર્વાણ-પ્રેક્ષને પામે છે.

ઉવઓગે ઉવઓગો કોહાદિસુ જત્થિ કોવિ ઉવઓગો ।

કોહે કોહો ચેવ હિ ઉવઓગે જત્થિ સ્વલુ કોહો ॥૧૭૧॥

જ્ઞાનોપયોગી આત્મામાં જ્ઞાનોપયોગી આત્મા છે, ક્રોધાદિકમાં

લેશ પણ જ્ઞાનોપયોગ છે નહિ, ક્રોધમાં ક્રોધ છે, ઉપયોગમાં ક્રોધ નથી. ક્રોધ ભિન્ન છે, આત્મા ભિન્ન છે.

મહુવિયપ્પે કમ્મે જોકમ્મે ચાવિ જત્થિ ઉવ્વોગો ।

ઉવ્વોગોવિય કમ્મે જોકમ્મે ચાવિ જો અત્થિ ॥૧૭૨॥

આઠ પ્રકારનાં દ્રવ્ય કર્મમાં કે શરીરાદિ નોકર્મમાં પણ જ્ઞાનોપયોગી આત્મા છે નહિ. જ્ઞાનોપયોગી આત્મામાં કર્મ કે નોકર્મ છે નહિ.

(૩) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના પ્રવચનસારમાંથી:—

જાહં વેહો જ મજો જ ચેવ ઘાણી જ કારણં તેસિં ।

કસા જ જ કારયિદા અણુમત્તા જેવ કસીજં ॥૭૧॥

નિશ્ચયથી હું આત્મા એક છું, હું દેહ નથી, હું મન નથી, હું વચન નથી, હું મન, વચન અને કાયાનું કારણ પણ નથી, હું એનો કર્તા નથી, હું કરાવનાર નથી હું એના કરનારનો અનુભોદનાર નથી.

જાહં હોમિ પરેસિં જ મે પરે સન્તિ જાણમહમેક્કો ।

ઈદિ જો જ્ઞાયદિ જ્ઞાણે સો અપ્પાણં હવદિ જ્ઞાદા ॥૧૦૩॥

નિશ્ચયથી જ્ઞાની જાણે છે કે હું શરીરાદિકનો નથી તેમ શરીરાદિ મારાં નથી. હું તો એક છું, જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધ છું, એવું ધ્યાન જે ધ્યાવે છે તે આત્મધ્યાની હોય છે.

પવં જાણપ્પાણં વંસજભૂદં અર્ધિદિયમહત્થં ।

ધુવમચ્છલમણાલંબં મજ્જેઽહં અપ્પગં સુદ્ધં ॥૧૦૪॥

હું પોતાના આત્માને એવો માનું છું કે આ આત્મા પરભાવોથી રહિત નિર્ભજ છે, નિશ્ચલ એક સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, દર્શનસ્વરૂપ છે, અતીન્દ્રિય છે, મહાન પદાર્થ છે, નિશ્ચળ છે, પરદ્રવ્યના આલંબનથી રહિત છે.

વેહા વા વવિણા વા સુહરુક્કલા વાઽધ સત્તુમિસજજા ।

જીવસ્સ જ સંતિ ધુવા ધુવોવ્વોગપ્પગો અપ્પા ॥૧૦૫॥

ઔદારિક આદિ પાંચ શરીર, ધનધાન્યાદિક, ઇષ્ટ અનિષ્ટ પાંચ ઇંદ્રિયોનાં સુખદુઃખ અને શત્રુમિત્ર આદિ લોક ક્રોધ પણ આ જીવનાં નથી. એ સર્વ નાશવંત છે પણ જીવ જ્ઞાનદર્શન સ્વરૂપ અવિનાશી દ્રવ્ય છે.

(૪) શ્રી કુંદકુંદસ્વામીકૃત ભાવપાહુડમાંથી—

एगो मे सस्सदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा सब्बे संजोगलक्खणा ॥૫૧॥

મારા આત્મા એકલો છે, શાશ્વત અવિનાશી છે, જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવંત છે, રાગાદિ સર્વ બાહ્ય ભાવો મારા નથી, તે સર્વ કર્મના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયા છે.

कत्ता भोइ अमुत्तो सरीरमित्तो अणाइनिहणो य ।

दंसणणाणुवओगो णिहिट्ठो जिणवरिंदेहिं ॥૧૪૬॥

આ જીવ નિશ્ચયથી પોતાના સ્વભાવ પરિણામનો કર્તા છે અને તે સ્વભાવ પરિણામનો ભોક્તા છે, અમૂર્તિક છે. શરીર પ્રમાણુ આકારવાળો છે, અનાદિ અનંત છે, દર્શન અને જ્ઞાન ઉપયોગવંત છે એમ શ્રી જિનેન્દ્રભગવાને દર્શાવ્યું છે.

(૫) શ્રી કુંદકુંદસ્વામીકૃત મોક્ષપાહુડમાંથી :—

दुट्ठकम्मरहियं अणोवमं णाणविग्गहं णिच्चं ।

सुद्धं जिणेहिं कहियं अप्पाणं हवदि सद्व्वं ॥૧૮॥

આ આત્મા એક સત્દ્રવ્ય છે, દુષ્ટ આઠ કર્મોથી રહિત છે, અનુપમ છે, જ્ઞાનાકાર છે, અવિનાશી છે, અને શુદ્ધ છે એમ જિનેન્દ્રે કહ્યું છે.

सिद्धो सुद्धो आदा सब्बण्ह सब्बलोयवरसी य ।

सो जिणवरेहिं भणियो जाण तुमं केवलं णाणं ॥૩૫॥

આત્માજ સિદ્ધ છે, શુદ્ધ છે, સર્વજ્ઞ છે અને સર્વદર્શી છે, કેવલ જ્ઞાનમય છે, એમ શ્રી જિનેદ્રે કહ્યું છે, તેને તું બાણ.

(૬) શ્રી શિવકાટિઆચાર્યરચિત ભગવતી આરાધનામાંથી:—

નિરુધ્ધકમસ્ત કમ્મસ્ત, ફલે સમુવદ્ધિદંમિ દુક્ખંમિ ।

આદિચારામરણજ્ઞા—, ચિંતામયવેદનાવીણ ॥૧૭૩૪॥

જીવાણ નસ્થિ કોઈ, તાણં સરણં ચ જો હવિજ્ઞ દ્વં ।

પાપાલમદિગદો વિ ય, જ મુચ્છઈ સકમ્મઉદયમ્મિ ॥૧૭૩૫॥

ઉદય આગ્યે જોતો ઉપાય નથી એવાં કર્મોનું ફળ ન્યારે આવે છે ત્યારે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, ચિંતા, ભય અને વેદનાદિનાં દુઃખો જીવ ઉપર એકાએક આવી પડે છે, તે સમયે કોઈ રક્ષા કરનાર હોતું નથી, જો જીવને એ ઉદય આવે છે, તે જીવને એકલાને જ તે ભોગવવાં પડે છે. જીવ જો પાતાલમાં ચાલ્યો જાય તો પશુ હિંદુપ્રાણ કર્મ ફળ આપ્યા વિના રહેતાં નથી.

વંસજગણાણચરિત્તં, તવો ય તાણં ચ હોઈ સરણં ચ ।

જીવસ્સ કમ્મણાસણ, હેતું કમ્મે ઉદિણ્ણમ્મિ ॥૧૭૩૬॥

કર્મની ઉદ્દીરણા કે તીવ્ર ઉદયના સમયે જીવને તે કર્મો નાશ કરવા એક સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ એ જ બચાવનાર પરમ શરણ છે. અન્ય કોઈ રક્ષક નથી.

પ્રાણં કરેદિ જીવો, બંધવહેતું સરીરહેતું ચ ।

પિરવાદિણ્ણ તસ્સ ફલં, યક્કો સો ચેવ વેવેદિ ॥૧૭૩૭॥

બાંધવાદિ સ્નેહી જનોના નિમિત્તે અને પોતાના શરીરને નિમિત્તે થણા આરંભ અને પરિગ્રહમાં આસક્ત થઈ જીવ પાપ કર્મો કરે છે. પશુ તે પાપ કર્મોનું ફળ નરકાદિ ગતિ વિષે એકલા આ જીવને જ ભોગવવાં પડે છે.

રોગાદિવેદનાઓ, વેદ્યમાણસ્સ નિયયકમ્મફલં ।

વેદહંતા વિ સમક્કલં, કિંચિદિ જ કરંતિ સે નિયયા ॥૧૭૩૮॥

રાગાદિ વેદના એ પોતાનાં જ કર્મેનું ફળ છે. તે ભોગવતી વખતે જીવનું દુઃખ કોઈ દૂર નથી કરી શકતું. કુટુંબાદિ પરિવારજન સામે બેસી બેસા કરે છે પણ તે કંઈ કરી શકતાં નથી તો બીજા તો કાણ દુઃખ દૂર કરી શકે ?

**णीया अत्या देहा- , दया य संगं न कस्स इह हौति ।
परलोकं मुर्णिता, जदि, वि दहन्ति ते सुदु ॥१७५॥**

પરલોક જતી વખતે જીવની સાથે સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, દેહાદિક પરિગ્રહ કોઈ સાથે જતું નથી. આ જીવે એ બધાંની સાથે બહુ પ્રીતિ કરી છે પણ નિર્થક છે, કોઈ સાથે રહેતું નથી.

**होऊण अरी वि पुणो, मिसं उपकारकारणा होइ ।
पुत्तो वि खणेण अरी, जायदि अवयारकरणेण ॥१७६॥
तम्हा ण कोइ कस्सइ, सयणो व जणो व अत्थि संसारे ।
कज्जं पडि हुंति जगे, णीया व अरी व जीवाणं ॥१७६॥**

ઉપકાર કરવાથી શત્રુ હોય તો પણ મિત્ર થઈ જાય છે. અપ-કાર કરવાથી પુત્ર હોય તો પણ શત્રુ થઈ જાય છે. તેથી આ સંસારમાં કોઈ કોઈનો શત્રુ કે મિત્ર છે નહિ. સ્વાર્થવશે જગતમાં શત્રુ અને મિત્ર થઈ જાય છે.

**जो जस्स वट्ठदि हिदे, पुरिसो सो तस्स बंधवो होदि ।
जो जस्स कुणदि अहिदं, सो तस्स विवुत्ति णायव्वो ॥१७६॥**

જે જેનું હિત કરે છે તે પુરૂષ એનો બાંધવ-મિત્ર થઈ જાય છે. જે જેનું અહિત કરે છે તે તેનો શત્રુ થઈ જાય છે.

(૭) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીકૃત ઇષ્ટોપદેશમાંથી:—

**वपुगृहं धनं दाराः पुत्रा मित्राणि शत्रवः ।
सर्वथान्यस्वभावानि मूढः स्वानि प्रपद्यते ॥८॥**

શરીર, ધર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર અને શત્રુ એ સર્વ અન્ય સ્વભાવવાળાં છે, આત્માના સ્વભાવથી જુદાં છે છતાં મૂઢ અજ્ઞાની પુરૂષ તેને પોતાનાં માની લે છે.

दिग्देशेभ्यः खगा पत्य संवसन्ति नगे नगे ।

स्वस्वकार्यवशाद्यान्ति देशे विश्व प्रगे प्रगे ॥૧॥

સંધ્યા સમયે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંથી આવી પક્ષીસમૂહ વૃક્ષ ઉપર રાતવાસો રહે છે અને સવારમાં પોતપોતાના કાર્યવશ ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં ઉડી જાય છે. તેવી રીતે આ કુટુંબિજનો છે તે કાઈ કાઈનું સચું નથી.

पेकोऽहं निर्ममः शुद्धा ज्ञानी योगीन्द्रगोचरः ।

बाह्याः संयोगजा भावा मत्तः सर्वेऽपि सर्वथा ॥૨७॥

હું એક છું એકલો છું, માંડ કાંઈ નથી, હું શુદ્ધ છું, હું જ્ઞાન સ્વરૂપ છું, યોગીઓએ અનુભવ્યો છે તેવો છું, આ કર્મના સંયોગથી ઉત્પન્ન ભાવો મારાથી સર્વથા ભિન્ન છે.

न मे मृत्युः कुतो भीतिर्न मे व्याधिः कुतो व्यथा ।

नाहं बालो न वृद्धोऽहं न युवैतानि पुद्गले ॥૨૭॥

હું આત્મા છું. માંડ મરણ નથી તો મને મરણનો શો ભય ? મને રોગ વ્યાધિ નથી તો મને પીડા શાની ? હું બાલક નથી, હું વૃદ્ધ નથી, હું યુવાન નથી. આ સર્વ પુદ્ગલમય શરીરની અવસ્થાઓ છે. હું તો તે બધાથી ભિન્ન છું.

स्वस्मिन्सदभिलाषित्वाद्भीष्टज्ञापकत्वतः ।

स्वयं हितप्रयोक्तृत्वादात्मैव गुरुतात्मनः ॥૩૪॥

આત્મા પોતે જ આત્માનો સાચો ગુરૂ છે, કારણ કે પોતાનામાં જ પોતાનું હિત કરવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે, પોતે જ પોતાના હિતને જાણે છે. પોતે જ પોતાને હિત સાધનમાં પ્રેરણા કરે છે.

(૮) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીકૃત સમાધિ શતકમાંથી:—

દેહેષ્વાત્મધિયા જાતાઃ પુત્રમાર્યાદિકલ્પનાઃ ।

સમ્પત્તિમાત્મનસ્તાભિર્મન્યતે હા હતં જમત્ ॥૧૪॥

દેહને વિષે આત્મબુદ્ધિ હોવાથી પુત્ર, સ્ત્રી આદિની કલ્પના-
માન્યતા થાય છે, અને તેથી તે બધાંને પોતાના આત્માની સંપત્તિ
માને છે તેને પોતાનાં માને છે. અરે ! જગત્ હણાઈ-નાશ પામી
રહ્યું છે.

યદગ્રાહ્યં ન ગૃહ્ણતિ ગૃહીતં નાપિ મુચ્ચતિ ।

જાનાતિ સર્વથા સર્વે તત્સ્વસંવેદ્યમસ્મ્યહમ્ ॥૨૦॥

જે આત્માથી ભિન્ન છે તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, તેને આ
જીવ કોઈ વખત ગ્રહણ કરતો નથી. જે આત્માનો સ્વભાવ છે, જે
ગ્રહણ કરેલો જ છે તેને કોઈ પણ વખત છોડતો નથી. જે સર્વને
સર્વથા જાણે છે અને સ્વાનુભવગમ્ય છે તે હું છું.

યેનાત્મનાઽનુભૂયેઽહમાત્મનૈવાત્મનાત્મનિ ।

સોઽહં ન તન્ન સા નાસો નૈકો ન દ્વૌ ન વા બહુઃ ॥૨૩॥

જે સ્વરૂપથી હું પોતાનામાં પોતાનીદ્વારા પોતાને પોતા સમા-
ન જ અનુભવ કરું છું તે જ હું છું; હું પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી,
નપુંસક નથી, એક નથી, બે નથી કે બહુ પણ નથી.

યદભાવે સુષુપ્તોઽહં યદ્ભાવે બ્યુત્પિતઃ પુનઃ ।

અતીન્દ્રિયમનિર્દેશ્ય તત્સ્વસંવેદ્યમસ્મ્યહમ્ ॥૨૪॥

જેના અભાવે-જે સ્વરૂપને ન જાણવાથી હું સુતેલો નિદ્રાધીન
હોતો અને જેના સદ્ભાવે જે સ્વરૂપને જાણવાથી હું જાગી ઉઠ્યો
તે માંડે સ્વરૂપ ઈન્દ્રિયોથી ગમ્ય નથી, વચનથી કહેવાય એમ નથી.
તે માંડે સ્વરૂપ તો માત્ર પોતાની દ્વારા પોતાના જ અનુભવગોચર છે.

ક્ષીયન્તેઽપ્રૈવ રાગાદ્યાસ્તસ્વતો માં પ્રપદ્યતઃ ।

બોધાત્માનં તતઃ કશ્ચિન્ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥૨૫॥

ન્યારે હું નિશ્ચયથી-પરમાર્થથી મારા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપનો અનુભવ કરું છું. ત્યારે આ સર્વ રાગાદિભાવો નાશ પામે છે. તેથી આ જગતમાં નથી કોઈ મારે શત્રુ કે નથી કોઈ મારે મિત્ર.

મામપદ્યન્નયં લોકો, ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ।

માં પ્રપદ્યન્નયં લોકો ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥૨૬॥

આ જગતના લોકો મારા સાચા શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણતા-દેખતા નથી તેથી નથી કોઈ મારે શત્રુ થઈ શકતો કે નથી કોઈ મિત્ર થઈ શકતો. જે જ્ઞાનીજન મારા શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણે છે, તે પણ મારા શત્રુ કે મિત્ર થઈ શકતા નથી.

યઃ પરાત્મા સ પૃથાહં યોઽહં સ પરમસ્તતઃ ।

અહમેવ મયોપાસ્યો નામ્યઃ કશ્ચિદિતિ સ્થિતિઃ ॥૩૧॥

જે પરમાત્મા છે તેવોજ હું છું, જે હું છું, તેજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તેથી હું મારી પોતાનીજ ઉપાસના કરું છું. કોઈ બીજાની ઉપાસના કરતો નથી એ સત્ય વાત છે.

ચત્પદ્યામીન્દ્રિયૈસ્તન્મે નાસ્તિ યન્નિયતેન્દ્રિયઃ ।

અન્તઃ પશ્યામિ સાનંદં તદસ્તુ જ્યોતિરુત્તમમ્ ॥૫૧॥

જે કંઈ ઇન્દ્રિયોદ્વારા હું જોઉં છું તે મારું સ્વરૂપ નથી. ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને રોકી ન્યારે હું અંતરમાં નિહાળું છું ત્યારે પરમાનંદમય ઉત્તમ જ્ઞાનજ્યોતિને પ્રાપ્ત થાઉં છું, તે હું છું.

નયત્યાત્માનમાત્મૈવ જન્મનિર્વાણમેવ ચ ।

ગુરુરાત્માત્મનસ્તસ્માન્માન્યોઽસ્તિ પરમાર્થતઃ ॥૭૬॥

આ આત્મા પોતેજ પોતાને સંસાર પરિભ્રમણ કરાવે છે અને પોતેજ પોતાને મોક્ષમાં લઈ જાય છે. તેથી પરમાર્થથી આત્માનો મુર આત્મા પોતેજ છે. અન્ય કોઈ મુર નથી.

(૯) શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યના આત્માનુશાસનમાંથી :—

શરણમશરણં ઘો બાન્ધવો બન્ધમૂલં,
ચિરપરિચિતદારા દ્વારમાપદ્ગૃહાણામ્ ।
વિપરિમૃશત પુત્રાઃ શત્રવઃ સર્વમેતત્,
ત્યજત મજત ધર્મે નિર્મલં શર્મકામાઃ ॥૬૦ ॥

આ તારૂં ધર તને મરણાદિ આપતિઓથી બચાવી શકતું નથી. આ તારા બાંધવ (સ્નેહીજન) તે તો બંધનના મૂળ-બંધ કરાવનાર છે. દીર્ઘકાળથી પરિચિત દારા (સ્ત્રી) તો આપદઓનું દ્વાર (દરવાજો) છે. આ તારા પુત્રો તે તો તારા આત્માના શત્રુઓ છે. એ પ્રકારે વિચારી આ સર્વ દુઃખના કારણભૂતને ત્યાગી દે. અને જો સહજ સુખને ઇચ્છે છે તો નિર્ભળ શુદ્ધ ધર્મનું સેવન કર.

તત્કૃત્યં કિમિહેન્ધનૈરિવ ધનૈરાશાન્નિસંધુક્ષણેઃ ।

સમ્બન્ધેન કિમઙ્ગ શશ્વદશુમૈઃ સમ્બન્ધિભિર્બન્ધુભિઃ ॥

કિં મોહાદિમહાબિલેન સદૃશા દેહેન ગેહેન વા ।

દેહિન્ યાદિ સુખાય તે સમમમું મા ગાઃ પ્રમાદં મુઘા ॥૬૧॥

હે પ્રાણી ! આ તારૂં ધન આશાફળી અગ્નિને વધારવાને માટે ઈંધન સમાન છે. હે જાન્ય ! આ તારા સંબંધી-સ્નેહી જનેના સંબંધથી શું લાભ ? એ તો તને સદા અશુભમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. આ દેહફળી ધર મોહફળી સર્પના મોટા દર સમાન છે તેનાથી તને શું લાભ ? હે ! જીવ, તું એ સર્વનો સ્નેહ છોડ અને એક સમભાવનું સેવન કર જેથી તને સુખ મલશે. પ્રમાદ ના કર.

અર્કિચ્છનોઽહમિત્યાસ્સ્વ ત્રૈલોક્યાધિપતિર્ભવેઃ ।

યોગિગમ્યં તથ પ્રોક્તં રહસ્યં પરમાત્મનઃ ॥૬૨॥

મારું કાઈ નથી, હું એકલો છું એવી ભાવના ભાવ. તેથી તું ત્રણ લોકોનો સ્વામી થઈ જશે. આ યોગીઓને જાણવા યોગ્ય બેદ તને કહ્યો. આનાથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ થશે.

મમેદમહમસ્યેતિ પ્રીતિરોતિરિવોતિથતા ।

ક્ષેત્રે ક્ષેત્રીયતે યાવત્તાવત્ કાશા તપઃફલે ॥૨૪૨॥

આ શરીરાદિક મારાં છે, હું શરીરાદિકનો છું, એવી પ્રીતિ ધૃતિ એટલે તીડનાં ટોળાંની પેઠે ભયંકર ઉપદ્રવ કરનાર છે. જ્યાં સુધી શરીર ઉપર મોહ છે ત્યાં સુધી તપના ફળની શી આશા ? અર્થાત્ ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની આશા વૃથા છે.

મામન્યમન્ય માં મત્વા મ્રાન્તો મ્રાન્તૌ મવાર્ણવે ।

નાન્યોઽહમહમેવાહમન્યોઽન્યોઽન્યોઽહમસ્તિ ન ॥૨૪૩॥

બ્રમણુદ્ધિ હોવાથી તે તને શરીરરૂપ જાણ્યો અને શરીરાદિને તારો સ્વભાવ જાણ્યો. આ વિપરીત જ્ઞાનથી તું સંસારમાં બ્રમ્યા કર્યો. હવે તું એમ જાણુ કે હું પરપદાર્થ નથી, હું તે હું જ છું, પર તે પર જ છે, તેમાં હું નથી, હું તે નથી, હું આત્મા છું, અન્ય સર્વ મારાથી ભિન્ન છે.

ક્ષીરનીરવદમેદરૂપતસ્તિષ્ઠતોરપિ ચ દેહદેહિનોઃ ।

મેદ પવ યદિ મેદવત્સ્વર્લં બાહ્યવસ્તુષુ વદાત્ર કા કયા ॥૨૫૩॥

જે દેહની સાથે આ જીવનો દુઃખપાણીના સમાન સંબંધ આલ્યો આવે છે તે દેહ પણ જ્યારે જીવથી ભિન્ન છે ત્યારે બાહ્ય ચેતન અને અચેતન પદાર્થોની શું વાત ? તે તો પોતાનાથી ભિન્ન જ છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પણ જીવનાં નથી.

તત્તોઽહં દેહસંયોગાજ્ઞાનં વાઽનલસંગમાત્ ।

દ્વદ્વેહં પરિત્યજ્ય શીતીભૂતાઃ શિવૈષિણઃ ॥૨૫૪॥

જ્ઞાનિ વિચારે છે કે જેમ અગ્નિના સંયોગથી પાણી તત્પ્રભમાન થાય છે તેમ આ દેહના સંયોગથી હું તમાયમાન દુઃખી થઈ રહ્યો છું. તેથી કલ્યાણના ઇચ્છકોએ દેહનું મમત્વ છોડી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે.

અજાતોઽનશ્વરોઽમૂર્તઃ કર્તા મોક્તા સુખી બુધઃ ।

દેહમાત્રો મલૈર્મુક્તો ગત્વોર્ધ્વમચળઃ પ્રભુઃ ॥૨૬૬॥

આ આત્મા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન થયો નથી માટે અજન્મા છે, ક્યારે પણ એનો નાશ થશે નહિ માટે અવિનાશી છે, વર્ણાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી અમૂર્ત છે, પોતાના સ્વભાવનો કર્તા અને ભોક્તા છે, પરમ સહજ સુખ પૂર્ણ છે, જ્ઞાનવંત છે, દેહ પ્રમાણ આકારવાળો છે, કર્મોના મલથી રહિત થઈ ભોક્તાને જન્મને રિક્ત થાય છે, નિશ્ચલ છે અને એજ પ્રભુ છે, પરમાત્મા છે.

(૧૦) શ્રી નાગસેનમુનિકૃત તત્વાનુશાસનમાંથી :—

તથા હિ ચેતનોઽસંખ્યપ્રદેશો મૂર્તિવર્જિતઃ ।

શુદ્ધાત્મા સિદ્ધરૂપોઽસ્મિ જ્ઞાનદર્શનલક્ષણઃ ॥૧૪૭॥

હું ચૈતન્ય છું, લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છું, અમૂર્તિક છું, શુદ્ધ આત્મા છું, સિદ્ધ સમાન છું અને જ્ઞાન અને દર્શન લક્ષણવંત છું.

નાન્યોઽસ્મિ નાહમસ્ત્યન્યો નાન્વસ્યાહં ન મે પરઃ ।

અન્યસ્ત્વન્યોઽહમેવાહમન્યોન્યસ્યાહમેવ મે ॥૧૪૮॥

હું અન્ય નથી, અન્ય તે હું નથી, હું અન્યનો નથી, અન્ય મારાં નથી. અન્ય તે અન્ય છે, હું તે હું છું, અન્ય અન્યનું છે, માફ તે માફ છે. આત્મા સર્વથી બિન્ન છે.

અન્યચ્છરીરમન્યોઽહં ચિદહં તદચેતનં ।

અનેકમેતદેકોઽહં ક્ષયીદમહમંક્ષયઃ ॥૧૪૯॥

શરીર બિન્ન છે હું બિન્ન છું, હું ચેતન છું તે શરીરાદિ અચેતન છે, શરીર અનેક પરમાણુનું બનેલું છે, હું એક અખંડ છું, આ શરીરાદિ નાશવંત છે હું અક્ષય અવિનાશી છું.

સદ્દ્રવ્યમસ્મિ ચિદહં જ્ઞાતા દ્રષ્ટા સદાપ્યુદાસીનઃ ।

સ્વોપાત્તદેહમાત્રસ્તતઃ પૃથગ્ગગનવદમૂર્તઃ ॥૧૫૦॥

હું સત દ્રવ્ય છું, ચેતનમય છું, જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છું, સદા ઉદાસીન

હું, દેહપ્રમાણુ મારો આકાર છે તો પણ દેહથી આકાશની સમાન બુદ્ધિ હું.

(૧૧) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમાંથી :—

અસ્તિ પુરુષઽદિદાત્મા વિવર્જિતઃ સ્પર્શગંધરસગ્ધર્મઃ ।

જુગપર્વવસમવેતઃ સમાહિતઃ સમુદયઽવ્યવગ્નોઽયૈઃ ॥૧॥

આ આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી સ્પર્શિત છે, જ્ઞાનાદિ ગુણ અને તેના શુદ્ધ પર્યાયવંત છે. પરિણામ અવેક્ષાએ ઉત્પાદ, વ્યય સ્વરૂપ છે અને સ્વભાવે ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ છે.

(૧૨) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત તત્ત્વાર્થસારમાંથી :—

કસ્યાઽપત્યં પિતા કસ્ય કસ્યામ્મા કસ્ય ગેહિની ।

પક્ષ પક્ષ મહામ્ભોઘૌ જીવો બ્રમતિ દુસ્તરે ॥૩૫-૬॥

કોનો પુત્ર, કોનો પિતા, કોની માતા અને કોની સ્ત્રી ? આ જીવ એકલોજ આ દુસ્તર સંસાર સમુદ્રમાં બ્રમણ કરે છે ?

મન્યઃ સચેતનો જીવો વપુરન્યદચેતનમ્ ।

હા તથાપિ ન મન્યન્તે નાનાત્વમનયોર્જનાઃ ॥૩૫-૬॥

આ જીવ સચેતન છે, શરીરથી અન્ય લિન્ન છે, શરીર અચેતન છે, જીવથી બુદ્ધ છે. પણ ખેદની વાત છે કે મનુષ્યો બંનેનું લિન્નત્વ સમજતા નથી, જાણતા નથી.

(૧૩) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત સમયસારકલશમાંથી :—

જાત્મસ્વમાત્રં પરમાવભિન્નમાપૂર્ણમાદ્યન્તવિમુક્તમેકં ।

ચિલીનસદ્ગુણવિકલ્પજાલં પ્રકાશયન્ શુદ્ધનયોઽભ્યુદેતિ ॥૧૦-૧॥

શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી વસ્તુતાએ આ આત્માનો સ્વભાવ રાગાદિ પરભાવથી લિન્ન છે, પોતાના જ્ઞાનાદિગુણોથી પૂર્ણ છે, અનાદિ અનંત છે, એક અખંડ છે, સંકલ્પ વિકલ્પની બ્રમણથી સ્થિત છે અને સદા જીવનપ્રીતિથી સ્વપર પ્રકાશમાન છે.

ચિચ્છુક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ ઇયાનયં ।

અતોઽતિરિક્તાઃ સર્વેપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥૩-૨॥

આ જીવ સંપૂર્ણપણે ચૈતન્ય શક્તિથી વ્યાપ્ત છે. તેનાથી બુદ્ધિ બીજા સર્વે રાગાદિ ભાવો પુદ્ગલના છે.

ઘર્ણાદ્યા ધ્વા રાગમોહાદયો ધ્વા મિત્ત્રા ભાવાઃ સર્વે પદાસ્ય પુંસઃ ।
તેનૈવાન્તસ્તત્સ્વતઃ પશ્યતોઽમી નો દૃષ્ટાઃ સ્યુર્દૃષ્ટમેકં પરં સ્યાત્ ॥૫-૨॥

વર્ણ, ગંધ, રસાદિ અને રાગ, મોહાદિ ભાવો એ સર્વે આત્માથી બિન્ન છે. વસ્તુતઃ નિશ્ચયથી અંતરમાં જોતાં તો આ સર્વે ભાવો દેખાતા નથી. એક પરમોત્કૃષ્ટ આત્માજ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

અનાદ્યનન્તમચલં સ્વસંવેદ્યમબાધિતમ્ ।

જીવઃ સ્વયં તુ ચૈતન્યમુચ્ચૈશ્વકચકાયતે ॥૯-૨॥

આ જીવ અનાદિ અનંત છે, સ્વભાવથી નિશ્ચલ છે, સ્વાનુભવ-ગમ્ય છે, પ્રગટ છે, ચૈતન્યરૂપ છે, પોતાનાજ પૂર્ણ ઉદ્યોત સ્વરૂપ છે.

શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્પિતમતેસ્તત્ત્વં સમુત્પશ્યતો ।

નૈકદ્રવ્યગતં ચકાસ્તિ કિમપિ દ્રવ્યાન્તરં જાતુચિત્ ॥

જ્ઞાનં જ્ઞેયમવૈતિ યત્તુ તદયં શુદ્ધસ્વભાવોદયઃ ।

કિં દ્રવ્યાન્તરચુંબનાકુલધિયસ્તત્વાચ્ચયવન્તે જનાઃ ॥૨૨-૧૦॥

શુદ્ધ દ્રવ્યદ્રષ્ટિથી જો જોઈએ તો તત્ત્વનું સ્વરૂપ એવું છે કે એક દ્રવ્યમાં બીજું દ્રવ્ય કદાપિ પણ પ્રકાશતું નથી. જ્ઞાન જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે છે તે જ્ઞાનના શુદ્ધ સ્વભાવનો પ્રકાશ છે તો પછી મૂઢ જન પરદ્રવ્યની સાથે રાગભાવ કરી આકુલવ્યાકુલ થઈ પોતાના સ્વભાવથી કેમ બ્રજ થાય છે ?

અન્યેભ્યો વ્યતિરિક્તમાત્મનિયતં વિમ્નત્ પૃથક્ વસ્તુતા-
માદાનોજ્ઞનશૂન્યમેતદમલં જ્ઞાનં તથાવસ્થિતમ્ ।

મધ્યાચન્તવિભાગમુક્તસહજસ્ફારપ્રભામાસુરઃ

શુદ્ધજ્ઞાનઘનો યથાસ્ય મહિમા નિસ્યોદિતસ્તિષ્ઠતિ ॥૪૨-૧૦॥

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન અન્ય દ્રવ્યોમાં નથી, આત્મદ્રવ્યમાં નિશ્ચલ સ્થિત છે, અન્ય સર્વ પદાર્થોથી પૃથક્ જુદો છે, અન્ય પદાર્થના ગ્રહણ અને સ્વભાવના ત્યાગથી રહિત છે. એ શુદ્ધ વીતરાગ છે, જેમ છે તેમ સ્થિત છે, આદિ અંત અને મધ્યથી મુક્ત છે—અનાદિ—અનંત છે, સહજ પ્રકાશમાન શુદ્ધ જ્ઞાનનો સમૂહ આ આત્મા પોતાના મહિમા સહિત નિત્ય ઉદયમાન રહે છે. સ્વમહિમા પૂર્ણ નિત્ય પ્રકાશમાન છે.

(૧૪) શ્રી દેવસેનાચાર્યકૃત તત્ત્વસારમાંથી :—

દંસળનાણપહાણો અસંખદેસો હુ મુક્તિપરિહીણો ।

સગહિયદેહપમાણો ણાયઢવો પરિસો અપ્પા ॥૧૭॥

જે દર્શન અને જ્ઞાનથી પ્રધાન છે, અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, અમૂર્તિક છે, પોતે ગ્રહણ કરેલ દેહ પ્રમાણ આકારવાળો છે તેને જ આત્મા જાણવો.

જસ્સ ણ કોહો માણો માયા છોહો ય તલ્લ લેસાઓ ।

જાહજરામરણં વિ ય ણિરંજણો સો અહં મણિઓ ॥૧૯॥

જેને ક્રોધ નથી, માન નથી, માયા નથી, લોભ નથી, શત્રુ નથી, લેશ્યા નથી, જન્મ નથી, જરા નથી, મરણ નથી, તે નિરંજન છે તે હું છું એમ કહ્યું છે.

ફાસરસરૂઘગંધા સદ્દાદીયા ય જસ્સ ણથિ પુણો ।

સુદ્ધો ચેયણભાવો ણિરંજણો સો અહં મણિઓ ॥૨૧॥

જેને સ્પર્શ, રસ, વર્ણ, ગંધ, શબ્દાદિ નથી, જે શુદ્ધ ચૈતન્ય-મય પદાર્થ છે તે નિરંજન છે, એવો હું છું તેમ કહ્યું છે.

મલરહિઓ જાનમઓ જિવસહ સિદ્ધિ આરિસો સિદ્ધો ।
તારિસઓ દેહત્યો પરમો વંમો મુખેયલ્લો ॥૨૬॥

મલરહિત, જ્ઞાનમય, પરમ પ્રભુસ્વરૂપ સિદ્ધગતિમાં જેવો બિરા-
જમાન છે તેવો જ આત્મા આ દેહમાં છે એમ જાણવું જોઈએ,

જોકમ્મકમ્મરહિઓ કેવલજાનાહગુણસમિદ્ધો જો ।
સોહં સિદ્ધો સુદ્ધો જિદ્ધો વક્કો જિરાલંબો ॥૨૭॥

આ આત્મા નિશ્ચયથી શરીરાદિ નોકર્મ અને જ્ઞાનાવરણાદિ
કર્મથી રહિત છે, કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોથી પૂર્ણ છે, શુદ્ધ છે, સિદ્ધ
છે, અવિનાશી-નિત્ય છે, એક છે, પરના આલંબન રહિત છે તે
આત્મા હું છું.

સિદ્ધોહં સુદ્ધોહં અણંતજાનાહગુણસમિદ્ધોહં ।

દેહપમાણો જિદ્ધો અસંસારેસો અમુત્તો ચ ॥૨૮॥

હું સિદ્ધ છું, હું શુદ્ધ છું, હું અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણથી પૂર્ણ છું,
દેહ પ્રમાણુ છું, અવિનાશી છું, અસંખ્યાત પ્રદેશવંત છું, અમૂર્તિક છું.

(૧૫) શ્રી યોગેન્દ્રાચાર્યના યોગસારમાંથી:—

જો પરમપ્યા સો જિ હરં જો હરં સો પરમપ્પુ ।

હરં જાણેવિણુ જોહા અણ મ કરહુ વિચપ્પુ ॥૨૨॥

જે પરમાત્મા છે તે હું છું. જે હું છું તે જ પરમાત્મા છે,
અર્થાત્ મારો સ્વભાવ પરમાત્મારૂપ છે. હે યોગી ! એમ જાણી
અન્ય વિકલ્પો ના કર.

સુદ્ધપપ્પસહ પૂરિયડ છોયાયાસપમાણુ ।

સો અપ્પા અણુદિણ મુણહુ પાવહુ લહુ જિલ્લાણુ ॥૨૩॥

આ આત્મા શુદ્ધ પ્રદેશોથી પૂર્ણ છે. લોકકાશ પ્રમાણુ છે.
આ આત્માનું અહોરાત્ર ચિંતવન-મનન કરો તેથી શીઘ્ર નિર્વાણુ
પ્રાપ્ત થશે.

સુહુ સચેયમ સુદ્ધ જિણુ કેવલજાણસહાડ ।

સો અપ્પા અણુદિણ મુણહુ જઈ ચાહડ સિવલાહુ ॥૨૬॥

આત્મા શુદ્ધ છે, ચૈતન્યરૂપ છે, શુદ્ધ છે, જિન છે, કેવળજ્ઞાન સ્વભાવવંત છે. જો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા હો તો એતું અહોરાત્ર મનન કરો.

અપ્પા વંસણુ જાણ મુળી અપ્પા ચરણુ વિચાણિ ।

અપ્પા સંજમ સીલ તડ અપ્પા પચ્ચક્ષાણિ ॥૮૦॥

આત્મા જ સમ્યગ્દર્શન છે, આત્મા જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, આત્મા જ સમ્યક્ચારિત્ર છે એમ જાણો. આત્મા જ સંયમ છે, આત્મા જ શીલ છે, આત્મા જ તપ છે અને આત્મા જ પચ્ચખાણુ છે.

જો અપ્પા સુદ્ધ વિ મુણઈ અસુદ્ધસરોરવિમિણુ ।

સો જાણહ સચ્છહ સયલુ સાસયસુક્કસહલીણુ ॥૧૪॥

જો નિજાત્મને અપવિત્ર શરીરથી લિન્ન, શુદ્ધ, અવિનાશી સુખમાં લીન એવો અનુભવે છે તે સર્વ શાસ્ત્રને જાણે છે.

(૧૬) શ્રી અમિતગંતિ આચાર્ય સામાયિક પાઠમાં કહે છે:—

ન સન્તિ લીલા મમ કેચનાર્થા, મવામિ તેષાં ન કદાચનાહમ્ ।

इत्थं विनिश्चित्य विमुच्य बाह्यं, स्वस्थं सदा त्वं भव भद्र मुक्त्यै

॥૨૪॥

મારા આત્માથી બાહ્ય કોઈ પણ પદાર્થો મારા નથી, હું પણ કોઈ પણ વખત તેમનો નથી. એવો નિશ્ચય કરી, સર્વ બાહ્ય પદાર્થોની ભમતા ત્યાગી દે. તો હે ભદ્ર ! તું પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે.

एकः सदा शाश्वतिको ममात्मा, विनिर्मलः साधिगमस्वभावः ।

बहिर्भवाः सन्न्यस्ये समस्ता, न शाश्वताः कर्मभवाः स्वकीयाः

॥૨૬॥

મારો આત્મા સદા એક અવિનાશી નિર્મલ જ્ઞાનસ્વભાવી છે, અન્ય રાગાદિ ભાવ સર્વ મારા સ્વભાવની બાહ્ય છે, ક્ષણિક છે અને પોતપોતાના કર્મના ઉદ્ધે હોય છે.

**यस्यास्ति नैक्यं वपुषापि सार्द्धं, तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः ।
पृथक्कृते चर्मणि रोमकृपाः, कुतो हि तिष्ठन्ति शरीरमध्ये ॥૨૭॥**

જે આત્માનું એક્ય આ શરીરની સાથે પણ નથી, તો જેનો શરીરને લઈને મંચ છે તે પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર આદિની સાથે કેમ હોય ? ઉપરની ચામડીમાંના રોમનાં છિદ્રો, ચામડી ઉતરડી લેવાથી શરીર ઉપર શી રીતે જણાય ? દૂર થઈ જાય છે—દેખાતાં નથી કારણ કે તે ચામડીને આશ્રિત રહેલ છે.

**संयोगतो दुःखमनकमेदं, यतोऽनुते जन्मवने शरीरी ।
ततस्त्रिवासौ परिवर्जनीयो, यियासुना निर्वृतिमात्मनोनाम् ॥૨૮॥**

આ શરીરધારી આત્મા આ શરીરના મંયોગથી મંસારૂપી વનમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોને ભોગવે છે તેથી પોતાના આત્માની મુક્તિના ઇચ્છકને ઉચિત છે કે તે મન, વચન, કાયાથી આ શરીરના મમત્વનો ત્યાગ કરે.

**सर्वे निराकृत्य विकल्पजालं संसारकांतारनिपातहेतुम् ।
विविक्तमात्मानमवेक्ष्यमाणो निलीयसे त्वं परमात्मतत्त्वे ॥૨૯॥**

મંસારૂપી વનમાં ભ્રમણના કારણભૂત સર્વે મનના વિકલ્પોની જાળને ત્યાગી, સર્વથી ભિન્ન નિઝાતમનો નિશ્ચય કરી તું તારા પરમાત્મ સ્વરૂપમાં લીન થા.

(૧૭) શ્રી અમિતગતિ આચાર્યની તત્ત્વભાવનામાંથી:—

**नाहं कस्यचिदस्मि कश्चन न मे भावः परो विद्यते ।
मुक्तवात्मानमपास्नकर्मसमितिं ज्ञानेक्षणालङ्कृतिम् ॥**

यस्यैषा मतिरस्ति चेत्तसि सदा ज्ञातात्मतत्त्वस्थितेः ।

बंधस्तस्य न यंत्रितं त्रिभुवनं सांसारिकैर्बन्धनैः ॥૧૧॥

સર્વ બાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મથી રહિત અને જ્ઞાનદર્શન ગુણોથી વિભૂષિત આત્માને છોડી-આત્મા સિવાય અન્ય કાઈ નો હું નથી અને કાઈ પરભાવ મારા નથી. આવી બુદ્ધિ જે તત્ત્વજ્ઞાનીના ચિત્તને વિષે છે તેને સાંસારિક બંધનોથી ત્રણે ભુવનમાં ક્યાંય પણ બંધન થતું નથી.

चित्रोपायविवर्धितोपि न निजो देहोपि यत्रાत्मનો ।

भावाः पुत्रकलत्रमित्रतनयाजामातृतादायः ॥

तत्र स्वं निजकर्मपूर्ववशगाः केषां भवन्ति स्फुटं ।

विज्ञायेति मनीषिणा निजमतिः कार्या सदात्मस्थिता ॥૧૨॥

અનેક પ્રકારના ઉપાયોથી પોષવા છતાં આ દેહ પણ જ્યાં આત્માનો થઈ શકતો નથી તો પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર, પુત્રી, જમાઈ, પિતાદિ ને પોતપોતાના પૂર્વકર્મને વશ થઈ આંખ્યાં છે અને જશે તે આત્માનાં-પોતાનાં કેવી રીતે હોઈ શકે? એમ જાણીને બુદ્ધિમાને પોતાની બુદ્ધિ સર્વદા આત્મહિતમાં ફરવી યોગ્ય છે.

माता मे मम नेहिनी मम गृहं मे बांधवा मेंऽगजाः ।

તાતો મે મમ સંપદો મમ સુખં મે સજ્જના મે જનાઃ ॥

इत्थं घोरममत्वतामसवशव्यस्तावबोधस्थितिः ।

शर्माञ्जानविधानतः स्वहिततः प्राणी सनीस्त्रस्यते ॥૨૬॥

મારી માતા છે, મારી સ્ત્રી છે, માંડે ઘર છે, મારે બંધુ છે, મારે પુત્ર છે, મારા પિતા છે, મારી સંપત્તિ છે, માંડે સુખ છે, મારા સન્જનો છે, મારા નોકરો છે. આ પ્રકારની અતિ તીવ્ર મમતાનું વશ થઈ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્થિતિ કરવાને અસમર્થ બની પરમ-સુખપ્રદ આત્મહિતના કાર્યોથી આ પ્રાણી દૂર થતો જાય છે.

न वैद्या न पुत्रा न विप्रा न शक्रा,

न कांता न माता न भृत्या न भूपाः ।

યમાલિંગિતું દક્ષિતું સંતિ કવત,

વિચિત્તેતિ કાર્યે નિજં કાર્ય મર્મેઃ ॥૩૩॥

શુભ આલે છે તારે વૈદો બચાવી શકતા નથી. ખુન, ખાલણ, ઇંદ્ર, સ્ત્રી, માતા, સેવકગણ કે રાગ કાઈ પણ બચાવી શકતા નથી. એવું ચિંતવી આર્ય પુરુષોએ આત્મહિતનાં કાર્યો કરવાં જોઈએ. શરીરના મોહને આધીન થઈ આત્મહિતને બૂલવું ન જોઈએ.

વિચિત્રૈરુપાયૈઃ સદા પાલ્યમાનઃ

સ્વકીયો ન દેહઃ સમં યત્ર યાસિ ।

કથં વાહ્ય ભૂતાનિ વિષ્ણુનિ તત્ર,

પ્રબુદ્ધ્યેતિ કૃત્યો ન કુત્રાપિ મોહઃ ॥૩૪॥

અનેક ઉપાયોથી સદા પાળવા છતાં પણ ક્યાં આ પ્રેતાનો દેહ પણ સાથે જતો નથી ત્યાં અર્થાદિ બાહ્ય પદાર્થો જીવની સાથે શી રીતે જઈ શકે ? એવું બાહ્ય કાઈ પણ પર પદાર્થમાં મોહ કરશે યોગ્ય નથી.

શૂરોઽહં શુભધીરહં પટુરહં સર્વાધિકશ્રીરહં ।

માન્યોઽહં ગુણવાનહં વિભુરહં પુંસામહં જ્ઞાતમણીઃ ॥

इत्यात्मवपहाय दुष्कृतकरीं त्वं सर्वथा कल्पमात्र ।

शश्वद् ध्याय तदात्महस्त्वममलं वैश्वेषसी शीर्वितः ॥૩૫॥

હું શૂરવીર છું, હું સારી બુદ્ધિવાળો છું, હું ચતુર છું, હું બધાથી વધારે પૈસાદાર છું, હું માન્ય છું, હું શુભવાન છું, હું સમર્થ છું, હું બધામાં મુખ્ય છું, હે આત્મન ! આ પાપકારી કલ્પનાઓને સર્વથા ત્યાગી તું નિરંતર તારા નિર્ભગ આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કર જેથી તને મોક્ષ લક્ષ્મીનો લાભ થાય.

गौरो रूपधरो हठः परिवृढः स्थूलः कृशः कर्कशः ।

गीर्वाणो मनुजः पशुर्नरकभूः बन्धः पुमानमया ॥

मिथ्या त्वं विदधासि कल्पनमिदं बृહो विबुधवाक्ताये ।

नित्यं ज्ञानमयस्वभावममलं सर्वव्यपायव्युत्तम ॥૩૬॥

હું ગૌરવણું છું, હું રૂપવાન છું, હું દ્રઢ છું, હું બળવાન છું, હું જાડો છું, હું પાતળો છું, હું કઠોર છું, હું દેવ છું, હું મનુષ્ય છું, હું તિર્થંચ છું, હું નારડો છું, હું નપુંસક છું, હું પુરૂષ છું, હું સ્ત્રી છું; હે મૂઢ ! આવી મિથ્યા કલ્પનાઓ કરી તું તારા આત્માને સમજતો નથી. આત્મા તો નિત્ય, જ્ઞાન સ્વભાવવંત છે, સર્વ મળ રહિત છે અને સર્વ આપત્તિઓથી મુક્ત છે.

સચિવમંત્રિપદાતિપુરોહિતાશ્વિદશસ્ત્રચરદૈત્યપુરંદરાઃ ।

યમમટેન પુરસ્કૃતમાતુરં ભવભૂતં પ્રમવંતિ ન રક્ષિતુમ્ ॥૧૧૨॥

ન્યારે કોષ સંસારી, રોગી પ્રાણી મરણરૂપી સુખટથી પકડાય છે ત્યારે પ્રધાન, મંત્રિ, પાયદળ, પુરોહિત, દેવ, વિદ્યાધર, દૈત્ય અને ઈંદ્ર, આદિ કોષ પણ રક્ષા કરવા સમર્થ નથી.

વિવિધસંગ્રહકલ્મષમંગિનો વિદધતેંગકુટુંબકહેતવે ।

અનુમવંત્યસુખં પુનરેકકા નરકવાસમુપેત્ય સુદુસ્સહમ્ ॥૧૧૩॥

પ્રાણી શરીર અને કુટુંબના મોહને લીધે તેને માટે અનેક પ્રકારનાં પાપોને ઉપાજે છે, પરંતુ તે એકલો જ નરક ગતિમાં ઉપજી તેના કૃણરૂપ અસહ્ય દુઃખો ભોગવે છે.

(૧૮) શ્રી ચંદ્રભૂત વૈરાગ્યમણિમાળામાંથી:—

एको नरके याति वराकः स्वर्गे गच्छति शुभसविवेकः ।

राजाप्येकः स्याच्च धनेशः एकः स्याद्विवेको दासः ॥૧॥

एको रोगी शोकी एको दुःखविहीनो दुःखी एकः ।

व्यवहारी च दरिद्री एक एकाकी भ्रमतीह वराकः ॥૧॥

આ જીવ એકલો જ બિચારો નરકે જાય છે, કોઈ વખત પુણ્ય બાંધી એકલો જ સ્વર્ગમાં જાય છે, આ જીવ એકલો જ કોઈ વખત રાજા, કોઈ વખત ધનવાન, કોઈ વખત અજ્ઞાની—અવિવેકી દાસ થઈ જાય છે. એકલો જ રોગી, શોકી થાય છે, એકલો જ સુખી અને

દુઃખી થાય છે, એકલો જ વ્યવહારી અને દરિદ્રી થઇ જાય છે, એ પ્રકારે બિચારો એકલો જ બ્રમણ કર્યા કરે છે.

(૧૯) શ્રી કુલભદ્રાચાર્ય કૃત સારસમુચ્ચયમાંથી:—

જ્ઞાનદર્શનસમ્પન્ન આત્મા ચૈકો ધ્રુવો મમ ।

શેષા માવાશ્ચ મે વાહ્યા સર્વે સંયોગલક્ષણાઃ ॥૨૪૧॥

સંયોગમૂલજીવેન પ્રાપ્તા દુઃસ્થપરમ્પરા ।

તસ્માત્સંયોગસમ્બંધં ત્રિવિધેન પરિત્યજેત્ ॥૨૫૦॥

મારો આત્મા જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવથી પૂર્ણ છે, એક છે, અવિ-
નાશી છે. અને સર્વ રાગાદિ બાવ મારા સ્વભાવથી બાહ્ય કર્મના
સંયોગથી ઉત્પન્ન થયા છે. શરીર અને કર્મના સંયોગરૂપ કારણથી આ
જીવ દુઃખોની પરંપરાને પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી એ સર્વ સંયોગ સંબં-
ધનો મન, વચન અને કાયાથી હું પરિત્યાગ કરું છું.

(૨૦) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિની એકત્વ સમતિમાંથી:—

અજમેકં પરં શાન્તં સર્વોપાધિવિવર્જિતમ્ ।

આત્માનમાત્મના જ્ઞાત્વા તિષ્ઠેદાત્મનિ યઃ સ્થિરઃ ॥૧૮॥

સ પવામૃતમાર્ગસ્ય સઃ પવામૃતમનુતે ।

સ પવાર્હન્ જગન્નાથઃ સ પથ પ્રમુરીશ્વરઃ ॥૧૯॥

જે કાઇ પોતાના આત્માને અજન્મા, એક, શાંત, પરમપદાર્થ,
સર્વે રાગાદિ કર્મ ઉપાધિથી રહિત આત્માથી જાણી આત્મામાં સ્થિર
થઈ સ્થિત થાય છે તે મોક્ષ માર્ગે ગમન કરનાર છે, તે જ આનંદ-
રૂપી અમૃતને ભોગવે છે, તે જ પૂજનીય, તે જ જગતનો સ્વામી,
તે જ પ્રભુ, તે જ ઈશ્વર છે.

વિકલ્પોર્મિમરત્યક્તઃ શાન્તઃ કૈવલ્યમાશ્રિતઃ ।

કર્માભાવે ભવેદાત્મા વાતાભાવે સમુદ્રવત્ ॥૨૬॥

જેમ પવન ન વાય તો સમુદ્ર સ્થિર હોય છે તેમ આ આત્મા

કર્મેના છૂટવાથી સર્વ વિકલ્પરૂપી તરંગોથી રહિત, શાંત અને નિજ કૈવલ્ય જ્ઞાનાદિ સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે.

સંયોગેન યશ્ચ યાતં મત્તસ્તત્સકલં પરમ્ ।

તત્પરિત્યાગયોગેન મુક્તોઽહમિતિ મે મતિઃ ॥૨૭॥

જે જે વસ્તુ કે અવસ્થા કર્મ-પરના સંયોગથી આવે છે તે સર્વ મારાથી બિન છે તે સર્વેને ત્યાગવાથી હું મુક્ત જ છું એવી મારી સમજણ-બુદ્ધિ છે.

ક્રોધાદિકર્મયોગેઽપિ નિર્વિકારં પરં મહઃ ।

વિકારકારિભિર્મેધૈર્ન વિકારિ નમોમવેત્ ॥૩૫॥

જેમ વિકલ કરનાર વાદળાંથી આકાશ વિકારી થતું નથી તેમ ક્રોધાદિ કર્મેના સંયોગ હોવા છતાં તે ઉત્કૃષ્ટ આત્મજ્યોતિ વિકારી થતી નથી એવું આત્માનું નિશ્ચય સ્વરૂપ છે.

તદેકં પરમં જ્ઞાનં તદેકં શુચિં દર્શનમ્ ।

ચારિત્રં ચ તદેકં સ્યાત્ તદેકં નિર્મલં તપઃ ॥૩૯॥

શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આ આત્મા તે જ માત્ર ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, તે જ એક પવિત્ર સમ્યગ્દર્શન છે, તે એક જ નિર્મલ ચારિત્ર છે અને તે એક જ નિર્મલ તપ છે.

નમસ્યન્ન તદેવૈકં તદેવૈકન્ન મંગલમ્ ।

ઉત્તમન્ન તદેવૈકં તદેવ શરણં સતામ્ ॥૪૦॥

તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા જ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, તે એક મંગળ છે, તે એક ઉત્તમ પદાર્થ છે, સંત પુરૂષોને તે જ એક શરણરૂપ છે.

તદેવૈકં પરં તત્ત્વં તદેવૈકં પરં પદમ્ ।

મન્યારાધ્યં તદેવૈકં તદેવૈકં પરં મહઃ ॥૪૪॥

ચિદાનંદ આત્મા તે જ એક પરમેત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે, તે જ એક પરમ પદ છે, તે જ એક ભગ્ય જીવોએ આરાધવા યોગ્ય છે, તે જ એક પરમ મહાન્ જ્યોતિ છે.

સંસારઘોરઘર્મેણ સદા તપ્તસ્ય દેહિનઃ ।

યન્ત્રધારાગૃહં શાન્તં તદેવ હિમશોતલમ્ ॥૪૭॥

સંસારરૂપી આતાપથી સદા તપાયમાન જીવને આ ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા તે હિમાલયના સમાન શીતલ યંત્રધારાગૃહ છે, શીતલ જલના કુવારાનું સ્થાન છે.

તદેવ મહતી વિદ્યા સ્ફુરન્મન્ત્રસ્તદેવ હિ ।

ઔષધં તદપિ શ્રેષ્ઠં જન્મઘ્વાધિવિનાશનમ્ ॥૪૮॥

ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા તે જ મહાન્ વિદ્યા છે, તે જ પ્રકાશમાન મંત્ર છે, અને તે જ સંસારરૂપી રોગનો નાશ કરવાવાળી ઔષધિ છે.

અહં ચૈતન્યમેવૈકં નાન્યત્કિમપિ જાતુચિત્ ।

સમ્બન્ધોઽપિ ન કેનાપિ દૃઢપક્ષો મમેદશઃ ॥૪૯॥

જ્ઞાની વિચારે છે કે હું એક ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ છું, અન્ય કોઈ સ્વરૂપ હું કદાપિ નથી, મારે કોઈની સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી એવો મારે દ્રઢ નિશ્ચય છે.

શરીરાદિબહિષ્ચિન્તાચક્રસમ્પર્કવર્જિતમ્ ।

વિશુદ્ધાત્મસ્થિતં ચિત્તં કુર્વન્નાસ્તે નિરન્તરમ્ ॥૫૦॥

જ્ઞાની પુરૂષ શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થોની ચિંતાના સંબંધથી રહિત થઈ શુદ્ધાત્મમાં ચિત્તને સ્થિર કરતા નિરંતર બિરાજે છે.

(૨૧) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિના ઉપાસક-સંસ્કારમાંથી:—

સ્વજનો વા પરો વાપિ નો કશ્ચિત્પરમાર્થતઃ ।

કેવલં સ્વાર્જિતં કર્મ જીવેનૈકેન મુજ્યતે ।૪૮॥

પરમાર્થથી આ જીવના સાથી કોઈ સ્વજન કે કોઈ પર-

જન થતાં નથી, પોતાનાં બાંધેલાં કર્મોના ફલને આ જીવ એક-
સો જ ભોગવે છે.

ક્ષીરમોત્પદેકત્ર સ્થિતયોર્દેહદેહિનોઃ ।

મેદો યદિ તતોન્યેષુ કલત્રાદિષુ કા કથા ॥૪૧॥

ક્ષીર અને પાણીના સમાન એક સાથે મળેલા આ દેહ અને
આત્મામાં પણ જ્યારે ભેદ-ભિન્નત્વ છે તો અન્ય સ્ત્રી આદિકની
વાત જ શું કરવી ? તે તો જુદાં જ છે.

કર્મેભ્યઃ કર્મકાર્યેભ્યઃ પૃથગ્ભૂતં ચિદાત્મકમ્ ।

આત્માનં ભાવયેન્નિત્યં નિત્યાનન્દપદપ્રદમ્ ॥૪૨॥

આ આત્મા આઠ કર્મ અને આઠ કર્મના કાર્યોથી જુદો છે,
ચૈતન્યસ્વરૂપમય છે, નિત્ય છે અને શાશ્વત આનંદમય પદને આપનાર
છે એવી ભાવના જ્ઞાનીએ કરવી ઉચિત છે.

(૨૨) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિના સદ્બોધ ચંદ્રોદયમાંથી:—

કર્મબંધકલિતોપ્યંબંધનો દ્વેષરાગમલિનોઽપિ નિર્મલઃ ।

દેહવાનપિ ચ દેહવર્જિતશ્ચિત્રમેતદ્ધિલં ચિદાત્મનઃ ॥૪૩॥

આ આત્મા કર્મબંધ સહિત હોવા છતાં પણ કર્મબંધથી રહિત
છે; રાગ દ્વેષથી મલિન હોવા છતાં પણ નિર્મલ છે; દેહધારી હોવા
છતાં પણ દેહ રહિત છે. આ સર્વ આત્માનું મહાત્મ્ય આશ્ચર્યકારી છે.

વ્યાધિનાક્લમભિભૂયતે પરં તદ્વતોઽપિ ન પુનશ્ચિદાત્મકઃ ।

ઉચ્છિન્નેનગૃહમેવ દક્ષતે વહ્નિના ન ગગનં તદાધિતમ્ ॥૪૪॥

રોગોથી આ શરીરને પીડા હોય છે પરંતુ આ શરીરમાં
પ્રવિષ્ટ ચૈતન્ય પ્રભુને પીડા હોતી નથી. જેમ અગ્નિની જ્વાલાઓથી
ધર બળે છે પણ ધરમાં રહેલ આકાશ બળતું નથી. આત્મા આકાશ
સમાન નિર્લેપ અને અમૂર્તિક છે. બળી શકતો નથી.

બોધરૂપમઘિલૈરુપાધિભિર્વર્જિતં કિમપિ યત્તદેવ નઃ ।
નાન્યદલ્પમપિ તત્ત્વમીદૃશં મોક્ષહેતુરિતિ યોગનિશ્ચયઃ ॥૨૫॥

સર્વ રાગાદિ કર્મઉપાધિ રહિત જે કાંઈ એક જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તે જ માફ છે, અન્ય કાંઈ પણ એક પરમાણુ માત્ર પણ માફ નથી. મોક્ષનું કારણ આ એક જ તત્ત્વ છે. એ યોગિઓનો નિશ્ચય અભિપ્રાય છે.

આત્મબોધશુચિતીર્થમદ્ભુતં સ્નાનમત્રકુરુતોત્તમં ક્ષુધાઃ ।
યન્ન યાત્યપરતીર્થકોટિભિઃ ક્ષાલયત્યપિ મલં તદન્તરમ્ ॥૨૮॥

આત્મજ્ઞાન જ એક અદ્ભુત તીર્થ છે, આ તીર્થરૂપી નદીમાં હે પંડિત જન ! ઉત્તમ સ્નાન કરો. જે અંતરંગ કર્મનો મેલ અન્ય કરોડો તીર્થરૂપ નદીઓમાં સ્નાન કરવાથી નાશ થતો નથી તેને આ આત્મજ્ઞાનરૂપી તીર્થ ઘોઈ નાંખે છે.

(૨૩) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિના નિશ્ચય પંચાશતમાંથી:—

ઘ્યાધિસ્તુદતિ શરીરં ન મામમૂર્તે વિશુદ્ધબોધમયમ્ ।
અગ્નિર્દહતિ કુટીરં ન કુટીરાસક્તમાકાશમ્ ॥૨૩॥

રોગ શરીરને પીડા કરે છે, મારા અમૂર્તિક અને શુદ્ધ જ્ઞાનમય આત્મસ્વરૂપને પીડા કરી શકતો નથી. અગ્નિ ઝુંપડીને બાળે છે પણ તે ઝુંપડીમાંના આકાશને બાળી શકતો નથી. આત્મા આકાશ સમાન અમૂર્તિક અને નિર્ભળ છે.

મૈવાત્મનો વિકારઃ ક્રોધાદિઃ કિંતુ કર્મસંબન્ધાત્ ।
સ્ફટિકમણેરિવ રક્તલ્પમાશ્રિતાત્પુષ્પતો રક્તાત્ ॥૨૫॥

જેમ સ્ફટિક મણિ લાલ પુષ્પના સંગથી લાલ દેખાય છે તેમ કર્મના ઉદ્યના સંબંધે આત્મામાં વિકાર ભાસે છે પરંતુ નિશ્ચયથી ક્રોધાદિ વિકારો આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્મા તો સ્ફટિક મણિ સમાન સ્વચ્છ જ છે.

કુર્વાત્ કર્મવિકલ્પં કિં મમ તેનાતિશુદ્ધરૂપસ્ય ।

મુક્તસંયોગજવિકૃતેર્ન વિકારી દર્પણો મથતિ ॥૨૬॥

કર્મોના ઉદ્ધયથી અનેક રાગાદિ વિકલ્પો હોય છે પણ તેથી અતિ શુદ્ધ સ્વરૂપવાન એવા મને શું ? હું તો નિશ્ચયથી શુદ્ધ છું, હું વિકારી થતો નથી. જેમ વિકારી (કૃત્રિમ) મુખાકૃતિ દર્પણમાં દેખાવા છતાં દર્પણ પોતે તેવું થઈ જતું નથી.

માસ્તાં બહિરુપધિચયસ્તનુવચનવિકલ્પજાલમપ્યપરમ્ ।

કર્મકૃતત્વાન્મત્તઃ કુતો વિશુદ્ધસ્ય મમ કિંચિત્ ॥૨૭॥

કર્મોદયે ઉત્પન્ન બાહ્ય પદાર્થોની વાત તો દૂર રહી, આ શરીર વચન અને મનના વિકલ્પોના સમૂહ પણ મારાથી ભિન્ન છે. હું વિશુદ્ધ છું. મારે એની સાથે શું સંબંધ ? શરીરાદિ મારાં કેમ હોઈ શકે ?

કર્મ પરં તત્કાર્યં સુક્ષ્મસુક્ષ્મં વા તદેવ પરમેષ્વ ।

તસ્મિન્ હર્ષવિષાદૌ મોહી ચિદ્ધાતિ સ્થલુ નાન્યઃ ॥૨૮॥

કર્મ ભિન્ન છે તથા તે કર્મોનું કાર્ય સુખ અને દુઃખ પણ ભિન્ન છે. તેમાં મોહી જીવ જ હર્ષવિષાદ કરે છે, અન્ય કોઈ કરતા નથી.

નયનિક્ષેપપ્રમિતિપ્રભૃતિવિકલ્પોઽજ્ઞિતં પરં શાન્તં ।

શુદ્ધાનુભૂતિગોચરમહમેકં ધામ ચિદ્રૂપમ્ ॥૨૯॥

હું નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણ, આદિ વિકલ્પોથી રહિત પરમશાંત છું. હું એક ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ છું, હું શુદ્ધાત્માનુભવથી જ અનુભવ કરવા યોગ્ય છું.

(૨૪) શ્રી શુભચંદ્ર આચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવમાંથી:—

મહાબ્યસનસંકીર્ણે દુઃસજ્જલનદીપિતે ।

પ્રકાશ્યેવ ભ્રમત્યાત્મા દુર્ગે ભવમરુચ્યલે ॥૧-૪॥

મોટી મોટી આપત્તિઓથી ભરેલો, દુઃખરૂપો અગ્નિથી બળતો

અને ભયાનક એવા આ સંસારરૂપી મરૂંઘ્રમિમાં આ જીવ એકલો જ બ્રમણ કરે છે.

स्वयं स्वकर्मनिर्वृत्तं फलं भोक्तुं शुभाशुभम् ।
शरीरान्तरमादत्ते एकः सर्वत्र सर्वथा ॥૨-૪॥

આ સંસારમાં આ આત્મા પોતે એકલો પોતાનાં કરેલાં કર્મોના અનુસારે સુખ દુઃખરૂપ ફલ ભોગવે છે. અને એકલો જ બધી ગતિ-ઓમાં એક શરીરથી બીજું શરીર એમ અનેક શરીરો ધારણ કરે છે.

संयोगे विप्रयोगे च संभवे मरणेऽथवा ।
सुखदुःखविधौ वास्य न सखान्योऽस्ति देहिनः ॥૪-૪॥

ઓ જીવને સંયોગ કે વિયોગમાં, જન્મમાં કે મરણમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં કોઈ પણ મિત્ર કે સાથી નથી. એને એકલાને જ ભોગવવાં પડે છે.

अज्ञातस्वस्वरूपोऽयं लुप्तबोधादिलोचनः ।
भ्रमत्यविरतं जीव एकाकी विधिवञ्चितः ॥૮-૪॥

આ જીવ પોતાના સ્વરૂપનો અજ્ઞાણો જ્ઞાનાદિ લોચનથી રહિત, પોતાના અજ્ઞાનને લઈને કર્મોથી ઠગાયેલો એકલો દીર્ઘકાળથી પરિ-બ્રમણ કરે છે,

एकः स्वर्गी भवति विबुधः स्त्रीमुखाम्भोजभृङ्गः ।

एकः श्वान्नं पिबति कलिलं छिद्यमानः कृपाणैः ॥

एकः क्रोधाद्यनलकलितः कर्म बध्नाति विद्वान् ।

एकः सर्वावरणविगमे ज्ञानराज्यं भुनक्ति ॥૧૧-૪॥

આ જીવ એકલો સ્વર્ગમાં દેવ થાય છે તથા બ્રમર સમાન સ્ત્રીના મુખકમળ ઉપર આસક્ત થાય છે, એકલો જ નરકમાં ઉપજી તલવારોથી છિન્નભિન્ન થતો ખારા જલને પીએ છે, એકલો જ ક્રોધાદિ અગ્નિથી બળતો કર્મો બાંધે છે અને આ જીવ એકલો જ

પોતે વિવેકી થઈ કર્મોનાં સર્વ આવરણ દૂર કરી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી
અનંત જ્ઞાન રાજ્યને ભોગવે છે.

અચિદ્વિદ્રૂપયોરૈક્યં બન્ધં પ્રતિ ન વસ્તુતઃ ।

અનાદિશ્ચાનયોઃ શ્રેષ્ઠઃ સ્વર્ણકાલિકયોરિવ ॥૨-૫॥

ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા પોતે અને જડ સ્વરૂપ શરીરાદિની એકતા
બંધની અપેક્ષાએ છે. વસ્તુતઃ નિશ્ચયથી ચૈતન આત્મા ભિન્ન છે,
જડ શરીરાદિ ભિન્ન છે. ખાણમાં સોનાની અને માટીની જેમ
એકતા છે તેમ આ બેનો અનાદિ કાળથી સંયોગ સંબંધ છે. વસ્તુતઃ
બંને જુદાં છે.

યે યે સમ્બન્ધમાયાતાઃ પદાર્થાશ્ચૈતનેતરાઃ ।

તે તે સર્વેડપિ સર્વત્ર સ્વસ્વરૂપાદિલક્ષણાઃ ॥૮-૫॥

આ સંસારમાં જે જે ચૈતન કે અચૈતન પદાર્થોના સંબંધ
જીવની સાથે થયો છે તે તે સર્વેય સર્વત્ર પોતપોતાના સ્વરૂપે ભિન્ન
ભિન્ન છે. આત્મા સર્વથી જુદો છે.

મિથ્યાત્વપ્રતિબદ્ધકુર્ણયપથમ્નાન્તેન બાહ્યાનલં ।

ભાવાન્ સ્વાન્ પ્રતિપદ્ય જન્મગહને ભિન્નં ત્વયા પ્રાક્ ચિરં ॥

સંપ્રત્યસ્તસમસ્તવિમ્નમભવશ્ચિદ્રૂપમેકં પરમ્ ।

સ્વસ્થં સ્વં પ્રવિગ્રાહ્યં સિદ્ધિવન્નિતાવક્ત્રં સમાલોકય ॥૧૨-૫॥

હે આત્મા ! આ સંસારરૂપી ગહન વનમાં મિથ્યા દર્શનના સંબંધથી
ઉત્પન્ન સર્વથા એકાંતરૂપ [કુનય] ખોટી દૃષ્ટિના માર્ગમાં
બ્રમિત થઈ બાહ્ય પદાર્થોને પોતાના માની દીર્ઘકાળથી દુઃખી થઈ
રહ્યો છે. હવે તું તારા સમસ્ત બ્રમને દૂર કરી દે અને પોતાના
આત્મામાં જ સ્થિતિ કરી ઉત્કૃષ્ટ એક ચૈતન્યમાં પ્રવેશી-પરિણમી
મુક્તિરૂપી સ્ત્રીની મુખાકૃતિનું અવલોકન કર.

અહં ન નારકો નામ ન તિથિગ્રાપિ માનુષઃ ।

ન દેવઃ કિન્તુ સિદ્ધાત્મા સર્વોડયં કર્મચિક્રમઃ ॥૧૨-૩૧॥

નિશ્ચયથી હું નારકી નથી, તિર્યચ નથી, મનુષ્ય નથી, તેમ દેવ પણ નથી પણ હું સિદ્ધસમ સિદ્ધસ્વરૂપી આત્મા છું. આ સર્વ નરકાદિ અવસ્થાઓ એ કર્મથી ઉત્પન્ન છે,

સાકારં નિર્ગતાકારં તિષ્ઠિક્યં પરમાક્ષરમ્ ।

નિર્વિકલ્પં ચ નિષ્કલ્પં નિત્યમાનન્દમન્દિરમ્ ॥૨૨-૩૧॥

વિશ્વરૂપમવિજ્ઞાતસ્વરૂપં સર્વદોદિતમ્ ।

કૃતકૃત્યં શિવં શાન્તં નિષ્કલં 'કરણચ્યુતમ્ ॥૨૩-૩૧॥

નિઃશેષભવસમ્ભૂતક્લેશદુઃખદુઃશનમ્ ।

શુદ્ધમત્યન્તનિર્લેપં જ્ઞાનરાજ્યપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૨૪-૨૧॥

વિશુદ્ધાદર્યસંક્રાન્તપ્રતિબિम्બસમપ્રભમ્ ।

જ્યોતિર્મયં મહાવીર્યં પરિપૂર્ણં પુરાતનમ્ ॥૨૫-૩૧॥

વિશુદ્ધાદૃગુણોપેતં નિર્ઘ્રં નિર્ગતામયમ્ ।

મપ્રમેયં પરિચ્છિન્નં વિશ્વતત્ત્વવ્યવસ્થિતમ્ ॥૨૬-૩૧॥

યદગ્રાહ્યં બદિર્માવૈર્ગ્રાહ્યં ચાન્તર્મુલૈઃ ક્ષણાત્ ।

તત્સ્વભાવાત્મકં સાક્ષાત્સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ॥૨૭-૩૧॥

આત્માનું નિશ્ચયનયથી સ્વરૂપ પરમાત્માના સમાન છે. તે સાકાર છે એટલે જ્ઞાનાકાર છે અને શરીર પ્રમાણુ આકારવાળું છે, નિરાકાર છે—અમૂર્તિક—અરૂપી છે. હલનચલન ક્રિયાથી રહિત નિષ્ક્રિય છે, પરમ અવિનાશી છે, નિર્વિકલ્પ છે, નિષ્કલ્પ છે, નિત્ય છે, સદ્બળનંદનું મંદિર છે, જ્ઞાન અપેક્ષાએ સર્વ વ્યાપી છે—સર્વ જ્ઞેય પદાર્થો તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. અજ્ઞાની એ સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી, સદા ઉદયરૂપ છે, કૃતકૃત્ય છે, કલ્યાણરૂપ છે. શાંત છે, શરીર રહિત છે, ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે, સમસ્ત સંસારનાં કલેશરૂપી વૃક્ષોને બાળવાને અગ્નિ સમાન છે, શુદ્ધ છે, કર્મરહિત છે, જ્ઞાનરૂપી રાજ્યમાં સ્થિત છે, નિર્ભળ આરિસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબ સમાન પ્રભાચુકત છે, પ્રકા-

૧ કરણચ્યુતમ્ એમ પાઠ પણ છે. (શોક રહિત).

શિત જ્ઞાન જ્યોતિ સ્વરૂપ છે, અનંત વીર્યથી યુક્ત છે, પરિપૂર્ણ છે, પ્રસાદન-સનાતન છે (અનુત્પન્ન છે), ૧ સમ્યક્ત્વ આદિ આઠ ગુણ સહિત છે, લાભ-અલાભાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત છે, રોગાદિથી મુક્ત છે, પ્રમાણથી અગોચર છે, પરિણાત-જ્ઞાની દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે, સર્વ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરનાર છે, આલેંદ્રિયથી અગ્રાહ્ય છે, અંતરંગ ભાવોથી ક્ષણમાં ગ્રાહ્ય છે, એવો સ્વભાવ આ પરમાત્મસ્વરૂપ સાક્ષાત્ આત્માનો છે.

અવાગ્ગોચરમવ્યક્તમનન્તં શબ્દવર્જિતમ્ ।

ભજં જન્મમ્રમાતીતં નિર્વિકલ્પં વિચિન્તયેત્ ॥૩૩-૩૧॥

આત્માનું સ્વરૂપ વચનથી અગોચર છે, હૃદય અને મનથી પ્રગટ નથી, અનંત છે, શબ્દ રહિત છે, જન્મ રહિત છે, ભવભ્રમ-લુથી મુક્ત છે, સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત છે એમ વિચારો.

યઃ સ્થમેવ સમાદત્તે નાદત્તે યઃ સ્વતોઽપરમ્ ।

નિર્વિકલ્પઃ સ વિજ્ઞાની સ્વસંવેદ્યોઽસ્મિ કેવલમ્ ॥૩૭-૩૨॥

નેદ વિજ્ઞાની એવું વિચારો છે કે જે પોતાને જ ગ્રહણ કરે છે, પોતાથી પર એવાને ગ્રહણ કરતો નથી જે નિર્વિકલ્પ છે, જ્ઞાનમય છે, કેવળ એક છે, અને સ્વાનુભવ ગમ્ય છે, એવો હું આત્મા છું.

યો વિશુદ્ધઃ પ્રસિદ્ધાત્મા પરં જ્યોતિઃ સનાતનઃ ।

સોઽહં તસ્માદ્પ્રપશ્યામિ સ્વસ્મિન્નાત્માનમચ્યુતમ્ ॥૩૬-૩૨॥

જે વિશુદ્ધ છે, પ્રસિદ્ધ-પ્રગટ આત્મા છે, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનમય જ્યોતિ સ્વરૂપ છે, સનાતન છે, તે જ હું છું. તેથી આ અવિનાશી આત્માને હું મારામાં જ જોઉં છું.

जीर्णे रक्षे घने ध्वस्ते नात्मा जीर्णादिकः पदे ।

पद्यं वपुषि जीर्णादीं नात्मा जीर्णादिकस्तथा ॥७२-३२॥

૧ સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અગુરુક્ષુત્વ, અઆધ્યાત્મિક, અવગાહનત્વ એ આઠ ગુણો છે.

વસ્ત્ર જીનું, લાલ, જાડું હોય કે નાશ પામે તો તેથી કંઈ પોતાને જીર્ણુ, લાલ, જાડો કે નષ્ટ માનતો નથી તેમ શરીર જીનું, લાલ આદિ થવાથી કંઈ આત્મા જીનો, લાલાદિ થતો નથી.

અંતર્દૃષ્ટાઽઽત્મનસ્તર્વં બહિર્દૃષ્ટા તતસ્તનુમ્ ।

ઉભયોર્મેદનિષ્ણાતો ન સ્વલત્યાઽઽત્મનિશ્ચયે ॥૮૩-૩૨॥

આત્મતત્વને અંતરંગમાં નિહાળી અને શરીરાદિને બાહ્ય જાણી એમ બંનેના ભેદને જાણવામાં કુશળ એવા જ્ઞાની આત્માના સ્વરૂપના નિશ્ચયને વિષે જૂલ ખાતા નથી.

મનોન્દ્રિયમનિર્દેશ્યમમૂર્ત કલ્પનાદ્યુતમ્ ।

ચિદાનન્દમયં વિદિ સ્વસ્મિન્નાત્માનમાત્મના ॥૯૧-૩૨॥

હે આત્મન! તું આત્માને આત્મામાં આત્મદ્વારાએ જાણુ કે એ અતીન્દ્રિય છે, વચનથી કહેવા યોગ્ય નથી, અમૂર્તિક છે, કલ્પના-ઓથી મુક્ત છે અને ચિદાનંદમય છે.

નિશ્ચિલમુવનતસ્વોદ્ભાસનૈકપ્રવીપં ।

નિરુપધિમધિરુદ્ધં નિર્ભેરાનન્દકાષ્ટામ્ ॥

પરમમુનિમનોષોદ્ધેદપર્યતમૂનં ।

પરિકલય વિશુદ્ધં સ્વાત્મનાત્માનમેવ ॥૧૦૩-૩૨॥

હે આત્મન! તું તારા આત્માનો તારા આત્માથી શુદ્ધ અનુભવ કર કે આ આત્મા સર્વ લોકના પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાર્થ પ્રગટ કરનાર અદ્વિતીય દીવો છે, અતિશય સહજનંદની સીમાને ઉપાધિ-રહિતપણે પ્રાપ્ત છે, તથા પરમ મુનિઓની બુદ્ધિને વિષે ઉત્કૃષ્ટતા પર્યંત પ્રગટ છે એવા સ્વરૂપવાળો છે.

સોઽહં સકલચિત્સાર્થઃ સિદ્ધઃ સાધ્યો મવચ્યુતઃ ।

પરમાત્મા પરજ્યોતિર્વિશ્વદર્શી નિરજ્જનઃ ॥૨૮-૪૦॥

તદાસૌ નિશ્ચલોઽમૂર્તો નિષ્કલકુલો જગદ્ધ્રુવઃ ।

ચિન્માત્રો વિસ્ફુરત્યુષ્ણૈર્ધ્વાનધ્યાતુવિવર્જિતઃ ॥૨૯-૪૦॥

આત્માનું ધ્યાન એવું કરવું જોઈએ કે હું પરમાત્મા છું, હું જ સર્વ છું, હું સર્વ વ્યાપક છું, હું સિદ્ધ છું, હું જ સાધ્ય છું, હું સંસારથી રહિત છું, શ્રેષ્ઠ આત્મા છું, પરમજ્યોતિમય છું, વિશ્વદર્શી છું, નિરંજન છું, ત્યારે એનું સ્વરૂપ એવું પ્રગટ થાય છે કે એ અમૂર્તિક છે, નિશ્ચય છે, નિષ્કલંક છે, જગતમાં શ્રેષ્ઠ છે, ચૈતન્ય માત્ર છે અને અતિશય કરી ધ્યાન અને ધ્યાતાના વિકલ્પથી રહિત છે.

(૨૫) શ્રી જ્ઞાનબ્રહ્મણ બહારક રચિત તત્ત્વજ્ઞાન તરંગણીમાંથી:—

માહં કિંચિન્ન મે કિંચિદ્ શુદ્ધચિદ્રૂપકં વિના ।

તસ્માદન્યત્ર મે ચિંતા કૃયા તન્ન લયં મજે ॥૧૦-૪॥

આ સંસારમાં શુદ્ધચિદ્રૂપ સિવાય અન્ય કંઈ હું નથી, અને અન્ય કંઈ પદાર્થ મારા નથી, તેથી શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ સિવાયની અન્ય કંઈ ચિંતા કરવી વૃથા છે તેથી હું તે શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાં લય થાઉં છું.

ન દેહોઽહં ન કર્માણિ ન મનુષ્યો દ્વિજોઽદ્વિજઃ ।

નૈવ સ્થૂલો કૃશો માહં કિંતુ ચિદ્રૂપલક્ષણઃ ॥૫-૧૦॥

હું દેહ નથી, હું કર્મ નથી, હું મનુષ્ય નથી, હું બ્રાહ્મણ નથી, હું અબ્રાહ્મણ નથી, હું જાડો નથી. હું પાતળો નથી પણ હું તો એક ચૈતન્યસ્વરૂપ બક્ષણુવાળો છું.

(૨૬) પં. બનારસીદાસજીના નાટક સમયસારમાંથી:—

સવૈયા ૩૧

જહાં શુદ્ધ જ્ઞાનકી કલા ઉદ્યોત દીસે તહાં,

શુદ્ધતા પ્રમાણુ શુદ્ધ ચારિત્રકો અંશ હૈ;

તા કારણુ જ્ઞાની સત્ય જ્યને જોય વસ્તુ મર્મ,

વૈરાગ્ય વિલાસ ધર્મ વાકા સરવંસ હૈ;

રાગદ્વેષ મોહકી દશાસોં ભિન્ન રહે યાતે,

સર્વથા ત્રિકાલ કર્મ જાણસોં વિધ્વંસ હૈ;

નિરૂપાધિ આતમ સમાધિમે બિરાજે તાતે,
કહિયે પ્રગટ પૂરણ પરમ હંસ હૈ. ૮૧

અધ્યાય ૧૦

ન્યાં શુદ્ધ જ્ઞાનની કલા પ્રકાશિત દેખાય છે ત્યાં તે જ્ઞાનની શુદ્ધતાના પ્રમાણમાં શુદ્ધ ચારિત્રના અંશનું પ્રગટપણું હોય છે. જ્ઞાની પુરૂષ તો સર્વ જ્ઞેય વસ્તુઓના મર્મ-હેય અને ઉપાદેયને જાણે છે તેથી જ્ઞાની પુરૂષને વિષે સર્વાંશે વૈરાગ્યવિદ્યાસરૂપ ધર્મ-ગુણ પ્રાપ્ત હોય છે, રાગ અને દ્વેષરૂપી મોહ દશા જ્ઞાની પુરૂષથી બિન્ન-દૂર રહે છે અને તેથી ત્રણે કાલવર્તી સર્વ કર્મની જાળ નાશ પામે છે (પૂર્વકૃત કર્મની નિર્જરા હોય છે, વર્તમાને નવો બંધ હોતો નથી અને ઉપયોગ આત્મસન્નિપ્ત થવાથી ભવિષ્ય સંબંધી નવો બંધ બંધાતો નથી). તેથી કર્મરૂપી ઉપાધિથી રહિત થાય છે અને આત્માનુભવ રૂપી સમાધિમાં સ્થિર રહે છે. તેથી જ્ઞાની પુરૂષને પ્રત્યક્ષ પૂર્ણ પરમહંસ કહીએ છીએ.

જ્ઞાન જ્ઞાન જાસત પ્રમાણુ જ્ઞાનવાન કહે,
કરૂણાનિધાન અમલાન મેરા રૂપ હૈ;
કાલસોં અતીત કર્મ ચાલસો અભીત જોગ,
જાલસોં અજીત જાકી મહિમા અનૂપ હૈ;
મોહકો વિલાસ યહ જગતકો વાસ મૈ તો,
જગતસોં શૂન્ય પાપ પુણ્ય અન્ધ રૂપ હૈ;
પાપ કિને કિયે જ્ઞાન કરે કરિ હૈ સો જ્ઞાન,
ક્રિયાકો વિચાર સુપતેકી દોર ધૂપ હૈ. ૮૧ અ. ૧૦

જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય થતાં જ્ઞાની એમ સમજે છે કે મારું સ્વરૂપ તો કરૂણાનિધાન અને નિર્મળ છે, મૃત્યુથી અતીત છે અને કર્મ બંધના ભયથી રહિત છે, મન, વચન, કાયાના યોગની જાળથી અજીત છે એવો મારો અદ્ભુત મહિમા છે, આ જગતમાં મારો

નિવાસ જણાય છે પણ તે તો મોહનો વિલાસ છે, મારો વિલાસ નથી, માફે સ્વરૂપ તો જન્મ મરણથી રહિત છે, પુણ્ય અને પાપ તો મને અંધારા કૂવા સમાન લાગે છે, આ પાપ કર્મ પૂર્વે કાણે કર્યું ? ભવિષ્યમાં કાણુ કરશે ? વર્તમાને કાણુ કરે છે ? એમ ક્રિયાનો વિચાર કરે ત્યારે જ્ઞાનીને સ્વપ્રાવસ્થા સમાન આ બધું મિથ્યા જણાય છે.

નિરભય નિરાકુલ નિગમ વેદ નિરભેદ,
જાકે પરકાશમેં જગત માધ્યતુ હૈ,
રૂપ રસ ગંધ કાસ પુદ્ગલકા વિલાસ,
તાસેં ઉદવંસ જાકા જસ ગાધ્યતુ હૈ;
વિગ્રહસેં વિરત પરિગ્રહસેં ન્યારે સદા,
જામેં જોગ નિગ્રહકા ચિન્હ પાધ્યતુ હૈ,
સો હૈ જ્ઞાન પરમાણુ ચેતન નિધાન તાંહિ,
અવિનાશી ધ્રુવ માની શીશ નાધ્યતુ હૈ.

૧૦૬ અ. ૧૦

આત્મા નિર્ભય, શાશ્વત સુખી અને ભેદ રહિત જ્ઞાન ગમ્ય છે. તે જ્ઞાન જ્યોતિના પ્રકાશમાં સર્વ જગત સમાય છે. રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ તો પુદ્ગલ દેહાદિનો વિલાસ છે, આત્મા તો તેનાથી રહિત છે એમ સર્વ શાસ્ત્રો પ્રશંસાપૂર્વક કહે છે. આત્મા શરીરાદિથી વિરક્ત-રહિત છે, કલેશથી રહિત છે, પરિગ્રહથી સર્વદા બિન્ન છે અને મન, વચન અને કાયાના યોગથી રહિતપણાના લક્ષણવાળો છે. એવો ચેતનાત્મા જ્ઞાનાકાર છે, ચેતનપણાનું નિધાન છે. તે આત્માને અવિનાશી ધ્રુવર માની હું મસ્તક નમાવું છું, નમસ્કાર કરું છું.

જેસે નિરભેદરૂપ નિહચૈ અતીત હુતો,
તૈસે નિરભેદ અય ભેદ કૌન કહેગો ?
દીસે કર્મ રહિત સહિત સુખ સમાધાન,
પાયો નિજ થાન ફિર આહિર ન વહેગો;

કઅહ કદાચિ અપનો સ્વભાવ ત્યાગિ કરિ,
રાગરસ રાચિકે ન પર વસ્તુ ગહેગો,
અમલ્લાન જ્ઞાન વિઘ્નમાન પરગટ ભયો,
યાહી ભાંતિ આગામિ અનંત કાલ રહેગો.

ગા. ૧૦૭ અ. ૧૦

જેમ પૂર્વ કાલમાં સંસાર અવસ્થામાં પણ નિશ્ચય નયથી આત્મ-
દ્રવ્ય અભેદરૂપ હતો તેમ સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પ્રત્યક્ષ અભેદરૂપ જ
રહે છે તેવા પરમાત્માને હવે કાણુ ભેદરૂપ કહેશે? જે આડ કર્મ
રહિત અને સહજ સુખ સમાધિ સ્વરૂપ નિજ સ્થાનને પામ્યો તો
પુનઃ આ બાહ્ય મિથ્યા સંસારમાં ભમશે નહિ. સમ્યક્ત્વ પામેલ
મહાત્મા કદાચિત કાંઈ વખતે પણ પોતાના કેવળ જ્ઞાન સ્વભાવને
ત્યાગીને, રાગદ્વેષમાં મગ્ન થઈ દેહાદિક પર વસ્તુઓને ગ્રહણ કરશે
નહિ. આત્માને જે શુદ્ધ સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રગટ વિઘ્નમાન પ્રાપ્ત થયું તેજ
પ્રકારે ભવિષ્યમાં પણ અનંતકાળ પર્યંત રહેશે.

જન્મહીતે ચેતન વિભાવસોં ઉલટિ આપ,
સમે પાય અપનો સ્વભાવ ગહિ લીનો હૈ,
તખહીતે જે જે લેને યોગ્ય સો સો સખ લીનો,
જે જે ત્યાગ યોગ્ય સો સો સખ છાંડિ દીનો હૈ;
લેવે કા ન રહી ઠોર ત્યાગવેકાં નાહિ ઔર,
બાકી કહાં ઉઅર્યોનુ કારજ નવીનો હૈ,
સંગ ત્યાગિ અંગ ત્યાગિ વચન તરંગ ત્યાગિ,
મન ત્યાગિ બુદ્ધિ ત્યાગિ આપા શુદ્ધ કીનોં હૈ.

ગા. ૧૦૮ અ. ૧૦

અનાદિ કાળથી આત્મા મિથ્યાત્વ ભાવરૂપ વિભાવ પરિણતિમાં
પરિણતી રહ્યો છે તે જ્યારથી પક્ષટાઇ અવસર પામી પોતાના સમ્ય-
કભાવ રૂપ સ્વભાવને ગ્રહણ કરે છે ત્યારથી તેણે જે જે ગ્રહણ
કરવા યોગ્ય-નિજ જ્ઞાન દર્શનાદિ સમ્યકભાવ તે સર્વ ગ્રહણ કર્યું અને

જે જે ત્યાગવા યોગ્ય-પર પૌદ્ગલિક રાગદ્રેષાદિ મિથ્યાભાવ તે તે સર્વે ત્યાગી દીધું છે. તેને ક્યાંયથી ગ્રહણ યોગ્ય કંઈ રહ્યું નહિ અને ત્યાગવા યોગ્ય કંઈ બાકી રહ્યું નહિ, તો હવે નવીન શું કાર્ય કરવાનું બાકી રહ્યું? પરિગ્રહરૂપ સંગનો ત્યાગ કર્યો, શરીરાદિનું મમત્વ ત્યાગ્યું અને વચનના વિકલ્પો ત્યાગ્યા, મનના સંકલ્પો-વિકલ્પોને ત્યાગ્યા, ઇન્દ્રિય જનિત બુદ્ધિના નિર્ણયો તજીને નિજ આત્માને પર વસ્તુના ત્યાગથી શુદ્ધ કર્યો તેવો શુદ્ધાત્મા પુનઃ જન્મ ધારણ કેમ કરશે? અર્થાત્ એ પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી.

કરમકે ચક્રમેં ફિરત જગવાસી જીવ,
 જૈ રહ્યો બહિરમુખ વ્યાપત વિષમતા,
 અંતર સુમતિ આઇ વિમલ બડાઈ પાઇ,
 પુદ્ગલસોં પ્રીતિ ટૂટી ટૂટી માયા મમતા;
 શુદ્ધ નૈનિવાસ કીનો અનુભવ અભ્યાસ લીનો,
 ભ્રમભાવ છાંડી દીનો બીનો ચિત્ત સમતા,
 અનાદિ અનંત અવિકલપ અચલ ઐસો,
 પદ અવલંબી અવલોકે રામ રમતા.

ગા. ૧૪ અ. ૫.

ત્રણે લોકમાં કર્મરાજનાં ચક્ર ફરે છે તેમાં આ જગવાસી જીવ પણ ફરી રહ્યો છે અને તેથી એની દષ્ટિ બહિરમુખ-અંતર આત્માને ભૂલી દેહાદિક વિષયભોગો પ્રત્યે આસક્ત થઈ રહી છે અને ઇષ્ટ વિયોગ અને અનિષ્ટ સંયોગથી એનાં પરિણામ આકુલવ્યાકુલ રહેવાથી વિષમભાવ અશુદ્ધતા એનામાં વ્યાપ્ત છે. જ્યારે એના અંતરમાં સમ્યક્મતિ આવે છે અને આત્મસ્વરૂપની નિર્મળ પ્રભુતાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દેહાદિ પુદ્ગલ પર્યાયેતી પ્રીતિ ટુટી જાય છે અને માયા અને મમતા મુકાય છે, શુદ્ધ નયથી જેવું આત્મસ્વરૂપ છે તેવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં ઉપયોગ સ્થિર થાય છે, આત્મા-

નુભવમાં પુરૂષાર્થ કરે છે, મિથ્યાભાવનો ત્યાગ હોય છે અને ચિત્ત સમભાવમાં લીન થાય છે. અનાદિ, અનંત, નિર્વિકલ્પ અને શાશ્વત એવી નિશ્ચલ સ્વાભાવિક આત્મભૂમિકાનું અવલંબન કરી-પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં વિલાસ કરતા રમતા રામ-આત્માને નિહાળે છે. આત્મારૂપ પ્રત્યક્ષ હોય છે.

રૂપ રસવંત મૂરતીક એક પુદ્ગલ,
રૂપ વિન ઔર યોં અજીવ દ્રવ્ય દ્વિધા હૈ,
આર હૈ અમૂરતીક જીવ બી અમૂરતીક,
યાહિતેં અમૂરતીક વસ્તુ ધ્યાન મુધા હૈ;
ઔરસોં ન કપહૂ પ્રગટ આપી આપહીસોં.
ઐસો ધિર ચેતન સ્વભાવ શુદ્ધ સુધા હૈ,
ચેતનકા અનુભૌ આરાધે જગ તેષ જીવ,
જિન્હકે અખંડ રસ ચાખવેકી ક્ષુધા હૈ.

ગા. ૧૧ અ. ૨

રૂપ, રસ, ગંધ અને વર્ણ યુક્ત હોવાથી એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિક છે. બાકીનાં ચાર અજીવ દ્રવ્યો ધર્મ, અધર્મ, કાળ, અને આકાશ-રૂપાદિ રહિત હોવાથી અમૂર્તિક છે એમ અજીવ દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે. ચાર અજીવ દ્રવ્યો અમૂર્તિક છે અને જીવ દ્રવ્ય પણ અમૂર્તિક છે તેથી અમૂર્તિક દ્રવ્યનું ધ્યાન વ્યર્થ છે કારણકે અજીવ પણ અમૂર્તિક છે તે અન્ય દ્રવ્યના અવલંબનથી આત્મસ્વરૂપ ક્યારેય પણ પ્રગટ થતું નથી. આત્મા તો આત્માથી જ પ્રગટે છે-એવો ચૈતન્યનો શાશ્વત સ્થિર સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ જ શુદ્ધ અમૃતરસ છે. તે શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ અમૃતરસથી જ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે. જગતમાં જે જીવને અખંડ એક આત્મરસનો આસ્વાદ લેવાની ભૂખ છે તે જ ચેતનાના અનુભવનું આરાધન કરે છે અર્થાત્ ચૈતન્ય-ભાવનાને અવલંબી ચૈતન્યને પ્રગટ કરે છે.

નિહચૈ નિહારત સ્વભાવ જાહિ આતમાકા,
 આતમીક ધરમ પરમ પરકાસના,
 અતીત અનાગત વરતમાન કાળ જાકા,
 કેવળ સ્વરૂપ ગુણ લોકલોક ભાસના;
 સોઈ જીવ સંસાર અવસ્થા માંહિ કરમકા,
 કરતાસોં દીસે લિયે ભરમ ઉપાસના,
 યહૈ મહામોહકા પસાર યહૈ મિથ્યાચાર,
 યહૈ ભૌવિકાર યહૈ વ્યવહાર વાસના.

ગા. ૪ અં ૧૦.

નિશ્ચય નયથી વિચારતાં આત્માનો સ્વભાવ તો તે કૈવલ્યાદિ
 ઉત્કૃષ્ટ આત્મીક ગુણના પ્રકાશરૂપ છે. તે કૈવલ્ય ગુણમાં ભૂત, ભવિષ્ય
 અને વર્તમાન કાળ તથા લોક અને અલોક પ્રત્યક્ષ ભાસ્યમાન છે
 તેથી કર્મનો કર્તા નથી. તે જ જીવ સંસાર અવસ્થામાં કરમનો કર્તા
 દેખાય છે તે અજ્ઞાન-મિથ્યાભાવનો અભ્યાસ છે. આ અજ્ઞાનરૂપ
 જામણા તે મહામોહનો વિસ્તાર છે, તે જ મિથ્યાચાર છે, તે જ
 ભવબ્રમણરૂપી વિકાર છે અને તે જ વ્યવહાર-આત્માના અશુદ્ધ
 ભાવની વાસના છે.

એક જહ દ્રવ્ય ધનહીકા હૈ જગત જાળ,
 તામેં પાંચ જડ એક ચેતન સુજન હૈ,
 કાહુકી અનંત સત્તા કાહુસોં ન મિલે કાઇ,
 એક એક સત્તામેં અનંત ગુણગાન હૈ;
 એક એક સત્તામેં અનંત પરબ્રહ્મ ફિરે,
 એકમેં અનેક ઈહિ ભાંતિ પરમાણુ હૈ,
 યહૈ સ્યાદાદ યહ સંતનકી મરયાદ,
 યહૈ સુખ પોષ યહ મોક્ષકો નિદાન હૈ.

ગા. ૨૧ અં ૬.

આ છ દ્રવ્ય છે તેનાથી આ લોક થએલો છે. તે છમાં પાંચ દ્રવ્ય જડ-અજીવ છે અને એક ચેતન જ્ઞાનવંત છે. પ્રત્યેકની અનંત સત્તા છે પણ તે બીજા દ્રવ્ય સાથે મલતી નથી. દરેક પોતપોતાની સત્તામાં રહે છે. તે દરેક દ્રવ્ય સત્તામાં અનંત ગુણ છે એમ કહેલ છે. એક એક સત્તામાં અનંત અવસ્થા પલટાય છે-અનંત પર્યાય છે એમ એક સત્તામાં અનેક ભેદ-અવસ્થા છે એ પ્રમાણભૂત છે. આ સ્યાદ્વાદ અભિપ્રાય છે, તે સત્પુરુષોની મર્યાદા તેમનાં અપેક્ષિત વચનો હોય છે, તે વચનો આત્મિક સુખને પોષનાર છે અને મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં કારણ છે.

ચેતન મંડિત અંગ અખંડિત, શુદ્ધ પવિત્ર પદારથ મેરો,
રાગ વિરોધ વિમોહ દશા, સમજે ભ્રમ નાટક પુદ્ગલ કેરો;
ભોગ સંયોગ વિયોગ વ્યથા, અવલોકિ કહે યહ કર્મજુ ઘેરો,
હૈ જિન્હકા અનુભૌ ઇહ ભાંતિ, સદા તિનકા પરમારથ નેરો.

ગા. ૧૬ અં ૯.

નિજ આત્મ પ્રતિ દ્રષ્ટિ કરી વિચારતાં-પોતાનું અંગ (સ્વરૂપ) ચેતનાયુક્ત છે, અખંડિત છે. તે શુદ્ધ અને પવિત્ર પદાર્થ છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહની દશા એ સર્વે પૌદ્ગલિક કર્મકૃત ભ્રમરૂપ નાટક છે. આ વિષયભોગોના સંયોગ અને વિયોગની આકુલતા તે પૂર્વકર્મના ઉદયે કર્મનો ઘેરો છે. તે આત્માથી પર છે. આવો જોને અનુભવ છે તેને પરમાર્થરૂપ મુક્તિ-સમીપ જ છે.

જ્યોં કલધૌત સુનારકી મંગતિ, ભૂષણ નામ કહે સમ કાષ,
કંચનતા ન મિટી તિહી હેતુ, વહે ફિરિ ઔટિકે કંચન હોષ;
ત્યોં યહ જીવ અજીવ સંયોગ, ભયો બહુરૂપ હુવે નહિ દોષ,
ચેતનતા ન ગઈ કબ્હૂં તિહિ, કારણ ક્ષત્ર કહાવત સોષ.

ગા. ૧૭. અં ૯.

જેમ સુવર્ણને સોની ઘડે છે ત્યારે તેને સર્વ જન આભૂષણ કહે છે. પણ આભૂષણ કહેવાયાથી તેનું સુવર્ણપણું જતું રહેતું નથી.

તે આજીવણને પુનઃ ભાંગી ગાળી નાંખીએ તો સુવર્ણ જ થાય છે. તેમ આ ચેતન-પર જડના સંયોગથી અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરે છે છતાં ચેતન તે ચેતન જ રહે છે, અન્યરૂપ થતો નથી. તેનું ચેતન્યપણું કોઈ કાળે વિનાશ પામતું નથી તેથી તે ચેતન સર્વ અવસ્થાને વિષે પ્લહ કહેવાય છે.

જ્યાં નટ એક ધરે બહુ ભેષ, કલા પ્રગટે જળ કૌતુક દેખે,
આપ લખે અપની કરતૂતિ, વહૈ નટ ભિન્ન વિલોકત પેખે;
ત્યાં ઘટમેં નટ ચેતન રાવ, વિભાવ દશા ધરિ રૂપ વિસેખે,
ખોલિ સુદ્રષ્ટિ લખે અપનો પદ, દુઃક વિચાર દશા નહિ લેખે.

ગા. ૧૩. અ૦ ૯

કોઈ એક નટ અનેક પ્રકારના વેષ ધારણ કરે છે અને વેશથી થતા આનંદમાં દ્રષ્ટિ રાખે છે ત્યાં સુધી નવા નવા વેષ ધરવાની કળા પ્રગટ કરતો રહે છે, પણ જ્યારે તે નટ પોતે પોતાના કર્તવ્યને-સ્વરૂપને દેખે છે ત્યારે તે પોતાને તો તે વેષોથી ભિન્ન જાણે છે તેવી રીતે આ ચેતન નટ-શરીરમાં રહી તે રાગાદિ વિભાવ-દશાની અનેક અવસ્થાઓને ધારણ કરે છે પરંતુ જ્યારે પોતાની સુગ્ધાન દ્રષ્ટિ પામી પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે ત્યારે રાગાદિક વિભાવ દશાને પોતાની જાણતો નથી. પોતાને પર રૂપ માનતો નથી.

પ્રથમ સુદ્રષ્ટિમાં શરીર રૂપ કીજે ભિન્ન,
તામેં ઔર સૂક્ષ્મ શરીર ભિન્ન માનીયે,
અષ્ટ કર્મ ભાવકી ઉપાધિ સોષ કીજે ભિન્ન,
તાહુમેં સુશુદ્ધિકા વિલાસ ભિન્ન જાનીયે;
તામેં પ્રભુ ચેતન વિરાજત અખંડ રૂપ,
વહે શ્રુત જ્ઞાનકે પ્રમાણ ઠીક આનિયે,
વાહિકા વિચાર કરિ વાહિમેં મગન હૂજે,
વાકા પદ સાધિવેકાં ઔસી વિધિ ઠાનિયે.

ગા. ૫૪ અ૦ ૮

પ્રથમ ભેદ જ્ઞાનરૂપી સુદ્રષ્ટિથી આ શરીરને આત્માથી ભિન્ન જાણવું—માનવું, તેમાં તૈજસ અને કાર્મણ એ બે સૂક્ષ્મ શરીર છે તેને પણ પોતાથી ભિન્ન માનવાં, આઠ કર્મ (દ્રવ્યકર્મ) અને તેની ઉપાધિ રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મ તેને પણ ભિન્ન માનવાં અને તે કર્મથી સુખદુઃખના પરિણામ—ભેદ વિજ્ઞાનને ભિન્ન જાણવું. તે ભેદ વિજ્ઞાન દ્રષ્ટિમાં ચૈતન્ય પ્રભુ આત્મા અખંડરૂપે બિરાજે છે એમ શ્રુતજ્ઞાનના નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણથી હૃદયમાં સ્થિર કરવું. તે ચૈતન્ય પ્રભુનો જ વિચાર કર, તેમાં જ લીન થા. તે પરમાત્મપદ સાધવા માટે હે જીવ ! આ વિધિની ઉપાસના કર.

અલખ અમૂરતી અરૂપી અવિનાશી અજ,
 નિરાધાર નિગમ નિરંજન નિરંધ હૈ,
 નાના રૂપ બેષ ધરે બેષકા ન લેશ ધરે,
 ચેતન પ્રદેશ ધરે ચૈતન્યકા ખંધ હૈ;
 મોહ ધરે મોહીસો બિરાજે તામેં તોહીસો,
 ન મોહીસો ન તોહીસો ન રાગી નિરખંધ હૈ,
 ઐસો ચિદાનંદ યાહિ ઘટમેં નિકટ તેરે,
 તાહિ તૂં વિચાર મન ઔર સખ ધંધ હૈ.

ગા. ૫૩ અં ૮

આ આત્મા અલક્ષ છે, અમૂર્તિક છે, અરૂપી છે, શાશ્વત છે, જન્મ રહિત છે, નિરાધાર—પરના આધારની જરૂર ન પડે તેવો છે, જ્ઞાનવંત છે અને અખંડ એક છે. વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ અનેક પ્રકારના વેષને ધારણ કરે છે છતાં નિશ્ચયથી કાઈ પણ વેષને ધારતો નથી, ચૈતન્ય પ્રદેશમય છે અને ચૈતન્યનો જ પુંજ છે. આ આત્મા જ્યારે મોહ કરે છે ત્યારે મોહી થઈ રહે છે, મનને વશ થાય છે ત્યારે મનરૂપ થઈ રહે છે પણ તે તો મોહરૂપ પણ નથી અને મનરૂપ પણ નથી. તે રાગી પણ નથી પણ તે ખંધ રહિત અખંધ છે. એવા આ ચિદાનંદ આત્મા તારા ઘટના અંતરમાં તારી સમીપ જ

છે તેનો હે મન ! તું વિચાર કર, અનુભવ કર. બીજી બધી તો નકામી દોડ છે.

શુદ્ધ નય નિહચૈ અકેલા આપ ચિદાનંદ,
આપનેહી ગુણ પરમય કેા ગહત હૈ,
પૂરણ વિજ્ઞાન ધનસો હૈ વ્યવહાર માંહિ,
નવ તત્ત્વરૂપી પંચ દ્રવ્યમેં રહત હૈ;
પંચ દ્રવ્ય નવ તત્ત્વ ન્યારે જીવ ન્યારો લખે,
સમ્યક્ દરસ યહ ઔર ન ગહત હૈ,
સમ્યક્ દરસ જાઈ આતમ સરુપ સોઈ,
મેરે ઘટ પ્રગટા બનારસી કહત હૈ,

ગા. ૭ અ. ૧.

શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એક એકલો પોતે ચિદાનંદમય આત્મા પોતાના જ ગુણ અને પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. એવો પરિપૂર્ણ વિજ્ઞાનધન આત્મા છે તે વ્યવહારથી નવ તત્ત્વ અને પાંચ દ્રવ્યમાં રહેલો જાણે છે પણ પાંચ દ્રવ્ય અને નવ તત્ત્વ જુદાં છે અને આત્મા જુદો છે એવું જોને શ્રદ્ધા ન થાય છે તેને સમ્યક્દર્શન પ્રગટ હોય છે. એ સમ્યક્દર્શી આત્માથી અન્ય પદાર્થને ગ્રહતા નથી. સમ્યક્દર્શન તે જ આત્મ સ્વરૂપ છે અને તે આત્મ સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ મારા અંતરમાં પ્રકાશમાન થયું છે એમ બનારસીદાસજી કહે છે.

(૨૭) પં. જ્ઞાનતરાયના જ્ઞાનતત્ત્વિકાસમાંથી:—

સવૈયા ૩૧

ચેતના સ્વરૂપ જીવ જ્ઞાન દ્રષ્ટિમેં સદીવ,
કુમ્ભ આન આન ધીવ તૈાં સરીર સૌં જુદા,
ત્રીન લોક માંહિ સાર સાસ્વતો અખંડ ધાર,
મૂરતીક કૌ નિહાર નીરકા બુદ્ધૈશ્વર;
સુદ્ધરૂપ બુદ્ધરૂપ એકરૂપ આપબૂપ,
આતમા યહી અનુપ પર્મજોતિ કૌ ઉદા,

સ્વચ્છ આપને પ્રમાણિ રાગ દોષ મોહ ભાની,
ભવ્ય જીવ તાહિ જાનિ જાંડિ શોક ઔ મુદા. ૮૧

આ આત્મા સદા ચૈતન્ય સ્વરૂપવંત છે, જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતાં
જેમ ધડો જુદો છે અને તેમાં રહેલ ઘી તેનાથી જુદું છે, તેમ
આ શરીરાદિ ભિન્ન છે અને તેમાં બિરાજેલ આત્મા પણ તેનાથી
ભિન્ન છે. આત્મા તો ત્રણે લોકમાં એક સાર પદાર્થ છે, શાશ્વત
છે અને અખંડ જ્ઞાન પ્રવાહવાળો છે. મૂર્તિક પુદ્ગલ તો પાણીના
પરપોટા સમાન અસાર અને વિનાશી છે. આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપી છે,
બોધમય છે, એકરૂપ છે, પોતે ચૈતન્ય પ્રભુ છે, અનુપમ પરમ જ્ઞાન
જ્યોતિથી સદા ઉદયરૂપ પ્રકાશમાન છે. પોતે આત્મા પર કર્મથી
રહિત શુદ્ધ છે. નિજસ્વરૂપવંત છે એમ માની રાગ દોષ મોહને દૂર કર.
હે ભવ્ય જીવ ! એ આત્મ સ્વરૂપને ઓળખી અનુભવ કર અને હર્ષ
અને શોકનો ત્યાગ કર.

ચેતના સહિત જીવ તિહું કાળ રાજત હૈ,
ગ્યાન દરસન ભાવ સદા જસ લહિએ,
રૂપ રસ ગંધ ફાસ પુદ્ગલકો વિલાસ,
મૂર્તીક રૂપી વિનાસીક જડ કહિએ;
યાહી અનુસાર પરદર્શકો મમત ડારિ,
અપનૌ સુભાવ ધારિ આપમાહિં રહિએ,
કરિએ યહી ઇલાજ જાતૈ હોત આપ કાજ,
રાગ દોષ મોહ ભાવકૌ સમાજ દહિએ. ૮૩

આ આત્મા ત્રણે કાળ ચેતના સહિત શોભે છે, જ્ઞાન અને
દર્શનમય ભાવ સર્વદા તેમાં પ્રગટ પ્રકાશમાન છે. રૂપ, રસ, ગંધ
અને સ્પર્શ એ તો જડ-પુદ્ગલનો વિલાસ-ગુણ છે. તે પુદ્ગલ તો
મૂર્તિક, રૂપી અને વિનાશિક છે. એમ જાણી પર જડ દ્રવ્ય પ્રત્યેનો
મમતાભાવ ત્યાગી, પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ગ્રહણ કરી, પોતાના-

માં જ સ્થિર થા. આ પ્રમાણે ઉપાય કર કે જેથી તારૂં કાર્ય—આત્મ-
હિત થાય અને રાગ, દ્વેષ અને મોહના ભાવોનો સમૂહ બળી
જરમ થાય.

સિંહાવલોકન.

આની જાની આનમેં, ન મૈં વચન મન કાય,
કાયમ પરમાર્થ વિષૈ, વિષૈ—રીતિ વિસરાય?
વિષૈ—રીતિ વિસરાય, રાય ચેતના વિચારૈ,
ચારૈ ક્રોધ વિસાર, સાર સમતા વિસ્તારૈ;
તારૈ ઓરનિ આપ, આપકી કૌન કહાની,
હાની મમતા—બુદ્ધિ, બુદ્ધિ અનુભૌતૈં આની. ૬

જ્ઞાની ભેદ વિજ્ઞાનથી જાણે છે કે હું મન, વચન કાયારૂપ
નથી, પરમાર્થ—શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર થતાં વિષયવાસના દૂર થાય છે.
વિષય ભોગોનો ત્યાગ કરી ચૈતન્યભૂપ જ્ઞાની સ્વસ્વરૂપનો વિચાર
કરે છે, ચાર ક્રોધાદિ કષાયોનો ત્યાગ કરે છે અને સાર રૂપ સમ-
તાભાવનો વિસ્તાર—પ્રકાશ કરે છે. તે જ્ઞાની જીવ પોતે ખીજા બધા
જીવોને આ સંસાર સમુદ્રથી તારે છે તો પછી તેમની પોતાની
તો વાત જ શું કરવી? તે નિશ્ચયે તરે છે. જ્ઞાની સ્વાનુભવની
બુદ્ધિથી શરીરાદિ પ્રતિની મમત્વ બુદ્ધિની હાનિ કરે છે.

સોહં સોહં હોત નિત, સાંસ ઉસાસમંઝાર,
તાકૌ અરથ વિચારિયૈ, તીન લોકમેં સાર;
તીન લોકમેં સાર, ધાર શિવ ખેત નિવાસી,
અષ્ટ કર્મ સૌ રહિત, સહિત ગુણ અષ્ટ વિદાસી;
જૈસૌ તૈસૌ આપ, થાપ નિહચૈ તજ સોહં,

અજપા—જપ મંબાર, સાર સુખ સોહં સોહં. ૭

શ્વાસોશ્વાસમાં સતત—નિત્ય “સોહં સોહં”નો ધ્વનિ હોય છે.
તેના અર્થનો વિચાર કર કે જે ત્રણે લોકમાં સાર સ્વરૂપ છે. આઠ

કર્મથી રહિત, આઠ ગુણના વિલાસયુક્ત, સિદ્ધક્ષેત્રે ખિરાજીત, ત્રણે
લોકના સારભૂત એવા સિદ્ધસ્વરૂપનો તું નિશ્ચય કર. જેવો તે સિદ્ધાત્મા
છે તેવો જ તું પોતે છે એમ નિશ્ચયથી હૃદયમાં સ્થિર કર અને પર
પદાર્થમાં પોતાપણાની માન્યતા રૂપ 'સોહં' નો ત્યાગ કર. અને
સિદ્ધ સમાન હું છું એ રૂપ 'સોહં' નો અજપા-સતત જપ જપ.
આ જગતમાં સાચું સુખ તે સોહં-સોહંનું-સ્વસ્વરૂપાનુભવનું છે.

દરવ કરમ નોકરમતૈ, ભાવકરમતૈ ભિન્ન,

વિકલ્પ નહિ સુખુદ્ધ કૈ, સુદ્ધ ચેતનાચિન્ન;

સુદ્ધ ચેતના ચિન્ન, ભિન્ન નહિ ઉદૈ ભોગમૈ,

સુખદુઃખ દેહ મિલાપ, આપ સુદ્ધોપયોગમૈ;

હીરા પાની માહિં, નાહિં પાની ગુણુ વૈ કમ,

આગ લગૈ ધર જલૈ, નહિં એક નભ દરમ. ૮

શુદ્ધ ચૈતન્ય લક્ષણથી લક્ષિત સમ્યક્ જ્ઞાનવંત આત્મા દ્રવ્ય
કર્મ, નોકર્મ અને ભાવ કર્મથી ભિન્ન છે, અને સર્વ વિકલ્પથી
રહિત નિર્વિકલ્પ છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય લક્ષણાંકિત આત્મા ભિન્ન છે અને
કર્મના ઉદયરૂપ ભોગ તે ભિન્ન છે. કર્મ ઉદયમાં આત્મા નથી. સુખ
અને દુઃખ એ તો શરીરાદિના સંયોગથી ઉત્પન્ન કર્મનાં ફળ છે.
આત્મા તો પોતે સ્વશુદ્ધ ઉપયોગ સ્વરૂપ છે. જેમ પાણીમાં પડેલો
હીરા તે પાણીના ગુણને ક્યારેય પણુ ગ્રહણ કરતો નથી, જેમ
અગ્નિ લાગવાથી ધર બળે છે પણ ધરમાં રહેલ આકાશ દ્રવ્ય બળતું
નથી તેમ શરીરાદિના સંયોગમાં હોવા છતાં આત્મા આત્મસ્વરૂપે જ છે.

જો જનૈ સો જીવ હૈ, જો માનૈ સો જીવ,

જો દેખૈ સો જીવ હૈ, જીવૈ જીવ સદીવ;

જીવૈ જીવ સદીવ, પીવ અનુભવરસ પ્રાની,

આનંદ કંદ સુખન્દ, ચંદ પૂરન સુખદાની;

જો જો દીસે દર્વ, સર્વ છિન બંગુર સો સો,

સુખ કહિ સકૈ ન કાઈ, હોઈ જાકૈ જાનૈ જો. ૯

જે જાણે છે તે જીવ છે, જે માને છે તે જીવ છે, જે દેખે છે તે જીવ છે, જે સદા જીવે છે તે જીવ છે. જીવ સદા શાશ્વત છે તેના અનુભવ રસનું હે પ્રાણી ! પાન કર. તે આત્મા સહજનંદ સમૂહ છે, વંદન યોગ્ય છે અને પૂર્ણચંદ્રના પ્રકાશ સમાન સુખને આપનાર છે. આ જે જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે તે બધાં ક્ષણભંગુર-વિનાશી છે. તે પુદ્ગલ-જડ પદાર્થોમાં કોઈ પણ સુખને કહી કે જાણી શકે એમ નથી. એતો જેનું હોય તે જ જાણે. સુખ આત્માનું છે અને તે સુખને આત્મા જ જાણે છે-અનુભવે છે.

સખ ઘટમૈં પરમાત્મા, સૂતી ઠૌર ન કાઇ;
અલિહારી વા ઘટ્ટકી, જા ઘટ પરગટ હોઈ;
જા ઘટ પરગટ હોઇ, ઘોઈ મિથ્યાત મહામળ,
પંચ મહાવ્રત ધાર, સાર તપ તપૈ જ્ઞાનબળ;
કેવલ જોત ઉદ્યોત, હોત સરવજ્ય દસા તપ,
દેહી દેવલ દેવ, સેવ ઠાનૈં સુર નર સખ. ૧૦

પરમાત્મા-આત્મા, સર્વ શરીરોમાં વ્યાપી રહેલ છે. આખા લોકમાં કોઈ પણ જગ્યા જીવ વિનાની-શૂન્ય નથી. પરંતુ તે દેહનું વિશેષપણું છે, ધન્યપણું છે કે જે દેહમાં પરમાત્મા પ્રભુ પ્રગટ થયા છે. જેના દેહમાં એ પરમાત્મા પ્રગટે છે તેનો મિથ્યાત્વ રૂપી મહા મલ ધોવાઇ જાય છે, તે પંચ મહાવ્રતને ધારણ કરે છે, સમ્યક્ તપનું આચરણ કરે છે અને તેનું જ્ઞાન બળ વર્ધમાન થાય છે. એમ અનુક્રમે કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રકાશ થતાં તે સર્વજ્ઞ દશાને પામે છે. દેહરૂપી દેવળમાં બિરાજમાન એ કૈવલ્ય પ્રગટ આત્મા તે દેવ છે. સર્વે દેવ અને મનુષ્યો તે પરમાત્માની સેવા-ઉપાસના કરે છે.

ઘાનત ચક્રી જીગલિયે, ભવનપતિ પાતાલ,
સુર્ગઈંદ્ર અહર્નિદ્ર સખ, અધિક અધિક સુખ ભાલ;
અધિક અધિક સુખ ભાલ, કાલ તિહું નંત ગુનાકર,

એકસમૈ સુખ સિદ્ધ, રિદ્ધ પરમાત્મપદ ધર;
સો નિહચૈ તૂ આપ, પાપ વિન ક્યૌ ન પિહાનત,
દરસ આન થિર થાપ, આપમેં આપ સુદાનત. ૧૧

દાનતરાય કહે છે, કે ચક્રવર્તી, જુગલિયાં, ભુવનપતિ, પાતાલ અને સ્વર્ગના ઇંદ્રો, અહર્મિદ્ર એ બધાનું એક એકથી અધિક સુખ છે. તે બધાંના ત્રણ-કાળના અધિક અધિક સુખને અનંત ગુણું કરીએ તો સિદ્ધ ભગવાનની પરમાત્મપદની રિદ્ધિના એક સમયના સુખ સમાન થાય. તે સિદ્ધ પરમાત્મા નિશ્ચયથી તું છે. તે નિષ્પાપ એવા પ્રભુને તું કેમ ઓળખતો નથી? દાનતરાય કહે છે કે હે આત્મા! તારા દર્શન અને જ્ઞાન ઉપયોગને તું તારા સ્વસ્વરૂપમાં સમ્યક્ ભાવે સ્થિર કર.

(૨૮) લૈયા ભગવતીદાસના ધ્વજવિલાસમાંથી :—

કવિત્ત.

જ્ઞાનમેં હૈ ધ્યાનમેં હૈ વચન પ્રમાણમેં હૈ,
અપને સુધાનમેં હૈ તાહિ પહિચાનિરે,
ઉપજૈ ન ઉપજત મૂએ ન મરત જોઇ,
ઉપજન મરન બ્યોહાર તાહિ માનિરે;
રાવસો ન રંકસો હૈ પાનીસો ન પંકસો હૈ,
અતિહી અટકસો હૈ તાહિ નીકે જાનિરે,
આપનો પ્રકાશ કરૈ અષ્ટ કર્મ નાશ કરૈ,
ઐસી જાકી રીતિ 'લૈયા' તાહિ ઉર આનિરે. ગા. ૧૩
પુણ્યપટ્ટીસિકા.

જે જ્ઞાનમાં છે, જે ધ્યાનમાં છે, જે વચનાત્મક પ્રમાણમાં છે અને જે પોતાના સ્થાનમાં જ છે તેને ઓળખો. જન્મવા છતાં જે જન્મતો નથી, મરવા છતાં જે મરતો નથી. જન્મવું અને મરવું એ તો વ્યવહારથી મનાય છે. આત્મા રાજ સમાન નથી અને રંક

સમાન પણ નથી, પાણી સમાન નથી અને કાદવ સમાન પણ નથી. એ તો અટક-લેશ પણ ન્યૂનાધિક નથી તેને સારી રીતે જાણો. જે પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે અને આઠ કર્મનો નાશ કરે છે એવી જેની પદ્ધતિ છે તેને હૃદયમાં લાવો-તદ્રૂપ થાઓ એમ ભગવતીદાસજી કહે છે.

સવૈયા ૩૧.

જૈસો વીતરાગ દેવ કહ્યો હૈ સ્વરૂપ સિદ્ધ,
તૈસોહી સ્વરૂપ મેરો યામૈ ફેર નાહી હૈ,
અષ્ટકર્મ ભાવકી ઉપાધિ મોમે કહ્નં નાહિ,
અષ્ટગુણ મેરે સો તૌ સદા મોહિ પાંહી હૈ;
જાયક સ્વભાવ મેરો તિહું કાળ મેરે પાસ,
ગુણ જે અનન્ત તેઉ સદા મોહિ માહી હૈ,
ઐસો હૈ સ્વરૂપ મેરો તિહું કાળ સુદ્ધ રૂપ,
જ્ઞાનદ્રષ્ટિ દેખતૈ ન દૂજ પરજાંહિ હૈ. ૬
શત અષ્ટોત્તરી.

શ્રી વીતરાગ વ્રજુએ જેવું સિદ્ધ સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવું જ માફ સ્વરૂપ છે. તેમાં લેશ પણ ફેર નથી. આઠ કર્મ ભાવની રાગદ્વેષાદિ ઉપાધિ મારામાં ક્યાંય પણ નથી. આઠ ગુણ-જ્ઞાનાદિ તે મારા છે અને તે તો સદા મારી પાસે જ છે. મારો જાયક સ્વભાવ છે તે પણ ત્રણે કાળ મારી પાસે જ છે. મારા અનંત ગુણ છે તે પણ સદા મારામાં જ છે. એવું કર્મ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ સ્વરૂપ ત્રણે કાલ માફ છે તે ભેદ વિજ્ઞાન દ્રષ્ટિથી વિચારતાં જણાય છે. અન્ય પુદ્ગલાદિની જાયા-પરસ્વરૂપ મારામાં નથી.

સવૈયા ૨૩.

કેવલ રૂપ મહા અતિ સુંદર, આપુ ચિદાનંદ શુદ્ધ વિરાજે,
અન્તરદ્રષ્ટિ ખુદૈ જગ્ય હી તગ્ય, આપુહી મેં અપનો પદ જાનૈ;

સેવક સાહિબ કોઉ નહી જગ, કાહેકા ખેદ કરે કિહું કાનૈ,
અન્ય સહાય ન કોઉ તિહારૈ જુ, અંત ચલ્યો અપનોં પદ સાનૈ. ગા. ૩૬
શતઅષ્ટોતરી.

કૈવલ્ય શુદ્ધ સ્વરુપ અતિ ધણું સુંદર છે, તેમાં માત્ર શુદ્ધ
મિદાનંદ પોતે જ ઘિરાજે છે. જ્યારે અંતરદ્રષ્ટિ પ્રકાશે છે ત્યારે
પોતાના આત્મામાં જ પોતાનું આત્મપદ પ્રાપ્ત હોય છે. આ દૃષ્ટિએ
જોતાં જગતમાં કોઈ સેવક નથી ને કોઈ સ્વામી પણ નથી તો
જગત શા માટે, શા કારણે ખેદ કરે છે ? જ્યારે મૃત્યુ-અંત સમયે
તું જાય છે ત્યારે અન્ય કોઈ તારો સહાયક નથી. માત્ર તારું સ્વરુપ
જ તને સહાય કરનાર છે.

એ મન મૂઠ ! કહા તુમ ભૂલે હો, હંસ વિસાર લગે પર છાયા,
યામેં સ્વરુપ નહિ કષ્ટુ તેરો જુ, વ્યાધિકી પોટ બનાઈ હૈ કાયા;
સમ્યકરુપ સદા ગુણુ તેરો સુ, ઔર બની સખહી બ્રમ માયા,
દેખત રુપ અનુપ વિરાજત, સિદ્ધ સમાન જિનન્દ બતાયા.

ગા. ૪૭. શતઅષ્ટોતરી.

હે મૂઠ મન ! તું શું ભૂલી રહ્યો છે ? આત્માને ભૂલી જઈ આ
પર પુદ્ગલની છાયા પાછળ શું મગ્ન થઈ રહ્યો છે ? આ પરમાં તારું
લેશ પણ સ્વરુપ નથી. કાયા તો વ્યાધિનું પોટલું છે. તારો તો
શાશ્વત સમ્યક્ ગુણ છે. બીજું બધું તો મિથ્યા બ્રમની માયા છે.
શ્રી જિનેંદ્ર ભગવાને કહ્યું છે તેવું સિદ્ધ સમાન, અનુપમ જ્ઞાને પ્રકા-
શિત તારું સ્વરુપ છે તેને ઓળખ.

ચેતન જીવ ! નિહારહુ અંતર,—એ સખ હૈ પરકી જડ કાયા,
ધંત્ર કમાન જ્યોં મેઘ ઘટા મહિં, શોભત હૈ પૈ રહૈ નહિં છાયા;
રૈન સમેં સુપનો જિમ દેખ તુ, પ્રાત બહૈ સખ ઝૂઠ બતાયા,
ત્યોં નહી નાવ સંયોગ મિલ્યો તુમ, ચેતહુ ચિત્તમેં ચેતન રાયા.

ગા. ૪૮. શતઅષ્ટોતરી.

હે ચેતનમય જીવ ! તું તારા અંતરમાં દ્રષ્ટિ કર. આ કાયાદિ સર્વ પર-જડ છે. વાદલાના સમૂહમાં ઈંદ્ર ધનુષ્ય શોભે છે પણ તેની છાયા રહેતી નથી-ક્ષણિક છે; રાત્રીના સમયે દેખેલ સ્વપ્ન પ્રાતઃકાળે મિથ્યા જણાય છે; નદી ઉતરવાની નાવડીમાં જેમ ધણા માણસો ભેગા મળે છે અને પછી છૂટા પડી જ નય છે; તેમ આ શરીરાદિનો સંયોગ તને મળ્યો તે ક્ષણમાં વિનાશ પામશે. મારે હે ચૈતન્ય જીવ ! તું ચિત્તમાં ચેતી સાવચેત થઈ જા.

સિદ્ધ સમાન ચિદાનન્દ જનિત્, થાપત હૈ ઘટકે ઉર ખીચ,
વાકે ગુણુ સખ વાહિ લગાવત, ઔર ગુણુહિ સખ જનત કીચ;
જ્ઞાન અનંત વિચારત અંતર, રાખત હૈ જિય કે ઉર સીંચ,
ઐસે સમક્તિ શુદ્ધ કરતુ હૈ, તિનતૈ હોવત મોક્ષ નગીચ. ૯૩.

શત અષ્ટોત્તરી.

જે આ ચિદાનન્દ આત્માને સિદ્ધ સમાન સ્વરૂપવંત જાણી પોતાના અંતરમાં સ્થાપન કરે છે; આત્માના ગુણોને જ આત્મામાં જાણે છે તે સિવાયના પરના ગુણોને કાદવ સમાન મલીન કરનાર જાણે છે; અંતરમાં જ્ઞાન અનંત છે એમ વિચાર કરે છે અને તેને પોતાના હૃદયમાં સીંચી રાખે છે, તે સમ્યક્ત્વને શુદ્ધ કરે છે અને તેથી નિશ્ચયે મુક્તિ સમીપ હોય છે.

સવૈયા ૩૧.

જાૈ ચિદાનન્દ નિજ રૂપકો સંભાર દેખે,
કૌન હમ કૌન કર્મ કહોકો મિલાપ હૈ,
રાગદ્વેષ જમને અનાદિકે જમાયે હમેં,
તાતેં હમ જૂલ પરે લાગ્યો પુણ્ય પાપ હૈ;
રાગદ્વેષ જમ યે સુભાવ તો હમારે નાહિં,
હમતો અનંત જ્ઞાન, જ્ઞાનસો પ્રતાપ હૈ,

જૈસો સિવખેત વસૈ તૈસો બ્રહ્મ યહાં લસૈ,
તિહું કાલ શુદ્ધ રૂપ 'લૈયા' નિજ આપ હૈ. ગા. ૯
મિથ્યાત્વ વિધ્વંસન ચતુર્દશી.

જ્યારે ચિદાનંદ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે એમ વિચારે છે કે “ હું કાણ છું ? આ કર્મ શું છે ? આ સંયોગ ક્યાંથી થયો ? રાગદ્વેષ અને મોહરૂપ બ્રમે અનાદિ કાળથી મને મંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવ્યું તેથી હું ભૂલો પડ્યો અને પાપ અને પુણ્ય એ બે મને વળગ્યાં છે. રાગદ્વેષ બ્રમ-મોહ એ તો મારો સ્વભાવ નથી. હું તો સૂર્ય સમાન અનંત પ્રતાપવાળો અનંત જ્ઞાનયુક્ત છું. જેવો સિદ્ધક્ષેત્રમાં સિદ્ધાત્મા છે તેવો જ આત્મ-બ્રહ્મ અહીં શોભે છે. ભગવતીદાસ કહે છે, કે હે ભાઈ! તું પોતે ત્રણે કાળ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપી છે.

જીવ તો એકલો હૈ ત્રિકાલ તીનોં લોક મધ્ય,
જ્ઞાન પુંજ પ્રાણુ જનકે ચેતના સુભાવ હૈ,
અમંખ્યાત પરદેશ પૂરિત પ્રમાન બન્યો,
અપનોં સહજ માર્હિ આપ ઠહરાવ હૈ;
રાગદ્વેષ મોહ તો સુભાવમેં ન યાકે કહું,
યહ તો વિભાવ પર મંગતિ મિલાવ હૈ,
આતમ સુભાવસૌ વિભાવસૌ અતીત સદા,
ચિદાનંદ ચેતવેકા અંસે મેં ઉપાવ હૈ. ગા. ૧૦
મિથ્યાત્વ વિધ્વંસન ચતુર્દશી.

આ ત્રણે લોકમાં ત્રણે કાળ આત્મા એક એકલો છે; જ્ઞાનનો પુંજ એ તેનો પાણુ છે, ચૈતન્યપણું એ એનો સ્વભાવ છે. અમંખ્યાત પ્રદેશથી પરિપૂર્ણ પ્રમાણવંત છે; પોતાના સહજ શુદ્ધ સ્વભાવમાં પોતે સ્થિત છે. એના સ્વભાવમાં લેશ પણ રાગદ્વેષ મોહનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ; રાગદ્વેષાદિ તો પર-જડના સંયોગથી ઉત્પન્ન

વિભાવ ભાવ છે, આત્મા એક અખંડ છે; સ્વભાવ-વિભાવની કલ્પ-
નાથી સદા રહિત છે; એમ વિચારવું-ઝણવું એ ચિદાનંદ આત્મા
પ્રગટ કરવાનો ઉપાય છે.

છપ્પઠ્ઠી:

ઉરધ મધ અધ લોક, તાસુમેં એક તિહું પન;
કિસિહિ ન કાઊ સહાય યાહિ પુનિ નાહિં દુતિય જન;
જો પૂરવ કૃત કર્મભાવ, નિજ આપ બંધ કિય,
સો દુખ સુખ દ્વયરુપ, આય ઇહિ થાન ઉદય દિય;
તિહિ મધ્ય ન કાઊ રખ સકતિ, યથા કર્મ વિલમ્બંત તિમ,
સખ જગત જીવ જગમેં ફિરત, જ્ઞાનવત ભાવંત ઇમિ.

ગા. ૧૩. મિથ્યાત્વ વિધ્વંસન ચતુર્દશી.

ઉર્ધ્વ, મધ્ય અને અધો એ ત્રણ લોકમાં ત્રણ લક્ષણવાળો
છતાં આત્મા એક છે. કાંઈનો કાંઈ પણ સહાયક નથી. અન્ય કાંઈ
જન તેનો છે જ નહિ. પોતે એક-એકલો જ છે, જે પોતે પૂર્વે
કર્મ બાંધ્યાં છે તે અત્યારે ઉદયમાં આવી સુખ અને દુઃખ એ બે
રૂપે રસ આપે છે. તેમાં કાંઈ રક્ષણ કરી શકતું નથી. જેવાં કર્મ
હોય તેવાં સર્વ ભોગવે છે. આ પ્રકારે સર્વે જગતવાસી જીવો ચૌદે
રાજ લોકમાં ભ્રમ્યા કરે છે. એમ જ્ઞાનવંત જ્ઞાની પુરૂષોએ ભાખ્યું છે.

સવૈયા. ૩૧

આતમ અનોપમ હૈ દીસૈ રાગદ્વેષ વિના,
દેખો ભવ્ય જીવ ! તુમ આપમેં નિહારકૈ,
કર્મકા ન અંશ કાઊ ભર્મકા ન વેશ કાઊ,
ભાકી સુદ્ધતાઈ મૈ ન ઔર આપ ટારકૈ;
જૈસો શિવ ખેત બસૈ તૈસો ખલ્લ ઇહાં લસૈ,
ઇહાં ઝેહાં ફેર નાહિં દેખિયે વિચારકૈ,

જેઈ ગુણુ સિદ્ધમાહિ તેઈ ગુણુ ધ્વજપાંહિ,
સિદ્ધ ધ્વજ ફેર નાહિ નિશ્ચય નિરધારકું. ગા. ૨.
સિદ્ધચતુર્દશી.

હે ભવ્ય જીવ ! તું તારા અંતરમાં નિહાળીને જો. આત્મા અનુપમ છે, રાગદ્વેષ રહિત છે. કોઈ પણ કર્મનો અંશ એનામાં નથી. મિથ્યા મોહ ભ્રમના બીજનું લેશ પણ અસ્તિત્વ એનામાં નથી. એ સંપૂર્ણ શુદ્ધ છે તેના શુદ્ધ સ્વભાવમાં તેના પોતાના વિના કોઈ અન્ય પદાર્થ કે સ્વરૂપ નથી, જેવો શુદ્ધાત્મા સિદ્ધક્ષેત્રે બિરાજમાન છે, તેવો જ આત્મા-ધ્વજ અહીં શોભી રહ્યો છે. ત્યાંનામાં અને અહિંનામાં કાંઈ પણ ફેર નથી એ તું વિચારીને જો. જે જે ગુણો સિદ્ધાત્મામાં છે તે તે સર્વે આ આત્મા-ધ્વજની પાસે છે. સિદ્ધાત્મા અને આ આત્મા-ધ્વજમાં કાંઈ ફેર નથી એ તું નિશ્ચયથી નિરધાર કર.

છપ્પઃ

ત્રિવિધ કર્મતે ભિન્ન, ભિન્ન પરરૂપ પરસતે,
વિવિધ જગતકે ચિદ્ધ, લખે નિજ જ્ઞાન દરસતે;
વસે આપયલ માંહિ, સિદ્ધસમ સિદ્ધ વિરાજહિ,
પ્રગટહિ પગ્મ સ્વરૂપ, તાહિ ઉપમા સખ છાજહિ;
ઈહવિધિ અનેક ગુણુ ધ્વજમહિ, ચેતનતા નિર્મળ લસે,
તસપદત્રિકાલ વંદત ભવિક, શુદ્ધ સ્વભાવહિ નિત બસે. ૬

સિદ્ધચતુર્દશી.

આત્મા દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ અને ભાવકર્મ એમ ત્રણે પ્રકારના કર્મથી ભિન્ન છે. પરપૌદ્ગલિક સ્વરૂપના સ્પર્શથી ભિન્ન નિઝાત્મિક છે. જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગથી જગતના અનેક પ્રકારના પદાર્થોને જાણે દેખે છે, પોતાના સ્વરૂપ સ્થાનમાં જ નિત્ય રહે છે. સિદ્ધ સમાન અટલ અવિચલ પ્રકાશમાન છે. તે પ્રગટ પ્રત્યક્ષ પરમ સ્વરૂપ સર્વે ઉપમા યોગ્ય છે એમ આ આત્મધ્વજમાં અનેક ગુણો છે. નિર્મળ ચૈતન્ય

જેનામાં પ્રગટ શોભે છે તેનાં ચરણારવિંદ ભવિક જીવો નિત્ય વંદન કરે છે અને તેથી નિજ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નિત્ય સ્થિર થાય છે.

જ્ઞાન ઉદિત ગુણ ઉદિત, મુદિત ભષ્ટ કર્મ કષાયે,
પ્રગટત પર્મ સ્વરુપ, તાહિ નિજ લેત લખાયે;
દેત પરિગ્રહ ત્યાગ, હેત નિહચે નિજ માનત,
જનત સિદ્ધ સમાન તાહિ ઉર અંતર ઠાનત;
સોં અવિનાશી અવિચલ દરખ, સર્વજ્ઞેય જ્ઞાયક પરમ,
નિર્ભળ વિશુદ્ધ શાશ્વત સુસ્થિર, ચિદાનંદ ચેતન ધરમ. ગા. ૮
સિદ્ધ ચતુર્દશી.

જે આત્મામાં જ્ઞાન પ્રકાશમાન છે, સમ્યકાદિ ગુણો પ્રગટ છે, કર્મ કષાયો નાશ પામ્યા છે અને પરમ શુદ્ધ સ્વરુપ પ્રગટ્યું છે, તે શુદ્ધ સ્વરૂપને જ પોતાનું જાણે છે, પરપરિગ્રહને ત્યાગે છે અને તેમાં જ નિશ્ચયથી પોતાનું કલ્યાણ માને છે, પોતાને સિદ્ધ સમાન જાણે છે અને તે શુદ્ધ સિદ્ધ સ્વરૂપને જ પોતાના હૃદયમાં સ્થાપે છે. તે ચિદાનંદ આત્મા અવિનાશી છે, અવિચળ દ્રવ્ય છે, સર્વ જ્ઞેયનો પરમ જ્ઞાયક છે, નિર્ભળ છે, વિશુદ્ધ છે, શાશ્વત છે, અતિ સ્થિર છે અને ચૈતન્ય ગુણથી પરિપૂર્ણ છે.

સવૈયા-૩૧.

વર્ણમે ન જ્ઞાન નહિ જ્ઞાન રસ પંચનમે,
ર્સમે ન જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન કહ્નં ગન્ધમે,
રૂપમે ન જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન કહ્નં ગ્રંથનમે,
શબ્દમે ન જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન કર્મ બન્ધમે;
ઇતૈ અતીત કાળી આતમ સ્વભાવ લસૈ,
તહાં વસૈ જ્ઞાન શુદ્ધ ચેતનાકે બન્ધમે,
ઐસો વીતરાગ દેવ કલ્પો હૈ પ્રકાશ ભેવ,
જ્ઞાનવંત પાવૈ તાહિ મૂઢ ધાવૈ બ્ધન્ધમે. ગા. ૧૦
સિદ્ધચતુર્દશી.

જ્ઞાન વર્ણુમાં નથી, જ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગના રસમાં નથી, જ્ઞાન સ્પર્શમાં નથી, જ્ઞાન કોઈ ગન્ધમાં નથી, જ્ઞાન રૂપમાં નથી, જ્ઞાન કોઈ ગ્રંથમાં નથી, જ્ઞાન શબ્દમાં નથી, જ્ઞાન કર્મના બંધનમાં નથી, એ બધાથી રહિત-ભિન્ન એવો કોઈ આત્મ સ્વભાવ છે ત્યાં શુદ્ધ ચૈતન્યના પુંજમાં જ્ઞાન રહેલું છે. શ્રી વીતરાગ પ્રભુએ એવો પ્રકાશ-જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા કહ્યો છે. તેને જ્ઞાનવંત જ્ઞાની પુરૂષો પામે છે, અજ્ઞાની મૂઢ જન તો અન્ય પરસ્વરૂપમાં જ રમણતા કરી રહ્યા છે.

જહાં તોહિ ચલવો હૈ સાથ તૂં તહાંકા દૂંદિ,
 છહાં કહાં લોગનસોં રહ્યો તૂ લુભાય રે,
 સંગ તેરે કૌન ચલૈ દેખ તૂ વિચાર હિયે,
 પુત્ર કૈ કલત્ર ધન ધાન્ય યહ કાય રે;
 જાકે કાજ પાપ કર ભરત હૈ પિંડ નિજ,
 હૈ હૈ કો સહાય તેરે નર્ક જામ જામ રે,
 તહાં તૌ એકલો તૂહી પાપ પુણ્ય સાથી દોય,
 તામેં ભલો હોય સોઈ કીજે હંસ રાય રે. ગા. ૯
 પુણ્યપાપ જગમૂળ પચીસી.

તારે જ્યાં જવું છે ત્યાંના ગ્રંથાથ શોધ. અહિં આ સંસારમાં શું મમ થઈ રહ્યો છે? હે જીવ! તું જરા વિચારીને જો તો ખરો. આ પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય, કાયા, એમાંથી કોણ તારી સાથે આવશે? આ બધાં જેને માટે પાપાચરણ કરી તું તારા આત્માને પાપથી ભરી દે છે તેમાંથી કોઈ શું તું નરકે જઈશ ત્યારે તારી સાથે સહાયક થશે? ત્યાં તો તું એકલો જ છું. તારાં શુભાશુભ કર્મ-પાપ અને પુણ્ય એ જ તારા સાથી છે. અને તે પ્રમાણે તું સુખ દુઃખ અનુભવીશ. હે ચૈતન્ય ભૂપ! હવે એમાંથી તને યોગ્ય લાગે તે આચર.

આંખ દેખે રૂપ જહાં દૌડ તૂટી લાગે તહાં,
 સુને જહાં કાન તહાં મૂડી સુને ખાત હૈ,
 જીભ રસ સ્વાદ ધરે તાકો તૂ વિચાર કરે,
 નાક સુંઘે બાસ તહાં તૂટી વિરમાત હૈ;
 ફસંકી જી આઠ જાતિ તહાં કહો કૌન જાંતિ,
 જહાંતહાં તેરો નાંવ પ્રગટ વિખ્યાત હૈ,
 યાહી દેહ દેવસમે કૈવલી સ્વરૂપ દેવ,
 તાકી કર સેવ મન કહાં દૌડે જાત હૈ. ગા. ૧૭
 જિનધર્મ પચીસીકા

આંખ જ્યાં રૂપ જીવે છે ત્યાં તારો ઉપયોગ—તું જ દોડે છે,
 કાન જ્યાં શ્રવણ કરે છે ત્યાં તું જ તે વાત સાંભળે છે, જીભ જ્યાં
 રસાસ્વાદ કરે છે ત્યાં તે સ્વાદને વિચારનાર—જીભનાર તું જ છે,
 નાસિકા જ્યાં સુંઘે છે ત્યાં તું જ વસે છે, આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે
 તે કયા પ્રકારનો સ્પર્શ છે તે કહેનાર—જીભનાર તું જ છે. એમ
 સર્વે ઠેકાણે તારું જ નામ પ્રગટ જણાઈ આવે છે. બધે પ્રથમ તું જ
 છે. હે મન ! આ દેહરૂપી દેવળમાં બિરાજમાન કૈવલ્ય સ્વરૂપ
 આત્મદેવની તું ઉપાસના—સેવા કર. બીજે અન્ય પદાર્થોમાં ક્યાં
 દોડ્યું જાય છે.

છાંપઈ.

જો જાનહિં સો જીવ, જીવ વિન ઔર ન જાને
 જો માનહિં સો જીવ, જીવ વિન ઔર ન માને;
 જો દેખહિં સો જીવ, જીવ વિન ઔર ન દેખે,
 જો જીવહિં સો જીવ, જીવ ગુણુ યહ વિસેખે;
 મહિમા નિધાન અનુભૂત યુત, ગુણુ અનંત નિર્મળ લસે,
 સો જીવ દ્રવ્ય પેખંત ભવિ, સિદ્ધ ખેત સહજ હિં વસે.

ગા. ૧૪. સુશુદ્ધિ ચૌવીસી.

જે જાણે છે તે જીવ છે, જીવ વગર અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી; જે માને છે તે જીવ છે, જીવ વગર અન્ય કોઈ માની શકતું નથી; જે દેખે છે તે જીવ છે, જીવ વિના અન્ય કોઈ દેખી શકતું નથી; જે નિજ ચેતન પ્રાણી જીવે છે તે જીવ છે. એમ આ જીવના વિશેષ ગુણો છે. મહિમાનો ભંડાર, અનુભવ સ્વરૂપી, અનંત ગુણવંત, નિર્મળ, પ્રકાશમાન એવા આત્મદ્રવ્યને જાણતાં-જ્ઞેતાં ભવિજીવ સહજમાં સિદ્ધક્ષેત્ર મુક્તિને પામે છે.

છઠ્ઠો અધ્યાય.

સહજ સુખ સાધન.

સંસાર અસાર દુઃખમય છે, શરીર અપવિત્ર અને અસ્થિર છે, ઇન્દ્રિયોના ભોગોનું સુખ અતૃપ્તિકારી અને તૃષ્ણાવર્ધક છે અને સહજ સુખ એ આપણા પોતાના આત્માનો જ સ્વભાવ છે. આ આત્મા પોતાની ભિન્ન સત્તાનો ધારી છે. પોતે એકલો જ કર્મના સંયોગને વશ થઈ દુઃખસુખ ભોગવતો ભવભવમાં જન્મમરણ કરતો પરિભ્રમણ કરે છે. આ પોતાની કરણીનો પોતે જ જવાબદાર અને છે. કોઈ એના દુઃખમાં ભાગ પડાવી શકતું નથી કે હર્ષશકતું નથી. આ આત્માનો સ્વભાવ સંપૂર્ણ શુદ્ધ, જ્ઞાતાદ્રષ્ટા, આનંદમય, પરમશાંત અને નિર્વિકાર છે. સિદ્ધ ભગવાનના સમાન પ્રત્યેક આત્માનો સ્વભાવ છે. સહજ સુખ જે પોતાની પાસે જ છે, પોતાનો જ ગુણ છે તે પોતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તે આ પ્રકરણમાં વિચારીશું. સહજ સુખનો અનુભવ આસ્વાદ જ જીવની વિષય સુખની તૃષ્ણાના રોગને શાંત કરવાનો માત્ર એક જ ઉપાય છે.

કોઈ વસ્તુનો સ્વાદ લેવા માટે એ જરૂરી છે કે સ્વાદ લેનાર જ્ઞાનોપયોગ તે વસ્તુ પ્રત્યે એકાગ્ર થઈ જાય. તે વસ્તુ પ્રત્યે જ્ઞાનોપયોગની સ્થિરતા તે જ તે વસ્તુના સ્વાદનો અનુભવ કરવામાં કારણ છે. જેમ સરોવરમાં મીઠું પાણી છે એમ જાણવા છતાં તે મીઠા પાણીનો સ્વાદ તો ત્યારે જ આવશે કે જ્યારે પાણીનો જીદા ઈન્દ્રિયથી સ્પર્શ થશે અને મતિ જ્ઞાનોપયોગ સ્થિર થઈ તેમાં એકાગ્ર થશે. જો કોઈ ખીજા કાર્ય તરફ ઉપયોગ આકૃષ્ટિત હશે તો પાણી પીતાં છતાં તે પાણીનો સ્વાદ ભાસશે નહિ. જો આપણો ઉપયોગ કોઈ અન્ય કાર્યમાં હશે તો આપણને માંકડ કરડતો હશે તો પણ તેની વેદનાનો અનુભવ થશે નહિ. જ્યારે ઉપયોગ સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારાએ તે કરડેલા સ્થાન પ્રતિ જઈ સ્થિર થશે ત્યારે વેદનાનું જ્ઞાન થશે. ચિત્ત ઉદાસ હોય તો ઉત્તમ વસ્ત્ર કે રત્નમય આભૂષણ પહેરવા છતાં સુખનું વેદન થતું નથી, કારણ કે ઉપયોગ તેની સુંદરતા પ્રતિ ઉપયુક્ત નથી. જ્યારે ઉપયોગ તે વસ્ત્ર કે આભૂષણ પ્રતિ રાગ સહિત લવલીન થશે ત્યારે તેના સ્પર્શનો સ્વાદ આવશે.

કચેરીએ જવાની ઉતાવળમાં ઘણી જ સુંદર ને રસવંતી રસોઈ ખાધા છતાં તે પોતાના સ્વાદનું જ્ઞાન કરાવતી નથી કારણ કે ઉપયોગ રસોઈ ખાવામાં લવલીન નથી કિંતુ વ્યગ્ર છે. એક વૈરાગ્યવંત સાધુના ગળામાં ઘણા સુગંધિત પુષ્પોની માળા નાંખવામાં આવે છે, તો પણ તે સાધુનો ઉપયોગ રાગપૂર્વક તે માળાની સુગંધ લેવામાં ઉપયુક્ત થતો નથી તેથી તે સાધુને તે સુગંધના સુખનું વેદન થતું નથી.

એક ઘણી જ સુંદર સ્ત્રીનું ચિત્ત કોઈ રાગની પીડાથી પીડાયેલ મનુષ્યની આંખો સામે લાવવામાં આવે છે, તે મનુષ્ય પીડાના અનુભવમાં લીન છે, તેના અંતરમાં રાગ સહિત તે ચિત્ત જોવાના ભાવ

અતા નથી. તેથી તે સુંદર ચિત્ર જોવાનો સ્વાદ તે વ્યગ્રચિત્ત રાગીને આવશે નહિ. એક પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિના વિયોગથી આતુર-ચિંતાતુર બેડી છે, તેની સમક્ષ અનેક પ્રકારે સુંદર સ્વરથી ગાયનો ગાવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો જ્ઞાનોપયોગ રાગ સહિત તેનું શ્રવણ કરતો નથી; તેના પ્રતિ ઉપયોગ જોડતી નથી તેથી ગાયન સાંભળવાનું સુખ તે દુઃખિત અજ્ઞાના અનુભવમાં આવતું નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિય સુખ કે દુઃખનું જ્ઞાન ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે જ્ઞાનોપયોગની સ્થિરતા હોય છે.

જેઠ માસના તડકામાં ઉઘાડા પગે એક મનુર ભાર લઈ કેટલાય ગાંઠિ આલ્યો જાય છે. તેને પગે દાઝવાનું દુઃખ હોતું નથી કારણ કે તેનો ઉપયોગ પૈસા પેદા કરવામાં જ ઉદ્વેગિત છે. તે તે પગની પીડા સરાગ ભાવથી અનુભવતો નથી. તે જ જેઠ માસના તડકામાં કોઈ પૈસાદારને કે જે જોડા પહેર્યા વગર અને છત્રી ઓઢ્યા વગર કોઈ વખત પણ ખૂદાર નીકળતો નથી, તેને માત્ર દશ પગલાં પણ ઉઘાડે પગે ચલાવવામાં આવે તો તે ઉપયોગને ત્યાં જ ઉપયુક્ત કરતો થકો ધણું જ દુઃખ અનુભવ કરશે. એક સાધુ આત્મધ્યાનમાં તક્ષીન છે, ડાંસ, મચ્છર શરીર ઉપર ડાંખ મારે છે, સાધુને લેશ પણ કષ્ટાનુભવ થતો નથી કારણ કે ઉપયોગ એ બાબત છે નહિ. ધ્યાન ચલિત થતાં જ જેવો ઉપયોગ ત્યાં આવે છે કે તે સાધુ તે કરડવાની વેદનાનો અનુભવ કરે છે.

તેવી રીતે સહજ સુખ આત્મામાં છે, આત્માનો સ્વભાવ છે તો એની પ્રાપ્તિનું એ સાધન છે કે પોતાનો ઉપયોગ બધી બાબતથી હઠાવી એક પોતાના આત્મામાં જ સ્થિર કરે; આત્માના સ્વભાવના જ્ઞાનમાં સ્થિરતાથી સ્થિર થાય, જે સમયે ઉપયોગ, પોતાના આત્માથી ભિન્ન સર્વે દ્રવ્ય અને ભાવોથી હઠી પોતાના આત્માના જ શુદ્ધ ગુણોમાં રમણતા કરશે ત્યારે જ સહજ સુખનો સ્વાદ આવશે.

આ સ્વાદાનુભવ માટે આવશ્યક છે કે સહજ સુખ જોનામાં છે તે આત્માને બરાબર રીતે-સમ્યક્ પ્રકારે ઓળખવો જોઈએ. એવો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ કે આત્મા છે અને એનો સ્વભાવ આ પ્રકારે છે; અને એ વિશ્વાસપૂર્વક આત્માના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ સ્થિર કરવો જોઈએ. આને રત્નત્રય માર્ગ કહે છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતારૂપ રત્નત્રય માર્ગ તે સહજ સુખનું સાધન છે.

આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ, સિદ્ધસમાન, જ્ઞાનાન્દ અને વીતરાગ-મય છે. આ પ્રકારે દ્રઢ શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે. આ દ્રઢ શ્રદ્ધા સહિત આત્માના સ્વભાવનું જ્ઞાન ગણવાપાત્રું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને આ શ્રદ્ધા સહિત જ્ઞાનમાં સ્થિર થવું તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે. આ ત્રણેય આત્માથી ભિન્ન નથી-આત્મારૂપ જ છે, જેમ શ્રી મહાવીર સ્વામીનું શ્રદ્ધાન, મહાવીર સ્વામીનું જ્ઞાન અને મહાવીર સ્વામીનું ધ્યાન મહાવીર સ્વામીથી ભિન્ન નથી, ત્રણેનું લક્ષ્યમિંદુ એક મહાવીર સ્વામી છે. સુવર્ણનું શ્રદ્ધાન, સુવર્ણનું જ્ઞાન અને સુવર્ણનું ધ્યાન સુવર્ણ પ્રત્યથી જ છે, તેથી ભિન્ન નથી; તેથી આત્મા પોતે જ પોતાના માટે પોતે જ સહજ સુખનું સાધન છે, અર્થાત્ આત્મા પોતે જ પોતાના ધ્યાનથી સહજ સુખ પામી લે છે. તેથી આત્માનું ધ્યાન કે આત્માનો અનુભવ જ સહજ સુખનું સાધન છે.

આ જ્ઞાનોપયોગ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અને મનના વિચારોમાં પ્રેરાઈ રહે છે. તેને ત્યાંથી હટાવી જ્યારે આત્મસ્થ કરાય છે ત્યારે જ આત્માનું ધ્યાન થાય છે. કોઈ એક મનુષ્ય એવા ઘરમાં બેઠો છે કે જે ઘરને છ બાજુએ છ બારણાં છે. તે આ બારણાં દ્વારાએ સદા ખુલ્લો જ જોતો રહે છે. એક બારણું મૂકી બીજા બારણામાંથી, બીજું મુકી ત્રીજામાંથી, તેને છોડી ચોથામાંથી, તેને છોડી પાંચમામાંથી, તેને મુકી છઠ્ઠામાંથી, પછી બીજા કોઈ બારણામાંથી એમ એ બારણાઓમાંથી ખુલ્લો જ જોવા કરે છે, કોઈ સમય પણ તે બારણાઓમાંથી જોવાનું બંધ કરી પોતાના

ધરમાં જોતો નથી. જો તે બાગ્યામાંથી ખહાર જોવાનું બંધ કરી દે અને અંદર જુએ તો તેને તેના ધરનું દર્શન થઈ જાય. પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન એ છ બારણાં છે, તે દ્વારાએ જ ખહાર જ જોયા કરે છે. રાતદિવસ તે ઈન્દ્રિયો અને મનના વિષયોમાં જ ઉપયોગને રમણ કરાવે છે. તેથી જીવને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થતું નથી. જો એક ક્ષણ માત્ર પણ તે ઈન્દ્રિયાદિથી ઉપયોગ પાછો વાળી પોતાના અંતરમાં જુએ તો પોતાના આત્માનાં દર્શન થઈ શકે છે.

જેનું ધ્યાન કરવું છે તે પોતે જ છે, કોઈ અન્ય પદાર્થ નથી. આત્મા સિવાયના જે જે અન્ય પદાર્થ છે, ભાવ છે, પથારિ છે તે પ્રત્યેથી ઉપયોગ જ્યારે પાછો વળશે ત્યારે જ આત્માનો અનુભવ થઈ શકશે-થઈ જશે. સત્ય જ્ઞાનને સત્ય વૈરાગ્ય જ આત્મધ્યાનનાં સાધન છે.

આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે. વિભાવથી અશુદ્ધ છે એમ જાણવું એ સત્ય જ્ઞાન છે. મારા આત્માને આત્મા સિવાયના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ હિતકારી નથી; આત્મામાં જ આત્માની અટૂટ, અટળ અને ધ્રુવ સંપત્તિ છે તેથી અન્ય કોઈ પદાર્થ પ્રતિ રાગ કરવાની જરૂર નથી એવી અનાસક્ત યુક્તિ થવી-રાગ રહિત થવું એ સાચો વૈરાગ્ય છે. પોતાના આત્માને જે અપેક્ષાથી જાણવો જોઈએ-એક નિશ્ચય નય, બીજો વ્યવહાર નય. જે દ્રષ્ટિથી પદાર્થનો મૂળ શુદ્ધ એક સ્વભાવ જોવામાં આવે છે, તે દ્રષ્ટિ, અપેક્ષા, નય (point-of view-દ્રષ્ટિબિંદુ)ને નિશ્ચય નય કહે છે. જે દ્રષ્ટિથી પદાર્થનું ભેદ-રૂપ સ્વરૂપ અને અશુદ્ધ સ્વભાવ જોવામાં આવે છે તે દ્રષ્ટિ, અપેક્ષા, નયને વ્યવહાર નય કહે છે. અશુદ્ધ વસ્તુને શુદ્ધ કરવાનો એ ઉપાય છે કે તે વસ્તુને નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નય બંને અપેક્ષાઓથી યથાર્થ રીતે જાણવી.

આપણી પાસે એક મેલું કપડું છે. જ્યાં સુધી તેને નિશ્ચય નય તથા વ્યવહાર નય બંનેથી ન જાણવામાં આવે ત્યાં સુધી તેને સ્વચ્છ

કરવાનો ઉપાય બની શકશે નહિ. નિશ્ચય નયથી કપડું સ્વભાવથી સ્વેત અને રૂનું બનેલું છે તેથી સ્વેત સ્વચ્છ છે. અર્થાત્ નિશ્ચય નયથી જોતાં તે મેલું કપડું સ્વેત-સ્વચ્છ દેખાય છે કારણ કે કપડું તો એવું અને એટલું જ છે. મેલ તો ઉપરથી લાગેલો ધૂમાડો છે, લાગેલી ધૂળ છે, કે લાગેલો પરસેવો છે. કપડાનો સ્વભાવ ભિન્ન છે, મેલનો સ્વભાવ ભિન્ન છે. મેલ છે તે કપડું નથી, કપડું છે તે મેલ નથી. તેથી ખરી રીતે-મૂલ્યમાં સ્વભાવમાં કપડું સ્વેત-સ્વચ્છ છે. એ પ્રકારે કપડાને જોવું તે નિશ્ચય નયની દ્રષ્ટિ છે. વ્યવહાર નયથી કપડું મેલું છે કારણ કે મેલે સ્વચ્છતાને ઢાંકી દીધી છે. કપડું મેલું દેખાય છે. મેલના સંયોગથી મલીનતા કપડામાં આવી રહી છે, કપડાની વર્તમાન અવસ્થા વિભાવરૂપ છે, અશુદ્ધ છે. બંને દ્રષ્ટિ અપેક્ષાથી બંને ભિન્ન વાતોને જોવી યોગ્ય છે. નિશ્ચય નયથી કપડું સ્વચ્છ છે એ સ્વભાવની દ્રષ્ટિ પણ યોગ્ય છે. વ્યવહાર નયથી કપડું મેલું છે એ વિભાવની દ્રષ્ટિ પણ યોગ્ય છે. જો કોઈ માત્ર એક જ દ્રષ્ટિને માને બીજી દ્રષ્ટિને સર્વથા ન માને તો તે મેલા કપડાનું યથાર્થ જ્ઞાન થશે નહિ. અને કપડું ક્યારે પણ સાફ કરી શકાશે નહિ.

જો કોઈ નિશ્ચય નયનો પક્ષ ગ્રહી એમ જ માને કે આ કપડું સ્વચ્છ જ છે, ઉજળું જ છે, આ મેલું જ નથી, તો એવું માનવાવાળો સ્વચ્છ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ. એ જ પ્રકારે જો કોઈ વ્યવહાર નયનો પક્ષ ગ્રહી એમ જ માને કે આ કપડું મેલું જ છે, મેલું જ રહેવાનો એનો સ્વભાવ છે તો એવું માનવાવાળો પણ કોઈ વખત કપડું સ્વચ્છ કરશે નહિ. એ બે દ્રષ્ટિમાંથી એક જ દ્રષ્ટિએ જોનાર-માનનાર ક્યારેય પણ કપડું સ્વચ્છ કરી શકતો નથી. જે કોઈ બંને દ્રષ્ટિથી કપડાને જોશે કે આ કપડું સ્વભાવથી તો સ્વચ્છ છે, પરંતુ વર્તમાનમાં એની સ્વચ્છતાને મેલે ઢાંકી દીધી છે. મેલ તે કપડું નથી, કપડું તે મેલ નથી, બંને જુદા જુદા સ્વભાવવાળાં છે. ત્યારે અવશ્ય મેલને કોઈ મસાલાના સાધનથી ઘોઈ શકાય છે. એવું

યથાર્થ જ્ઞાન કોઈ એક સુદ્ધિમાનને થશે અને તે અવસ્થા કપડાને સ્વચ્છ કરી દેશે. એ પ્રકારે આ આત્મા બંને નયોથી જાણવા યોગ્ય છે. નિશ્ચય નયથી આ આત્મા તદ્દન બિન, એકલો, સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ છે, ચાતા છે, દ્રષ્ટા છે, નિર્વિકાર છે, વીતરાગ છે, અમૂર્તિક છે, પરમાનંદમય છે, એનામાં કોઈ મલિનતા કે અશુદ્ધતા છે નહિ. નથી એને આઠ કર્મનું બંધન, નથી એને રાગદ્વેષ ક્રોધાદિ ભાવકર્મ કે નથી એને શરીરાદિ તોકર્મ. એને મન નથી, વચન નથી કે કાયા પણ નથી. એ તો એકાકી સ્વતંત્ર પરમશુદ્ધ સ્ફટિકમણિના સમાન છે. આ આ આત્મદ્રવ્યનો નિજ સ્વભાવ છે, મૂળ સ્વભાવ છે, નિજ તત્ત્વ છે.

વ્યવહાર નયથી આ આપણો આત્મા કર્મબંધ રહિત છે, પાપ પુણ્યવાળો છે. સુખ દુઃખને ભોગવે છે. ક્રોધાદિ ભાવોમાં પરિણમે છે. ઈંદ્રિયો અને મનથી બહુ જ અલ્પ જાણે છે. એ ઘણી વાતોથી અજાણ અજ્ઞાની છે. વર્તમાનમાં પુદ્ગલના સંયોગે, જે એની અશુદ્ધ સાંસારિક અવસ્થા થઈ રહી છે એ વાતનું જ્ઞાન વ્યવહાર નય કે પર્યાય દ્રષ્ટિદ્વારા જોવાથી થાય છે. બંને વાતો પોતપોતાની અપેક્ષાથી સત્યાર્થ છે.

આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ છે, વિભાવ અશુદ્ધ છે. જો નિશ્ચય નયનો પક્ષ ગ્રહણ કરી આત્માને સર્વથા શુદ્ધ માની લે તો આત્માને શુદ્ધ કરવાનો ક્યારેય પણ પ્રયત્ન થઈ શકશે નહિ. જે વ્યવહાર નયનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને આત્માને સર્વથા અશુદ્ધ માની લે તો પણ આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થઈ શકશે નહિ. નિશ્ચય નયથી સ્વસ્વભાવે આત્મા શુદ્ધ હોવા છતાં વ્યવહાર નયથી વિભાવમાં પરિણમી રહ્યો છે તેથી અશુદ્ધ છે, એ અશુદ્ધતા પુદ્ગલના સંયોગથી છે, તેથી એ સંયોગને દૂર કરી શકાય છે એવો ભાવ-સમજણ જ્યારે થશે ત્યારે જ આત્માને શુદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન થઈ શકશે. આ જ આત્માનું સાચું જ્ઞાન છે. આત્માના સ્વભાવમાં રહેલું એ જ આત્માની

શોભા છે, એ સાચો વૈરાગ્ય છે. જો આત્મા સ્વભાવમાં છે તો એને કોઈ વાતની જાણવા-દેખવાની ચિંતા નથી, કોઈ ક્રોધ, માન, માયા કે લોભનો કલેશ નથી, કોઈ તૃષ્ણા નથી, કોઈ દુઃખ નથી, કોઈ વિકાર નથી, કોઈ જન્મ મરણ નથી, સર્વદા પોતાના સ્વાભાવિક સહજ સુખનો અનુભવ છે. કર્મનો સંયોગ તથા શરીરાદિનો સંબંધ આત્માના ગુણોનો ઘાતક છે, આત્માની શોભાને બગાડનાર છે, આત્માને આકુલતા, ખેદ અને શોક કરાવનાર છે.

આથી મારે એક પણ પરમાણુ માત્ર પુદ્ગલનું પ્રયોજન નથી. નથી પાપ કે પુણ્યનું કંઈ પ્રયોજન, નથી સંસારિક ક્ષણિક સુખ કે દુઃખનું કંઈ પ્રયોજન કે નથી મારે ઈંદ્ર, અહર્મિંદ્ર પદનું કે ચક્રવર્તી, વિદ્યાધર કે નરેંદ્રના પદનું કંઈ પ્રયોજન. કોઈપણ સાંસારિક અવસ્થા મારે માટે હિતકારી છે નહિ. સંસાર માત્ર નીરસ જણાય, સર્વે કર્મના સંયોગો ત્યાગવા યોગ્ય-પર જણાય, નિજ સ્વભાવ સિવાયના સર્વેને અકાર્યકારી-સ્વભાવને વિકારી કરનાર જાણી સર્વથી રાગ, દ્વેષ ને મોહનો ત્યાગ કરી દેવો એ સાચો વૈરાગ્ય છે. સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય વૈરાગ્ય સહિત આત્મધ્યાન કરવું એ રત્નત્રય ધર્મ છે. તે સહજ સુખનું સાધન છે.

જેમ મલીન કપડાને સ્વચ્છ કરવાને માટે કપડું સ્વચ્છ છે, મેલના સંયોગથી મેલું છે એવા સાચા જ્ઞાનની જરૂર છે, અને કપડાના સ્વભાવને ઠાંકનાર મેલની કાંઈ જરૂર નથી, એ કપડાં માટે અહિતકારી છે એવા સાચા વૈરાગ્યની જરૂર છે, એ સાચા જ્ઞાન અને સાચા વૈરાગ્યની સાથે સાથે કપડા ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે ત્યારે કપડું સ્વચ્છ થાય છે. તેમ જ્ઞાન વૈરાગ્યની સાથે આત્માના ધ્યાનથી આત્મા શુદ્ધ થશે.

જો કોઈ કપડું સ્વચ્છ કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં, કપડા ઉપર મસાલો લગાવી આમતેમ બીજે ધ્યાન રાખે, કપડા ઉપર

ધ્યાન ન રાખે, એક ચિત્ત થઈ કપડાને બળપૂર્વક ધસે નહિ તો ક્યારે પણ કપડાનો મેલ દૂર થશે નહિ અને કપડું પણ સ્વચ્છ થશે નહિ. એવી રીતે કાંઈ સાચા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યયુક્ત હોવા છતાં વ્યવહાર સારિત્તો મસાલો લઈને જો આત્માને શુદ્ધ કરવા ઇચ્છે, જપ, તપ કરે, અંયમ પાળે પરંતુ ઉપયોગ એકાગ્ર ન કરે, આત્મામાં ધ્યાન ન લગાડે, આત્માનુભવ ન કરે તો કદાપિ આત્મા શુદ્ધ થશે નહિ.

આત્માને શુદ્ધ કરવાનો અને સહજ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એક માત્ર આત્મધ્યાન છે. જે ઉપાય સહજ સુખ પ્રાપ્તિનો છે તે જ ઉપાય આત્માને વળગેલો મેલ કાઢવાનો છે. આત્માને રાગ દ્વેષ અને મોહ ભાવોથી કર્મના મેલનો સંયોગ હોય છે, અને વીતરાગ ભાવોથી તે કર્મમલ દૂર થાય છે, આત્મા કર્મમલથી રહિત થાય છે. જેમ જેમ આત્મધ્યાન કરવામાં આવે છે, સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય વૈરાગ્ય શુદ્ધાત્માના સ્વભાવમાં એકરૂપ લીનતા પામે છે તેમ તેમ વીતરાગતાના અંશ વર્ધમાન થતા જાય છે. આ જ ધ્યાનની અગ્નિ કર્મમળને બાળી ભસ્મ કરે છે.

જે આત્મધ્યાનથી સહજ સુખનો સ્વાદ આવે છે તે જ આત્મધ્યાનથી આત્માનો કર્મ મેલ કપાય છે. એ જ આત્મધ્યાનથી આત્મવીર્ય અધિક અધિક પ્રગટ હોય છે. જેટલો જેટલો અંતરઃય કર્મનો મેલ ઓછો થાય છે તેટલું તેટલું આત્મવીર્ય (soul force) વધતું જાય છે. આત્મધ્યાનથી એક બીજો આંતરિક ગુણ પ્રગટ થઈ જાય છે; તે ધૈર્ય (firmness સહનશીલતા) છે. ધૈર્ય એટલું બધું વધી જાય છે કે અચાનક સંકટો અને આપત્તિઓ આવી પડવાથી પણ તે આકુલિત થતો નથી, તેને કર્મેની ઉદ્ધ્ય માની સંતોષી રહે છે, અને આત્માને અવિનાશી અને અજરામર માને છે, સાંસારિક આપત્તિઓથી આત્માનું કંઈ પણ બગડતું નથી એમ સમજે છે. મોટા મોટા ઉપસર્ગ આવતા છતાં તે મેરૂ પર્વત સમાન અચળ રહે છે.

જેમ સાકરની કણી એક ફાણવાર પણ જીભ ઉપર રહે તો તેટલો સમય પણ તે તેની મિઠાશનો સ્વાદ આપે છે, તેમ આત્માનું ધ્યાન બહુ જ અલ્પ સમય પણ રહે તોપણ તે સહજ સુખનો સ્વાદ આપે છે. એક મિનિટની સાઠ સેકન્ડ છે, તે સેકન્ડના સો ભાગ કરો. તે સોમા ભાગ જેટલો સમય પણ જો ઉપયોગ આત્મસ્થ થઈ જાય તો પણ સહજ સુખ અનુભવમાં આવશે. તેથી આત્મધ્યાનના અભ્યાસીએ સમતા ભાવપૂર્વક જેટલો સમય અખંડિત ધ્યાન થઈ શકે, આકુલતા ન થાય તેટલો સમય આત્મધ્યાન કરીને મોટાપ માનવો જોઈએ. મોટા મોટા શક્તિશાળી અને મોટા મોટા વીર વૈરાગ્યવાન પુરૂષો પણ આત્માનું ધ્યાન સતત એ ઘડીની અંદરના સમય સુધી જ કરી શકે છે. એ ઘડી એટલે અડતાલીશ મિનિટ.

એક એ પણ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, આત્મધ્યાનને ઉત્પન્ન કરનાર માતા સમાન આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની ભાવના છે. ભાવના ધણી વખત સુધી કરી શકાય છે. ભાવના કરતાં કરતાં એકાએક ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધ્યાન ઓછા કે વધારે સમય સુધી તદ્દન એકાગ્ર રહે છે. ધ્યાન અવસરે મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેનો વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે, ચિંતવન હોતું નથી. આત્મસ્વરૂપમાં એવી રમણતા થઈ જાય છે કે જેમ કોઈ સુંદર રૂપ જોવામાં ઉપયોગ એકાગ્ર થઈ જાય છે. તે સમયે ધ્યાતાને એવો વિચાર પણ નથી હોતો કે ‘હું ધ્યાન કરું છું, કે આત્માને ધ્યાતું છું.’ એ દશા એક એવી છે કે જેનું વર્ણન પણ થઈ ના શકે. તે દશાને અદ્વૈત ભાવ કહે છે. ત્યાં એક આત્માનો જ સ્વાદ વિકલ્પ કે વિચાર રહિત હોય છે. આ સ્વાનુભવરૂપ આત્મધ્યાનને ઉત્પન્ન કરનાર આત્માની ભાવના જ છે. જેમ દહીંને વલોવતાં વલોવતાં માખણ નીકળે છે તેમ આત્માની ભાવના કરતાં કરતાં આત્મધ્યાન કે આત્માનુભવ થઈ જાય છે.

સત્ય જ્ઞાનને માટે આત્માને નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નય બંનેથી જાણવો જોઈએ. આ એ દ્રષ્ટિઓમાંથી આત્માની ભાવના કરવા માટે નિશ્ચય નય દ્રષ્ટિને ગ્રહણ કરવી જોઈએ, વ્યવહાર નય દ્રષ્ટિના વિષયને ધારણામાં રાખવી જોઈએ-ભાવનામાં સન્મુખ લાવવી ના જોઈએ. જે સ્થાને જવું છે તે સ્થાને લઇ જનાર માર્ગે ચાલવાથી તે સ્થાને પહોંચી શકાય છે. શુદ્ધાત્માનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો છે માટે શુદ્ધાત્માતા સ્વરૂપની જ ભાવના કરવી જોઈએ.

નિશ્ચય નય જ આત્માને શુદ્ધ બતાવે છે-દેખાડે છે. તેથી હું શુદ્ધ છું, નિર્વિકાર છું, જ્ઞાયક છું, પરમાનંદમય છું, પરમાત્મરૂપ છું એવી ભાવના વારંવાર કરવી એ આત્માનુભવને જાગૃત કરનાર છે. જ્યારે આત્માનુભવ થાય છે ત્યારે એ ભાવના બંધ થઇ જાય છે. ત્યારે અદ્વૈત ભાવ, નિર્વિકલ્પ ભાવ, સ્વાત્મરમણ ભાવ, એકાગ્ર ભાવ જ રહે છે. જ્યાં સુધી સ્વાનુભવ હોય છે ત્યાં સુધી નથી નિશ્ચય નયનો પક્ષ કે વિચાર કે નથી વ્યવહાર નયનો પક્ષ કે વિચાર. આત્માનુભવ નયાતીત, વિકલ્પાતીત, અનિર્વચનીય, અચિંતનીય, એક પરમાનંદમય અમૃતનો સમુદ્ર છે. આ સમુદ્રમાં સ્નાન કરતાં મમ-લીન થવું એ આત્મધ્યાન છે.

આત્માનુભવ કે આત્મધ્યાન જ નિશ્ચય રત્નત્રય છે, નિશ્ચય મોક્ષ માર્ગ છે. તેના બાહ્ય સાધનોમાં વ્યવહાર રત્નત્રય કે વ્યવહાર મોક્ષ માર્ગ ઉપયોગી છે કે જેનું વર્ણન આગળ આવશે, અહીં આત્મધ્યાન કરવામાં કંઇ જરૂરી નિમિત્ત કારણોને બતાવી દેવાં યોગ્ય છે. ધ્યાન કરનારને નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયથી આત્માની દ્રઢ અને પાકી શ્રદ્ધા હોવી જોઈશે તથા તેના મનમાં સાચું જ્ઞાન અને સાચો વૈરાગ્ય હોવો જોઈશે. તેવો ધ્યાતા આત્મરસિક હોય છે, આનંદામૃત પીવાનો પ્રેમી હોય છે. જેમ કાઠના ઘરમાં ઘણો મીઠાશ-વાળો રસ છે તે વારંવાર એને પીને સ્વાદ અનુભવી મુખ ભોગવે છે, તેમ આત્મરસિક જેટલું વધારે આત્મધ્યાન થઇ શકે તેટલું

આત્મધ્યાન કરી આત્માના આનંદામૃત રસનો સ્વાદ લે છે. આ ઘોર આત્મતિમમ સંસારમાં રહેલા છતાં તે એક આત્માનંદનો જ પ્રેમી બની જાય છે.

જે નિમિત્તોથી ધ્યાન થઈ શકે તે નિમિત્તોને તે અવશ્ય મેળવે છે. ધ્યાન કરનારે સમય, સ્થાન, મનશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ, ખેસવાનું આસન અને યોગાસનનો યોગ્ય ઉપાય કરવો જોઈએ તથા તે વિધિનું સેવન કરવું જોઈએ કે જેથી ધ્યાન થઈ શકે.

૧. ધ્યાન કરવાનો સમય:-અત્યંત પ્રાતઃકાળ સૂર્યોદયના પહેલાંથી સૂર્યોદયની પછી સુધીની છ છ ઘડી, ચાર ચાર ઘડી, બે બે ઘડીનો છે. તે ઉત્તમ, મધ્યમ, જલ્પ છે. અભ્યાસ કરનાર બંને તેટલો વધારે સમય ધ્યાન કરી શકે તો ઠીક છે. જો બે ઘડી ધ્યાન કરવું હોય તો એક ઘડી સૂર્યોદયના પહેલાંથી લઈ એક ઘડી સૂર્યોદય પછી સુધી કરે. એ પ્રકારે મધ્યમ અને ઉત્તમ કરે. બપોરનો સમય અને સાંજનો સમય મળીને ત્રણ વખત ત્રણ કાળ છે. મધ્યરાત્રીએ પણ એ પ્રમાણે ધ્યાન કરી શકાય છે. તે સિવાય જે સમયે મન ચોટે તે સમયે પણ ધ્યાન કરી શકાય છે. સર્વથી ઉત્તમ સમય પ્રાતઃકાળનો છે. તે તદ્દન શાંત હોય છે, વાતાવરણ શીતળ અને સુંદર હોવાથી અનુકૂળ હોય છે.

૨. સ્થાન:-ધ્યાનને માટે સ્થાન પવિત્ર, શાંત અને ક્ષોભ રહિત જોઈએ. જ્યાં સ્ત્રિઓના કે બાળકોના શબ્દો-ઘોંઘાટ ન સંભળાય, પુરોનો વાતો પણ શ્રવણે ના પડે; હવા અનુકૂળ હોય, બહુ ગરમી ના હોય કે બહુ ઠંડી ના હોય; જેટલી એકાંત હશે એટલું વધારે સારું ધ્યાન થઈ શકશે. પર્વતનું શિખર, પર્વતની ગુફા, વન, ઉમ્મવન, નદી, સમુદ્ર તટ, નગર બહાર ઉદ્યાન કે ધર્મશાળા, શ્રી જિનમંદિરનું એકાંત સ્થાન, ધર્મશાળા કે ઉપાશ્રયનું એકાંત સ્થાન કે પોતાના ઘરનું એકાંત અથવા કે જ્યાં નિરાકુળતા રહે એવું સ્થાન ધ્યાનને માટે શોધી લેવું જોઈએ.

૩. મનની શુદ્ધિ:—જેટલો સમય ધ્યાન કરવું હોય તેટલો સમય અન્ય સર્વ કાર્યોથી નિશ્ચિત મન જવું, જો કાંઈ કામ-ખી-જની સંભાળ, રક્ષા કે પ્રબંધનું હોય તો તે ખીજને સોંપી દેવું, જેથી પોતાને કાંઈ ચિંતા રહે નહિ. નિશ્ચિત થયા વગર ધ્યાનમાં મન ચોંટશે નહિ. જ્યાં કાંઈ બંધનું નિમિત્ત હોય ત્યાં નહિ બેસવું અથવા બંધનું કારણ સંભવિત હોય તો કાંઈ ખીજ મનુષ્યને પોતાની સાથે રાખવો કે જેથી તે રક્ષા કરે. ધ્યાતાના મનમાં આકુલતા હોવી જોઈએ નહિ. મનમાંથી શોક, વિષાદ આદિ દૂર કરી એટલા સમયને માટે બધી વસ્તુઓ પ્રત્યેથી મનનું મમત્વ મુકી ધ્યાન કરવા બેસવું.

૪. વચન શુદ્ધિ:—ધ્યાનમાં જેટલો સમય ગાળવો હોય તેટલો સમય મૌન રહેવું અને ધ્યાનને સહકારી મંત્રો કે પાઠ વાંચવા-વિચારવા પરંતુ કાંઈ સાથે વાતચીત ના કરવી.

૫. કાય શુદ્ધિ:—મહુ ભૂખ ન હોય કે વધારે ખાધેલું ન હોય, શરીરમાં કાંઈ દર્દ ન હોય, મલમૂત્રની બાધા ન હોય, શરીર અંતરથી સ્વસ્થ હોય અને બાહ્યથી પવિત્ર હોય; શરીર ઉપર જેટલાં ઓછાં વસ્ત્ર હોય તેટલું સાફ. વસ્ત્રરહિતપણે પણ ધ્યાન કરી શકાય છે. ડાંસ, મચ્છર આદિની બાધા હોવા છતાં જેમ સ્થિરતા રહે તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. શરદીની બાધા સહન ન થાય તો વધારે વસ્ત્ર ઓઢી લેવું, અંતરથી ને બાહ્યથી શરીર નિરાકુલ રહે, શરીરના કારણથી મનમાં કાંઈ વિશ્લેષ કે વિમ્ન ન આવે એમ શરીરને રાખવું જોઈએ.

૬. આસન બેસવાનું:—ધ્યાન માટે કાંઈ ઘાસનું આસન કે ચટાઈ કે પાટ કે પત્થર નક્કી કરી લેવું. જો એવું કાંઈ ન મળી શકે તો સ્વચ્છ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પણ ધ્યાન કરી શકાય છે.

૭. યોગાસન:—(શરીરની સ્થિતિનું આસન.) ધ્યાન કરવામાં પદ્માસન, અર્ધપદ્માસન કે કાયોત્સર્ગ એ ત્રણ આસન સુગમ

છે. અને બહુ ઉપયોગી છે. આસન લગાવવાથી શરીર સ્થિર રહે છે. શરીરની સ્થિરતાથી શ્વાસોશ્વાસ સમપણે ચાલે છે, અને મન નિશ્ચળ રહી શકે છે. પલાંડીવાળી એવી રીતે બેસવું કે બંને પગ જંઘા ઉપર રહે, બે હાથની હથેલીઓ એક એકની ઉપર રાખવી, મસ્તક સીધું અને છાતી સીધી ટટાર રાખી એવી રીતે બેસવું કે દ્રષ્ટિ નાસિકાના અગ્ર ભાગે સ્થિર રહે તે પદ્માસન છે. એક પગ જંઘ ઉપર રાખી બીજો પગ જંઘ નીચે રાખવો અને બીજું પદ્માસન સંમાન કરવું તે અર્ધપદ્માસન છે, ઉભાં રહી, બંને પગ વચ્ચે આગળથી ચાર આંગળ છેડું રાખી, બંને હાથ લટકતા રાખી ધ્યાન મગ્ન થવું તે કાયોત્સર્ગ છે. જે આસનથી ધ્યાન સ્થિર થઈ શકે તે આસનથી બેસી શકાય છે. ધ્યાન માટે બીજાં વીરાસન, મયૂરાસનાદિ ધણું આસન છે.

૮. ધ્યાન વિધિ:—(૧) બહુ સરલ ને સીધી રીત એ છે કે પોતાના શરીરમાં વ્યાપેલ આત્માને શુદ્ધ જળની સમાન નિર્ભળતાથી પૂર્ણ વિચારવો અને મનને તે જળ સમાન નિર્ભળ આત્મામાં મગ્ન રાખવું, જ્યારે મન મગ્ન ન રહી શકે, ત્યારે અર્હ, સોડહ, સિદ્ધ, અરહંત સિદ્ધ, ઊં આદિ મંત્રોચ્ચાર કરવો અને પુનઃ મનને આત્મામાં મગ્ન કરવું. આ પ્રમાણે વારંવાર કરવું. અવરનવર આત્માના સ્વભાવનો પણ વિચાર કરવો કે આ આત્મા પરમ શુદ્ધ જ્ઞાનાન્દમય છે.

(૨) બીજી વિધિ એ છે કે પોતાના આત્માને શરીર પ્રમાણ આકારવાળો, સ્ફટિક મણિની મૂર્તિ સમાન નિર્ભળ વિચારી તેના દર્શનમાં લય થઈ જવું. જ્યારે મન હડી જાય ત્યારે મંત્રોચ્ચાર કરવો અને અવારનવાર—વખતો વખત આત્માનો સ્વભાવ વિચારતા રહેવું.

(૩) ત્રીજી વિધિ એ છે કે પિંડસ્થ ધ્યાન કરવું. એની પાંચ ધારણાઓનો ક્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરી આત્માના ધ્યાન સુધી પહોંચી જવું. પાંચ ધારણાઓનું સ્વરૂપ:—

(અ) પાર્થિવી ધારણા—આ મધ્ય લોકને શ્વેત, નિર્મળ ક્ષીર સમુદ્રમય ચિંતન કરવો. તેની મધ્યમાં તપાવેલા સુવર્ણના રંગ જેવું, એક હજાર પત્રોવાળું, જંબુદ્વીપ સમાન એક લાખ ચોક્કસ વિશાળ કમળ વિચારવું. તેની મધ્યમાંની કર્ણિકાને સુમેરુ પર્વત સમાન પીળા વર્ણની વિચારવી. તે પર્વત ઉપર સફેદ રંગનું ઉચું સિંહાસન છે એમ વિચારવું. વળી ખ્યાન કરતાં તે સિંહાસન ઉપર પોતે પદ્માસને બેઠા છે એમ વિચારવું. તાત્પર્ય એ છે કે ‘હું સર્વ કર્મ મળતે બાળી આત્માને શુદ્ધ કરું’ એમ વિચારવું—ચિંતન કરવું. એ પાર્થિવી ધારણા છે.

(આ) આગ્નેયી ધારણા—એ સિંહાસન ઉપર બેઠા બેઠા એમ વિચારવું કે મારા નાભિમંડળની અંદર એક સોળ પાંદડીનું, પૂર્ણ વિકસિત, નિર્મળ, શ્વેત કમળ—(ઉર્ધ્વમુખ) ઉપરની તરફ મુખવાળું છે. તે સોળ પાંદડી ઉપર નીચેના સોળ અક્ષરો પીળા રંગના લખેલા છે એમ વિચારવું.

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, ૡ, ૢ, ૣ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ.

તે કમળની વચમાં કર્ણિકા ઉપર ચમકતો ઐશ્વર્ય વિચારવો. વળી આ નાભિકમળથી ઉંચે હૃદયમાં એક અધોમુખ ઉંચું આઠ પાંદડીનું કમળ વિચારવું. તેની પાંદડીઓ ઉપર જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોને સ્થાપન કરવાં. પછી વિચારવું કે નાભિ કમળની મધ્યમાં જે ઐશ્વર્ય મંત્ર છે તેની રેફમાંથી ધૂમાડો નિકળ્યો. પછી અગ્નિના તણખા ઉજા, પછી ઝાળ નીકળી અને એ ઝાળ વધીને હૃદયના કમળને બાળવા લાગી. તે અગ્નિની શિખા મસ્તક ઉપર પહોંચી અને શરીરની ચારે બાજુ તેની હલ ફેલાઈ ત્રિકાલ્યાકાર બની ગઈ. ત્રણે બાજુઓ ૨ ૨ અગ્નિમય અક્ષરોથી બાપેલ જુવે તથા ત્રણે ખુણા આગળ એક એક અગ્નિમય સાથીઓ વિચારવો. વળી એવું

ચિંતવવું કે બહારનું ધૂમાડા રહિત અગ્નિમંડળ શરીરને બાળી રહ્યું છે અને અંતરની અગ્નિશિખા આઠ કર્મોત્તે બાળી રહી છે. બાળતાં બાળતાં બધું રાખ થઈ ગયું ત્યારે અગ્નિ શાંત થઈ ગઈ. આટલું ધ્યાન કરવું તે આગ્નેયી ધારણા છે.

(૬) મા૩તી ધારણા:—તે ખાતાએ ત્યાં બેઠાં બેઠાં વિચારવું કે અતિથય પવન વાય છે, વાદળોને તાણી રહ્યો છે, સમુદ્રને ક્ષોભિત કરી રહ્યો છે, ઘેરે દિશાઓમાં ફેલાઈ રહ્યો છે. તે પવન મારા આત્માની ઉપર લાગેલી શરીર અને કર્મરૂપી રજને ઉડાવી રહ્યો છે. એવું ધ્યાન કરવું તે પવન-મા૩તી ધારણા છે.

(ખ) વા૩ણી ધારણા:—તે ખાતાએ વિચારવું કે મોટાં કાળાં વાદળોની ઘટા છવાઈ ગઈ છે. તેમાંથી મોતીના ઢાંચા સમાન પાણીનાં િંદુઓ પડવા લાગ્યાં અને આકાશમાં અર્ધચંદ્રાકાર જળનું મંડળ બની ગયું. અને તેમાંથી પોતાના આત્મા ઉપર પાણી પડે છે અને એ પાણી બાકી રહેલ રજને ઘોઈ નાંખે છે એમ વિચારવું એ જલ-વા૩ણી ધારણા છે.

(ગ) તત્ત્વ૩પવતી ધારણા:—પુનઃ એ ખાતાએ વિચારવું કે મારો આત્મા સર્વ કર્મોથી રહિત અને શરીરથી રહિત પુરૂષાકાર સિદ્ધ ભગવાનની સમાન શુદ્ધ છે. એમ શુદ્ધાત્મામાં તન્મય થઈ જવું. એ તત્ત્વ૩પવતી ધારણા છે.

(ઘ) ચોથી વિધિ એ છે કે પદોની દ્વારાએ પદસ્થ ધ્યાન કરવું. એના અનેક ઉપાય છે. કેટલાક અહિં કહીશું.

(ક) ચક્રચક્રીત હૃં મંત્રરાજને નાસાત્ર ઉપર અને ભ્રમરોના મધ્ય ભાગે સ્થાપિત કરી ચિત્તને રોકવું. કોઈ વખત મન અલિપ્ત થાય તો મંત્ર બોલવો અને અહંતસિદ્ધનું સ્વરૂપ વિચારવું.

(ખ)૩૩ પ્રણવ મંત્રને હૃદય કમળની મધ્યમાં ચક્રચક્રોતો વિચારવો. આરે બાજુ ૧૬ સોળ સ્વર અને ૬ વર્ગ, ચ વર્ગ, ૮ વર્ગ, ત વર્ગ, ૫ વર્ગ અને ય ર લ વ સ પ સ હ એ બધા વ્યંજનોથી

વિંટાયેલ વિચારો. કર્ણિકામાં ૧૬ સ્વર વિચારવા અને બાકીના અક્ષરો આઠ પાંદડી ઉપર બેઝી ધ્યાન કરવું. કોઈ કોઈ વખત જોનું ઉચ્ચારણ કરવું. કોઈ વખત પાંચ પરમેષીના ગુણો વિચારવા.

(ગ) નાભિ સ્થાનમાં કે હૃદય સ્થાનમાં સ્વેત રંગનું ચક્રચક્રીત આઠ પાંદડીનું કમલ વિચારવું. મધ્ય કર્ણિકામાં સાત અક્ષર-“ જમો અરહંતાળ ”- લખેલા વિચારવા. ચાર દિશાની ચાર પાંદડી ઉપર ક્રમથી “ જમો સિદ્ધાળ, જમો આયરિયાળ, જમો ઉચ્ચક્ષાયાળ, જમો છોપ સઘ્નસાદુળ ” એ ચાર મંત્ર પદને સ્થાપન કરવા તથા ચાર વિદિશાની પાંદડી ઉપર “ સમ્યગ્દર્શનાય નમઃ, સમ્યગ્જ્ઞાનાય નમઃ, સમ્યક્ચારિત્રાય નમઃ, સમ્યક્તપસે નમઃ ” એ ચાર મંત્રો સ્થાપન કરવા. પછી ક્રમથી એક એક પદ ઉપર મનને રોકી, કોઈ કોઈ વખત પદનો ઉચ્ચાર કરી, કોઈ વખત અરહંત આદિના સ્વરૂપનો વિચાર કરી ધ્યાન કરવું.

(ઘ) શ્વેત રંગનું, આઠ પાંદડીનું એક કમળ મુખમાં વિચારવું. એ આઠ પાંદડી ઉપર ક્રમથી આઠ અક્ષરો-“ ઝ જમો અરહંતાળ ” ને સ્થાપન કરી એક એક અક્ષર ઉપર ચિત્ત રોકવું. કોઈ વખત મંત્રોચ્ચાર કરવો, કોઈ વખત સ્વરૂપ વિચારવું.

(ઙ) આ કમળની વચ્ચેની કર્ણિકામાં સોળ સ્વરોને વિચારવા, તેની મધ્યમાં શ્લી મંત્રને બિરાજત કરવો.

(પ) પાંચમી રૂપસ્થ ધ્યાનની વિધિ એ છે કે સમવસરણમાં બિરાજિત, ધ્યાનમય સિંહાસન ઉપર શોભિત, બાર સભા-પરમહા-ની મધ્યમાં બિરાજિત અને ઇંદ્રાદિકથી પૂજિત એવા તીર્થંકર ભગવાન ને ધ્યાવવા. એના ધ્યાનમય સ્વરૂપમાં દ્રષ્ટિ સ્થિર કરવી.

(ફ) જહી વિધિ રૂપાતીત ધ્યાનની છે. આમાં સીધા સિદ્ધ ભગવાનને શરીર રહિત, પુરૂષાકાર શુદ્ધ સ્વરૂપી વિચારીને પોતે પોતાને તેના સ્વરૂપમાં લીન કરવો.

ધ્યાનનું સ્વરૂપ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથના અધ્યાય ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦ માં સ્પષ્ટ વર્ણવેલું છે ત્યાંથી વિશેષ જાણવું.

જ્યારે ધ્યાન કરવામાં મન ના ચોટે અને ધ્યાનના સમય વિના પણ આત્મ મનન કરવું હોય તો નીચે લખેલાં કાર્યો કરી શકાય છે. આ કાર્યો કરવામાં વચમાં વચમાં થોડો થોડો સમય વૃત્તિમાં આત્માનો વિચાર આવતો રહેશે, ધર્મધ્યાન થયા કરશે.

૧. અધ્યાત્મિક-વૈરાગ્યમય ગ્રંથોને એક ચિત્તથી વાંચવા-સાંભળવા.

૨. અધ્યાત્મિક પદોને ગાવાં.

૩. જિનેદ્ર ભગવાનની વૈરાગ્યમય સ્તુતિ બોલવી. સ્તોત્ર બોલવાં.

૪. જિનેદ્રની ધ્યાનમય પ્રતિમાની સન્મુખ ઉભા રહી ધ્યાન કરવું અને એના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પૂજા કરવી, ભક્તિ કરવી, જલ, ચંદન, અક્ષત, પુષ્પ, નૈવેદ્ય, દીપ, ધૂપ અને ફળ એ આઠ પ્રકારનાં શુદ્ધ દ્રવ્યોને લઈ એની દ્વારાએ ભક્તિ કરી આત્માની ભાવના કરવી. આ આઠ દ્રવ્યોની ભાવના ક્રમથી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જલ—હું જલ ચઢાવું છું. મારા જન્મ, મરણ, જરા, રોગ નાશ પામો.

૨. ચંદન—હું ચંદન ચઢાવું છું. મારો સંસાર આતાપ શાંત થાઓ.

૩. અક્ષત—હું અક્ષત ચઢાવું છું. મને અક્ષય ગુણોની પ્રાપ્તિ થાઓ.

૪. પુષ્પ—હું પુષ્પ ચઢાવું છું. મારો કામ-વિકાર શાંત થાઓ.

૫. નૈવેદ્ય—હું નૈવેદ્ય ચઢાવું છું. મારો ક્રુધા રોગ શાંત થાઓ. (મિઠાઈ, કાપડે આદિ ચઢાવવું).

૬. દીપક—હું દીપક ચઢાવું છું. મારો મોહ અંધકાર નાશ થાયો.

૭. મૂય—હું અગ્નિમાં મૂય ક્ષેપું છું. મારાં આઠ કર્મે બળી જાયો.

૮. કૃષ્ણ—હું કૃષ્ણ ચઢાવું છું. મને મોક્ષ કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય.

પછી શ્રી જિનેન્દ્રની જયમાલ-સ્તુતિ બોલવી. આ પૂજનથી પણ આત્મધ્યાન જાગૃત થાય છે.

જેમ મિઠાઈની ચર્ચા કરવાથી, મિઠાઈને જોવાથી, મિઠાઈનું સ્મરણ કરવાથી સરાય ભાવના કારણે મિઠાઈનો સ્વાદ ચાખવા બરાબર સ્વાદ આવી જાય છે—તેમાં પાણી આવે છે; તેમ આત્માની ચર્ચા કરવાથી, આત્મધ્યાન કરવાથી, આત્માનું સ્મરણ કરવાથી સહજ સુખ સમાન સ્વાદ આવી જાય છે. આત્મભાવના થાય છે. સહજ સુખાભિલાષીને એવા સર્વ પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે એવી સર્વ સંગતિ કર્તવ્ય છે, કે જેથી આત્માના મનન અને ધ્યાનમાં ઉપયોગ-રમણતા કરી શકે અને આત્મા સિવાયની જગતની બધી પ્રપંચ જગોથી ઉપયોગ વિરક્ત થઈ શકે.

વાસ્તવમાં અદ્વૈત આત્માનુભવ જ પ્રધાનતાએ સહજ સુખનું સાધન છે. આ અનુભવની પ્રાપ્તિને માટે જે જે યત્ન કરવામાં આવે તે પણ પરંપરાએ સહજ સુખનું સાધન છે. જીવનને સફળ કરવાને માટે, કંટકપૂર્ણ આ સંસારમાં ગુલામ સમાન મધુર અને સુખમય પ્રભાવશાળી જીવન વ્યતીત કરવાને માટે સહજ સુખનું સાધન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. રત્નત્રય માર્ગ જ સહજ સુખનું સાધન છે. હવે જોના-આર્યોએ આ વિષયમાં જે અમૃતવાણીની વર્ષા વરસાવી છે તે વાંચો—વિચારો.

(૧) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કૃત સમ્યક્સરમાંથી:—

ઝીવો ચરિત્તર્થસંજનાજઠિદ્ તં હિ સપમયં જાણે ।

પુમ્મલ કમ્મુલ્લેસઠિયં ચ તં જાણ પરસમયં ॥૨૪॥

ન્યારે આ જીવ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન જ્ઞાને ચારિત્રની એકતારૂપ હોય છે, સ્વાનુભવરૂપ હોય છે. ત્યારે તેને સ્વસમય અર્થાત્ આત્મસ્થ જાણવો. ન્યારે પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી થનારા રાગાદિ અને નર નારકાદિ પર્યાયોમાં લીન રહે છે ત્યારે તેને પરસમય-આત્માથી બહાર-પરમાં રક્ત જાણવો.

પયસનિહય ગદો સમગ્રો, સબ્ધત્ય સુંદરો લોગે ।

બંધકહા પયસે, તેજ વિસંવાદિણી હોદિ ॥૩॥

આ લોકમાં આ આત્મા પોતાના એક શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિત થઈ સર્વત્ર સુંદર ભાસે છે કારણકે એ પોતાના સ્વભાવમાં છે. એવા સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા હોવા છતાં તેની સાથે કર્મનો બંધ છે એવી વાત કરવી તે આત્માના સ્વરૂપની નિંદા છે.

જાણણિ માવળા સલ્લુ, કાદઘ્વા વંસજે ચરિત્તે ચ ।

તે પુણુ તિણ્ણિચિ આદા, તમ્હા કુળ માવળં બાદે ॥૧૧॥

સમ્યગ્દર્શનમાં, સમ્યગ્જ્ઞાનમાં અને સમ્યક્ ચારિત્રમાં ભાવના કરવી જોઈએ. પરંતુ એ ત્રણે રત્નત્રય આત્માનો જ સ્વભાવ છે. આત્મારૂપ જ છે. માટે એક આત્માની જ ભાવના કરો.

વંસજનાજાણચરિત્તાણિ, સેવિદ્ધવાણિ સાધુણા ણિચં ।

તાણિ પુણ જાણ તિણ્ણિચિ અવ્વાણં એવ ણિચ્છયસો ॥૧૨॥

સાધુ—સાધના કરનારે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રની સેવા નિત્ય કરવી જોઈએ. પરંતુ નિશ્ચયથી એ ત્રણેય આત્મા જ છે, આત્માથી ભિન્ન નથી. માટે આત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

દસો વંધવિ કમ્મં મુંબવિ ઝીવો વિરાગસંજજો ।

દસો ઝિજોલ્લેસો તહા કમ્મેસુ મા દસ્સ ॥૧૫॥

જે જીવ રાગી-આસક્ત છે તે કર્મને બાંધે છે; જે જીવ વિરાગી છે તે કર્મેને છોડે છે, એમ શ્રી જિનેદ્ર ભગવાને ઉપદેશ્યું છે. તેથી શુભાશુભ કર્મેમાં રંજયમાન ના થાવ, આસક્ત ન થાવ.

વદ્ધિયમાણિ ધરંતા સોલાણિ તદ્વા તદ્વં ચ કુર્ચંતા ।

પરમદુઃખાહિરા જેણ તેણ તે હોતિ અગ્ગાણી ॥૧૬૦॥

વ્રત અને નિયમેને ધારણ કરે તથા શીઘ્ર અને તપનું આચરણ કરે છતાં જો પરમાર્થ-આત્માનુભવથી બાહ્ય-રહિત હોય, માત્ર વ્યવહાર-બાહ્ય ચારિત્રમાં જ લીન હોય, નિશ્ચય ચારિત્રથી શૂન્ય હોય તો તે જીવ અજ્ઞાની મિથ્યા દ્રષ્ટિ છે.

અપ્પાણમપ્પણોરંભિકૂળ વોસુ પુણ્ણપાવજોગેસુ ।

દંસણનાળમ્હિઠિદો દુચ્છાવિરદો ય અપ્પણદ્ધિ ॥૧૭૭॥

જો સત્ત્વસંગમુક્તો જ્ઞાયદિ અપ્પાણમપ્પણો અપ્પા ।

જવિ કમ્મં જોકમ્મં એવા ચિંતેદિ પયસં ॥૧૭૮॥

જે કોઈ આત્મા પોતાના આત્માને, પોતાના આત્માની દ્વારા પુણ્ય તથા પાપરૂપ મન, વચન અને કાયાના યોગોથી રાકી આત્મા સિવાયના સર્વ પરપદાર્થોની ઇચ્છાને દૂર કરતાં પોતાના આત્માના દર્શન અને જ્ઞાન સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે તથા સર્વ પરિગ્રહથી મુક્ત થઈ, સર્વ પ્રકારના મમત્વભાવને મુક્તી, પોતાના આત્માદ્વારા પોતાના આત્માને ધ્યાવે છે, દ્રવ્ય અને ભાવકર્મ અને શરીરાદિ નોકર્મને ધ્યાવતા નથી તે જ્ઞાની એક શુદ્ધાત્મ સ્વભાવનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. તેના આનંદમાં મગ્ન થાય છે.

જાણગુણેહિં ચિહીણા પદં તુ પદં બહુવિ જ લહંતિ ।

તં ગિણ્હ સુપદમેદં જદિ દુચ્છસિ કમ્મપરિમોક્ષં ॥૨૨૧॥

આત્મજ્ઞાન અને આત્માનુભવાદિ ગુણોથી રહિત એવા ધણા જીવો જે નિજ સ્વાભાવિક આત્મપદને પામી શકતાનથી તે સમ્યક્

એક નિજ સ્વભાવ પદને જો તું કર્મોથી છૂટવા ઇચ્છતો હોય તો
તું ગ્રહણ કર.

કહ સો ધિપ્પદિ અપ્પા પળ્લાપ સો દુ ધિપ્પદે અપ્પા ।
જહ પળ્લાપ વિમિત્તો તહ પળ્લા પવ ધિત્તવ્વો ॥૨૯૬॥
પળ્લાપ ધિત્તવ્વો જો ચેદા સો અહં તુ ણિચ્છયવો ।
અવસેસા જે ભાવા તે મજ્જપરેત્તિ ણાદઘ્વા ॥૩૧૯॥

આત્માને કેવી રીતે ગ્રહણ કરી અનુભવ કરવો ? એવા મુમુ-
ક્ષુના પ્રશ્નનો આચાર્ય ભગવાન પ્રત્યુત્તર આપે છે:-પ્રજ્ઞા, ભેદ વિજ્ઞાન
કે વિવેકભાવથી આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. જે પ્રજ્ઞાથી આ
આત્મા સર્વ રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અને શરીરાદિ
નોકર્મ તથા સર્વ અન્ય જીવ અને પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોથી ભિન્ન જણાયો
છે તે જ પ્રજ્ઞાથી આત્મા ગ્રહણ કરવો જોઈએ. જેમ જે સુદ્ધિથી
ચોખ્ખા અને છાતરાં ભિન્ન ભિન્ન જાણ્યાં છે તે સુદ્ધિથી ચોખ્ખાને
પ્રયોજનભૂત જાણી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેમ જે વિવેકથી
આત્માને પરથી ભિન્ન જાણ્યો છે તે વિવેકથી તે આત્માને ગ્રહણ
કરવો જોઈએ. જેને પ્રજ્ઞાથી ગ્રહણ કરવો છે તે જ્ઞાતા આત્મા
હું જ નિશ્ચયથી છું, તેથી હું પોતાનામાં જ સ્થિર થાઉં છું, તથા
પોતાનાથી ભિન્ન જે સર્વ ભાવો છે તે બધા પર છે એમ જાણું છું.
એમ જાણું એ જ ઉચિત છે.

જવિ યસ મોક્ષમગ્ગો પાસંહી ગિહમયાણિ લિંગાણિ ।
સંસજ્જાજ્જવરિસાણિ મોક્ષમગ્ગં જિણા વંતિ ॥૪૧૦॥
તદ્દા જંહિસુ લિંગે સાગારણગારિ-પહિં વા ગહિદે ।
સંસજ્જાજ્જવરિસે અપ્પાણં જુંજ મોક્ષપહે ॥૪૧૧॥
મુક્ષપહે અપ્પાણં ઠવેહિ ચેદયહિ માયહિ તં ચેવ ।
તથેવ વિહર ણિચ્છં મા વિહરસુ અણ્ણદઘ્વેસુ ॥૪૧૨॥

નિશ્ચયથી સાધુને કે શ્રાવકને બાહ્ય વેષ-આરિત્યનું ગ્રહણ એ

મોક્ષ માર્ગ નથી, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને મોક્ષ માર્ગ કહ્યો છે. તેથી ગૃહસ્થ અને સાધુએ ગ્રહણ કરેલ વેષનું મમત્વ છોડી પોતાના આત્માને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષ માર્ગમાં સ્થાપન કરવો. આ સ્વાનુભવરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પોતાને રાખ, તેનું મનન કર, તેનું ધ્યાન કર અને તેમાં જ રમણતા કર. પોતાના આત્મા સિવાયનાં બીજાં દ્રવ્યોની ચિંતામાં લીન ન થા.

(૨) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના પંચાસ્તિકાવ્યમાંથી:—

સમ્મસનાણજુસં ચારિસં રાગદોષપરિહોણં ।

મોક્ષસ્ત્વ હવદિ મગ્ગો મઘ્વાણં લઘ્વબુદ્ધીણં ॥૧૦૬॥

આત્મજ્ઞાની (આત્મભુદ્ધિ પ્રાપ્ત) ભવ્ય જીવેને માટે રાગદ્વેષથી રહિત, સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનથી યુક્ત ચારિત્ર જ મોક્ષ માર્ગ છે.

જસ્સ વ ષિજ્ઞદિ રાગો દોસો મોહો વ જોગપરિકમ્મો ।

તસ્સ સુહાસુહદ્ધણો જ્ઞાણમમ્મો જાયપ અગણી ॥૧૦૭॥

જેના ભાવોમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહનું વિદ્યમાનપણું નથી, મન, વચન અને કાયાની ક્રિયાઓ નથી, તેના ભાવમાં શુભ તથા અશુભ ભાવોને દહન કરનાર સ્વાત્માનુભવરૂપી ધ્યાનમય અભિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, પ્રગટે છે.

વંસનાણસમગ્ગં જ્ઞાણં ણો અણવદ્ધસંજુસં ।

જાયદિ ણિજરહેદ્ધુ સમાવસહિવસ્સ સાધુસ્સ ॥૧૦૮॥

જે સાધુ પોતાના આત્માના સ્વભાવને જાણે છે તેને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત આત્મરમણતારૂપ ધ્યાન કે જેમાં આત્મા સિવાયના અન્ય દ્રવ્યોનો સંયોગ નથી તે ધ્યાન પ્રાપ્ત હોય છે. જે ધ્યાન કર્મોના ક્ષયનું કારણ હોય છે.

જો સહ્વસંગમુક્કો જણમણો અપ્પણં સહાલેણ ।

જાણદિ પસ્સદિ ણિયદં સો સગ્ગચરિયં ચરદિ જીવો ॥૧૦૯॥

જે જીવ સર્વ મંગથી રહિત થઇ એકાગ્ર ચિત્તથી સ્વભાવે કરી પોતાના આત્માને નિરંતર જાણે છે, દેખે છે તે જીવ સ્વચારિત્ર -આત્મનુભવમાં-આત્મ ધ્યાનમાં પ્રવર્તે છે.

णिञ्चयणयेण भणितो तिहि तेहि समाहितो हु जो अण्ण ।

જ કુણદિ કિંચિદિ અણ્ણં જ મુચિદિ સો મોક્ષમમ્મોસિ ॥૧૬૧॥

નિશ્ચય નયથી કહ્યું છે કે જે આત્મા પોતાના રત્નત્રય સહિત -પ્રાપ્ત કરીને-અન્ય કોઈ પણ પર દ્રવ્ય પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી, પોતાના સ્વભાવને ત્યાગતો નથી, પોતે પોતાનામાં જ લીન-મગ્ન રહે છે તે મોક્ષ માર્ગ છે.

जस्य हृदयेणुमत्तं वा परद्वग्मिह विज्जये रागो ।

સો જ વિજ્ઞાણદિ સમયં સગસસ સઘ્વાગમચરોચિ ॥૧૬૭॥

જેના મનમાં અણુ માત્ર પણ પર દ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ છે તે સર્વ આગમને જાણુવા છતાં પોતાના આત્માને જાણુતો નથી. આત્મા તો સર્વથી બિન્ન એક શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવવંત છે, તેનામાં રાગ, દ્વેષ કે મોહનું લેશ પણ હોવાપણું નથી.

तद्वा णिब्बुदिकामो णिस्संगो णिम्ममो य हविय पुणो ।

સિદ્ધેસુ કુણદિ ભત્તિ ણિઙ્ગાણં તેણ પપ્પોદિ ॥૧૬૯॥

તેથી સર્વ ઇચ્છાને ત્યાગ કરી, નિઃમંગ થઈ, મમત્વ રહિત થઈ જે ભવ્ય જીવ સિદ્ધસ્વરૂપની ભક્તિ કરે છે-વીતરાગ થાય છે તે ભવસાગરને તરી જાય છે-નિર્વાણને પ્રાપ્ત હોય છે. સ્વાત્મરમણરૂપ વીતરાગભાવ તે મોક્ષ માર્ગ છે.

(૩) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કૃત પ્રવચનસારમાંથી:—

संपज्जदि णिब्बाणं, वेवासुरमणुयरायविहवेहि ।

ઝીવસસ ચરિત્તાદો, વંસજ્ઞાણપ્પહાણાદો ॥૬॥

ચારિત્તં જલુ ધમ્મો, ધમ્મો જો સો સમોસિ ણિદિદ્ધો ।

મોહકજોહવિહીણો, પરિણામો અપ્પણો હિ સમો ॥૭॥

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનના પ્રધાનપણા સહિત ચારિત્રથી જીવને નિર્વાણ પ્રાપ્ત હોય છે, જ્યાં સુધી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં સુધી તે ઇંદ્ર, ચક્રવર્તી, નરેન્દ્રાદિ વિશ્રૂતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચારિત્ર એજ ધર્મ છે. ધર્મ તે સમભાવ છે એમ કહેલું છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહના ક્ષોભથી રહિત આત્માનાં પરિણામ તે સમભાવ છે. તે સ્વાત્માનુભવ છે, મોક્ષમાર્ગ છે.

જીવો વવગદમોહો, ઉવલલ્લો તલ્લમપ્પણો સમ્મં ।

જંઠદિ જદિ રાગદોસે, સો અપ્પાણં ત્થદિ સુદ્ધં ॥૮૭॥

મોહરહિત જીવ પોતાના આત્માના સ્વભાવને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી જ્યારે રાગદ્વેષને છોડે છે ત્યારે તે આત્મા શુદ્ધાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. શુદ્ધાત્મામાં રમણતા કરે છે.

જો મોહરાગદોસે ણિહણદિ ઉવલલ્લ જેણ્ણમુવદેસં ।

સો સવ્વદુક્કલ્લમોક્કલં પાવદિ અચિરેણ કાલેણ ॥૯૫॥

જે શ્રી જિનેન્દ્રનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી, સમજી રાગદ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરે છે તે અતિ શીઘ્રતાથી સર્વ દુઃખથી રહિતપણું પ્રાપ્ત કરે છે, સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે.

જાહં હામિ પરેસિં ણ મે પરે સન્તિ ણાણમહમેક્કો ।

ઈદિ જો જ્ઞાયદિ જ્ઞાણે સો અપ્પાણં હવદિ જ્ઞાદા ॥૧૦૩-૨॥

હું કાઈ પણ પરપદાર્થનો નથી, તેમ કાઈ પરપદાર્થ મારા નથી. હું એક જ્ઞાનમય છું. આ પ્રકારે ધ્યાનમાં જે ધ્યાવે છે તે આત્માનો ધ્યાતા હોય છે. આત્મધ્યાની છે.

પથં ણાણપ્પાણં વંસણમૂદં અદિદિયમહત્થં ।

સુધમચ્ચલમણાલંબં મણ્ણેઽહં અપ્પગં સુદ્ધં ॥૧૦૪-૨॥

ધ્યાતા એમ જાણું છે કે હું પોતાના આત્માને એમ ધ્યાતું છું કે તે પરમાવોથી રહિત શુદ્ધ છે, નિશ્ચળ એકરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ

છે, દર્શનમય છે, પોતાના અતીન્દ્રિય સ્વભાવથી એક મહાન પદાર્થ છે, પોતાના સ્વરૂપમાં નિશ્ચય છે તથા પરના આલંબનથી રહિત છે—સ્વાધીન છે, આ બાવના આત્માનુભવને જાગૃત કરે છે.

જો અભિદ્યોત્કલ્પસો વિસયવિરત્તો મળો નિરંમિતા ।

સમવદ્વિદો સહાલે સો મપ્પાણં હવદિ ધ્યાયા ॥૧૦૮-૨॥

જે મોહના મેલનો ક્ષય કરી, ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થઈ તથા મનને રોકી પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિત થાય છે તે આત્મધ્યાની છે.

પરમાણુપમાણં વા મુચ્છા દેહાદિયેસુ જસ્સ પુણો ।

વિજ્ઞાદિ જદિ સો સિદ્ધિ ન લહદિ સબ્બાગમધરોવિ ॥૫૯-૩॥

જેને દેહાદિ પર પરમાણુ માત્ર પણ મૂર્છા-મમતા છે તે સર્વ શાસ્ત્રને જાણવા છતાં પણ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

સમ્મં વિદિરપરત્થા સત્તા ઉર્ધ્ધં બહિત્થમજ્જ્ઞત્થં ।

વિસપસુ જાવસત્તા જે તે સુદ્ધસિ નિદિદ્ધા ॥૫૯-૩॥

સુદ્ધસ્સ ય સામણ્ણં મણિયં સુદ્ધસ્ય ધંસણં જાણં ।

સુદ્ધસ્સ ય નિઘ્ઘાણં સોચ્ચિય સિદ્ધો જમો તસ્સ ॥૫૯-૩॥

જે સમ્યક્ પ્રકારે જીવાદિ પદાર્થોને જાણે છે, બહિરંગ અને અંતરંગ પરિમહનો ત્યાગ કરે છે અને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી તે જીવને શુદ્ધ મોક્ષ માર્ગો કહ્યો છે. જે પરમ વીતરાગ બાવને પ્રાપ્ત મોક્ષના સાધક પરમ યોગીશ્વર છે તેને સમ્ય-ગદર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણની એકતારૂપ સાક્ષાત મોક્ષ માર્ગરૂપ શ્રમણુપદ કહ્યું છે. તે શુદ્ધોપયોગીને અનંત દર્શન અને અનંત જ્ઞાન પ્રગટ હોય છે, તેને જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત હોય છે, તે જ સિદ્ધ છે તેને વારંવાર નમસ્કાર હો !

(૪) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના ચારિત્ર પાહુડમાંથી:—

एष तिष्ठति वि भावा इवन्ति जीवस्स मोहबन्धियस्स ।
नियगुणमाराहंतो भविर्रेण वि कम्म परिहरह ॥१९॥

જે મોહ રહિત જીવ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રમય ત્રણ ગુણોને ધારણ કરે છે અને પોતાના નિબળત્વિક મુક્ત ગુણની આરાધના કરે છે તે શીઘ્ર કર્મોથી છૂટે છે.

चारित्तसमारूढो अप्पासु परं ण ईहप जाणो ।
पायइ अहरेण सुहं अणोवमं जाण णिच्छयदो ॥४३॥

જે આત્મજ્ઞાની સ્વરૂપાચરણ ચારિત્રને ધારણ કરી પોતાના આત્મામાં પર દ્રવ્યને ઇચ્છતા નથી અર્થાત્ કેવળ આત્મારામી હોય છે—પર દ્રવ્યમાં રાગ દ્વેષ મોહ કરતા નથી, તે જીવ શીઘ્ર અનુપમ સહજ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે એમ નિશ્ચયથી જાણો.

(૫) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કૃત ભાવપાહુડમાંથી:—

अप्पा अप्पस्मि रओ रायादिसु सयलदोसपरिचस्से ।
संसारतरण दू धम्मोस्ति जिणेहिं णिदिहं ॥८५॥

આત્મા રાગદ્વેષાદિ સર્વ દોષોને ત્યાગી પોતાના સ્વભાવમાં—આત્મામાં જ રમણતા કરે તે મંસાર સાગરથી તરવાનો ઉપાય—ધર્મ છે એમ શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યું છે.

(૬) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કૃત મોક્ષ પાહુડમાંથી:—

जो वेहे गिरवेक्खो णिहंढो गिम्ममो गिरारंओ ।
आइसहावे सुरओ जोई सो लहइ णिग्वाणं ॥१२॥

જે યોગી શરીર સૌખ્યથી ઉઠાસીને, રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી રહિત, પર પદાર્થો પ્રત્યે મમતા રહિત, આરંભ રહિત અને આત્મ સ્વભાવમાં સમ્યક્ પ્રકારે લીન છે તે નિર્વાણને પ્રાપ્ત હોય છે—પામે છે.

सब्बे कषाय मुत्तं गारवमयरायदोसवामोहं ।

लोयववहारविरदो अप्पा क्षापइ क्षाणत्थो ॥२७॥

ધ્યાનસ્થ ખાતા સર્વ કપાયોથી મુક્ત થઈ, સર્વ, મદ, રાગ, દ્વેષ અને વ્યામોહ તથા લૌકિક વ્યવહારથી વિરક્ત થઈ પોતાના આત્માને ધ્યાવે છે.

જો સુત્તો વ્યવહારે સો જોઈ જગત સકાજ્જમિ ।

જો જગદિ વ્યવહારે સો સુત્તો અપ્પજો કહજે ॥૩૧॥

જે યોગી લોક વ્યવહારમાં મુક્ત છે તે પોતાના આત્મકાર્ય વિષે જાગે છે; જે લોક વ્યવહારમાં જાગે છે તે પોતાના આત્મ કાર્યને વિષે મુક્ત છે.

જો રચયત્તયજ્ઞુત્તો કુણ્હ તથં સંજવો સસસીપ ।

સો પાવહ પરમપયં જ્ઞાયંતો અપ્પયં સુહં ॥૩૨॥

જે સંયમી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નત્રયથી સંયુક્ત થઈ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તપ આચરે છે, અને શુદ્ધાત્માને ધ્યાવે છે તે પરમપદ-મુક્તિને પામે છે.

હોઝ્ઞ વિદચ્ચરિત્તો વિદસમ્મસેજ ખાવિયમઈથો ।

જ્ઞાયંતો અપ્પાણં પરમપયં પાવપ જોઈ ॥૩૩॥

જે યોગી દ્રઢ સમ્યક્ત્વની ભાવનામય થઈ દ્રઢ ચારિત્રને પાલે છે અને પોતાના શુદ્ધાત્માને ધ્યાવે છે તે પરમપદને પામે છે.

ચરણં હવહ સચમ્મો જમ્મો સો હવહ અપ્પસમસસથો ।

સો રાગરોસરહિથો જીવસ્સ અજ્ઞણપરિણામો ॥૩૪॥

ચારિત્ર એ આત્માનો સ્વધર્મ છે, ધર્મ છે તે આત્માનો સ્વ-ભાવ-સમભાવ છે, તે સમભાવ સ્વભાવ તે જીવના રાગદ્વેષ રહિત અનન્ય-પોતાનાં જ ભાવ-પરિણામ છે.

અપ્પા જ્ઞાયંતાણં વંસણસુદ્ધીણ વિદચ્ચરિતાણં ।

હોદિ ધુવં ણિન્વાણં વિસપ્પસુ ચિરત્તચિત્તણં ॥૩૫॥

જેનું ચિત્ત વિષયોથી વિરક્ત છે, જેનું સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છે, જેના ચારિત્ર પરિણામ દ્રઢ છે અને આત્માને ધ્યાવે છે તેને નિશ્ચયથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત હોય છે.

નિચ્છયણયસ્સ પથ અપ્પા અપ્પમ્મિ અપ્પણે સુરદો ।

સો હોદિ હુ સુચરિત્તો જોઈ સો લહ્હ ણિઘ્વાણં ॥૮૩॥

નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ જે આત્મા આત્મામાં જ આત્મા માટે જ સમ્યક્ પ્રકારે લીન થાય છે તે સ્વરૂપાચરણ રૂપી ચારિત્રનું પાલન કરતાં નિર્વાણને પામે છે.

વેરગ્ગપરો સાહુ પરદઘ્વપરમ્મુહો ય જો હોદિ ।

સંસારસુહવિરત્તો સગસુદ્ધસુદેસુ અનુરત્તો ॥૧૦૧॥

ગુણગણવિહ્વસિયંગો હેવોપાવેયણિચ્છિમ્મો સાહુ ।

જ્ઞાણજ્ઞયણે સુરદો સો પાવહ ઉત્તમં ઠાણં ॥૧૦૨॥

જે સાધુ વૈરાગ્યવાન છે, પરદ્રવ્યોથી પરાંગમુખ છે, સંસારના ક્ષણિક સુખથી વિરક્ત છે, આત્માના સહજ શુદ્ધ સુખમાં અનુરક્ત છે, ગુણોના સમૂહથી વિભૂષિત છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ત્યાગવા યોગ્યના નિશ્ચય જ્ઞાનવંત છે, ધ્યાન અને આગમના અધ્યયન-સ્વાધ્યાયમાં લીન રહે છે તે ઉત્તમ સ્થાન મોક્ષને પામે છે.

(૭) શ્રી વટ્ટકરસ્વામી કૃત મૂલાચારની દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાંથી:—

જહ ઘાદુ ધમ્મંતો સુજ્ઞદિ સો અગ્ગિણા હુ સંતત્તો ।

તથસા તહા વિસુજ્ઞદિ જોવો કમ્મંદિ કણયં વ ॥૫૬॥

જેમ સુવર્ણ ધાતુ અગ્નિથી તપાવ્યાથી મલ રહિત શુદ્ધ સુવર્ણ રૂપ પરિણત થઈ જાય છે તેમ આ જીવ તપરૂપી અગ્નિથી કર્મ-મલથી રહિત થઈ જાય છે.

ણાણવરમારુદ્ધુદો સોલવરસમાધિસંજમુજ્જલિદો ।

વહ્હ તવો ભવવીજં તણકઢ્ઢાદી જહા અગ્ગી ॥૫૭॥

જેમ અગ્નિ તૃણ અને કાષ્ટ આદિને બાળી દે છે તેમ આત્મ-ધ્યાનરૂપી અગ્નિ ઉત્તમ આત્મજ્ઞાનરૂપી પવનથી વર્ધમાન થતી અને

શીલ, સમાધિ અને સંયમદ્વારા પ્રજ્વલિત, સંસારના બીજબૂત વાસના અને કર્મેને બાળી નાંખે છે,

(૮) શ્રી વટકેરસ્વામી કૃત મૂલાચારની અનગાર બાવના.

વંતેંદિયા મહરિસી રાગં દોસં ચ તે સ્વેદૂળં ।

જ્ઞાણોઽવજોગજ્ઞુતા સ્વેતિ કમ્મં સ્વિદમોહા ॥૧૧૫॥

જે મહામુનિ ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર છે, તે ધ્યાનમાં ઉપયોગ સંયુક્ત કરી, રાગદ્વેષનો ક્ષય કરી અને સર્વ મોહનો નાશ કરી કર્મેનો ક્ષય કરે છે.

મદ્ધવિદ્ધકમ્મમૂલં સ્વિદકસાયા સમાદિજ્ઞુતેહિં ।

ઉદ્ધવમૂલો વ દુમો ન જાદ્ધવ્ઽવં પુણો મત્થિ ॥૧૧૬॥

જેમ વૃક્ષનું મૂલ ઉખડી જવાથી તે ફરી ઉગતું નથી તેમ આઠ પ્રકારનાં કર્મેના મૂલ કારણરૂપ કષાયને ક્ષમાદિ બાવોથી યુક્ત અર્થ જીવ ક્ષય કરે છે પછી પુનઃ કર્મ બંધાતાં નથી.

જહ ન સ્વલ્પ ગિરિરાજો અવરુત્તરપુલ્લવન્નિશ્ણવેવાહ ।

પદમચ્છલિવો જોગી અમિક્ષણં જ્ઞાયદે જ્ઞાણં ॥૧૧૮॥

જેમ સુમેરુ પર્વત પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તરના પવનોથી ચલાયમાન થતો નથી તેમ યોગી નિશ્ચળપણે નિરંતર ધ્યાન કરે છે.

(૯) શ્રી વટકેરસ્વામી કૃત મૂલાચારના સમયસારમાંથી:—

હીરો વરુગ્ગપરો થોવં હિય સિન્ધિસદ્ધૂણ સિજ્ઞદિ હુ ।

ન ય સિજ્ઞદિ વેરગ્ગવિહીણો પઢિદૂળ સદ્ધવસત્પાદ્ધં ॥૩॥

જે સાધુ ધીર છે, વૈરાગ્યવાન છે, તે થોડાં પણ શાસ્ત્ર શીખ્યો હોય છતાં સિદ્ધિને પામે છે પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રોનો શીખનાર પણ વૈરાગ્ય રહિત હોય તો તે સિદ્ધિને પામતો નથી.

મિક્કલં ચર વસ રણે થોવં જેમેહિ મા વહુ જંપ ।

દુઃખં સહ જિજ્ઞાસિ મેત્તિ માવેહિ સુદ્ધુ વેરગ્ગં ॥૪॥

જે આત્માર્થનો સાધક સાધુ છે તેને આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે જિજ્ઞાસી ભોજન કર, એકાંત વનમાં નિવાસ કર, થોડો

બાહ્યાર હો, બહુ વાર્તા ના કર, દુઃખને સહન કર, નિદ્રાનો જય કર, મૈત્રીભાવના અને સમ્યક્ વૈરાગ્યની બરાબર ભાવના કર.

અધ્યવહારી પક્ષો જ્ઞાને વ્યગ્રાત્મજો મથે નિરાસો ।

ચત્તકસાવપરિભાહ પચસત્ત્વેકો મસંગો ય ॥૬૧॥

ધ્યાની સાધુએ લોક વ્યવહાર તજવો જોઈએ, આત્મધ્યાનમાં એકાગ્ર ચિત્ત રાખવું જોઈએ, આરંભ કરવો જોઈએ નહિ, કપાય અને પરિગ્રહને ત્યાગવાં જોઈએ, આત્મધ્યાનમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ, અને અસંગતા-મથત્વરહિત ભાવ રાખવા જોઈએ.

જ્ઞાનચિન્માણસંવર્ણો જ્ઞાનજ્ઞાનતત્ત્વોદયો ।

કષાયગારુષ્મુક્ષો સંસારં તરવે લઘું ॥૭૭॥

જે આત્મજ્ઞાન અને ભેદ વિજ્ઞાનથી સંયુક્ત છે, આત્મધ્યાન, સ્વાધ્યાય અને તપમાં લીન છે અને કષાય ને અહંકારથી રહિત છે તે શીઘ્ર સંસાર સમુદ્રને તરે છે-મુક્તિ પામે છે.

(૧૦) શ્રી વટકેરસ્વામીકૃત મૂલાચારના જુદા પ્રત્યા-
ધ્યાનમાંથી :—

આત્મધ્યાની ધ્યાનના પહેલાં એવી ભાવના ભાવે કે:—

સમ્મં મે સઘ્વમૂદેસુ વેરં મજ્ઞં ન કેણવિ ।

આંસાપ વોસરિત્તાણ સમાહિં પઢિવજ્જપ ॥૪૨॥

સર્વ પ્રાણીઓ સાથે મારે સમભાવ રહે, કોઈની પણ સાથે મારે વૈરભાવ નથી; હું સર્વ આશાઓને ત્યાગી આત્મસમાધિને ધારણ કરું છું,

સમામિ સઘ્વજીવાણં સઘ્વે જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તી મે સઘ્વમૂદેસુ વેરં મજ્ઞં ન કેણવિ ॥૪૩॥

હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમો. સર્વ જીવ સાથે મારે મૈત્રી રહો, કોઈ સાથે પણ વૈરભાવ ન રહો.

રાગવંશપદોશં ચ હૃદિતં હીનભાવયં ।

ઠસુગર્ભં મયં સ્તોત્રં રદિમદર્શિ ચ કોસરે ॥૪૫॥

સ્નેહબંધ, દેષભાવના, હર્ષભાવના, ક્રોધા ઉપજાવે તેવી હીનતા, ચિત્કંડા, બપ, શેષક, રૂતિ અને અરૂતિ એ સર્વ વૈરભાવનાનાં કારણ છે તેને હું છેહું છું.

મમત્તિ પરિવ્રજામિ જિન્મમત્તિમુવદ્ધિદો ।

મ્મલંબનં ચ મે માદા અવસેસાઈ કોસરે ॥૪૬॥

હું મમતા ભાવનો ત્યાગ કરું છું, નિર્ભમત્વ ભાવમાં સ્થિત થાઉં છું; હું માત્ર એક મારા આત્માનું જ આલંબન લઉં છું, અન્ય શેષ આલંબનોનો ત્યાગ કરું છું.

જિજ્ઞવ્યણે અણુસ્તા ગુરુવચનં જે કરંતિ માણેષ ।

અસમ્મલ મસંકલિહ્તા તે દોતિ પરિત્તસંસારા ॥૪૭॥

જે જિનવાણીમાં લીન છે, ગુરૂની આજ્ઞાને ભાવથી આરાધે છે, જે મિથ્યાત્વ અને સંકલેષ ભાવ, રહિત-શુદ્ધ પરિણામવંત છે તેનો સંસાર અલ્પ થાય છે; અલ્પ કાળમાં સંસારથી મુક્ત થાય છે.

(૧૧) શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય કૃત સ્વયંભૂ સ્તોત્રમાંથી:—

સુષામિલાષાનલદાહમૂર્ચ્છિતં મનો નિજં જ્ઞાનમયામૃતામ્બુમિઃ ।

વિદિધ્યપસ્ત્વં વિષદાહમોહિતં યથા મિષગમગ્રગુણૈઃ સ્વવિગ્રહં ॥૪૮॥

હે શીતલનજી લગવાન ! સંસાર સુખની ઈચ્છારૂપી અગ્નિની દાહથી મૂર્ચ્છિત મનને આપે આત્મજ્ઞાન રૂપી અમૃતના જલથી સિંચિત કરી શાંત કરી નાંખ્યું છે. જેમ વૈષ વિષની વેદનાથી વ્યાકુલ શરીરને મંત્રના પ્રભાવથી વિષ ઉતારી શાંત કરી નાંખે છે.

કષાગ્નિમાર્ગાં દ્વિષતાં પ્રમાયિનામદોષયજ્ઞામ ભવાનદોષવિત્ ।

વિરોધણં મમ્મથદુર્મદામયં સમાધિમૈષજ્યગુણૈર્વહીનયન્ ॥૪૯॥

હે અતંતનાથ સ્વામી ! આપે આત્માને કદ્યૈના કરનાર, જ્ઞાત કરનાર કષાય નામના વૈરીનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરી કેવલજ્ઞાન-સર્વને

જાણનારને પ્રાપ્ત કર્યું છે. તથા આત્માને શોષનાર કામદેવના મિથ્યા મદરૂપી રોગને આત્માની સમાધિરૂપી ઔષધિના ગુણોથી વિલય-નાશ કરી નાંખ્યો છે. વસ્તુતાએ આત્મધ્યાન જ શાંતિનો ઉપાય છે.

**દુત્વા સ્વકર્મકટુકપ્રકૃતીઘ્વતસ્તો રત્નત્રયાતિશયતેજસિ જાતધીર્ય્યઃ ।
વિમ્નાજિષે સકલવેદવિધેર્ધિનેતા વ્યઘ્રે યથા વિચિતિ દોતરુચિર્વિવસ્વાન્**
॥૮૪॥

હે કુંથુનાથ ભગવાન ! આપે રત્નત્રયરૂપી તેજથી આત્મવીર્ય પ્રગટ કરીને આત્મધ્યાન દ્વારા ચાર ઘાતી કર્મોની કડવા વિપાકવંત પ્રકૃતિઓને બાળી નાંખી છે. તેથી આપ અરિહંત કેવળી થયા છો. આપે સર્વ આગમના રહસ્યભૂત સમ્યક્જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો છે. જેમ આકાશમાંથી વાદળાં હઠી જવાથી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રગટ થઈ જાય છે તેમ આપ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો નાશ થવાથી સૂર્ય સમાન સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે પ્રગટ થયા છો.

મોહરુપો રિપુઃ પાપઃ કષાયમટસાધનઃ ।

દૃષ્ટિસમ્પદુપેક્ષાભૈસ્ત્વયા ધીર પરાજિતઃ ॥૯૦॥

હે અરનાથ ભગવાન ! પરમ વીર ! આપે ક્રોધાદિ કષાયરૂપી યોદ્ધાઓનો રાજ અને મહા પાપી મોહરૂપી શત્રુને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતારૂપ આત્માનુભવના શસ્ત્રથી જીતી લીધો છે. તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધાત્માનુભવ જ મોહને જીતવાનો ઉપાય છે.

આયત્યાં ચ તદ્વાત્મે ચ દુઃસ્વયોર્નિર્નિરુત્તરા ।

તૃષ્ણા નદી ત્વયોત્તીર્ણા વિદ્યાનાવા વિવિક્તયા ॥૯૨॥

હે અરનાથ ભગવાન ! આપ આ લોક અને પરલોક એમ બંને લોકમાં દુઃખોને આપનારી અને જેનો પાર પામવો કઠીન છે એવી તૃષ્ણારૂપી નદીનો વીતરાગતા સહિત આત્માનુભવરૂપી નાવમાં ખેસી પાર પામ્યા છો. અર્થાત્ રાગદ્વેષ રહિત આત્માનુભવ એ જ મોક્ષ માર્ગ છે.

દુરિતમલકલદુઃખઘ્નકં નિરુપમયોગક્ષેત્રેન નિર્વહન્ ।

મમવદમ્બસૌસ્થવાન્ મધ્યાન્ મધતુ મમાપિ મધોપશાંતયે ॥૧૧૬॥

હે મુનિસુવ્રતસ્વામી ! આપે આઠ કર્મરૂપી મલના કલકને અનુપમ આત્મધ્યાનરૂપી અગ્નિથી બાળી ભસ્મ કરી નાંખ્યું છે. અને આપ અતીન્દ્રિય સહજ સુખના ભોક્તા થયા છે. આપના પ્રતાપથી આપની સમાન આત્મધ્યાન કરીને હું પણ મારા સંસારને શાંત કરી નાંખું. સહજ સુખનું સાધન એક આત્મધ્યાન જ છે.

મગવાનૃષિઃ પરમયોગદ્વદનદુતકલ્મષેન્ધનમ્ ।

જ્ઞાનવિપુલકિરણૈઃ સ્કલં પ્રતિબુદ્ધ્ય બુદ્ધઃ કમલાયતેક્ષણઃ ॥૧૨૧॥

હરિવંશકેતુરનવદ્યવિનયદમતીર્થનાયકઃ ।

શીતલજલધિરમવો વિમવસ્ત્વમરિષ્ટનેમિજિનકુહરોઽજરઃ ॥૧૨૨॥

હે અરિષ્ટનેમિ જિન તીર્થંકર ! આપે ઉત્તમ પરમ યોગબળ-આત્મધ્યાનરૂપી અગ્નિથી કર્મરૂપી ઇંધનને બાળી નાંખ્યાં, આપ જ પરમ ઐશ્વર્યવંત સત્ય ઋષિ છે. આપે કેવળજ્ઞાનના વિશાળ કિરણોથી આખા વિશ્વને બાળી લીધું છે, આપ વિકસિત કર્મજ સમાન નેત્રોવાળા છે, હરિવંશની ધ્વજ છે, નિર્દોષ વિનય-ચારિત્ર અને મંયમમય ધર્મતીર્થના ઉપદેષ્ટા-પ્રવર્તાવનાર છે, શીલસમુદ્ર છે, સંસારથી રહિત છે, અજર છે અને અવિનાશી છે. આ આત્માનુભવનો મહિમા છે.

સ્વયોગનિસ્પિશનિશાતધારયા નિશાત્ય યો દુર્જયમોહવિક્ષિપ્તમ્ ।

અવાપદર્હસ્ત્યમચિન્ત્યમદ્ભૂતં ત્રિલોકપૂજાતિશયાસ્પદં પદમ્ ॥૧૩૩॥

હે પાર્શ્વનાથ સ્વામી ! આપે આત્મવીર્ય-ધ્યાનરૂપી તલવારની તેજ ધારાથી દુર્જય મોહરૂપી શત્રુનો ક્ષય કરી નાંખ્યો છે અને અચિંત્ય, અદ્ભુત, ત્રણે લોકના જીવોને પૂજ્ય એવું અરહંતપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ પણ આત્માનુભવનો જ મહિમા છે.

(૧૨) શ્રી કિષકોટી આચાર્ય કૃત ભગવતી આરાધનામાંથી:—

સંસર્જનાંશ્વરિસં, તદ્ વ ચિરિયં સમાધિયોગં ચ ।

તિથિદેશુષસંપન્નિચ, સન્ધુવરિહું કર્મ કુણદ ॥૧૯૯૭॥

જે સાધુ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, સમ્યક્તપ, સમ્યક્કીર્ત્ય અને આત્મ પરિણામની સ્થિરતારૂપ સમાધિયોગ એ બધાને મન, વચન અને કામના યોગની સ્થિરતાપૂર્વક આરાધે છે—પ્રાપ્ત હોય છે તે સર્વોપરી, ક્રિયા કરે છે.

જિદરાગો જિદદોસો, જિદિદિમો જિદમમો જિદકસામો ।

રદિઅરદિમોહમહુનો, જ્ઞાનોવગમો સદા હોદ ॥૧૭૯૮॥

જેણે રાગદ્વેષને છૂટ્યા છે, ઈદ્રિયોને વશ કરી છે—જે નિતેન્દ્રિય છે, નિર્ભય છે, કષાયોને છૂટે છે અને જે રતિ, અરતિ અને મોહને મંથન કરનાર છે તે સદા ધ્યાનમાં ઉપયુક્ત થઇ શકે છે.

અહ અહ ગિબ્બેદુલસમ—, લેરગ્ગદયાદમા પવદ્દતિ ।

તહ તહ અબ્માસયરં, ગિબ્બાળં હોદ પુરિસસ્ત ॥૧૮૬૨॥

જેમ જેમ નિર્વેદ—સંસાર પ્રતિ અરૂચિ, ધર્મ પ્રતિ રૂચિ ઉપશમ (કષાયની મંદતા) વૈરાગ્ય, દયા, ઈન્દ્રિય સંયમ, વર્ધમાન થાય છે તેમ તેમ તે પુરૂષને નિર્વાણ અતિ સમીપ—સન્મુખ આવે છે.

વયરં રવણેસુ જહા, ગોસીસં ચંદણં ચ ગંધેસુ ।

લેરુહિયં વ મળીણં, તહ જ્ઞાણં હોદ લલયસ્ત ॥૧૮૯૪॥

જેમ રત્નોમાં હીરો (વજ્રરત્ન) પ્રધાન છે, સુગંધી દ્રવ્યોમાં ગોશીર્ષ—ચંદન પ્રધાન છે, મણિઓમાં વૈદૂર્યમણિ પ્રધાન છે તેમ ક્ષપક—(સમાધિ—મરણને ઇચ્છનાર) સાધુને સર્વ વ્રતોમાં—તપમાં આત્મધ્યાન પ્રધાન છે.

જ્ઞાણં કસાયવાદે, નમ્મચરં મારુપ વ નમ્મહરં ।

જ્ઞાણં કસાયડળે છાહી છાહી ચ ડળહમ્મિ ॥૧૮૯૬॥

જેમ પ્રયજ્ઞ પવનની બાધા દૂર કરવા માટે અનેક ધરોમાં ગર્ભગૃહ (બોંયર) સમર્થ છે તેમ ક્ષાયરૂપી પ્રયજ્ઞ પવનની બાધાથી બચવા આત્મધ્યાનરૂપી ગર્ભગૃહ સમર્થ છે. જેમ ઉનાળાના તાપમાં છાયા શાંતિ આપે છે તેમ ક્ષાયના તાપમાં આત્મધ્યાનરૂપી છાયા શાંતિ આપે છે.

જ્ઞાણં કસાયજ્ઞાહે હોદિ વરદાહો વ દાહમ્મિ ।

જ્ઞાણં કસાયસોદે, અગ્ની અગ્ની વ સીદમ્મિ ॥૧૮૧૭॥

આત્મધ્યાન, ક્ષાયરૂપી દાહને શાંત કરનાર, ઉત્તમ સરોવર છે. આત્મધ્યાન ક્ષાયરૂપી ઠંડીને દૂર કરવાને શિયાળામાં અગ્નિ સમાન ઉપકારી છે.

જ્ઞાણં કસાયરોગે-, સુ હોદ વિજ્ઞો તિર્ગિહ્મો કુસલ્લો ।

રોગસુ જહા વિજ્ઞો, પુરિસસ્સ તિર્ગિહ્મો કુસલ્લો ॥૧૮૧૯॥

જેમ રોગ ઉત્પન્ન થતાં પ્રવીણુ વૈદ્ય રોગી મનુષ્યના રોગની ચિકિત્સા-દવા કરી રોગ દૂર કરે છે તેમ ક્ષાયરૂપી રોગને મટાડવાને આત્મધ્યાન પ્રવીણુ વૈદ્ય સમાન છે.

જ્ઞાણં કસાયપરચ્ચ-ક્રમય વલ્લવાહ્નહ્મો રાયા ।

પરચ્ચક્રમય વલ્લવા-હ્નહ્મો હોદ જહ રાયા ॥૧૮૨૦॥

જેમ પરચક્ર-પરરાજાના બચથી બલવાન વાહન ઉપર ચઢેલો રાજા પ્રજાની રક્ષા કરે છે તેમ ક્ષાયરૂપી પરચક્રના બચથી સમતા-ભાવરૂપી વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલ આત્મધ્યાનરૂપી રાજા જીવની રક્ષા કરે છે.

જ્ઞાણં વિસવલ્લુહાપ, ય હોદ અલ્લુહાદ અર્ણં વા ।

જ્ઞાણં વિસયતિસાપ, ઉદયં ઉદયં વ તણ્હાપ ॥૧૯૦૦॥

જેમ ક્ષુધાની વેદનાને અન્ન દૂર કરે છે, જેમ તૃષ્ણાને શીતલ જળ મટાડે છે તેમ વિષયરૂપી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાને મટાડવાને આત્મધ્યાન સમર્થ છે.

(૧૩) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી કૃત ઇષ્ટોપદેશમાંથી:—

સંયમ્ય કરણગ્રામમેકાગ્રત્સ્વેન ચેતસઃ ।

આત્માનમાત્મધ્યાન્યાયેવાત્મનૈવાત્મનિ સ્થિતં ॥૨૨॥

આત્મજ્ઞાની ધ્યાતાને ઉચિત છે કે ઇન્દ્રિયોના સમુદાયનો સંયમ કરી અને મનને એકાગ્ર કરી આત્મા જ દ્વારા આત્મામાં સ્થિત પોતાના આત્માને ધ્યાવે.

અભવશ્ચિત્તવિક્ષેપ એકાંતે તત્ત્વસંસ્થિતિઃ ।

અભ્યસ્યેદભિયોગેન યોગી તત્ત્વં નિજાત્મનઃ ॥૩૬॥

મનમાં વિક્ષેપ ન થાય એવા એકાંત સ્થળમાં ખેસી આત્મ-તત્ત્વનો યથાર્થ નિશ્ચય કરનાર યોગી યોગખળથી પોતાના આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે.

યથા યથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ ।

તથા તથા ન રોચંતે વિષયાઃ સુલભા અપિ ॥૩૭॥

જેમ જેમ ઉત્તમ આત્મતત્ત્વ યથાર્થપણે સ્વાનુભવમાં આવે છે તેમ તેમ સુલભ એવા ઇન્દ્રિયોના વિષયો પણ રૂચતા નથી.

નિશામયતિ નિઃશેષમિદ્રજાલોપમં જગત્ ।

સ્પૃહયત્યાત્મલાભાય ગત્વાન્યત્રાનુતપ્યતે ॥૩૯॥

ધ્યાન કરનાર ધ્યાતા સર્વ જગતને ઇદ્રજળના તમાસા સમાન જાણે છે, આત્માના અનુભવની જ કામના રાખે છે. જે આત્માનુભવથી ઉપયોગ બીજા વિષય પ્રત્યે જાય છે તો પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

બુદ્ધશ્ચાપિ હિ ન ભૂતે ગચ્છન્નપિ ન ગચ્છતિ ।

સ્થિરીકૃતાત્મતત્ત્વસ્તુ પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ॥૪૧॥

જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયા છે, તેમાં જ જેની રમણુતા રહ્યા કરે છે તે તે સ્વભાવમાં એટલા મગ્ન-લીન રહે છે કે બોલતા હોય છતાં જાણે બોલતા નથી, ચાલતા હોય છતાં ચાલતા નથી,

જોતા હોય છતાં જોતા નથી. તે આત્માનંદના જ પ્રેમી રહે છે, અન્ય કાર્યમાં મન લગાવતા નથી.

માનંદો નિર્વહત્યુષ્ઠં કર્મેધનમનારતં ।

ન ચાસૌ સ્થિતે યોગીર્બહિઃસેષ્વચેતનઃ ॥૪૮॥

યોગી આત્મધ્યાન ધ્યાવતાં એવા એકાગ્ર થઈ જાય છે કે શરીરને કોઈ બાહ્ય દુઃખ આવી પડે તોપણ એને ગણતા નથી, જરા પણ ખેદ કરતા નથી, પણ પરમાનંદનો અનુભવ કરે છે. આ સ્વાનુભવાનંદ-ધ્યાનાનંદની અગ્નિ નિરંતર પ્રજ્વલિત રહી બધા કર્મો રૂપી ઈંધનને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે.

(૧૪) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી રચિત સમાધિ શતકમાંથી:—

ત્યક્તૈવં બહિરાત્માનમન્તરાત્મવ્યવસ્થિતઃ ।

માવેયત્પરમાત્માનં સર્વસંકલ્પવર્જિતમ્ ॥૨૭॥

બહિરાત્મ બુદ્ધિને ત્યાગી, આત્મસ્વરૂપના સુનિશ્ચયરૂપ અંતરાત્મામાં સ્થિત થઈ સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત પરમાત્મ સ્વરૂપની ભાવના કરવી જોઈએ.

સોઽહમિત્યાત્તસંસ્કારસ્તસ્મિન્ભાવનયા પુનઃ ।

તત્રૈવ દૃઢસંસ્કારાલ્લુપ્તે હ્યાત્મનિ સ્થિતિમ્ ॥૨૮॥

“સોઽહ” (હું પરમાત્મ સ્વરૂપ છું) એ પદથી હું પરમાત્મ સ્વરૂપ છું એમ વારંવાર સંસ્કાર દૃઢ કરવાથી અને તે પરમાત્મ સ્વરૂપની આત્મામાં વારંવાર ભાવના કરવાથી તથા એ ભાવનાનો બહુ દૃઢ અભ્યાસ થવાથી યોગી આત્મસ્થિતિ-આત્મામાં તન્મયતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

યો ન વેત્તિ પરં દેહાદેવમાત્માનમવ્યયમ્ ।

જમતે સ ન નિર્વાણં તપ્ત્વાઽપિ પરમં તપઃ ॥૩૩॥

જે શરીરાદિ પર પદાર્થોથી આ અવિનાશી આત્માને બિન

નજીવતા નથી, અનુભવતા તથી તે તીવ્ર તપ તપે છતાં નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

આત્મવેદાન્તરજ્ઞાનજનિતાદ્વાર્વનર્ફતઃ ।

તપસા વુષ્કતં ઘોરં મુખાનોઽપિ ન ચિચતે ॥૩૪॥

ન્યારે યોગીને આત્મા અને દેહાદિ પર પદાર્થોના ભેદ વિદ્યા નથી આત્માનુભવના આનંદનો રસાસ્વાદ પ્રાપ્ત હોય છે ત્યારે કહીને ઘોર તપવડે પૂર્વનાં પાપ ભોગવી લેતાં છતાં કાંઈ પણ ખેદ થતો નથી.

રાગદ્વેષાદિકલોલૈરલોલં યન્મનોઞ્જલમ્ ।

સ પશ્યત્યાત્મનસ્તત્ત્વં સ તત્ત્વં નૈતરો જનઃ ॥૩૫॥

જેનું મનરૂપી જલ રાગદ્વેષાદિ રૂપી મોનાંથી ચંચલ નથી, તે આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવ તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે, તે આત્મારૂપ છે; અન્ય કોઈ મનુષ્ય આત્માનુભવ કરી શકતો નથી.

વ્યવહારે સુષુતો યઃ સ જાગર્ત્યાત્મગોચરે ।

જાગર્તિ વ્યવહારેઽસ્મિન્ સુષુત્તદ્વાત્મગોચરે ॥૩૬॥

જે લૌકિક વ્યવહારમાં સુતો છે તે આત્માનુભવમાં જાગે છે. જે આ લૌકિક વ્યવહારમાં જાગે છે તે આત્માનુભવમાં સુતો છે.

આત્માનમન્તરે રૂપા રૂપા વેદાદિકં બહિઃ ।

તયોરન્તરવિજ્ઞાનાદભ્યાસાદચ્યુતો ભવેત્ ॥૩૭॥

જે શરીરાદિ પદાર્થોને બાહ્ય જાણે છે, આત્માને અંતરમાં અવલોકે છે, તે બંનેના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણી આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરવાથી અચ્યુત-નિર્વાણને પામે છે.

યત્રેવાહિતઘ્નીઃ પુંસઃ શ્રદ્ધા તત્રૈવ જાયતે ।

યત્રૈવ જાયતે શ્રદ્ધા ચિત્તં તત્રૈવ લીયતે ॥૩૮॥

જે પદાર્થનો શુદ્ધિથી જીવ નિશ્ચય કરે છે તે પદાર્થમાં તેને

શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન હોય છે. જ્યાં શ્રદ્ધા ઉપજે છે ત્યાં મન લય પામે છે. શ્રદ્ધા જ બ્યાન-આત્મસ્થિતિનું બીજ છે.

મિત્રાત્માનુપાસ્યાત્મા પરો મયતિ તાદૃશઃ ।

વર્તિર્દીર્ઘ યયોપાસ્ય મિત્રા મયતિ તાદૃશી ॥૧૭૧

જો આત્મા પોતાનાથી ભિન્ન એવા અરિહંત, સિદ્ધાદિ શુદ્ધાત્માની ઉપાસના-બ્યાન કરે તો પણ તે દૃઢ અભ્યાસથી આત્માનુભવ પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધાત્મા થઈ જાય છે, જેમ દિવેટ પોતાનાથી ભિન્ન દીપકને અડવાથી સ્વયં દીપક થઈ જાય છે.

ઉપાસ્યાત્માનમેવાત્મા જાયતે પરમોડયવા ।

મયિત્વાડ્ઽત્માનમાત્મૈય જાયતેડ્ઽગ્નિર્યથા તઃ ॥૧૮॥

અથવા આ આત્મા પોતાના જ આત્માની ઉપાસના કરી પરમાત્મા થાય છે. જેમ વૃક્ષ પોતાની મેળે ધસાઈને પોતે અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે. આત્માનો અનુભવ ભિન્ન શુદ્ધાત્મા અને પોતાના શુદ્ધ આત્માની ઉપાસનાથી એમ બંને રીતે થઈ શકે છે.

(૧૫) શ્રી ગુણબદ્રાચાર્યના આત્માનુશાસનમાંથી:-

एकाकित्वप्रतिष्ठाः सकलमपि समुत्खृज्य सर्वे सहत्वात् ।

अन्याऽचिन्त्याः सहायं तनुमिव सहसालोच्य किञ्चित्सलजाः ।

सज्जीभूताः स्वकार्ये तदपगमविधिं बद्धपत्त्यङ्कुबन्धाः ।

ध्यायन्ति ध्वस्तमोहा गिरिगहनगुहा गुह्यगेहे नृसिंहाः ॥૨૫૮॥

મનુષ્યોમાં સિંહ સમાન-નૃસિંહ એવા સાધુ, જેને એકાંતમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા છે, જેણે સર્વ પરિગ્રહ-સંગનો ત્યાગ કર્યો છે, જે સર્વ પરિષદોને સહન કરનાર છે, જેનો મહિમા અચિંત્ય છે, ભ્રાંતિના કારણે જેને સહાયરૂપ જાણ્યા હતાં તેવાં આત્મસ્વભાવથી વિપરીત સરીરાદિની સહાયતાં લેતાં હવે જે લજ્જા પામે છે. જે સ્વકાર્ય-આત્મહિત કાર્યમાં પ્રયત્નવાન છે, જેને સરીર પુનઃ પ્રાપ્ત

ન થાય એવી ભાવના છે, જે પલ્લકાસનથી સ્થિત છે, જેણે મોહને હણી નાંખ્યો છે, જે પર્વતની ભયાનક ગુફા આદિ ગુપ્ત સ્થાનોમાં રહે છે, તે સાધુ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે.

મશેષમદ્વૈતમમોગ્યમોગ્યં નિહૃત્તિહૃત્યોઃ પરમાર્થકોટશામ ।

મમોગ્યમોગ્યાત્મવિકલ્પબુદ્ધ્યા નિહૃત્તિમભ્યસ્યતુ મોક્ષકાંક્ષો ॥૨૩૬॥

આ સર્વ જગત પરમાર્થ-મોક્ષ માર્ગની અપેક્ષાએ ભોગવવા યોગ્ય નથી; સંસાર માર્ગની પ્રવૃદ્ધિની અપેક્ષાએ ભોગવવા યોગ્ય છે. પરમાર્થ-મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે આ જગતની ભોગ્ય અને અભોગ્યની વિકલ્પ બુદ્ધિના ત્યાગનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. આ જગતને અભોગ્ય જ નહોતો કારણ કે આ સંસારના ભોગોમાં લિપ્ત થવાથી સંસાર વધે છે અને વૈરાગ્યભાવથી મોક્ષ થાય છે.

તાવદ્બુઃસામિતસાત્માડયઃપિણ્ડ इव सीदसि ।

निर्वासिनिर्बृताम्मोघौ यावत्त्वं न निमज्जसि ॥૨૩૭॥

ન્યાં સુધી નિર્વાણના આનંદરૂપી સમુદ્રમાં તું પોતાને મમ નહીં કરે ત્યાં સુધી હે ભવ્ય જીવ! તું લોખંડના ગરમ ગોળા સમાન આ સંસારનાં દુઃખોની અગ્નિથી સંતાપિત થઇને દુઃખ ભોગવી રહ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે આત્મધ્યાન આત્મરમણતાથી સર્વ સંતાપ મટી જાય છે.

યમનિયમનિતાન્તઃ શાન્તવાહ્યાન્તરાત્મા

પરિણમિતસમાધિઃ સર્વસત્વાનુકમ્પો ।

વિહિતહિતમિતાયી ક્લેશજાલં સમૂલં

દહતિ નિહૃત્તનિદ્રો નિશ્ચિતાધ્યાત્મસારઃ ॥૨૨૫॥

જે સાધુ યમનિયમમાં તત્પર છે, અંતરંગથી અને બાહ્યથી ઉપશાંત છે, પરપદાર્થોના મમત્વ રહિત છે, સમાધિ ભાવને પ્રાપ્ત છે, સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકમ્પાવાળા છે, શાસ્ત્રોક્ત હિતકારક અલ્પ મર્યાદિત આહાર કરે છે, નિદ્રાને જીતનાર છે, આત્મસ્વભાવનું રહસ્ય

જેણે નિશ્ચયપૂર્વક જાણ્યું છે તે આત્મરમણતારૂપ ધ્યાનની એકાગ્રતાથી સર્વ કલેશ-દુઃખોની જાળને ભૂળથી બાળી દે છે.

સમધિગતસમસ્તાઃ સર્વસાવધદુરાઃ

સ્વહિતનિહિતચિત્તાઃ શાંતસર્વપ્રચારાઃ ।

સ્વપરસફલજલ્પાઃ સર્વસંકલ્પમુક્તાઃ

કથમિદં ન વિમુક્તેર્ભાજનં તે વિમુક્તાઃ ॥૨૨૬॥

જેણે સર્વશાસ્ત્રોના રહસ્યને જાણ્યું છે, જે સર્વ પાપ વ્યાપારથી દૂર છે, જેણે આત્મ કલ્યાણમાં જ ચિત્તને લીન કર્યું છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જેણે શાંત કર્યા છે, જેની વાણી સ્વ અને પરને કલ્યાણકારી છે, જે સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પથી મુક્ત છે એવા વિરક્ત સાધુ મુક્તિના પાત્ર કેમ ના થાય ? અવશ્ય થશે.

હૃદયસરસિ યાવન્નિર્મલેષ્યત્યગાધે

વસતિ સ્થલુ કષાયગ્રાહચક્રં સમન્તાતઃ ।

શ્રયતિ ગુણગણોઽયં તન્ન તાવદ્વિશદ્ધૃં

સમદમયમશેષૈસ્તાન્ વિજેતું યતસ્વ ॥૨૨૭॥

હે ભવ્ય ! ત્યાં સુધી તારા નિર્મલ અને અગાધ હૃદયરૂપી સરોવરમાં કષાયરૂપી મગરઆદિ જલચરોનો સમૂહ વસે છે ત્યાં સુધી ગુણોનો સમૂહ નિઃશંકપણે તારામાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તેથી તું સમભાવ, ઇન્દ્રિય વિષયોનો સંયમ અને અહિંસાદિ મહાવ્રતો દ્વારા તે સર્વ કષાયોને છૂતવાનો પ્રયત્ન કર.

મુદુઃ પ્રસાર્ય સજ્ઞાનં પશ્યન્ ભાવાન્ યથાસ્થિતાન્ ।

પ્રીત્યપ્રીતી નિરાકૃત્ય ધ્યાયેદધ્યાત્મવિન્મુનિઃ ॥૨૭૭॥

આત્માને જાણનાર મુનિએ વારંવાર આત્મજ્ઞાનની ભાવના કરવી અને સમ્યક્જ્ઞાન વધારીને જગતના પદાર્થોને જેમ છે તેમ જાણીને તે સર્વથી રાગદ્વેષને ત્યાગીને આત્માનું જ ધ્યાન કરવું.

જ્ઞાનસ્વભાવઃ સ્વાદાત્મા સ્વમાત્માકાસિદ્યુક્તિઃ ।

તસ્માદચ્યુતિમાકાંક્ષન્ ભાવયેન્ જ્ઞાનમાત્રનામ્ ॥૧૭૪॥

આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવંત છે, તે જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રાપ્તિ તે અવિનાશી મુક્તિ છે. તેથી જે મુક્તિને ઇચ્છે છે તેણે આત્મજ્ઞાનની ભાવના કરવી જોઈએ.

જ્ઞાનં વચ્ચ પુરઃસરં સહજરો હૃડ્ગા તપઃ સંચલમ્

ચારિત્રં યિથિકા નિવેશનમૂવઃ સ્વર્ગા ગુણા રક્ષકાઃ ।

પંથાશ્ચ પ્રગુણં શમામ્બુવદુલઃ છાયા દયા ભાવના

યાનં તન્મુનિમાપયેદમિમતં સ્થાનં વિના વિપ્લવૈઃ ॥૧૨૫॥

જેને સમ્યગ્જ્ઞાન (સમ્યક્દર્શન સહિત ! આગળ ચાલનાર માર્ગદર્શક છે, લજ્જા, વિનય (મર્યાદાપૂર્વક વર્તન) જેની સાથે ચાલનાર સખી છે, તપ જેનું બાથું છે, સમ્યક્ ચારિત્ર જેની પાલખી છે, સ્વર્ગ જેનું વચમાં વિશ્રાંતિ સ્થાન છે, આત્મિક ગુણો જેના રક્ષક છે, શાંતિમય જલના છંટકાવથી શીતળ, વિશાળ જેનો માર્ગ છે, દયાની જેને છાયા છે, આત્મભાવના જેની ચાલ છે. આવો પરિવાર જે પ્રાપ્ત હોય તો તે કાઈપણ ઉપદ્રવ વિના મુનિને અભિષ્ઠ સ્થાને (મોક્ષે) લઈ જાય છે.

દયાદમત્યાગસમાધિસન્તતેઃ પયિ પ્રયાહિ પ્રગુણં પ્રયત્નવાન્ ।

નયત્યવશ્યં ઘચસામગોચરં વિકલ્પદૂરં પરમં કિમપ્યસૌ ॥૧૦૭॥

હે સાધુ ! તું દયા, સંયમ, ત્યાગ અને આત્મરમણતા સહિત મોક્ષ માર્ગમાં નિષ્કપટપણે પ્રયત્નશીલ થઈ પ્રયાણ કર. આ માર્ગ તને અવશ્ય વચનથી અગોચર, વિકલ્પ રહિત, ઉત્કૃષ્ટ એવા મોક્ષ પદમાં લઈ જશે.

(૧૬) શ્રી દેવસેનાચાર્ય કૃત તત્ત્વસારમાંથી:—

જં અવિયપ્યં તદ્ધં તં સારં મોક્ષકારણં તં ચ ।

તં જાઝ્ઞાન વિસુદ્ધં જ્ઞાયહ હોઝ્ઞાન જિમ્મંયો ॥૧॥

નિર્વિકલ્પ આત્મતત્ત્વ એ સારભૂત છે. મુક્તિનું કારણ છે તેને જાણીને અને નિર્ગ્રંથ થઈને તે વિશુદ્ધ નિર્મલ તત્ત્વનું ધ્યાન કર.

રાયાદિયા વિભાવા બહિરંતરહવિયપ્પ મુત્તુણં ।

પયગ્ગમણો જ્ઞાયહિ ધિરંજ્ઞણં ધિયઅપ્પાણં ॥૧૮॥

રાગદ્વેષ આદિ વિભાવ ભાવો તથા આશ્ચ અને અંતરના સર્વ મન, વચન અને કાયાના વિકલ્પોને ત્યાગી એકાગ્ર ચિત્ત થઈને તું તારા નિરંજન શુદ્ધ નિઝાત્માનું ધ્યાન કર.

જહ કુણહ કોવિ મેયં પાણિયદુદ્ધાણ તક્કજોપણ ।

પાણી વ તહા મેયં કરેહ વરક્ષાણજોપણ ॥૨૪॥

જ્ઞાણેણ કુણહ મેયં પુગ્ગલજીવાણ તહ ય કમ્માણં ।

વેસવ્વો ધિયઅપ્પા સિદ્ધસરુવ્વો પરો બંમો ॥૨૫॥

મલરહિમો ણાણમમો ધિવસહ સિદ્ધીય જારિસો સિદ્ધો ।

તારિસઓ દેહત્થો પરમો બંમો મુણેયવ્વો ॥૨૬॥

જેમ દ્રાઘ પોતાની તર્કબુદ્ધિથી પાણી અને દૂધ મળેલું હોવા છતાં પાણી અને દૂધને જુદાં જાણે છે તેવી રીતે જ્ઞાની ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ ભેદ વિજ્ઞાનના અળથી આત્માને અને શરીરાદિ પર પદાર્થોને જુદાં જાણે છે. આત્મધ્યાનના અળથી જીવ પુદ્ગલ, ને કર્મોના ભેદ પાડી નિજ આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ જે નિશ્ચયથી સિદ્ધસ્વરૂપ પરમબ્રહ્મ છે. જેવા કર્મભલથી મુક્ત, જ્ઞાન-મય સિદ્ધ ભગવાન સિદ્ધ ગતિમાં બિરાજે છે તેવો જ પરમબ્રહ્મ આત્મા આ શરીરમાં પણ બિરાજિત છે એમ જાણવું જોઈએ, અનુભવ કરવો જોઈએ.

રાયહોસાદીહિ ય ડહુલિજ્જહ જેવ જસ્સ મણસલિલં ।

સો ધિયતથ્થં પિચ્છહ ણહુ પિચ્છહ તસ્સ વિવરીમો ॥૪૦॥

સરસલિલે ધિરમૂળ દ્વીસહ ધિરુ ધિવડિયંપિ જહ રયણં ।

મણસલિલે ધિરમપ દ્વીસહ અપ્પા તહા વિમલે ॥૪૧॥

જેનું મનરૂપી જલ રાગાદિ વિભાવભાવોથી ચંચળ થતું નથી તે પોતાના આત્માના તત્ત્વને અનુભવ કરી શકે છે તેનાથી વિપરીત હોય તો કાષ્ઠ સ્વાનુભવ કરી શકતો નથી. જ્યારે સરોવરનું પાણી સ્થિર હોય છે ત્યારે તેમાં પડેલ રત્ન ચોખું જણાય છે-દેખાય છે તેમ નિર્ભજ મનરૂપી જલ જ્યારે સ્થિર હોય છે ત્યારે આત્માનું દર્શન તેમાં થાય છે.

इंसणणाणवरित्तं ओई नस्सेह निच्छयं भणियं ।

ओ वेयइ अप्पाणं सच्चेयणं सुद्धभावहं ॥૪૫॥

જે કાષ્ઠ શુદ્ધ ભાવમાં સ્થિર, ચેતન સ્વરૂપ પોતાના આત્માનો અનુભવ કરે છે તે યોગીને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાનચારિત્ર હોય છે એમ કહ્યું છે.

सयलवियप्पे थक्के उपज्जह कोवि सासथो भावो ।

जो अप्पणो सहावो मोक्खस्स य कारणं मोहु ॥૬૧॥

સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પ રોકાઈ જવાથી યોગીના અંતરમાં એક એવા શાશ્વત શુદ્ધભાવ પ્રગટે છે કે જે આત્માનો સ્વભાવ છે અને તે જ મોક્ષનું કારણ, મોક્ષ માર્ગ છે.

(૧૭) શ્રી યોગેન્દ્રાચાર્ય કૃત યોગસારમાંથી:—

जिण सुमिरहु जिण चिनवहु जिण झायहु सुमणेण ।

सो झाहंतह परमपद लब्धइ इक्खणेण ॥૧૯॥

શ્રી જિન-શુદ્ધાત્માનું સ્મરણ કરો, તે જિનનું જ ચિંતવન કરો. તે જિનનું જ શુદ્ધ મનપૂર્વક ધ્યાન કરો, તે જિન ભગવંતનું ધ્યાન કરવાથી એક ક્ષણમાં પરમપદ-મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.

जो निम्मल अप्पा मुणइ वयसंजमुसंजुचु ।

तउ लहु पावइ सिद्धसुहु इउ जिणणाहह वुचु ॥૩०॥

જે વ્રત અને યંચમથી યંચુક્ત થઈ નિર્ભજ શુદ્ધાત્માની ભાવના

ભાવ છે તે શીઘ્ર સિદ્ધિમુખને પામે છે એમ શ્રી જિનેશ્વર ભગ-
વાને કહ્યું છે.

એ પરમાત્મ વપશિ મુળી અપ્પા અપ્પુ મુળંતિ ।

કેવલજાણસરૂપ લિયદ તે સંસાર મુંચતિ ॥૬૨॥

જે મુનિ ગાગાદિ પરભાવોને ત્યાગી આત્માવડે આત્માને અનુ-
ભવ કરે છે તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપને પામી સંસારથી મુક્ત થાય છે.

જહ સલિલેજ ન લિપ્પિયદ કમલજિપસ કયા વિ ।

તહ કમ્મેજ ન લિપ્પિયદ જહ રહ અપ્પસઠાવિ ॥૬૧॥

જેમ કમળનાં પત્ર ક્યારે પણ પાણીથી લેપાતાં નથી તેમ
આત્મસ્વભાવમાં રમણ કરનાર આત્મા ક્યારે પણ કર્મોથી બંધાતો
નથી, લેપાતો નથી.

(૧૮) શ્રી નાગસેનાચાર્ય કૃત તત્ત્વાનુશાસનમાંથી:—

નિશ્ચયનયેન મણિતસ્ત્રિમિરેમિર્યઃ સમાહિતો મિશ્રુઃ ।

નાપાદત્તે કિંચિન્ન ચ મુશ્વતિ મોક્ષહેતુરસૌ ॥૩૧॥

યો મધ્યસ્થ પદ્યતિ જ્ઞાનાત્યાત્માનમાત્મનાત્મન્યાત્મા ।

દગધગમચ્ચરણરૂપસ્સ નિશ્ચયાન્મુક્તિહેતુરિતિ જિનોક્તિઃ ॥૩૨॥

નિશ્ચયનયથી જે લિશ્તુ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ રત્નત્રય
સહિત થઈ નથી કાંઈ ગ્રહણ કરતો કે નથી કાંઈ ત્યાગતો, પોતા-
નામાં જ પોતે લીન થાય છે તે જ મોક્ષનો હેતુ છે—મોક્ષમાર્ગ છે.
જે કાંઈ વીતરાગી-મધ્યસ્થ ઉદાસીન આત્મા આત્માને આત્માવડે
આત્મામાં જ દેખે છે, જાણે છે તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ
પરિણુમે છે તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે એમ જિનેશ્વરનું વચન છે.
આત્મધ્યાનથી વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત
થાય છે. તેથી બુદ્ધિમાન આત્માએ પ્રમાદ ત્યાગી હમેશાં આત્મ-
ધ્યાનનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે.

સ્વાત્માનં સ્વાત્મનિ સ્વેન ધ્યાયેત્સ્વસ્મે સ્વતો યતઃ ।

બદ્ધકારકમયસ્તસ્માદ્ધ્યાનમાત્મૈવ નિશ્ચયાન્ ॥૭૪॥

આત્મધ્યાની ધ્યાતા આત્મા પોતાના આત્માને પોતાના આત્મામાં પોતાના આત્માવડે પોતાના આત્માને માટે પોતાના આત્માથી ધ્યાવે છે. વસ્તુતઃ નિશ્ચયથી છ કારકમય આ આત્મા જ ધ્યાન સ્વરૂપ છે.

સંગત્યાગઃ કષાયાણાં નિગ્રહો વ્રતધારણં ।

મનોઽક્ષાણાં જયશ્ચેનિ સામગ્રી ધ્યાનજન્મને ॥૭૫॥

સર્વ યોગ પરિત્યાગ-અસંગપણું, કષાયોનો નિગ્રહ, વ્રત ધારવાં તથા મન અને ઈન્દ્રિયોનો જય એ ચાર વસ્તુ ધ્યાનની ઉત્તમ સામગ્રી છે.

સંચિતયજ્ઞનુપ્રેક્ષાઃ સ્વાધ્યાયે નિત્યમુદયતઃ ।

જયત્યેવ મનઃ સાધુરિન્દ્રિયાર્યપરાક્લમ્બુઃ ॥૭૬॥

જે સાધુ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી વિમુખ થઈ-વૈરાગ્યવંત થઈ અનુપ્રેક્ષાઓનું ચિંતવન કરતાં નિત્ય સ્વાધ્યાયમાં ઉદ્ધમિત રહે છે તે મનને જીતી લે છે.

સ્વાધ્યાયઃ પરમસ્તાવજ્જયઃ પંચનમસ્કૃતેઃ ।

પઠનં વા જિનેન્દ્રોક્તશાસ્ત્રસ્યૈકાગ્રચેતસા ॥૮૦॥

ઉત્તમ સ્વાધ્યાય એ પાંચ પરમેષ્ઠિ ભગવાનના નમસ્કાર મંત્રનો જાપ છે અથવા એકાગ્ર ચિત્તથી જિનેશ્વર કથિત શાસ્ત્રોનું વાંચન છે.

સ્વાધ્યાયાદ્ધ્યાનમધ્યાસ્તાં ધ્યાનાત્સ્વાધ્યાયમામનેત્ ।

ધ્યાનસ્વાધ્યાયસંપત્યા પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥૮૧॥

સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં ધ્યાન અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવો-સ્થિર થવું જોઈએ; ધ્યાનમાં સ્થિર ન રહેવાય તો સ્વાધ્યાયમાં મન લગાડવું. એમ ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયની પ્રાપ્તિથી જ પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશમાન થાય છે.

વિદ્યાસુઃ સ્વં પરં જ્ઞાત્વા શ્રદ્ધાય ચ યથાસ્થિતિં ।

વિદ્યાયાન્યદનર્થિત્વાત્ સ્વમેવાવૈતુ પશ્યતુ ॥૧૪૩॥

ધ્યાનના ઇચ્છક આત્મા, આત્મા અને પરનું જેમ છે તેમ
યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શ્રદ્ધા કરે. પછી પરને અકાર્યકારી જાણી ત્યાજે
અને એક પોતાને જ જાણે અને દેખે.

યથા નિર્વાતદેશસ્થઃ પ્રદીપો ન પ્રકંપતે ।

તથા સ્વરૂપનિષ્ઠોઽયં યોગી નૈકાઙ્ગમુજ્જ્વલતિ ॥૧૭૧॥

જેમ પવનરહિત સ્થાનમાં રહેલ દીવો ચંચલ થતો નથી તેમ
નિજાત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર-લીન યોગી એકાગ્રતાને જોડતા નથી.

પશ્યન્નાત્માનમૈકાગ્રચાત્ક્ષપયત્યાર્જિતાન્મલાન્ ।

નિરસ્તાહંમમીભાવઃ સંવૃણોત્યપ્યનાગતાન્ ॥૧૭૮॥

જે અહંકાર અને મમકાર ભાવનો ત્યાગ કરી એકાગ્ર મનથી
આત્માનો અનુભવ કરે છે તે આગામી કર્મોનો અંચર કરે છે અને
પૂર્વના અંચિત કર્મભલની નિર્જરા કરે છે.

યેન ભાવેન યદ્રૂપં ધ્યાયત્યાત્માનમાત્મવિત્ ।

તેન તન્મયતાં યાતિ સોપાધિઃ સ્ફટિકો યથા ॥૧૯૧॥

આત્મજ્ઞાની જે ભાવથી જે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે તે ભાવથી
તે સ્વરૂપમાં તે પ્રમાણે તન્મય થઈ જાય છે. જેમ સ્ફટિકમણિ પાસે
જે પ્રકારના રંગની ઉપાધિ હોય તે દ્વારા તે તન્મય થઈ જાય છે.

(૧૯) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત પુરૂષાર્થ સિદ્ધયુપાયમાંથી:—

વિપરીનાભિનિવેશં નિરસ્ય સમ્યગ્વ્યવસ્ય નિજતત્ત્વમ્ ।

યત્તસ્માદ્વિચ્છલનં સ પથ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયોઽયમ્ ॥૧૫॥

રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ વિપરીત અભિનિવેશને દૂર કરી તથા
સમ્યક્ પ્રકારે નિજતત્ત્વ-આત્માનો નિશ્ચય કરી પોતાના આત્મા-
માં જ સ્થિર થઈ-તેનામાંથી ચલાયમાન ન થવું તે જ મોક્ષ-પુરૂષા-
ર્થની સિદ્ધિનો ઉપાય છે.

વર્ણમાત્મવિનિશ્ચિતિરાત્મપરિજ્ઞાનમિષ્યતે બોધઃ ।

સ્થિતિરાત્મનિ ચારિત્ર કુત પતેભ્યો સર્વતિ કન્ધઃ ॥૨૧૬॥

પોતાના આત્મતત્ત્વનો દ્રઢ નિશ્ચય તે સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને પોતાના આત્મામાં જ સ્થિતિ તે સમ્ય-
કચારિત્ર છે. આનાથી બંધ કેમ થાય ? છટાય જ.

(૨૦) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત તત્ત્વાર્થસારમાંથી:—

મચ્યતિ સ્વસ્વરૂપં યો જાનાતિ ચ ચરત્યપિ ।

વર્ણનજ્ઞાનચારિત્રત્રયમાત્મૈવ સ સ્મૃતઃ ॥૮॥

જે પોતાના આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધા કરે છે, જાણે છે અને અનુ-
ભવ કરે છે તે આત્માને દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ આત્મા કહ્યો છે.

(૨૧) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત સમયસાર કલશમાંથી:—

ઉદયતિ ન નયગ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણં

કચિદપિ ચ ન વિશ્વો યાતિ નિક્ષેપચક્રં ।

કિમપરમભિદ્ધમો હાસિ સર્વકષેડસ્મિ-

અનુભવમુપયાતે માનિ ન દ્વૈતમેવ ॥ગા. ૧ અ. ૧॥

સર્વ તેજોને મંદ કરનાર આત્માની જ્યોતિનો અનુભવ જનમૂલ
થાય છે ત્યારે નયોની લક્ષ્મી ઉદયમાં આવતી નથી. પ્રમાણોના
વિકલ્પ અસ્ત થઈ જાય છે અને નિક્ષેપોનો સમૂહ પણ ક્યાં ચાલ્યો
જાય છે તે હું જાણતો નથી. અધિક શું કહેવું ? આત્માનંદ સિવાય
અન્ય કંઈ પ્રકાશતું નથી.

મૂતં માંતમમૂતમેવ રમસ્મન્નિમિચ બંધં સુધી-

વૈયન્તઃ કિંઠ કોડપ્યહો કલયતિ વ્યાહત્ય મોહં હઠાદ ।

આત્માત્માનુભવકગમ્યમહિમા વ્યકોડયમાસ્તે મુખં

કિત્યં કર્મકલંકપંકવિકલો દેવઃ સ્વયં શાશ્વતઃ ॥ગા. ૧૨ અ. ૧॥

જ્યારે કોઈ ભેદ જ્ઞાની મહાત્મા પોતાના આત્માથી જૂત બાંધે અને વર્તમાન કર્મબંધ અને રાગાદિ બાવબંધને બિન કરી અને બાળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરી મોહને દૂર કરી અંતરંગમાં જીએ છે ત્યારે તેને જે આત્મદેવ પ્રગટ છે, નિશ્ચય છે, કર્મ કલંકરૂપી કાલવંશી સદા રહિત છે, અવિનાશી છે અને જેનો મહિમા આત્માનુભવથી જણાય છે, તે સ્વાત્મદેવ સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે છે.

કથમપિ સમુપાસત્રિત્વમપ્યેકતાયા

અપતિતમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્ધચ્છદચ્છમ્ ।

સતતમનુભવામોઽનંતચૈતન્યચિહ્નમ્

ન સ્થલુ ન સ્થલુ યસ્માદન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ॥ગા. ૨૦ અ. ૧॥

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્ર એ ત્રણ રત્નોની અપેક્ષાએ ત્રણપણું હોવા છતાં જે આત્મજ્યોતિ પોતાના એક સ્વભાવથી નિશ્ચય છે, શુદ્ધરૂપ પ્રકાશમાન છે, અનંત ચૈતન્યના ચિન્હવંત છે તેનો હું નિરંતર અનુભવ કરું છું. શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ મારો સ્વભાવ છે અને તે સ્વાનુભવ સિવાય પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

ત્યજતુ જગદીદાનીં મોહમાજન્મલીદં

રસયતુ રસિકાનાં રોચનં જ્ઞાનમુદયત્ ।

इह कथमपि नात्माऽनात्मना साकमेकः

किल कलयति काले कापि तादात्म्यवृत्तिम् ॥૨૨-૧॥

હે જગતના જીવો ! અનાદિ કાળથી તમારી સાથે રહેલ મોહને હવે તો ત્યાગો, અને આત્મરસિક મહાત્માઓને પ્રિય એવા આત્માના પ્રગટ શુદ્ધ જ્ઞાનનો આસ્વાદ લો કારણ કે આ આત્મા હમારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારે અનાત્માની સાથે એકલાવને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

अयि कथमपि मृत्वा तत्त्वकीर्तुहली स-

जनुभव भवमूर्तेः पार्श्ववर्ती मुहूर्तम् ।

પૃથગથ ચિલસંતં સ્વં સમાલોક્ય યેન

ત્યજસિ જગિતિ મૂર્ત્યા સાકમેકત્વમોહં ॥૨૩-૧॥

હે ભાઈ! કાષ્ઠપણ પ્રકારે-મરી જઈને (મરણીઓ થઈને)
પણ આત્મતત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ પ્રેમી થા અને આ શરીરાદિ સર્વ મૂર્તિક
પદાર્થોનો એ ઘડી માટે નિકટવર્તી પાડોશી થઈ જ-તેને પોતાનાથી
ભિન્ન જાણુ અને આત્માનો અનુભવ કર; જેથી તું પોતાના આત્માને
સ્વસ્વરૂપમાં વિદ્યાસ કરતો પરદ્રવ્યથી ભિન્ન અવલોકી આ શરીરાદિ
મૂર્તિક પદાર્થોની સાથેનો એકત્વપણાનો મોહ શીઘ્ર ઠોડી દર્શ.

વિરમ કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન

સ્વયમપિ નિમૃતઃ સન્ પદ્ય વળ્માસમેકં ।

હૃદયસરસિ પુંસઃ પુદ્ગલાદ્વિજ્ઞવામ્નો

નનુ કિમનુપલબ્ધિર્ભાતિ કિં ચોપલબ્ધિઃ ॥૨૪-૧॥

હે ભવ્ય ! આ અર્થે અન્ય કાલાહલ કરવાથી શું લાલ ? તેનાથી
તું વિરામ પામ. અને તું પોતે છ માસ સુધી તો એક ચૈતન્યમાત્ર
વસ્તુ આત્મ તત્ત્વનું નિશ્ચિત થઈ મનન કર. તો તેથી તારા હૃદયરૂપી
સરોવરમાં પુર્ણ થઈ ભિન્ન જ્યોતિર્વત આત્મારામની શું પ્રાપ્તિ થશે
નહિ ? અવશ્ય થશે.

નિજમહિમરતાનાં મેદવિજ્ઞાનશક્ત્યા

મવતિ નિયનમેષાં શુદ્ધતત્ત્વોપલમ્ભઃ ।

અચ્ચલિતમશ્ચિલાન્યદ્રવ્યદુરેસ્થિતાનાં

મવતિ સતિ ચ તસ્મિન્નક્ષયઃ કર્મમોક્ષઃ ॥૪-૫॥

મેદવિજ્ઞાનની શક્તિથી નિજાત્મની મહિમામાં રક્ત આત્માને
શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય છે. સર્વ અન્ય પદાર્થોથી હમેશાં
દૂર રહેનાર મહાત્માઓને જ સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ કર્મોથી મુક્તિ
પ્રાપ્ત હોય છે, જેનો ક્યારેય પણ ક્ષય-અંત થતા નથી.

આસંસારાત્પ્રતિપદમમો રાગિણો નિત્યમત્તા:

સુતા યસ્મિન્નપદમપદં તદ્વિ બુધ્યધ્વમંધા: ।

પતૈતૈત: પદમિદમિદં યન્ન ચૈતન્યધાતુ:

શુદ્ધ: શુદ્ધ: સ્વરસભરત: સ્થાયિભાવત્વમેતિ ॥૬-૬॥

હે અન્ધ પુરૂષો ! અનાદિ, મંસારથી પ્રત્યેક શરીરમાં રાગી અને ઉન્મત્ત થઈ જે પદમાં નિદ્રાધીન થઈ રહ્યા છે તે પદ તમારું નથી, તે તમારું પદ નથી, એ યથાર્થ રીતે સમજો. અહીં આવો, અહીં આવો, તમારું પદ તો તે છે કે જ્યાં ચૈતન્ય ધાતુમય આત્મા દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ મંતેથી રહિત શુદ્ધ પોતાના આત્મિક રસથી પૂર્ણ સદા સ્થાયિભાવને પ્રાપ્ત કરે છે.

સિદ્ધાન્તોઽયમુદાત્તચિત્તચરિતૈર્મોક્ષાર્થિભિઃ સેવ્યતાં

શુદ્ધં ચિન્મયમેકમેવ પરમં જ્યોતિઃ સદૈવાસ્મ્યહમ્ ।

પતે યે તુ સમુલ્લસન્તિ વિવિધા ભાવાઃ પૃથગ્લક્ષણા-

સ્નેઽહં નાસ્મિ યનોઽન્ન તે મમ પરદ્રવ્યં સમગ્રા અપિ

॥ગા. ૬ અ. ૮ ॥૧૮૫॥

ઉત્તમવલ્લ દ્રઢ ચિત્તથી ચારિત્ર ધારણ કરનાર મોક્ષાર્થી મહા-ત્માઓએ આ સિદ્ધાંતનું સેવન કરવું જોઈએ કે હું તો સર્વદા એક શુદ્ધ ચૈતન્ય માત્ર જ્યોતિષ છું અને જેટલા નાના પ્રકારના બિન્ન લક્ષણવંત રાગાદિ ભાવ પ્રતિભાસે છે તે રૂપ હું નથી તે મારા નથી કારણકે તે સર્વ પરદ્રવ્ય છે.

સમસ્તમિત્યેવમપાસ્ય કર્મ ત્રૈકાલિકઃ શુદ્ધનયાવલમ્બી ।

ચિલીનમોહો રહિતો વિકારૈશ્ચિન્માત્રમાત્માનમથાઽવલંબે

॥ગા. ૩૬ અ. ૧॥૨૨૧॥

હું શુદ્ધ નિશ્ચયનું અવલંબન લઈ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળ મૂળંધીના સર્વ કર્મેની ત્યાગ કરી મોહ (મિથ્યાત્વ) રહિત થઈ નિર્વિકાર ચૈતન્ય માત્ર આત્માનું જ અવલંબન ગ્રહું છું.

एको मोक्षवयो य एष नियमो दृग्गतिवृत्तात्मक
स्त्रैव स्थितिमेति यस्मिन्निशं ध्यायेच्च तं वेत्ति ।
तस्मिन्नेव निरंतरं विहरति द्रव्यांतराण्यस्पृशन्
सोऽवश्यं समयस्य सारमच्चिरान्न्योदयं विवति ॥गा. ४७

અ. ૧ ॥૨૪૦॥

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આજ એક મોક્ષ માર્ગ છે. જે કોઈ નિશ્ચિન તેમાં જ સ્થિત થાય છે. તેનુંજ મનન કરે છે, તેનોજ અનુભવ કરે છે, તેમાંજ નિરંતર વિચરે છે અને અન્ય દ્રવ્યોનો સ્પર્શ પણ નથી કરતા તે નિત્ય ઉદયરૂપ શુદ્ધ આત્માને શીઘ્રપણે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

ये ज्ञानमात्रनिजभावमयीमकंपां

भूर्મि श्रयन्ति कथमप्यपनीतमोहाः ।

ते साधकत्वमधिगम्य भवन्ति सिद्धाः

मूढास्त्वમૂમનુપલभ्य परिभ્રમેति ॥૨૦ પરિશિષ્ટ ॥૨૬૬॥

જે મહાત્મા કોઈપણ પ્રકારે મોહને દૂર કરી આ નિશ્ચય જ્ઞાન માત્ર આત્મિકલાવની ભૂમિકાનો આશ્રય લે છે તે મોક્ષના સાધક-પણાને પામી સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાની આ આત્મલાવ ભૂમિકાને નહિ પામવાથી મંસારમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

(૨૨) श्री अभिनगतिआचार्यना सामायिक पाठमांथी—

न सन्ति बाह्या मम केचनार्था, भवामि तेषां न कदाचताहम् ।

इत्थं विनिश्चिन्य विमुच्य बाह्यां, स्वस्थः सदा त्वं भव भद्र

मुक्तये ॥૨૪॥

મારા આત્માથી બાહ્ય-અન્ય જે કોઈ પદાર્થો છે તે મારા નથી, કે હું ક્યારેય પણ તેમનો નથી. એવો નિશ્ચય કરી સર્વ બાહ્ય પદાર્થોનો મોહ ત્યાગી હે ભદ્ર જન્ય જીવ ! તું તારા આત્મામાં સદા સ્થિત થા, તેથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થશે.

આત્માનમાત્મન્યલોક્યમાનસ્ત્વં દર્શનજ્ઞાનમયો વિશુદ્ધઃ ।

પ્રકાશચિત્તઃ સલુ યત્ર તત્ર સ્થિતોપિ સાચુર્લમતે સમાગ્રિમ્

॥૨૫॥

હે ભવ્ય! તું તારા આત્મામાં જ આત્માને નિહાળતાં દર્શન જ્ઞાનમય વિશુદ્ધ એકાગ્રચિત્તવાળો થઈ જા, કારણ કે જે સાધુ નિજાત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિત થાય છે તે જ ગમે તે સ્થળે આત્મસમાધિને પામે છે.

સર્વે નિરાકૃત્ય વિકલ્પજાલં મંસારકાંતારનિપાતહેતુમ્ ।

વિવિક્તમાત્માનમવેક્ષ્યમાણો નિહીયસે ત્વં પરમાત્મતત્ત્વે ॥૨૬॥

મંસારવનમાં રખડાવનાર સર્વ રાગાદિ વિકલ્પબળને દૂર કરી જે તું સર્વથી ભિન્ન એવા શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે તો તું અવશ્ય પરમાત્મ તત્ત્વમાં લીનતા પ્રાપ્ત કરશે.

(૨૬) શ્રી અભિતગતિકૃત તત્ત્વભાવનામાંથી—

યેષાં કાનનમાલયં શશચરો દીપસ્તમ'હેદકઃ ।

મૈદ્યં મોજનમુત્તમં વસુમતી શય્યા દિશસ્ત્વમ્બરમ્ ॥

સંતોષામૃતપાનપુષ્પવપુષો નિર્ઘૂય કર્માણિ તે ।

ઘન્યા યાંતિ નિવાસમસ્તધિપદં દીનૈર્દુરાપં પૈઃ ॥૨૭॥

જે મહાત્માઓનું ઘર તો વન છે, અંધકારનાશક દીપક તો ચંદ્રમા છે, ઉત્તમ ભોજન તો ભિક્ષા છે, શય્યા તો પૃથ્વી છે, દેશ દિશાઓ તો વસ્ત્ર છે, સંતોષરૂપી અમૃતના પોષણથી જેનું શરીર પુષ્ટ છે તે ધન્ય પુરુષો કર્મેના ક્ષય કરી દુઃખરહિત અને અન્ય દીન પુરુષોને અપ્રાપ્ય એવા મોક્ષસ્થાનને પામે છે.

અભ્યસ્તાક્ષકપાયવૈરિવિજયા વિધ્વસ્તલોકક્રિયાઃ ।

પ્રાણાશ્વંતરસંગમાંશવિમુક્તાઃ કૃત્વાત્મવદ્યં મનઃ ॥

જો એવું અભ્યસોગવૈરવિજયં વૈરાગ્યમભ્યાસતે ।

તે ગચ્છન્તિ શિવાલયં વિકલિષ્ઠા શુભા સ્વપ્નાધિ શુભાઃ ॥૨૮॥

જે મહાત્માઓએ ઇન્દ્રિયવિષય અને ક્ષાયરૂપી વૈરીઓને જીતવાનો અભ્યાસ કર્યો છે, લૌકિક વ્યવહાર દૂર કર્યો છે, જે બાહ્ય તેમ અભ્યંતર પરિગ્રહના અંશમાત્રથી પણ વિમુખ છે, જેમણે પોતાનું મન પોતાને વશ કર્યું છે, જે મંસાર, શરીર અને ભોગ સંબંધિ ઉત્તમ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયા છે તે જ્ઞાની મહાત્માઓ આત્મસમાધિ-લીનતાનો અનુભવ કરી શરીરાદિ કર્મથી રહિત થઈ મોક્ષસ્થાનમાં જાય છે.

શૂરોઽહં શુભધીરહં પદુરહં સર્વાધિકશ્રીરહં ।

માન્યોઽહં ગુણવાનહં વિભુરહં પુંસામહં ચાગ્રણીઃ ॥

इत्यात्मज्ञपहाय दुष्कृतकरीं त्वं सर्वथा कल्पनाम् ।

शश्वद्ध्याय तदात्मतत्त्वममलं नैश्रेयसी श्रीयतः ॥६२॥

હે આત્મન ! હું શૂરવીર છું, હું સુમતિવંત છું, હું ચતુર છું, હું સર્વથી અધિક ધનવાન છું, હું માનનીય છું, હું ગુણવાન છું, હું સમર્થ છું, હું પુરુષોમાં પ્રધાન છું એ પ્રકારની પાપબંધ કરનારી કલ્પનાઓને સર્વથા ત્યાગી તું નિર્મલ આત્મસ્વભાવનું ધ્યાન કર. જેથી નિર્વાણ લક્ષ્મી તને પ્રાપ્ત થાય.

लब्ध्वा दुर्लभमेदयोः सपदि ये देहात्मनोरंतरम् ।

दग्ध्वा ध्यानहुताशनेन मुनयः शुद्धेन कर्मधनम् ॥

लोकालोकबिलोकिलोकनयना भूत्वा द्विलोकार्चिताः ।

पंथानं कथयन्ति सिद्धिबसतेस्ते संतु नः सिद्धये ॥९४॥

જે મુનિ દુર્લભતાથી પમાય એવા શરીર અને આત્માના ભેદને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરી, શુદ્ધ ધ્યાનરૂપી અગ્નિથી કર્મરૂપી ઇંધનને બાળી, લોક અને અલોકને દંખનાર કેવળ જ્ઞાનરૂપી નેત્રને પામે છે તથા આ લોક અને પરલોકના પૂજ્ય થાય છે, તે મહાન્ પરમાત્મા મોક્ષરૂપી નિવાસનો માર્ગ ઉપદેશ છે. તે હમારી સિદ્ધિને માટે થાઓ !

(૨૪) શ્રી પદ્મનિધિમુનિકૃત ધર્મોપદેશામૃતમાંથી :—

વચનવિરચિતૈવોત્પદ્યતે મેદબુદ્ધિ-

દગવગમચરિત્રાણ્યાત્મનઃ સ્વં સ્વરૂપમ્ ।

અનુપચરિતમેતદ્દેતનૈકસ્વભાવં

બ્રજતિ વિષયમાર્થં યોગિનાં યોગદૃષ્ટે ॥૭૯॥

સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનચારિત્ર એવી ભેદરૂપ મોક્ષમાર્ગની બુદ્ધિ વચ-
નોથી રચેલી છે, વાસ્તવમાં આ રત્નત્રય આત્માનો સ્વસ્વભાવ છે.
યોગીઓ યોગદ્રષ્ટિદ્વારા આ ચેતનમય એક સ્વસ્વભાવનો અનુભવ કરે છે.

(૨૫) શ્રી પદ્મનંદમુનિરચિત એકત્વસમીતિમાંથી :—

દર્શનં નિશ્ચયઃ પુંસિ બોધસ્તદ્બોધ દૃષ્યતે ।

સ્થિતિરત્રૈવ ચારિત્રમિતિયોગઃ શિવાશ્રયઃ ॥૧૪॥

શુદ્ધાત્માનો નિશ્ચય તે સમ્યગ્દર્શન છે, શુદ્ધાત્માનું જ્ઞાન તે
સમ્યગ્જ્ઞાન છે, શુદ્ધાત્મામાં સ્થિતિ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે તે ત્રણેનાં
અભેદ રૂપ પરિણામ—એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે.

एकमेव हि चैतन्यं शुद्धनिश्चयतोऽयथा ।

कोऽवकाशो विकल्पानां तत्रास्त्रण्डैकवस्तुनि ॥૧૫॥

અથવા શુદ્ધનિશ્ચયનયથી એક ચૈતન્ય એજ મોક્ષમાર્ગ છે.
અખંડ વસ્તુ આત્મામાં ભેદરૂપ વિકલ્પોને અવકાશ ક્યાં છે ?

साम्यमेकं परं कार्यं साम्यं तत्त्वं परं स्मृतम् ।

સામ્યં સર્વોપદેશાનામુપદેશો વિમુક્તયે ॥૬૬॥

ઉત્તમ સમતા એજ એક ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય છે. ઉત્તમ સમતા એજ
એક ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ કહ્યું છે. ઉત્તમ સમતા એજ સર્વ ઉપદેશોમાં
સારરૂપ ઉપદેશ મોક્ષને માટે પ્રરૂપેલો છે.

साम्यं सद्बोधनिर्माणं शाश्वदानन्दमन्दिरम् ।

સામ્યં શુદ્ધાત્મનોરુપં દ્વારં મોક્ષૈકસંગ્રામઃ ॥૬૭॥

સમતાભાવ એજ સમ્યગ્જ્ઞાનનું નિર્માણ કરનાર છે. સમતાભાવ

જાન્યત આત્માનંદનું ધામ છે. સમતાભાવ શુદ્ધાત્માના સ્વભાવ છે. સમતાભાવ મોક્ષધામનું એક દ્વાર છે.

સામ્યં નિદ્દશેષશાસ્ત્રાણાં સારમાહુર્વિપાક્ષિતઃ ।

સામ્યં કર્મમહાદાઘવાહે દાવાનલાયતે ॥૬૮॥

સમતાભાવ સર્વ શાસ્ત્રોનું સ્વરૂપ છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. સમતાભાવ કર્મરૂપી મોટા વૃક્ષને બાળનાર દાવાનલ છે. આ સમતાભાવ આત્મધ્યાનથી પ્રગટ છે.

હેયશ્ચ કર્મરાગાદિ તત્કાર્યશ્ચ વિવેકિનઃ ।

ઉપાદેયં પરંજ્યોતિરુપયોગૈકલક્ષણમ્ ॥૭૫॥

રાગાદિ ઉપબળવનાર કર્મ તથા રાગાદિભાવ જે તેનાં કાર્યો છે એ સર્વ જ્ઞાનીએ ત્યાગવા યોગ્ય છે. માત્ર એક ઉપયોગ લક્ષણે સ્ફુરિત પરમ ચૈતન્ય ન્યોતિમય આત્મા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

(૨૬) શ્રી પદ્મનાભમુનિકૃત સદ્બોધ ચંદ્રોદયમાંથી :—

તત્ત્વમાત્મગતમેવ નિશ્ચિતં યોડન્યદેશનિહિનં સમીક્ષતે ।

વસ્તુ મુષ્ટિવિદ્યુતં પ્રયત્નતઃ કાનમે મૃગયતે સ મૂઢધ્વીઃ ॥૯૧॥

આત્મતત્ત્વ નિશ્ચયથી આત્મામાં જ છે. જેમ મૂઢબુદ્ધિવાળો પુરૂષ પોતાની મુઠીમાં રાખેલી વસ્તુ પ્રયત્નપૂર્વક વનમાં શોધે છે તેમ આત્મતત્ત્વને અન્ય બાહ્યસ્થાનમાં શોધનાર તેવો મૂઢ છે.

સંવિશુદ્ધપરમાત્મભાવના સંવિશુદ્ધપદકારણં ભવેત્ ।

સેતરેતરકૃતે સુવર્ણતો લોહતશ્ચ વિકૃત્તા તદાશ્રિતે ॥૨૦॥

સમ્યક્પ્રકારે વિશુદ્ધ પરમાત્માની ભાવના સમ્યક્ શુદ્ધપદનું કારણ થાય છે. અશુદ્ધ આત્માની ભાવના અશુદ્ધપદનું કારણ થાય છે. જેમ સોનામાંથી સોનાનું પાત્ર બને છે અને લોખંડમાંથી લોખંડનું પાત્ર બને છે.

બોધરૂપમશ્વિલૈરુપાધિમિર્વર્જિતં કિમપિ ચત્તદેવ નઃ ।

નાન્યદલ્પમપિ તત્ત્વમીદ્રશં મોક્ષહેતુરિતિ યોગનિશ્ચયઃ ॥૨૫॥

સર્વ રાગાદિ ઉપાધિથી રહિત જે એક જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વ છે તે અમારૂં તત્ત્વ છે. અન્ય કોઈ લેશ પણ અમારૂં તત્ત્વ નથી એવો યોગીઓનો નિશ્ચય મોક્ષનું કારણ છે.

નિશ્ચયાવગમનસ્થિતિત્રયં રત્નસંઘિતિરિયં પરાત્મનિ ।

યોગદૃષ્ટિવિષયોભવન્નસૌ નિશ્ચયેન પુનરેક एव हि ॥૩૦॥

પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ ત્રણે રત્નોનો મંત્રય છે. પણ નિશ્ચયથી યોગીઓની યોગદૃષ્ટિનો વિષયભૂત આત્મા એકજ છે.

સત્સમાધિશશલાઽહ્નનોદયાદુલ્લસત્યમલબોધવારિધિઃ ।

યોગિનોઽણુસદૃશં વિભાવ્યતે યત્ર મમ્મમલ્લિલં ચરાચરમ્ ॥૩૧॥

આત્મધ્યાનરૂપી ચંદ્રમાના ઉદયથી નિર્મળ જ્ઞાનરૂપી સમુદ્ર ઉત્થસે છે; તે જ્ઞાન સમુદ્રમાં યોગીને આ ચરાચરરૂપ સર્વ જગત સમાપ્ત ગયેલા એક અણુ જેટલું દેખાય છે—પ્રતિભાસે છે. શુદ્ધ જ્ઞાનમાં એવી શક્તિ છે કે જેમાં આવા અનંતલોક હોય તોપણ દેખાય.

જલ્પિતેન બહુના ।કમાશ્રયેદ્ બુદ્ધિમાનમલયોગસિદ્ધયે ।

સામ્યમેવ સકલૈરુપાધિભિઃ કર્મજાલજનિતૈર્વિવર્જિતમ્ ॥૩૨॥

વધારે શું કહેવું ? નિર્દોષ ધ્યાનયોગની સિદ્ધિને માટે બુદ્ધિમાનને યોગ્ય છે કે સર્વ કર્મજાળથી ઉત્પન્ન રાગાદિ ઉપાધિઓથી રહિત સમતાભાવનો આશ્રય કરે. અંગીકાર કરે.

(૨૮) શ્રી પદ્મનંદિમુનિકૃત નિશ્ચયપંચાશતમાંથી :—

સમ્યક્સુખબોધદૃશાં ત્રિતયમસ્ત્વજં પરાત્મનોરૂપમ્ ।

તત્તત્ર તત્પરો યઃ સ एव તલ્લુબ્ધિકૃતકૃત્યઃ ॥૩૩॥

સમ્યક્સુખ, જ્ઞાન અને દર્શન એ ત્રણેય અખંડ પરમાત્માના સ્વભાવ છે. તેથી જે કોઈ પરમાત્મામાં લીન છે તે સત્ય સુખ જ્ઞાન અને દર્શનને પામી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે.

હિંસોઝ્જિત પકાકો સર્વોપદ્રવસહો વનસ્યોઽપિ ।

તદરિચ નરો ન સિધ્યતિ સમ્યગ્બોધાદતે જાતુ ॥૧૬॥

જો સમ્યક્જ્ઞાન ન હોય તો મનુષ્ય કદાપિ મોક્ષને સાધી શકતો નથી. જોષ્યે તો એ હિંસારહિત થઈ એકાકી સર્વ ઉપદ્રવને સહન કરતો વનમાં વૃક્ષસમાન ઉભો રહેને ?

(૨૮) શ્રી કુલબદ્રાચાર્યકૃત સારસમુચ્ચયમાંથી :—

સંગાદિરહિતા ધીરા રાગાદિમલવર્જિતાઃ ।

શાન્તા દાન્તાસ્તપોમૂષા મુક્તિકાંક્ષણતત્પરાઃ ॥૧૯॥

મનોવાક્રાયયોગેષુઃ પ્રણિધાનપરાયણાઃ ।

વૃત્તાદથા ધ્યાનસમ્પન્નાસ્તે પાત્રં કરુણાપરાઃ ॥૧૯૭॥

જે પરિબ્રહ્મદિથી રહિત છે, ધીર છે, રાગદ્વેષાદિ કર્મભગથી રહિત છે, શાંત-ક્રાયાથી રહિત છે, દાંત-દંદ્રિયવિજ્યથી છે, તપસ્વી છે, મુક્તિની ઇચ્છામાં તત્પર છે, મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે યોગને વશ કર્યા છે, ચારિત્રવાન છે, દયાવંત છે તે ધ્યાનયુક્ત ઉત્તમપાત્ર મુનિ છે.

આર્તરૌદ્રપરિત્યાગાદ્ ધર્મશુક્લમમાશ્રયાત્ ।

જીવઃ પ્રાપ્નોતિ નિર્વાણમનન્તસુખમચ્યુતં ॥૨૨૬॥

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનના ત્યાગથી અને ધર્મધ્યાનને શુક્લધ્યાનને અંગીકૃત કરવાથી જીવ અતંત સુખમય અવિનાશી નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે.

આત્મા વૈ સુમહત્તીર્થં યદાસૌ પ્રશમે સ્થિતઃ ।

યદાસૌ પ્રશમો નાસ્તિ તતસ્તીર્થનિરર્થકમ્ ॥૩૧૧॥

શીલવ્રતજલે સ્નાતું શુદ્ધિરસ્ય શરીરિણઃ ।

ન તુ સ્નાતસ્ય તીર્થેષુ સર્વેષ્વપિ મહોતલે ॥૩૧૨॥

રાગાદિવર્જિતં સ્નાનં યે કુર્વન્તિ દયાપરાઃ ।

તેષાં નિર્મલતા ધોગૈર્ન ચ સ્નાતસ્ય ગણિતા ॥૩૧૩॥

આત્માનં સ્નાપયેન્નિત્યં જ્ઞાનનીરેણ ચારુણા ।

યેન નિર્મલતાં યાતિ જીવો જન્માન્તરેષ્વપિ ॥૩૧૪॥

આ આત્મા જ્યારે કષાયોદિ રહિત શાંતભાવે સ્થિત હોય છે ત્યારે તે મહાન ઉત્તમ તીર્થ છે. જે આત્મામાં શાંતિ નથી તો તીર્થ યાત્રા નિર્રથક છે. શીલ અને વ્રતરૂપી જલમાં સ્નાન કરવાથી દેહધારી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે પરંતુ આખીયે પૃથ્વી ઉપરના તીર્થની નદીઓમાં સ્નાન કરવાથી થઈ શકતી નથી. જે કાઈ દયાવંત રાગ-દ્વેષોદિ ભાવેને ત્યાગી આત્માના વીતરાગભાવમાં સ્નાન કરે છે તેને ધ્યાનની નિર્મળતા પ્રાપ્ત હોય છે, માત્ર પાણીથી નાહવાથી પવિત્રતા આવતી નથી. આત્મજ્ઞાનરૂપી જલથી આત્માને નિત્ય સ્નાન કરાવવું, જોઈએ જેથી જીવને જન્મોજન્મનાં પાપ ધોવાઈ નિર્મલતા આવે છે. અને પરભવમાં પણ સાથે જાય છે.

(૨૯) શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવમાંથી :—

મોહવહ્નિમપાકર્તું સ્વીકર્તું સંયમશ્રિયમ્ ।

છેતું રાગદુઃખોદ્યાનં સમત્વમવલમ્બ્યતામ્ ॥૧-૨૪॥

હે આત્મન! મોહરૂપી અગ્નિને ઓલવવા માટે, સંયમરૂપી લક્ષ્મીને સ્વીકારવા માટે અને રાગરૂપી વૃક્ષોના સમૂહને છેદવાને માટે સમભાવનું અવલંબન લો.

વિરજ્ય કામભોગેષુ વિમુચ્ય વપુષિ સ્પૃહામ્ ।

સમત્વં મજ સર્વજ્ઞાનલક્ષ્મીકુલાસ્પદમ્ ॥૩-૨૪॥

હે આત્મન! કામભોગથી વિરક્ત થા. શરીરની સ્પૃહાને ત્યાગ કરવળ જ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીના કુળના ધરરૂપ સમભાવને બળ, ધારણ કર. સમભાવથી અરિહંત પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

સામ્યસૂર્યાશુભિર્મિન્ને રાગાદિતિમિરોત્કરે ।

પ્રપદ્યતિ યમી સ્વસ્મિન્સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ॥૫-૨૪॥

સંયમી સમતાભાવરૂપી સૂર્યનાં કિરણોથી રાગાદિ અંધકારના સમૂહને ન્યારે નષ્ટ કરી નાંખે છે ત્યારે તે પોતાના આત્મામાં જ પરમાત્મસ્વરૂપને અવલોકે છે.

સામ્યસીમાનમાલમ્બ્ય કૃત્વાત્મન્યાત્મનિશ્ચયમ્ ।

પૃથક્ કરોતિ વિજ્ઞાની સંશ્લિષ્ટે જીવકર્મણી ॥૬-૨૪॥

ભેદ વિજ્ઞાની મહાત્મા સમતાભાવની સીમાને પ્રાપ્ત કરી અને પોતાના આત્મામાં આત્માનો નિશ્ચય કરી અનાદિકાળથી મળેલાં જીવ અને કર્મને લિપ્ત જીદાં કરે છે.

ભાવયસ્વ તથાત્માનં સમત્વેનાતિનિર્ભરમ્ ।

ન યથા દ્વેષરાગાભ્યાં ગૃહ્ણાત્યર્થકદમ્બકમ્ ॥૮-૨૪॥

હે આત્મનુ ! તું પોતાના આત્માની સમતાભાવની સાથે એવી અતિ દૃઢ ભાવના કર કે જેથી પદાર્થોના સમૂહને રાગદ્વેષથી જોવાનું બંધ થઈ જાય.

આશાઃ સદ્યો વિપદ્યન્તે યાન્ત્યવિદ્યાઃ ક્ષયં ક્ષણાત્ ।

શ્રિયતે ચિત્તમોગોન્દ્રો વસ્ય સા સામ્યભાવના ॥૧૧-૨૪॥

જેનાથી આશાઓ શીઘ્ર નાશ પામે છે, અવિદ્યા-અજ્ઞાન ક્ષણમાં ક્ષય થઈ જાય છે અને ચિત્તરૂપી સર્પ મરણ પામે છે તે સમતાભાવના છે.

સામ્યમેવ પરં ધ્યાનં પ્રણીતં વિશ્વવર્શિભિઃ ।

તસ્યૈવ વ્યક્તયે નૂનં મન્યેડ્યં શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ॥૧૩-૨૪॥

સકલ વિશ્વને જોનાર સર્વજ્ઞ સમતાભાવને ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન કહ્યું છે, તેને પ્રગટ કરવા માટે સર્વ શાસ્ત્રનો વિસ્તાર છે એમ હું માનું છું.

તન્નુત્રયવિનિર્મુક્તં દોષત્રયવિવર્જિતમ્ ।

યદા વેત્યાત્મનાત્માનં તદા સામ્યે સ્થિતિર્ભવેત્ ॥૧૬-૨૪॥

ન્યારે યોગી પોતાના આત્માને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણુ

એ ત્રણ શરીરોથી રહિત અને રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષોથી રહિત આત્માદ્વારાએ જાણે છે ત્યારે સમભાવમાં સ્થિતિ હોય છે.

અશેષપરપર્યાયૈરન્યદ્રવ્યૈર્વિલક્ષણમ્ ।

નિશ્ચિનોતિ યદાત્માનં તવા સામ્યં પ્રસૂયતે ॥૧૭-૨૪॥

જે સમયે આ આત્મા સર્વ પરદ્રવ્યોના પર્યાયો, અને પરદ્રવ્યોથી પોતે વિલક્ષણ છે એવો નિશ્ચય કરે છે તે સમયે સામ્યભાવ ઉપજે છે.

સૌધોત્સંગે સ્મશાને સ્તુતિશપનવિધૌ કર્દમે કુડુમે વા
પલ્યંકે કણ્ટકાગ્રે દૃષદિ શશિમળૌ ચર્મચીનાંશુકેષુ ।
શોળીકે દિવ્યનાર્યામસમશમવશાદ્યસ્ય ચિત્તં વિકલ્પૈ-

નાલીલં સોડયમેકઃ કલયતિ કુશલઃ સામ્યલીલાવિલાસઃ

॥ગા. ૨૧ અ. ૨૪॥

જે મહાત્માનું ચિત્ત મહેલોને અને સ્મશાનોને જોઇ, કાષ્ઠ સ્તુતિ કે નિંદા કરે છતાં, કાષ્ઠ કાદવ કે કેસર છાંટે છતાં પલંગ પરની શય્યા કે કાંટાની શય્યા ઉપર સુવાનું મળે છતાં, પાષાણ કે ચંદ્રમણિ પાસે પડેલાં હોય છતાં, ચર્મ કે ચીનાઈ રેશમી વસ્ત્રોની ભેટ આપે છતાં, દુર્બળ કે સુંદર સ્ત્રીને જોવા છતાં અપૂર્વ શાંત ભાવના પ્રતાપથી રાગદ્વેષરૂપ વિકલ્પોનો સ્પર્શ કરતું નથી તે નિપુણ મુનિ સમતાભાવના આનંદનો અનુભવ કરે છે.

યસ્ય દ્યાનં સુનિષ્કમ્પં સમત્વં તસ્ય નિશ્ચલમ્ ।

નાનયોર્ધિદ્વચધિષ્ઠાનમન્યોડન્યં સ્યાદ્વિમેદતઃ ॥ગા. ૨ અ. ૨૫॥

જેનું ધ્યાન સુનિશ્ચળ છે તેને સમભાવ પણ નિશ્ચળ છે. એ બંનેનું અધિષ્ઠાન-આધાર પરસ્પર ભેદરૂપ નથી પણ એ બેને પરસ્પર આધાર છે. ધ્યાનનો આ બંનેમાં એકને આધારે જ બીજું છે એમ અધિષ્ઠાન સંબંધ નથી પરંતુ પરસ્પર એકબીજાને મદદરૂપ છે. એટલે ધ્યાનનો આધાર સમભાવ છે, સમભાવનો આધાર ધ્યાન છે.

સામ્યમેવ ન સદ્ધ્યાનાત્થિરો ભવતિ કેવલમ્ ।

શુદ્ધયત્યપિ ચ કર્મોઘકલંકી યન્નવાહકઃ ॥ગા. ૩ અ. ૨૫॥

સમ્યક્ આત્મધ્યાનથી કેવળ સમભાવ જ સ્થિર થતો નથી પણ આ શરીરરૂપી યંત્રનો સ્વામી જીવ જે કર્મોના સમૂહથી ભલિન-કલંકી છે તે પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ભવજ્વલનસમ્મૂતમહાદાહપ્રશાન્તયે ।

શશ્વદ્ધ્યાનામ્બુવેધીરૈરવગાહઃ પ્રશસ્યતે ॥ગા. ૬ અ. ૨૫॥

સંસારરૂપી અગ્નિથી ઉત્પન્ન મહાદાહની પ્રશંસિતે માટે ધીરવીર પુરૂષોએ ધ્યાનરૂપી સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાનું પ્રશંસ્યું છે.

જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્નઃ સંવૃતાત્મા સ્થિરાશયઃ ।

મુમુક્ષુરુદ્ધમી શાન્તો ધ્યાતા ધીરઃ પ્રશસ્યતે ॥ગા. ૩ અ. ૨૭॥

ધર્મધ્યાનના ધ્યાતા તે હોય છે કે જે સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી પૂર્ણ હોય, ઇન્દ્રિય અને મનને વશ કરનાર સંવરાત્મક હોય, સ્થિર અભિપ્રાયવંત હોય, મોક્ષનો ઇચ્છક હોય, પુરૂષાર્થી હોય, શાંતભાવનો ધારી હોય અને ધીર હોય.

ધ્યાનધ્વંસનિમિત્તાનિ તથાન્યાન્યપિ ભૂતલે ।

નદ્વિ સ્વપ્નેઽપિ સેવ્યાનિ સ્થાનાનિ મુનિસત્તમૈઃ ॥૩૪-૨૭॥

પૂર્વોક્ત સ્થાન કહ્યાં તેવાં અન્ય જે જે સ્થાનો ધ્યાનને વિધ્નકારક છે તે સર્વ સ્થાનો ધ્યાની મુનિઓએ છોડી દેવાં જોઈએ, એવાં સ્થાનો સ્વપ્ને પણ સેવવાં યોગ્ય નથી.

યન્ન રાગાદયો દોષા અજહ્નં યાન્તિ લાઘવમ્ ।

તન્નૈવ વસતિઃ સાધ્વી ધ્યાનકાલે વિશેષતઃ ॥ગા. ૮ અ. ૨૮॥

જ્યાં ખેસવાથી રાગાદિ દોષો શીઘ્ર હીનતાને પામે ત્યાં સાધુએ ખેસવું યોગ્ય છે. ધ્યાન માટે આનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

દારુપટ્ટે શિલાપટ્ટે ભૂમૌ ચા સિકતાસ્થલે ।

સમાધિસિદ્ધયે ધીરો વિદધ્યાત્સુસ્થિરાસનમ્ ॥૯-૨૮॥

ધીરપુરૂષે ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે કાષ્ઠના આસન ઉપર, પથરના આસન ઉપર, ભૂમિ ઉપર કે રેતીના સ્થાનમાં બહે પ્રકાર આસન સ્થિર જમાવવું.

પર્યકમર્દ્ધપર્યકં વજ્રં વીરાસનં તથા ।

સુસ્થારચિન્દપૂર્વે ચ કાયોત્સર્ગશ્ચ સમ્મતઃ ॥ગા. ૧૦ અ. ૨૮॥

૧ પર્યકાસન, (પદ્માસન,) (૨) અર્ધપર્યકાસન, (૩) વજ્રાસન, (૪) વીરાસન, (૫) સુખાસન, (૬) કમલાસન અને (૭) કાયોત્સર્ગાસન એ ધ્યાનને યોગ્ય આસનો કહ્યાં છે.

સ્થાનાસનવિધાનાનિ ધ્યાનસિદ્ધેર્નિબન્ધનમ્ ।

નૈકં મુક્ત્વા મુનેઃ સાક્ષાદ્વિક્ષેપરહિતં મનઃ ॥ગા. ૨૦ અ. ૨૮॥

ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે સ્થાન અને આસનનું વિધાન કર્યું છે. તે જોમાંથી એક ન હોય તો પણ મુનિનું ચિત્ત સાક્ષાત્ ક્ષોભ-રહિત થતું નથી.

પૂર્વાશામિમુક્તઃ સાક્ષાદુત્તરામિમુક્ષોઽપિ વા ।

પ્રસન્નવદનો ધ્યાતા ધ્યાનકાલે પ્રશસ્યતે ॥૨૩-૨૮॥

ધ્યાની મુનિ જો ધ્યાનના સમયે પ્રસન્ન મન પૂર્વક સાક્ષાત્ પૂર્વદિશામાં કે ઉત્તર દિશામાં મુખ રાખી ધ્યાન કરે તો તે પ્રશંસનીય છે.

અયાસનજયં યોગી કરોતુ વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

મનાગપિ ન સિદ્ધન્તે સમાધૌ સુસ્થિરાસનાઃ ॥૩૦-૨૮॥

ઇન્દ્રિયોને જીતનાર મહાત્મા યોગી આસનનો પણ જય કરે છે. ધ્યાનસમાધિના સમયે જેનું ઉત્તમ પ્રકારે સ્થિર આસન છે તે લેશ પણ ખેદ પામતા નથી.

નેત્રદ્વન્દ્વે શ્રવણયુગલે નાસિકાગ્રે હલાટે ।

વક્રે નાભૌ શિરસિ હૃદયે તાલુનિ મ્રુયુગાન્તે ॥

ધ્યાનસ્થાનાન્યમલમતિભિઃ કોર્તિતાન્યત્ર દેહે ।

તેષ્વેકસ્મિન્વિગતવિષયં ચિત્તમાલમ્બનીયમ્ ॥૧૩-૩૦॥

નિર્મળ મતિવંત મહાત્માઓએ ધ્યાન સમયે ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે દશ સ્થાન કહ્યાં છે. ૧ નેત્ર યુગલ, ૨ કર્ણ યુગલ, ૩ નાસિકાગ્રભાગ, ૪ કપાળ, ૫ મુખ, ૬ નાભિ, ૭ મસ્તક, ૮ હૃદય, ૯ તાલુ, ૧૦ બે ભ્રમર વચ્ચેનો મધ્યભાગ. આ બધામાંથી કોઈપણ એક સ્થાને મનને વિષયરહિત કરી સ્થિર કરવું ઉચિત છે. તેમાં કયાંય જઈ કે હું મંત્રનું સ્થાપન કરી ધ્યાનનો અભ્યાસ કરી શકાય છે.

સોયં સમરસીભાવસ્તદેકીકરણં સ્મૃતમ્ ।

અપૃથક્ત્વેન યત્રાત્મા લીયતે પરમાત્મનિ ॥૩૮-૩૧॥

આત્મા જ્યાં પરમાત્મસ્વરૂપમાં તન્મયતાથી લીન થઈ જાય છે તે સમરસીભાવ છે, તે એકીકરણ છે, તે જ આત્મધ્યાન છે.

જ્યોતિર્મયં મમાત્માનં પદ્યતોઽત્રૈવ યાન્ત્યમી ।

ક્ષયં રાગાદ્યસ્તેન નાઽરિઃ કોઽપિ પ્રિયો ન મે ॥૩૨-૩૨॥

ધ્યાતા વિચારે કે હું પોતાને જ્ઞાનભ્યોતિમય જોઉં છું. તેથી મારા રાગાદિ ક્ષય થઈ ગયા છે. તેથી નથી કોઈ મારો શત્રુ કે નથી કોઈ મારો મિત્ર.

આત્મન્યેવાત્મનાત્માયં સ્વયમેવાનુભૂયતે ।

અતોઽન્યત્રૈવ માં જ્ઞાતું પ્રયાસઃ કાર્યનિષ્ફલઃ ॥૪૧-૧૨॥

આ આત્મા આત્મામાં જ આત્માવડે સ્વયમેવ અનુભવ કરી શકાય છે. તેનાથી અન્ય સ્થાને આત્માને જાણવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે.

સ પવાહં સ પવાહમિત્યન્યસ્યન્નનારતમ્ ।

વાસનાં હૃદયન્નેવ પ્રાપ્નોત્યાત્મન્યવસ્થિતિમ્ ॥૪૨-૩૨॥

હું તે છું. હું તે પરમાત્મા છું એવા પ્રકારનો નિરંતર અભ્યાસ કરતો પુરૂષ આ સંસ્કારને દ્રઢ કરતાં કરતાં આત્મામાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મધ્યાન જાગૃત થાય છે.

શરીરાદિજ્ઞમાત્માનં શૃણ્વન્નપિ વદન્નપિ ।

તાવન્ન મુચ્યતે યાવન્ન મેદામ્યાસનિષ્ઠિતઃ ॥૮૫-૩૨॥

શરીરથી આત્મા જુદો છે એવું સાંભળવા છતાં અને બોલવા છતાં પણ જ્યાં સુધી તે બંનેના ભિન્નત્વનો અભ્યાસ દ્રઢ થતો નથી ત્યાંસુધી દેહથી ભ્રમતા મુકાતી નથી; મુક્તિ થતી નથી.

અતીન્દ્રિયમનિર્દેશ્યમમૂર્તે કલ્પનાચ્યુતમ્ ।

ચિદાનંદમયં વિદ્ધિ સ્વસ્મિન્નાત્માનમાત્મના ॥૯૧-૩૨॥

હે આત્મન્ ! આત્માને આત્મામાં જ આત્માવડે તું જાણુ કે હું આત્મા અતીન્દ્રિય છું, વચન અગોચર છું, અમૂર્ત છું, મનની કલ્પનાઓથી રહિત છું તથા ચિદાનંદમય છું.

इत्यविरतं स योगी पिण्डस्थे जातनिश्चलाभ्यासः ।

शिवसुखमनन्यसाध्यं प्राप्नोत्यचिरेण कालेन ॥૩૧-૩૭॥

પિંડસ્થ ધ્યાનમાં જેનો અવિરત નિશ્ચલ અભ્યાસ થઈ ગયો છે તે ધ્યાની યોગી ધ્યાનથી સાધ્ય જે મુક્તિસૌખ્ય તેને શીઘ્ર અલ્પ કાળમાં પામે છે.

वीतरागस्य विज्ञेया ध्यानसिद्धिर्ध्रुवं मुनेः ।

क्लेश एव तदर्थं स्याद्रागार्त्तस्येह देहिनः ॥૧૧૪-૩૮॥

વીતરાગી મુનિને ધ્યાનની અવશ્ય સિદ્ધિ હોય છે. પરંતુ રાગથી પીડિત પ્રાણીને ધ્યાન દુઃખરૂપ જ હોય છે.

अनन्यशरणं साक्षात्तत्संलीनैकमानसः ।

तत्स्वरूपमवाप्नोति ध्यानी तन्मयતાं गतः ॥૩૨-૩૯॥

જે ધ્યાની મુનિ વીતરાગનું અનન્ય શરણુ ગ્રહી તેના સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ મનને લીન કરે છે. તે તે સ્વરૂપમાં તન્મયતા પામી તે સ્વરૂપ રૂપ થઈ જાય છે.

पषः देवः स सर्वज्ञः सोहं तद्रूपतां गतः ।

तस्मात्स पष नान्योऽहं विश्वदर्शीति मन्यते ॥૪૩-૩૫॥

ધ્યાન કરનાર જે સમયે સર્વજ્ઞસ્વરૂપ પોતાને દેખે છે તે સમયે એવું માને છે કે જે સર્વજ્ઞ દેવ છે તે સ્વરૂપને હું પામ્યો છું; તેથી તે સર્વને જોનાર હું છું, હું અન્ય નથી એમ માને છે.

त्रैलोक्यानन्दबीजं जननजलनिघेर्यानपात्रं पवित्रं,

लोकालोकप्रदीपं स्फुरदमलशरङ्गच्छन्द्रकोटिप्रभाढ्यम् ।

कस्यामुप्यग्रकोटौ जगदखिलमतिक्रम्य लब्धप्रतिष्ठं ।

दैवं विश्वैकनाथं शिवमजमनघं वीतरागं भजस्व ॥૪૬-૩૯॥

હે મુનિ ! તું વીતરાગદેવનું ધ્યાન કર. જે વીતરાગદેવ ત્રણે લોકને આનંદનું કારણ છે, સંસારસમુદ્ર તરવાને જહાજ છે, પવિત્ર છે, લોકાલોક પ્રકાશક છે, કરોડો નિર્ભળ શરદ્ ચંદ્રમાની સ્ફુરાયમાન પ્રભાથી અધિક પ્રભાવંત છે, સર્વ જગતનું ઉલ્લંઘન કરી કોઈ પ્રધાન કાટિમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત છે, (ત્રણે જગતમાં વીતરાગ જેવું ઉત્તમ કંઈ નથી) આ જગતના એક નાથ છે, આનંદ સ્વરૂપ છે, અજન્મા છે અને પાપરહિત છે.

इतिविगतविकल्पं क्षीणरागादिदोषं

विदितसकलबेधं त्यक्तविश्वप्रपंचम् ।

शिवमजमनघं विश्वलोकैकनाથं

परमपुरुषमुच्चैर्भावशुद्ध्या भजस्व ॥गा. ૩૧ અ. ૪ગ॥

હે મુનિ ! આ પ્રકારે વિકલ્પાતીત, રાગાદિ દોષોથી મુક્ત, સર્વને જાણનાર જ્ઞાતા, લોકના સકલ પ્રપંચોથી શૂન્ય, સુખસ્વરૂપ, અજન્મા, કર્મરહિત, જગતના એક અદ્વિતીય સ્વામી, પરમપુરૂષ પરમાત્માને ઉત્તમ શુદ્ધ ભાવપૂર્વક ભજ.

आत्मार्यं श्रय मुञ्च मोहगहनं मित्रं विवेकं कुरु ।

वैराग्यं भज भावयस्व नियतं भेदं शरीरात्मनोः ॥

ધર્મધ્યાનસુધાસમુદ્રકુહરે કૃત્વાવગાહં પરં ।

પશ્યાનન્તસુખસ્વભાવકલિતં મુક્તેર્મુખામ્મોરુહમ્ ॥૨-૪૨॥

હે આત્મન! તું તારા આત્માર્થનો આશ્રય કર. મોહરૂપી વનનો ત્યાગ કર. ભેદવિજ્ઞાનરૂપ વિવેકને મિત્ર કર. વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર. નિશ્ચયપણે શરીર અને આત્માના ભેદની ભાવના કર. આ પ્રકારે ધર્મધ્યાન રૂપી અમૃતના સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં અવગાહન કરી અનંતસુખથી પરિપૂર્ણ મુક્તિના મુખકમળને જો.

(૩૧) શ્રી જ્ઞાનભૂષણ ભટ્ટારકકૃત તત્ત્વજ્ઞાન તર્ંગિણીમાંથી :—

ક યાંતિ કાર્યાણિ શુભાશુભાનિ ક યાંતિ સંગાશ્ચિદચિત્સ્વરૂપાઃ ।

ક યાંતિ રાગાદય एव शुद्धचिद्रૂપકોऽहं स्मरणे न विद्यः ॥૮-૨॥

હું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છું એવું સ્મરણ કરતાં ન જાણે શુભા-શુભ કાર્યો ક્યાંય ચાલ્યાં જાય છે, નથી ખબર કે ચેતન અચેતન પરિગ્રહ ક્યાં ભાગી જાય છે, તથા નથી જણાતું કે રાગાદિ દોષો ક્યાં વિલય થઈ જાય છે.

મેરુઃ કલ્પતરુઃ સુવર્ણમમૃતં ચિંતામણિઃ કેવલં ।

સામ્યં તીર્થકરો યથા સુરગવી ચંક્રી સુરેન્દ્રો મહાન્ ॥

ભૂમૃદ્ભૂરુહધાતુપેયમણિધીવૃક્ષાસગોમાનવા-

મર્ત્યેષ્વેવ તથા ચ ચિંતનમિહ ધ્યાનેષુ શુદ્ધાત્મનઃ ॥૯-૨॥

જેમ પર્વતોમાં મેરુ શ્રેષ્ઠ છે, વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ ઉત્તમ છે, ધાતુઓમાં સુવર્ણ કિંમતી છે, પીવા યોગ્ય પદાર્થોમાં અમૃત ઉત્તમ છે, મણિઓમાં ચિંતામણી રત્ન ઉત્તમ છે, જ્ઞાનમાં કેવળ જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે, ચારિત્રમાં સમતાભાષ શ્રેષ્ઠ છે, આત્મ-સમ્યક્ત્વીમાં તીર્થ-કર મહાન છે, ગાયોમાં સુરધેનુ ઉત્તમ છે, મનુષ્યોમાં ચક્રવર્તી પ્રધાન છે તથા દેવોમાં ઈંદ્ર મહાન છે તેમ સર્વેય ધ્યાનોમાં શુદ્ધચિદ્રૂપ આત્માનું ધ્યાન સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠ છે

તં ચિદ્રૂપં નિજાત્માનં સ્મર શુદ્ધં પ્રતિક્ષણં ।

યસ્ય સ્મરણમાત્રેણ સદ્યઃ કર્મેક્ષયો ભવેત્ ॥૧૩-૨॥

હે આત્મન! તું ચૈતન્યસ્વરૂપ શુદ્ધ નિજાત્માનું પ્રતિક્ષણ સ્મરણ કર, કે જેના સ્મરણ માત્રથી તું કર્મનો ક્ષય થાય છે.

સંગં ત્રિમુચ્ય વિજને વસંતિ ગિરિગહ્વરે ।

શુદ્ધચિદ્રૂપસંપ્રાપ્ત્યૈ જ્ઞાનિનોઽન્યત્ર નિઃસ્પૃહાઃ ॥૫-૩॥

જ્ઞાનીપુરૂષો અન્ય સર્વ ઇચ્છાઓ ત્યાગી, પરિગ્રહથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપના ધ્યાનને માટે એકાંત-નિર્જન સ્થાન કે પર્વતની શુદ્ધાઓમાં વાસ કરે છે.

કર્માંગાશ્વિલસંગે નિર્મમતામાનરં વિના ।

શુદ્ધચિદ્રૂપસદ્ધ્યાનપુત્રસૂતિર્ન જાયતે ॥૧૧-૩॥

સર્વ કર્મોથી, શરીર અને સર્વ પરિગ્રહ પ્રત્યે નિર્મમત્વરૂપી માતા વિના શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપના સત્ય ધ્યાનરૂપી પુત્રની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી.

નાહં કિંચિન્ન મે કિંચિદ્ શુદ્ધચિદ્રૂપકં વિના ।

તસ્માદન્યત્ર મે ચિંતા વૃથા તત્ર લયં ભજે ॥૧૦-૪॥

શુદ્ધ ચિદ્રૂપ વિના અન્ય હું કંઈ નથી કે નથી અન્ય કંઈ માફ, તેથી બીજાની ચિંતા કરવી બ્યર્થ છે એમ જાણી હું એક શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાં લીન થાઉં છું.

રાગાદ્યા ન વિધાતવ્યાઃ સત્યસત્યપિ વસ્તુનિ ।

જ્ઞાત્વા સ્વશુદ્ધચિદ્રૂપં તત્ર નિષ્ઠ નિરાકુલઃ ॥૧૦-૬॥

નિજ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણી તેમાં સ્થિર થાય અને નિરાકુલ રહે. અન્ય સત્ અસત્ કાઈ પદોર્થોમાં રાગદ્વેષાદિ ભાવો કરવા ઉચિત નથી.

ચિદ્રૂપોઽહં સ મે તસ્માત્તં પશ્યામિ સુખો તતઃ ।

ભવશ્ચિતિર્હિંતં મુક્તિર્નિર્યાસોઽયં જિનાગમે ॥૧૧-૬॥

હું શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છું, તેથી હું તેને દેખું છું અને તેથી હું સુખી છું. તેનાથી સંસારનો નાશ થાય છે અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે એ જિનાગમનું રહસ્ય છે.

સ્વાત્મધ્યાનામૃતં સ્વચ્છં વિકલ્પાનપસાર્ય સત્ ।

પિવતિ ક્લેશનાશાય જલં શૈવાલવ્રત્સુધીઃ ॥૪-૮॥

પાણીની તરસની પીડા દૂર કરવા માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષ સેવા-
ળને ખસેડી પાણી પીએ છે તેમ જ્ઞાની પુરૂષો સર્વ મંકલ્પ વિકલ્પોનો
ત્યાગ કરી માત્ર નિર્મળ આત્મધ્યાનરૂપી અમૃતનું પાન કરે છે.

નાત્મધ્યાનાત્પરં સૌખ્યં નાત્મધ્યાનાત્પરં તપઃ ।

નાત્મધ્યાનાત્પરો મોક્ષપથઃ કાપિ કદાચન ॥૫-૮॥

આત્મધ્યાનથી ઉત્તમ કોઈ સુખ નથી, આત્મધ્યાનથી ઉત્તમ
કોઈ તપ નથી અને આત્મધ્યાનથી ઉત્તમ, અન્ય ક્યારે પણ કોઈ
સ્થળે પણ મોક્ષ માર્ગ નથી. આત્મધ્યાનજ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ, તપ
અને મોક્ષમાર્ગ છે.

ભેદજ્ઞાનં પ્રવીણોસ્તિ શુદ્ધચિદ્રૂપદર્શને ।

અનાદિજમહામોહતામસચ્છેદનેઽપિ ચ ॥૧૭-૮॥

ભેદવિજ્ઞાન શુદ્ધ ચિદ્રૂપના દર્શનને માટે અને અનાદિ કાળના
મહામોહ-મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને દૂર કરવાને માટે દીવો છે.

શુદ્ધચિદ્રૂપસદ્ધ્યાનાદન્યત્કાર્યં હિ મોહજં ।

તસ્માદ્ બંધસ્તતો દુઃખં મોહ એવ તતો રિપુઃ ॥૨૧-૯॥

શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના સમ્યક્ ધ્યાન સિવાયના અન્ય
સર્વે કાર્યો મોહથી ઉત્પન્ન થયેલાં મોહનાં છે, તેનાથી કર્મનો બંધ
છે, બંધથી દુઃખ થાય છે તેથી મોહજન્ય બંધનો શત્રુ છે.

નિર્મમત્ત્વં પરં તત્ત્વં ધ્યાનં ચાપિ વ્રતં સુખં ।

શીલં સ્વરોધનં તસ્માન્નિર્મમત્ત્વં વિચિત્તેયત્ ॥૧૪-૧૦॥

સર્વ પરપદાર્થો-તેના પર્યાયાદિના મમત્વનો ત્યાગ-નિર્મમતા એ ઉત્કૃષ્ટ તત્વ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન છે, તેજ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર છે, તેજ ઉત્તમ સુખ છે, તેજ શીલ છે, અને તેજ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ છે. માટે નિર્મમત્વપણાનો સદા વિચાર કરેા.

રત્નત્રયાદ્વિના ચિદ્રૂપોપલબ્ધિર્ન જાયતે ।

યથર્દ્ધિસ્તપસઃ પુત્રી પિતુર્વૃષ્ટિબલાહકાત્ ॥૩-૧૨॥

જેમ તપ વિના રિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પિતા વિના પુત્રીની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને વાદળો વિના વર્ષાદંતી વૃષ્ટિ થતી નથી તેમ રત્નત્રય વિના શુદ્ધ ચિદ્રૂપ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપાત્મપ્રવર્તનં ।

યુગપદ્ ભખ્યતે રત્નત્રયં સર્વજિનેશ્વરૈઃ ૪-૧૨॥

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેનું એક સાથે નિખતમાનું પરિણમન તેને શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાન રત્નત્રય ધર્મ કહે છે.

યથા બલાહકવૃદ્ધેર્જાયંતે હરિતાંકુરાઃ ।

તથા મુક્તિપ્રદો ધર્મઃ શુદ્ધચિદ્રૂપચિત્તનાત્ ॥૧૦-૨૪॥

જેમ વાદળોની વૃદ્ધિથી લીલા અંકુરો ફૂટે છે તેમ શુદ્ધ ચૈતન્ય-સ્વરૂપના ચિંતવનથી ધર્મ મોક્ષને આપનાર થાય છે, મુક્તિદાયક સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે.

સંગત્યાગો નિર્જનસ્થાનકં ચ તત્ત્વજ્ઞાનં સર્વચિંતાવિમુક્તિઃ ।

નિર્બાધત્વં યોગરોધો મુનીનાં મુક્ત્યૈ ધ્યાને હેતવોઽમી નિરુક્તાઃ ॥

॥ગા. ૮ અ. ૧૬॥

પરિગ્રહનો ત્યાગ-અસંગભાવ, નિર્જન એકાંતસ્થાન, આત્મતત્વનું જાણવાપણું, સર્વ ચિંતાઓથી મુક્તપણું, આધારહિતપણું, મન, વચન અને કાયાના યોગોનું શોધન-ગુપ્તિ એ મુનિઓને મુક્તિ માટેના ધ્યાનની સિદ્ધિના હેતુઓ કહ્યાં છે.

(૩૨) પં. બનારસદાસજીચિત બનારસીવિલાસમાંથી :—

સવૈયા ૩૧.

પૂરવ કરમ દહૈ; સરવજ પદ લહૈ;
 ગહૈ પુણ્યપંથ ફિર પાપમૈં ન આવના;
 કરનાકી કલા જગૈ કડિન કષાય ભાગૈ;
 લાગૈ દાનશીલ તપ સક્ષણ સુહાવના;
 પાવૈ ભવસિંધુ તટ ખોલૈ મોક્ષ દ્વારપટ;
 શર્મ સાધ ધર્મકી ધરામૈં કરૈ ધાવના,
 એતે સખ કાજ કરૈ અલખકા અંગ ધરે;
 ચેરી ચિદાનંદકી અકેલી એક ભાવના. ૮૬
 સુક્તામુક્તાવલી.

પૂર્વેના મંચિત કર્મને બાળી નાંખે છે; સર્વજપદ પ્રાપ્ત કરે છે, પુણ્યમાર્ગનું ગ્રહણ કરે છે; પાપમાર્ગમાં પુનઃ આવતો નથી, સત્ય અનુકંપાનું સ્વરૂપ પ્રગટે છે, અનંતાનુંબધી આદિ બળવાન કષાયો નાશ પામે છે, દાન, શીલ અને તપ સક્ષણ અને સારાં લાગે છે, મંસારસમુદ્રના કિનારાને પામે છે, મોક્ષના આરણ્યના ક્રમાડ ખુલે છે, સુખને સાધનાર ધર્મરૂપી પૃથ્વીમાં જીવ શીઘ્ર પ્રવેશ પામે છે, એ સર્વ કાર્ય કરે છે તે એક શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. ચિદાનંદાત્માની દાસી એક માત્ર આત્મભાવના છે. ભાવના આત્માને આધીન છે.

પ્રશમકે પોષવેકા અન્નતકી ધારા સમ;
 જ્ઞાનવન સીંચવેકા નદી નીર ભરી હૈ,
 ચંચલ કરણ મૃગ બાંધવેકા વાગુરાસી;
 કામ દાવાનલ નાસવેકા મેધ ઝારી હૈ;
 પ્રખલ કષાયગિરિ ભંજવેકા વજ્ર ગદા,
 ભૌ સમુદ્ર તારવેકા પૌઢી મહા તરી હૈ;

મોક્ષપંથ ગાહવેંકે વેશરી વિલાયતકી,
ઐસી શુદ્ધ ભાવના અખંડ ધાર દરીહૈ. ૮૭
સુક્તામુક્તાવલી.

શુદ્ધાત્મ ભાવના કષાયના ઉપશમ સ્વરૂપ પ્રશમ ભાવને પુષ્ટિ-
દાયક અમૃતની ધારા સમાન છે, જ્ઞાનરૂપી વનને સિંચવાને પાણીથી
છલ્લોછલ ભરેલી નદી સમાન છે, ચંચલ ઇન્દ્રિયરૂપી હરણાંને બાંધવાને
જાળ સમાન છે, કામરૂપી દાવાનલને ધુઆવવાને વર્ષાદના ઝાપટા
સમાન છે, અતિ યગવાન કષાયરૂપી પર્વતને ભેદવાને વજ્રમય ગદા
સમાન છે, મંસાર સમુદ્રને તૂટવાને મોટી નાવ સમાન છે, મુક્તિમાર્ગ
કાપવાને ઉત્તમ વિદેશી અશ્વ સમાન છે, એવી શુદ્ધાત્માની ભાવનાની
અખંડ પ્રવાહરૂપ પરિણતિ આવી છે.

કવિત.

આલશ ત્યાગ જગ નર ચેતન,
બલ મંભાર મત કરહુ વિલંબ;
ઇહાં ન સુખ લવલેશ જગતમહિં,
નિંબ વિરખમૈ લગૈ ન અંગે;
તાતૈ તું અંતર વિપક્ષ હર,
કર વિલક્ષ નિજ અક્ષકદંબ;
ગહ ગુન જ્ઞાન ઐક ચારિતરથ,
દેહુ મોષ મગ સન્મુખ જંબ. ૯૮
(૩) સુક્તામુક્તાવલી.

હે ચેતનપ્રાણી! પ્રમાદ ત્યાગી જગૃત થા. તારી આત્મશક્તિને
નિહાળ. લેશ પણ વિલંબ ના કર. આ મંસારમાં લેશ પણ સુખ
નથી. લીંબડાના વૃક્ષને આત્રક્ષણ આવતાં નથી, તેથી તારા અંતરના
શત્રુરૂપ વિપર્યાસ-મિથ્યાત્વને દૂર કર અને ઇન્દ્રિયોના સમૂહની ઉપેક્ષા
કર, તેનો જય કર. સમ્યગ્જ્ઞાન ગુણની પ્રાપ્તિ કર, ચારિત્રરૂપ રથ
ઉપર આરૂઢ થા અને મોક્ષમાર્ગ સન્મુખ દ્રષ્ટિ કરી આગળ ધસ.

સવૈયા ૨૩.

ધીરજ તાત, ક્ષમાજનની, પરમારથ મીત, મહારુચિ માસી,
જ્ઞાન સુપુત્ર, સુતા કરુણા, મતિ પુત્રવધુ સમતા અતિભાસી;
ઉદ્યમ દાસ વિવેક સહોદર, બુદ્ધિ કલત્ર શુભોદય દાસી,
ભાવ કુટુંબ સદા જિનકે ઢગ, યોં મુનિકો કહિયે ગૃહવાસી. ૭
કુટકર કવિતા.

ધીરજ પિતા છે, ક્ષમા માતા છે, પરમાર્થ આત્મહિત કાર્ય
મિત્ર છે, આત્માનુભવ અભ્યાસમાં અતિ રૂચિ માસી છે, સમ્યગ્જ્ઞાન
સુપુત્ર છે, અનુકંપા પુત્રી છે, સન્મતિ● પુત્રવધુ છે, સમતા વિવેક
બ્રાતા છે, સુબુદ્ધિ સ્ત્રી છે, પુરુષાર્થ દાસ છે, પુણ્યોદય દાસી છે,
એ પ્રકારે ભાવકુટુંબ જેની સન્મુખ સદા હાજર છે તે મુનિને આ
પ્રકારે ગૃહવાસી પણ કહેવાય.

(૩૩) પં. બનારસીદાસચક્રવર્તી સમયસારનાટકમાંથી:—

સવૈયા ૩૧.

જેસે રવિ મંડલકે ઉદૈ મહિ મંડલમે,
આતમ અટલ તમ પટલ વિજ્ઞાતુ હૈ; ૫
તૈસે પરમાતમકો અનુભૌ રહત જોલોં,
તોલોં કહું દુવિધાન કહું પક્ષપાત હૈ;
નયકો ન લેસ પરમાણુકો ન પરવેસ,
નિષ્કેપક વંસકો વિશ્વસ હોત જાતુ હૈ;
જે જે વસ્તુ સાધક હૈ તેઉ તહાં આધક હૈ,
આકી રાગદ્વેષકી દશાકી કોન આતુ હૈ.

ગા. ૧૦ અ. ૧

જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં પૃથ્વીમાં તેનું તેજ પ્રકાશ અચળપણે
ફેલાય છે અને અંધકારનો પડદો વિસય થાય છે તેમ જ્યાંસુધી

જીવને પરમાત્મસ્વરૂપનો અનુભવ રહે છે ત્યાંસુધી કાષ્ઠપણુ પ્રકારની દ્વિવિધા-મંકરૂપ વિકરૂપ, દ્વૈતપણુ, અશાંતિ નથી કે પક્ષપાત પણ નથી. અનુભવમાં નયનો લેશ નથી, પ્રમાણનોય પ્રવેશે નથી અને નિક્ષેપના વંશનો ક્ષય થનો જાય છે. આ નય, પ્રમાણ અને નિક્ષેપ જે વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાને માટે સાધન હતાં તે વસ્તુ-સિદ્ધિ થયા પછી અનુભવમાં બાધક-વિક્ષેપકારી છે માટે અનુભવમાં નય, પ્રમાણ કે નિક્ષેપ નથી. બાકી રાગદ્વેષરૂપ દશા તો બાધક જ છે એની તો શું વાત કરવી ? રાગદ્વેષ જાય તોજ અનુભવ થાય. રાગદ્વેષ અનુભવમાં બાધક છે.

કવિત.

સતગુરુ કહે ભવ્યજીવનસોં, તોરહુ તુરત મોહકી જેલ;
સમક્રિતરૂપ ગહો અપનો ગુણ, કરહુ શુદ્ધ અનુભવકો ખેલ,
પુર્જલપિંડ ભાવરાગાદિક, ઇનસો નહિ તિહારો મેલ;
યે જડ પ્રગટ ગુપત તુમ ચેતન, જૈસે ભિન્ન તોય અરુ તેલ.

૧૨ અ૦૧.

શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાન ભવ્યજીવને કહે છે કે “ હે ભવ્ય જીવ ! તું શીઘ્ર મોહના બંધનને તોડી નાંખ. સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ જે તારો પોતાનો સ્વભાવ છે તે ગ્રહણ કર. અને શુદ્ધાત્માના અનુભવનો ખેલ કર, તેમાં પરિણામ થાય. આ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિના-કર્મ અને રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મ એ તો પુદ્ગલનો સમૂહ છે તેથી તેમની સાથે તારો મેળ શી રીતે થાય ? તારો અને એનો મુંબંધ નથી. એ તો જડ છે અને પ્રગટ એટલે રૂપી છે, તું તો ચૈતન્યમય છે અને ગુપ્ત એટલે અરૂપી છે. જેમ પાણી અને તેલ બંને ભિન્ન છે તેમ આત્મા અને જડ એ બંને ભિન્ન છે એમ જાણ.

સર્વૈયા ૨૩ સા.

શુદ્ધ ન્યાતમ આતમકી, અનુભૂતિ વિજ્ઞાન વિભૂતિ હૈ સોઈ;
વસ્તુ વિચારત એક પદારથ, નામકે ભેદ કહાયત દોઈ;

શે સરવંગ સદા લખિ આપુહિ, આતમધ્યાન કરે જપ્પકાઇ;
મેટિ અશુદ્ધ વિભાવદશા તપ, સિદ્ધ સ્વરૂપકી પ્રાપતિ હોઇ.

ગા. ૧૪ અ. ૧

શુદ્ધનયથી આત્માનો અનુભવ કરવો તેજ વિજ્ઞાનની સંપત્તિ-
જ્ઞાનસંપત્તિ છે. વસ્તુ અપેક્ષાએ વિચારીએ તો આત્મા અને જ્ઞાન
ભિન્નભિન્ન નથી. એક વસ્તુ છે. આત્મા ગુણી છે, જ્ઞાનગુણુ છે એમ
ગુણી અને ગુણુ એ નામના ભિન્નત્વથી ભેદ કહેવાય છે, પરંતુ જો
સર્વ પ્રકારે આત્માને ગુણી અને ગુણુ સ્વરૂપ જાણી સંપૂર્ણપણે
આત્માને ઓળખી આત્માનું ધ્યાન કરે છે, તો તેને અશુદ્ધ વિભાવદશા
દૂર થઈ સિદ્ધ સ્વરૂપની સ્વભાવદશાની પ્રાપ્તિ હોય છે.

સંઘેયા ૩૧.

બનારસી કહે જૈયા ભવ્ય સુનો મેરી સીખ,
કેહ્ ભાંતિ કેસેહ્કે એસા કાજ કીજિયે;
એકહું મુહુરત મિથ્યાત્વકા વિધ્વંસ હોઈ,
જ્ઞાનકા જગાઇ અંસ હંસ જોજિ લીજિયે;
વાહીકા વિચાર વાકો ધ્યાન યહ કૌતુહલ,
ચોંહી ભર જનમ પરમ રસ પીજિયે;
તજિ ભવ વાસકો વિલાસ સવિકાર રૂપ,
અંતકરિ મોહકો અનંતકાળ જીજિયે.

ગા. ૨૪ અ. ૧

બનારસીદાસ કહે છે કે હું ભાઈ! મારી શિખામણુ સાંભળ.
કોઈ પણ પ્રકારે ગમે તેમ કરી એવું કાર્ય કર કે જેથી એક મુહૂર્ત
માટે મિથ્યાત્વનો નાશ પામે અને સમ્યક્જ્ઞાનનો અંશ પ્રગટે કે જેથી
હંસ જે આત્મા તેની ઓળખાણ તું કરી લે. આત્મા ઓળખે એટલે
તેનોજ વિચાર કર, તેનુંજ ધ્યાન કર અને તેમાંજ વિલાસ કીડા કર.
એ પ્રકારે જીવનભર એ પરમ અમૃતરસનું પાન કર. ત્યારે આ

સંસારવાસના ફેરા અને રાગદ્વેષ આદિ વિકારોથી તું છૂટીશ. અને મોહનો નાશ કરી સિદ્ધ થઈ સિદ્ધગતિમાં અનંતકાળ વાસ કર.

ભૈયા જગવાસી તું ઉદાસી વૈકુંઠ જગતસોં,
એક છ મહિના ઉપદેશ મેરો માનરે;
ઔર સંકલ્પ વિકલ્પકે વિકાર તજિ,
બૈઠિકે એકંત મન એક ઠોર આનરે;
તેરો ઘટ સર તામે તૂંહી વૈ કમલ વાકાં,
તૂંહી મધુકર વૈ સુવાસ પહિયાન રે;
પ્રાપતિ ન વૈ હૈ કષ્ટુ એસા તું વિચારત હૈ,
સહી વૈ હૈ પ્રાપતિ સરુપ યોંહિ જન રે.

ગા. ૩ અં. ૨

શ્રી ગુરુ ઉપદેશે છે કે હે ભાઈ! જગતવાસી જીવ! તું જગતના કાર્યો-ભાવોથી ઉદાસીન થઈ, એક છ માસ સુધી મારો ઉપદેશ માન્ય કર. તું વિષય, કષાય, આર્તરોદ્ર ધ્યાન, સંકલ્પ વિકલ્પ એ બધા વિકારોને તજી એકાંતમાં બેસી તારા ચિત્તને એકાગ્ર કર. તારા દેહરૂપી સરોવરમાં તુંજ નિર્મળ કમળ થા અને તે કમળમાં તુંજ ભ્રમર થઈ તારા પોતાના સ્વસ્વભાવરૂપ સુગંધને જાણ, તેમાંજ લીન થા, મગ્ન થા અને તેનોજ અનુભવ કર. શું તું એમ વિચારે છે કે મને કાંઈ પ્રાપ્તિ થશે નહિ? પણ એમ માન નહિ, નિશ્ચયથી તને સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે. તે સ્વસ્વભાવ અનુભવ તેજ સ્વરૂપ છે એમ નક્કી જાણ.

બેદ જ્ઞાન આરાસોં દુકારા કરે જ્ઞાની જીવ,
આતમ કરમ ધારા લિખ લિખ ચરચે;
અનુભૌ અભ્યાસ લહે પરમ ધરમ ગહે,
કરમ ભરમકો ખળનો ખોલિ ખરચે;
યોંહિ મોક્ષ મગ ધાવે કેવળ નિકટ આવે,
પૂરણ સમાધિ લહે પરમકો પરચે;

ભયો નિરદોર વાહિ કરતો ન કષ્ટ ઔર,
ઐસો વિશ્વનાથ તાહિ બનારસિ અરચે.

ગા. ૧ અ૦૬

જ્ઞાનિ આત્મા ભેદવિજ્ઞાનરૂપી કરવતથી આત્મા અને કર્મ બંનેની બે ફાડ કરે છે અને બંને ફાડને જુદી જુદી જાણે છે. આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરી શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રહણ કરે છે, અને કર્મના જામૂહનો ખજાનો ખોલી-સત્તામાંના કર્મોની ઉદ્ધરણા કરી બધાંય કર્મને ખપાવી નિર્જરા કરે છે. આ પ્રકારે મોક્ષના માર્ગમાં દોડે છે, પ્રગતિ કરે છે, અને તેથી કૈવલ્યજ્ઞાન સમીપ આવે છે. પરિપૂર્ણ પરમ આત્માના પરિચય કરી પૂર્ણ નિરાકુળતા પામે છે. તે ભવબ્રમણના બંધનને તોડી નિર્બંધ થાય છે, તેને કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી-કૃતકૃત્ય છે એવા વિશ્વનાથ-શુદ્ધ આત્મદેવ તેને બનારસીદાસ વદે છે-પૂજે છે.

જામેં લોક વેદ નાંહિ માપના ઉછેદ નાંહિ,
પાપ પૂન્ય બેદનાંહિ ક્રિયા નાંહિ કરની;
જામેં રાગદ્વેષ નાંહિ જામેં બંધમોક્ષ નાંહિ,
જામેં પ્રભુ દાસ ન આકાશ નાંહિ ધરની;
જામેં કુલ રીતિ નાંહિ જામેં હાર જીત નાંહિ,
જામેં ગુરુ શિષ્ય નાંહિ વિષય નાંહિ ભરની;
આશ્રમ વરણ નાંહિ કાકુકા સરણ નાંહિ,
ઐસી શુદ્ધ સત્તાકી સમાધિ ભૂમિ વરની.

ગા. ૨૩ અ૦ ૬

શુદ્ધાત્માના સ્વરૂપમાં લૌકિક સુખ દુઃખનો અનુભવ નથી, સમાપના નથી કે ઉચ્છેદ નથી, પાપ અને પુણ્યનો ખેદ નથી, ક્રિયાનું કરવાપણું નથી, રાગદ્વેષ નથી, બંધમોક્ષ નથી, સ્વામિત્વ કે દાસત્વ નથી, આકાશ કે પૃથ્વી નથી, કુલની રીતિ નથી, હાર જીત

નથી, ગુરૂપણું કે શિષ્યપણું નથી, વિષયોનો ભંડાર નથી, ક્રોધ આશ્રમ જાતિ કે વર્ણ નથી, ક્રોધ પરનું શરણ નથી. શુદ્ધાત્માની સમાધિ-અનુભવ ભૂમિકાનું સ્વરૂપ એવું વર્ણવ્યું છે.

સવૈયા ૨૩.

જો ક્યદ્દૂં યહ જીવ પદારથ, ઔસર પાપ મિથ્યાત્વ મિટાવે;
સમ્યક્ ધાર પ્રવાહ વહે ગુણ, જ્ઞાન ઉદૈ મુખ ઉરધ ધાવે;
તો અભિચંતર દર્વિત ભાવિત, કર્મ કલેશ પ્રવેશ ન પાવે;
આતમ સાધિ અધ્યાતમકે પથ, પૂરણ જૈ પરબ્રહ્મ કહાવે.

ગા. ૪ અ૦ ૬

જો ક્યારેય પણ આ જીવ દ્રવ્ય સમય પામી કાળ પામી મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે અને સમ્યક્ત્વ ગુણની પરિણતિમાં પરિણમે છે તો જ્ઞાન ગુણ ઉદય થાય છે અને જીવ ઉર્ધ્વલોક (મુક્તિ) સન્મુખ ગમન કરે છે. તે જ્ઞાનના પ્રભાવથી અબ્યંતર દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મનો કલેશ ભેદપણુ પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તેથી આત્માની શુદ્ધિ પામી, અધ્યાતમપથ આત્માનુભવનો અભ્યાસ કરી આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરે છે તે પરબ્રહ્મ કહેવાય છે.

બેદિ મિથ્યાત્વ સુ વેદિ મહારસ, બેદ વિજ્ઞાન કળા જિનિ પાષ;
જો અપની મહિમા અવધારત, ત્યાગ કરે ઉરસોં જી પરાષ;
ઉદ્ધત રીત વસે જિનકે ઘટ, હોત નિરંતર જ્યોતિ સવાષ;
તે મતિમાન સુવર્ણ સમાન, લગે તિનકાં ન શુભાશુભ કાષ.

ગા. ૫ અ. ૬

જે મિથ્યાત્વને બેદી, ઉપશમના મહારસને અનુભવી બેદ વિજ્ઞાનની કલાને પ્રાપ્ત થયા છે; જે બેદવિજ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ નિજ મહત્તાને ધારણ કરે છે, અને અંતરમાંથી પર દેહાદિક સાથેની મમતાનો ત્યાગ કરે છે. ઉચ્ચદેહાને પામવાની રીત-અનુક્રમે વર્ધમાન થઈ શુદ્ધ પરિણામ ત્ર્યંબની શ્રેણી

જેના અંતરમાં વસી છે તેથી આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિ વિશેષ વિશેષ પ્રકાશ થઈ છે, તે બોદ્ધજ્ઞાની જીવ સુવર્ણ સમાન છે. જેમ સોનાને કાટ ના લાગે તેમ તેને શુભ કે અશુભ કર્મનું કલંક લાગતું નથી, સહજ સંવરરૂપ હોય છે.

સવૈયા-૩૧.

જિન્હકે સુદ્રષ્ટીમેં અનિષ્ટ ઇષ્ટ દોઉ સમ,
જિન્હકો આચાર સુવિચાર શુભ ધ્યાન હૈ;
સ્વારથકો ત્યાગિ જે લગે હૈ પરમારથકો,
જિન્હકે વનિજમેં નફા હૈ ન ન્યાન હૈ;
જિન્હકે સમઝમેં શરીર ઐસો માનીયત,
ધાનકીસો છીલક કૃપાણુકીસો મ્યાન હૈ;
પારખી પદારથ કે સાખી બ્રમ ભારથકે,

તેષ સાધુ તિનહીકો યથારથ જ્ઞાન હૈ. ૪૫-૩
જેની સમ્યગ્દ્રષ્ટિમાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થ બંને સમાન છે. શુભ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ એજ જેનો આચાર અને વિચાર છે, જે વિષય સુખાદિ સ્વાર્થને ત્યાગી પરમાર્થ માર્ગને ગ્રહણ કરે છે, જેના વેપારમાં નફા અને ખોટ નથી, જેમ ધાન અને ઉપરનાં છોતરાંનો અને તલવાર અને ઉપરના મ્યાનનો સંબંધ છે તેવો સંબંધ આત્માને શરીર સાથે છે એમ જેની સમજણમાં છે, જીવ અને અજીવ પદાર્થને ઓળખનાર છે, મિથ્યાત્વના બ્રમનું મહાભારત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેનો સાક્ષી છે, તેજ સાધુ છે અને તેનેજ યથાર્થ જ્ઞાન છે.

સવૈયા-૨૩.

કાજ વિના ન કરે જિય ઉદ્ધમ, લાજ વિના રણમાંહિ ન જૂએ;
ડીલ વિના ન સધે પરમારથ, સીલ વિના સતસોં ન અરુમે;
નેમ વિના ન લહે નિહચે પદ, પ્રેમ વિના રસ રીતિ ન જૂએ;
ધ્યાન વિના ન થભે મનકી ગતિ, જ્ઞાન વિના શિવ પંથ ન સૂએ.

આ લોકમાં પ્રયોજન વિના કાંઈ ઉદ્ધમ કરતું નથી, આત્મક, કીર્તિ, વિના કાંઈ રણસંગ્રામમાં લડતું નથી, અંતરના ખરાં ભાવ વિના પરમાર્થ આત્માર્થ સાધી શકાતો નથી, શીલ-શાંતિ વિના સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, નિયમ-સંયમ વિના નિશ્ચયપદ-મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, પ્રેમ વિના આનંદરસ ઉપજે નહિ. ધ્યાન વિના મનની ગતિ (ચંચલતા) સ્થિર થતી નથી તેમ સમ્યગ્જ્ઞાન વિના શિવપંથ-આત્માનુભવ સૂઝતો નથી.

જ્ઞાન ઉદૈ જિન્હકે ઘટ અંતર, જ્યોતિ જગી મતિ હોત ન મૈલી;
આહિજ દ્રષ્ટિ મિટી જિન્હકે હિય, આતમ ધ્યાન કલા વિધિ ફૈલી;
જે જડચેતન બિન્ન લખે, સુવિવેક લીયે પરખે ગુણુ થૈલી;
તે જગમેં પરમારથ જાનિ, ગહે રૂચિ માનિ અધ્યાતમ સૈલી.

ગા. ૨૪ અ. ૭

સમ્યગ્જ્ઞાન જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું છે તેની આત્મજ્યોતિ જ્વલ્લત રહે છે અને છુદ્ધિ મલીન હોતી નથી. જેના હૃદયમાંથી શરીરાદિની ભ્રમતારૂપ બાહ્યદ્રષ્ટિ ક્ષય પામી છે તેનો આત્મધ્યાન કરવાની કળાનો વિસ્તાર થાય છે. ભેદવિજ્ઞાની વિવેકી જ્ઞાની જડ અને ચૈતન્યને બિન્ન બિન્ન જાણે છે અને તે બંનેના ગુણોની પરીક્ષા કરે છે. તે રત્નત્રય પરમાર્થને જાણે છે, તેને રુચિપૂર્વક ગ્રહે છે અને અધ્યાત્મસૈલી આત્માનુભવની માન્યતા કરે છે એવો જ્ઞાનનો મહિમા છે.

શ્રવૈયા-૩૧.

આચારજ કહે જિન વચનકા વિસતાર,
અગમ અપાર હૈ કહે'ગે હમ કિતનો;
બહુત બોલવેસોં ન મકસદ ચુપ્પ બલો,
બોલીયેસોં વચન પ્રયોજન હૈ જિતનો;
નાનારુપ જદપનસોં નાના વિકલ્પ ઉઠે,
તાતે જેતો કારિજ કથન બલો તિતનો;

શુદ્ધ પરમાત્માકો અનુભૌ અભ્યાસ કીજે,
થેહી મોક્ષપંથ પરમારથ હૈ ઇતિનો. ૧૨૪-૧૦

આચાર્ય કહે છે કે “હે શિષ્ય! જિન ભગવાનનાં વચનોનો વિસ્તાર અગમ અને અપાર છે. હું કેટલો કહી શકીશ? વધારે બોલવાની મારી શક્તિ નથી માટે મૌન રહેવું સાચું છે અને બોલીએ તો જેટલું પ્રયોજન હોય તેટલું વચન બોલવું. વધારે બોલવાથી વધારે વિકલ્પો ઉઠે છે તેથી જેટલું કાર્ય હોય તેટલું બોલવુંએ યોગ્ય છે. શુદ્ધાત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરો, એજ મોક્ષનો માર્ગ છે અને પરમાર્થ આત્માનું કલ્યાણ કરનાર પણ એજ છે.

જે જીવ દરવરુપ તથા પરચાયરુપ,
દોહિ નૈ પ્રમાણ વસ્તુશુદ્ધતા ગહત હૈ;
જે અશુદ્ધ ભાવનિકે ત્યાગી ભયે સરવથા,
વિષૈ સોં વિમુખ વૈ વિરાગતા અહતહૈ;
જે જે ગ્રાહ્યભાવ ત્યાજ્યભાવ દોહિ ભાવનિકાં,
અનુભૌ અભ્યાસ વિષે એકતા કરત હૈ;
તેષ જ્ઞાન ક્રિયાકે આરાધક સહજ મોક્ષ,
મારગકે સાધક અપાધક મહત હૈ. ૩૫-૧૨

જે જીવ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બંને નયથી વસ્તુ (આત્મા)નું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે છે, રાગદ્વેષરૂપ અશુદ્ધભાવોને સર્વથાપણે ત્યાગે છે, વિષયસુખોથી વિરક્ત થઈ વીતરાગભાવમાં પ્રવર્તે છે, જે જે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ત્યાગવા યોગ્ય ભાવો છે તે બંનેને આત્માના અનુભવના અભ્યાસમાં પરરૂપ જાણી તે વિકલ્પથી રહિત થઈ આત્માનુભવમાં એકાગ્રતા કરે છે તે જ્ઞાની જ્ઞાન અને ક્રિયા (શુદ્ધાત્માનુભવ)ના આરાધક છે તેથી સ્વાભાવિક મુક્તિમાર્ગને સાધે છે. તેમને કર્મની બાધા મુન: હોતી નથી તેથી અપાધક છે એવી તેમની મહિમા છે.

(૩૪) પં० ઘાનતરાયજી કૃત ઘાનતવિલાસમાંથી:-

સવૈયા-૨૩.

કર્મ સુભાસુખ જો ઉદ્યાગત, આવત હૈં જ્ય જનત જ્ઞાતા;
પૂરવ બ્રામક ભાવ કિયે બહુ, સો ફલ મોહિ ભયો દુખદાતા;
સો જરૂરુપ સ્વરૂપ નહીં મમ, મૈં નિજ શુદ્ધ સુભાવહિ રાતા;
નાસ કરોં પલમેં સખકોં અખ, જય વસોં સિવખેત વિખ્યાતા. ૬૫

જ્ઞાની આત્મા એમ જાણે છે કે શુભાશુભ કર્મોનો ઉદય આવે
છે તે પૂર્વે મિથ્યાત્વના બ્રમરૂપ ધણા ભાવોનું કળાં છે. જે મને દુઃખ
આપનાર થયું છે. તે જડ પૌદ્ગલિક છે, મારું સ્વરૂપ નથી, હું તો
નિજાત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાંજ રક્ત છું. હવે એ સર્વે કર્મોનો ક્ષણ
માત્રમાં ક્ષય કરી પ્રસિદ્ધ મોક્ષધામમાં જઈ વાસ કરો.

સિદ્ધ હુએ અખ હોંઈ જી હોંછગે, તે સખહી અનુભો ગુનસેતી;
તા વિન એક ન જીવ લહૈ શિવ, ઘેર કરો કિરિયા બહુ કેતી;
ન્યોં તુષમાહિં નહિં કનલાલ, કિયે નિત ઉલ્લમકી વિધિ જેતી;
યોં લખિ આદરિયે નિજભાવ, વિભાવ વિનાસ કલા સુખ એતી. ૬૬

જે સિદ્ધ થયા, થાય છે અને થશે તે સર્વેય શુદ્ધાત્માનુભવરૂપી
ગુણથી સંયુક્ત થવાથી થયા છે. તે શુદ્ધાત્માનુભવ વિના કાઈપણ
એક જીવ કેટલાય પ્રકારની ધણી તીવ્ર ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ
મુક્તિને પામી શકશે નહિ. જેમ હંમેશાં અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન
કરવા છતાં ખાલી છેાતરાંમાંથી દાણાની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી તેમ
આત્માનુભવ વિના જીવની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે. એમ જાણીને
નિજ શુદ્ધાત્મભાવની ઉપાસના કરવી જોઈએ અને પરભાવ-વિભા-
વનો વિનાશ કરવો જોઈએ. આ સારી વિધિ છે.

સવૈયા-૩૧.

જગતકે નિવાસી જગહીમૈં રતિમાનત હૈ,
મોખક નિવાસી મોખહીમૈં ઠહરાયે હૈ;

જગકે નિવાસી કાલપાય મોખ પાવત હૈ,
 મોખકે નિવાસી કબી જગમૈં ન આયે હૈ;
 એતૌ જગવાસી દુઃખવાસી સુખરાસી નાહિ,
 વે તૌ સુખરાસી જિનવાનીમૈં બતાયે હૈ;
 તાતૈં જગવાસતૈં ઉદાસ હોષ ચિદાનંદ,
 રત્નત્રયપંથ ચલૈં તેષ સુખી ગાયે હૈ. ૭૩

મંસારમાં વસેલા જીવો મંસારમાંજ આનંદ માને છે, મોક્ષમાં વસેલા જીવો મોક્ષમાંજ આનંદ માને છે. મંસારના જીવો કાળ પામી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે પણ મોક્ષમાં વસેલ જીવો ક્યારેય પણ મંસારમાં આવ્યા નથી. જગતનિવાસી જીવો દુઃખમાં વસેલા છે, સુખથી યુક્ત નથી. સિદ્ધાત્મા તો અનંત સૌખ્યથી ભરપુર છે એમ શ્રી જિન ભગવાનની વાણીમાં પ્રકાશેલ છે તેથી આ મંસારવાસથી ઉદાસીન થઈ જે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યથી રત્નત્રયના માર્ગે ગમન કરે છે તેને સુખી કહ્યો છે.

યાહી જગમાહિ ચિદાનંદ આપ ડોલત હૈ,
 ભરમ ભાવ ધરૈ હરૈ આતમસકતકૌ;
 અષ્ટ કર્મરૂપ જે જે પુદ્ગલકે પરિનામ,
 તિનકૌં સરૂપ માનિ માનવ સુમતકૌ;
 જાહિ સમૈ મિથ્યા મોહ અંધકારનાસિ ગયૌ,
 ભયૌ પરગાસ ભાન ચેતનકે તતકૌ;
 તાહીસમૈ જનૌ આપ આપ પર પરરૂપ,
 ભાનિ ભવ-ભાંવરિ નિવાસ મોખગતકો. ૭૪

આ મંસારમાં ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા દારૂ પીવો હોય તેમ મદમાં ડોલે છે, પરિભ્રમણ કરે છે, મિથ્યાભાવને ધારણ કરે છે અને તેથી આત્મવીર્યની હાનિ કરે છે. આઠ કર્મરૂપ જે જે પુદ્ગલના પર્યાયો છે તેને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, અને તે માન્યતાને સુમતિ

માને છે. એ મિથ્યામોહનો અંધકાર જે સમયે વિલય થાય છે અને આત્મિક ચૈતન્ય તત્ત્વરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ થાય છે તે સમયે આત્મા આત્મસ્વરૂપને આત્મસ્વરૂપ જાણે છે અને પરસ્વરૂપને પરસ્વરૂપરૂપ જાણે છે અને આ મંસારૂપ ચક્રાવાને દૂર કરી એ મોક્ષધામમાં વાસ કરે છે.

રાગદોષ મોહભાવ જીવકૌ સુભાવ નાહિ,
જીવકૌ સુભાવ શુદ્ધ ચેતન વખાનિયૈ;
દર્શન કર્મરૂપ તે તૌ ભિન્ન હી વિરાજત દૈ,
તિનકૌ મિલાપ કહો કેસે કરિ માનિયૈ;
ઐસો ભેદ જ્ઞાન જાકે હિરદૈ પ્રગટ ભયૌ,
અમલ અખાધિત અખંડ પરમાનિયૈ;
સોઈ સુ વિચચ્છન મુક્ત ભયૌ તિહું કાળ,
જની નિજ ચાલ પરચાલ ભૂલિ ભાનિયૈ. ૭૫

રાગદોષ આદિ મોહના ભાવો છે, આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્માનો સ્વભાવ તો શુદ્ધ ચેતનામય કલ્પો છે. કર્મરૂપ જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય તે તો જીવથી પ્રગટ ભિન્ન રહેલ છે, તો આત્મા અને પુદ્ગલનું એકત્વ કેવી રીતે માની શકાય ? આ પ્રકારે અનેના ભિન્નત્વનું ભેદ વિજ્ઞાન જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું છે તે અમલ, અખંડ અને અખાધિત પ્રમાણુ યોગ્ય છે; તે સુવિચક્ષણુ આત્મા જેણે પોતાની આત્મસ્વરૂપની પરિણતિ અનુભવી છે અને પરપુદ્ગલની પરિણતિને પોતાની માનવાની ભૂલ ભાગી છે તે ત્રણે કાળને માટે મુક્ત થયો છે.

અશોક છંદ.

રાગભાવ દારિકે સુદોષકૌં વિહારિકૈ,
સુ મોહભાવ ગારિકૈ નિહારિ ચેતનામધ;
કર્મકૌં પ્રહારિકૈ સુ ભર્મભાવ ડારિકૈ,
સુ ચર્મદ્રષ્ટિ દારિકૈ વિચાર સુદ્ધતા લધ;

જ્ઞાનભાવ ધારિકૈં સુ દ્રષ્ટિકૈં પસારિકૈં,
 લખૌ સરુપ તારિકૈં, અપાર મુદ્ધતા ખઇ;
 મત્તભાવ મારિકૈં સુ મારભાવ છારિકૈં,
 સુ મોખકૌં નિહારિકૈં વિહારકૌં વિદા દઇ. ૭૯

રાગભાવનો ક્ષય કરી, દોષભાવનો વિલય કરી, મોહભાવને
 ગાળી નાંખી, ચૈતન્યમય આત્માને નિહાળી, કર્મને કૂટી, મિથ્યા ભ્રમ-
 ભાવને રોધી, પુદ્ગલ પર્યાયદ્રષ્ટિ-ચર્મદ્રષ્ટિને ડંદીને શુદ્ધાત્માનો વિચાર
 કર્યો છે; સમ્યગ્જ્ઞાનભાવને ધારી, સમ્યગ્દર્શનભાવનો પ્રકાશ કરી,
 યથાતથ્યસ્વરૂપને ઓળખી અનુભવી અનાદિકાળની અપાર મૂઢતાને
 દૂર કરી છે, અહંભાવ અને મમત્વભાવનો ક્ષય કરી, કામભાવને
 સમાવી દઈ, વિલય કરી મુક્તિના દર્શન કરી સંસારના પરિભ્રમણને
 વિદાય આપી છે.

શુદ્ધ આત્મા નિહારિ રાગ દોષ મોહ ટારિ,
 ક્રોધ માનવંક ગારિ લોભ ભાવ ભાનુરે;
 પાપપુન્યકૌં વિહારિ સુદ્ધભાવકૌં મંભારિ,
 ભર્મભાવકૌં વિસારિ પર્મભાવ આનુરે;
 ચર્મદ્રષ્ટિ તાહિ જરિ શુદ્ધદ્રષ્ટિકૌં પસારિ,
 દેહનેહકૌં નિવારિ સેતધ્યાન ઠાનુરે;
 જગિ જગિ સૈન છાર લવ્ય મોખકૌં વિહાર,
 એક વારકે કહે હજાર બાર જનુરે. ૮૨

શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને જોઇ, રાગ દોષ મોહ આદિ ભાવોને ટાળી, ક્રોધ,
 માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોને ગાળી નાંખો. પાપ અને પુણ્ય
 બંનેનો નાશ કરી, શુદ્ધાત્મભાવને પામી, મિથ્યા ભ્રમભાવને ભૂલી
 જઈ પરમ આત્મિકભાવને પ્રાપ્ત થાઓ. જે ચર્મદ્રષ્ટિ છે તેને બાળી
 નાંખી, આત્માની દ્રષ્ટિનો વિકાસ કરી, શરીરના મમત્વને દૂર કરી
 શુદ્ધલધ્યાનના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાઓ. હે લવ્ય ! આ નિદ્રાનો ત્યાગ.

કર અને જાગૃત થા ! જાગૃત થા ! અને મોક્ષના માર્ગનો રસ્તો લે. આ એક વખત કહેલ શીખામણને હજારવાર કહેલ જાણજો.

છપ્પઠ્ઠ:

જપત શુદ્ધપદ એક, એક નહિ લખત જીવ તન;
તનક પરિગ્રહ નાહિ, નાહિ જર રાગ દોષ મન;
મન વચન તન ચિર ભયો, ભયો વૈરાગ અખંડિત;
ખંડિત આસવદ્વાર, દ્વારસંવર પ્રભુ મંડિત;
મંડિત સમાધિસુખ સહિત જખ, જખ કષાય અરિગન ખપત;
ખપ તનમમત નિરમમત નિત, નિત તિનકે ગુણુ ભવિ જપત. ૯૧

જે એક શુદ્ધાત્મિકપદનો જાપ કરે છે, જે આ શરીર અને - આત્માને એક જાણુતા નથી, જેને લેશ પણ પરિગ્રહ નથી, જેના ચિત્તમાં રાગદ્વેષ નથી, જેના મન વચન કાયા સ્થિરત્વને પામ્યા છે, જે અખંડ વૈરાગ્યમય છે, જેણે આસવદ્વાર-કર્મને આવવાનાં કારણોનો નાશ કર્યો છે, જે સંવરદ્વારથી વિભૂષિત છે, સહજ આત્મિક રમણુ-તાના સુખથી જે શોભાયમાન છે, કષાયરૂપી શત્રુસમૂહનો જેણે ક્ષય કર્યો છે, દેહમમત્વ જેણે ખપાવી દીધું છે, નિરંતર નિર્મમત્વભાવમાં સ્થિર છે તે પ્રભુના ગુણોનું ભવ્ય જીવો નિત્ય સ્મરણુ કરે છે, જાપ કરે છે.

સવૈયા-૨૩.

જિનકં ઘટમૈ પ્રગટયો પરમારથ, રાગવિરોધ હિયે ન વિચારૈ;
કરકૈં અનુભૌ નિજ આતમકૌ, વિષયા સુખસૌં હિત મૂલ નિવારૈ;
હરિકે મમતા ધરિકૈં સમતા, અપનૌ બલ ફોરિ જી કર્મ વિહારૈ;
જિનકી યહ હૈ કરતૂતિ સુજન, સુઆપ તિરૈ પર જીવન તારૈ. ૯૨

જેના અંતરમાં આત્મભાવ પ્રકાશ્યો છે, રાગદ્વેષની પીડા જેના હૃદયમાં નથી, નિજાત્માનો જેણે અનુભવ કર્યો છે, ઇંદ્રિયોના વિષયોનાં

સુખ હિતકારી છે એવી દ્રષ્ટિ જોણે તોડી નાંખી છે, જોણે મમત્વ-ભાવનો ત્યાગ કરી સમતાભાવને ધારણ કર્યો છે, નિજાત્મવીર્યને ફેરવી કર્મનો સંહાર જોણે કર્યો છે, એવું જોનું કાર્ય છે તે સમ્યગ્જ્ઞાની છે એમ જાણુ. તે મહાત્મા પોતે આ મંસાર સમુદ્રથી તરે છે અને અન્ય જીવોને તારે છે.

સવૈયા-૩૧.

મિથ્યાભાવ મિથ્યા લખ્યો ગ્યાનભાવ ગ્યાન લખ્યો,
કામભોગ ભાવન સૌં કામ જોર જારિકૈ;
પરકૌ મિલાપ તજી આપનપૌ આપ જાગૈ,
પાપપુન્ય બેદ જદ એકતા વિચારિકૈ;
આતમ અકાજ કરૈ આતમ સુકાજ કરૈ,
પાવૈ ભવપાર મોક્ષ એતૌ બેદ ધારિકૈ;
યાતૈ હં કહત હેર ચેતન ચેતૌ સખેર,
મેરે મીત હો નિચીત એ તૌ કામ સારિકૈ. ૯૪

મિથ્યાત્વના ભાવોને મિથ્યા ભ્રમરૂપ જાણુ, સમ્યગ્જ્ઞાનના ભાવોને સમ્યક્રૂપ જાણુ. કામ-તૃષ્ણાના જોરને તોડી ઇંદ્રિયવિષય ભોગના ભાવોનો નાશ કર. પરવસ્તુઓ સાથેનો મંગ અને એકત્વ ભુક્તિનો ત્યાગ કર. નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવના કર. પાપ અને પુણ્ય એ બંને એક પૌદ્ગલિક કર્મના પરિણામો છે એમ એના બેદનું છેદન કર. બંનેને હેય જાણી ત્યાગ, આત્માજ અહિત કરનાર છે અને આત્માજ હિત કરનાર છે એ બેદને જાણી નિજહિત કાર્ય કર કે જેથી ભવનો અંત થાય અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. તેથી હે ચેતન ! હું કહું છું કે વિચાર કરીને તું સવેળાએ ચેત. હે મારા મિત્ર ! આટલું કાર્ય કરીને નિશ્ચિત થા.

છરપછ:

મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ, આપકાં રાગી માનૈ,
મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ, આપકાં દેષી જાનૈ;

મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ, આપકોં રાગી દેખે;
મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ, આપકોં ભોગી પેખે;
ને મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ સો, સુદ્ધાતમ નાહી લહૈ;
સોઇ જ્ઞાતા ને આપકોં, જૈસાકા તૈસા ગહૈ. ૧૦૬

મિથ્યાદ્રષ્ટી પુદ્ગલને અને આત્માને એક જાણનાર જીવ પોતાના આત્માને રાગી માને છે. મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ પોતાના આત્માને દેખી જાણે છે, મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ પોતાના આત્માને રાગી જાણે છે, મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ પોતાના આત્માને ભોગી સમજે છે, જે મિથ્યાદ્રષ્ટી જીવ છે તે આત્માના સ્વરૂપને પામતો નથી. જે પોતાના આત્માને જેમ છે તેમ યથાર્થ ગ્રહણ કરે છે—જાણે છે તે સમ્યગ્જ્ઞાની જ્ઞાતા છે.

સવૈયા-૩૧.

ચેતનકે ભાવ દોયગ્યાન ઓ અગ્યાન જોય,
એક નિજભાવ દૂજોં પરહિતપાત હૈ;
તાતૈ એક ભાવ ગહૌ દૂજૈ ભાવ મૂલ દહૌ,
જાતૈ સિવપદ લહૌ યહી ઠીક ખાત હૈ;
ભાવકૌ દુખાયૌ જીવ ભાવહી સૌં સુખી હોય,
ભાવહીકૌ ફેરિ ફેરૈ મોખપુર જાન હૈ;
યહતો નીકા પ્રસંગ લોક કહૈ સરવંગ,
આગહીકૌ દાધૌ અંગ આગહી સિરાત હૈ. ૧૦૭

આત્માના બે ભાવ છે. એક જ્ઞાનરૂપ, બીજો અજ્ઞાનરૂપ. એક જ્ઞાનરૂપ ભાવ તે આત્માનો નિજભાવ છે, બીજો અજ્ઞાનરૂપ ભાવ પર પુદ્ગલના સંગે ઉત્પન્ન થયેલો વિભાવ છે. તેથી એક આત્માના જ્ઞાનગુણનું ગ્રહણકરો અને બીજા અજ્ઞાનભાવનું મૂળ બાળી ભસ્મ કરો કે જેથી મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરી શકો અને એમ કરવું એજ યોગ્ય છે. ભાવથીજ જીવ દુઃખો પામી દુઃખી થઇ રહ્યો છે અને ભાવથીજ જીવ સુખ પામી સુખી હોય છે. ભાવનેજ પલટાવી નાંખ-

વાથી જીવ નિર્વાણનગર પ્રતિ જાય છે. લોકો કહે છે કે આ સંપૂર્ણ સુંદર પ્રમંગ છે. અગ્નિઅંગને બાળે છે અને તેજ અગ્નિથી ટાલ દૂર થાય છે, તપાય છે.

બાર બાર કહૈં પુનરુક્ત દોષ લાગત હૈ,
જગત ન જીવ તૂતૌ સોયો મોહ ઝગમૈ;
આતમાસે તી વિમુખ ગહૈ રાગ દોષરૂપ,
પંચ ઇન્દ્રીવિષૈ સુખ લીન પગપગમૈ;
પાવત અનેક કષ્ટ હોત નાહિ અજનન,
મહાપદ ભિજ ભયૌ ભમે સિજ મગમૈ;
જાગિ જગવાસી તૂ ઉદાસી હૈવૈ કે વિષયસૌ,
લાગિ સુદ્ધ અનુભૌ ન્યૌ આવૈ નાહિ જગમૈ. ૧૧૭

વારંવાર કહેવાથી પુનરુક્તિનો દોષ લાગે છે છતાં હે જીવ ! તું મોહનિદ્રામાં સુતો છે તે કેમ જાગતો નથી ? આત્મભાવથી વિપરીત રાગદ્વેષ વિભાવને ગ્રહણ કરે છે, અને ડગલે પગલે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગોના સુખમાં મગ્ન રહે છે. અને તેથી અનેક પ્રકારના દુઃખોને તું પ્રાપ્ત થાય છે અને તારાં આઠ કર્મ નાશ થતાં નથી. આત્માના સ્વભાવરૂપી મહાપદથી ભ્રજ થઈ આ સંસારના માર્ગમાં ભ્રમણ કરે છે. હે જગતવાસી જીવ ! તું પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય સુખોથી ઉદાસીન થઈ જાગૃત થા અને શુદ્ધાત્માના અનુભવમાં લીન થા કે જેથી પુનઃ આ સંસારમાં તારે આવવું પડે નહિ.

(૩૫) પં. ભૈયા ભગવતીદાસજી કૃત બ્રહ્મવિલાસમાંથી:—

સવૈયા-૩૧.

કર્મકા કરૈયા સો તૌ જનૈ નાહિ કૈસે કર્મ,
ભરમમે અનાદિહીકા કરમૈ કરતુ હૈ;
કર્મકા જનૈયા ભૈયા સો તૌ કર્મ કરૈ નાહિ,
ધર્મમાંહિ તિહુ કાલ ધરમે ધરતુ હૈ;

દુઃખનકી જાતિપાંતિ લગ્નન સ્વભાવ ભિન્ન,
 કુખદૂન ન એકમેક હોઈ વિચરતુ હૈ;
 જા દિનાતેં એસી દ્રષ્ટિ અન્તર દિખાઈ દઈ,
 તા દિનાતેં આપુ લખિ આપુ હી તરતુ હૈ. ૨૨
 (શત અષ્ટોતરી)

જે કર્મનો કરનાર છે તે પોતે તો જાણતો નથી કે કર્મ કેવાં
 છે ? શું સ્વરૂપ છે ? અનાદિકાળથી મિથ્યાબ્રાતિના હેતુથી કર્મો કર્યા
 કરે છે. લૈયા ભગવતીદાસ કહે છે કે હે ભાઈ ! કર્મને જે જાણે છે
 તે તો કર્મ કરતા નથી, ત્રણે કાળ આત્મ સ્વભાવરૂપ ધર્મમાંજ રહે
 છે, અને તેમાંજ લીન થઈતે દ્રષ્ટારૂપ રહે છે. કર્મની અને આત્માની
 જાતિ, પંક્તિ, લક્ષણ અને સ્વભાવ ભિન્ન ભિન્ન છે. તે અને ક્યારેય
 પણ એકપણાને પામી પરિણમતાં નથી, અને સદા ભિન્નજ છે, એવી
 દ્રષ્ટિ જે દિવસથી અંતરમાં પ્રકાશે તે દિવસથી તે આત્માને ઓળખે
 છે, જાણે છે, અનુભવે છે અને આત્માજ એની દ્રષ્ટિમાં રમી રહે છે.
 તેથી આ મંસારમાંથી પોતે તરી પાર ઉતરે છે.

સવૈયા-૨૩.

જન્મતૈં અપનો જિહ્વિ આપુ લખ્યો, તન્મતૈં જી મિટી દુવિધા મનકી;
 યોં સીતલ ચિત્ત લયો તખ્તહી સખ, છાંડ દઈ મમતા તનકી;
 ચિંતામણિ જન્મ પ્રગટયો ધરમે, તખ્ત કૌનજી ચાહિ કરૈ ધનકી;
 જો સિદ્ધમેં આપુ મેં ફેર ન જનૈ સો, ક્યોં પરવાહ કરૈ જનકી.
 ૩૫ (શતઅષ્ટોતરી)

જ્યારથી પોતાના આત્માએ પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણ્યું
 ત્યારથી મનની દુવિધા મંકલ્પ વિકલ્પ અશાંતિ મટી ગઈ અને તેથી
 એ પ્રકારે ચિત્ત શીતળીભૂત થયું, ત્યારે શરીરાદિની સર્વ મમતા
 છૂટી ગઈ. ધરમાં ચિંતામણિ પ્રગટે તો કાણુ ધનની ઇચ્છા કરે ?
 જે સિદ્ધ ભગવાનના આત્મસ્વરૂપમાં અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં

તકાવત કે લિજતા જાણુતા નથી તે પછી આ જગતના મનુષ્યોની શા માટે પરવાહ કરે !

કેવલ રૂપ મહા અતિ સુંદર, આપુ ચિદાનંદ શુદ્ધ વિરાજ્ય;
અન્તરદ્રષ્ટિ ખુલ્લે જળ્ય હી તખ, આપુહીમે' અપનો પદ જાન્ય;
સેવક સાહિય કોહિ નહી જંગ, કાહેકો ખેદ કરે કિહ્ન કાન્ય;
અન્ય સહાય ન કોહિ તિહારૈ જુ, અંત ચલ્યો અપનો પદ સાન્ય. ૩૬
(શતઅષ્ટોતરી)

આત્માનું શુદ્ધ કૈવલ્યસ્વરૂપ મહાન અને અતિ નિજસ્વભાવથી સુંદર છે. ત્યાં ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મદેવ સંપૂર્ણ શુદ્ધપણે બિરાજી રહેલ છે. જ્યારે જીવની અંતરદ્રષ્ટિ પ્રગટે છે ત્યારે નિજાત્મભાવને વિષેજ પોતાનો આત્મા પ્રકાશી રહે છે. આ જગતમાં કોઈ સ્વામીએ નથી કોઈ સેવકેય નથી તો પછી શા માટે અને શું કરવા ખેદ કરે છે ? મરણ સમયે જવાનું થશે ત્યારે અન્ય કોઈ તારો સહાયક નથી માત્ર તારો પોતાનો આત્માજ તને સહાયક છે.

જળ્યોં રાગદ્વેષ નહિ જીતય, તખ્યોં મુક્તિ ન પાવૈ કોઈ;
જળ્યોં કોષ માન જન ધારત, તખ્યોં સુગતિ કહાંતે હોઈ;
જળ્યોં માયા લોભ વસે હિર, તખ્યોં સુખ સુખનૈ નહિ કોઈ;
એ અરિજીત ભયો જો નિર્મલ, શિવસંપતિ વિલસતુ હૈ સોઈ. ૪૫
(શતઅષ્ટોતરી)

જ્યાં લગી રાગ અને દ્વેષને જીત્યા નથી ત્યાં સુધી કોઈપણ જીવ મોક્ષ પામે નહીં. જ્યાં લગી ચિત્તને વિષે કોષ અને માન છે છે ત્યાં લગી સુગતિને જીવ ક્યાંથી પામે ? જ્યાં સુધી માયા અને લોભ અંતરમાં રહેલાં છે સુધી સ્વપ્ને પણ લેશ સુખ હોય નહિ. આ બધા શત્રુઓને જીતી જે જીવ નિર્મલ-શુદ્ધ થાય છે તે મુક્તિ-પદની સંપત્તિને પામી વિલાસ કરે છે.

સવૈયા-૩૧.

પંચનસોં લિખ રહૈ કંચન જ્યોં કાષ્ઠ તજૈ,
 રંજન મલીન હોય જાકી ગતિ ન્યારી હૈ;
 કંજનકે કુલ જ્યોં સ્વભાવ કીચ છૂએ નાહિ,
 વસૈ જલમાંહિ પૈન ભૈરવતા વિસારી હૈ;
 અંજનકે અંશ જાકે વંશમેં ન કહ્ન દીખૈ,
 શુદ્ધતા સ્વભાવ સિદ્ધરૂપ સુખકારી હૈ;
 જ્ઞાનકા સમૂહ જ્ઞાન ધ્યાનમેં વિરાજ રહ્યો,
 જ્ઞાનદ્રષ્ટિ દેખો 'લૈયા' ઐસો બ્રહ્મચારી હૈ;

૫૫

(શતઅષ્ટોતરી)

જગતના જીવોની ગતિથી અન્ય આત્મપ્રતિ ગમન કરનાર જેની ગતિ છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખોથી લેખાતો નથી, લિખ રહે છે. જેમ સુવર્ણને કાટ ચઢતો નથી તેમ તેનો આત્મા લેશ પણ મલીનતા પામતો નથી. જેમ કમળના ફુલનો એવો કુલસ્વભાવ છે કે કાદવને સ્પર્શે નહિ અને જલમાં રહેવા છતાં પણ જલથી ઉચ્ચ રહે, ઉચ્ચ રહેવાના સ્વભાવને ત્યાગતું નથી. તેમ આત્મા કે આત્માના વંશમાં-પ્રદેશ કે પર્યાયમાં લેશ પણ પરકર્મના કલંકનું હોવાપણું કે સ્પર્શપણું જણાતું નથી. તે તો શુદ્ધ નિર્મલ સ્વભાવવંત, સિદ્ધસમાન સ્વરૂપવંત અને અનંત સૌખ્યથી પૂર્ણ છે. અનંતજ્ઞાનનો સમૂહ આત્મા જ્ઞાનની તન્મયતામાંજ પ્રકાશી રહ્યો છે. ભગવતીદાસજી કહે છે કે હે ભાઈ! ભેદવિજ્ઞાન દ્રષ્ટિથી, પરરૂપ કાષ્ઠ કાલે થતો નથી અને સદા સર્વદા પોતાના ચૈતન્ય સ્વભાવમાંજ રહે છે એવા શુદ્ધ બ્રહ્મચારી નિરંજન આત્મદેવને તમે નિહાલો.

ચિદાનંદ 'લૈયા' વિરાજત હૈ ધટમાંહિ,

તાકે રૂપ લખિવેકા ઉપાય કહ્ન કરિયે;

અજ કર્મ જાલકી પ્રકૃતિ ચોક ચાર આઠ,

તામેં કછૂ તેરી નાહિ અપની ન ધરિયે;
 પૂરવકે બંધ તેરે તેછ આછ ઉઠૈ હોંહિ,
 નિજગુણ શક્તિસોં તિન્હે ત્યાગ તરિયે;
 સિદ્ધ સમ ચેતન સ્વભાવમેં વિરાજત હૈં,
 વાકો ધ્યાન પરુ ઔર કાહુસોં ન ડરિયે. ૫૬

(શતઅષ્ટોતરી)

ભગવતીદાસ કહે છે કે, હે બાપ ! ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા આ દેહમાં વિરાજેલ છે તેના સ્વરૂપને ઓળખવાનો કાંઈ તો ઉપાય કરો. આઠ કર્મરૂપી જાળની ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ છે તેમાંથી કાઠપિણ તારી નથી, તેને તું તારી પોતાની માની ના બે. પૂર્વે તેં જે કર્મો બાંધ્યાં છે તે અત્યારે તને ઉદયમાં આવ્યાં છે, તેનો તારી નિજાત્મ વીર્ય શક્તિને ફેરવીને ત્યાગ કર અને સંસારસમુદ્રને તરી જા. સ્વભાવની અપેક્ષાએ આ ચૈતન્યાત્મા સિદ્ધસમાન સ્વરૂપવંત છે. તેનું તું ધ્યાન ધર અને કાઠથી પણ બચ ના પામ.

એક શીખ મેરી માનિ આપ હીતૂ પહિયાન,
 જ્ઞાન દ્રગ ચર્ણુ આન વાસ બાકે થરકો;
 અનંત બલધારી હૈંજી હલકો ન બારી હૈ,
 મહા બ્રહ્મચારી હૈંજી સાથી નાંહિ જરકો;
 આપ મહાતેજવંત ગુણકો ન ઔર અંત,
 જાકી મહિમા અનંત દૂજો નાહિ વરકો;
 ચેતનાકે રસ બરે ચેતન પ્રદેશ ધરે,
 ચેતના કે ચિહ્ન કરે સિદ્ધ પટતરકો. ૫૭

(શતઅષ્ટોતરી)

હે ભદ્ર ! તું મારી એક શિખામણ માન. તારા પોતાના સ્વરૂપને ઓળખ. સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના થડને ફાવીને રોપ. આત્મા અનંતવીર્યવંત છે, આત્મા હલકાય નથી, ને બારેય નથી. આત્મા મહા

બ્રહ્મચારી છે, આત્મા પુરૂષલ્લો સાથી નથી, આત્મા મહાન જ્ઞાનમયી તેજવંત છે, અનંત ગુણવંત છે, આત્માની મહત્તા અનંત છે, આત્મા સમાન કોઈ અન્ય ઉત્તમ નથી, ચૈતન્યાનુભવ રસથી પરિપૂર્ણ, ચૈતન્યમય સર્વ પ્રદેશવંત, ચૈતન્યલક્ષણથી સંયુક્ત એવા સિદ્ધ ભગવંતે કર્મપટલ આદિ બેદને દૂર કર્યો છે.

રેખતા.

અર્થે ભરમકે ત્યોરસોં દેખ ક્યા બૂલતા,
દેખિ તુ આપમેં જિન આપને બતાયા હૈ;
અંતરકી દ્રષ્ટિ ખોલિ ચિદાનંદ પાછયેગા,
બાહિરકી દ્રષ્ટિ સોં પૌરૂષલીક જાયા હૈ;
ગનીમનકે ભાવ સખ જુદે કરિ દેખિ તૂ,
આગેં જિન દૂંઢા તિન ઇસી ભાંતિ પાયા હૈ;
વે એખ સાહિબ વિરાજતા હૈ દિલખીચ,
સન્ધ્યા જિસકા દિલ હૈ તીસીકે દિલ આયા હૈ. ૬૦

(શતઅષ્ટોતરી)

શ્રી જિનેશ્વરે જે તારૂં સ્વરૂપ કહ્યું છે તે તું જો, મિથ્યા ભ્રાંતિના તોરથી તું ક્યાં બૂલે છે તે જરા વિચાર. અંતઃદ્રષ્ટિ ઉઘાડી જરા જો, તને ચૈતન્યસ્વરૂપાત્મા પ્રાપ્ત થશે. બાહ્યદ્રષ્ટિથી જોશો તો આ બધી પુરૂષલ્લની જાયા પર્યાય દેખાશે. મનના બધા ભાવો તારાથી જુદા છે, વિભાવરૂપ છે એમ જાણી તું તને જો. આજ વિધિથી જેણે આત્મસ્વરૂપની ખોજ કરી છે તે પામ્યા છે. એ નિષ્કલંક આત્મારામ સાહેબ હૃદયની મધ્યમાં બિરાજે છે. જેનું અંતઃકરણ સાચું છે તેના અંતઃકરણમાં આવ્યા છે.

સવૈયા-૩૧.

દેવ એક દેહરમેં સુંદર સુરુપ બન્યો,
જ્ઞાનકો વિલાસ જોકો સિદ્ધ સમ દેખિયે;

સિદ્ધ કીસી રીતિ લિયે કાહસો ન પ્રીતિ કિયે,
 પૂરવકે બંધ તેષ આઈ ઉદૈ પેખિયે;
 વર્ણુ ગંધ રસ ફાસ જામે' કષ્ટુ નાહિ લેયા,
 સદાકા અબંધ યાહિ ઐસો કરિ લેખિયે;
 અજરા અમર ઐસો ચિદાનંદ જીવ નાવ,
 અહો મન મૂઢ તાહિ મર્ણુ કયોં વિશેખિયે. ૬૯

(શ્વતઅષ્ટોતરી)

આ દેહરૂપી મંદિરમાં એક આત્મદેવ સમ્યક્સ્વરૂપે સુશોભિત
 બિરાજી રહ્યો છે, જેના અનંત જ્ઞાનનો વિલાસ સિદ્ધ સમાન છે
 એમ જાણો. સિદ્ધ ભગવાનની સમાન કાષ્ઠપિણુ સાથે પ્રીતિ રનેહ-
 બંધન ના કરો. પૂર્વે બાધેલાં કર્મો ઉદય આવ્યાં છે એમ જાણો.
 હે ભાઈ! વર્ણુ ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ કાષ્ઠપિણુ આત્મામાં છેજ નહિ,
 એ તો સદા સર્વદા અસંગજ છે એવા આત્માને તે પ્રકારે યથા
 તથ્ય ઓળખ. આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આનંદમય આત્માનાં તો સદા અજર
 અમર એવાં નામ છે. છતાં હે મૂઢ મનવાળા માનવી ! તે આત્માનું
 મૃત્યુ થાય છે એમ કેમ માને છે ?

નિશદ્ધિન બ્યાન ધરો નિહચૈ સુજ્ઞાન કરો,
 કર્મકા નિદાન કરો આવૈ નાહિ ફેરિકેં;
 મિથ્યામતિ નાશ કરો સમ્યક ઉજ્જસ કરો,
 ધર્મકા પ્રકાશ કરો શુદ્ધ દ્રષ્ટિ હેરિકેં;
 બ્રહ્મકા વિલાસ કરો આતમનિવાસ કરો,
 દેવ સખ દાસ કરો મહામોહ જેરિકેં;
 અનુભૌ અબ્યાસ કરો ચિરતામે' વાસ કરો,
 મોક્ષ સુખ રાસ કરો કહ્નં તોહિ ટેરિકેં. ૯૪

(શ્વતઅષ્ટોતરી)

રાત્રિદિવસ આત્માનુંજ બ્યાન કરો. નિશ્ચયથી સમ્યગ્જ્ઞાનનો

નિશ્ચય કરો, કમેનિ ક્ષય કરો કે જોથી કર્મો પુનઃ આવવા પામે નહિ અને આત્માને પુનઃ સંસારમાં આવવું થાય નહિ. જીવ અને પુદ્ગલને એક માનવારૂપ મિથ્યામતિનો વિનાશ કરો. આત્મશ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્દર્શનને પ્રગટ કરો. શુદ્ધાત્મદ્રષ્ટિને પ્રાપ્ત કરી આત્મધર્મનો પ્રકાશ કરો. આત્મામાંજ રમણતા કરો, આત્મામાંજ સ્થિરતા કરો, મહામોહને હણી બધાય દેવોને દાસ બનાવો. દેવને પૂજવા યોગ્ય બનો, સર્વ મોહ ક્ષય થતાં કૈવલ્ય પ્રગટે છે ત્યારે દેવતાઓ દાસ થઈતેની ભક્તિ, સેવા, આજ્ઞા ઉઠાવે છે. આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરો, સ્થિરતાસ્વરૂપ આત્મચારિત્રમાં નિવાસ કરો. હે ભવ્ય ! હું તને પોકારી પોકારી કહું છું કે મુક્તિ સુખમાં રમણુ વિલાસ કરો.

સાતમો અધ્યાય.

સમ્યગ્દર્શન અને તેનું મહાત્મ્ય.

આટલી વાત તો કહેવાઈ ચૂકી છે કે આ સંસાર અસાર છે, દેહ અપવિત્ર અને ક્ષણિક છે, ઇન્દ્રિયોના ભોગ અતૃપ્તિકારક અને નાશવંત છે. સહજ સુખ આત્માનો સ્વભાવ છે, તથા તે સહજ સુખનું સાધન એક આત્મધ્યાન છે, એને રત્નત્રયધર્મ પણ કહે છે. એમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતા છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. તેનું વિશેષ વર્ણન ઉપયોગી જાણીને કરવામાં આવે છે, કારણકે આત્મજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ સમ્યગ્દર્શનજ છે, સમ્યગ્દર્શન વિના જ્ઞાન કુજ્ઞાન છે, ચારિત્ર, કુચારિત્ર છે, સમ્યગ્દર્શન વિના સર્વ સાધન મિથ્યા છે. જેમ મૂળ વિના વૃક્ષ હોતું નથી, પાયા વિના મકાન બનતું નથી, એકડા વિનાનાં મીઠાંની કંઈ કીમત હોતી નથી તેમ સમ્યક્ત્વ વિના કોઈ પણ ધર્મક્રિયાને યથાર્થ કહી શકાતી નથી.

સમ્યગ્દર્શન વસ્તુતાએ આત્માનો એક ગુણ છે. એ આત્મામાં સદાકાળ રહે છે. સંસારી આત્માની સાથે કર્મેના સંયોગ પણ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિકાળથી છે. એ કર્મેમાં એક મોહનીય કર્મ છે. તેના બે ભેદ છે દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય. દર્શન મોહનીયના ત્રણ ભેદ છે. મિથ્યાત્વકર્મ (મિથ્યા મોહનીય) સમ્યગ્ મિથ્યાત્વકર્મ (મિશ્રમોહનીય) અને સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મ (સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ). જે કર્મેના ઉદયથી સમ્યગ્દર્શન ગુણનું વિપરીત પરિણમન થાય, મિથ્યાદર્શનરૂપ થાય, જે વડે આત્મા કે અનાત્માનું ભેદવિજ્ઞાત ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ તે મિથ્યાત્વકર્મ છે. જેના ઉદયથી સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનનાં મિશ્ર પરિણામ થાય તે કર્મેને સમ્યગ્મિથ્યાત્વ

અથવા મિશ્રકર્મ કહે છે. જે કર્મના ઉદ્વેગથી સમ્યગ્દર્શન રહે, કાષ્ટ દોષ મલ કે અતિચાર લાગે તેને સમ્યક્ત્વમેહનીય કહે છે.

ચારિત્ર મેહનીય કર્મમાં ચાર અનંતાનુબંધી કષાય કર્મ છે, જેના ઉદ્વેગથી દીર્ઘકાળ સ્થાયી કલિનતાથી મટે તેવાં કષાય પરિણામ થાય છે. જેમ પત્થરમાં કાતરેલી લીટી કલિનતાથી મટે છે, તેવા અનંતાનુબંધી કષાય (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ) છે. અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જેને અત્યાર સુધી સમ્યક્ત્વ થયું નથી, તેના સમ્યગ્દર્શન ગુણને મિથ્યાત્વકર્મ અને ચાર અનંતાનુબંધી કષાયોએ ઢાંકી રાખ્યો છે. જ્યાં સુધી તે ઉદ્વેગમાંથી ખસે નહિ, ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનગુણ પ્રગટ થઈ શકતો નથી. આ કર્મોના આક્રમણને હટાવવા માટે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનનું સેવન જરૂરી છે. જેમ ઔષધ ખાવાથી રોગ જાય છે, તેમ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનના સેવનથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો પ્રકાશ થાય છે અને મિથ્યાત્વ રોગ જાય છે.

જેમ રોગીને આ વાત જાણવાની જરૂર છે કે હું મૂળમાં કેવો છું, રોગ કયા કારણથી થયો છે અને રોગને દૂર કરવાનો શો ઉપાય છે. તેવી રીતે આ સંસારી જીવને આ વાત જાણવાની જરૂર છે કે પોતે મૂળમાં કેવો છે, શાથી તે અશુદ્ધ થઈ રહ્યો છે અને તેને શુદ્ધ થવાનો શો ઉપાય છે. જેમ નૌકામાં પાણી આવતું હોય તો એ વાત જાણવાની જરૂર છે કે શા કારણથી નૌકામાં પાણી ભરાય છે અને કેવી રીતે નૌકાને છિદ્રરહિત અને પાણીરહિત કરવામાં આવે, કે જેથી તે સમુદ્રનો પાર પામી શકે, તેવી રીતે આ સંસારી જીવને આ વાત જાણવાની જરૂર છે કે તેને પુણ્ય પાપ-કર્મોના બંધ સાથે થાય છે, નવા બંધને રોકવાનો અને જૂના બંધને કાપવાનો શો ઉપાય છે કે જેથી તે કર્મરહિત થઈ જાય. જ્યાં સુધી એવું જ્ઞાન નથી હોતું કે આ કપડું શા કારણથી મેલું છે અને તે મેલને ધોવાને ક્યા પદાર્થોની જરૂર છે, ત્યાં સુધી તે કપડું શુદ્ધ

કરી શકાતું નથી. તેવી રીતે જ્યાં સુધી આ આત્માન અશુદ્ધ થવાના કારણનું અને શુદ્ધ થવાના ઉપાયનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી અશુદ્ધ આત્મા શુદ્ધ થઇ શકતો નથી. આ પ્રયોજનશૂન્ય વાતને કે તત્ત્વને સમજાવવા માટે નિર્ગ્રંથ આચાર્યોએ સાત તત્ત્વ બતાવ્યાં છે અને તેની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. તે સાત તત્ત્વ આ પ્રકારે છે:—

૧. જીવ તત્ત્વ:—ચેતના-લક્ષણવંત જીવ છે, સંસાર અવસ્થામાં તે અશુદ્ધ છે.
૨. અજીવ તત્ત્વ:—(૧) જીવને વિકારનું કારણ પુદ્ગલ, (૨) ધર્માસ્તિકાય, (૩) અધર્માસ્તિકાય, (૪) આકાશ અને (૫) કાલ એ પાંચ ચેતના રહિત અજીવ દ્રવ્ય આ જગતમાં છે.
૩. આસ્રવ તત્ત્વ:—કર્મેભિ આવવાનાં કારણને અથવા કર્મેભિ આવવાને આસ્રવ કહે છે.
૪. બંધ તત્ત્વ:—કર્મેભિ આત્માની સાથે બંધાવાનાં કારણને અથવા કર્મેભિ બંધને બંધ કહે છે.
૫. સંવર તત્ત્વ:—કર્મેભિ આવવાને રોકનારાં કારણો અથવા કર્મેભિ આવવું રોકાઈ જવું તેને સંવર કહે છે.
૬. નિર્જરા તત્ત્વ:—કર્મેભિ કોઈ અંશે ક્ષયનાં કારણને અથવા કર્મેભિ કોઈ અંશે ક્ષયને નિર્જરા કહે છે.
૭. મોક્ષ તત્ત્વ:—સર્વ પ્રકારે કર્મેભિ છૂટી જવાનાં કારણને અથવા સર્વાંશે કર્મેભિ પૃથક્ થવાને મોક્ષ કહે છે.

આ વિશ્વ જીવ અને અજીવ અર્થાત્ ૭ દ્રવ્યોનો—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ એનો સમુદાય છે. પુદ્ગલોમાં સૂક્ષ્મ-જાતિની કર્મવર્ગણા છે, અથવા કર્મસ્કંધ છે. તેના સંયોગથી આત્મા અશુદ્ધ થાય છે. આસ્રવ અને બંધતત્ત્વ અશુદ્ધતાનાં કારણને બતાવે

છે. સંવર અશુદ્ધતાને રોકવાનો અને નિર્જરા અશુદ્ધતાને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવે છે, મોક્ષ અંધરહિત સુદ્ધ અવસ્થાને બતાવે છે. આ સાત સત્ત્વ ધણી ઉપયોગી છે, તેને બરોબર જાણ્યા વિના આત્માનો કર્મરૂપ રોગ મટી શકતો નથી. આ સાત તત્ત્વોની સાચી શ્રદ્ધા વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે, તેના મનનથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એટલા માટે એ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થવામાં બાહ્ય નિમિત્ત કારણ છે. અંતરંગ નિમિત્ત કારણ અનંતાબંધી ચાર કષાય અને મિથ્યાત્વ કર્મનો ઉપશમ થવો કે દબાઈ જવું તે છે.

જીવ અને અજીવ તત્ત્વ.

જીવ અને અજીવ તત્ત્વોમાં ગર્ભિત છ દ્રવ્યો સતરૂપ છે, સદાથી છે અને સદા રહેવાવાળાં છે. તેમને કાષ્ઠએ બનાવ્યાં નથી, તેમનો કદી નાશ થવાનો નથી. આ વાત પ્રત્યક્ષ પ્રગટ છે કે આપણી ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રગટ જાણવા યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. તેની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો સિદ્ધ થાય કે તે સત્ છે, અવિનાશી છે, કદી નાશ થઈ શકતું નથી. એક કાગળને જોઈએ તો એ પુદ્ગલરૂઢ છે. તેને બાળી દેવામાં આવે તો રાખ થઈ જાય, રાખને ક્યાંક નાંખી દેવામાં આવે તો બીજી રાખમાં મળી જશે, એ રાખને કાઈ શૂન્ય કરી શકશે નહિ. એક સુવર્ણની વીંટીનો વિચાર કરીએ; તેને તોડીને વાળી બનાવવામાં આવે, વાળી તોડીને કંઠી બનાવવામાં આવે કંઠી તોડીને નાકની નથ બનાવવામાં આવે, નથ તોડીને કડું બનાવવામાં આવે. ગમે તેટલી દશા પલટાઈ જાય તો પણ સુવર્ણ પુદ્ગલનો કંઠી પણ નાશ નહિ થાય. માટીનો એક ઘડો છે. તે ઘડો ભાગી નાંખવામાં આવે તો મોટાં ઠીકરાં બની જાય. ઠીકરાંને ભાગી નાખીએ તો નાના ટૂકડા બની જશે, તેને દળી નાખીએ તો બારીક ભૂકી થઈ જશે. ભૂકીને ફેંકી દઈએ તો માટી ભેગી મળી જશે. માટીની ગમે તેટલી અવસ્થાઓ પલટાય તો પણ માટીરૂપ પુદ્ગલરૂઢનો

નાશ થશે નહિ. જગતમાં પુદ્ગલોને એકત્ર કરીને મકાન બનાવે છે. જ્યારે મકાનને તોડે છે ત્યારે પુદ્ગલ ઇંટ, ચૂનો, લાકડું, લોહું અલગ થઈ જાય છે. વિચારતાં પણ એ દેખવામાં આવશે અથવા પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવશે કે જગતમાં જેટલા દૃશ્ય પદાર્થ છે તે પુદ્ગલોના મેલાપથી થાય છે. જ્યારે તે બગડે છે ત્યારે પુદ્ગલનો સ્કંધ વિખરાઈ જાય છે. એક પરમાણુનો પણ લોપ થઈ જતો નથી. મકાન, વાસણ, કપડાં, ખુરસી, મેજ, કલમ, ખડીઓ, કાગળ, પુસ્તક, બાજઠ, પલંગ, પાલખી, ગાડી, મોટર, રેલગાડી, પંખો, શેત્રંજી, ફાનસ, સાંકળ, આભૂષણ આદિ પુદ્ગલની રચના છે, તે તૂટે છે તો અન્ય દશામાં થઈ જાય છે. આપણું આ શરીર પણ પુદ્ગલ છે, પુદ્ગલના સ્કંધોના મેલાપથી બન્યું છે. જ્યારે મડદું થઈ જાય છે ત્યારે પુદ્ગલના સ્કંધ શિથિલ પડી જાય છે, વિખરાઈ જાય છે, બાળી નાખે છે ત્યારે કેટલાક પવનમાં ઉડી જાય છે, કેટલાક પડી રહે છે. પુદ્ગલોમાં એ દેખવામાં આવે છે કે તે અવસ્થાઓ પલટાતાં છતાં મૂળદ્રવ્ય કાયમ રહે છે. એ માટે સતતનું લક્ષણ એ છે કે જેમાં ઉત્પાદ વ્યય પ્રૌવ્ય એ ત્રણે સ્વભાવ એકજ સમયે હોય. દરેક પદાર્થની અવસ્થા સમયે સમયે પલટાય છે. સ્થૂલ બુદ્ધિમાં ઘણી વાર પછી પલટાતી માલૂમ પડે છે. એક નવું મકાન બનાવવામાં આવ્યું છે તે તેજ ક્ષણથી જૂનું થતું જાય છે. જ્યારે વર્ષ એ વર્ષ વીતી જાય ત્યારે સ્થૂળ-બુદ્ધિને તે જૂનું માલૂમ પડે છે. વસ્તુતાએ તેનું પલટાવું દરેક સમય-માંજ થઈ રહ્યું છે. એક મિઠાઈ તાજ બની છે, એક દિન પછી વાસી ખાવાથી સ્વાદ તાજની અપેક્ષાએ બદલાયેલો માલૂમ પડે છે. તે એકદમ બદલાયો નથી, બનવાના સમયથીજ બદલાતો આવ્યો છે. એક બાળક જન્મ સમયે નાનો હોય છે. ચાર વર્ષ વીત્યા પછી મોટો થઈ જાય છે તે એકદમ મોટો થઈ ગયો નથી. તેની દશાનું પલટાવું મિરંતર થતું રહ્યું છે, તે બાલક દર સમયે વધતો આવ્યો છે. જૂની અવસ્થાનો નાશ થઈને નવી અવસ્થાની ઉત્પત્તિ

થવી તેનેજ પલટાવું અથવા પરિવર્તન કહે છે. સ્વેત કપડાને જે સમયે રંગમાં બોલ્યું તેજ સમયે સ્વેતપણું પલટાઈ રંગવાળું થયું. સ્વેતપણાનો વ્યય અને રંગીનપણાનો ઉત્પાદ થયો. ચણાના દાણાને હથેળીમાં મસળવામાં આવે ત્યાં ચણાની દશા નાશ પામી ચૂરાની દશા બની જાય છે. કેમકે અવસ્થાનું પલટાવું થતું હોવા છતાં પણ જે દ્રવ્યની અવસ્થા પલટાય છે તે દ્રવ્ય તો કાયમ રહે છે. એટલા માટે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્ય સતતનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. પર્યાય પલટાય છે તે અપેક્ષાએ ઉત્પાદ વ્યયપણું અને મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહે છે તે અપેક્ષાએ ધ્રુવપણું સિદ્ધ છે. એટલા માટે દ્રવ્યને નિત્ય અનિત્યરૂપ ઉભયરૂપ કહેવાય છે. દ્રવ્ય સ્વભાવથી નિત્ય છે, દશા પલટાય છે તે અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. જે દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્યપણું ન હોય અથવા નિત્ય અનિત્યપણું ન હોય તો કોઈ દ્રવ્ય કંઈ પણ કામ આપી શકે નહિ. જે કોઈ દ્રવ્ય સર્વથા નિત્યજ હોય તો તે તેવું ને તેવુંજ રહે. જે સર્વથા અનિત્ય હોય તો ક્ષણભરમાં નાશ થઈ જાય. જે તે કાયમ રહે નહિ તો તેનાથી કાંઈ કામ નીકળે નહિ. જે સોનું એકપણેજ કાયમ રહે, તેનાથી કુકું, વાળી, કંઠી, અંગૂઠી ન બને તો તે વ્યર્થજ હરે તેને કોઈ પણ ખરીદે નહિ. જે સુવર્ણ અનિત્ય હોય, કાયમ રહે નહિ તો પણ તેને કોઈ ખરીદે નહિ, તેમાં કાયમ રહેવાની તથા બદલાવાની શક્તિ એકજ સાથે છે અથવા તે એકજ સમયે નિત્ય અનિત્ય ઉભયરૂપ છે તોજ તે કાર્યકારી થઈ શકે છે.

તે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્યપણું સતતનું લક્ષણ સર્વેય દ્રવ્યોમાં હોય છે. જીવોમાં પણ છે. જેમકે કોઈ કોઈ થઈ રહ્યા છે, ન્યારે કોઈને નાશ થાય છે ત્યારે ક્ષમા કે શાંતભાવનો જન્મ થાય છે અને આત્મા ધ્રૌવ્યરૂપજ રહે છે. કોઈ આત્માને ગણિતમાં સરવાળા કરવાનું જ્ઞાન નહોતું. અર્થાત્ સરવાળાના નિયમનું અજ્ઞાન હતું. ન્યારે સરવાળા

કરવાના નિયમનું જ્ઞાન થયું ત્યારે અજ્ઞાનનો નાશ થયો અને જ્ઞાનનો જન્મ થયો, આ અવસ્થાઓ પલટાઈ છતાં આત્મા તેજ કાયમ રહ્યો. આ પ્રમાણે ઉત્પાદ વ્યય દ્વૈત્ય આત્મામાં પણ સિદ્ધ છે. એક આત્મા ધ્યાનમાં મગ્ન છે, જે ક્ષણે ધ્યાન ખસ્યું તે ક્ષણે ધ્યાનની દશાનો નાશ થયો અને ધ્યાન રહિત વિકલ્પદશાનો જન્મ થયો, અને જીવ તેજ રહ્યો છે, અશુદ્ધ જીવોમાં તથા પુદ્ગલોમાં અવસ્થાઓનું પલટાવું અનુભવમાં આવે છે, તેથી ઉત્પાદ વ્યય દ્વૈત્ય લક્ષણની સિદ્ધિ થાય છે. પરંતુ શુદ્ધ જીવોમાં અથવા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ કે કાલમાં કેવી રીતે આ લક્ષણની સિદ્ધિ કરાય વસ્તુનો સ્વભાવ બ્યારે અશુદ્ધ જીવ કે પુદ્ગલમાં સિદ્ધ થયો છે ત્યારે તે પલટવાનો સ્વભાવ તેમાં પણ જાણીવો જોઈએ. શુદ્ધ દ્રવ્યોમાં કોઈ પરદ્રવ્યનું એવું નિમિત્ત નથી કે જે દ્રવ્યને મલિન કરી શકે. એટલા માટે એમાં વિભાવ કે અશુદ્ધ પર્યાય થતા નથી. શુદ્ધ સદૃશ પર્યાયો સ્વાભાવિક હોય છે. જેમ નિર્મળ જલમાં તરંગો નિર્મલજ હોય છે તેમ શુદ્ધ દ્રવ્યોમાં પર્યાયો નિર્મલજ હોય છે.

દ્રવ્યોના છ સામાન્ય ગુણુ:—સર્વ છ દ્રવ્યોમાં છ ગુણુ સામાન્ય છે. સર્વમાં હોય છે. (૧) અસ્તિત્વ ગુણુ—જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્યનો કદી નાશ ન થાય તેને અસ્તિત્વગુણુ કહે છે. (૨) વસ્તુત્વ ગુણુ—જે શક્તિના નિમિત્તથી વસ્તુ કોઈ કાર્ય કરે, વ્યર્થ ન હોય તેને વસ્તુત્વગુણુ કહે છે, જેમ પુદ્ગલમાં શરીરાદિક બનાવવાની અર્થક્રિયા (પ્રયોજનભૂત ક્રિયા છે. (૩) દ્રવ્યત્વગુણુ—જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્ય ધ્રુવ રહેવા છતાં પણ પલટાવું રહે તેમાં પર્યાયો થતા રહે તેને દ્રવ્યત્વગુણુ કહે છે, જેમ પુદ્ગલ માટીથી બંધો બનવો. (૪) પ્રમેયત્વગુણુ—જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્ય કોઈના જ્ઞાનનો વિષય થાય તેને પ્રમેયત્વગુણુ કહે છે. (૫) અગુણ્નિયત્વગુણુ—જે શક્તિના નિમિત્તથી એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ ન થઈ જાય, એક

ગુણ બીજા ગુણરૂપ ન થઈ જાય, અથવા એક દ્રવ્યમાં જેટલા ગુણ હોય તેટલાજ રહે ન કોઈ ઘટે કે ન કોઈ વધે તેને અગુરુલક્ષ્ય ગુણ કહે છે. (૬) પ્રદેશત્વ ગુણ:—જે શક્તિના નિમિત્તથી દ્રવ્યનો કોઈને કોઈ આકાર અવશ્ય હોય તેને પ્રદેશત્વગુણ કહે છે. આકાર વિના કોઈ વસ્તુ હોઈ શકતી નથી. આકાશમાં જે વસ્તુ રહે છે તે જેટલા ક્ષેત્રને રોકે છે તે તેનો આકાર છે. હાથે દ્રવ્યોમાં પોતપોતાનો આકાર છે. પુદ્ગલ મૂર્તિક છે, તેનો આકાર પણ મૂર્તિક છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ વર્ણમય છે. શેષ પાંચ દ્રવ્ય અમૂર્તિક છે, તેનો આકાર પણ અમૂર્તિક છે.

છ દ્રવ્યોના વિશેષગુણ:—જે ગુણ એ એક દ્રવ્યમાંજ હોય, બીજા દ્રવ્યમાં ન હોય, તેને વિશેષ ગુણ કહે છે. જીવના વિશેષ ગુણ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર આદિ છે. પુદ્ગલના વિશેષ ગુણ—સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ છે. ધર્મદ્રવ્યનો વિશેષ ગુણ—ગતિ કરનારાં જીવ અને પુદ્ગલોને ઉદાસીનરૂપથી ગતિમાં સહકારી થવું તે છે. અધર્મદ્રવ્યનો વિશેષ ગુણ—સ્થિતિ કરનારાં જીવ અને પુદ્ગલોને સ્થિતિમાં ઉદાસીનપણે સહાય કરવી તે છે. આકાશદ્રવ્યનો વિશેષ ગુણ—સર્વ દ્રવ્યોને અવકાશ કે જગ્યા દેવી તે છે. કાલદ્રવ્યનો વિશેષ ગુણ—સર્વ દ્રવ્યોની અવસ્થા પલટાવામાં સહાયકારી થવું તે છે.

છ દ્રવ્યોના આકાર:—જીવનો મૂળ આકાર લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય અનંત પ્રદેશી છે. તેની મધ્યમાં જ્યાં જીવાદિ દ્રવ્યો છે તે ભાગને લોકાકાશ કહે છે. તેને જો પ્રદેશરૂપ ગજથી માપવામાં આવે તો આ લોક અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. એટલોજ મોટો મૂળમાં જીવ છે. એક અવિભાગી પુદ્ગલ પ્રમાણ જેટલા આકાશને રોકે છે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહે છે. તથાપિ આ જીવ જે શરીરમાં રહે છે તેટલું મોટું પોતાનું દેહપ્રમાણ માપ કરીને રહે છે. નામકર્મના ઉદયથી તેનામાં સંક્રાંત વિસ્તારશક્તિ કામ કરે છે, જેથી શરીર પ્રમાણ સંક્રાંતિત કે વિસ્તૃત થઈ જાય છે.

પુદ્ગલના સ્કંધ અનેક આકારના ગોળ, ચોરસ, ત્રિકોણ, મોટા નાના અને છે. એક પરમાણુનો એક પ્રદેશ માત્ર આકાર છે. ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય બંને લોકાકાશ પ્રમાણુ વ્યાપક છે. આકાશનો અનન્ત આકાર છે. કાલાણુ અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશોમાં એક એક અલગ અલગ છે. કદી મળતા નથી, એટલા માટે એક પ્રદેશ માત્ર દરેક કાલાણુનો આકાર છે.

છ દ્રવ્યોની સંખ્યા:—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એક એક દ્રવ્ય છે, કાલાણુ અસંખ્યાત છે, જીવ અનંત છે, પુદ્ગલ અનંત છે.

પાંચ અસ્તિકાય:—જે દ્રવ્યને એકથી અધિક પ્રદેશ છે તે અસ્તિકાય કહેવાય છે. કાલને એકજ પ્રદેશ હોય છે. કાલને છોડીને શેષ પાંચ દ્રવ્ય જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, અસ્તિકાય છે.

જીવ દ્રવ્યનાં નવ વિશેષણ:—(૧) જીવવાવાળો છે, (૨) ઉપયોગવાળો છે, (૩) અમૂર્તિક છે, (૪) કર્તા છે, (૫) લોકતા છે, (૬) શરીર પ્રમાણુ આકારધારી છે, (૭) મંસારી છે, (૮) સિદ્ધ પણ થઈ જાય છે, (૯) સ્વભાવથી અગ્નિની જ્વાલાની માફક ઉપર જવાવાળો છે. એનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે:—

તેનું કથન કરતી વખતે નિશ્ચયનય તથા વ્યવહારનયને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ જે અપેક્ષાએ વસ્તુનો મૂળ નિજ સ્વભાવ જાણ્યો જાય તે નિશ્ચયનય છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનય શુદ્ધ સ્વભાવને અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનય અશુદ્ધ સ્વભાવને બતાવે છે. વ્યવહારનય તે છે કે જે પરપદાર્થને કોષમાં આરોપણ કરીને તેને પરરૂપ કહે, જેમ જીવને ગોરો કહેવો. ગોરૂ તો શરીર છે. આહી શરીરનો આરોપ જીવમાં કરીને સંયોગને બતાવવાવાળો વ્યવહારનય છે. કોષવાર ક્યાંક અશુદ્ધ નિશ્ચયનયને પણ વ્યવહારનય કહેવાય છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનય શુદ્ધ સ્વભાવનેજ બતાવે છે.

(૧) જીવ તત્વ—નિશ્ચયનયથી જીવના અવિનાશી પ્રાણ, સુખ, સત્તા, ચૈતન્ય અને બોધ છે. અર્થાત્ સ્વાભાવિક આનંદ સતપણું સ્વાનુભવ તથા જ્ઞાન છે. વ્યવહારનયથી જીવોને દશ પ્રાણ હોય છે, તેના વડે એક શરીરમાં પ્રાણી જીવતું રહે છે અને તેના બગડવાથી તે શરીરને છોડી દે છે. તે પાંચ સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો, મનબળ, વચનબળ, કાયબળ, આયુષ્ય, અને શ્વાસોચ્વાસ એમ દશ પ્રાણ છે.

(૧) એકેન્દ્રિય જીવરૂપ પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિને ચાર પ્રાણ હોય છે. સ્પર્શન ઇન્દ્રિય, કાયબળ, આયુષ્ય અને શ્વાસોચ્વાસ. (૨) ઇંધળ આદિ બેઇન્દ્રિયોને છ પ્રાણ હોય છે—રસના ઇન્દ્રિય અને વચનબળ અધિક હોય છે. (૩) કીડી આદિ ત્રીન્દ્રિય જીવોને નાક અધિક હોય છે, સાત પ્રાણ હોય છે. (૪) માખી આદિ ચતુરિન્દ્રિય જીવોને આંખ અધિક મળીને આઠ પ્રાણ હોય છે. (૫) મનરહિત પંચેન્દ્રિય સમુદ્રના કોઈ સાપઆદિને કર્ણ સહિત નવ પ્રાણ હોય છે. (૬) મન સહિત પંચેન્દ્રિયો, દેવ, નારકી, માનવ, ગાય, ભેંસાદિ પશુ, માછલી, મયૂરાદિને દશ પ્રાણ હોય છે.

(૨) ઉપયોગવાળો—જેના દ્વારા જાણવામાં આવે તેને ઉપયોગ કહે છે. તેના બાર ભેદ છે:—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન, કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન અને કુઅવધિજ્ઞાન એમ જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદ છે; દર્શનોપયોગના ચાર ભેદ છે—ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવળદર્શન. આ બાર ઉપયોગ વ્યવહારનયથી ભેદરૂપે કહેવાય છે. તેનું વિશેષ સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. એના વડે સંસારી જીવોની ઓળખાણ થાય છે. આત્મા અમૂર્તિક પદાર્થ છે. તે શરીરમાં છે કે નહિ તેનું જ્ઞાન આ વાત દેખીને કરાય છે કે કોઈ પ્રાણી સ્પર્શનું જ્ઞાન રાખે છે કે નહિ, રસને રસનાવડે, ગંધને નાકવડે, વર્ણને આંખવડે, શબ્દને કર્ણવડે જાણે છે કે નહિ અથવા મનથી વિચાર કરે છે કે નહિ. મડદામાં આ બાર ઉપયોગ-

માંથી કોઇ પણ ઉપયોગ હોતો નથી. કારણકે ત્યાં ઉપયોગને કરનારને આત્મા રહ્યો નથી. નિશ્ચયનયથી વસ્તુતાએ જ્ઞાનોપયોગમાં આઠ ભેદ પણ નથી અને દર્શનોપયોગના ચાર ભેદ પણ નથી. જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ એક એકજ છે. તે આત્માના સહજ સ્વાભાવિક ગુણ છે. કર્મના સંબંધથી ખાર ભેદ થઈ જાય છે, એટલા માટે નિશ્ચયથી આત્માનો ઉપયોગ શુદ્ધ જ્ઞાન, શુદ્ધ દર્શન છે.

(૩) અમૂર્તિક—નિશ્ચયનયથી કુંવમાં નથી કોઇ સ્પર્શ, લુપ્તો, વીકણો, હલકો, ભારી, ઠંડો, ગરમ, નરમ કે કઠણ; નથી કોઇ રસ ખાટો, મીઠો, તીવ્રો, કડવો, કે કસાયલો; નથી કોઇ ગંધ, સુગંધ કે દુર્ગંધ; નથી કોઈ વસ્તુ સફેદ, લાલ, પીળો, લીલો કે કાળો. એટલા માટે મૂર્તિક પુદ્ગલથી બિન અમૂર્તિક ચિદાકાર છે. વ્યવહારનયથી આ જીવને મૂર્તિક કહેવાય છે. સંસારી જીવની સાથે મૂર્તિક કર્મ પુદ્ગલોનો મેળાપ દૂધ અને પાણીની માફક એક સ્ત્રાવગાહરૂપ છે. જીવનો કોઈ પણ પ્રદેશ શુદ્ધ નથી. સર્વાંગ પુદ્ગલ સાથે એકમેક છે, તેથી તેને મૂર્તિક કહેવાય છે. જેમ દૂધ સાથે મળેલા પાણીને દૂધ અને રંગથી મળેલાને રંગ કહેવાય છે તેમ મૂર્તિક પુદ્ગલ સાથે મળેલો જીવ પણ મૂર્તિક કહેવાય છે.

(૪) કર્તા છે—આ આત્મા નિશ્ચયનયથી પોતાનાજ જ્ઞાન દર્શનાદિગુણોના પરિણામનો કર્તા છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અથવા સ્વાભાવથી આ આત્મા રાગાદિ ભાવોનો કર્તા નથી. કેમકે એ એના સ્વાભાવિક ભાવ નથી. એ ઔપાધિક ભાવ છે. જ્યારે કર્મોના ઉદય હોય છે, મોહનીય કર્મોનો વિપાક હોય છે ત્યારે ક્રોધના ઉદયથી ક્રોધભાવ, માનના ઉદયથી માનભાવ, માયાના ઉદયથી માયાભાવ, લોભના ઉદયથી લોભભાવ અથવા કામ કે વેદના ઉદયથી કામભાવ એવી રીતે થઈ જાય છે કે જેવી રીતે સ્ફટિકમણિની નીચે લાલ, પીળું, કાળું પ્રકાશ રાખવાથી સ્ફટિક લાલ, પીળું, કાળું દેખાય છે.

તે સમયે સ્ફટિકનો સ્વચ્છ સફેદ રંગ ઢંકાઇ જાય છે. આત્મા સ્વયં સ્વભાવથી એ વિભાવોનો કર્તા નથી, એ નૈમિત્તિક ભાવ છે—થાય છે, મટે છે, ફરી થાય છે, કેમકે એ સંયોગથી થતા ભાવ છે. એટલા માટે એને અશુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્માના ભાવ કહેવાય છે. અથવા આત્મા અશુદ્ધ નિશ્ચયથી તેનો (વિભાવોનો) કર્તા કહેવાય છે. એવા ભાવો થવાથી આત્મા અપવિત્ર, આકુલિત, દુઃખમય થઈ જાય છે. આત્માનો પવિત્ર, નિરાકુળ, સુખમય સ્વભાવ વિપરીતપણે પલટાઈ જાય છે. માટે તેમ થવું ઇષ્ટ નથી. તેવા ન થવું એજ આત્માને હિતકારક છે. જેમ માટી સ્વયં મેલી, વિરસ સ્વભાવી છે માટે માટીના સંયોગથી પાણી પણ મેલું અને વિરસ સ્વભાવવાળું થઈ જાય છે તેમ મોહનીય કર્મોના રસ અથવા અનુભાગ મલિન, કલુષરૂપ કે આકુળતારૂપ છે તે માટે તેના સંયોગથી આત્માનો ઉપયોગ પણ મલિન, કલુષિત કે આકુળિત થઈ જાય છે. એ ભાવોનું નિમિત્ત પામીને કર્મવર્ગણારૂપ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ જે લોકમાં સર્વત્ર ભરપૂર છે તે ખેંચાઇને સ્વયં આવીને બંધાઈ જાય છે. જ્ઞાનાવરણારૂપ થઈને કર્મ નામને ધારણ કરે છે, જેમ ગરમીનું નિમિત્ત પામીને પાણી સ્વયં વરાળરૂપે બહારાઈ જાય છે તેમ કર્મવર્ગણા સ્વયં પુણ્ય કે પાપ કર્મરૂપ બંધાઈ જાય છે. આ બંધ પણ પૂર્વ વિદ્યમાન કાર્માણુ શરીર સાથે થાય છે. વસ્તુતાએ આત્મા સાથે થતો નથી. આત્મા એ કર્મના (કાર્માણુ) શરીર સાથે એવી રીતે રહે છે કે જેવી રીતે આકાશમાં ધુમાડો અથવા ધૂળકટ ફેલાઈ જાય ત્યારે આકાશની સાથે માત્ર સંયોગ થાય છે. અથવા એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધ થાય છે. આત્માએ કર્મ બાંધ્યાં નથી, કર્મ સ્વયં આવીને બંધાયાં છે. આત્માના અશુદ્ધ ભાવ કેવળ નિમિત્ત છે તો પણ બ્યવહાર નયથી આત્મા પુદ્ગલકર્મોનો કર્તા અથવા બાંધવાવાળો કહેવાય છે, એવી રીતેજ કુંભારને ઘડાનો બનાવનાર, સોનીને કડાનો બનાવનાર, સ્ત્રીને રસોઇ બનાવનારી, લેખકને પત્ર લખવાવાળો, દરજીને કપડાં સીવનાર, કારી-

ગરને મકાન બનાવનાર કહેવાય છે. નિશ્ચયથી ઘડાને બનાવનારી માટી છે, કડાને બનાવનાર સોનું છે, રસોઇને બનાવનાર અન્ન-પાનાદિ સામગ્રી છે, પત્રને લખવાવાળી સાહી છે, કપડાને સીવનાર દોરો છે. કુંભારાદિ કેવળ નિમિત્ત માત્ર છે. જે વસ્તુ પોતે કાર્યરૂપ થાય છે તેને તેનો કર્તા કહેવાય છે, કર્તા કર્મ એકજ વસ્તુ હોય છે. દૂધજ મલાઇરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી મલાઇનો કર્તા દૂધ છે. સુવર્ણજ કડારૂપ પરિણમ્યું છે. તેથી કડાનો કર્તા સુવર્ણ છે. માટીજ ઘડારૂપ પરિણમી છે તેથી ઘડાનો કર્તા માટી છે. કર્તાના ગુણુ સ્વભાવ તેનાથી બનેલા કાર્યમાં હોય છે. જેવી માટી તેવો ઘડો, જેવું સોનું તેવું કડું, જેવું દૂધ તેવી મલાઇ, જેવું સુતર તેવું તેનાથી બનેલું કાંપડ. નિમિત્ત કર્તા કાષ્ઠક કાર્યોનાં અચેતનજ હોય છે, કાષ્ઠક કાર્યોનાં ચેતન કે ચેતન અચેતન બંને હોય છે. ગરમીથી પાણી વરાળરૂપ થઇ જાય છે, વરાળથી મેઘ થાય છે. મેઘ સ્વયં પાણીરૂપ થઇ જાય છે, એ સર્વ કાર્યોમાં નિમિત્ત કર્તા અચેતનજ છે. હવા શ્વાસરૂપ થઇ જાય છે, એમાં નિમિત્ત કર્તા ચેતનનો યોગ કે ઉપયોગ છે. અથવા કર્મ વર્ગણા કર્મરૂપ થઇ જાય છે તેમાં નિમિત્તકર્તા ચેતનનો યોગ કે ઉપયોગ છે. માટીનો ઘડો બને છે એમાં નિમિત્ત કર્તા કુંભારનો યોગ ઉપયોગ છે તથા ચાક આદિ અચેતન નિમિત્ત પણ છે. રસોઇ બને છે તેમાં નિમિત્ત કર્તા સ્ત્રીનો યોગ ઉપયોગ છે તથા ચુલો, વાસણુ આદિ અચેતન નિમિત્ત પણ છે. જ્યાં ચેતન નિમિત્તકર્તા ઘટ, પટ, વાસણુ ભોજનાદિ બનાવવામાં થાય છે ત્યાં વ્યવહારનયથી તેને ઘટ, પટ, વાસણુ કે ભોજનાદિનો કર્તા કહેવાય છે.

જો નિશ્ચયથી વિચાર કરવામાં આવે તો શુદ્ધ આત્મા કાષ્ઠ પણ કાર્યનો નિમિત્ત કર્તા પણ નથી જ્યાં સુધી સંસારી આત્માની સાથે કર્મોનો સંયોગ છે, અથવા કર્મોનો ઉદય વર્તે છે ત્યાં સુધી આત્માના મન, વચન, કાયયોગ પ્રવર્તતા (ચંચળ) રહે છે અથવા જ્ઞાનોપયોગ અશુદ્ધ હોય છે, રાગદ્વેષ સહિત કે કષાયસહિત હોય છે.

એજ યોગ અને ઉપયોગ નિમિત્તકર્તા છે, એનાથી કર્મ બંધાય છે. એનાથી બંધાર્થ અને છે. કુંભારે ઘડો બનાવ્યો એમ કહેવાય છે, પણ ઘડો બનાવવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો, શરીરને હલાવ્યું અને રાગ સહિત ઉપયોગ કર્યો તેથી કુંભારનો યોગ ઉપયોગજ બંધાનો નિમિત્તકર્તા છે, આત્મા નહિ. જીના અને રસોઈ બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો, વચનથી ઠાઈને કાંઈ લાવી રાખવાનું કે ઉઠાવી જવાનું કહ્યું, કાચાથી કાંઈ લાવી લઈ ગઈ, રાગવાળી ઝાંઝાકિયા કરી તેથી યોગ અને ઉપયોગજ રસોઈનો નિમિત્ત કર્તા છે. જીનો શુદ્ધ આત્મા નિમિત્ત કર્તા પણ નથી. યોગ અને ઉપયોગ આત્માના વિભાવ છે. એટલા માટે અશુદ્ધ નિશ્ચયથી તેનો કર્તા આત્મા કહેવાય છે. શુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્મા મન, વચન કાય યોગનો તથા અશુદ્ધ ઉપયોગનો કર્તા નથી. યદ્યપિ યોગશક્તિ-કર્મ આકર્ષણશક્તિ આત્માની છે પરંતુ તે કર્મોના ઉદયથીજ મન વચન કાયદ્વારા કામ કરે છે. કર્મોનો ઉદય ન હોય તો કાંઈપણ હલન ચલનરૂપ કામ ન થાય. અશુદ્ધ સરાગ ઉપયોગ પણ કષાયના ઉદયથી થાય છે, તે આત્માનો સ્વાભાવિક ઉપયોગ નથી. નિશ્ચયનયથી આત્મામાં નથી યોગનું કાર્ય કે નથી રાગદ્વેષરૂપ ઉપયોગનું કાર્ય. એટલા માટે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આ આત્મા કેવળ પોતાના શુદ્ધ ભાવોનોજ કર્તા છે; પરંભાવોનો નથી તે ઉપાદાન કે મૂળ કર્તા, કે નથી તે નિમિત્ત કર્તા. સ્વભાવના પરિણમનથી જે પરિણામ કે કર્મ થાય છે તે પરિણામ કે કર્મનો પોતે ઉપાદાન કર્તા કહેવાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા છે માટે શુદ્ધ જ્ઞાનોપયોગનો જ તે ઉપાદાન કર્તા છે. અજ્ઞાની જીવ ભૂલથી આત્માને રાગાદિનો કર્તા સારાં ખોટાં કામોનો કર્તા અથવા ઘટપટઆદિનો કર્તા માનીને અહંકાર કરીને દુઃખી થાય છે. ‘હું કર્તા છું,’ ‘હું કર્તા છું’ એવી બુદ્ધિથી જે પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મ નથી તેને પોતાનાંજ કર્મ માનીને રાગદ્વેષ કરીને કષ્ટ પામે છે.

જ્ઞાની જીવ કેવલ શુદ્ધ જ્ઞાન પરિણતિનોજ પોતાને કર્તા માને

છે. તે માટે સર્વ પરભાવોનો કે પરકારોનો કું કર્તા છું એવા અહંકારને કરતા નથી. જો મુજરાગ માત્ર છે તો તેને પણ અંક કપાયનો ઉદય જાણે છે. જો અશુભ રાગ કાચ છે તો તેને પણ તીવ્ર કપાયનો ઉદય જાણે છે, પણ પોતાનો સ્વભાવ જાણતા નથી, વિભાવ જાણે છે. વિભાવને રાગ, વિકાર કે ઉપાધિ માને છે અને એવી જાવના રાગે છે કે આ વિભાવ ન હોય તો ઠીક, વીતરાગ જાવમાંજ પરિણમન હોય તો સાફ. જેમ બાળક રમવાનો પ્રેમી હોય છે, તેને માતા પિતા કે મુરના ફરમી બાણવાનું કામ કરવું પડે છે, તે બધું છે પણ તેનો પ્રેમી નથી, પ્રેમી રમતનોજ છે, તેમ જ્ઞાની જીવ વીતરાગ આત્મિક શુદ્ધ જાવનો પ્રેમી છે. પૂર્વે આંધેલાં કર્મોના ઉદયથી જે જાવ માય છે તે અનુસાર મન, વચન, કાય વર્તે છે. એને તે પસંદ કરતો નથી, કર્મનો વિકાર અથવા નાટક સમજે છે અને જેમ બાળક બાણવા પ્રત્યે વૈરાગી (ઉદાસીન) છે તેમ જ્ઞાની વૈરાગી છે. જ્ઞાની આત્મા, આસક્તિ રહિત હોવાથી, પરાપ-કાર કરતાં છતાં પોતાને કર્તા માનતા નથી. મન, વચન, કાયાનું કાર્યમાત્ર જાણે છે. જો તે ગૃહસ્થ હોય, કુટુંબને પાલતા હોય તોપણ તે પાલવાનો અહંકાર કરતા નથી. જ્ઞાની સર્વ વિભાવોને કર્મકૃત જાણીને તેનાથી અલિપ્ત રહે છે. એક પોતાના આત્મિક વીતરાગ જાવોનાજ પોતાને કર્તા માને છે.

સમ્યગ્દર્શનનો અપૂર્વ મહિમા છે. જે કોઈ જ્ઞાની આત્માને પરભાવનો અકર્તા સમજશે તે એક દિન સાક્ષાત્ અકર્તા થઈ જશે. તેના યોગ અને ઉપયોગની અંચળતા મટી જશે ત્યારે તે સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ જશે. આ તત્વની એવી મતજાળ લેવી યોગ્ય નથી કે જ્ઞાની સરાગ કાર્યોને ઉત્તમ પ્રકારે નથી કરતા, બગાડી દેવારૂપે કરતા હશે, પણ એમ નથી. જ્ઞાની મન, વચન, કાયાથી સર્વ કાર્ય પ્રશ્નચોગ્ય બરોબર કરતાં છતાં પણ કું કર્તા છું એવી મિથ્યા અહંભુદ્ધિ કરતા નથી. આ સર્વ લૌકિક પ્રપંચને કર્મના વિકાર જાણે

છે, પોતાનો સ્વભાવ માનતા નથી. કદાચિત્ અજ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ્ઞાની કુટુંબનું પાલન, જપ, તપ, પૂજા, પાઠ, વિષયભોગ આદિ મન, વચન, કાયાનાં શુભ અશુભ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરે છે, પ્રમાદ કે આળસથી કરતા નથી, તો પણ હું કર્તા છું એવા મિથ્યાત્વથી દૂર રહે છે. જેમ નાટકમાં પાત્ર નાટક ભજવતો છતાં તે નાટકના ખેલને ખેલજ સમજે છે. તે ખેલમાં કરેલાં કાર્યોને પોતાના મૂલ સ્વભાવરૂપ ગણતો નથી. નાટકનો પાત્ર ખેલ દેખાડતી વખતેજ પોતાને રાજા કહે છે. તે સમયે પણ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને ભૂલતો નથી અને ખેલની પછી તો પોતાના મૂળરૂપેજ વર્તન કરે છે. બ્રાહ્મણનો પુત્ર પોતાને બ્રાહ્મણ માનતો હોવા છતાં ખેલમાં રાજાનો પાઠ ઘણી ઉત્તમ રીતે ભજવે છે છતાં હું રાજા થઈ ગયો એમ માનતો નથી. સંસારને નાટક સમજીને વ્યવહાર કરવો એ જ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે. સંસારને પોતાનુંજ કાર્ય સમજવું, અને વ્યવહાર કરવો તે અજ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે. એટલા માટે અજ્ઞાની સંસારનો કર્તા છે, જ્ઞાની સંસારના કર્તા નથી. અજ્ઞાની સંસારમાં ભ્રમણ કરશે, જ્ઞાની સંસારથી ત્વરાથી મુક્ત થઈ જશે. તે શ્રદ્ધામાં અને જ્ઞાનમાં સંસાર કાર્યોને આત્માનું કર્તવ્ય માનતા નથી, કષાયના ઉદયવશ લાચારી ભર્યું કાર્ય જાણે છે.

(૫) ભોક્તા છે—જેવી રીતે નિશ્ચયનયથી આ જીવ પોતાના સ્વાભાવિક ભાવોનો કર્તા છે તેવી રીતે તે પોતાના સ્વાભાવિક જ્ઞાનાન્દ કે સહજ સુખનો ભોક્તા છે. અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી હું સુખી હું દુઃખી એ રાગદ્વેષરૂપ વિભાવનો ભોક્તા છે, વ્યવહારનયથી પુણ્ય પાપ કર્મોના ફળનો ભોક્તા છે. હું સુખી, હું દુઃખી એ ભાવ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. રતિ કષાયના ઉદયથી સંસારિક સુખમાં પ્રીતિભાવ અને અરતિ કષાયના ઉદયથી સંસારિક દુઃખમાં અપ્રીતિભાવ થાય છે. આ અશુદ્ધભાવ કર્મજનિત છે. માટે સ્વભાવ નહિ પણ વિભાવ છે. આત્મામાં કર્મસંયોગથી આ ભાવ થાય છે.

ત્યારે આત્માનંદના સુખાનુભવના ભાવ ઢંકાઈ જાય છે, એટલા માટે એમ કહેવાય છે કે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે. ભોજન, વસ્ત્ર, ગાવું, ખજાણું, સુગંધ, પલંગ આદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો ભોગ તથા સાતાવેદનીય અસાતાવેદનીય કર્મનો ભોગ વસ્તુતાએ પુદ્ગલની દ્વારા પુદ્ગલનો થાય છે. જીવમાત્ર તેમાં રાગભાવ કરે છે તેથી ભોક્તા કહેવાય છે. ત્યાં પણ મન, વચન, કાયાદ્વારા યોગ તથા અશુદ્ધ ઉપયોગજ. પરપદાર્થને ભોગવવામાં નિમિત્ત છે. જેમ એક લાડૂ ખાવામાં આવ્યો. લાડૂ પુદ્ગલનો તે મુખરૂપી પુદ્ગલથી ચાવીને ખાધો. જીહ્વાનાં પુદ્ગલોદ્વારા રસનું જ્ઞાન થયું. લાડૂનો ભોગ શરીરરૂપી પુદ્ગલે કર્યો. પેટમાં પવનદ્વારા પહોંચ્યો. જીવે પોતાના અશુદ્ધભાવ-ઈન્દ્રિયરૂપી ઉપયોગથી જાણ્યું તથા ખાવાની ક્રિયામાં યોગને કામમાં લીધો.

જે વૈરાગ્યસહિત જાણે તો ખાવાનું સુખ ન માને. જ્યારે રાગસહિત ખાય છે ત્યારે સુખ માની લે છે. એટલા માટે લાડૂનો ભોગ આ જીવે કર્યો એ માત્ર વ્યવહારનયનું વચન છે. જીવે કેવળ માત્ર ખાવાના ભાવ કર્યા અથવા યોગની પ્રવૃત્તિ કરી કે, યોગશક્તિને પ્રેરિત કરી. એવી રીતે સુંદર વસ્ત્રોએ શરીરને શોભિત કર્યું, આત્માને નહિ, ત્યારે આ જીવ પોતાના રાગભાવને લીધે હું સુખી થયો એમ માની લે છે. એક ઉદાસ મુખવાળી પતિના પરદેશગમનથી દુઃખી સ્ત્રીને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવવામાં આવે તો શરીર શોભિત થઈ જાય પરંતુ તે રાગરહિત છે તેનો રાગભાવ તે વસ્ત્રાભૂષણમાં નથી તેથી તેને તે સુખનો અનુભવ નહિ થાય. એટલા માટે આ વાત જ્ઞાનીઓએ સ્વાનુભવથી કહી છે કે સંસારના પદાર્થોમાં સુખ કે દુઃખ મોહ-રાગદ્વેષથી થાય છે. પદાર્થ તો પોતાના સ્વભાવમાંજ હોય છે. એક જગાએ પાણી વર્ષા રહ્યું છે, ખેડુત તે વરસાદ દેખીને સુખી થઈ રહ્યો છે તે સમયે માર્ગમાં છત્રી વગર ચાલનાર એક સુંદર વસ્ત્ર પહેરેલો માનવ દુઃખી થઈ રહ્યો છે. નગરમાં રાગોની

શ્રદ્ધિ થતાં રાગી દુઃખી થાય છે, અગ્નિની લોભી વૈશ-ડૉક્ટર સુખી થાય છે. એકજ રસોઈમાં જમવાવાળા બે પુરુષ છે. જેને ઇચ્છાનુ-કૂળ રસોઈ મળી છે તે સુખી થઈ રહ્યો છે, જેની ઇચ્છાથી વિરૂદ્ધ રસોઈ છે તે દુઃખી રહ્યો છે. જેવી રીતે પુદ્ગલનો કર્તા પુદ્ગલ છે તેવી રીતે પુદ્ગલનો ઉપભોગ કર્તા પુદ્ગલ છે. નિર્મિત કારણ જીવનો યોગ અને ઉપયોગ છે. શરીરમાં શરદી થઈ, શરદીનો ઉપભોગ પુદ્ગલને થયો, પુદ્ગલની દશા પશ્ચાત્તઃ, જીવને શરીર ઉપર મમત્વ છે, રાગ છે, તેથી તેણે શરદીની વેદનાને દુઃખ માની લીધું. ન્યારે ગરમ કપડું શરીર ઉપર ઓઢ્યું, શરીરે ગરમ કપડાનો ઉપયોગ કર્યો, શરીરની દશા પશ્ચાત્તઃ, ત્યારે રાગી જીવે સુખ માની લીધું. સ્ત્રીનો ઉપભોગ પુરુષનું અંગ, પુરુષનો ઉપભોગ સ્ત્રીનું અંગ કરે છે. પુદ્ગલજ પુદ્ગલની દશાને ફેરવે છે. રાગભાવથી રાગી સ્ત્રીપુરુષ સુખ માની લે છે. જેટલો વિશેષ રાગ તેટલું વિશેષ સુખ કે તેટલુંજ વિશેષ દુઃખ થાય છે. એક માનવને પુત્ર ઉપર બહુજ અધિક રાગ છે. તે પુત્રને દેખીને અધિક સુખ માને છે, તે પુત્રનો વિયોગ થઈ જાય છે ત્યારે તેટલુંજ અધિક દુઃખ માને છે. જે માની એમ સમજે છે કે હું વસ્તુતાએ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય છું, મારું નિજ સુખ મારે સ્વભાવ છે, હું તેજ સાચા સુખને સુખ સમજું છું, તેનો ભોગ મને હિતકારી છે, તે સંસારથી વૈરાગી હોવા છતાં જેટલા અંશે કષાયનો ઉદય છે તેટલા અંશે બાહ્ય પદાર્થોના સંયોગ વિયોગમાં સુખ દુઃખ માને છે પણ અગ્નિનીની અપેક્ષાએ તે માનવું કેટલુંજ ઓછું હોય છે. જોજનને સારી રીતે ખાતાં છતાં પણ રસના ઇન્દ્રિયથી રસના સ્વાદને જાણે છે, અથવા તૃપ્તિ પણ માને છે, છતાં રસના ઇન્દ્રિય જનિત સુખ પ્રત્યે અદ્વિત્યરૂપે કારણે તેને અદ્વિત્ય (તુચ્છ) માને છે. તેવી રીતે ઇચ્છિત પદાર્થ ખાવા નહિ મળતાં અદ્વિત્યરૂપે લીધે અદ્વિત્ય દુઃખ માને છે. વસ્તુ સ્વભાવ એ છે કે જીવ સ્વભાવથી સ્વજન સુખનોજ ભોક્તા છે. કષાયના ઉદયથી જે વિભાવભાવ થાય

છે તેને ભીધે જીવ પોતાના ઓછા કે વધારે ક્યાયના પ્રમાણમાં પોતાને સુખ કે દુઃખનો ભોક્તા માની લે છે. હું ભોક્તા છું એ વચ્ચે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અસત્ય છે, પણ ક્યાયના ઉદયથી શ્રી રાગભાવ ભોક્તા છે, આત્મા ભોક્તા નથી. આત્મા રાગભાવનો ભોક્તા અશુદ્ધ નિશ્ચયથી કહેવાય છે એમ માનવું સમ્યક્જ્ઞાન છે. પરવસ્તુનો કે કર્મેણો આત્માને ભોક્તા કહેવો ખીલકુલ વ્યવહારનયથી છે. જેમ આત્મા ઘટપટાદિનો કર્તા વ્યવહારનયથી કહેવાય છે, તેમ ભોક્તા પણ વ્યવહારથી કહેવાય છે.

કર્મેણો ઉદય જ્યારે થાય છે, ત્યારે કર્મેણો અનુભાગ કે રસ પ્રગટ થાય છે; તેજ કર્મેણો ઉપભોગ છે. તે કર્મેણો ઉદયને પોતાનો માનીને જીવ પોતાને સુખી દુઃખી માની લે છે. સાતા વેદનીયનો ઉદય થતાં સાતાકારી પદાર્થનો સંબંધ થાય છે. રતિ નોક્યાયથી આ રાગી જીવ સાતાનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ રાગસહિત જ્ઞાનોપયોગને સુખ માની લે છે. અસાતાવેદનીયના ઉદયથી અસાતાકારી પદાર્થોનો સંબંધ થાય છે; જેમકે શરીરમાં વાગે છે, તે વખતે અરતિક્યાયના ઉદયસહિત જીવ દેષભાવના કારણે પોતાને દુઃખી માની લે છે. વસ્તુ-તાએ કર્મ પુરૂગલ છે તો કર્મેણો ઉદય અથવા રસ કે વિપાક પણ પુરૂગલ છે. ધાતીય કર્મેણો ઉદય જીવના ગુણોની સાથે વિકારક થઈને જાગે છે. અધાતીય કર્મેણો રસ જીવથી ભિન્ન શરીરાદિ પર-પદાર્થો ઉપર થાય છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણના વિપાકથી જ્ઞાનનું ઓછું થવું દર્શનાવરણના ઉદયથી દર્શનનું ઓછું થવું, મોહનીયના ઉદયથી વિપરીત શ્રદ્ધા કે ક્રોધાદિ કષાયોનું થવું, અંતરાયના ઉદયથી આત્મજીનનું ઓછું થવું, આયુના ઉદયથી શરીરનું કાયમ રહેવું, નામના ઉદયથી શરીરની રચના હોવી, ગોત્ર કર્મેણો ઉદયથી ઉંમી કે નીચી લોકમાન્ય કે લોકનિન્દ્ર દશા થવી, વેદનીયના ઉદયથી સાતાકારી કે અસાતાકારી પદાર્થોનો સંયોગ થવો. શુદ્ધનયે જીવ

પોતાના સહજ સુખનોજ ભોક્તા છે; પરનો ભોક્તા અશુદ્ધનય કે વ્યવહારનયથીજ કહેવાય છે.

(૬) શરીરપ્રમાણ આકારધારી છે—નિશ્ચયનયથી જીવનો આકાર લોકપ્રમાણ અર્સખ્યાત પ્રદેશી છે. તેનાથી કદી ન્યૂન કે અધિક થતો નથી. જીવ અમૂર્તિક પદાર્થ છે, તેથી તેના નથી દુકડા થઈ શકતા કે નથી તે કાષ્ઠની સાથે જોડાઈને મોટો થઈ શકતો. તથાપિ જેમ જીવમાં કર્મને આકર્ષણ કરવાવાળી યોગશક્તિ છે તેમ તેમાં સંકાય વિસ્તારરૂપ થવાની શક્તિ પણ છે. જેમ યોગશક્તિ શરીર નામકર્મના ઉદયથી કામ કરે છે તેમ સંકાય વિસ્તાર શક્તિપણુ શરીર નામકર્મના ઉદયથી કામ કરે છે. જ્યાં સુધી નામકર્મના ઉદય રહે છે ત્યાં સુધી આત્માના પ્રદેશ સંકુચિત થાય છે કે ફેલાય છે. જ્યારે નામકર્મ નાશ થઈ જાય છે ત્યારે આત્મા અંતિમ શરીરમાં જેવો હોય છે તેવોજ રહી જાય છે. તેનો સંકાય વિસ્તાર બંધ થઈ જાય છે.

એક જનુષ્ય જ્યારે મરે છે ત્યારે તરતજ બીજા ઉત્પત્તિ સ્થાન ઉપર પહોંચી જાય છે. વચમાં જતી વખતે એક સમય, બે સમય, કે ત્રણ સમય લાગે છે ત્યાં સુધી પૂર્વ શરીરની માફક આત્માનો આકાર બની રહે છે. જ્યારે ઉત્પત્તિ સ્થાનપર પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં જેવા પુદ્ગલને ગ્રહણ કરે છે તેના સમાન આકાર નાનો કે મોટો થઈ જાય છે. પછી જેમ જેમ શરીર વધે છે તેમ આકાર ફેલાતો જાય છે. શરીરમાંજ આત્મા ફેલાયો છે બહાર નહિ, એ વાતનો અનુભવ વિચારવાનને થઈ શકે છે. આપણને દુઃખ કે સુખનો અનુભવ શરીરમાંજ થાય છે, શરીરથી બહાર નહિ. જો કોઈ માનવના આખા શરીરમાં આગ લાગે અને શરીરની બહાર પણ આગ હોય તો તે માનવને આખા શરીરમાંની આગની વેદનાનું દુઃખ થશે, શરીરની બહારની આગની વેદના થશે નહિ. જો આત્મા શરીરના

કાઈ સ્થાનપર હોય, સર્વ સ્થાનપર વ્યાપક ન હોય તો જે સ્થાનપર જીવ હોય ત્યાંજ સુખદુઃખનો અનુભવ થાય. સર્વાંગે ન થાય. પરંતુ થાય છે સર્વાંગે, તેથી જીવ શરીરપ્રમાણુ આકારધારી છે. કાષ્ઠપણુ ઇન્દ્રિયદ્વારા મનોઝ પદાર્થનો રાગસહિત ભોગ કરવામાં આવે તો સર્વાંગે સુખનો અનુભવ થાય છે. શરીરપ્રમાણુ રહેવા જતાં નીચે લખેલાં સાત પ્રકારનાં કારણથી આત્મા ફેલાઈને શરીરથી બહાર જાય છે અને પાછો શરીર પ્રમાણુ થઈ જાય છે. આ અવસ્થાને સમુદ્ઘાત કહે છે.

(૧) વેદના:—શરીરમાં દુઃખના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશ કાંઈક બહાર નીકળે છે.

(૨) કષાય:—ક્રોધાદિ કષાયના નિમિત્તથી પ્રદેશ બહાર નીકળે છે.

(૩) મારણાંતિક:—મરણની થોડીવાર પહેલાં કાંઈક જીવના પ્રદેશ ફેલાઈને જ્યાં જન્મ લેવાનો છે ત્યાં સુધી પહોંચે છે, સ્પર્શ કરીને પાછો આવે છે, પછી મરણ થાય છે.

(૪) વૈક્રિયિક:—વૈક્રિયિક શરીરધારી પોતાના શરીરથી ભિન્ન બીજા શરીર બનાવે છે, તેમાં આત્માને ફેલાવીને તેનાથી કામ લે છે.

(૫) તૈજસ:—(૧) શુભ તૈજસ—કાંઈક તપસ્વી મુનિને ક્યાંક દુર્લભ કે રોગનો મંચાર દેખીને દયા આવી જાય ત્યારે તેના જમણા સ્કંધમાંથી તૈજસ શરીરની સાથે આત્મા ફેલાઈને નીકળે છે. તેનાથી કષ્ટ દૂર થઈ જાય છે.

(૨) અશુભ તૈજસ—કાંઈ તપસ્વીને ઉપસર્ગ પડવાથી ક્રોધ આવી જાય, ત્યારે તેના ડાબા સ્કંધથી અશુભ તૈજસ શરીરની સાથે આત્મા ફેલાય છે અને તે શરીર કાપના પાત્રને (જેના પ્રત્યે મુનિને ક્રોધ ઉપજ્યો હોય તેને) ભસ્મ કરી દે છે તથા તે તપસ્વી પણ ભસ્મ થઈ જાય છે.

(૬) આહારક:—કાઈ ઋદ્ધિધારી મુનિના મસ્તકથી આહારક શરીર બહુ સુંદર પુરુષાકાર નીકળે છે, તેની સાથે આત્મા ફેલાઈને જ્યાં કેવલી કે શ્રુતકેવલી હોય છે ત્યાં સુધી જાય છે, દર્શન કરીને પ્રાપ્ત આવે છે, તેથી મુનિના સંશય મટી જાય છે.

(૭) કેવલ:—કાઈ અરિહંત કેવલીનું આયુષ્ય અત્પ હોય છે, અને બીજાં કુર્મોની સ્થિતિ અધિક હોય છે, ત્યારે આયુની બરાબર બધાં કુર્મોની સ્થિતિ કરવા માટે આત્માના પ્રદેશો લોકબ્યાપી થઈ જાય છે.

(૭) સંસારી છે:—સામાન્ય રીતે સંસારી જીવોના બે બેદ છે. સ્થાવર, ત્રસ. એકેન્દ્રિય પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ-કાયના ધારક પ્રાણિઓને સ્થાવર કહે છે. તથા બેષ્ટન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંત પ્રાણિઓને ત્રસ કહે છે. વિશેષમાં ચૌદ બેદ પ્રસિદ્ધ છે, જેને જીવ સમાસ કહે છે. જીવોના સમાન જાતીય સમૂહને સમાસ કહે છે.

ચૌદ જીવસમાસ:—૧ એકેન્દ્રિય સૂક્ષ્મ એવાં પ્રાણી આખા લોકમાં ભર્યાં છે કે જે કાષ્ઠને બાધક નથી, તેમ કાષ્ઠથી બાધા પામતાં નથી, સ્વયં મરે છે. ૨-એકેન્દ્રિય બાહર જે બાધા પામે છે અને બાધક છે. ૩-દ્વીન્દ્રિય, ૪-ત્રીન્દ્રિય, ૫-ચતુરિન્દ્રિય, ૬-પંચેન્દ્રિય અસંઙી (મન વગરના,) ૭ પંચેન્દ્રિય સંઙી, એ સાત સમૂહ કે સમાસ પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારના હોય છે. એવી રીતે ચૌદ જીવ સમાસ છે.

પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તિ:—જ્યારે આ જીવ કાઈ યોનિમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ છે તેમાં આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા, મન બનવાની શક્તિ અંતર્મુદ્દર્તમાં (૪૮ મિનિટની અંદર) થઈ જાય છે તેને પર્યાપ્ત કહે છે. જેને આ શક્તિની મૂર્ણતા અવશ્ય થવાની છે, પરંતુ જ્યાં સુધી શરીર બનવાની શક્તિ પૂર્ણ નથી થઈ શકતી ત્યાં સુધી તેને નિવૃત્ત્યપર્યાપ્ત કહે છે, જે છમાંથી કાઈ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકતા નથી અને એક શ્વાસ (નાડીનું થડકવું તે)ના અઢારમા ભાગમાં મરી જાય છે તેને લગ્ન્યપર્યાપ્ત કહે છે. છ પર્યાપ્તિ-

એમાંથી એકન્દ્રિયજીવોને આહાર શરીર, ઇન્દ્રિય, શાસોચ્છવાસ ચાર હોય છે. બે ઇન્દ્રિયથી અસંસારી પંચેન્દ્રિય સુધીનાને બાષ સહિત પાંચ હોય છે. સંસારી પંચેન્દ્રિયને બધી જીએ હોય છે. પુદ્ગલોના ખલભાગ (કઠણુ ભાગ) કે રસરૂપ કરવાની શક્તિને આહાર પર્યાપ્તિ કહે છે.

સંસારી જીવોની એવી અવસ્થાઓ હોય છે કે જ્યાં શોધવાથી તે મળી શકે તે ચોદ હોય છે જેને માર્ગણી કહે છે.

ચોદ માર્ગણીઓ:—ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, ક્ષાપ, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, ભેદ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, શાંતી, આહાર એના વિશેષ ભેદ આ પ્રકારે છે.

(૧) ચાર ગતિ:—નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ.

(૨) ઇન્દ્રિય પાંચ:—રૂપક્ષેપ, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર.

(૩) કાય છ:—પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાય.

(૪) યોગ ત્રણ:—મન, વચન, કાય અથવા પંદરયોગ—સત્ય મન, અસત્યમન, ઉભયમન, અનુભયમન, સત્ય વચન, અસત્ય વચન, ઉભય વચન, અનુભય વચન, ઔદારિક, ઔદારિકમિત્ર, વૈક્રિયિક, વૈક્રિયિકમિત્ર, આહારક, આહારક મિત્ર, કાર્માણુ. જે વિચાર કે વચનને સત્ય કે અસત્ય કાંઈ ન કહેવાય તેને અનુભય કહે છે. મનુષ્ય તિર્યચોના સ્થૂલ શરીરને ઔદારિક કહે છે. એને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ઔદારિકમિત્રયોગ કહે છે, પર્યાપ્ત અવસ્થામાં ઔદારિકયોગ હોય છે. દેવ કે નારકિયોના સ્થૂલ શરીરને વૈક્રિયિક કહે છે. એને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં વૈક્રિયિક મિત્રયોગ હોય છે, પર્યાપ્ત અવસ્થામાં વૈક્રિયિકયોગ હોય છે. આહારક સમુદ્ધાતમાં જે આહારક શરીર બને છે તેની અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં આહારક મિત્રયોગ હોય છે, પર્યાપ્ત અવસ્થામાં આહારકયોગ હોય છે. એક શરીરને છોડીને બીજા શરીરને પ્રાપ્ત કરતી વખતે વચમાંની વિગ્રહગતિમાં કાર્માણુયોગ હોય છે. જેના નિમિત્તથી આત્માનાં પ્રદેશ

સકંપ થાય અને કર્મેતું ખેંચાણ થાય તેને યોગ કહે છે. પંદર પ્રકારના એવા યોગ છે. એક સમયમાં એક યોગ હોય છે.

(૫) વેદ ત્રણુ:—ઋગ્વેદ, પુર્વેદ, નપુંસકવેદ—જેનાથી ક્રમથી પુરૂષભોગ, ઋભોગ કે ઉભય ભોગની ઇચ્છા થાય.

(૬) કષાય ચાર:—ક્રોધ, માન, માયા લોભ.

(૭) જ્ઞાન આઠ:—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય, કેવલ અને કુમતિ, કુશ્રુતિ, કુઅવધિ.

(૮) સંયમ સાત:—સામાયિક, હેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, યથાખ્યાત, દેશસંયમ, અમંયમ.

(૯) દર્શન ચાર:—ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ, કેવલ.

(૧૦) લેશ્યા છ:—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ, શુક્લ. કષાયોના ઉદયથી અને મન, વચન, કાયયોગોના ચલનથી જે ભાવ શુભ કે અશુભ થાય છે તેને બતાવવાવાળી છ લેશ્યાઓ છે, પહેલી ત્રણુ અશુભ છે, શેષ શુભ છે. ઘણાજ ખોટાભાવ અશુભતમ કૃષ્ણ-લેશ્યા છે. અશુભતર નીલ છે, અશુભ કાપોત છે. થોડા શુભ ભાવ પીતલેશ્યા છે, શુભતર પદ્મ છે, અને શુભતમ શુક્લ છે.

(૧૧) ભવ્ય બે:—જેને સમ્યક્ત્વ થવાની યોગ્યતા છે તે ભવ્ય, જેની યોગ્યતા નથી તે અભવ્ય છે.

(૧૨) સમ્યક્ત્વ છ:—ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક, મિથ્યાત્વ, સાસાદન, મિશ્ર એનું સ્વરૂપ નીચે જણાવેલા ગુણસ્થાનકના મથાળામાં જુવો.

(૧૩) સંજી બે:—મનસહિત સંજી, મનરહિત અસંજી.

(૧૪) આહાર બે:—આહાર, અનાહાર. જે સ્થૂલ શરીરને બનવા યોગ્ય પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવું તે આહાર. ન ગ્રહણ કરવું તે અનાહાર છે.

સામાન્ય દૃષ્ટિથી આ ચૌદ માર્ગણાઓ એક સાથે દરેક પ્રાણીમાં

મંણી આવે છે. જેમ દૃષ્ટાંત માખી અને મનુષ્યનું લઘ્યે તો આ પ્રમાણે મળી આવશે.

	માખીને.	માનવને.
૧	તિર્યચગતિ	મનુષ્યગતિ
૨	ઇન્દ્રિય ચાર	ઇન્દ્રિય પાંચ
૩	ત્રસકાય	ત્રસ કાય
૪	વચન અને કાય	મન, વચન અને કાય
૫	નપુંસક વેદ	સ્ત્રી, પુરુષ, કે નપુંસક
૬	કષાય ચારે	કષાય ચારે
૭	કુમતિ કુશ્રુત	આકેય જ્ઞાન હોઈ શકે છે
૮	અસંયમ	સાતેય સંયમ હોઈ શકે છે
૯	ચક્ષુ અને અચક્ષુદર્શન	ચારેય દર્શન હોઈ શકે છે
૧૦	કૃષ્ણ, નીલ, કાષોત લેખ્યા	છએ લેખ્યાઓ હોઈ શકે છે
૧૧	લગ્ન કે અલગ્ન કાઈ	લગ્ન કે અલગ્ન કાઈ
૧૨	મિથ્યાત્વ	છએ સમ્યક્ત્વ હોઈ શકે છે
૧૩	અમંત્રી	મંત્રી
૧૪	આહાર કે અનાહાર	આહાર કે અનાહાર

ચૌદ ગુણસ્થાન:—સંસારમાં મગ્ન થઈ રહેલાં પ્રાણી જે માર્ગ ઉપર ચાલતાં શુદ્ધ થઈ જાય છે તે માર્ગની ચૌદ સીડીઓ છે. એ સીડીઓનો પાર પામીને આ જીવ સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ જાય છે. એ ચૌદ વર્ગ કે દરજ્જા છે. ભાવોની અપેક્ષાએ એક બીજાથી ઉચ્ચ છે. મોહનીય કર્મ તથા મન, વચન, કાય યોગોના નિમિત્તથી

આ ગુણુસ્થાન બન્યાં છે. આત્મામાં નિશ્ચયનયથી તે નથી. અશુદ્ધ નિશ્ચયનય અથવા વ્યવહારનયથી એ ગુણુસ્થાન આત્માનાં કહેવાય છે. મોહનીયકર્મના મૂલ્ય એ બેદ છે. એક દર્શનમોહનીય, બીજું ચારિત્ર મોહનીય. દર્શન મોહનીયના ત્રણ બેદ છે. મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય. એનું દષ્ટન આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં થઈ ગયું છે. ચારિત્ર મોહનીયના પચ્ચીસ બેદ છે:—

ચાર અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ—દીર્ઘકાળે સ્થાયી, કઠિનતાથી મટે તેવા, જેના ઉદયથી સમ્યગ્દર્શન કે સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર પ્રગટ થતું નથી તેના હાવાથી પ્રગટ થાય છે તે.

ચાર અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય—કેટલોક કાળ રહે તેવા ક્રોધાદિ, જેના ઉદયથી એક દેશ આવકતું ચારિત્ર ગ્રહણ કરી શકાતું નથી તે.

ચાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય—જે ક્રોધાદિના ઉદયથી મુનિનો સંયમ ગ્રહણ કરી શકાતો નથી.

ચાર સંજ્વલન ક્રોધાદિ તથા નવ નોકષાય—નો=નહિ જેવા—અદ્યકષાય હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુત્રવેદ, નપુંસકવેદ.—એના ઉદયથી પૂર્ણ ચારિત્ર (યથાખ્યાત) થતું નથી.

ચૌદ ગુણુસ્થાનકોનાં નામ:—(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરત સમ્યક્ત્વ, (૫) દેશવિરત, (૬) પ્રમત્ત વિરત, (૭) અપ્રમત્તવિરત, (૮) અપૂર્વ કરણ, (૯) અનિવૃત્તિ કરણ, (૧૦) સક્ષમ સાંપરાય, (૧૧) ઉપસાંત મોહ, (૧૨) ક્ષીણ મોહ, (૧૩) સયોગ કેવલી જિન, (૧૪) અયોગ કેવલી જિન.

(૧) મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાન:—જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી કષાય અને મિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાન રહે છે. આ શ્રેણીમાં જીવ સંસારમાં લિપ્ત, ઇન્દ્રિયોનો દાસ, બહિરાત્મા, આત્માની શ્રદ્ધા રહિત, અહંકાર મમકારમાં ફસેલો રહે છે. શરીરનેજ આત્મા માને છે. પ્રાચે સંસારી જીવ આ શ્રેણીમાં હોય છે.

આ શ્રેણીથી જીવ તત્ત્વજ્ઞાન પામીને જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે, ત્યારે અનંતાનુબંધી ચાર કષાય તથા મિથ્યાત્વકર્મનો ઉપશમ કરીને ઉપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. આ ઉપશમ અર્થાત્ ઉદયને દબાવી દેવું તે એક અંતર્મુહૂર્તથી અધિક થતો નથી. ઉપશમ સમ્યક્ત્વના વખતમાં મિથ્યાત્વકર્મનાં પુદ્ગલના ત્રણ વિભાગો થઈ જાય છે.—મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય. અંતર્મુહૂર્ત પૂરું થતાં પહેલાં જો એકદમ અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય આવી જાય તો મિથ્યાત્વનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી આ જીવ, ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પામેલા અવિરત સમ્યક્ત્વગુણસ્થાનથી પડીને, બીજા સાસાદન ગુણસ્થાનમાં રહે છે. જો કદાચિત્ મિથ્યાત્વનો ઉદય આવ્યો તો યોથેથી એકદમ પહેલાં ગુણસ્થાનમાં આવી જાય છે. જો સમ્યગ્મિથ્યાત્વનો ઉદય આવે તો યોથેથી ત્રીજા મિશ્રગુણસ્થાનમાં આવી જાય છે. જો ઉપશમ સમ્યક્ત્વને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય આવી જાય તો ઉપશમ સમ્યક્ત્વને બદલે ક્ષયોપશમ કે વેદક સમ્યક્ત્વ થઈ જાય છે. ગુણસ્થાન ચોથુંજ રહે છે.

(૨) સાસાદન ગુણસ્થાન:—યોથેથી પડવાથી થાય છે. પછી મિથ્યાત્વમાં નિયમથી આવી પડે છે. અહીંયાં ચારિત્રની શિથિલતાના ભાવ હોય છે.

(૩) મિશ્ર ગુણસ્થાન:—યોથેથી પડવાથી અથવા પહેલેથી ચડવાથી પણ થાય છે. અહીં સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના મિશ્ર પરિણામ દૂધ અને ગોળના મિશ્ર પરિણામના જેવા થાય છે. સત્ય અસત્ય અને શ્રદ્ધા મિશ્ર રૂપે હોય છે. અંતર્મુહૂર્ત રહે છે. પછી પહેલાંમાં આવે છે કે ચોથામાં ચઢી જાય છે.

(૪) અવિરત સમ્યક્ત્વ:—આ ગુણસ્થાનમાં ઉપશમ સમ્યક્ત્વ અંતર્મુહૂર્ત રહે છે. ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ વધારે પણ રહે છે. જો અનંતાનુબંધી કષાય અને દર્શન મોહનીયની ત્રણે પ્રવૃત્તિઓનો

ક્ષય કરી દે છે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી થાય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કદી છૂટતું નથી. ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ઉદયથી મલીનતા થાય છે. આ શ્રેણીમાં આ જીવ મહાત્મા કે અંતરાત્મા થઈ જાય છે, આત્માને આત્મારૂપ જાણે છે, સંસારને કર્મનું નાટક સમજે છે. અતીન્દ્રિય સુખનો પ્રેમી થઈ જાય છે. ગૃહવાસમાં રહેતાં, અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય, શિલ્પ કે વિદ્યાકર્મથી આજીવિકા કરે છે, રાત્ર્યપ્રવચ્છ કરે છે, અન્યાયી શત્રુના દમનને અર્થે યુદ્ધ પણ કરે છે. તે વ્રતોને નિયમરૂપે પાલતો નથી, માટે એને અવિરત કહે છે. તથાપિ એનાં ચાર લક્ષણ હોય છે. (૧) પ્રશમ-શાંતભાવ, (૨) સંવેગ-ધર્માનુરાગ-સંસારથી વૈરાગ્ય, (૩) અનુકંપા-દયા, (૪) આસ્તિક્ય-આત્મા અને પરલોકમાં વિશ્વાસ. આ શ્રેણીવાળાને છએ લેશ્યાઓ હોઈ શકે છે. સર્વે સંતી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ, નારકી આ આ ગુણુસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ દશા મોક્ષમાર્ગનું પ્રવેશ દ્વાર છે. એ પ્રવેશભૂમિકા છે. આ ગુણુસ્થાનનો કાળ ક્ષાયિક કે ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ ઘણો છે.

(૫) દેશ વિરતઃ—જ્યારે સમ્યક્ત્વી જીવને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉદય હોતો નથી અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ક્ષયોપશમ કે મંદ ઉદય હોય છે. ત્યારે શ્રાવકનાં વ્રતોને પાલે છે. એકદેશ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહથી વિરક્ત રહે છે. પાંચ અણુવ્રત તથા સાત શીલને પાલતાં સાધુપદનીજ ભાવના ભાવે છે. આ ચારિત્રનું વર્ણન આગળ કરાશે. આ ગુણુસ્થાનમાં રહેતાં શ્રાવક ગૃહીકાર્યને કરે છે અને ધીરે ધીરે ચારિત્રની ઉન્નતિ કરતાં કરતાં સાધુપદમાં પહોંચે છે. એનો કાળ થોડામાં થોડો અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે જીવનપર્યંત છે. આ શ્રેણીને પંચેન્દ્રિય સંતી પશુ તથા મનુષ્ય ધારણ કરી શકે છે. છટ્ટાથી માંડી નીચે જણાવેલાં બધાં ગુણુસ્થાન મનુષ્યનેજ હોય છે.

(૬) પ્રમત્તવિરતઃ—જ્યારે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉપ-

શમ થઈ જાય છે ત્યારે અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતોને પાલનાર મહાવ્રતી મહાત્મા થઈ જાય છે. હિંસાદિનો પૂર્ણ ત્યાગ છે તેથી મહાવ્રતી છે. તથાપિ આ ગુણસ્થાનમાં આહાર, વિહાર, ઉપદેશાદિ કરાય છે તેથી પૂર્ણ આત્મસ્થ હોતા નથી, અને કંઈક પ્રમાદ છે. તેથી તેને પ્રમત્તવિરત કહે છે, એનો કાલ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક નથી.

(૭) અપ્રમત્તવિરત:—જ્યારે મહાવ્રતી ધ્યાનસ્થ થાય છે, બિલકુલ પ્રમાદ હોતો નથી ત્યારે આ શ્રેણીમાં હોય છે. એનો કાલ પણ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક નથી. મહાવ્રતી ફરી ફરી આ છટ્ટાથી સાતમા ગુણસ્થાન આવતો, ચઢતો રહે છે. હિંદોલાની માફક છટ્ટેથી સાતમે અને સાતમેથી છટ્ટે જવું આવવું, આડમે ન જાય ત્યાંસુધી થયા કરે છે.

આડમા ગુણસ્થાનથી જે શ્રેણિયો છે—એક ઉપશમ શ્રેણી, બીજી ક્ષપકશ્રેણી. જ્યાં કષાયોનો ઉપશમ કરવામાં આવે, ક્ષય કરવામાં ન આવે, તે ઉપશમ શ્રેણી છે, જ્યાં કષાયોનો ક્ષય કરવામાં આવે તે ક્ષપકશ્રેણી છે. ઉપશમ શ્રેણી આડમા, નવમા, દશમા અને અગીઆરમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે પછી નિયમથી ધીમે ધીમે પડીને સાતમામાં આવી જાય છે. ક્ષપકશ્રેણીનાં પણ ચાર ગુણસ્થાન છે. આડમું, નવમું, દશમું અને બારમું. ક્ષપકવાળો ૧૧માનો સ્પર્શ કરતો નથી, બારમાંથી તેરમાં જાય છે.

(૮) અપૂર્વકરણ:—અહીં ધ્યાની મહાવ્રતી મહાત્માના અપૂર્વ ઉત્તમ ભાવ હોય છે, શુકલ ધ્યાન હોય છે, અંતર્મુહૂર્તથી અધિક કાળ નથી.

(૯) અનિવૃત્તિકરણ:—અહીં ધ્યાની મહાત્માના બહુજ નિર્ભળ ભાવ હોય છે, શુકલ ધ્યાન હોય છે. ધ્યાનના પ્રતાપથી સૂક્ષ્મ લોભ સિવાયના સર્વ કષાયોનો ઉપશમ કે ક્ષય કરી દે છે. કાળ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક નથી.

(૧૦) સૂક્ષ્મ સાંપરાય:—અહીં ધ્યાની મહાત્માને એક સૂક્ષ્મ લોભનોજ ઉદય રહે છે, તેનો સમય પણ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક નથી.

(૧૧) ઉપશાંત મોહ:—જ્યારે મોહકર્મ બિલકુલ દબાઈ જાય છે ત્યારે આ અવસ્થા અંતર્મુહૂર્ત માટે થાય છે. યથાખ્યાત ચારિત્ર અથવા આદર્શ વીતરાગતા પ્રગટ થાય છે.

(૧૨) ક્ષીણમોહ:—મોહનો બિલકુલ ક્ષય, ક્ષપકશ્રેણીદ્વારા ચઢતાં, દશમા ગુણસ્થાનકમાં થઈ જાય છે ત્યારે ત્યાંથી (દશમામાંથી) સીધો અહીં આવીને અંતર્મુહૂર્ત ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. શુકલ ધ્યાનના બળથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અને અંતરાય કર્મનો નાશ કરી દે છે અને કેવલજ્ઞાનનો પ્રકાશ થતાં અરિહંત પરમાત્મા કહેવાય છે. ગુણસ્થાન તેરમું થઈ જાય છે.

(૧૩) સયોગીકેવલી જિન:—અરિહંત પરમાત્મા ચાર ધાતિયાં કર્મોનો ક્ષય થવાથી અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, અનંતદાન, અનંતલાભ, અનંતભોગ, અનંતઉપભોગ, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ચારિત્ર એ નવ કેવલલબ્ધિઓથી વિભૂષિત થઈ જન્મપર્યંત આ પદમાં રહે છે, ધર્મોપદેશ દે છે, વિહાર કરે છે, ઈન્દ્રાદિ ભક્ત-જન તેમની બહુ ભક્તિ કરે છે.

(૧૪) અયોગી કેવલી જિન—અરિહંતના આયુષ્યમાં અ, ઈ, ઉ, ઋ, ઌ, એ પાંચ હ્રસ્વ (સ્વર) અક્ષરના ઉચ્ચાર કરવા જેટલો વખત બાકી રહે ત્યારે આ ગુણસ્થાન હોય છે. આયુષ્યના અંતમાં બાકીનાં અધાતીય કર્મ આયુ, નામ, ગોત્ર, વેદનીયનો પણ નાશ થઈ જાય છે અને એ આત્મા સર્વ કર્મરહિત થઈને સિદ્ધ પરમાત્મા થાય છે. જેમ શેકેલા ચણા ફરી ઉગતા નથી, તેમ સિદ્ધ પણ ફરી સંસારી થતા નથી. ચૌદ જીવમ્ભાસ, ચૌદમાર્ગણા, ચૌદગુણસ્થાન, એ સર્વે વ્યવહાર કે અશુદ્ધનયથી સંસારી જીવોનાં હોય છે. જીવ સમ્ભાસ એકે કાલનાં એકે જીવને એકજ હોય, વિગ્રહગતિનો સમય

અપર્યાપ્તમાં ગર્ભિત છે. માર્ગણાઓ ચૌદેય એક સાથે હોય છે જે આગળ દેખાડી ચૂક્યા છીએ, ગુણુસ્થાન એક જીવને એક સમયમાં એકજ હોય.

(૮) સિદ્ધ:—સર્વ કર્મરહિત સિદ્ધ પરમાત્મા જ્ઞાનાનંદમાં મગ્ન રહેતા આઠકર્મોના નાશથી આઠગુણુ સહિત શોભાયમાન રહે છે એ આઠ ગુણુ આ પ્રમાણે છે:—જ્ઞાન, દર્શન, સમ્યક્ત્વ, વીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અવગાહનત્વ, અગુરૂલધુત્ત્વ, અવ્યાપાધત્વ. અર્થાત્ સિદ્ધોમાં અતીન્દ્રિયપણું છે, ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણુયોગ્ય નથી. જ્યાં એક સિદ્ધ વિરાજિત છે. ત્યાં અન્ય અનેક સિદ્ધ અવગાહ પામી શકે છે, એમાં કોઈ નીચ ઉચ્ચપણું નથી એમાં કોઈ બાધા કરી શકતું નથી તે લોકના અગ્રભાગમાં લોકશિખર ઉપર સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં સ્થિર થાય છે.

(૯) ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ:—સર્વ કર્મોથી રહિત થવાથી સિદ્ધનો આત્મા સ્વભાવથી ઉપર જાય છે. જ્યાં સુધી ધર્મદ્રવ્ય છે. ત્યાં સુધી જઈને અંતે સ્થિર થઈ જાય છે. અન્ય મંસારી કર્મબદ્ધ આત્માઓ એક શરીરને છોડીને બીજા શરીરમાં જાય છે. ત્યારે ચાર વિદિશાઓ છોડીને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ ઉપર અને નીચે એ દિશાઓદ્વારા સીધા કે ઘુંટા ખાધને જાય છે, ખુણાઓમાં ત્રાંસા જતા નથી. સર્વ જીવોની સત્તા ભિન્ન ભિન્ન રહે છે. કોઈની સત્તા કોઈ અન્યની સાથે મલી શકતી નથી. જીવની અવસ્થાનાં ત્રણ નામ પ્રસિદ્ધ છે—બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા. પહેલા ત્રણ ગુણુસ્થાનવાળા જીવ બહિરાત્મા છે. અવિરત સમ્યક્ત્વ ચોથેથી માંડીને ક્ષીણુમોહ બારમા ગુણુસ્થાન પર્યંત જીવ અંતરાત્મા કહેવાય છે. તેરમા અને ચૌદમા ગુણુસ્થાનવાળા સકલ અથવા દેહધારી પરમાત્મા કહેવાય છે. સિદ્ધ, શરીર એટલે કલરહિત—નિકલ પરમાત્મા કહેવાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનીને ઉચિત છે કે બહિરાત્માપણું છોડીને અંતરાત્મા થઈ જવું અને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિનું સાધન કરવું. આજ એક માનવનું ઉચ્ચ ધ્યેય

હોવું નોંધ્યો. આ જીવ પોતાનાંજ પુરુષાર્થથી મુક્ત થાય છે. કાંઈની માત્ર પ્રાર્થના કરવાથી મુક્તિનો લાભ મળતો નથી.

અજીવમાં પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ ગર્ભિત છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણુમય પુદ્ગલના બે બેદ થાય છે—પરમાણુ અને રક્ંધ. અવિભાગી પુદ્ગલના ખંડને પરમાણુ કહે છે. બે અથવા અનેક પરમાણુઓ મળીને જે વર્ગણા બને છે તેને રક્ંધ કહે છે. રક્ંધોના બેદ છે. પણ તેના છ મૂળ બેદ જાણવા યોગ્ય છે.

છ રક્ંધ ભેદ:—સ્થૂલસ્થૂલ, સ્થૂલ, સ્થૂલસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મસ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ. જે રક્ંધ કહ્યું છે, ખંડ થાય ત્યારે બીજી વસ્તુના સંયોગ વિના મળી શકે નહિ તેવા છે તેને સ્થૂલ સ્થૂલ કહે છે. જેમ લાકડી, કાગળ, વસ્ત્ર આદિ. જે રક્ંધ પ્રવાહી છે અલગ કરતાં છતાં ફરી ભેગાં મળી જઈ શકે જેમ પાણી, સરખત, દૂધ આદિ, તેને સ્થૂલ કહે છે. જે રક્ંધ દેખવામાં સ્થૂલ દેખાય, પરંતુ હાથથી ગ્રહણ ન થઈ શકે તેને સ્થૂલસૂક્ષ્મ કહે છે જેમ તડકો, પ્રકાશ, છાયા. જે રક્ંધ દેખવામાં ન આવે પરંતુ અન્ય ચાર ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે તેને સૂક્ષ્મસ્થૂલ રક્ંધ કહે છે, જેમ હવા, શબ્દ, ગંધ, રસ. જે રક્ંધ બહુ પરમાણુઓનો રક્ંધ હોય પરંતુ કોઈ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ ન થઈ શકે તેને સૂક્ષ્મ રક્ંધ કહે છે. જેમ બાષાવર્ગણા, તૈજસવર્ગણા, મનોવર્ગણા, કાર્માણુવર્ગણા આદિ જે રક્ંધ સર્વથી સૂક્ષ્મ હોય, જેમ કે બે પરમાણુનો રક્ંધ હોય, તેને સૂક્ષ્મ રક્ંધ કહે છે.

જીવ અને પુદ્ગલનો સંયોગજ સંસારી આત્માની અવસ્થાઓ છે. સર્વ પુદ્ગલનોજ વિસ્તાર છે. જો પુદ્ગલને જૂદું કરે તો દરેક જીવ શુદ્ધ દેખાય તેથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સર્વ જીવ શુદ્ધ છે. સંસારમાં જીવ અને પુદ્ગલ પોતાની શક્તિથી ચાર કામ કરે છે. ચાલવું, સ્થિર રહેવું, અવકાશ પામવો, અને બદલાવું. દરેક કાર્ય ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે કારણથી થાય છે. જેમ સોનાની અંગૂઠીનું

ઉપાદાન કારણુ સોનું છે પરંતુ નિમિત્ત કારણુ સોની અને તેનાં ઓળર વગેરે છે. તેવી રીતે ચાર કામોનું ઉપાદાન કારણુ જીવ, પુદ્ગલ છે, નિમિત્ત કારણુ બીજાં ચાર દ્રવ્યો છે. ગમનમાં સહકારી ધર્મ છે, સ્થિતિમાં સહકારી અધર્મ છે, અવકાશમાં સહકારી આકાશ છે, બદલવામાં સહકારી કારણુ કાલદ્રવ્ય છે. સમય, આવલી, પલ આદિ નિશ્ચય કાલના પર્યાય છે, તેને વ્યવહારકાલ કહે છે. જ્યારે એક પુદ્ગલનો પરમાણુ મંદગતિથી એક કાલાણુ ઓળંગીને નિકટવર્તી કાલાણુ ઉપર જાય છે ત્યારે સમય પર્યાય પેદા થાય છે. એ સમયોથી આવલી ધડી આદિ કાળ બને છે. જોકે આ જીવે દ્રવ્યો એક સ્થાન ઉપર રહે છે અને એક બીજાને સહાયતા દે છે છતાં મૂલ સ્વભાવમાં ભિન્ન ભિન્ન કાયમ રહે છે, કદી મળી જતાં નથી. કદી છનાં સાત થઈ જતાં નથી કે પાંચ થઈ જતાં નથી.

આસ્રવ અને બંધ તત્ત્વ.

કાર્મણુ શરીરની સાથે જીવનો પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ, તથા કર્મ પુદ્ગલના મળવા અને છૂટવાની અપેક્ષાએ સાદિ સંબંધ છે. કાર્મણુ શરીરમાં જે કર્મ બંધાય છે તેને બતાવવાવાળા આસ્રવ અને બંધતત્ત્વ છે. કર્મવર્ગણુઓનું બંધની સન્મુખ થવું તેને આસ્રવ અને બંધાઇ જવું તેને બંધ કહે છે, એ બંને કામ સાથે થાય છે. જે કારણોથી આસ્રવ થાય છે તેજ કારણોથી બંધ થાય છે. જેમ નાવમાં છિદ્રથી પાણી આવી એકઠું થાય છે તેમ વચન કાયની પ્રવૃત્તિદ્વારા કર્મ આવે છે અને બંધાઈ જાય છે. સાધારણુ રીતે યોગ અને કષાયજ આસ્રવ અને બંધનાં કારણુ છે. મન, વચન, કાયના હલનચલનથી આત્માના પ્રદેશે સકમ્પ થાય છે તે વખતે આત્માની યોગશક્તિ ચારે તરફથી કર્મવર્ગણુઓને ખેંચી લે છે. યોગ તીવ્ર હોય છે તો કર્મવર્ગણુઓ અધિક આવે છે. યોગ મંદ હોય તો ઓછી આવે છે. યોગની સાથે કષાયનો ઉદય (ક્રોધ, માન, માયા,

કે લોભ એ ક્રોધનો ઉદય) મિશ્ર રીતે થાય છે. તેથી ક્રોધ વખત આઠ કર્મોને યોગ્ય તો ક્રોધ વખત સાત કર્મોને યોગ્ય વર્ગણાઓ ખેંચાય છે. જો કષાયનો બિલકુલ રંગ મળ્યો નથી હોતો, તો માત્ર સાતા વેદનીય કર્મયોગ્ય વર્ગણાઓ ખેંચાઈને આવે છે. બંધના ચાર ભેદ છે. પ્રકૃતિબંધ, પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ. યોગો-થીજ પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે. કષાયોથી સ્થિતિ અને અનુભાગ બંધ થાય છે. કઈ કઈ પ્રકૃતિયોગ્ય કર્મ બંધાય છે અથવા કેટલાં બંધાય છે એ પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધનો અભિપ્રાય છે. જેવા યોગથી કર્મ આવે છે તેવા યોગથી એ બંને વાતો બંને છે જેમકે જ્ઞાના-વરણનાં અમુક સંખ્યાનાં કર્મ બંધાયાં. અને દર્શનાવરણનાં અમુક સંખ્યાના કર્મ બંધાયાં. ક્રોધાદિ કષાયોની તીવ્રતા હોય છે તો આયુષ્ય કર્મ સિવાય સાતે કર્મોની સ્થિતિ અધિક પડે છે. કેટલા વખત સુધી કર્મ જીવની સાથે રહેશે તે મર્યાદાને સ્થિતિબંધ કહે છે. જો કષાય મંદ હોય છે તો સાત કર્મોની સ્થિતિ ઓછી પડે છે. કષાય અધિક હોય તો નર્ક આયુની સ્થિતિ અધિક અને અન્ય ત્રણ આયુકર્મોની સ્થિતિ ઓછી બંધાય છે. કષાય મંદ હોય ત્યારે નર્ક આયુની સ્થિતિ કમ અને અન્ય ત્રણ આયુની સ્થિતિ અધિક પડે છે. કર્મોનું ફલ તીવ્ર કે મંદ બંધાવું તેને અનુભાગ બંધ કહેવાય છે. જ્યારે કષાય અધિક હોય છે ત્યારે પાપકર્મોમાં અનુભાગ વધારે અને પુણ્ય કર્મોમાં અનુભાગ ઓછો પડે છે. જ્યારે કષાય મંદ હોય છે ત્યારે પુણ્યકર્મોમાં અનુભાગ વધારે અને પાપકર્મોમાં અનુભાગ ઓછો પડે છે.

પુણ્ય પાપ કર્મ:—આઠ કર્મોમાંથી સાતાવેદનીય, શુભ આયુ, શુભ નામ ને ઉચ્ચગોત્ર પુણ્યકર્મ છે. જ્યારે અસાતાવેદનીય, અશુભ આયુ, અશુભ નામ, નીચગોત્ર તથા જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર ધાતીય કર્મ પાપકર્મ છે. યોગ અને કષાય સામાન્ય રીતે આસ્રવ અને બંધ-નાં કારણ છે.

આસવ અને બંધનાં વિશેષ કારણ પાંચ છે. મિથ્યાત્વ, અવિ-
રતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ.

(૧) મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનાં છે. સાચી શ્રદ્ધા ન થાય અને
જીવાદિ તત્ત્વોની મિથ્યા શ્રદ્ધા હોય તે મિથ્યાત્વ છે. એના પાંચ
પ્રકાર છે.

એકાંત:—આત્મા અને પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોમાં અનેક સ્વભાવ
છે. તેમાંથી એકજ સ્વભાવ છે એમ આગ્રહ કરવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ
છે. જેમ દ્રવ્ય મૂલ સ્વભાવની અપેક્ષાએ નિત્ય છે. પર્યાય બદલાવાની
અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. એમ નિત્ય-અનિત્યરૂપ વસ્તુ છે. તેવી ન
માનતાં એવી હક કરવી કે વસ્તુનિત્યજ છે. અથવા અનિત્યજ છે
તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે. અથવા આ સંસારી આત્મા નિશ્ચયનયની
અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે, વ્યવહારની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ છે એમ ન માનતાં
તેને સર્વથા શુદ્ધજ માનવો કે સર્વથા અશુદ્ધજ માનવો તે એકાંત
મિથ્યાત્વ છે.

વિનય:—ધર્મનાં તત્ત્વોની પરીક્ષા કર્યા વગર કુતત્ત્વ અને
સુતત્ત્વ, બંનેને એક સરખાં માનીને આદર કરવો તે વિનય મિથ્યાત્વ
છે. જેમ પૂજવા યોગ્ય વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવ છે. અલ્પજ્ઞ રાગીદેવ
પૂજવા યોગ્ય નથી તોપણ સરળ ભાવથી વિવેક વિના બંનેની ભક્તિ
કરવી તે વિનય મિથ્યાત્વ છે. જેમ કોઈ સુવર્ણ અને પિત્તળને
સમાન માનીને આદર કરે તો તે અજ્ઞાનીજ ગણાય છે. તે સુવ-
ર્ણની જગાએ પિત્તળ લઇને ક્રૂણાય છે. સાચી સમ્યક્ત્વ ભાવરૂપ
આત્મપ્રતીતિ તેને થઈ શકતી નથી.

અજ્ઞાન:—તત્ત્વોને જાણવાનો પરિશ્રમ લીધા વગર દેખાદેખી
કોઈપણ તત્ત્વને માની લેવું તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે. જેમ જલસ્ના-
નથી ધર્મ થાય છે, એમ માનીને જલસ્નાન ભક્તિથી કરવું અજ્ઞાન
મિથ્યાત્વ છે.

સંશય:—સુતત્વ અને કુતત્વનો નિર્ણય ન કરવો અને સંશયમાં રહેવું, ક્યું યથાર્થ છે ક્યું યથાર્થ નથી એવો એક નિશ્ચય ન કરવો તે સંશય મિથ્યાત્વ છે. કોઈએ કહ્યું રાગદ્વેષ જીવના છે. કોઈએ કહ્યું પુદ્ગલના છે, બંનેમાં યથાર્થ કોણ છે તેનો સંશય રાખવો તે સંશય મિથ્યાત્વ છે.

વિપરીત:—જેમાં ધર્મ હોઈ શકતો નથી તેને ધર્મ માની લેવો તે વિપરીત મિથ્યાત્વ છે, જેમ પશુચર કરવો તેમાં ધર્મ માની લેવો.

(૨) **અવિરતિ ભાવ:**—તેના બાર ભેદ છે અને પાંચ ભેદ પણ છે. પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનને વશ ન રાખવું, તેના દાસ થઈ રહેવું, તથા પૃથ્વી આદિ છકાય જીવોની રક્ષાના ભાવ ન કરવા એમ બાર પ્રકારના અવિરત ભાવ છે. અથવા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહમૂર્છા એ પાંચ પાપ અવિરતિ ભાવ છે.

(૩) **પ્રમાદ:**—આત્માનુભવમાં ધર્મધ્યાનમાં આગસ કરવી તે પ્રમાદ છે, એના ૮૦ ભેદ છે.

ચાર વિકથા×ચાર ક્ષાય×પાંચ ઇન્દ્રિય×૧ ર્નેહ×૧ નિદ્રા=૮૦.

ચાર વિકથા:—સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા, દેશકથા, રાજકથા. રાગ વધારે તેવી સ્ત્રીઓના રૂપ, સૌન્દર્ય, હાવભાવ, વિભ્રમ, સંયોગ, વિયોગની ચર્ચા કરવી તે સ્ત્રીવિકથા છે. રાગ વધારનારી, ભોજનોની, સરસનીરસ ખાવાપીવાની કે ચવાણાઆદિની ચર્ચા કરવી તે ભોજન વિકથા છે. દેશમાં લૂંટફાટ, મારપીટ, જુગાર, ચોરી, બિચાર, કે નગરાદિની સુંદરતા સંબંધી રાગદ્વેષ વધારનારી કથા કરવી તે દેશ વિકથા છે. રાજ્યોના રૂપની, રાણીઓની વિભૂતિની, સેનાની, નોકર ચાકરાદિની રાગ વધારનારી કથા કરવી તે રાજ વિકથા છે.

દરેક પ્રમાદભાવમાં એક વિકથા, એક ક્ષાય, એક ઇન્દ્રિય, એક ર્નેહ અને એક નિદ્રાનો ઉદય સંબંધ થાય છે, એટલા માટે

પ્રમાદના ૮૦ ભેદ થઈ જાય છે. જેમ પુષ્પ સુંઘવાની ઇચ્છા થવી એક પ્રમાદભાવ છે. તેમાં ભોજનકથા (ઇન્દ્રિયભોગ સંબંધી કથા ભોજનકથામાં ગર્ભિત છે), લોભકષાય, ધ્રાણુઇન્દ્રિય, સ્નેહ અને નિદ્રા એ પાંચ ભાવ સંયુક્ત છે. કોઈએ કોઈ સુંદર વસ્તુ દેખવામાં અંતરાય કર્યો તેના ઉપર ક્રોધ કરીને કષ્ટ દેવાની ઇચ્છા થઈ. તે પ્રમાદભાવથી ભોજનકથા, ક્રોધ કષાય, ચક્ષુઇન્દ્રિય, સ્નેહ અને નિદ્રા ગર્ભિત છે.

(૪) કષાય:—એના ૨૫ ભેદ છે જે પહેલાં ગણાવી ચૂક્યા છીએ.

(૫) યોગ:—એના ત્રણ કે પંદર ભેદ છે, એ પણ પહેલાં ગણાવ્યા છે.

ચૌદ ગુણુસ્થાનોની અપેક્ષાએ આસ્રવ બંધનાં કારણ:—મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં મિથ્યાત્વ, અવિરત, પ્રમાદ, કષાય, યોગ પાંચેય કારણ છે કે જેનાથી કર્મનો બંધ થાય છે. સાસાદન ગુણુસ્થાનમાં મિથ્યાત્વ નથી. બાકીનાં બધાં કારણ છે. મિશ્રગુણુસ્થાનમાં—અનંતાનુબંધી ચાર કષાય પણ નથી, મિશ્રભાવ સહિત અવિરત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે. અવિરત સમ્યક્ત્વ ગુણુસ્થાનમાં મિથ્યાત્વ, મિશ્રભાવ અને અનંતાનુબંધી કષાય નથી. બાકીના કષાય, અવિરત, પ્રમાદ, અને યોગ છે.

દેશવિરત ગુણુસ્થાનમાં:—એક દેશત્રત હોવાથી અવિરત ભાવ કંઇક ઘટ્યો છે તથા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય પણ છૂટી ગયા છે. શેષ અવિરત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ બંધનાં કારણ છે.

છઠ્ઠા પ્રમત્ત ગુણુસ્થાનમાં:—મહાવ્રતી હોવાથી અવિરતભાવ બિલકુલ છૂટી ગયો છે. તથા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય પણ રહ્યા નથી. બાકીના પ્રમાદ, કષાય અને યોગ રહ્યા છે.

અપ્રમત્ત ગુણુસ્થાનમાં:—પ્રમાદભાવ રહ્યો નથી. માત્ર કષાય અને યોગ છે. અપૂર્વકરણમાં પણ કષાય અને યોગ છે પરંતુ અતિ મંદ છે.

અનિવૃત્તિકરણ નવમા ગુણસ્થાનમાં:—હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, બુગુપ્તિ નોકષાય નથી. સંજ્વલન ચાર કષાય અને ત્રણ વેદ અતિ મંદ છે. સૂક્ષ્મ સાંપરાયમાં કેવલ સૂક્ષ્મલોભ કષાય અને યોગ છે. ઉપશાંત મોહ, ક્ષીણમોહ તથા સયોગ કેવલીન્નિન એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં કેવલયોગ છે. ચૌદમાં યોગ પણ રહેતો નથી. એ પ્રમાણે બંધના કારણભાવ ઘટતા જાય છે.

કર્મોનાં ફલ કેવી રીતે મળે છે:—કર્મનો બંધ થઈ ચૂકે છે ત્યાર પછી ફેટલોક સમય તેને પાકતાં લાગે છે. એ સમયને આબાધ કાલ કહે છે. જો એક કાડા કાડી સાગરની સ્થિતિ પડે તો એક સો વર્ષ પાકવામાં લાગે છે. એ હિસાબે ઓછી સ્થિતિમાં ઓછો સમય લાગે છે. કોઈકે કર્મોની આબાધ એક પલકમાત્ર સમયજ હોય છે, બંધાયા પછી એક આવલી પછી ઉદયમાં આવે છે. વિપાક કાળ પૂરો થાય ત્યારે જ કર્મની જેટલી સ્થિતિ હોય તે સ્થિતિના જેટલા સમય (instants કે minutest moments) થાય તેટલા સમયોમાં તે કર્મના અમુક અમુક રકંધ વહેંચાઈ જાય છે. તે વહેંચણીમાં પહેલા પહેલા સમયોમાં અધિક પરમાણુઓના રકંધો અને પાછળ પાછળના રકંધોમાં થોડાં થોડાં કર્મપરમાણુઓ આવે છે. છેલ્લા સમયમાં સર્વથી થોડાં પરમાણુ આવે છે. આ વહેંચણી (distribution) ને અનુસાર જ સમયે જેટલાં કર્મ પરમાણુ ઉદયમાં આવે છે તેટલાં કર્મ અવશ્ય ખરી જાય છે, છૂટી જાય છે. જો બાહ્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અનુકૂળ હોય તો ફળ પ્રગટ કરીને ખરી જાય છે નહિ તો ફળ દીધા વગર ખરી જાય છે. જેમ કોઈએ કોઈ કષાયરૂપી કર્મ ૪૮ મિનિટની સ્થિતિનું બાંધ્યું અને એક મિનિટ પાકવામાં લાગી તથા ૪૭૦૦ કર્મ છે. તો તે કર્મ ૪૭ મિનિટમાં વહેંચાઈ જાય છે. જેમ ૫૦૦, ૪૦૦, ૩૦૦, ૨૦૦, ૧૦૦ ઇત્યાદિ રૂપથી એ કોઈ કષાયનો રકંધ એવા હિસાબથી ખરી જશે. પહેલી મીનીટમાં ૫૦૦ પછી ૪૦૦ ઇત્યાદિ. જો એટલી વાર કોઈ એકાંતમાં

એસીને સામાયિક કરી રહ્યો હોય તો ક્રોધનું નિમિત્ત ન હોવાથી ક્રોધના ફલને પ્રગટ કર્યા વગર એ કર્મ ખરી નય છે. જો ક્રોધક ક્રોધ કર્મોનું બળ તીવ્ર હોય તો કંઈક દ્વેષભાવ ક્રોધ પર આવી નય, જો મંદ હોય તો કંઈ પણ ભાવોમાં વિકાર થશે નહિ.

બંધાએલાં કર્મોમાં પરિવર્તન:—એક વખત કર્મનો બંધ પડી ગયા છતાં તેમાં ત્રણ અવસ્થાઓ પછીથી થઈ શકે છે. સંક્રમણ-પાપકર્મને પુણ્યમાં અને પુણ્યને પાપમાં બદલી દેવું તે. ઉત્કર્ષણ-કર્મોની સ્થિતિ અથવા અનુભાગને વધારી દેવો તે. અપકર્ષણ-કર્મોની સ્થિતિ અને અનુભાગ ઘટાડી દેવો. જો ક્રોધ પાપકર્મ કરી ચૂક્યો હોય, અને તે એનું પ્રતિક્રમણ (પશ્ચાત્તાપ) ધણા શુદ્ધભાવથી કરે તો પાપકર્મને બદલી નાંખી પુણ્યરૂપ કરી શકે છે અથવા પાપકર્મની સ્થિતિ અને અનુભાગ ઘટી શકે છે. જો ક્રોધએ પુણ્યકર્મ બાંધ્યું હોય પછી તે પશ્ચાત્તાપ કરે કે મેં આટલીવાર શુભકામમાં ગાળી તેથી મારે આપાર કરવાનો વખત જતો રહ્યો તો એ ભાવોથી બાંધેલું પુણ્ય કર્મ પાપકર્મરૂપ થઈ જાય છે, અથવા પુણ્યકર્મનો અનુભાગ ઘટી જાય છે અને સ્થિતિ ઘટી જાય છે. જેમ ઔષધિ ખાવાથી ભાજનના વિકાર મટી જાય છે, ઝોછા થઈ જાય છે અને બળ વધી જાય છે તેમ પરિણામોદ્ધાર પહેલાંના પાપ કે પુણ્યકર્મમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. એટલા માટે સુદ્ધિમાન પુરૂષે સદા સારાં નિમિત્તોમાં—સત્ સંગતિમાં—ક્રોધ એક સાચા ગુરૂના શરણમાં રહીને પોતાના ભાવોને ઉચ્ચ બનાવવા માટે ધ્યાન કે સ્વાધ્યાયમાં લીન રહેવું જોઈએ. કુસંગતિથી અને કુમાર્ગથી બચવું જોઈએ.

ભવિષ્યના આયુકર્મનો બંધ કેવી રીતે થાય છે:—આપણે મનુષ્યોને માટે આ નિયમ છે કે વર્તમાન ભોગવાતા આયુની જેટલી સ્થિતિ હોય તેનો બે તૃતીયાંશ ભાગ વીત્યા પછી પહેલીવાર અંતઃકર્મ માટે નવો રાસુધ્ય બંધ કરવા ચોક્કસ કાળ આવે છે. ફરી એ

તૃતીયાંશ વીત્યા પછી બીજવાર ફરી એ તૃતીયાંશ વીત્યા પછી ત્રીજવાર એવી રીતે એ તૃતીયાંશ કાળ પછી આઠ વાર એવો અવસર આવે છે. જે એટલામાં પણ ન બંધાય તો મરતા પહેલાં તો ઘણું કરીને આયુષ્ય કર્મ બંધાય છે. મોક્ષે જનાર તો નજ આધે. મધ્યમ લેશ્યાનાં પરિણામોથી આયુ બંધાય છે. એવાં પરિણામ એ આયુબંધના કાલમાં ન થાય તો આયુકર્મ બંધાતું નથી. એક વખત બંધાયા પછી બીજવાર ફરી બંધ કાળ આવે ત્યારે પહેલાં આંધેલી આયુની સ્થિતિ ઓછી કે અધિક થઈ શકે છે. જેમ કાઠી માનવનું ૮૧ વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો નીચે પ્રમાણે આઠ વાર આયુબંધનો કાલ આવે.

- (૧) ૫૪ વર્ષ વીત્યા પછી ૨૭ વર્ષ શેષ રહે ત્યારે
- (૨) ૭૨ વર્ષ વીત્યા પછી ૬ „ „ „
- (૩) ૭૮ „ „ „ ૩ „ „ „
- (૪) ૮૦ „ „ „ ૨ „ „ „
- (૫) ૮૦ વર્ષ અને આઠ માસ વીત્યા પછી ૪ માસ „ „
- (૬) ૮૦ „ „ ૧૦ „ ૨૦ દિન વીત્યા પછી ૪૦ દિન શેષ રહે
- (૭) ૮૦ „ „ ૧૧ „ ૧૬ „ ૧૬ કલાક વીત્યા પછી ૧૩ દિન

૮ કલાક શેષ રહેત્યારે

- (૮) ૮૦ „ „ ૧૧ „ ૨૫ „ ૧૪ „ „ „ ૪ દિન

૧૦ કલાક શેષ રહેત્યારે

સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વ.

આત્માને અશુદ્ધ થવાનાં કારણ આસ્રવ અને બંધ છે, એ કહેવાઈ ચૂક્યું છે. જે કે કર્મ પોતાની સ્થિતિની અંદર ફળ દષ્ટને કે દીધા વગર ખરી જાય છે તથાપિ અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કદી પણ રાગદ્વેષ મોહ વગર હોતો નથી તેથી દરેક સમયે કર્મોનો બંધ કરતો જ રહે છે. અજ્ઞાનીને કર્મની નિર્જરા હાથીના સ્નાનની માફક હોય છે જેમ હાથી એકવાર તો સૂંઢથી પોતાની ઉપર પાણી નાંખે છે, પછી ધૂળ નાંખે છે તેમ અજ્ઞાનીને એક તરફ તો કર્મ ખરે છે બીજી

તરફ કર્મ અંધાય છે. અજ્ઞાનીને જે સુખ કે દુઃખ થાય છે, અથવા શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, ધન, પરિવાર, પરિગ્રહનો અંબધ થાય છે તેમાં તે આસક્ત રહે છે સુખમાં અહુજ રાગી દુઃખમાં અહુજ દ્રેષી થઈ જાય છે. એ માટે એને નવીન કર્મોનો અંધ તીવ્ર થઈ જાય છે. જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મંસાર શરીર અને ભોગોથી વૈરાગી હોય છે. તે પુણ્યના ઉદયમાં અને પાપના ઉદયમાં સમભાવ રાખે છે, આસક્ત થતા નથી. તેથી તેને કર્મ ખરે છે ઘણું, તથા સુખમાં અદ્ય રાગ અને દુઃખમાં અદ્ય દ્રેષ હોવાથી નવીન કર્મોનો અંધ થોડો થાય છે. ચૌદ ગુણસ્થાનોમાં ઉપર ચઢતાં જેટલાં જેટલાં અંધનાં કારણ ખસે છે તેટલો તેટલો જે અંધ પહેલાં થતો હતો તેનો સંવર થઈ જાય છે. તથા જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ જેટલો જેટલો આત્મમનનનો કે આત્માનુભવનો અભ્યાસ કરે છે તેટલો તેટલો તે રત્નત્રયમય ભાવથી અધિક કર્મોની નિર્જરા કહે છે કર્મોની સ્થિતિ ઘટતી જાય છે, પાપકર્મોનો અનુભાગ ઘટતો જાય છે, પાપકર્મ અહુજ ત્વરાથી ખરી જાય છે. પુણ્યકર્મમાં અનુભાગ વધી જાય છે અને એ પણ ક્ષણ દઢને કે ક્ષણ દીધા વગર ખરી જાય છે.

જે ભાવોથી કર્મ અંધાય છે તેના વિરોધી ભાવથી કર્મ રોકાય છે. આસવનો વિરોધી સંવર છે. મિથ્યાત્વથી આવનાં કર્મો રોકવા માટે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. અવિરતિદ્વારા આવતાં કર્મો રોકવા માટે અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ ત્યાગ એ પાંચ વ્રતોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પ્રમાદ રોકવાને માટે ચાર વિકથાઓનો ત્યાગ કરીને ઉપયોગી ધાર્મિક અને પરોપકારમ્ય કે આત્મહિતનાં કાર્યોમાં ચિત્ત રોકીને રહેવું જોઈએ. કષાયોને ટાળવા માટે આત્માનુભવ અને શાસ્ત્ર પઠન કે મનન, તત્ત્વવિચાર, ક્ષમાભાવ, માર્દવભાવ, આર્જવભાવ, સંતોષભાવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. યોગોને છૂતવા માટે મન, વચન કાયાને

સ્થિર કરીને આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સંવરતત્વનું સામાન્ય કથન આ પ્રકારે છે.

વિશેષ વિચાર એ છે કે જે પોતાનું સાચું હિત કરવા આહે છે તેણે પોતાનાં પરિણામોની પરીક્ષા સદા કરવી જોઈએ. ત્રણ પ્રકારના ભાવ જીવોના હોય છે. અશુભોપયોગ, શુભોપયોગ, શુદ્ધોપયોગ. અશુભોપયોગથી પાપકર્મનો, શુભોપયોગથી પુણ્યકર્મનો બંધ થાય છે. પરંતુ શુદ્ધોપયોગથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે. એટલા માટે વિવેકીને ઉચિત છે કે અશુભ ઉપયોગથી બચીને શુભોપયોગમાં રહેવાનો અભ્યાસ કરવો. પછી શુભોપયોગને પણ હડાવીને શુદ્ધોપયોગને લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. જ્ઞાનીએ પણ સદા જનગૃત અને પુરુષાર્થી રહેવું જોઈએ. જેમ સાદુકાર પોતાના ઘરમાં ચોરોનો પ્રવેશ ધ્વંષિતો નથી, પોતાની સંપત્તિની રક્ષા કરે છે તેમ જ્ઞાનીએ બંધકારક ભાવોથી પોતાની રક્ષા કરતા રહેવું જોઈએ. અને જે જે અશુભભાવોની ટેવ પડી ગઈ હોય તેને નિયમ કે પ્રતિજ્ઞાદ્વારા દૂર કરતા જવું. જીગાર રમવાના, પત્તાં રમવાના, ચોપાટ ખેલવાના, સેતરંજ ખેલવાના, ભાંગ પીવાના, તમાકુ પીવાના, અપ્રીણ ખાવાના, વેશ્યાનાચ દેખવાના, આછું તોળવાના, માપવાના, ચોરીનો માલ ખરીદવાના, અધિક ખોળે કાઢવાના, ખોટી સાક્ષી દેવાના, ખોટા દસ્તાવેજ લખવાના, ખરીમાં ખોટી મેળવીને ખરી કહી વેચવાના, દિવસે સુવાના, અળગણુ પાણી પીવાના, રાત્રિભોજન કરવાના, વૃથા બકવાદ કરવાના, ગાળ સહિત ખોલવાના, અસત્ય બાંધણુના, પરને ફગવાના આદિ જે જે ભૂલથી ભરેલા ભાવ પોતાનામાં થાય છે તેનો ત્યાગ કરતા જવું, તેથી તેનો ત્યાગ કરવાથી જે પાપનો બંધ થતો હતો તે રોકાઈ જાય છે. પ્રતિજ્ઞા કે નિયમ કરવો એ અશુભભાવોથી બચવાનો ધણો ઉત્તમ ઉપાય છે. જ્ઞાની ભેદ વિજ્ઞાનથી આત્માને સર્વ રાગાદિ પરભાવોથી જિત્તે અનુકંત કરે છે. હું સિદ્ધસમ શુદ્ધ છું એવો એનો એ અનુ-

જવ પરમ ઉપકારી થાય છે. આ શુદ્ધ ભાવોની તરફ પ્રવેશા ભાવોના પ્રતાપથી તેને નવીન કર્મેનો સંવર અને જૂનાં કર્મેનો નિર્જરા થાય છે.

સિદ્ધાંતમાં સંવરનાં સાધન વ્રત, સમિતિ, યુગ્મિ, દશ ધર્મ, ખાર ભાવના, ખાવીસ પરિષદજય, ચારિત્ર-તથા તપ ખતાવ્યાં છે, અને નિર્જરાનું કારણ તપ કહ્યું છે. એ બધાનું કંઈક વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. વસ્તુતાએ તાત્પર્ય એ છે કે જેટલાં જેટલાં શુદ્ધ આત્મિક ભાવનાં મનન અને અનુભવ વધતાં જાય છે તેટલો તેટલો નવીન કર્મેનો સંવર અને જૂનાં કર્મેનો ક્ષય થતો જાય છે.

મોક્ષ તત્ત્વ.

સાતમું તત્ત્વ મોક્ષ છે. જ્યારે ધ્યાનના બળથી આત્મા સર્વ કર્મેથી છૂટી જાય છે ત્યારે તે એકલો એક આત્મદૃવ્યરૂપે પોતાની સ્થિતિમાં રહે છે તેનેજ મોક્ષતત્ત્વ કહે છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિ આત્મા સિદ્ધાત્મા કહેવાય છે તે પરમ કૃતકૃત્ય પરમાત્મારૂપથી પોતાના જ્ઞાનાનંદને ભોગવતા રહે છે.

વ્યવહારનયથી જીવાદિ સાત તત્ત્વનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહ્યું છે કે જેથી સહજ સુખના સાધકને પર્યાયનું જ્ઞાન થાય. રામનું નિદાન અને ઉપાય મિદિત થાય. નિશ્ચયનયથી આ સાત તત્ત્વોમાં કેવલ બેજ પદાર્થ છે-જીવ અને અજીવ. તેમાંથી અજીવ ત્યાગવા મોગ્ય છે. જીવપદાર્થમાં પોતાનો એક શુદ્ધ જીવજ પ્રદક્ષ કરવા યોગ્ય છે. એવું જાણવું તથા શ્રદ્ધાન કરવું નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ત્વ છે. જીવ અને કર્મેનો સંયોગ એજ સંસાર છે. જીવ અને કર્મેના સંયોગથીજ આસવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ પાંચ તત્ત્વ બને છે. જેમ સ્નાકર અને માલાના સંબંધથી પાંચ પ્રકારની મિઠાઈ બનાવી હોય તો વ્યવહારમાં તે મિઠાઈને પેંડા, બરફી, ગુલાબ જાંબુ આદિ અનેક નામ દેવાય છે પરંતુ નિશ્ચયથી તેમાં બેજ પદાર્થ છે. સ્નાકર અને

માનો. એવી રીતે આસવાદિ પાંચ તત્ત્વોમાં જીવ અને કર્મ બે છે. તેમાંથી જીવનો બિન્ન અનુભવ કરવો તેજ સમ્યગ્દર્શન છે.

સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે. તેવી રીતે સાચા દેવ, સાચાં શાસ્ત્ર, સાચા ગુરુનું શ્રદ્ધાન પણ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે. દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુની સહાયતાથી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે અને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનું સેવન થાય છે. સંસારી જીવોમાં જે દોષ પ્રાપ્ત હોય છે તે દોષ જેમાં ન હોય તે સતદેવ છે. અજ્ઞાન અને ક્ષાય એ દોષ છે. જેમાં તે ન હોય, અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ હોય તે સતદેવ છે. આ લક્ષણ અરિહંત અને સિદ્ધ પરમાત્મામાં મળે છે. પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તીનિ અરિહંત કહે છે અને સર્વ કર્મરહિત આત્માને સિદ્ધ કહે છે. એજ આદર્શ છે અથવા એજ નમૂનો છે. જિન સમાન આપણે થવું છે. તેથી તેનેજ પૂજ્યનીય દેવ માનવા જોઈએ. અરિહંતદ્વારા પ્રગટ થયેલો ધર્મોપદેશ જે જૈનઆચાર્યોદ્વારા ગ્રંથોમાં લખાયેલો છે તે સતશાસ્ત્ર છે. કેમકે તેનું કથન અજ્ઞાન અને ક્ષાયોને મટાડવાને ઉપદેશ દે છે. એ શાસ્ત્રોમાં એક સરખું કથન છે, પૂર્વાપર વિરોધી કથન નથી. એ શાસ્ત્રોને અનુસાર ચાલીને જે મહાવ્રતી અજ્ઞાન અને ક્ષાયોને મટાડવાનાં સાધન કરે છે તે જ સદ્ગુરુ છે. આવી રીતે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુની શ્રદ્ધા કરીને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વી થવું યોગ્ય છે.

વ્યવહાર સમ્યક્ત્વના સેવનથી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થશે. એટલા માટે ચાર કર્તવ્ય નિત્ય કરવાં ઉચિત છે. (૧) દેવભક્તિ, (૨) ગુરુસેવા, (૩) સ્વાધ્યાય, (૪) સામાયિક. એજ ચાર ઔષધિ છે કે જેના સેવનથી અનંતાનુબંધી ક્ષાય અને મિથ્યાત્વ કર્મનું બલ ઘટે છે. માટે શ્રી જિનેન્દ્રદેવ અરિહંત સિદ્ધની સ્તુતિ નિત્ય કરવી જોઈએ. જાવોને જોડવા એકાગ્ર કરવા માટે અરિહંતોની ધ્યાનમય મૂર્તિ પણ સહાયક છે. તેથી મૂર્તિદ્વારા ધ્યાનના જાવનાં દર્શન કરતાં

ગુણાનુવાદ કરવાથી બુદ્ધિ ઉપર શુદ્ધ ભાવરૂપી આદર્શની છાપ પડે છે. સંસાર અવસ્થા ત્યાગવા યોગ્ય અને મોક્ષ અવસ્થા પ્રહણ યોગ્ય બાસે છે. માટે મૂર્તિના સંયોગથી અથવા મૂર્તિના સંયોગ વિના જેમ સંભવ હોય તેમ અરિહંત સિદ્ધની ભક્તિ આવશ્યક છે. ગુરૂસેવા પણ બહુજ જરૂરી છે. ગુરૂ મહારાજના શરણમાં બેસવાથી, તેમની શાંત-મુદ્રા દેખવાથી, તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશ લેવાથી બુદ્ધિ ઉપર ભારે અસર થાય છે. ગુરૂ વસ્તુતાએ અજ્ઞાનરૂપી રોગ મટાડવા માટે જ્ઞાન-રૂપી અંજન શલાકાથી અંજન આંજે છે. જેથી અંતરંગ જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી જાય છે. જેમ પુસ્તકો હોવા છતાં રૂઢો કે કોલેજોમાં શિક્ષક કે પ્રોફેસરોની જરૂર પડે છે, તે વિના પુસ્તકોનો મર્મ સમજમાં આવતો નથી, તેવી રીતે શાસ્ત્રો હોવા છતાં ગુરૂની આવશ્યકતા છે. ગુરૂ તત્ત્વનું સ્વરૂપ એવું સમજાવે છે કે તે તરતજ સમજમાં આવી જાય છે. એટલા માટે ગુરૂમહારાજની સંગતિ કરીને જ્ઞાનનો લાભ કરવો જોઈએ. તેમની સેવા વૈયાવૃત્ય કરીને પોતાનો જન્મ સફળ માનવો જોઈએ. સાચા ગુરૂ તારણતરણ થાય છે પોતે ભવસાગરથી તરે છે અને શિષ્યોને પણ પાર તારે છે. જે ગુરૂનો સાક્ષાત્ત જોગ ન હોય તો નિત્યપ્રતિ તેમના ગુણોનું સ્મરણ કરીને તેમની ભક્તિ કરવી જોઈએ.

ત્રીજું નિત્યકામ એ છે કે શાસ્ત્રોને ભણવાં જોઈએ. જિનવાણીને ભણવાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, પરિણામ શાંત થાય છે. બુદ્ધિ ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની અસર પડે છે. ધણો સારો લાભ થાય છે. શાસ્ત્રોની ચર્ચા અને મનનથી કર્મોનો ભાર હલકો થઈ જાય છે. જે શાસ્ત્રોથી તત્ત્વોનો ખોલ થાય, જેથી અધ્યાત્મજ્ઞાન વિશેષ પ્રગટ થાય, તે શાસ્ત્રોનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ચોથું કામ એ છે કે પ્રાતઃકાલ, સંધ્યાકાલ અને મધ્યાહ્નકાલ એ ત્રણ વાર બે વાર કે એક વાર એકાંતમાં બેસીને સામાયિક કરવી

જોઈએ. જેટલી વાર સામાયિક કરે તેટલી વાર સર્વથી રાગદ્વેષ ઠાડીને નિશ્ચયનયથી આત્માને સિદ્ધસમ શુદ્ધ વિચારવો જોઈએ, ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

દેવપૂજા, ગુરૂભક્તિ, શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય, અને સામાયિક એ ચાર કામોને નિત્ય શ્રદ્ધા બ્રાવસહિત કરતા રહેવાથી ઇન્દ્રિયોપર સ્વામિત્વ રાખવાથી, નીતિપૂર્વક આચાર કરવાથી, મંસાર શરીર અને ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય રાખતા રહેવાથી એકાએક એવો સમય આવી જાય છે કે સામાયિકના સમયે પરિણામ એટલાં નિર્મળ અને આત્મપ્રેમી થઈ જાય છે કે અનંતાનુબંધી કષાયનો અને મિથ્યાત્વનો ઉપશમ થઈને ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો લાભ થઈ જાય છે. અભ્યાસ કરવાવાળાને આ નમસ્કાર મંત્ર ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

જમો અરિહંતાણં — સાત અક્ષર

જમો સિદ્ધાણં — પાંચ અક્ષર

જમો આયરિણાણં — સાત અક્ષર

જમો ઉચ્ચજ્ઞાણાણં — સાત અક્ષર

જમો ક્ષોણ સઘ્વસાદ્ધુણં — નવ અક્ષર

} પાંત્રીસ અક્ષર

અર્થ — આ લોકમાં સર્વ અરિહંતોને નમસ્કાર હો, આ લોકમાં સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર હો, આ લોકમાં સર્વ આચાર્યોને નમસ્કાર હો, આ લોકમાં સર્વ ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો, આ લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો. મહાવ્રતી સાધુઓમાં જે મંચના ગુરૂ હોય છે તેમને આચાર્ય કહે છે. જે સાધુ શાસ્ત્રોનું પઠન પાઠન મુખ્યતાથી કરાવે છે તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. બાકીના સાધુસંઘમાં છે.

૧૦૮ વાર પાંત્રીસ અક્ષરોનો નમસ્કાર મંત્ર જપે અથવા નીચે લખેલો મંત્ર જપે.

“અર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુમ્યો નમઃ” સોળ અક્ષરી અરહંતસિદ્ધ — ૭ અક્ષરી

મસિમાડસા — પાંચ અક્ષરી

મરહૂત — ચાર અક્ષરી

સિદ્ધ, ઓઢી, સોહ — બે અક્ષરી

હં — એકઅક્ષરી

જે સમયે સમ્યગ્દર્શનનો પ્રકાશ થાય છે ત્યારે જાણે સૂર્યના કિરણોનો પ્રકાશ થાય છે; સર્વ અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વનું અંધારું અને અન્યાય ચારિત્રનો અભિપ્રાય નાસી જાય છે. સમ્યગ્દર્શનના પ્રગટવાથી રત્નત્રય પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે અને સ્વરૂપાચરણચારિત્ર અનંતાનુબંધી કષાયના ઉપશમથી પ્રગટ થઈ જાય છે. સમ્યક્ત્વના પ્રગટવાના સમયે સ્વાનુભવદશા થાય છે, તે સમયે અપૂર્વ અતીન્દ્રિય આનન્દનો લાભ થાય છે તે સહજ સુખનો બોધ થતાંજ સારી રીતે અનુભવ થતાંજ ઇન્દ્રિયસુખ તુચ્છ છે એવી પ્રતીતિ દઢ થાય છે. સમ્યક્ત્વ થતાંજ તે સંસારની તરફ પીઠ છઠ્ઠે છે અને મોક્ષની સન્મુખ થઈ જાય છે. ત્યારપછીની સમ્યક્ત્વીની સર્વ ક્રિયાઓ એવી હોય છે કે જે આત્મોત્તરિયામાં બાધક હોતી નથી. તે પોતાના આત્માને પૂર્ણબ્રહ્મ, પરમાત્મારૂપ વીતરાગી જ્ઞાતાદૃષ્ટા અનુભવ કરે છે. સર્વ મન, વચન, કાયાની ક્રિયાને કર્મ પુદ્ગલજનિત જાણે છે. જો કે તે વ્યવહારમાં યથાયોગ્ય પોતાની પદ્ધતિને અનુસાર ધર્મ, અર્થ કામ તથા મોક્ષ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ કરે છે તથાપિ તે એમ જાણે છે કે આ સર્વ વ્યવહાર આત્માનો સ્વભાવ નથી, કર્મનું નાટક છે. મન, વચન, કાયાની ગુપ્તિ નહિ રહેવાથી સ્વાનુભવમાં સદા રમણ ન થવાથી, કરવું પડે છે. તે સમ્યક્ત્વી વ્યવહાર ચારિત્રને પણ ત્યાગવા યોગ્ય વિકલ્પ જાણે છે. જોકે તેને મનને રોકવાને માટે વ્યવહાર ચારિત્રનું શરણ લેવું પડે છે તો પણ તે તેને ત્યાગવા યોગ્યજ સમજે છે. જેમ ઉપર જવા માટે નીસરણીની જરૂર પડે છે પરંતુ ચઢવાવાળો સીડીથી કામ લેતાં છતાં સીડીને ત્યાગવા યોગ્યજ સમજે છે અને જ્યારે પહોંચી જાય છે ત્યારે

સીડીને ત્યાગી દે છે. સમ્યક્ત્વી પોતાના આત્માને નથી બંધમાં દેખતો કે નથી તેનો મોક્ષ થયો છે એમ જાણતો. તે આત્માને આત્મ દ્રવ્યરૂપ શુદ્ધ સિદ્ધસમજ જાણે છે. બંધમોક્ષની સર્વ કલ્પના માત્ર વ્યવહાર છે. કર્મની અપેક્ષાથી છે. આત્માનો સ્વભાવ બંધ અને મોક્ષના વિકલ્પથી રહિત છે. નિશ્ચયનયથી આત્મા આત્મારૂપ જ છે. આત્માજ સમ્યગ્દર્શનરૂપ છે. જ્યારે નિશ્ચયનયથી મનન થવામાં પ્રમાદ આવે છે ત્યારે સાધક વ્યવહારનયથી સાત તત્ત્વોનું મનન કરે છે અથવા દેવપૂજ, ગુરુભક્તિ, સ્વાધ્યાય તથા સામાયિકનો આરંભ કરે છે. આ વ્યવહાર સાધનો કરતાં છતાં પણ સમ્યક્ત્વીની દૃષ્ટિ નિશ્ચયનય ઉપર રહે છે. જ્યારે નિશ્ચયનયનું આલંબન લે છે ત્યારે શુદ્ધ આત્માનું જ મનન કરે છે. જ્યારે મનન કરતાં કરતાં સ્વાત્માનુભવમાં પહોંચી જાય છે ત્યારે નિશ્ચય તથા વ્યવહાર બંનેનો પક્ષ છૂટી જાય છે.

સમ્યક્ત્વી સદા સુખી રહે છે. તેને સહજ સુખ સ્વાધીન હોવાથી જ્યારે ચાહે ત્યારે મળી જાય છે. સાંસારિક સુખ કે દુઃખ તેના મનને સમ્યક્ત્વથી પતિત કરતું નથી. તે તેને છાંયડા અને તડકા સમાન ક્ષણભંગુર જાણીને તેમાં મમત્વ કરતા નથી. સર્વ જીવોની સાથે મૈત્રીભાવ રાખતાં છતાં તે સમ્યક્ત્વી પોતાના કુટુંબના આત્માઓને પણ આત્મારૂપ જાણીને તેમનું હિત વિચારે છે. તેમની સાથે અંધમોહ રાખતા નથી. તેમને આત્મોત્તરિમાં જોડે છે. તેમના શરીરની સારી રીતે રક્ષા કરે છે. દુઃખીઓના દુઃખને શક્તિને ન છૂપાવતાં તે દૂર કરે છે, અને કષ્ટભાવના ભાવતા રહે છે, બીજાં પ્રાણીઓનાં દુઃખને દેખીને જાણે પોતાના ઉપરજ એ દુઃખ આવી પડ્યું હોય તેમ જાણી સકમ્પ થઈ જાય છે અને યથાશક્તિ દુઃખોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ગુણવાનોને દેખીને પ્રસન્ન થાય છે, તેમની ઉન્નતિ ચાહે છે, અને વળી તેમના સમાન ઉન્નતિ કરવાની ઉત્કંઠા રાખે છે. જેની સાથે પોતાનો અભિપ્રાય કોઈપણ પ્રકારે મળતો નથી આવતો તેના ઉપર દ્વેષભાવ રાખતા નથી, કિંતુ માધ્યસ્થ

સ્વભાવ કે ઉપેક્ષાભાવ રાખે છે. જગતમાત્રનાં પ્રાણીઓના હિતૈષી સમ્યક્ત્વી હોય છે. તે લાભમાં હર્ષ અને હાનિમાં શોક કરતા નથી. ગુણસ્થાનને અનુસાર કષાયના ઉદયથી ક્વચિત્ થઈ જાય તો પણ તે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ બહુજ અલ્પ હોય છે. સમ્યક્ત્વી સદા નિરાકુલ રહેવાનું ચાહે છે. તે એવું દેવું કરતો નથી કે જે તે સુગમતાથી ચૂકવી ન શકે. પુત્રાદિના વિવાહમાં તે આવડને દેખીને ખર્ચ કરે છે. અનાવશ્યક ખર્ચ રોકે છે, ધન્યું કરીને સમ્યક્ત્વી જીવ આવડના ચાર ભાગ કરે છે. એક ભાગ નિત્ય ખર્ચમાં, એક ભાગ વિશેષ ખર્ચ માટે, એક ભાગ એકઠો કરવા માટે, અને એક ભાગ દાનને માટે અલગ રાખે છે. જે દાનમાં ચોથો ભાગ કાઢી ન શકે તો મધ્યમ શ્રેણીમાં જશે કે આઠમો ભાગ તથા જઘન્ય શ્રેણીમાં દશમો ભાગ તો અવશ્ય કાઢે છે અને તેને આહાર, ઔષધિ, અભય તથા શાસ્ત્રદાનમાં ખર્ચે છે.

સમ્યક્ત્વી વિવેકી, વિચારવાન હોય છે. કાષ્ઠપર અન્યાય કે જીલમ કરતા નથી. ખીજે કાષ્ઠ અન્યાય કરે તો તેને સમજાવે છે; જે તે ન માને તો તેને શિક્ષા દઈને ઠીક કરે છે. વિરોધીને યુદ્ધ કરીને પણ સીધા માર્ગ ઉપર લાવે છે. અવિરત સમ્યક્ત્વી આરંભી હિંસાના ત્યાગી હોતા નથી. જે કે સમ્યક્ત્વી સંકલ્પી હિંસાના પણ નિયમથી ત્યાગી હોતા નથી તો પણ તે દયાવાન હોય છે તેથી વૃથા એક તૃણ માત્રને પણ કષ્ટ દેતા નથી.

સમ્યક્ત્વીનાં આઠ અંગ:—જેમ શરીરનાં આઠ અંગ હોય છે. મસ્તક, પેટ, પીઠ, બે હાથ, બે પગ, એક કમર; જે તેને જૂદાં જૂદાં કરી દેવામાં આવે તો શરીર રહે નહિ, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વીને આઠ અંગ હોય છે. જે તે ન હોય તો તે સમ્યક્ત્વી હોઈ શકતો નથી.

નિઃશંકિત અંગ:—જે તત્વોની શ્રદ્ધા કરીને સમ્યક્ત્વી થયા હોય તે ઉપર કદી શંકા લાવતા નથી. જે જાણવાયોગ્ય વાતો સમજમાં

નથી આવી અને જિનાગમથી જાણવામાં આવે છે તેના ઉપર અત્ર-
દ્ધાન કરતાં નથી તથાપિ તેને જ્ઞાનીદ્વારા સમજવાનો ઉદ્દેશ કરે છે.
તથા તેમને નીચે જણાવેલા સાત પ્રકારના જીવ જ્યેવી રીતે નથી
હોતા કે જેથી શ્રદ્ધા વિચલિત થઈ જાય. ચારિત્ર મોહના ઉદયથી
જો કદી કોઈ જીવ હોય છે તો તેને વસ્તુસ્વરૂપ વિચારી આત્મબલની
સ્ફૂર્તિથી દૂર કરે છે.

(૧) **ભોક્ષના જીવ**—હું આ ધર્મકાર્ય કરીશ તો લોક નિંદા
કરશે માટે નહિ કંઈ એવો જીવ સમ્યક્ત્વી કરતા નથી. તે શાસ્ત્રની
આજ્ઞા માનીને જેથી લાભ થાય તે કામોને ભોક્ષના જીવના કારણે
છોડી દેતા નથી.

(૨) **પરલોક્ષના જીવ**—જો કે સમ્યક્ત્વી દુર્ગતિએ જવાયોગ્ય
કામો કરતા નથી તથાપિ તે પોતાના આત્માની અંદર એવી દૃઢ
શ્રદ્ધા રાખે છે કે તેને એવો જીવ નથી થતો કે જો નર્કાદિમાં ગયા
તો ભારે દુઃખ ખમવાં પડશે. તે શારીરિક કષ્ટથી ગભરાતા નથી
તેમ વિષય સુખના લોલુપી હોતા નથી—પોતાના કર્મોદય ઉપર
સંતોષ રાખતાં પરલોકની ચિંતાથી જીવજીત થતા નથી.

(૩) **વેદના જીવ**—તે રોગ ન થાય તેવો મત્ત કરે છે. મર્યાદા-
પૂર્વક ખાનપાન, નિયમિત આહાર, વિહાર, નિદ્રાનાં સાધન કરે છે
તથાપિ જ્યાતુર થતા નથી. કે રોગ આવી જશે તો હું શું કરીશ ?
તે સમજે છે કે જો અસાતા વેદનીયના તીવ્ર ઉદયથી રોગ આવી
જશે તો કર્મની નિર્જરાજ થશે એમ સમજીને જીવરહિત રહે છે,
રોગ થાય છે ત્યારે યથાર્થ ઇલાજ કરે છે.

(૪) **અરક્ષા જીવ**—જો સમ્યક્ત્વી એકલા હોય અથવા ક્યાંક
પરદેશમાં એકલા જાય તો તે એવો જીવ નથી કરતા કે મારી રક્ષા
અહીં કેમ કરીને થશે ? હું મારા પ્રાણોની કેમ કરીને રક્ષા કરીશ ?
તે પોતાના આત્માના અમરત્વ ઉપર અને તેના ચિરસુરક્ષિત ગુણ-
રૂપી સંપત્તિ ઉપર પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે. તેથી મારો રક્ષક

કાઈ નથી એવો ભય ન રાખતાં અરિહંતાદિ પાંચ પરમેષ્ઠિના શરણુનેજ મોટી રક્ષા સમજે છે.

(૫) અંગુષ્ઠ ભય—સમ્યક્ત્વી એવા ભાવ કરતા નથી કે જો મારો માલ કે સરસામાન ચોરાઈ જશે તો શું થશે? તે પોતાના માલની રક્ષાનો પૂર્ણ યત્ન કરીને નિશ્ચિન્ત રહે છે અને ભવિષ્યનો વિચાર પોતાના કર્મ ઉપર છોડી દે છે. તે જાણે છે કે જો તીવ્ર અસાતાવેદનીયનો ઉદય આવી જશે તો લક્ષ્મી જતી રહેવામાં વાર નહિ લાગે. પુણ્યોદયથી કાયમ રહેશે.

(૬) મરણ ભય—સમ્યક્ત્વીને મરણનો ભય હોતો નથી. તે મરણને કપડું બદલવાની માફક સમજે છે. આત્માનું મરણ કદી થતું નથી, હું અજર અમર છું એવો દૃઢ વિશ્વાસ તેને મરણના ભયથી દૂર રાખે છે, તે જગતમાં વીર યોદ્ધાની માફક વર્તન કરે છે.

(૭) અકસ્માત ભય—તે પોતાની શક્તિ અનુસાર રહેવાનાં, બેસવાનાં, આવવાનાં કે જવાનાં સાધનોને સંભાળીને કામમાં લે છે. એમ ભય નથી રાખતા કે અકસ્માત (છાપડું) છત પડી જશે તો શું થશે? ધરતીકંપ થશે તો શું થશે? એવો ભય રાખતા નથી. પ્રયત્ન કરતાં છતાં કંઈ બની જાય તેને ભાવી કે કર્મોદય ઉપર છોડી દે છે, અકસ્માતનો વિચાર કરીને ભયભીત થતા નથી.

(૮) નિઃકાંક્ષિત અંગઃ—સમ્યક્ત્વી સંસારનાં ઇન્દ્રિયજનિત સુખોમાં સુખપણીની શ્રદ્ધા રાખતા નથી. તે એવાં સુખને પરાધીન, દુઃખનાં મૂળ, આકુલતામય, તૃષ્ણાવર્ધક અને પાપકર્મબંધક જાણે છે.

(૯) નિર્વિચ્ચિકિત્સા અંગઃ—સમ્યક્ત્વી દરેક પદાર્થના સ્વરૂપને વિચારીને કાંઈ પ્રત્યે આનિભાવ રાખતા નથી. દુઃખી, દરિદ્રી, રોગી પ્રાણીયો ઉપર દયાભાવ રાખીને તેમની સાથે પ્રેમપૂર્વક વ્યવહાર કરીને તેમનો કલેશ મટાડે છે, મલિનને દેખીને કે મલને દેખીને આનિભાવ કરતા નથી. મલિનને સ્વચ્છ રહેવાનાં યથાશક્તિ સાધન

કરી આપે છે. મલિન પુદ્ગલોથી સ્વાસ્થ્યલાલની અપેક્ષાએ દૂર રહે છે, તો પણ કોઇ રોગીના મલમૂત્ર કફ ઉઠાવવામાં ગ્લાનિ માનતા નથી.

અમૂઢદષ્ટિ અંગ—દરેક ધર્મની ક્રિયાને વિચારપૂર્વક કરે છે. જે રત્નત્રયનાં સાધક ધર્મનાં કાર્ય છે તેને કરે છે. દેખાદેખી મિથ્યાત્વ-વર્ધક કે નિરર્થક ક્રિયાઓને ધર્મ માનીને કરતા નથી. બીજાઓને જોઇને દેખાદેખી કોઇપણ અધર્મક્રિયાને ધર્મ માનતા નથી, મૂઢ ભુદ્ધિને બિલકુલ છોડી દે છે.

(૫) **ઉપગૂહન અંગ—**સમ્યક્ત્વી બીજના ગુણોને દેખીને પોતાના ગુણો વધારે છે. પારકાના અવગુણો ગ્રહણ કરી નિન્દા કરતા નથી. ધર્માત્માઓથી કોઇ દોષ થઈ જાય તો તેને જેમ બને તેમ તે દોષ છોડાવે છે પરંતુ ધર્માત્માઓની નિન્દા કરતા નથી.

(૬) **સ્થિતિકરણ અંગ—**પોતાના આત્માને સદા ધર્મમાં સ્થિર કરતા રહે છે, તથા બીજાઓને પણ ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર થવાની સદા પ્રેરણા કરતા રહે છે.

(૭) **વાત્સલ્ય અંગ—**ધર્મ અને ધર્માત્માઓ પ્રત્યે, ગાયને વાછરડા પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે તેવો પ્રેમ ભાવ રાખે છે તથા તેનાં દુઃખો મટાડવા યથાશક્તિ ઉદ્યમ કરે છે.

(૮) **પ્રભાવના અંગ—**ધર્મની ઉન્નતિ કરવાને સદા પ્રયત્ન કરે. એ સમ્યક્ત્વીનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે. જે રીતે બીજા જીવો ઉપર સત્ય ધર્મનો પ્રભાવ પડે અને તે સત્યને ધારણ કરે એવો ઉદ્યમ કરતા કે કરાવતા રહે છે.

સમ્યક્ત્વીમાં આ આઠ અંગનું પાલન સહેજેજ થાય છે. તેમનો સ્વભાવજ એવો થઈ જાય છે.

નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ત્વીનાં આઠ અંગ આ પ્રકારે છે :—તે પોતાના આત્મામાં નિઃશંક અને નિર્ભય થઇને રહે છે. તે નિઃશંકિત

અંગ છે. અતીન્દ્રિય આનન્દમાં મગ્ન રહે છે એ નિઃકાંક્ષિત અંગ છે. આત્મસ્વરૂપની મગ્નતામાં સામ્યભાવનું અવલંબન કરે છે તે નિર્વિચિ-
ક્રિતા અંગ છે. આત્માના સ્વરૂપમાં મૂઢતા રહિત છે, યથાર્થ આત્મબોધ
સહિત છે તે અમૂઢદષ્ટિ અંગ છે. આત્મિક સ્વભાવની સ્થિરતામાં
લીન છે, પરભાવને ગ્રહણ કરતા નથી તે ઉપગૂહન અંગ છે. આત્મામાં
આત્માદ્વારા સ્થિર છે તે સ્થિતિકરણ અંગ છે. આત્માનંદમાં ભ્રમરની
માફક આસક્ત છે તે વાત્સલ્ય અંગ છે. આત્મિક પ્રભાવના વિકાસમાં
કાળજી રાખે છે તે પ્રભાવના અંગ છે.

સમ્યક્ત્વીની અંદર બીજાં પણ આઠ લક્ષણ પ્રગટ થાય છે.
એ આઠ લક્ષણોથી પણ સમ્યક્ત્વી ઓળખાય છે.

(૧) સંવેગઃ—સંસાર, શરીર અને ભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય સહિત
આત્મિકધર્મ અને તેનાં સાધનો પ્રત્યે સમ્યક્ત્વીને ધણોળ પ્રેમ હોય
છે, તે ધર્મના પ્રેમમાં રંગાએલા હોય છે.

(૨) નિર્વેદઃ—સંસાર અસાર છે, શરીર અપવિત્ર છે, ભોગ
અતૃપ્તિકારી અને વિનાશી છે એવી ભાવના સમ્યક્ત્વીમાં જાગૃત રહે છે.

(૩) નિન્દાઃ— (૪) ગર્હાઃ—સમ્યક્ત્વી પોતાના મુખથી
પોતાની પ્રશંસા કરતા નથી તે જાણે છે કે જો કે મારે આત્મા
સિદ્ધસમ શુદ્ધ છે તથાપિ હમણાં કર્મમલથી અશુદ્ધ થઈ રહ્યો છે.
જ્યાં સુધી પૂર્ણ શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી હું નિન્દાને યોગ્ય છું.
એમ જાણીને પોતાના મનમાં પણ પોતાની નિન્દા કરતા રહે છે.
તથા બીજાઓની આગળ પણ પોતાની નિન્દા કરતા રહે છે. જો
કોઈ તેમના ધર્માચરણની પ્રશંસા કરે તો તે પોતાની ખામી સામી
આગળ કરે છે. જે કાંઈ વ્યવહાર ધર્મસાધન કરે છે તેમાં અહંકાર
કરતા નથી.

(૫) ઉપશમઃ—સમ્યક્ત્વીના આત્મામાં પરમ શાંત ભાવ રહે
છે, તે અંતરથી મીતળ રહે છે, કોઈપર દ્વેષ કરતા નથી. જો કદી

કારણુવશાત્ ક્રોધ આવી જાય તો પણ તેમનો હેતુ સારો હોય છે અને ક્રોધને પણ શીઘ્ર દૂર કરીને શાંત થઈ જાય છે.

(૬) ભક્તિ:—સમ્યક્ત્વી દેવ શાસ્ત્ર ગુરુના પરમ ભક્ત હોય છે. પરમ ભક્તિથી પૂજન પાડ કરે છે. શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરે છે, ગુરુભક્તિ કરે છે, ધર્માત્માઓનો યથાચોખ્ખ વિનય કરે છે.

(૭) વાત્સલ્ય:—ધર્મ અને ધર્માત્માઓમાં ગાય-વાછરકાની માફક પ્રેમ રાખે છે. ધર્મ ઉપર કે ધર્માત્માઓ ઉપર કાઈ આપત્તિ આવે તો તેને દૂર કરવાનો મન, વચન, કાયાથી અથવા ધનથી કે અધિકાર-બળથી જેમ બને તેમ પ્રયત્ન કરે છે.

(૮) અનુકરણ:—સમ્યક્ત્વી પરમ દયાળુ હોય છે. બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર જે દુઃખ પડે છે તેને પોતાનુંજ દુઃખ સમજે છે તેને દૂર કરવું કરાવવું પોતાનો ધર્મ સમજે છે.

એવા સમ્યક્ત્વી જીવ પોતાના વર્તનથી જગત આખાને પ્રિય બની જાય છે. અને સંતોષી રહે છે. અન્યાયથી ધન કમાવું તે પાપ સમજે છે. ન્યાયપૂર્વક જે પ્રાપ્ત કરે છે તેમાંથી પોતાનો અને પોતાના સંબંધીઓનો નિર્વાહ કરે છે, દેવાથી દૂર રહે છે. કરજદાર એવો આકુલિત રહે છે કે તે ધર્મકર્મમાં વર્તન કરી શકતો નથી. આવકથી ઓછું ખર્ચ કરનાર સદા સુખી રહે છે, અવિરત સમ્યક્ત્વી પણ ચોખ્ખા ગુણુસ્થાનમાં એવાં કર્મેતિ બંધ કરતા નથી કે જેથી નર્કમાં જઈ શકે કે એકેન્દ્રિયાદિ તિર્યચ થઈ શકે. દેવ હોય તો ઉત્તમ મનુષ્ય થવાનો અને મનુષ્ય હોય તો સ્વર્ગવાસી ઉત્તમ દેવ થવાનોજ કર્મ બંધ બાંધે છે.

આઠ કર્મની ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ:—આઠ કર્મેતિ ૧૪૮ ભેદ નીચે પ્રકારે છે.

જ્ઞાનાવરણના પાંચ ભેદ:—મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રૂતજ્ઞાન અવ-

ધિગ્ના૦, મનપર્યયગ્ના૦, કેવલગ્નાનાવરણ એ પાંચેય કર્મ પાંચ યાત્રાને કર્મે કરી દાંડે છે.

દર્શનાવરણના નવ ભેદ:—ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદ૦, અવપ્રિ-
દ૦, કેવલદ૦, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રત્યક્ષા (અરૂપ ઊદ્ધવું), પ્રત્યક્ષા-પ્રત્યક્ષા,
સ્થાનગૃહિ (ઉદ્ધમાં વીર્ય પ્રગટાવીને નિદ્રામાં કામ કરી લેવું.)

વેદનીયના એ ભેદ:—સાતા વેદનીય, અસાતા વેદનીય.

મોહનીયના ૨૮ ભેદ:—દર્શનમોહનીયના ત્રણ ભેદ તથા ચારિત્ર મોહનીયના ૨૫ ભેદ પહેલાં કહી દીધા છે.

આયુના ૪ ભેદ:—નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ.

નામતા ૯૩ ભેદ:—ગતિ ૪, એકન્દ્રિય આદિ ૫ જાતિ, ઔદારિક, વૈક્રિયક, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીર ૫, ઔદારિક,—વૈક્રિયક,—આહારક—અંગોપાંગ ૩, ઔદારિકાદિ બંધન ૫, ઔદારિકાદિ સંઘાત ૫, (પ્રમાણ કયે ઠેકાણે કેવાં અંગોપાંગ બનશે તે), સંસ્થાન (સમચતુરસ ઉત્તમ ધાટવાળું શરીર, ન્યગ્રોધ પરિમંડલ-ઉપર મોટું નીચે નાનું, સ્વાતિ—ઉપર નાનું નીચે મોટું, વામન-દોગળું—નાનું, કુબ્જ—કુબ્જ, હુંડ-ખેડોળ), સંહનન ૬ વજ્ર ઋષભ નારાય—વજ્ર સમાન ૬૯ હાડકાં, નસો અને માંસના ખીલા હોય તે, વજ્રના-રાયસં ૦ વજ્ર સમાન હાડકાં અને ખીલા હોય, નારાય—હાડકાની બે બાજુ ખીલા હોય, અર્ધ નારાય—એક તરફ ખીલા હોય, કીલિત—હાડકાંથી હાડકાં જોડેલાં હોય, અસંપ્રાપ્તસૂપાટિકા—નસોથી હાડકાં મળેલાં હોય, સ્પર્શ ૮, રસ ૫, ગંધ ૨, વર્ણ ૫, આનુપૂર્વી ૪ (ચાર ગતિ અપેક્ષા—ખીજ ગતિમાં જતાં પૂર્વ શરીરનાં પ્રમાણે આત્માને આકાર રહે), અગુરૂલધુ (શરીર બહુ ભારે નહિ, બહુ હલકું નહિ), ઉપઘાત (પોતાના અંગથી પોતાનો ઘાત), પરઘાત (પોતાનાથી પરનો ઘાત), આતાપ (પરને આતાપકારી શરીર), ઉદ્યોત (પરને પ્રકાશકારી), ઉદ્વાસ, વિદ્યોગતિ ૨ (આકાશમાં

ગમન-શુભ અને અશુભ), પ્રત્યેક (એક શરીરનો એક સ્વામી), સાધારણ (એક શરીરના અનેક સ્વામી), ત્રસ (એ ઈન્દ્રિયાદિ), સ્થાવર, સુભગ (પરને સુંદર લાગતું શરીર), દુર્ભગ (સુંદર નહિ લાગતું), સુસ્વર, દુસ્વર, શુભ (સુંદર), અશુભ, સૂક્ષ્મ (પરથી આધાન પામે), આદર, પર્યાપ્તિ (પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે), અપર્યાપ્તિ, સ્થિર, અસ્થિર, આદેય (પ્રભાવવાન), અનાદેય, યશઃકીર્તિ, અયશઃકીર્તિ, તીર્થંકર.

ગોત્રકર્મ ૨ પ્રકાર—ઉચ્ચગોત્ર (લોકપૂજિત), નીચ ગોત્ર.

અંતરાય ૫ પ્રકાર—દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાં, ઉપભોગાં, વીર્યાંતરાય.

એમાંથી અંધને યોગ્ય ૧૨૦ ગણાઈ છે. ૫ અંધન, ૫ સંઘાત એ પાંચ શરીરમાં સમાય છે. સ્પર્શાદિ ૨૦ ને ૪ પ્રકૃતિરૂપજ ગણી છે તથા સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિનો અંધ થતો નથી. એવી રીતે ૨૮ ધટ્ટી ગઈ.

૧. મિથ્યાત્વગુણુસ્થાનમાં—૧૨૦ માંથી ૧૧૭ નો અંધ થશે. તીર્થંકર, આહારક અને આહારક અંગોપાંગનો અંધ થતો નથી.

૨. સાસાદનમાં—૧૦૧ નો અંધ થાય છે. નીચેની ૧૬ નો થતો નથી. મિથ્યાત્વ, નપુંસકવેદ, નરકાયુ, નરકગતિ, નરકગત્યાનુપૂર્વી, હુંડક સંસ્થાન, અસંઠ સંહનન, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, સ્થાવર, આતપ, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્તિ, સાધારણ.

૩. મિશ્રમાં—૧૦૧ માં ની નીચેની ૨૭ સિવાય ૭૪ નો અંધ થાય છે.

નિદ્રા નિદ્રા, પ્રચલા પ્રચલા, સ્ત્યાનગૃહ્ણિ, અનંતાનુઅંધી કષાય ચાર, સ્ત્રીવેદ, તિર્યચાયુ, તિર્યચગતિ, તિર્યચગત્યાનુપૂર્વી, નીચ ગોત્ર, ઉદ્યોત, અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, દુર્ભગ, દુસ્વર, અનાદેય, ન્યગ્રોધથી વામન સુધીનાં ચાર સંસ્થાન, વજ્રનારાચથી કીલક સુધીનાં સંહનન ચાર, મનુષ્યાયુ, દેવાયુ.

૪. અવિરત સમ્યક્ત્વમાં—૭૪ માં મનુષ્યાયુ, દેવાયુ, તીર્થંકર મળીને ૭૭ નો બંધ થાય છે. ૪૩ પ્રકૃતિનો બંધ થતો નથી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે સમ્યક્ત્વ થયા પછી દેવ કે ઉત્તમ મનુષ્ય સિવાય બીજો (બંધ) થતો નથી. જો સમ્યક્ત્વ થયા પહેલાં નર્ક, તીર્થંકર કે માનવ આયુ બાંધી લીધું હોય તો તે સમ્યક્ત્વી તીર્થંકર કે માનવને એ ત્રણ ગતિઓમાં જતું પડે છે. ચોથાથી આગળ સર્વ ગુણસ્થાનોમાં સમ્યક્ત્વ રહે છે.

૫. દેશવિરતમાં—૭૭ માં ૧૦ ઓછી ૬૭ નો બંધ થાય છે.

અપ્રત્યાખ્યાન કષાય ચાર, મનુષ્યાયુ, મનુષ્યગતિ, મનુષ્યગત્યાં, ઔદારિક શરીર, ઔદારિક અંગોપાંગ, વજ્રવૃષભનારાય મં.૦.

૬. પ્રમત્તવિરતમાં—૬૭ માં ૪ ઓછી ૬૩ નો બંધ થાય છે, ચાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય ઘટી જાય છે.

૭. અપ્રમત્તવિરતમાં—૬૩ માં ૬ ઘટીને અને બે ઉમેરીને ૫૯ નો બંધ થાય છે. અરતિ, શોક, અસાતાવેદનીય, અસ્થિર, અશુભ, અયશ ઓછી થાય છે અને આહારક શરીર, આહારક અંગોપાંગ બાંધી શકે છે.

૮. અપૂર્વકરણમાં—૫૯ માંથી દેવાયુ ઘટાડીને ૫૮ નો બંધ થાય છે.

૯. અનિવૃત્તિકરણમાં—૫૮ માંથી ૩૬ ઘટીને ૨૨ નો બંધ થાય છે. નિદ્રા, પ્રયત્ના, હાસ્ય, રતિ, ભય, જુગુપ્સા, તીર્થંકર, નિર્માણ, પ્રશસ્તવિહાર્યોગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, તૈજસ, કાર્મણ શરીર ૨, આહારક ૨, વૈક્રિયક ૨, સમચતુષ્સંસ્થાન, દેવગતિ, દેવગત્યાં સ્પર્શાદિ ૪, અગુરૂલધુ, ઉપધાત, પરધાત, ઉછવાસ, ત્રસ, આદર, પર્યાપ્તિ, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદ્ય = ૩૬.

૧૦. સૂક્ષ્મસાંપરાયમાં—૨૨ માંથી ૫ જતાં ૧૭ નો બંધ થાય છે. મંજવલન ક્રોધાદિ ચાર અને પુરૂષવેદ બંધાતો નથી.

૧૧. ઉપશાંત મોહમાં—૧૭ માંથી ૧૬ જતાં એક સાતા-
વેદનીયનો બંધ થાય છે. જ્ઞાનાવરણ ૫, + દર્શનાવરણ ૪, +
અંતરાય ૫, + ઉચ્ચગોત્ર, + યજ્ઞ = ૧૬.

આગલાં બે ગુણસ્થાનોમાં પણ સાતાવેદનીયનો બંધ થાય છે.

આ ઉપરના કથનથી સિદ્ધ થાય છે કે સમ્યક્ત્વી જેમ જેમ
ગુણસ્થાનોમાં વધતો જાય છે તેમ તેમ ઓછાં કર્મોનો બંધ કરે છે.
મદ કષાયમાં બંધયોગ્ય કર્મોમાં સ્થિતિ થોડી પડે છે અને પુણ્યનો
અધિક બંધ થાય છે તથા તેમાં અનુભાગ અધિક પડે છે.

સમ્યગ્દર્શનનો અપૂર્વ મહિમા છે. સમ્યક્ત્વી સદા સંતોષી રહે
છે. એક ચંકાલ પણ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી મરીને સ્વર્ગમાં ઉત્તમ દેવ થાય
છે. નારકી પણ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી ઉત્તમ માનવ થાય છે.
સમ્યક્ત્વી અહીં પણ સુખી રહે છે અને ભવિષ્યમાં પણ સુખી રહે
છે. તે તો મોક્ષના પરમેત્તમ મહેલના અનુયાયી થઈ ગયા છે.
માર્ગમાં કદી વિશ્રામ કરે તો ઉત્તમ દેવ કે ઉત્તમ મનુષ્યજ થવાના.
બંને લોકમાં સુખકારી આ સમ્યક્ત્વનો લાભ કરવો જરૂરનો છે. જે
પુરૂષાર્થ કરશે તે કાઈ ને કાઈ દિવસ પ્રાપ્ત કરશે. સમ્યક્ત્વનો પુરૂષાર્થ
સદાય કલ્યાણકારી છે.

સમ્યગ્દર્શન અને તેના મહાત્મ્ય વિષે નિર્ઝંથ આચાર્યો કેવાં
કેવાં મનોહર વાક્ય કહે છે તેનું કથન નીચે પ્રકારે છે:—પાઠકગણ
આનંદ લઈને તૃપ્તિ પ્રાપ્ત કરો.

(૧) શ્રી કુન્દકુંદાચાર્ય પંચાસ્તિકાયામાં કહે છે:—

જીવોષ્ઠિ હવદ્વિ ચેદા ઉત્તમોગવિસેસિદ્ધો પદ્મ કક્ષા ।

મોક્ષા ય દેહમત્તો જ હિ મુક્તો કમ્મસંજુક્તો ॥૨૭॥

આ જીવ જીવવાવાળો છે, ચેતનાવાળો અથવા અનુભવ
કરવાવાળો છે, જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગનો ધારક છે, સ્વયં સમર્થ
છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, શરીરમાત્ર આકારધારી છે, અમૂર્તિક છે,
સંસાર અવસ્થામાં કર્મ સહિત છે.

કમ્મમલવિપ્પમુક્કો ઉહ્દં લોગસ્સ અંતમધિગંતા ।

સો સવ્વણાણદરિસી લહદિ સુહમણિદિયમણંતં ॥૨૮॥

જ્યારે આ જીવ કર્મભલથી છૂટી જાય છે ત્યારે લોકના અંતે જઈને વિરાજમાન થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થવાથી તે સિદ્ધ ભગવાન અનંત અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ કરે છે.

માવસ્સ ણત્થિ ણાસો ણત્થિ અમાવસ્સ ચેવ ઉપ્પાદો ।

ગુણપજ્જયેસુ માવા ઉપ્પાદવણ પકુવ્વંતિ ॥૨૯॥

સત્ પદાર્થનો કદી નાશ થતો નથી. તથા અસત્ પદાર્થનો કદી જન્મ થતો નથી. દરેક પદાર્થ પોતાના ગુણોની અવસ્થાઓનાં ઉત્પાદ અને વ્યય કરે છે અર્થાત્ દરેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્યયુક્ત છે.

ઓગાદગાઢણિચિદો પોગ્ગલક્કાયેહિં સવ્વદો લોગો ।

સુહુમેહિં ચાદરેહિં ય ણંતાણંતેહિં વિવિહેહિં ॥૬૪॥

આ લોક સર્વ તરફ નાના પ્રકારના અનંતાનંત સૂક્ષ્મ, બાહ્ય પુદ્ગલકાયોથી ખૂબ ગાઢરૂપથી ભર્યો છે. તેમાં સર્વ સ્થળે સૂક્ષ્મ તથા બાહ્ય સંકેત આવેલા છે.

અત્તા કુણદિ સહાવં તત્થગદા પોગ્ગલા સમાવેહિં ।

ગચ્છંતિ કમ્મભાવં અણ્ણોણ્ણાગાહમવગાઢા ॥૬૫॥

આત્મા પોતાનો સ્વભાવ—રાગાદિ પરિણામ કરે છે. તેનું નિમિત્ત પામીને કર્મપુદ્ગલ પોતાના સ્વભાવથી આવીને કર્મરૂપ થઈ આત્માના પ્રદેશોમાં એક ક્ષેત્રાવગાહ સંબંધરૂપ થઈ રહે છે. જીવ તેને આંધતો નથી જીવના રાગાદિ ભાવ પણ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયથી થાય છે.

ઉદયં જહ મચ્છાણં ગમણાણુગ્ગહયરં હવદિ લોપ ।

તહ જીવપુગ્ગલાણં ધમ્મં દવ્વં વિચાણેહિ ॥૮૫॥

જેમ આ લોકમાં પાણી માછલીઓને ગમનાગમનમાં ઉપકારી છે તેમ જીવ પુદ્ગલોને ગમનાગમનમાં ધર્મદ્રવ્ય સહકારી છે.

જહ હવદિ ધમ્મદવ્વં તહ તં જાણેહ દવ્વમધમચ્ચં ।

ઠિદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં તુ પુદ્ધવીવ ॥૮૬॥

ધર્મદ્રવ્યની માફક અધર્મદ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલોને સ્થિતિમાં સહકારી છે, જેમ પૃથ્વી પ્રાણીઓને સ્થિતિમાં સહકારી છે.

સવ્વેસિં જીવાણં સેસાણં તહ ય પુગ્ગલાણં ચ ।

જં દેદિ વિવરમચ્ચિલ્લં તં લોપ હવદિ આયાસં ॥૯૦॥

જે સર્વ જીવોને, પુદ્ગલોને તથા શેષ ધર્મ, અધર્મ અને કાલને સ્થાન આપે છે તે આકાશ છે. જ્યાં આકાશ ખાલી છે તે અસોકાકાશ છે, શેષ લોકાકાશ છે.

કાલોત્તિ ય વવદેસો સબ્ભાવપરુવગો હવદિ ણિચ્છો ।

ઉપ્પણ્ણપ્પદ્ધંસી અવરો દીહંતરદ્ધાઈ ॥૧૦૧॥

સત્તારૂપ નિશ્ચય કાલદ્રવ્ય નિત્ય છે જે સર્વ દ્રવ્યોને પરિવર્તનમાં સહકારી છે. ખીજો વ્યવહાર કાલ સમયરૂપ છે જે ઉત્પન્ન અને નાશ થાય છે. બહુ સમયોની અપેક્ષાએ વ્યવહાર કાલ દીર્ઘસ્થાયી હોય છે.

एदे कालागासा धम्माधम्मा य पुग्गला जीवा ।

लब्भंति दव्वसण्णं कालस्स दु णत्थि कायत्तं ॥१०२॥

કાલ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ દ્રવ્ય છે, તેમાંથી કાલ દ્રવ્યને છોડીને પાંચને અસ્તિકાય કહે છે.

बादरसुहुमगदाणं खंधाणं पुग्गलोत्ति ववहारो ।

ते होंति छप्पयारा तेलोक्कं जेहिं णिप्पण्णं ॥७६॥

पुद्वी जलं च छाया चउरिदिषविसयकम्मपाओगगा ।

कम्मादीदा येषं छम्मेया पोग्गला होंति ॥१॥

આદર અને સૂક્ષ્મ સંકેપને પુદ્ગલ કહે છે. એ વ્યવહાર છે. તે છ પ્રકારના છે. તેનાથી ત્રૈલોક્ય રચાયું છે. પૃથ્વી સ્થૂલસ્થૂલ સંકેપ છે. જલ—સ્થૂલ છે, હાયા સ્થૂલસૂક્ષ્મ છે, ચાર ઇન્દ્રિયના વિષય સૂક્ષ્મસ્થૂલ છે, કાર્મણ વર્ગણ સૂક્ષ્મ છે. તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ સંકેપ બે પરમાણુના સંકેપ પર્યંત સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ છે.

સુહદુક્ખજાણના વા હિદપરિયમ્મં ચ અહિદમીરુત્તં ।

જસ્સ ણ વિજ્જદિ ણિચ્છં તં સમણા વિંતિ અજ્જીવં ॥૧૨૫॥

સુખ અને દુઃખનું જ્ઞાન, હિતમાં પ્રવૃત્તિ અહિતમાં બંધ ત્રણે કાળમાં જેને નથી તેને મહામુનિઓ અશ્વ કહે છે.

રાગો જસ્સ પસત્થો અણુકંપાસંસિદો ય પરિણામો ।

ચિત્તે ણત્થિ કલુસ્સં પુણ્ણં જીવસ્સ આસવદિ ॥૧૨૫॥

જેનામાં શુભ રાગ છે, દયાસહિત પરિણામ છે, ચિત્તમાં મલીનતા નથી, અને પ્રસન્નતા છે, તેને પુણ્યકર્મનો આસ્રવ થાય છે.

અરહંતસિદ્ધસાદુસુ મત્તી ધમ્મમ્મિ જા ય કલુ ચેટ્ટા ।

અણુગમણં પિ ગુરુણં પસત્થરાગો ત્તિ બુદ્ધંતિ ॥૧૨૬॥

પ્રશસ્ત અથવા શુભ રાગ તેને કહે છે કે જ્યાં અરહંત, સિદ્ધ અને સાધુની ભક્તિ છે, ધર્મ સાધનનો ઉદ્ધમ છે, અને ગુરુઓની આજ્ઞાનુસાર વર્તન છે.

તિસિદં બુભુક્ષિદં વા દુહિદં વદ્દુણ જો દુહિદમણો ।

પઙ્કિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્સેસા હોદિ અણુકમ્પા ॥૧૨૭॥

જે તૃષાતુરને, ક્ષુધાતુરને, દુઃખીને દેખીને પોતે દુઃખી મનવાળા થઈને દયાભાવથી તેની સેવા કરે છે તેને દયા કહી છે.

કોધો વ જદા માણો માયા લોભો વ ચિત્તમાસેજ્જ ।

જીવસ્સ કુણદિ ક્ખોહં કલુસો ત્તિ ય તં બુદ્ધા વેંતિ ॥૧૨૮॥

જ્યારે ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ ચિત્તમાં આવીને જીવની

અંદર ક્ષોભ કે મલિનતા ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે ભાવને જ્ઞાનીઓએ કલુષભાવ કહ્યો છે.

ચરિયા પમાદબહુલા કાલુસ્સં ક્ષોલદા ય વિસયેસુ ।

પરપરિતાવપવાદો પાવસ્સ ય આસવં કુણદિ ॥૧૩૧॥

પ્રમાદપૂર્ણ વર્તન, કલુષતા, પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં લોલુપતા, ખીળને દુઃખી કરવા, અથવા ખીળની નિન્દા કરવી એ સર્વે પાપ-આસ્રવનાં કારણ છે.

સળ્ળાઓ ય તિલેસ્સા હિંદિયવસદા ય અત્તરુદ્દાણિ ।

ળાળં ચ દુપ્પઉત્તં મોહો પાવપ્પદા હોંતિ ॥૧૪૦॥

આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, એ ચાર મંજાઓ, કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત ત્રણ લેશ્યાના ભાવ, ઇન્દ્રિયોને વશ રહેવું, આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાન, કુમાર્ગમાં જોડેલું જ્ઞાન, સંસારમાં મોહ એ સર્વ ભાવ પાપ બંધાવનારા છે.

જસ્સ ણ વિજ્ઞદિ રાગો દોસો મોહો વ સવ્વ દવ્વેસુ ।

ળાસવદિ સુહં અસુહં સમસુહદુક્કલ્લસ્સ ભિક્ખુસ્સ ॥૧૪૨॥

જે સાધુ દુઃખ કે સુખના સમયમાં સમભાવધારી છે, સર્વ જગતના પદાર્થોમાં જે રાગ દ્વેષ મોહ કરતા નથી, તે સાધુને શુભ કે અશુભ કર્મ આવતાં નથી.

જો સંવરેણ જુત્તો અપ્પટ્ઠપસાધગો હિ અપ્પાણં ।

મુણિઝ્ઞાદિ ણિયદં ણાણં સો સંધુણોદિ કમ્મરયં ॥૧૪૬॥

જે મનવચન કાયાને રોકીને આત્માને પ્રયોજનરૂપ સિદ્ધિભાવને સાધવાવાળા આત્માને ઝણીને નિત્ય આત્મજ્ઞાનને ધ્યાવે છે તે કર્મરજને દૂર કરે છે.

જસ્સ ણ વિજ્ઞદિ રાગો દોસો મોહો વ જોગપરિકમ્મો ।

તસ્સ સુહાસુહહ્હણો જ્ઞાણમઓ જાયપ અગણી ॥૧૪૬॥

જેના ભાવોમાં નથી રાગ-દ્વેષ અને મોહ કે નથી મન વચન અને કાયાની ક્રિયાઓ તેને શુભ અશુભ કર્મને બાળીને ભસ્મ કરવાવાળો ધ્યાનરૂપી અગ્નિ પ્રગટે છે.

જોગણિમિત્તં ગહણં જોગો મળવયળકાયસંમૂદો ।

માવણિમિત્તો બંધો રદિરાગદોષમોહજુદો ॥૧૪૮॥

યોગના નિમિત્તથી કર્મવર્ગણાઓનું ગ્રહણ થાય છે. તે યોગ મન, વચન, કાયાની દ્વારા થાય છે. અશુદ્ધ ભાવના નિમિત્તથી કર્મનો બંધ થાય છે. તે ભાવ રતિ, રાગ, દ્વેષ, મોહસહિત હોય છે.

જો સંવરેણ જુત્તો ણિજ્જરમાણોધ સઘ્વકમ્માણિ ।

વવગદવેદાડસ્સો મુયદિ ભવં તેણ સો મોક્ખો ॥૧૪૯॥

જે આવતાં કર્મો રોકીને સંવર સહિત સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી દે છે, તે વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્રથી રહિત થઇને સંસારને ત્યાગી દે છે. એજ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. મોક્ષપ્રાપ્ત આત્માને કાઈ શરીર રહેતું નથી.

(૨) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય સમયસારમાં કહે છે :—

ભૂદત્થેણાભિગદા જીવાજીવા ય પુણ્ણપાવં ચ ।

આસવ-સંવરણિજ્જર-બંધો મોક્ખો ય સમ્મત્તં ॥૧૫૦॥

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થોને બન્યારે નિશ્ચયનયથી જાણી લેવામાં આવે છે ત્યારે સમ્યક્ત્વ થાય છે. અર્થાત્ નિશ્ચયનયથી જીવ અને અજીવ એ બે તત્વોથી એ નવ પદાર્થ બન્યા છે. તેમાં અજીવથી મમત્વ ત્યાગીને એક પોતાના શુદ્ધ જીવને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય માનવો તેજ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે.

મોહળકમ્મસ્સુદયા દુ વણ્ણિદા જે રમે ગુણદ્વાણા ।

તે કહ હવંતિ જીવા તે ણિચ્છમચ્ચેદણા ઉત્તા ॥૬૮॥

મિથ્યાત્વ આદિ ચૌદ ગુણુસ્થાનક મોહનીય કર્મના ઉદયની અપેક્ષાએ કહ્યાં છે. મોહનીય કર્મ જડ અચેતન છે તો એ ગુણુસ્થાન જીવનો સ્વભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે? નિશ્ચયથી એને જીવથી ભિન્ન સદાય અચેતન જડ કહ્યાં છે. તેમાં કર્મોનો જ વિકાર છે. એ જીવનો સ્વભાવ નથી. જો સ્વભાવ હોય તો તે સિદ્ધોમાં પણ હોવાં જોઈએ.

કમ્મસ્સ ય પરિણામં ણોકમ્મસ્સય તહેવ પરિણામં ।

ળ કરેદિ પદ્માદા જો જાણદિ સો હવદિ ણાણી ॥૭૬॥

નિશ્ચયથી આ આત્મા આઠ કર્મોની અવસ્થાનો તથા શરીરાદિની અવસ્થાનો કર્તા નથી. આત્મા તો જ્ઞાની છે. તે તો માત્ર જાણે જ છે. પરંતુ કર્તાપણું એ આત્માનો સ્વભાવ નથી.

જીવપરિણામહેતું કમ્મત્તં પુગ્ગલા પરિણમંતિ ।

પુગ્ગલકમ્મણિમિત્તં તહેવ જીવો વિ પરિણમદિ ॥૮૦॥

જીવના રાગાદિભાવોનું નિમિત્ત પામીને કર્મવર્ગણારૂપ પુદ્ગલ સ્વયં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પરિણમી જાય છે. એવી રીતે પૂર્વે બાંધેલાં પુદ્ગલકર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને જીવ પણ રાગાદિ-ભાવોમાં પરિણમન કરે છે. આ નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી છે.

ળવિ કુવ્વદિ કમ્મગુણે જીવો કમ્મં તહેવ જીવગુણે ।

અણ્ણોણ્ણણિમિત્તેણ દુ પરિણામં જાણ દોણ્હંપિ ॥૮૧॥

નથી જીવ પુદ્ગલકર્મના ગુણોનો કર્તા કે નથી પુદ્ગલકર્મ જીવના ગુણોનો કર્તા પરસ્પર એક બીજાના નિમિત્તથીજ બંનેમાં પરિણમન થાય છે.

પદેણ કારણેણ દુ કત્તા આદા સપ્પણ ભાવેણ ।

પુગ્ગલકમ્મકદાણં ણ દુ કત્તા સવ્વભાવાણં ॥૮૨॥

એ કારણથી આ આત્મા પોતાનાજ ભાવોનો કર્તા છે, પુદ્ગલકર્મકૃત સર્વ ભાવોનો કદી પણ કર્તા નથી.

णिच्छयणयस्स एवं आदा मप्पाणमेव हि करेदि ।

वेदयदि पुणो तं चेव जाण अत्ता दु अत्ताणं ॥૮૩॥

નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાનાંજ પરિણામોનો કર્તા છે. અને પોતાના આત્મસ્વરૂપનોજ ભોક્તા છે,

ववहारस्स दु आदा पुगलकम्मं करेदि अणेयविहं ।

તં ચેવ ય વેદયદે પુગલકમ્મં અણેયવિહં ॥૮૪॥

વ્યવહારનયનો એ અભિપ્રાય છે કે આ આત્મા અનેક પ્રકારનાં પુદ્ગલકર્મોનો કર્તા છે તેમજ અનેક પ્રકારનાં પુદ્ગલકર્મોનો ભોક્તા છે.

जीवो ण करेदि घडं णेव पडं णेव सेसगे दव्वे ।

जोगुवओगा उप्पादगा य सो तेसि हवदि कत्ता ॥૧૦૦॥

નથી જીવ ઘટને યનાવતો કે નથી પટને યનાવતો કે નથી અન્ય દ્રવ્યોને યનાવતો. જીવના યોગ અને (અશુદ્ધ) ઉપયોગ જ ઘટાદિ ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્ત છે. અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે યોગ અને ઉપયોગનો જીવ કર્તા કહેવાય છે.

उवभोजमिदियेहि दव्वाणंचेदणाणमिदराणं ।

जं कुणदि सम्मदिही तं सव्वं णिज्जरणिमित्तं ॥૧૦૧॥

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા જે પાંચે ઇન્દ્રિયોદ્વારા ચેતન અચેતન દ્રવ્યોનો ઉપભોગ કરે છે તે સર્વ કર્મોની નિર્જરાનું નિમિત્ત થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અંતરંગમાં કોઈ પદાર્થમાં આસક્ત નથી. એટલા માટે તેમને કર્મ ફળ આપીને ખરી નય છે. તે સંસારના કારણભૂત કર્મબંધ કરતા નથી. રાગભાવને અનુસાર ક્વચિત્ કર્મ બંધાય છે તે પણ દૂટવાવાળું છે.

પુગ્ગલકમ્મં કોહો તસ્સ વિવાગોદઓ હવદિ एसो ।

ण दु एस मज्झभावो जाणग भावो दु अहमिक्को ॥૧૨૩॥

સમ્યગ્દષ્ટિ સમજે છે કે મોહનીય નામનું પુદ્ગલકર્મ ક્રોધ છે, તેનો વિપાક કે રસ મારા ભાવો સાથે જલકે છે તે ક્રોધ એ મારો સ્વભાવ નથી. એ તો પુદ્ગલનોજ સ્વભાવ છે. હું તો માત્ર જ્ઞાન સ્વભાવવાળો, તેનો જ્ઞાતા એક આત્મદ્રવ્ય, ક્રોધથી ન્યારો છું.

उदयविवागो विविहो कम्माणं वणिणदो जिणवरेहि ।

ण दु ते मज्झ सहावा जाणगभावो दु अहमिक्को ॥૧૨૪॥

સમ્યગ્દષ્ટિ એમ જાણે છે કે નાના પ્રકારનો કર્મોનો વિપાક કે ફલ જે જિનેન્દ્રોએ અતાવ્યો છે તે મારા આત્માનો સ્વભાવ નથી. હું તો એક એકલો માત્ર જ્ઞાતા છું, જાણવાવાળોજ છું.

छिज्जदु वा भिज्जदु वा णिज्जदु वा अहव जादु विप्पलयं ।

जह्मा तह्मा गच्छदु तहावि ण परिग्गहो मज्झ ॥૨૦૯॥

જ્ઞાનીને આ ભેદભાવના હોય છે કે આ શરીર ઇંદ્રિય જાણે, ભેદાર્થ જાણે, અથવા કોઈ ક્યાંક લઈ જાણે, અથવા ગમે ત્યાં ચાલી જાણે. તથાપિ આ શરીર કે તે સંબંધી પરિગ્રહ મારાં નથી. હું તો એકલો જ્ઞાતા દષ્ટા પદાર્થ છું.

णाणी रागप्पजहो सव्वदव्वेसु कम्ममज्झगदो ।

णो लिप्पदि कम्मरपण दु कद्दममज्झे जहा कणयं ॥૨૧૦॥

अण्णाणी पुण रत्तो सव्वदव्वेसु कम्ममज्झगदो ।

लिप्पदि कम्मरपण दु कद्दममज्झे जहा लोहं ॥૨૧૧॥

જેમ કાદવમાં પડેલું સોનું કટાતું નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની આત્મા કર્મોની મધ્ય પડેલા હોવા છતાં પણ સર્વ પરદ્રવ્યોથી રાગભાવનો ત્યાગ કરતા હોવાથી કર્મરૂપ રજીથી લિપ્ત થતા નથી, પરંતુ જેમ કાદવમાં પડેલું લોહું કટાઈ જાય છે, તેમ અજ્ઞાની જીવ,

કર્મોની મધ્ય પડેલા સર્વ પ્રદ્રવ્યોમાં રાગભાવ કરતા હોવાથી કર્મ-
રૂપી રજથી લિપ્ત થઈ જાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અંતરંગમાં એવા વૈરાગી
હોય છે કે કર્મનું ફલ ભોગવતાં છતાં પણ કર્મની નિર્જરા કરી દે છે,
તથા કાંતો તેમને બંધ થતો નથી અને કષાયને અનુસાર કદાચિત્
બંધ થાય છે તો તે બગાડ કરવાવાળો સંસારમાં ભ્રમણ કરાવવાવાળો
થતો નથી. સમ્યક્ત્વનો અપૂર્વ મહિમા છે.

સમ્માદિદ્ધી જીષા ણિસ્સંકા હોંતિ ણિબ્ભયા તેણ ।

સત્તમયવિપ્પમુક્કા જહ્મા તહ્મા દુ ણિસ્સંકા ॥૨૨૮॥

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શંકા રહિત હોય છે. તેથી તે નિર્ભય હોય છે;
સાત પ્રકારના ભયથી રહિત હોય છે. તેમને આત્મામાં દૃઢ વિશ્વાસ
હોય છે. તેમને મરણનો અને રાગાદિકનો ભય હોતો નથી.

एवं सम्मादिद्वी वदंतो बहुविहेसु जोगेसु ।

अकरंतो उवओगे रागादी णेव वज्झदि रयेण ॥૨૪૬॥

સમ્યગ્દષ્ટિ કાર્યવશે નાના પ્રકારના મન વચન કાયાના યોગો
દ્વારા વર્તે છે. તો પણ ઉપયોગમાં રાગાદિ ભાવોના કરતા
નહિ હોવાથી કર્મરૂપી રજથી બંધાતા નથી—મિથ્યાદષ્ટિની માફક
બંધાતા નથી. વીતરાગી સમ્યક્ત્વી અબંધ રહે છે અને સરાગ
સમ્યક્ત્વીને જેટલો રાગ હોય છે તેટલો અદ્વ્યબંધ થાય છે પણ તે
આધક હોતો નથી.

णवि रागदोसमोहं कुब्बदि णाणी कसायभावं वा ।

सयमप्पणो ण सो तेण कारगो तेसि भावाणं ॥૨૮૦॥

સમ્યક્ત્વી જ્ઞાની સ્વયં, પોતાને કર્મોનો ઉદ્ધવ ન હોય તો,
રાગ દ્વેષ, મોહ કે કષાય ભાવ પેદા કરતા નથી. તેથી આત્મા એ
રાગાદિ ભાવોનો નિશ્ચયથી કર્તા નથી.

बंधाणं च सहावं वियाणिदुं अप्पणो सहावं च ।

बंधेसु जो ण रज्जदि सो कम्म विमुक्खणं कुणदि ॥૨૯૩॥

કર્મબંધનોનો સ્વભાવ, તથા આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ, જાણીને જે કર્મબંધમાં રંજાયમાન થતા નથી, કર્મોથી વિરક્ત થઈ જાય છે તે જ્ઞાની કર્મોથી અવશ્ય મુક્તિ પામે છે.

णवि कुव्वदि णवि वेददि णाणी कम्माइ बहु पयाराइ ।

जाणदि पुण कम्मफलं बंधं पुण्णं च पावं च ॥૩૧૯॥

જ્ઞાની નથી નાના પ્રકારના કર્મોના કર્તા કે નથી તેના ભોક્તા. તે કર્મને કરવામાં કે ભોગવવામાં ઉદાસીન રહેતા હોવાથી કર્મોનું ફલ પુણ્ય પાપ કે તેના બંધને માત્ર જાણે છે. કર્મોદયથી જે કાંઈ થાય છે તેના જ્ઞાતા દષ્ટા રહેવું એ જ્ઞાનીનું કર્તવ્ય છે તે કર્મના નાટકમાં લીન થતા નથી.

वेदंतो कम्मफलं अप्पाणं जो कुणदि कम्मफलं ।

सो तं पुणोवि बंधदि वीयं दुक्खस्स अट्ठविहं ॥૩૮૭॥

કર્મોના ફલને ભોગવતાં જે કર્મફલને પોતાનું કરી માને છે, અર્થાત્ તેમાં તન્મય થઈ જઈ ફસાઈ જાય છે તે નવાં આઠ પ્રકારનાં કર્મોને બાંધે છે, જે દુઃખનું બીજ છે.

(૩) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પ્રવચનસારમાં કહે છે :—

मोहेण य रागेण य दोसेण य परिणदस्स जीवस्स ।

जायदि विविहो बंधो तद्वा ते संखवइदव्वा ॥૧૧॥

જે છવ મોહથી, રાગથી કે દ્વેષથી પરિણમન કરે છે તેને નાના પ્રકારનાં કર્મોના બંધ થાય છે. એટલા માટે એ રાગાદિનો ક્ષય કરવો યોગ્ય છે.

जो मोहरागदोसे णिहणदि उवलद्धजोपहमुवदेसं ।

सो सव्वदुक्खमोक्खं पावदि अचिरेण कालेण ॥૧૫॥

જે જિનેન્દ્રનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને રાગ, દ્વેષ, મોહનો નાશ કરી દે છે તે શીઘ્ર સર્વ મંસાર દુઃખોથી છૂટીને મુક્ત થઈ જાય છે.

દ્વં સહાવસિદ્ધં સદિતિ જિણા તચ્ચદો સમક્ખાદો ।

મિદ્ધં તથ આગમદો જેચ્છદિ જો સો હિ પરસમઓ ॥૭-૨॥

દ્રવ્ય સ્વભાવથી સિદ્ધ છે. સત્ત્વ રૂપ છે એવું જિનેન્દ્રે તત્ત્વરૂપથી કહ્યું છે, આગમથી પણ એ સિદ્ધ છે એવું જે નથી માનતા તે નિયમથી મિથ્યાદષ્ટિ છે.

સમવેદં ચલુદ્વં સંભવઠિદિણાસસણ્ણિદ્દેહિં ।

પકમ્મિ ચેવ સમયે તમ્હા દ્વં ચુ તત્તિદં ૧૧-૨॥

દરેક દ્રવ્ય એકજ સમયે ઉત્પાદ વ્યય પ્રાપ્ત્ય ભાવેથી એકમેક છે. એટલા માટે દ્રવ્ય ઉત્પાદ વ્યય પ્રાપ્ત્યરૂપ ત્રણ પ્રકારે છે.

પાહુભવદિ ય અણ્ણો પજ્જાઓ પજ્જઓ વયદિ અણ્ણો ।

દ્વંસ્સ તંપિ દ્વં જેવ પળદું ન ઉપ્પણ્ણં ॥૧૨-૨॥

કાઈ પણ દ્રવ્યનો જ્યારે કાઈ પર્યાય કે અવસ્થા પેદા થાય છે ત્યારે બીજો પહેલાંનો પર્યાય નાશ પામે છે તો પણ મૂળ દ્રવ્ય નથી નાશ પામતું કે ઉત્પન્ન થતું. પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ઉત્પાદ વ્યયરૂપ છે, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રુવ છે.

આદા કમ્મમલિમસો પરિણામં લહદિ કમ્મસંજુત્તં ।

તત્તો સિલિસદિ કમ્મં તમ્હા કમ્મં તુ પરિણામો ॥૧૦-૨॥

આ આત્મા અનાદિકાલથી કર્મોથી મલિન ચાલ્યો આવ્યો છે, તેથી રાગદ્વેષ મોહરૂપ સંયોગમય ભાવને ધારણ કરે છે. રાગાદિ ભાવોના નિમિત્તથી પુદ્ગલ કર્મ સ્વયં બંધાઈ જાય છે. એટલા માટે રાગાદિ ભાવજ ભાવકર્મ છે અથવા કર્મબંધકારક ભાવ છે.

આદા કમ્મમલિમસો ધારદિ પાણો પુણો પુણો અણ્ણો ।

ન જહદિ જાવ મમત્તં દેહપધાણેસુ વિસપ્પસુ ॥૬૧-૨॥

આ કર્મોથી મલિન આત્મા જ્યાં સુધી શરીરાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપરના મમત્વભાવને છોડતો નથી, ત્યાં સુધી વારંવાર

અન્ય અન્ય પ્રાણોને ધરતો રહે છે અર્થાત્ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંત પ્રાણીરૂપે થતો રહે છે.

જો હિન્દ્યાદિવિજર્ઙ્ગ ભવોય ઉચ્ચોગમપ્પગં જ્ઞાદિ ।

કમ્મેહિં સો ણ રંજદિ કિહ તં પાણા અણુચરંતિ ॥૬૨-૨॥

પરંતુ જે કાઈ ઇન્દ્રિય વિષય અને કષાયોનો વિગ્નથી થઈ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યમય શુદ્ધ ઉપયોગનું ધ્યાન કરે છે, અને સર્વ શુભ અશુભ કર્મોમાં રાગ કરતો નથી તેનો તે ઇન્દ્રિયાદિ દશ પ્રાણુ કેવી રીતે મંબંધ કરી શકે? અર્થાત્ તે જન્મમરણથી છૂટી જાય છે.

રત્તો બંધદિ કમ્મં મુચ્છદિ કમ્મેહિં રાગરહિદ્દપ્પા ।

પસો બંધસમાસો જીવાણં જાણ ણિચ્છયદો ॥૬૦-૨॥

રાગી જીવ કર્મેણે બાંધે છે, વીતરાગી કર્મેણી છૂટી જાય છે. એવો બંધ તત્વનો સંક્ષેપ જીવે નિશ્ચયથી જાણવો જોઈએ.

આગમહીણો સમણો જેવપ્પાણં પરં વિયાણાદિ ।

અવિજાણંતો અત્થે સ્વેદિ કમ્માણિ કિંચ મિક્કવૂ ॥૬૩-૩॥

જે સાધુ આગમજ્ઞાનથી રહિત છે, જે નથી પોતાના આત્માને સર્વ કર્મેણી રહિત શુદ્ધ જાણતો, કે નથી પર પદાર્થોને જાણતો, તે પદાર્થોના ભેદજ્ઞાનને નહિ પ્રાપ્ત કરવાથી કર્મેણે ક્ષય કેવી રીતે કરી શકે? શાસ્ત્રજ્ઞાનદ્વારા સ્વપર પદાર્થોનો બોધ થાય છે. એટલા માટે મુમુક્ષુને શાસ્ત્રનું મનન સદા કર્તવ્ય છે.

ણ હિ આગમેણ સિજ્ઞદિ સદ્દહણં જદિ ણ અત્થિ અત્થેસુ ।

સદ્દહમાણો અત્થે અસંજદો વા ણ ણિવાદિ ॥૬૭-૩॥

જીવ અજીવાદિ પદાર્થોમાં જેની શ્રદ્ધા નથી, તે માત્ર શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તથા જે પદાર્થોની શ્રદ્ધા રાખે છે, પરંતુ સંયમને ધારણ કરતા નથી તે પણ નિર્વાણ

પામી શકતા નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન જે સમ્યગ્દર્શન સહિત હોય અને પછી સમ્યક્ચારિત્રને પાળે તો તે મુક્ત થઈ જાય છે.

પરમાણુપમાણં વા મુચ્છા દેહાદિયેસુ જસ્સ પુણો ।

વિજ્જંદિ જદિ સો સિદ્ધિ ન લહદિ સવ્વાગમધરોવિ ॥૫૧-૩॥

જેને શરીરાદિ પરદ્રવ્યોમાં પરમાણુમાત્ર અદ્ય પણ મૂર્છા, (મમત્વ) વિઘ્નમાન છે તે સર્વ આગમનો જ્ઞાતા હોય તો પણ મોક્ષ પામી શકતો નથી.

ન હવદિ સમણોત્તિ મદ્દો સંજમતવસુત્તસંપજુત્તોવિ ।

જદિ સહહદિ ન અત્થે આદપધાણે જિણક્ષ્ણાદે ॥૮૫-૩॥

જે કોઈ સાધુ સંયમી હોય, તપસ્વી હોય, તથા સૂત્રોના જ્ઞાતા હોય પરંતુ આત્મા આદિ પદાર્થોમાં જેની યથાર્થ શ્રદ્ધા ન હોય તો તે વસ્તુતાએ સાધુ નથી.

(૪) શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાં કહે છે :—

મિચ્છત્તં અવિરમણં કસાયજોગા ય આસવા હોંતિ ।

પણપણચ્ચઉત્તિયમેદા સમ્મં પરિકિત્તિદા સમણ ॥૪૭॥

મિથ્યાત્વ ભાવ, એકાંત આદિ પાંચ પ્રકારે, અવિરત ભાવ હિંસાદિ પાંચ પ્રકારે, કષાય ભાવ ક્રોધાદિ ચાર પ્રકારે, યોગ, મન, વચન, કાયા ત્રણ પ્રકારે એ સર્વે કર્મોના આસવનાં દ્વાર છે, એમ આગમમાં સારી રીતે કહ્યું છે.

કિણ્ણાદિ તિણ્ણ લેસ્સા કરણજસોક્ખેસુ ગિદ્ધિપરિણામો ।

ઈસાવિસાદમાવો અસુહમણંતિ ય જિણા વેંતિ ॥૫૧॥

કર્મોનાં અનેક કારણ અશુભ કે શુભ મન, વચન, કાયા છે તે વિષે અહીં કહે છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત ત્રણ લેશ્યાનાં પરિણામ, ઇન્દ્રિયોના સુખમાં લંપટતા, ઈર્ષ્યાભાવ, શોકભાવ એ અશુભ મનના ભાવ છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

રાગો દોસો મોહો હાસ્સાદી-ળોકસાયપરિણામો ।

થૂલો વા સુહુમો વા અસુહમણોત્તિ ય જિણા વૈંતિ ॥૫૨॥

રાગ, દ્વેષ, મોહ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, લય, બુધ્ધિ-સા, સ્ત્રીવેદ, પુત્રવેદ, નપુંસક વેદ સંબંધી સર્વ તીવ્ર કે મંદ પરિણામ અશુભ મનના ભાવ છે એમ જિનેન્દ્ર કહે છે.

મત્તિચ્છિરાયચોરકહાઓ વયણં વિયાણ અસુહમિદિ ।

બંધણંછેદનમારણકિરિયા સા અસુહકાયેત્તિ ॥૫૩॥

ભોજન, સ્ત્રી, રાગ અને ચોર વિષેની એ ચાર વિકૃતિઓ કરવી તે અશુભ વચન બાણો, બાંધવું, છેદવું, મારવું આદિ કાર્ય પ્રત્યે કષ્ટપ્રદ કામ કરવું તે કાયાની અશુભ ક્રિયાઓ છે.

મોત્તૂળ અસુહભાવં પુવ્વુત્તં ણિરવસેસદો દઢ્ઢં ।

વદસમિદિસીલસંજમપરિણામં સુહમણં જાણે ॥૫૪॥

પહેલાં કહ્યા તે સર્વ અશુભ ભાવો અને દ્રવ્યોને છોડીને જે પરિણામ અહિંસાદિ વ્રત, ધર્મો આદિ સમિતિ, શીલ સંયમમાં અનુ-રક્ત છે તેને શુભ મન બાણો.

સંસારહેદકારણવયણં સુહવયણમિદિ જિણુદિટ્ઠં ।

જિણદેવાદિસુ પૂજા સુહકાયંતિ ય હવે ચેદ્ધા ॥૫૫॥

જે વચનોથી સંસારના છેદનાં સાધન બતાવાય તે શુભ વચન છે એમ જિનેન્દ્રે કહ્યું છે. શ્રી જિનેન્દ્રદેવની પૂજા, ગુરુલક્ષિત, સ્વાધ્યાય, સામાયિક, સંયમ તથા દાન આદિમાં પ્રવર્તન કે ઉદ્ધમ તે શુભ કામ છે.

સુહજોગેસુ પવિત્તો સંવરણં કુણદિ અસુહજોગસ્સ ।

સુહજોગસ્સ ણિરોહો સુસુવજોગેણ સંભવદિ ॥૫૬॥

શુભ મન વચન કાયાના યોગોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી અશુભ યોગોદ્વારા થતો આસ્ત્રવ રોકાઈ જાય છે અને જ્યારે શુદ્ધોપયોગમાં

પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે શુભ યોગોનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે અને પૂર્ણ સંવર થાય છે.

**સુદુઃસંગોએ પુણો ધર્મં સુકં ચ હોદિ જીવસ્સ ।
તમ્હા સંવરહેદુ જ્ઞાણોત્તિ વિચિતયે ણિચ્છં ॥૬૪॥**

શુદ્ધ ઉપયોગથીજ આ જીવને ધર્મધ્યાન કે શુદ્ધધ્યાન થાય છે માટે કર્મોને રોકવાનું કારણ ધ્યાન છે એમ નિત્ય વિચારવું જોઈએ.

(૫) શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય દર્શનપાઠુડમાં કહે છે:—

**દંસણમટ્ટા મટ્ટા દંસણમટ્ટસ્સ ણત્થિ ણિવ્વાણં ।
સિજ્ઞંતિ ચરિયમટ્ટા દંસણમટ્ટા ણ સિજ્ઞંતિ ॥૩॥**

જે સમ્યગ્દર્શનથી બ્રહ્મ (રહિત) છે તેજ બ્રહ્મ છે. કારણ કે સમ્યગ્દર્શનથી બ્રહ્મ જીવને કદી નિર્વાણનો લાભ થઈ શકતો નથી. જે ચારિત્રથી બ્રહ્મ છે પરંતુ સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ નથી તે ફરી યથાર્થ ચારિત્ર પાળીને સિદ્ધ થઈ શકશે પરંતુ જે સમ્યગ્દર્શનથી બ્રહ્મ છે તે કદી પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

**છહ દવ્વ ણવ પયત્થા પંચત્થો સત્ત તચ્ચ ણિદ્ધિઠ્ઠા ।
સદ્દહહ તાણ રૂવં સો સદ્દહો મુણેયવ્વો ॥૧૧॥**

જે જીવાદિ છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, જીવતત્ત્વ આદિ સાત તત્ત્વ, અને પુણ્ય પાપ સહિત નવ પદાર્થ એ સર્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ શ્રદ્ધાનમાં લાવે છે તેનેજ સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવા યોગ્ય છે.

**જોવાદો સદ્દહણં સમ્મત્તં જિણવરેહિં પણ્ણત્તં ।
વવહારા ણિચ્છયદો અપ્પાણં હવહ સમ્મત્તં ॥૨૦॥**

વ્યવહારનયથી જીવાદિ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. પરંતુ નિશ્ચયનયથી પોતાનો આત્માજ સમ્યગ્દર્શનરૂપ છે અથવા શુદ્ધ આત્માજ હું છું એવું શ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વ છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

(૬) શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય મોક્ષપાઠુડમાં કહે છે:—

પરદ્વવાદો દુગ્ગદ્ સદ્વવાદો હુ સગ્ગદ્ હોઈ ।

इय णाऊण सदब्बे कुण्ह रई विरय इयरम्मि ॥१६॥

પરદ્રવ્યોમાં રતિ કરવાથી દુર્ગતિ થાય છે, કિંતુ સ્વદ્રવ્યમાં રતિ કરવાથી સુગતિ થાય છે એમ જાણીને પરદ્રવ્યથી વિરક્ત થઈ સ્વદ્રવ્યમાં પ્રેમ કરે.

मिच्छत्तं अण्णाणं पापं पुण्णं चपवि तिविहेण ।

मोणव्वएण जोई जोयत्थो जोयए अप्पा ॥२८॥

મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને પુણ્ય-પાપનો મન, વચન, કાયાદ્વારા ત્યાગ કરીને મૌનવ્રત સહિત યોગી ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ પોતાના શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે.

जीवाजीवविहत्ती जोई जाणेइ जिणवरमएण ।

तं सण्णाणं भणियं अवियत्थं सव्वदरसोहिं ॥४१॥

જે યોગી જીવ અને અજીવ પદાર્થના ભેદને જિનેન્દ્રના મનને અનુસાર યથાર્થ જાણે છે તે સમ્યગ્દર્શન સહિત જ્ઞાન છે, એમ સર્વદર્શી જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

परमप्पय झायंतो जोई मुच्चेइ मलदलोहेण ।

णादियदि णवं कम्मं णिहिट्ठं जिणवरिंदेहिं ॥४८॥

પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો યોગી પાપબંધકારક લોભથી છૂટી જાય છે. તેને નવા કર્મનો આશ્રવ થતો નથી. એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

देवगुरुम्मिय भत्तो साहम्मिय संजदेसु अणुरत्तो ।

सम्मत्तमुव्वहंतो झाणरओ होइ जोई सो ॥५२॥

જે યોગી સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરતો છતો દેવ અને ગુરૂની ભક્તિ કરે છે, સાધર્મી મંચમી સાધુઓમાં પ્રીતિમાન છે તેજ ધ્યાનમાં રૂચિ કરવાવાળો હોય છે.

ગહિરૂણ ય સમ્મત્તં સુણિમ્મલં સુરગિરીવ ણિક્કંપ ।

તં જાણે જ્ઞાઇજ્ઞઇ સાવય ! દુક્કલ્લક્કલ્લપ્પા ॥૮૬॥

હે શ્રાવક ! પરમ શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શનને ગ્રહણ કરીને મેરૂ પર્વતવત્ તેને નિષ્કમ્પ રાખીને મંસારનાં દુઃખોના ક્ષયને માટે તેને ધ્યાનમાં ધ્યાયા કર.

સમ્મત્તં જો જ્ઞાયઇ સમ્માઇટ્ઠો હવેઇ સો જોવો ।

સમ્મત્તપરિણદો ઉણ લ્લવેઇ દુટ્ઠકમ્માણિ ॥૮૭॥

જે શુવ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ-આત્માની દૃઢ શ્રદ્ધાને ધ્યાવે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. જે કોઈ આત્માનુભવરૂપ સમ્યક્ત્વમાં રમણ કરે છે તે દુષ્ટ એવાં આઠ કર્મોના ક્ષય કરી દે છે.

કિં વહુણા મણિપ્પણં જે સિદ્ધા ણરલ્લરા ગપ્પ કાલે ।

સિઙ્ગિહહિ જે વિ ભવિયા તં જાણઇ સમ્મમાહુપ્પં ॥૮૮॥

અધિક શું કહેવું ? જે મહાત્માઓ ભૂતકાલમાં સિદ્ધ થયા છે, અને આગામી કાલમાં સિદ્ધ થશે તે સર્વ સમ્યગ્દર્શનનું મહાત્મ્ય છે એમ જાણો.

તે ધણ્ણા સુકયત્થા તે સૂરા તે વિ પંડિયા મણુયા ।

સમ્મત્તં સિદ્ધિયરં સિવિણે વિ ણ મહલિયં જેહિ ॥૮૯॥

તેજ ધન્ય છે, તેજ કૃતાર્થ છે, તેજ વીર છે, તેજ પંડિત માનવ છે કે જેમણે સ્વપ્નમાં પણ, સિદ્ધિને દેવાવાળા સમ્યગ્દર્શનને મલિન કર્યું નથી. નિરતિયાર સમ્યગ્દર્શન પામીને આત્માનંદનો વિલાસ કર્યો છે. શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ આત્માનુભૂતિ જ છે.

હિંસારહિપ્પ ધમ્મે અદ્ધારહદોસવજ્જિપ્પ દેવે ।

ણિગ્ગંથે પવ્વયણે સદ્દહણં હોઇ સમ્મત્તં ॥૯૦॥

હિંસારહિત ધર્મમાં, અદાર દોષ રહિત દેવમાં અને નિર્ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગ કે સાધુમાર્ગમાં જે શ્રદ્ધાનું છે તે સમ્યગ્દર્શન છે.

(૭) શ્રી વટકર આચાર્ય મૂલાચારની દ્વાદશાનુપ્રેક્ષામાં કહે છે:-

રાગો દોસો મોહો ઇંદિયસળ્ળા ય ગારવક્સતયા ।

મળવયળકાયસહિદા દુ આસવા હોંતિ કમ્મસ્સ ॥૩૮॥

રાગ, દ્વેષ, મોહ; પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય, આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહરૂપ સંજ્ઞા; ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ, સાતાગારવ અને એવા ત્રણ અભિમાન તથા ક્રોધાદિ કષાય, અને મન, વચન, કાયા, કર્મેતિ આવવાનાં દ્વાર છે.

હિંસાદિપર્હિ પંચર્હિ આસવદારેર્હિ આસવદિ પાવં ।

તેર્હિતો ધ્રુવ વિનાસો સાસવળાવા જહ સમુદે ॥૪૬॥

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ, પરિગ્રહ એ પાંચ આસવનાં દ્વાર છે. તેનાથી એવો પાપનો આસવ થાય છે કે જેથી સદા આત્માનો અંસારસમુદ્રમાં નાશ થાય છે; જેમ છિદ્રસંહિત નૌકા સમુદ્રમાં ટોલાં ખાઈને ટૂંચી જાય છે.

ઇંદિયક્સાયદોસા ણિગ્ધિપ્પંતિ તવળાળવિળર્પર્હિ ।

રજ્જૂહિ ણિગ્ધિપ્પંતિ હુ ઉપ્પહગામી જહા તુરયા ॥૫૦॥

જેમ કુમારમાં જતા અથ્થ લગામવડે રોકી શકાય છે તેમ તપ, જ્ઞાન, અને વિનયદ્વારા ઇન્દ્રિય અને કષાયના દોષ દૂર થઈ જાય છે.

સંસારે સંસરંતસ્સ સ્વઓવસમગદસ્સ કમ્મસ્સ ।

સવ્વસ્સ ત્રિ હોદિ જગે તવસા પુળ ણિજ્જરા વિડલા ॥૫૫॥

અંસારમાં ભ્રમણ કરતાં જ્યારે કર્મેતિ ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે આ લોકમાં સર્વ છંદોને એક દેશ નિર્જરા થાય છે. પરંતુ તપ કરવાથી ખુબુ અધિક કર્મેતિ નિર્જરા થાય છે.

ચિરકાલમજ્જિદં પિય વિહુણદિ તવસા રયત્તિ ણાઠ્ઠળ ।

દુવિહે તવસ્મિ ણિચ્છં ભાવેદવ્વો હવદિ અપ્પા ॥૫૮॥

ચિરકાલનાં આંધેલાં કર્મોની રજ તપદ્વારા ખરી જાય છે, એમ જાણીને એ પ્રકારના બાહ્ય અને અબ્યંતર તપદ્વારા નિત્ય આત્માની ભાવના કરવી યોગ્ય છે.

(૮) શ્રી વટકેર સ્વામી મૂલાચારના સમયસાર અધિકારમાં કહે છે:-

સમ્મત્તાદો જાણં જાણાદો સવ્વભાવવલલ્લી ।

વલલ્લપયત્થો પુણ સેયાસેયં વિવાજાદિ ॥૧૨॥

સેયાસેયવિદણ્હુ ઉદ્ધુદ્ધુસ્સીલ સીલવં હોવિ ।

સીલફલેણમ્મુદયં તત્તો પુણ લહવિ જિવ્વાણં ॥૧૩॥

સમ્યગ્દર્શન થવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. જેને પદાર્થોનું ભેદવિજ્ઞાન છે તે હિતકર અને અહિતકર ભાવોને બરાબર જાણે છે. જે શ્રેય અશ્રેયને જાણે છે તે કુઆચાર (કુશીલ) ને છોડી દે છે. શીલવાન થઈ જાય છે. શીલના ફલથી સંપૂર્ણ ચારિત્રને પામે છે. પૂર્ણ ચારિત્રને પામીને નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

જાણવિજ્ઞાણ સંપણ્ણો જ્ઞાણજ્ઞાણતવેજુદો ।

કસાયગારવુમ્મુક્કો સંસારં તરહે લહું ॥૭૭॥

જે જ્ઞાન અને ચારિત્રસંપન્ન થઈ ધ્યાન, સ્વાધ્યાય અને તપમાં લીન છે તથા ક્ષય અને અભિમાનથી મુક્ત છે તે શીલ સંસારથી તરી જાય છે.

(૯) શ્રી વટકેર સ્વામી મૂલાચાર પંચાચારમાં કહે છે:-

જેહોઉપ્પિદગત્તસ્સ રેણુઓ લગ્ગદે જઘ્ઘા ંગે ।

તહ રાગદોસસિજેહોહિદસ્સ કમ્મં મુણેયવ્વં ॥૩૧॥

જેવી રીતે તેલથી ચીઠણા શરીરપર ધૂળ ચોટી જાય છે તેવી રીતે રાગ, દ્વેષરૂપી તેલથી જે લિપ્ત છે તેને કર્મોના બંધ બંધાઈ જાય છે.

જં સ્વલુ જિણોવદિદું તત્થિત્તિ ભાવલો ગહણં ।

સમ્મહંસણભાવો તત્થિવરીદં ચ મિચ્છત્તં ॥૬૮॥

જેવું પદાર્થનું સ્વરૂપ જિનેન્દ્રે કહ્યું છે તેવુંજ પદાર્થનું સ્વરૂપ છે એવા ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે, તેનાથી વિપરીત મિથ્યાદર્શન છે.

જે અત્થપજ્જયા સ્વલુ ઉવદિદ્ધા જિણવરેહિં સુદણાણે ।

તે તહ રોચેદિ ણરો દંસણવિણયો હવદિ પસો ॥૧૬૯॥

જે જીવાદિ પદાર્થો અને પર્થાઓ જિનેન્દ્રોએ શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપદેશ્યા છે તેના તરફ જે માનવ તથા પ્રકારે રૂચિ કરે છે તેનેજ સમ્યગ્દર્શનનો વિનય થાય છે.

(૧૦) શ્રી વટકરે સ્વામી મૂલાચારના પડાવશ્યકમાં કહે છે:-

જિદ્ધોહમાણમાયા જિદ્ધોહા તેણ તે જિણા હોંતિ ।

હંતા અરિં ચ જમ્મં અરહંતા તેણ ઘુચ્છંતિ ॥૬૪॥

જેણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કષાયોને જીતી લીધા છે તે જિન છે. જેમણે મંસારૂપી અરિને (શત્રુને) હણ્યો છે તે અરિહંત (અર્હંત) છે એમ કહેવાય છે.

અરિહંતિ ચંદણમંસણાણિ અરિહંતિ પૂયસક્કારં ।

અરિહંતિ સિદ્ધિગમણં અરહંતા તેણ ઉચ્છંતિ ॥૬૫॥

જે વંદના કે નમસ્કારને યોગ્ય છે, જે પૂજનસત્કારને યોગ્ય છે, તથા જે સિદ્ધ થવા યોગ્ય છે તેમને (અર્હંત-અરહંત) કહેવાય છે.

સવ્વં કેવલકપ્પં લોગં જાણંતિ તહ ય પસંસંતિ ।

કેવલણાણ-ચરિત્તા તદ્ધા તે કેવલી હોંતિ ॥૬૭॥

શ્રી અરહંત ભગવાન કેવલજ્ઞાનના વિષયરૂપ સર્વ લોક અલોકને દેખે છે, જાણે છે અને કેવલજ્ઞાનમાંજ આચરણ કરી રહે છે માટે તે કેવલી હોય છે.

મિચ્છત્તવેદનીયં જાણાવરણં ચરિત્તમોહં ચ ।

તિવિહા તમાહુ મુક્કા તહ્મા તે ઉત્તમા હોતિ ॥૬૮॥

અરહંત ભગવાન મિથ્યાત્વમય શ્રદ્ધાથી મુક્ત થયા છે, જ્ઞાના-
વરણથી મુક્ત થયા છે અને ચારિત્રમોહથી મુક્ત થયા છે—એ ત્રણે
પ્રકારે મુક્ત તેમને કહેલા છે માટે તે ઉત્તમ છે.

મત્તીપ જિણવરાણં સ્વીયદિ જં પુવ્વસંચિયં કમ્મં

આયરિયપસાપ્પણ ય વિજ્ઞા મંતા ય સિજ્ઞંતિ ॥૭૨॥

શ્રી જિનેન્દ્રોની ભક્તિથી પૂર્વ સંચિત કર્મ ક્ષય થઈ જાય છે.
આચાર્યની ભક્તિથી અને તેમની કૃપાથી વિદ્યાઓ અને મંત્રો
સિદ્ધ થઈ જાય છે.

જે દબ્બપજ્જયા સ્વલુ ઉલ્લહિટ્ઠા જિણવરેહિં સુદણાણે ।

તે તહ સહ્હહિ ણરો દંસણવિણઓત્તિ ણાદબ્બો ॥૮૮॥

જે દ્રવ્ય-પર્યાયોનો જિનેન્દ્રે શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપદેશ કર્યો છે તેનું
જો શ્રવ્ય તેજ પ્રકારે શ્રદ્ધાન કરે, તો તે દર્શન વિનય છે એમ
જાણવા યોગ્ય છે.

(૧૧) શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય રત્નકરંડમાં કહે છે:—

શ્રદ્ધાનં પરમાર્થાનામાપ્તાગમતપોભૃતામ્ ।

ત્રિમૂઢાપોઢમષ્ટાઙ્ગં સમ્યગ્દર્શનમસ્મયમ્ ॥૪॥

સત્યાર્થ દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. તે
નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગ સહિત હોય છે. ભોક્તૃમૂઢતા, દેવમૂઢતા, ગુરુ-
મૂઢતા રહિત હોય છે. તથા જાતિ, કુલ, ધન, બળ, રૂપ, વિદ્યા,
અધિકાર, તપ એ આઠ મૂઢથી રહિત હોય છે.

સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નમપિ માતૃજ્ઞદેહજમ્ ।

દેવા દેવં ત્રિદુર્મસ્મગૂઢાઙ્ગારાન્તરૌજસમ્ ॥૨૮॥

સમ્યગ્દર્શન સહિત એક ચાંડાલને પણ ગણુધર દેવોએ માનનીય
દેવતુલ્ય કહ્યો છે. જેમ રાખમાં ઢંકાએલી અગ્નિની ચિણુગારી હોય

તેમ આત્મા તેમનો પવિત્ર થઈ ગયો છે કિંતુ શરીરરૂપી ભસ્મમાં ધુપાએલો છે.

ગૃહસ્થો મોક્ષમાર્ગસ્યો નિર્મોહો નૈવ મોહવાન ।

અનગારો ગૃહી શ્રેયાન્ નિર્મોહો મોહિનો મુનેઃ ॥૩૩॥

જે સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થ છે તે મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિર છે, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ મુનિ મોક્ષમાર્ગી નથી. એટલા માટે સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થ મિથ્યાદષ્ટિ મુનિથી શ્રેષ્ઠ છે.

ન સમ્યક્સ્વસમં કિંચિત્ત્રૈકાલયે ત્રિજગત્યપિ ।

શ્રેયોઽશ્રેયઞ્ચ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તનુભૂતામ્ ॥૩૪॥

ત્રણ લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં સમ્યગ્દર્શન જેવું બીજું કાંઈ પ્રાણીઓને માટે કલ્યાણકારી નથી. તેવી રીતે મિથ્યાદર્શન જેવું બીજું કાંઈ અહિતકારી નથી.

સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધા નારકતિર્યક્નપુંસકસ્રીત્વાનિ ।

બુષ્કુલવિકૃતાલ્પાયુર્દરિદ્રતાં ચ વ્રજન્તિ નાપ્યવતિકાઃ ॥૩૫॥

શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રતરહિત હોવા છતાં નારકી, પશુ, નપુંસક, સ્ત્રી, નિયકુલી અપંગ, અલ્પ આયુધારી તથા દરિદ્રી પેદા થતા નથી.

(૧૨) શ્રી શિવકાટિ આચાર્ય ભગવતી આરાધનામાં કહે છે:—

અરહંત સિદ્ધચૈવ, સુદે ચ ધમ્મે ચ સાધુભગ્ને ચ ।

ઔચિરિયેસૂત્રજ્ઞા-, પસુ પવયેણ દંસણે ચાચિ ॥૪૬॥

મત્તી પૂયા ઘણ્ણજ-, ણણં ચ ણાસણમઘણ્ણવાદસ્સ ।

માસાદ્દણપરિહારો, દંસણવિણમ્મો સમાસેણ ॥૪૭॥

શ્રી અરહંત ભગવાન, સિદ્ધ પરમેષ્ઠિ, તેમની મૂર્તિ, દ્વાદશાંગ શ્રુત, ધર્મ, સાધુસમૂહ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવચન, અને સમ્યગ્દર્શન એ દશ સ્થાનોમાં ભક્તિ કરવી, ધૂળ કરવી, શુભોંતું વર્ણન કરવું, કાંઈ નિંદા કરે તેનું નિવ્રારણ કરવું, અવિનયને મટાડવો એ સર્વ સંક્ષેપમાં સમ્યગ્દર્શનનો વિનય છે.

ળગરસ્સ જહ દુવારં, મુહસ્સ ચંક્ષૂ તરસ્સ જહ મૂલં ।
તહ જાણ સુસમ્મત્તં, ણાણચરણચોરિયતવાણં ॥૭૪૦॥

જેમ નગરની શોભા દરવાજાથી, મુખની શોભા ચક્ષુથી, અને
વૃક્ષની સ્થિરતા મૂલથી છે તેમ જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યની
શોભા સમ્યગ્દર્શનથી છે.

સમ્મત્તસ્સ ય લંબો, તેલોકસ્સ યહ વેજ્જ જો લંબો ।
સમ્મદંસણલંબો, વરં ત્થુ તેલોકલંભાદો ॥૭૪૧॥

લઢ્ઢૂણ ય તેલોકં, પરિવહદિ પરિમિદેણ કાલેણ ।
લઢ્ઢૂણ ય સમ્મત્તં, અક્ખયસોક્ખં લહદિ મોક્ખં ॥૭૪૨॥

એક તરફ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતો હોય અને બીજી બાજુ
ત્રણ લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તો પણ ત્રણ લોકના લાભ કરતાં
સમ્યગ્દર્શનનો લાભ શ્રેષ્ઠ છે. ત્રણ લોકનું રાજ્ય પામીને પણ અમુક
નિશ્ચિતકાલ પછી ત્યાંથી પતન થશે અને જે સમ્યગ્દર્શનનો લાભ
થઈ જાય તો અવિનાશી મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થશે.

વિધિના કદસ્સ સસ્સ-, સ્સ જહા ણિપ્પાદયં હદદિ વાસં ।
તહ અરિહાદિયમંત્તી, ણાણચરણદંસણતવાણં ॥૭૪૩॥

વિધિ સહિત વાવેલું અન્ન જેમ વર્ષાદથી ઉગી નીકળે છે, તેમ
અરહંત આદિની ભક્તિથી જ્ઞાન, ચારિત્ર, સમ્યક્ત્વ અને તપની
ઉત્પત્તિ હોય છે.

જો અભિલાસો વિસય-, સુ તેણ ણ ય પાવણ સુહં પુરિસો ।
પાવદિ ય કમ્મબંધં, પુરિસો વિસયામિલાસેણ ॥૭૪૪॥

જે પુરૂષ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અભિલાષા કરે છે તે
આત્મસુખને પામી શકતો નથી. વિષયોની અભિલાષાથી તે પુરૂષ
કર્મનો બંધ કરે છે.

કોહિ ડહિજ્ઞ જહ ચં-, વળં જરો વારુગં ચ બહુમોહં ।
જાસેઃ મણુસ્સમવં, પુરિસો તહ વિસયલોભેણ ॥૧૮૨૮॥

જેમ કોઈ માનવ બહુ કિમતી ચંદનવૃક્ષને લાકડાં કે ઇંધરાં માટે બાળી દે તેમ અજ્ઞાની પુરુષ ઇન્દ્રિય-વિષયોના લોભથી આ મનુષ્યભવનો નાશ કરી દે છે.

છંડિય રયણાણિ જહા, રયણદ્વીવા હરિજ્ઞ કટ્ટાણિ ।
માણુસમવે વિ છંડિય, ધમ્મં ભોગેઽમિલસદિ તહા ॥૧૮૨૯॥

જેમ કોઈ પુરુષ રત્નદ્વીપમાં જઈને રત્નોને છોડીને કાષ્ટને ગ્રહણ કરે તેમ આ મનુષ્યભવમાં અજ્ઞાની ધર્મને છોડીને ભોગોની અભિલાષા કરે છે.

ગંતૂણ ણંવળવળં, અમિયં છંડિય વિસં જહા પિયહ ।
માણુસમવે વિ છંડિય, ધમ્મં ભોગેઽમિલસદિ તહા ॥૧૮૩૦॥

જેમ કોઈ પુરુષ નંદનવનમાં જઈને અમૃતને છોડીને વિષ પીવે તેમ અજ્ઞાની આ મનુષ્યભવમાં ધર્મને છોડીને ભોગોની અભિલાષા કરે છે.

ગુત્તિપરિચ્છાહિં ગુત્તં, સંજમણયરં ણ કમ્મરિડસેણા ।
બંધેહ સત્તુસેણા, પુરં વ પરિચ્છાવિહિં સુગુત્તં ॥૧૮૪૨॥

જેમ કોઈ કાટથી રક્ષિત નગરને શત્રુની સેના ભંગ કરી શકતી નથી, તેમ ત્રણગુપ્તિરૂપી ખાઈ કાટથી રક્ષિત ત્ર્યમ્બકનગરને કર્મરૂપી વેરીની સેના ભંગ કરી શકતી નથી.

અમુયંતો સમ્મત્તં પરીસહચમુક્કરે ઉદીરંતા ।
જેવ સદી મોત્તહ્વા, પત્થ હુ આરાધણા મણિયા ॥૧૮૪૨॥

પરિણહોની સેનાનો સમૂહ આવી પહોંચે ત્યારે પણ જ્ઞાનીએ સમ્યગ્દર્શનને ન છોડતાં ભેદવિજ્ઞાનની સ્મૃતિને તજવા યોગ્ય નથી; આ દર્શન આરાધના કહી.

હહિરુણ જહા અગ્ગો, વિહ્વંસદિ સુવહુગં પિ તળરાસીં ।
વિહ્વંસેદિ તવગ્ગી, તહ કમ્મતળં સુવહુગં પિ ॥૧૮૫૧॥

જેમ અગ્નિ સળગીને બહુ તૃણના ઢગલાને આળી નાખે છે,
તેમ તપરૂપી અગ્નિ બહુ કાલનાં સંચિત કર્મોને આળી દે છે.

ધાદુગદં જહ કળયં, સુજ્ઞહ ધમ્મંતમગ્ગિણા મહદા ।
સુજ્ઞહ તવગ્ગિધમ્મો, તહ જીવો કમ્મ ધાદુગદો ॥૧૮૫૨॥

જેવી રીતે પાષાણમાં બળેલું સોનું મહાન અગ્નિમાં ધમવાથી
શુદ્ધ થઈ જાય છે તેવી રીતે કર્મધાતુમાં બળેલો જીવ મહાન તપરૂપી
અગ્નિવડે ધમવાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

एवं पिण्डसंवर-, वम्मो सम्मत्तवाहणारूढो ।
सुदणामहाधणुगो, ज्ञाणादितवोमयसरेहिं ॥१८५३॥
संजमरणभूमीए, कम्मारिचमू पराजिणिय सव्वं ।
पावदि संजयजोहो, अणोवमं मोक्खरज्जसिरिं ॥१८५४॥

આ પ્રમાણે જે કાઈ સંયમી યોદ્ધો સંવરરૂપી અખ્તર પહેરીને
સમ્યગ્દર્શનરૂપ વાહન ઉપર ચઢીને, શ્રુતજ્ઞાનરૂપી મહા ધનુષદ્વારા
ધ્યાનમયી તપનાં આણોને સંયમરૂપી રણભૂમિમાં કર્મરૂપી વેરી ઉપર
ચલાવીને સર્વ કર્મની સેનાને જીતી લે છે તેજ અનુપમ મોક્ષની
રાજવશ્કમીને પામે છે.

णिज्जियदोसं देवं, सव्वजीवाण दयावरं धम्मं ।
वज्जियगंथं च गुरु, जो मण्णदि सो हु सद्विट्ठी ॥१॥

સમ્યગ્દષ્ટિ તે કહેવાય છે કે જે દોષરહિત દેવને, સર્વ જીવો
ઉપર દયા કરવાવાળા ધર્મને, અને પરિગ્રહ રહિત ગુરૂને માને છે.

(૧૩) શ્રી ગુણભદ્રાચાર્ય આત્માનુશાસનમાં કહે છે:—

सर्वः प्रेप्सति सत्सुखान्तिमचिरात् सा सर्वकर्मक्षयात् ।
सद्वृत्तात्स च तच्च बोधनियतं सोप्यागमात् स भुतेः ॥

સા જ્ઞાપ્તાત્સ ચ સર્વદોષરહિતો રાગાદયસ્તેપ્યત-

સ્તં યુક્ત્યા સુવિચાર્ય સર્વ સુલ્લદં સન્તઃ શ્રયન્તુ શ્રિયૈ ॥૧૥

સર્વ જીવ સત્ સુખને શીઘ્ર ચાહે છે. તે સુખની પ્રાપ્તિ સર્વ કર્મના ક્ષયથી થાય છે. કર્મેણા ક્ષય સમ્યક્ ચારિત્રથી થાય છે. ચારિત્ર સમ્યગ્જ્ઞાનથી નિશ્ચયે પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાન આગમથી થાય છે. આગમ શ્રી જિનવાણીના ઉપદેશના આધારે છે. તે ઉપદેશ અરહંત આત્મ પુરૂષથી મળે છે. આત્મ પુરૂષ યથાર્થ તે છે કે જે રાગાદિ દોષોથી રહિત હોય. એટલા માટે હે સજ્જનો ! સારી રીતે વિચાર કરીને સુખરૂપી લક્ષ્મીને માટે સાચા આત્મપુરૂષનું શરણુ ગ્રહણ કરો.

શમબોધવૃત્તતપસાં પાષાણસ્યેવ ગૌરવં પુંસઃ ।

પૂજ્યં મહામણેરિવ તદેવ સમ્યક્ત્વસંયુક્તમ્ ॥૧૬॥

પુરૂષને શાંતભાવ, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ એ સર્વ સમ્યક્ત્વ વિના પથરના ભાર સમાન છે. એની સાથે સમ્યક્ત્વ હોય તો તે મહા-મણિની પેઠે પૂજ્ય થઈ જાય.

અસ્ત્યાત્માઽસ્તમિતાદિબન્ધનગતસ્તદ્બન્ધનાન્યાસ્રવૈ-

સ્તે ક્રોધાદિકૃતાઃ પ્રમાદજનિતાઃ ક્રોધાદયસ્તેઽવ્રતાત્ ।

મિથ્યાત્વોપચિતાત્ સ યવ સમલઃ કાલાદિલઙ્ઘૌ ક્વચિત્-

સમ્યક્ત્વવ્રતદક્ષતાઽકલુષતાઽયોગૈઃ ક્રમાન્મુચ્યતે ॥૨૪૧॥

આત્મા છે તે અનાદિ કાલથી કર્મેથી બંધાએલો છે. કર્મેણા બંધ આસ્રવોથી થાય છે, આસ્રવ ક્રોધાદિથી થાય છે, ક્રોધાદિ પ્રમાદથી થાય છે, પ્રમાદ હિંસા આદિ પાંચ અવ્રતોથી થાય છે, એ અવ્રત મિથ્યાદર્શનથી પુષ્ટ થાય છે, એજ મિથ્યાદર્શનથી આ જીવ મલિન છે, કાલ આદિની લલ્લિષ પામીને જો સમ્યગ્દર્શન, ચારિત્ર, વિવેક, કષાયરહિતપણું પામે તો તે અનુક્રમે મુક્ત થઈ જાય. (૧૪) શ્રી દેવસેનાચાર્ય તત્વસારમાં કહે છે:—

મળવયળકાયરોહે રુઝાઈ કમ્માણ માસલો નૂળં ।
ચિરવચ્છં ગલઈ સઈ ફલરહિયં જાઈ જોઈણં ॥૩૨॥

મન, વચન, કાયાને રોકી લેવાથી નિયમથી કર્મેના આસવ રોકાઈ જાય છે. તથા ચિરકાલનાં બાંધેલાં કર્મો આપોઆપ ફલરહિત થઈને યોગીના આત્માથી ખરી જાય છે.

લહઈ જ મલ્લો મોકલ્લં જાવઈ પરદલ્લવાવડો ચિત્તો ।
ઝગતવંપિ કુળંતો સુદ્ધે માવે લહું લહઈ ॥૩૩॥

ધોર તપ કરતાં છતાં પણ જ્યાં સુધી પરદ્રવ્યોમાં મન લયલીન છે ત્યાં સુધી ભવ્ય જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, કિંતુ શુદ્ધ ભાવમાં લીન થવાથી શીઘ્ર મુક્ત થઈ જાય છે.

પરદલ્લં દેહાઈ કુળાઈ મમત્તિ ચ જામ તસ્સુવરિં ।
પરસમયરદો તાર્વ વજ્જાદિ કમ્મેહિં વિવિહેહિં ॥૩૪॥

શરીર આદિ પર દ્રવ્ય છે. જ્યાં સુધી આ જીવ તેના ઉપર મમતા કરે છે ત્યાં સુધી તે પરપદાર્થમાં રત બહિરાત્મા છે અને ત્યાં સુધી નાના પ્રકારનાં કર્મોથી બંધાય છે.

રુસઈ તૂસઈ ણિચ્છં ઇન્દિયવિસયેહિં સંગઓ મૂઢો ।
સકસાઓ અણ્ણાણો ણાણો પદ્ધો દુ વિવરીદો ॥૩૫॥

કષાયવાન અજ્ઞાની મૂઢ નિત્ય ઇન્દ્રિયોના મનોરૂપ વિષયો પામીને સંતુષ્ટ થાય છે, અમનોરૂપ વિષયો પામીને ક્રોધિત થાય છે પરંતુ જ્ઞાની એથી વિપરીત વર્તે છે.

જ મુપઈ સગં માલં જ પરં પરિણમઈ મુણઈ અપ્પાણં ।
જો જીવો સંચરણં ણિજ્જરણં સો ફુઢં મણિઓ ॥૩૬॥

જે જીવ પોતાના શુદ્ધ આત્મિક ભાવને છોડતા નથી તથા પર રાગાદિભાવોમાં પરિણમતા નથી અને પોતાના આત્માનો અનુભવ કરે છે તેમને પ્રગટરૂપથી ચંદ્રરૂપ અને નિર્જરારૂપ કહ્યા છે.

ળ મરદ તાવેત્ય મળો જામ ણ મોહો સ્વયંગઓ સવ્વો ।
 સ્ત્રીયંતિ સ્ત્રીજમોહે સેસાણિ ય ઘાઈકમ્માણિ ॥૬૪॥

જ્યાં સુધી સર્વ મોહનો ક્ષય થતો નથી ત્યાં સુધી મનનું
 મરણ થતું નથી. મોહનો ક્ષય થવાથી શેષ ત્રણ ધાતિયાં કર્મેનો
 પણ ક્ષય થઈ જાય છે.

ણિહપ રાપ સેણં ણાસદ સયમેવ ગલિયમાહપ્પં ।
 તહ ણિહયમોહરાપ ગલંતિ ણિસ્સેસઘાઈણિ ॥૬૫॥

જેમ રાજના મરણથી રાજની સેના પ્રભારહિત થઇને સ્વયં
 નાસી જાય છે તેમ મોહરાજના નાશ થવાથી સર્વ ધાતિયાં કર્મ
 નાશ પામી જાય છે.

ધમ્માભાવે પરદો ગમણં ણત્થિતિ તસ્સ સિદ્ધસ્સ ।
 અત્થદ્ અણંતકાલં લોચગ્ગણિવાસિડં હોડં ॥૭૦॥

અલોકાકાશમાં ધર્મ દ્રવ્ય નથી તેથી શ્રી સિદ્ધ ભગવાનનું ગમન
 લોકની બહાર થતું નથી. તે લોકના અગ્રભાગમાં અનંતકાલ પર્યંત
 નિવાસ કરીને રહે છે.

સંતે વિ ધમ્મદવ્વે અહો ણ ગચ્છદ્ તહ ય તિરિયં વા ।
 ઉદ્દં ગમણસહાઓ મુક્કો જીવો હવે જમ્હા ॥૭૧॥

લોકમાં સર્વત્ર ધર્મ હોવા છતાં પણ મુક્ત થવ નથી નીચે
 જતા કે નથી આઠ દિશાઓમાં જતા કિંતુ ઉપરજ જાય છે કારણ
 કે જીવનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે.

(૧૫) શ્રી યોગેશ્વરદેવ યોગસારમાં કહે છે:—

મગ્ગણગુણઠાણદ્ કહિયા વવહારેણ વિ દિટ્ઠિ ।

ણિચ્છદ્દણદ્ અપ્પા મુણદ્દુ જિમ પાવદ્દુ પરમેટ્ઠિ ॥૧૭॥

ચૌદ માર્ગણાઓ અને ચૌદ ગુણુસ્થાન બ્યવહારનયથી જીવનાં
 કલ્યાં છે. નિશ્ચયનયથી આત્માને એનાથી રહિત ધ્યાવે; જેથી પરમેષ્ઠિ
 પદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

ગિચ્છહ લોચપમાણ મુણિ વવહારહ સુસરીહ ।

પહુઝ અપ્પસહાઝ મુણિ હહુ પાવહુ ભવતીહ ॥૨૪॥

નિશ્ચયનયથી આ આત્મા લોક પ્રમાણ આકારધારી છે પરંતુ વ્યવહારનયથી પોતાના શરીરના પ્રમાણમાં છે. એવા આત્માના સ્વભાવને મનન કરે તો શીઘ્ર સંસારસાગરને કાંકે પહોંચી જાયો.

ચઝરાસોલક્ષહ ફિરિઝ કાલ અણાહ અણંતુ ।

પર સમ્મત્ત ણ લહુ જિઝ પહુઝ જાણિ ણિમંતુ ॥૨૫॥

આ જીવ, અનાદિ કાલથી અનંતકાલ ગયો ત્યાં મુંઢી ચોરાસી લાખ યોનિયોમાં ફરતો ચાલ્યો આવ્યો છે. કારણ કે તેને સમ્ય-ગદર્શનનો લાભ મળ્યો નથી. એ વાત આંતરિક્ષિત જાણો. સમ્યક્ત્વ રત્ન હાથ લાગ્યું હોય તો ભવમાં ભ્રમણ ન થાય.

પુર્ણિણ પાવહ સગ્ગ જિય પાવહ ણરયણિવાસુ ।

વે હંઢિવિ અપ્પા મુણહ તઝ લબ્ભહ સિવવાસુ ॥૨૬॥

પુણ્યબંધથી જીવ સ્વર્ગમાં જાય છે, પાપબંધથી નરકમાં વાસ પામે છે. જે કોઈ પુણ્ય અને પાપ બંનેમાંથી મમતા છોડીને પોતાના આત્માને ધ્યાન છે તે મોક્ષમાં નિવાસ પામે છે.

છહદવ્વહ જે જિણકહિઆ ણવ પયત્થ જે તત્ત ।

વવહારેં જિણઝત્તિયા તે જાણિયહિ પયત્ત ॥૨૭॥

શ્રી જિતેન્દ્રે જે છ દ્રવ્ય તથા નવ પદાર્થ કહ્યા છે તેનું શ્રદ્ધાન વ્યવહારનયથી સમ્યક્ત્વ ભગવાને કહ્યું છે તેને પ્રયત્નપૂર્વક જાણવા યોગ્ય છે.

તિત્થહુ દેઝલિ દેઝ જિણુ સવ્વ વિ કોઈ મણેહ ।

દેહાદેઝલિ જો મુણહ સો બુહ કો વિ હવેહ ॥૨૮॥

તીર્થસ્થાનમાં કે દેવાલયમાં શ્રી જિતેન્દ્ર દેવ છે એમ સૌ કોઈ કહે છે પરંતુ જે પોતાના શરીરરૂપી મંદિરમાં આત્માદેવને ઓળખે છે તે કોઈક વિરલા પંડિત છે.

આઝ ગલ્લહ ન વિ મણુ ગલ્લહ ન વિ આસાહુ ગલ્લેહ ।

મોહ ફુરહ ન વિ અપ્પહિહ રમ સંસારે ભમેહ ॥૪૮॥

આયુષ્ય તો ઘટતું જાય છે પરંતુ નથી મનની ગતિ મંદ થતી કે નથી આશા તૃપ્ત્યા ઘટતી. મોહની ઘેલછા પ્રગટ પ્રવર્તી રહી છે; તેથી આ પ્રાણી આત્મહિત નહિ કરતાં આ સંસારમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

જેહઝ મણુ વિસયહ રમહ તિમ જે અપ્પ મુણેહ ।

જોહંઝ મળહ રે જોહહુ લહુ ણિઘ્વાણ લહેહ ॥૪૯॥

જેવું આ મન ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રમે છે તેવું જો પોતાના આત્માના અનુભવમાં રમણ કરે તો યોગેન્દ્રદેવ કહે છે કે હે યોગી ! આ ઇવ શીઘ્ર નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી લે.

જો પાઝ વિ સો પાઝ મુણિ સવ્વુ વિ કો વિ મુણેહ ।

જો પુણ્ણ વિ પાઝ વિમળહ સો બુહ કો વિ હવેહ ॥૫૦॥

જે પાપ છે તે પાપ છે એમ તો સહ કાઈ માને છે. પરંતુ જે કાઈ પુણ્યને પણ પાપ કહે છે, આત્માને બાધક કહે છે, એવા શુદ્ધિતાન કાઈકજ હોય છે.

જહ બંધઝ મુક્કઝ મુણહિ તો બંધિયહિ ણિમંતુ ।

સહજસરૂવિ જહ રમહ તો પાવહ સિવ સંતુ ॥૫૧॥

જે કાઈ એવો વિકલ્પ કરે છે કે હું બંધાએલો છું, મારે મુક્ત થવું છે તો તે અવશ્ય બંધને પ્રાપ્ત થાય છે. જે કાઈ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરે છે તેજ પરમ શાન્ત મોક્ષને પામે છે.

સમ્માહટ્ઠીજીવહહ દુગ્ગહ ગમણુ ન હોહ ।

જહ જાહ વિ તો દોસ ન વિ પુવ્વક્કિહ સ્વગેહ ॥૫૨॥

સમ્યગ્દષ્ટિ ઇવનું દુર્ગતિમાં ગમન થતું નથી. જો કદી પૂર્વબદ્ધ આયુર્કર્મના યોગથી દુર્ગતિ જાય તો દોષ નથી, તે પૂર્વકૃત કર્મોનો નાશજ કરે છે.

અપ્પસરુવહ જો રમહ હંડવિ સહુવવહારુ ।

સો સમ્માઈઢી ઢવહ લહુ પાવહ ભવપારુ ॥૮૮॥

જે સર્વ વ્યવહારને છોડીને એક આત્માના સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે તેજ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, તે શીઘ્ર ભવસાગરથી પાર થઈ જાય છે.

જો સમ્મત્તપહાણુ બુહુ સો તયલોય પહાણુ ।

કેવલણાણ વિ સહ લહહ સાસયસુક્કલ્લણિહાણુ ॥૯૦॥

જે પડિત સમ્યગ્દર્શનમાં પ્રધાન છે તે ત્રણ લોકમાં પ્રધાન છે. તે શીઘ્ર અવિનાશી સુખનાં નિધાન કેવલજ્ઞાનને પ્રગટ કરી લે છે.

જે સિદ્ધા જે સિજ્ઞસિહિ જે સિજ્ઞહિ જિણ ઉત્તુ ।

અપ્પાદંસણ તે વિ ફુહુ પહહ જાણિ ણિમંતુ ॥૯૦દ્દ॥

જે સિદ્ધ થયા છે, જે સિદ્ધ થશે અને જે સિદ્ધ થઈ રહ્યા છે તે સર્વે આત્માના દર્શનથીજ—નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનથીજ થાય છે એમ જિનેન્દ્રે કહ્યું છે. એ વાતને બ્રાંતિરહિતપણે બાણો.

(૧૬) શ્રી નાગસેન મુનિ તત્વાનુશાસનમાં કહે છે:—

તાપત્રયોપત્તેભ્યો ભવ્યેભ્યઃ શિવશર્મણે ।

તત્ત્વં હેયમુપાદેયમિતિ દ્વેધામ્યધાદસૌ ॥૩॥

જન્મ, જરા, મરણના તાપથી દુઃખી બધા જીવેને મોક્ષનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય તે માટે સર્વજ્ઞ હેય અને ઉપાદેય એ તત્ત્વ બતાવ્યાં છે.

બંધો નિબન્ધનં ચાસ્ય હેયમિત્યુપદર્શિતં ।

હેયં સ્યાદ્દુઃખસુખયોર્યસ્માદ્બીજમિદં દ્વયં ॥૪॥

કર્મબંધ અને તેનાં કારણને હેય તત્ત્વ કે ત્યાગવાયોગ્ય તત્ત્વ કહ્યું છે કારણ કે એ બંને ત્યાગવાયોગ્ય સાંસારિક દુઃખ તથા સુખનાં બીજ છે.

મોક્ષસ્તત્કારણં ચૈતદુપાદેયમુદાહૃતં ।

ઉપાદેયં સુખં યસ્માદસ્માદાવિર્ભવિષ્યતિ ॥૫॥

મોક્ષ અને તેનાં સાધનને ઉપાદેય તત્વ કે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તત્વ કહ્યું છે. કારણ કે તેનાથીજ ઉપાદેય મોક્ષ સુખનો પ્રકાશ થાય છે.

તત્ર બંધઃ સહેતુભ્યો યઃ સંશ્લેષઃ પરસ્પરં ।

જીવકર્મપ્રદેશાનાં સા પ્રસિદ્ધશ્ચતુર્વિધઃ ॥૬॥

રાગદ્વેષાદિ કારણોથી, જીવનો અને કર્મવર્ગણાઓનો પરસ્પર સંબંધ થયો તે બંધ પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગથી ચારે પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે.

મ્યુર્મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ સમાસતઃ ।

બંધસ્ય હેતવોઽન્યસ્તુ ત્રયાણામેવ વિસ્તરઃ ॥૮॥

બંધના હેતુ સંક્ષેપમાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યા ચારિત્ર છે. તેથી અધિક જે કંઈ કહેવાય છે તે ત્રણનોજ વિસ્તાર છે.

સ્થાત્સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રિનયાત્મકઃ ।

મુક્તિહેતુર્જિનોપદ્મં નિર્જરાસંવરક્રિયાઃ ॥૨૪॥

મોક્ષનું સાધન જિનેન્દ્ર ભગવાને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની ઐક્યતાને કહ્યું છે. તેનાથી નવીન કર્મોનો સંવર થાય છે અને પૂર્વનાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

જીવાદયો નવાપ્યર્થાસ્તે યથા જિનભાષિતાઃ ।

તે તથૈવેતિ યા શ્રદ્ધા, સા સમ્યગ્દર્શનં સ્મૃતં ॥૨૫॥

જીવ, અજીવ, આસવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થોનું જેવું સ્વરૂપ શ્રી જિનેન્દ્ર દેવે કહ્યું છે તે યોગ્ય પ્રકારે છે એવી શ્રદ્ધા તેને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

પુરુષઃ પુદ્ગલઃ કાલો ધર્માધર્મો તથાંબરં ।

પદ્ધિયં દ્રવ્યમામ્નાતં તત્ર ધ્યેયતમઃ પુમાન્ ॥૧૧૭॥

જીવ, પુદ્ગલ, કાલ, ધર્મ, અધર્મ તથા આકાશ એ છ પ્રકારે દ્રવ્ય કહ્યું છે. તેમાં ધ્યાન કરવાયોગ્ય એક શુદ્ધ આત્માજ છે.

કર્મબંધનવિધ્વંસાદૂર્ધ્વં વ્રજ્ય સ્વભાવતઃ ।

ક્ષણેનૈકેન મુક્તાત્મા જગચ્ચૂઢાગ્રમૃચ્છતિ ॥૨૩૧॥

કર્મેનો બંધ ક્ષય થઈ જવાથી મુક્ત આત્મા એક સમયમાં ઉપર જાય છે અને લોકના શિખરપર બિરાજમાન થઈ જાય છે.

પુંસઃ સંહારવિસ્તારૌ સંસારે કર્મનિર્મિતૌ ।

મુક્તૌ તુ તસ્ય તૌ નસ્તઃ ક્ષયાત્તદ્ધેતુકર્મણાં ॥૨૩૨॥

સંસાર અવસ્થામાં કર્મેના ઉદયના નિમિત્તથી જીવના આકારમાં સંકાય કે વિસ્તાર થતો હોય, મુક્ત થયા પછી સંકાય વિસ્તારનાં કારણરૂપ કર્મેનો ક્ષય થઈ ગયો હોવાથી આત્માના પ્રદેશોનો સંકાય વિસ્તાર થતો નથી. જેવા આકારે અંતિમ શરીરમાં આત્મા હોય છે તેવો આકાર સિદ્ધ ભગવાનનો સ્થિર રહે છે.

તિષ્ઠત્યેવ સ્વરૂપેણ ક્ષીણે કર્મણિ પૌરુષઃ ।

યથા મણિઃ સ્વહેતુમ્યઃ ક્ષીણે સાંસર્ગિકે મલે ॥૨૩૩॥

ન્યારે સર્વ કર્મેનો ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાંજ સ્થિર થાય છે. જેમ રત્નની અંદર સંસર્ગથી જણાતો મેલ, તેના હેતુઓ દૂર થઈ જતાં જણાતો નથી અને રત્ન પોતાના સ્વભાવમાં અમકે છે; તેમ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મા પોતાના સ્વરૂપે રહે છે.

(૧૭) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાયમાં કહે છે:—

પરિણમમાણો નિત્યં જ્ઞાનવિવર્તૈરનાદિસન્તત્યા ।

પરિણામાનાં સ્વેષાં સ ભવતિ કર્તા ચ ભોક્તા ચ ॥૧૦॥

આ જીવ અનાદિકાલથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મેથી મલિન છે. તે કર્મેદ્વારા જે વિભાવોમાં તે પરિણમન કરે છે તેનો તે પોતાને કર્તા તથા ભોક્તા માની લે છે.

જીવકૃતં પરિણામં નિમિત્તમાત્રં પ્રપદ્ય પુનરન્યે ।

સ્વયમેવ પરિણમન્તેઽત્ર પુદ્ગલાઃ કર્મભાવેન ॥૧૨॥

જીવને રાગદ્વેષાદિ વિભાવોનાં નિમિત્ત થાય છે ત્યારે અન્ય કર્મવર્ગણુયોગ્ય પુદ્ગલ સ્વયં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પરિણુમી જાય છે.

**પરિણમમાણસ્ય ચિત્તશ્ચિદાત્મકૈઃ સ્વયમપિ સ્વકૈર્ભાવૈઃ ।
ભવતિ હિ નિમિત્તમાત્રં પૌદ્ગલિકં કર્મ તસ્યાપિ ॥૧૩॥**

આ જીવ પોતે પોતાના ચૈતન્યમય રાગાદિભાવોમાં જ્યારે પરિણુમન કરે છે ત્યારે ત્યાં પુદ્ગલકર્મનો ઉદય નિમિત્તમાત્ર થાય છે. રાગાદિ નૈમિત્તિક ભાવ છે, જીવનો સ્વભાવ નથી.

**પવમયં કર્મકૃતૈર્ભાવૈરસમાહિતોઽપિ યુક્ત ઇવ ।
પ્રતિભાતિ બાલિશાનાં પ્રતિભાસઃ સંહૃતુ ભવબીજમ્ ॥૧૪॥**

આવી રીતે જે કર્મોના નિમિત્તથી રાગાદિ ભાવ થાય છે તેના આત્માની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. નિશ્ચયથી આત્મા તેનાથી ભિન્ન છે, તો પણ અજ્ઞાની જીવોને એમ પ્રતીતિમાં આવે છે કે એ રાગાદિ ભાવ જીવનાજ છે. એવો પ્રતિભાસ અજ્ઞાન છે અને મંસાર-બ્રમણું કારણ છે.

**જીવાજીવાદીનાં તત્વાર્થાનાં સદૈવ કર્તવ્યમ્ ।
શ્રદ્ધાનં વિપરીતાઽભિનિવેશવિવિક્તમાત્મરૂપં તત્ ॥૨૨॥**

જીવ અને અજીવ આદિ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા વિપરીત અભિપ્રાય રહિત યથાર્થરૂપે રાખવી જોઈએ તેજ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે. નિશ્ચયથી આ સમ્યક્ત્વ આત્માનો સ્વભાવ છે.

**અસમગ્રં ભાવયતો રત્નત્રયમસ્તિ કર્મબંધો યઃ ।
સવિપક્ષકૃતોઽવશ્યં મોક્ષોપાયો ન બન્ધનોપાયઃ ॥૨૧૧॥**

જ્યારે સાધકને રત્નત્રયની ભાવના પૂર્ણ નથી હોતી ત્યારે જે કર્મોના બંધ થાય છે તેમાં રત્નત્રયનો દોષ નથી. રત્નત્રય તો મોક્ષનું સાધન છે તે બંધનકારણ થાય નહીં. તે સમયે જે રત્નત્રય ભાવનો વિરોધી કંઈક રાગ હોય છે તે બંધનું કારણ છે.

येनांशेन सुदृष्टिस्तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति ।

येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥२१२॥

જેટલે અંશે સમ્યગ્દર્શન હોય છે તેટલે અંશે બંધ હોતો નથી, તેની સાથે જેટલો રાગનો અંશ હોય છે, તે રાગના અંશથી બંધ થાય છે. (જેટલા અંશે રાગ હોય છે તેટલા અંશે બંધ થાય છે).

योगાત્પ્રવેશબંધઃ સ્થિતિબન્ધો ભવતિ યઃ કષાયાસુ ।

દર્શનબોધચરિત્રં ન યોગરૂપં કષાયરૂપં ચ ॥૨૧૫॥

યોગથી પ્રવેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધ થાય છે. કષાયોથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે. સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન ચારિત્ર નથી યોગરૂપ કે નથી કષાયરૂપ. તેથી રત્નત્રય બંધનું કારણ નથી.

(૧૮) શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્ય નાટક સમયસાર કલશમાં કહે છે:—

एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्त्युदस्यात्मनः ।

पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् ॥

सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयम् ।

तन्मुक्त्वा नવતત્ત્વસન્તતિમિમામાત્માયમેकोऽस्तુ नः ॥૬-૧॥

શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ પોતાનો આત્મા જે પોતાના એક દ્રવ્ય સ્વભાવમાં નિશ્ચલ છે, પોતાના સ્વરૂપમાં વ્યાપ્ત છે, અને પૂર્ણ જ્ઞાનસમૃદ્ધ છે, તેને સર્વ અન્યદ્રવ્યોથી ભિન્ન દેખવો કે અનુભવ કરવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. નિયમથી આ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે, આત્મામાં વ્યાપક છે. આત્મા જેવડો છે તેવડોજ તેનો ગુણ સમ્યગ્દર્શન છે. માટે નવ પદાર્થોની પરંપરાનો વિચાર છોડીને તેમાં માત્ર પોતાનો એક આત્માજ ગ્રહણયોગ્ય છે.

व्याप्यव्यापकता तदात्मनि भवैश्वैवातदात्मन्यपि ।

व्याप्यव्यापकभावसम्भवमृते का कर्तृकर्मस्थितिः ॥

इत्युहामविवेकघस्मरमहो भारेण मिन्दंस्तमो ।

ज्ञानीभूय तदा स एष लसितः कर्तृत्वशून्यः पुमान् ॥૮-૩॥

વ્યાપ્ય વ્યાપકપણું તત્ત્વરૂપમાં જ હોય છે અતત્ત્વ સ્વરૂપમાં હોતું નથી. અર્થાત્ ગુણ ગુણીમાં જ હોય છે, એક દ્રવ્યનું બીજા દ્રવ્ય સાથે વ્યાપકપણું હોતું નથી. એટલા માટે જીવનો પુદ્ગલની સાથે વ્યાપ્ય વ્યાપક સંબંધ નથી. એવા દૃઢ ભેદ વિજ્ઞાનરૂપી મહાન તેજના ભારથી જ્યારે અંતરંગનું અજ્ઞાન મટી જાય છે, અર્થાત્ અજ્ઞાનથી જે આત્માને પુદ્ગલનો કે રાગાદિનો કર્તા માનતો હતો તે અજ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે ત્યારે આ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ્ઞાની થવાથી પરભાવના કર્તાપણા રહિત શોભે છે. જ્ઞાનીને ત્યારે દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે આત્મા મૂલ સ્વભાવથી પુદ્ગલનો કે રાગાદિનો કર્તા નથી. રાગાદિ ભાવ નૈમિત્તિક ભાવ છે—આત્મા સ્વભાવથી કર્માદિનો કર્તા નથી.

આત્મભાવાન્કરોત્યાત્મા પરમાવાન્સદા પરઃ ।

આત્મેવ જ્ઞાત્મનો ભાવાઃ પરસ્ય પર પવ તે ॥૧૧-૩॥

આત્મા પોતાના ભાવોનો કર્તા છે, પર પદાર્થ પરભાવોના કર્તા છે; સદાનો નિયમ છે. એટલા માટે આત્માના જેટલા ભાવ છે, તે આત્મારૂપ જ છે પરના જેટલા ભાવ છે તે પરરૂપ જ છે.

આત્મા જ્ઞાનં સ્વયં જ્ઞાનં જ્ઞાનાદન્યત્કરોતિ કિં ।

પરમાવસ્ય કર્તાત્મા મોહોઽયં વ્યવહારિણામ્ ॥૧૭-૨॥

આત્મા જ્ઞાનમય છે, સ્વયં જ્ઞાન જ છે તો તે જ્ઞાન સિવાય અન્ય શું કરે? આ આત્મા પરભાવોનો કર્તા છે, એ વ્યવહારી જીવોનું કહેવું છે. તે તેમનો મોહ (અજ્ઞાન) જ છે, વ્યવહારમાં એવું કહેવાય છે કે આત્માએ અશુભ ભાવ કર્યા કે શુભ ભાવ કર્યા. નિશ્ચયથી એ સર્વ ભાવ મોહકર્મના નિમિત્તથી થયા છે. આત્મા તો માત્ર પોતાના શુદ્ધ ભાવોનો જ કર્તા છે.

જ્ઞાનિનો જ્ઞાનનિર્વૃત્તા સર્વે ભાવા ભવંતિ હિ ।

સર્વેઽપ્યજ્ઞાનનિર્વૃત્તા મધન્ત્યજ્ઞાનિનસ્તુ તે ॥૨૧-૨॥

જ્ઞાનીના સર્વ ભાવ જ્ઞાનદ્વારા કરાયેલા હોવાથી જ્ઞાનમય જ

હોય છે, અજ્ઞાનીના સર્વ ભાવ અજ્ઞાનદ્વારા કરાયેલા હોવાથી અજ્ઞાન-રૂપજ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીના વિષયભોગ સંબંધી ભાવ પણ જ્ઞાનની ભૂમિકામાં છે જ્યારે અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિના વ્રત તપના ભાવ પણ અજ્ઞાનની ભૂમિકામાં અજ્ઞાનમય છે.

**કર્મ સર્વમપિ સર્વવિદો યદ્ બન્ધસાધનમુશન્ત્યવિશેષાત્ ।
તેન સર્વમપિ તત્પ્રતિષિદ્ધં જ્ઞાનમેવ વિહિતં શિવહેતુ ॥૪-૩॥**

સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે કે સર્વ શુભ કે અશુભ ક્રિયાકાંડ સામાન્ય રીતે બંધનુંજ કારણ છે. એટલા માટે તે સર્વ ત્યાગવાનુંયોગ્ય છે. એક શુદ્ધ વીતરાગ આત્મજ્ઞાનનેજ મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે.

**નિષિદ્ધે સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ કિલ ।
પ્રવૃત્તે નૈઃકર્મ્યે ન લલુ મુનયઃ સન્ત્યશરણાઃ ॥
તદા જ્ઞાને જ્ઞાનં પ્રતિચરિતમેષાં હિ શરણં ।
સ્વયં વિન્દન્ત્યેતે પરમમમૃતં તત્ર નિરતાઃ ॥૫-૩॥**

મોક્ષમાર્ગમાં શુભકર્મ અને અશુભકર્મ બંનેનો નિષેધ હોવા છતાં મુનિઓએ કર્મોથી રહિત અવસ્થામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં ખરેખર અશરણુ હોતા નથી. આત્મજ્ઞાનનું જ્ઞાનમાં વર્તવું (પરિણમવું) એજ તેમને માટે શરણુ છે. તે મુનિ આત્માનુભવમાં લીન રહેતા હોવાથી આનન્દામૃતનો સ્વાદ નિરંતર લે છે. નિષ્કર્મ આત્મધ્યાનજ મોક્ષમાર્ગ છે.

**વૃત્તં જ્ઞાનસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં સદા ।
પક્વદ્રવ્યસ્વભાવત્વાન્મોક્ષહેતુસ્તદેવ તત્ ॥૭-૩॥**

આત્મજ્ઞાનના સ્વભાવથી વર્તવું, તે સદા જ્ઞાનમાં પરિણમન કરવું તે છે. કારણ કે ત્યાં એક આત્મદ્રવ્યનો જ સ્વભાવ છે. એટલા માટે એજ મોક્ષનું સાધન છે. જ્યારે આત્મા આત્મામાંજ વર્તે છે, આત્મસ્થ થઇ જાય છે ત્યારે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થાય છે.

વૃત્તં કર્મસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં ન હિ
દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવવાન્મોક્ષહેતુર્ન કર્મ તત્ ॥૮-૪॥

ન્યારે આ જીવ પુણ્ય કે પાપ કર્મમાં વર્તે છે ત્યારે આત્મ-જ્ઞાનમાં વર્તન નથી. પરદ્રવ્યના સ્વભાવમાં રમણ કરવાના કારણથી કર્મમાં વર્તવું તે મોક્ષમાર્ગ નથી.

સમ્પદ્યતે સંવર ષ્ણ સાક્ષાચ્છુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય કિલોપલમ્ભાત્ ।
સ ભેદવિજ્ઞાનતઃ પથ તસ્માત્તદ્ભેદવિજ્ઞાનમતીવ ભાવ્યમ્ ॥૫-૫॥

શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થવાથી સાક્ષાત્ કર્મોનું આવવું રોકાઈ જાય છે, સંવર થઈ જાય છે. તે શુદ્ધાત્માનુભવ ભેદવિજ્ઞાનથી થાય છે. માટે ભેદવિજ્ઞાનની લાવના ઉત્તમ પ્રકારે કરવી જોઈએ. આત્માને સર્વ રાગાદિથી અને કર્માદિથી ભિન્ન મનન કરવો જોઈએ.

સમ્યગ્દષ્ટેર્ભવતિ નિયતં જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિઃ
સ્વં વસ્તુત્વં કલયિતુમયં સ્વાન્યરૂપાસિમુક્ત્યા ।
યસ્માજ્ જ્ઞાત્વા વ્યતિકરમિદં તત્ત્વતઃ સ્વં પરં ચ
સ્વસ્મિન્નાસ્તે વિરમતિ પરાત્ સર્વતો રાગયોગાત્ ॥૪-૬॥

સમ્યગ્દષ્ટિની અંદર નિયમથી આત્મજ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અને પરસ્વરૂપની મુક્તિ વડે પોતાના વસ્તુસ્વભાવના અનુભવના પ્રેમી થઈ જાય છે, કેમકે તેમણે તત્ત્વદષ્ટિથી આત્મા અને અનાત્માને ભિન્ન ભિન્ન જાણી લીધા છે. એટલા માટે તે સર્વ રાગનાં કારણોથી વિરક્ત થઈને પોતાના આત્માના સ્વભાવમાં વિશ્રામ કરે છે.

સમ્યગ્દષ્ટય પથ સાહસમિદં કર્તું ક્ષમન્તે પરં
યદ્ગ્રજેઽપિ પતત્યમી મયચલત્ત્રૈલોક્યમુક્તાધ્વનિ ।
સર્વામેવ નિસર્ગનિર્ભયતયા શઙ્કુનં વિહાય સ્વયં
જાનન્તઃ સ્વમધ્યબોધવપુષં બોધાચ્ચ્યવન્તે ન હિ ॥૨૨-૬॥

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મહાન સાહસી હોય છે. એવો વજ્રપાત પડે કે જેથી બચીત થઇને ત્રણલોકનાં પ્રાણી માર્ગમાંથી નાસી જાય તે પછી તે સમ્યક્ત્વી મહાત્મા સ્વભાવથી નિર્ભય હોવાથી, સર્વ શંકાઓને છાડીને પોતાને અવિનાશી જ્ઞાનરૂપ શરીરવાળા જાણતા હોવાથી આત્મિક અનુભવથી કે આત્મજ્ઞાનથી કદી પતિત થતા નથી.

પ્રાણોચ્છેદમુદાહરન્તિ મરણં પ્રાણાઃ કિલાસ્યાત્મનો ।

જ્ઞાનં તત્સ્વયમેવ શાશ્વતતયા નોચ્છિદ્યતે જાતુચિત્ ॥

તસ્યાતો મરણં ન કિંચ્ચન ભવેત્તદ્ભીઃ કુતો જ્ઞાનિનો ।

નિઃશંકુઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૨૭-૬॥

પ્રાણોના વિયોગને મરણ કહે છે. નિશ્ચયથી આ આત્માના પ્રાણ જ્ઞાન છે. તે સ્વયં નિત્ય છે. તેનો કદી નાશ થતોજ નથી તેથી તે જ્ઞાનપ્રાણનું મરણ કદી થઈ શકતું નથી. માટે જ્ઞાનીને મરણનો ભય હોતો નથી. તે નિઃશંક થઈને સદાય પોતે પોતાના સહજ જ્ઞાનનો સ્વાદ લે છે.

સર્વં સદૈવ નિયતં ભવતિ સ્વકીય-

કર્મોદયાન્મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ।

અજ્ઞાનમેતદિહ યત્તુ પરઃ પરસ્ય,

કુર્યાત્ પુમાન્ મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ॥૬-૭॥

સર્વને નિયમથી સદાય પોતાનાંજ પાપ પુણ્ય કર્મોના ઉદયથી દુઃખ તથા સુખ થાય છે. એક જીવનને મારી નાખ્યો, બાળી નાખ્યો, કે દુઃખી તથા સુખી કર્યો એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. જ્યાં સુધી પોતાના આયુર્કર્મનો નાશ નથી થતો ત્યાં સુધી મરણ થઈ શકતું નથી. પોતાનાંજ સાતા અસાતાના ઉદયથી સુખદુઃખ થાય છે.

વિશ્વાદ્વિમલ્કોઽપિ હિ યત્પ્રભાવાદાત્માનમાત્મા વિદધ્વાતિ વિશ્વમ્ ।

મોહૈકકમ્બોઽધ્વવસાય પથ નાસ્તીહ યેષાં યતયસ્ત પથ ॥૧૦-૭॥

આ આત્મા અન્ય સર્વ જગતના પદાર્થોથી ભિન્ન છે તે પણ
જે અજ્ઞાનના પ્રભાવથી તે પોતાને જગતના પદાર્થોની સાથે અભેદ-
રૂપે માને છે તે અજ્ઞાનનું મૂલ કારણ મોહનો ઉદય છે. જે
મહાત્માઓની અંદર આ પરને પોતાનું માનવાનો ખોટો અભિપ્રાય
હોતો નથી તેજ સાચા યતિ છે.

ન જાતુરાગાદિનિમિત્તભાવમાત્માઽઽત્મનો યાતિ યથાર્કકાન્તઃ ।

તસ્મિન્નિમિત્તં પરસદ્ગ્ધ પવ વસ્તુસ્વભાવોઽયમુદેતિ તાવત્ ॥૧૩-૭॥

(નિશ્ચયથી) આ આત્મા પોતે કદી રાગાદિ ભાવોમાં પરિણમન
કરી શકતો નથી. જેમ સ્ફટિક મણિ પોતે લાલ, પીળો, કાળો થતો
નથી. જેમ સ્ફટિકને લાલ, પીળો કે કાળો કાંતિવાળો દેખવામાં
લાલ, પીળો કે કાળો પુષ્પની સંગતિનો દોષ છે, તેમ આત્માનું
રાગદ્વેષાદિ વિભાવોમાં પરિણમન થવામાં મોહનીય કર્મના ઉદયનો
દોષ છે. એકલા આત્મામાં કદી રાગાદિ થતા નથી.

અનવરતમનન્તૈર્બદ્યતે સાપરાધઃ

સ્પૃશતિ નિરપરાધો વન્ધનં નૈવ જાતુ ।

નિયતમયમશુદ્ધં સ્વં મજન્સાપરાધો

ભવતિ નિરપરાધઃ સાધુશુદ્ધાત્મસેવી ॥૮-૮॥

જે પરભાવ કે પરપદાર્થને પોતાના કરી માને છે તે અપરાધી
આત્મભાવનાથી પતિત થતો હોવાથી અનંત કર્મવર્ણણાઓથી અંધાય
છે. પરંતુ જે અપરાધી નથી, સ્વાત્મામાંજ આત્માપણાનો અનુભવ
કરે છે તે કદી પણ અંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. અપરાધી સદા પોતાને
અશુદ્ધજ ભજે છે જ્યારે નિરપરાધી ભલે પ્રકારે પોતાના શુદ્ધ
સ્વરૂપની આરાધના કરતો હોવાથી અઅંધ રહે છે.

જ્ઞાની કરોતિ ન ન વેદયતે ચ કર્મ

જાનાતિ કેવલમયં કિલ તત્સ્વભાવં ।

જાનન્પરં કરણવેદનયોરભાવા-

ચ્છુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ સ હિ મુક્ત પવ ॥૬-૯॥

સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની નથી રાગાદિ કર્મોના કર્તા કે નથી તેના ભોક્તા; તે માત્ર તેના સ્વભાવને જાણે જ છે. તે કર્તા અને ભોક્તા પોતાના સ્વભાવરૂપ શુદ્ધ ભાવોના જ છે. પરભાવ તો કર્મજન્ય છે. તેના કર્તા ભોક્તા થતા નથી. કર્તા અને ભોક્તાપણાના અભાવથી માત્ર જ્ઞાતા હોવાથી જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં નિશ્ચલ રહીને પોતાને પરથી મુક્તરૂપ જ અનુભવ કરે છે.

વિગલન્તુ કર્મવિષફલાનિ મમ ભુક્તિમન્તરેણૈવ ।

સંચેતયેઽહમચ્ચલં ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમ્ ॥૩૭-૧॥

કર્મરૂપી વિષવૃક્ષનાં ફલ મારા ભોગવ્યા વિનાજ ખરી જાઓ, હું તો પોતાના નિશ્ચલ એક ચૈતન્યભાવનો ભોક્તા છું. જ્ઞાની એવું મનન કરે છે.

વ્યવહારવિમૂઢદૃષ્ટયઃ પરમાર્થ કલયન્તિ નો જનઃ ।

તુષ્ણબોધવિમુગ્ધબુદ્ધયઃ કલયન્તીહ તુષ્ણં ન તન્દુલમ્

॥૩૭-૨॥

જે વ્યવહાર ક્રિયાકાંડમાં જ મૂડતાથી મગ્ન છે તે માનવ પરમાર્થસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરી શકતા નથી. જેને કુશકામાં ચોખ્ખાની બુદ્ધિ છે તે કુશકાજ પ્રાપ્ત કરે છે. તેના હાથમાં ચોખ્ખા કદી આવી શકતા નથી. વ્યવહારધર્મ દેવળ આલ્ય સહકારી છે. આત્માનુભવ જ પરમાર્થધર્મ છે. જે પરમાર્થધર્મનો અનુભવ કરે છે તેજ શુદ્ધાત્માને પામે છે.

(૧૯) શ્રી અમિતગતિ આચાર્ય તત્ત્વભાવનામાં કહે છે.

જોવાજીવપદાર્થતત્ત્વવિદુષો બન્ધાસ્ત્વૌ રંધનઃ ।

શશ્વત્સંવરનિર્જેરે વિદધતો મુક્તિપ્રિયં કાંક્ષતઃ ॥

દેહાદેઃ પરમાત્મતત્ત્વમમલં મે પદ્યતસ્તત્ત્વતો ।

ધર્મધ્યાનસમાધિશુદ્ધમનસઃ કાલઃ પ્રયાતુ પ્રમો ॥૪॥

સમ્યક્ત્વી એવી ભાવના ભાવે છે કે હે પ્રભુ ! હું જીવ અને અજીવ પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણું, અંધ અને આસ્રવોને રોકતો રહું, નિરંતર મંવર અને નિર્જરા કરતો રહું, મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીની આકાંક્ષા રાખતો રહું તથા શરીરાદિથી નિશ્ચયથી માંડે પરમાત્મ-સ્વરૂપ શુદ્ધ અને ભિન્ન છે એવો અનુભવ કરતો રહું. આવી રીતે શુદ્ધ મનથી ધર્મધ્યાન અને સમાધિભાવમાં મારો જીવનકાલ વ્યતીત થાઓ.

નરકગતિમશુદ્ધૈઃ સુંદરૈઃ સ્વર્ગવાસં

શિવપદમનવદ્યં યાતિ શુદ્ધૈરકર્મા ।

સ્ફુટમિહ પરિણામૈશ્વરતનઃ પોષ્યમાણૈ-

રિતિ શિવપદકામૈસ્તે વિધેયા વિશુદ્ધાઃ ॥૭૮॥

અશુભ ભાવોથી નરકગતિ થાય છે, શુભ ભાવોથી સ્વર્ગવાસ થાય છે અને કર્મરહિત આ જીવ શુદ્ધ ભાવોવડે પ્રશંસનીય શિવપદને પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત પ્રગટ છે. તો જે મોક્ષપદની આકાંક્ષા રાખતા હોય તેમણે ચૈતન્યને પોષ મળે તેવાં પરિણામોદ્ધારા શુદ્ધ ભાવો રાખવા જોઈએ. શુભ અને અશુભ ભાવોથી વિરક્ત થવું ઉચિત છે.

યો બાહ્યાર્થ તપસિ યતતે બાહ્યમાપદ્યતેઽસૌ ।

યત્સ્વાત્માર્થ લઘુ સ લભતે પૂતમાત્માનમેવ ॥

ન પ્રાપ્યંતે ક્વચન કલમાઃ કોદ્રવૈ રોષ્યમાણૈ-

વિજ્ઞાયેત્યં કુશલમતયઃ કુર્વંતે સ્વાર્થમેવ ॥૮૪॥

જે કોઈ બાહ્ય ઇન્દ્રિય ભોગોને માટે તપ કરે છે તે બાહ્ય પદાર્થોને પામે છે. જે કોઈ આત્માના વિકાસને માટે તપ કરે છે તે શીઘ્ર પવિત્ર આત્માને પામે છે. કોદરા વાવે તેને કદાપિ ડાંગર પ્રાપ્ત થતી નથી એવું જાણીને પ્રવીણ સુદ્ધિવાળાઓએ આત્માના હિતમાંજ ઉદ્ધમ કરવો યોગ્ય છે.

અવતિ ભવિનઃ સૌલ્યં દુઃખં પુરાકૃતકર્મજઃ ।

સ્ફુરતિ હૃદયે રાગો દ્વેષઃ કદાચન મે કથમ્ ॥

મનસિ સમતાં વિજ્ઞાયેત્યં તયોર્વિદધાતિ યઃ ।

ક્ષપયતિ સુધીઃ પૂર્વે પાપં ચિનોતિ ન નૂતનમ્ ॥૧૦૨॥

સંસારી પ્રાણીઓને પૂર્વે આંધેલાં કર્મોના ઉદયને અનુસાર સુખ તથા દુઃખ થાય છે. મારા મનમાં તેમાં રાગ કે દ્વેષ કદાપિ પ્રગટ થતો નથી. એવી રીતે જે કાંઈ જાણીને તેવાં સુખદુઃખ થાય ત્યારે સમભાવ ધારણ કરે છે તે બુદ્ધિમાન પૂર્વસંચિત કર્મોનો ક્ષય કરે છે અને નવાં કર્મો એકત્ર કરતા નથી.

ચિત્રોપદ્રવસંકુલામુદ્દમલાં નિઃસ્વસ્થતાં સંસૃતિ ।

મુક્તિં નિત્યનિરંતરોન્નતસુખામાપત્તિભિર્વર્જિતામ્ ॥

પ્રાણી કોપિ કષાયમોહિતમતિર્નો તત્ત્વતો બુદ્ધયતે ।

મુક્ત્વા મુક્તિમનુત્તમામપરથા કિં સંસૃતૌ રજ્યતે ॥૮૧॥

આ સંસાર નાના પ્રકારના ઉપદ્રવોથી ભરેલો છે, અત્યંત મલિન છે, આકુલતાઓનું ઘર છે અને એમાં સ્વસ્થપણું નથી, તથા મુક્તિ નિત્ય નિરંતર શ્રેષ્ઠ આત્મિક સુખથી પરિપૂર્ણ છે અને સર્વ આપત્તિઓથી રહિત છે. આ વાત કાંઈ કષાયથી મોહિત બુદ્ધિવાળો પ્રાણી યથાર્થ ન સમજે તો ભલે. નહિ તો જે કાંઈ બુદ્ધિમાન છે, તે તો તે અનુપમ શ્રેષ્ઠ મુક્તિને ઝાંડીને આ અસાર સંસારમાં કેમ રાગ કરે ?

(૨૦) શ્રી પદ્મનાંદિ મુનિ એકત્વસપ્તતિમાં કહે છે:—

સંયોગેન યદાયાતં મત્સસ્તત્સકલં પરમ્ ।

તત્પરિત્યાગયોગેન મુક્તોઽહમિતિ મે મતિઃ ॥૨૭॥

સમ્યગ્દષ્ટિ એવો વિચાર કરે છે કે જેનો જેનો મને સંયોગ થયો છે તે સર્વે ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ મારાથી બિન છે. તેનો મોહ છોડી દેવાથી હું મુક્તરૂપ જ છું. એવી મારી બુદ્ધિ છે.

કિં મે કરિષ્યતઃ કૂરૌ શુભાશુભનિશાચરૌ ।

રાગદ્વેષપરિત્યાગમોહમન્ત્રેણ કીલિતૌ ॥૨૮॥

સમ્યગ્દષ્ટિ વિચારે છે કે મેં રાગદ્વેષના ત્યાગરૂપ સામ્યભાવરૂપી મહામંત્રથી શુભ અને અશુભ કર્મરૂપી દુષ્ટ રાક્ષસોને વશ કરી લીધા છે તો તે મારો શું બગાડ કરી શકે તેમ છે ? જો મેં સમતાભાવ ધારણ કર્યો છે તો પુણ્ય, પાપકર્મ ઉદયમાં આવીને તેનું ફલ પણ દે તો પણ હું તેનાથી આકુળિત થઈ શકું તેમ નથી.

(૨૧) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિ દેશવ્રતોદ્યોતન અધિકારમાં કહે છે:—

एकोप्यत्र करोति यः स्थितिमतिं प्रीतः शुचौ दर्शने ।

स स्नाय्यः खलु दुःखितोप्युदयतो दुष्कर्मणः प्राणभृत् ॥

अन्यैः किं प्रचुरैरपि प्रमुदितैरत्यन्तदૂरीकृत-

स्फीतानन्दभरप्रદामृतपयैर्मिथ्यापयप्रस्थितैः ॥૨॥

આ જગતમાં જે પ્રાણી નિર્મલ સમ્યગ્દર્શનમાં પોતાની નિશ્ચળ શુદ્ધિ રાખે છે તે કદાચિત્ પૂર્વનાં પાપકર્મોના ઉદયથી દુઃખિત પણ હોય અને એકલા પણ હોય તો પણ પ્રશંસાને પાત્ર છે. તેનાથી વિશુદ્ધ મિથ્યાદર્શનમાં રહેનારા, ધનસંપદાએ કરી સુખી પરંતુ અત્યંત આનંદપ્રદ સમ્યગ્દર્શનમય આત્મિક મોક્ષમાર્ગથી દૂર રહેનારા એવા જે અનેક પ્રાણીઓ છે તે કાંઈ પણ પ્રશંસાયોગ્ય નથી.

बीजं मोक्षतरोर्दृशं भवतरोर्मिथ्यात्वमाहुर्जिनाः ।

प्राप्तायां हशि तन्मुमुक्षुभिरलं यत्नो विधेयो बुधैः ॥

संसारे बहुयोनिजालजटिले भ्राम्यन् कुकर्मावृतः ।

क्व प्राणी लभते महत्यपि गते काले हि तां तामिह ॥૩॥

મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું ખીજ સમ્યગ્દર્શન છે. સંસારરૂપી વૃક્ષનું ખીજ મિથ્યાદર્શન છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે. જો એવું સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ જાય તો મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પંડિતોએ તે સમ્યગ્દર્શનની રક્ષાનો યત્ન કરવો ધટે છે. પાપકર્મોથી ઘેરાએલો આ પ્રાણી ચોરા-સીલાખ યોનિઓ સહિત આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે. ત્યાં ઘણો દીર્ઘકાળ વીતી જાય ત્યારે મહાભાગ્યના યોગે કાંઈ પ્રાણીને કવચિત્ એ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થાય છે.

(૧૨) શ્રી પદ્મનાભિ મુનિ નિશ્ચયપંચાશતમાં કહે છે:—

આસ્તાં બહિરુપધિચયસ્તનુબચનવિકલ્પજાલમપ્યપરમ્ ।
કર્મકૃતત્વાન્મત્તઃ કુતો વિશુદ્ધસ્ય મમ કિંચિત્ ॥૨૭॥

સમ્યગ્દષ્ટિ વિચારે છે કે કર્મોદ્ધારા પ્રાપ્ત બાલ્ય પરિગ્રહ આદિ ઉપાધિનો સમૂહ તો દૂર રહેા પણ શરીર, વચન અને વિકલ્પના સમૂહરૂપ મન પણ કર્મથી થયેલા હોવાથી મારાથી બિન્ન છે કારણ કે નિશ્ચયથી હું પરમ શુદ્ધ છું. તો એ બધાં મારાં કેવી રીતે થઈ શકે ?

કર્મ પરં તત્કાર્યં સુલ્લમસુલ્લં વા તદેવ પરમેવ ।

તસ્મિન્ હર્ષવિષાદૌ મોહી બિદધાતિ સ્વલુ નાન્યઃ ॥૨૮॥

સમ્યગ્દષ્ટિ વિચારે છે કે આઠ કર્મ મારાથી બિન્ન છે તો તેના ઉદયથી જે સુખ દુઃખ કાર્ય થાય છે તે પણ મારાથી બિન્ન છે. મોહી મિથ્યાત્વી પ્રાણીજ સુખમાં હર્ષ અને દુઃખમાં શોક કરે છે; સમ્યગ્દષ્ટિ એવું કદી કરતા નથી.

કર્મ ન યથા સ્વરૂપં ન તથા તત્કાર્યકલ્પનાજાલમ્ ।

તન્નાત્મમતિવિહીનો મુમુક્ષુરાત્મા સુખી ભવતિ ॥૨૯॥

આઠ કર્મ જેમ પોતાનું સ્વરૂપ નથી તેમ તે કર્મોનું કાર્ય સુખદુઃખાદિ કલ્પનાબળ પણ માફે સ્વરૂપ નથી. જે તેમાં આત્મબુદ્ધિ રાખતા નથી તેજ મુમુક્ષુ આત્મા સુખી છે.

(૨૩) શ્રી કુલબદ્રાચાર્ય સારસમુચ્ચયમાં કહે છે:—

કષાયાતપતપ્તાનાં વિષયામયમોહિનામ્ ।

સંયોગયોગલિન્નાનાં સમ્યક્ત્વં પરમં હિતમ્ ॥૩૦॥

જે પ્રાણી કષાયના આતાપથી તપેલાં છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયો-રૂપી રોગથી પીડિત છે, ઇષ્ટવિયોગ અનિષ્ટ સંયોગથી દુઃખી છે, તે સર્વને માટે સમ્યગ્દર્શન પરમ હિતકારી ઔષધિ છે.

વરં નરકવાસોઽપિ સમ્યક્ત્વેન સમાયુતઃ ।

ન તુ સમ્યક્ત્વહીનસ્ય નિવાસો વિધિ રાજતે ॥૩૧॥

સમ્યગ્દર્શન સહિત નરકમાં રહેવું પણ સાઈ છે પરંતુ સમ્યગ્દર્શન રહિત સ્વર્ગમાં રહેવું પણ સુખદાયી નથી કેમકે જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં સાચું સુખ છે.

સમ્યક્ત્વં પરમં રત્નં શંકાદિમલવર્જિતમ્ ।

સંસારદુઃખદારિદ્યં નાશયેત્સુવિનિશ્ચિતમ્ ॥૪૦॥

શંકા કાંક્ષા આદિ દોષોથી રહિત સમ્યગ્દર્શનજી પરમ રત્ન છે. જેની પાસે એ રત્ન હોય છે તેનું સંસાર દુઃખરૂપી દારિદ્ર નિશ્ચયે નાશ પામે છે.

સમ્યક્ત્વેન હિ યુક્તસ્ય ધ્રુવં નિર્વાણસંગમઃ ।

મિથ્યાદૃશોસ્ય જીવસ્ય સંસારે ભ્રમણં સદા ॥૪૧॥

સમ્યગ્દર્શન સહિત જીવને અવસ્ય નિર્વાણનો લાભ થાય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સદાય સંસારમાં ભ્રમણ કરતો રહે છે.

પંડિતોઽસૌ વિનીતોઽસૌ ધર્મજ્ઞઃ પ્રિયદર્શનઃ ।

યઃ સદાચારસમ્પન્નઃ સમ્યક્દહદમાનસઃ ॥૪૨॥

જેના ભાવ સમ્યગ્દર્શનમાં દૃઢ છે, અને જે સદાચારી છે તેજ પંડિત છે, તેજ વિનયવાન છે, તેજ ધર્મજ્ઞાતા છે, તેમનું દર્શન બીજાઓને પ્રિય હોય છે.

સમ્યક્ત્વાદિત્યસમ્પન્નઃ કર્મધ્વાનં વિનશ્યતિ ।

આસન્નમવ્યસત્વાનાં કાલલબ્ધ્યાદિ સન્નિધૌ ॥૪૩॥

સમ્યગ્દર્શનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી કર્મોનો અંધકાર નાશ પામે છે. એ સમ્યગ્દર્શન નિકટબધ્ધોને કાલલબ્ધિ આદિની નિકટતાથી થાય છે.

સમ્યક્ત્વભાવશુદ્ધેન વિષયાસક્લવર્જિતઃ ।

કષાયવિરતેનૈવ ભવદુઃખં વિહન્યતે ॥૪૪॥

સમ્યગ્દર્શનવડે જેના ભાવો શુદ્ધ છે, વિષયના સંગથી જે રહિત છે અને કષાયોનો જે વિજયી છે તે સંસાર દુઃખનો નાશ કરી દે છે.

પ્રજ્ઞા તથા ચ મૈત્રી ચ સમતા કરુણા ક્ષમા ।

સમ્યક્ત્વસહિતા સેવ્યા સિદ્ધિસૌખ્યસુખપ્રદા ॥૨૬૭॥

આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક તે પ્રજ્ઞા છે, પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છવું તે મૈત્રી છે, સર્વ ઉપર સમાન ભાવ તે સમતા છે, દુઃખી ઉપર દયાભાવ તે કરુણા છે. જે સમ્યગ્દર્શનસહિત આ સર્વ સદ્ગુણોનું સેવન થાય તો મોક્ષસુખનો લાભ થાય છે.

(૨૪) શ્રી શુભચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવમાં કહે છે:—

કષાયાઃ ક્રોધાદ્યાઃ સ્મરસહચરાઃ પञ्चविषयाः ।

પ્રમાદા મિથ્યાત્વં વચનમનસી કાય ઇતિ ચ ॥

દુરન્તે દુર્ધ્યાને વિરતિવિરહશ્ચેતિ નિયતમ્ ।

સ્તવન્ત્યેતે પુંસાં દુરિતપટલં જન્મભયદમ્ ॥૯-૭॥

પહેલું મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ, બીજું અવિરતિરૂપ પરિણામ, ત્રીજું કામના સહકારી પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો, ચોથું સ્ત્રી કથા આદિ પ્રમાદ ભાવ, પાંચમું ક્રોધાદિ કષાયો, છઠ્ઠું આર્ત રોદ્ર એ અશુભ ધ્યાન, સાતમું મન, વચન, કાયાની અશુભ ક્રિયા એ સર્વ પરિણામ પ્રાણીઓને સંસારમાં ભયકારી પાપકર્મના આસ્રવનાં કારણ છે.

દ્વારપાલાં વયસ્યોચ્ચૈર્વિચારચતુરા મનિઃ ।

હૃદિ સ્ફુરતિ તસ્યાઘસૂતિઃ સ્વપ્નેઽપિ દુર્ઘટા ॥૧૦-૮॥

જે પુરૂષના હૃદયમાં દ્વારપાલ સમાન વિવેકબુદ્ધિ પ્રગટ છે, તેને પાપની ઉત્પત્તિ સ્વપ્નમાં પણ થતી નથી, વિવેકથી તે હિતકારી પ્રવૃત્તિ જ કરે છે.

વિહાય કલ્પનાજાલં સ્વરૂપે નિશ્ચલં મનઃ ।

યદાઘત્તે તદૈવ સ્યાન્મુનેઃ પરમસંઘરઃ ॥

જે સમયે મુનિ સર્વ કલ્પનાઓના સમૂહને છોડીને પોતાના

શુદ્ધ આત્માના સ્વરૂપમાં મનને નિશ્ચલ કરે છે, તે સમયે મુનિમહા-
રાજને પરમ સંવરની પ્રાપ્તિ થાય છે, આવતાં કર્મો રોકાઈ જાય છે.

સકલસામિતિમૂલઃ સંયમોદ્દામકાણ્ડઃ

પ્રશમવિપુલશાસ્ત્રો ધર્મપુષ્પાવકીર્ણઃ ।

અવિકલફલબન્ધૈર્વન્ધુરો ભાવનામિ-

ર્જયતિ જિતવિપક્ષઃ સંવરોદ્દામવૃક્ષઃ ॥૧૨-૮॥

ઈર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ જે વૃક્ષનું મૂળ છે, સામાયિ-
કાદિ સંયમ જેનું થડ છે, શાંત ભાવરૂપી જેની મોટી મોટી શાખાઓ
છે, ઉત્તમક્ષમા આદિ દશ ધર્મ જેનાં ખીલેલાં પુષ્પો છે, એવું પૂર્ણ
ફલ ઉત્પન્ન કરનાર બાર ભાવનાઓવડે સુંદર આ સંવરરૂપી મહાવૃક્ષ
જગતમાં જ્યવંત હો, કે જેણે પોતાના શત્રુ આસવને છતી લીધા છે.

ધ્યાનાનલસમાલીઢમપ્યનાદિ સમુદ્ભવમ્ ।

સઘઃ પ્રક્ષીયતે કર્મ શુદ્ધયત્યક્તી સુવર્ણવત્ ॥૮-૯॥

જો કે કર્મ જીવની સાથે અનાદિથી લાગેલાં છે તો પણ
ધ્યાનરૂપી અગ્નિના સ્પર્શથી તે શીઘ્ર સુવર્ણના એલની માફક બળી
ભસ્મ થઈ જાય છે અને આ આત્મા સુવર્ણ સમાન શુદ્ધ
થઈ જાય છે.

તપસ્તાવદ્દાહ્યં ચરતિ સુકૃતી પુણ્યચરિત-

સ્તતશ્ચાત્માધીનં નિયતવિષયં ધ્યાનપરમમ્ ।

ક્ષપત્યન્તર્હૃદીનં ચિરતરચિતં કર્મપટલમ્

તતો જ્ઞાનામ્ભોધિ વિશતિ પરમાનન્દનિલયમ્ ॥૯-૧॥

પવિત્ર આચારધારી પુણ્યાત્મા પુરૂષ પ્રથમ અનશનાદિ બાહ્ય તપનો
અભ્યાસ કરે છે પછી અંતરંગ છ તપોનો અભ્યાસ કરે છે. પછી
નિશ્ચલ થઈને આત્મધ્યાનરૂપી ઉત્કૃષ્ટ તપને પાળે છે. એ ધ્યાનવડે
ચિરકાલસંચિત કર્મોનો નાશ કરી દે છે અને પરમાનંદથી પરિપૂર્ણ
જ્ઞાનસમુદ્રમાં મગ્ન થઈ જાય છે. અર્થાત્ કેવલી અરહંત પરમાત્મા
થઈ જાય છે.

સદ્દર્શનમહારત્નં વિશ્વલોકૈકમૂષણમ્ ।

મુક્તિપર્યન્તકલ્યાણદાનદક્ષં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૫૩-૬॥

આ સમ્યગ્દર્શન મહારત્ન છે, સર્વ લોકમાં અત્યંત શોભાયમાન છે. એનેજ મોક્ષપર્યંત સુખ દેવામાં સમર્થ કહ્યું છે.

ચરણજ્ઞાનયોર્બીજં યમપ્રથમઝીવિતમ્ ।

તપઃ શ્રુતાદ્યધિષ્ઠાનં સન્નિઃ સદ્દર્શનં મતમ્ ॥૫૪-૬॥

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન અને ચારિત્રનું બીજ છે, યમ અને જ્ઞાંત બાવનું જીવન છે, તપ અને સ્વાધ્યાય આદિનો આધાર છે એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે.

અપ્યેકં દર્શનં ત્સાધ્યં ચરણજ્ઞાનવિચ્ચુતમ્ ।

ન પુનઃ સંયમજ્ઞાને મિથ્યાત્વવિષદૂષિતે ॥૫૫-૬॥

વિશેષજ્ઞાન અને ચારિત્ર ન હોય, અને માત્ર એક સમ્યગ્દર્શન જ હોય તો પણ પ્રશંસનીય છે, પરંતુ મિથ્યાદર્શનરૂપી વિષથી દૂષિત જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રશંસનીય નથી.

અત્યલ્પમપિ સૂત્રજ્ઞૈર્દષ્ટિપૂર્વે યમાદિકમ્ ।

પ્રણીતં ભવસમ્મૂતક્લેશપ્રાગ્ભારમેષજમ્ ॥૫૬-૬॥

આચાર્યોએ કહ્યું છે કે જો સમ્યગ્દર્શન સહિત થોડાં પણ યમ નિયમ તપાદિ હોય તો પણ તે સંસારનાં દુઃખોનો ભાર હલકો કરનાર ઔષધિ છે.

મન્યે મુક્તઃ સ પુણ્યાત્મા વિશુદ્ધં યસ્ય દર્શનમ્ ।

યતસ્તદેવ મુક્ત્યદ્ગમગ્રિમં પરિકીર્તિતમ્ ॥૫૭-૬॥

આચાર્યોએ કહ્યું છે કે જો શુદ્ધ (નિર્મલ) સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું છે તે મહાનપુણ્યાત્મા છે; હું માનું છું કે તે મુક્તરૂપ છે. કેમકે સમ્યગ્દર્શનનેજ મોક્ષનું પ્રધાન કારણ કહ્યું છે.

પ્રાપ્નુવંતિ શિવં શશ્વશ્વરણાન્નવિશ્રુતાઃ ।

અપિ જીવા અમૃત્યસ્મિન્ન પુનર્દર્શનં વિના ॥૬૫-૬૬॥

આ જગતમાં જે જ્ઞાન અને ચારિત્રી પ્રસિદ્ધ થયેલા મહા-
ત્માઓ છે તે પણ સમ્યગ્દર્શન વિના મોક્ષ પામી શકતા નથી.

અતુલસુલ્લનિધાનં સર્વકલ્યાણવીજં

જનનજલધિ-પોતં મધ્યસત્ત્વેકપાત્રમ્ ।

દુરિતતરુકુઠારં પુણ્યતીર્થપ્રધાનં

પિવતજિતવિપક્ષં દર્શનારવ્યં સુધામ્બુમ્ ॥૫૯-૬૦॥

આચાર્ય કહે છે કે હે ભગ્ય જીવો ! તમે સમ્યગ્દર્શનરૂપી અમૃતને
પીવો, એ અનુપમ અતીન્દ્રિય સહજ મુખનો ભંડાર છે, સર્વ કલ્યાણનું
બીજ છે, મંસારસમુદ્રનો પાર પામવાને જહાજ છે, ભગ્ય જીવોજ
તેને પામી શકે છે, તે પાપરૂપી જ્વલને કાપવાને કુહાડી સમાન છે,
પવિત્ર તીર્થોમાં એજ પ્રધાન છે અને મિથ્યાત્વનો એ જ્યવંત શત્રુ છે.

ધ્યાનશુદ્ધિ મનઃશુદ્ધિઃ કરોત્યેષ ન કેવલમ્ ।

વિચ્છિન્નત્યપિ નિઃશકું કર્મજાલાનિ વેદિનામ્ ॥૧૫-૨૨॥

મનની શુદ્ધતા તે માત્ર ધ્યાનની શુદ્ધિ કરે છે એટલુંજ નહિ
પણ નિશ્ચયથી તે સંસારી પ્રાણીઓની કર્મરૂપી જાળને કાપી દે છે.

યથા યથા મનઃશુદ્ધિર્મુનેઃ સાક્ષાત્પ્રજાયતે ।

તથા તથા વિવેકગ્રીર્હૃદિ ઘટે સ્થિરં પદમ્ ॥૧૮-૨૨॥

મુનિના મનની શુદ્ધતા જેમ જેમ પ્રગટ થતી જાય છે તેમ
તેમ ભેદજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી હૃદયમાં સ્થિરતાપૂર્વક વિરાજતી જાય છે.

શ્વમશ્વતયમોપેતા જિતાશ્વાઃ શંસિતવ્રત્તાઃ ।

વિદમ્સ્વર્ગિજિતસ્વાન્તાઃ સ્વસ્વરૂપં ન યોગિનઃ ॥૩૨-૨૨॥

જે યોગીઓ શાંતભાવ, શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા યમ નિયમને પાળે
છે, જિતેન્દ્રિય છે તથા પ્રશંસનીય વ્રતને ધરનારા છે તે પણ જો મનને
ન જીતે તો તે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરી શકતા નથી.

ચિલોનવિષયં જ્ઞાન્તં ત્રિઃસર્ગં સ્વત્કચિક્રિયમ્ ।

સ્વકથ્યં કૃત્વા મનઃ પ્રાપ્તં મુનિભિઃ સ્વમધ્યયમ્ ॥૩૩-૨૨॥

જે મુનિઓનું મન ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી છૂટી ગયું છે, જેમનું મન શાંત છે, પરિબ્રહ્મની મુર્છાથી સંહત (નિઃસંગ) છે, નિર્વિઘ્નર છે, તથા આત્મામાં સ્થિત છે તે મુનિઓએ અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

મોહમુક્તે પરિક્ષીણે પ્રશાન્તે રાગવિમુક્તે ।

પશ્યન્નિ યમ્નિનઃ સ્વસ્મિન્સ્વકથ્યં પરમાત્મનઃ ॥૧૧-૨૩॥

મોહરૂપી કાલ્પ દૂર થવાથી તથા રાગાદિ ભાવો શાંત થવાથી મુનિગણ પોતાના આત્મામાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું અવલોકન કરે છે.

મહાપ્રજ્ઞમસંપ્રાપ્તે શિવધીસંગમોત્સુકૈઃ ।

યોગિમિર્જાનશ્ચલેષ રાગમહ્યો મિપાત્તિતઃ ॥૧૨-૨૩॥

મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાવાળા યોગીઓએ મહા શાંતિમય યુદ્ધમાં જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રવડે રાગરૂપી યોદ્ધાનો પરાજય કર્યો. રાગ છૂટ્યા વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.

નિત્યાનંદમયીં સાધ્વીં શતશ્વતીં ચાત્મસંમથામ્ ।

દૃષ્ણોતિ વીતર્સર્ગમે વીતરાગઃ શિવત્રિયમ્ ॥૨૪-૨૩॥

રાગાદિ વિકલ્પો રહિત વીતરાગી સાધુજ નિત્ય આનંદમયી સુંદર અવિનાશી, પોતાના આત્માથીજ પ્રાપ્ત મોક્ષલક્ષ્મીને વરે છે.

સ પશ્યતિ મુનિઃ સાક્ષાદ્વિશ્વમધ્યક્ષમજ્ઞસા ।

યઃ સ્ફોટયતિ મોહારવ્યં પટલં જ્ઞાનચક્ષુષા ॥૩૩-૨૩॥

જે કોઈ મુનિ મોહના પડદાને દૂર કરી દે છે તે જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી સર્વ જગતને પ્રત્યક્ષ આત્મામાં એક સાથે દેખી લે છે.

યસ્મિન્સત્યેષ સંસારો યદ્વિયોમે શિવીમયેત્ત ।

જોવઃ સ પથ પાપાત્મા મોહમહ્યો નિવાર્યતામ્ ॥૩૫-૧૨૩॥

હે આત્મનું ! જે પાપી મોહમત્સ જીવતો છે ત્યાં સુધી આ જીવ સંસારી થઈ બ્રમણ કરે છે અને જેનો નાશ થવાથી આ જીવ મોક્ષનો સ્વામી થાય છે તે મોહમત્સને દૂર કર.

મોહપદ્મે પરિક્ષીણે શીર્ષે રાગાદિબંધને ।

ત્રુણાં હૃદિ પર્વં જતે સામ્યઙ્ગીર્વિશ્વવંદિતા ॥૧૦-૨૪॥

ન્યારે મોહરૂપી કાલ્ય સકાષ્ટ જાય છે, અને રાગાદિ બંધનો તૂટી જાય છે ત્યારેજ માનવોના હૃદયમાં વિશ્વવંદ્ય એવી સમતારૂપી લક્ષ્મી પ્રવેશ કરે છે.

શામ્યંતિ જન્તવઃ ક્રૂરા જસ્ટવૈરાઃ પરસ્પરમ્ ।

મપિ સ્વાર્થે પ્રવૃત્તસ્ય મુનેઃ સામ્યપ્રમાવતઃ ॥૨૦-૨૪॥

જે મુનિ પોતાના આત્માના ધ્યાનમાં લીન છે તેની સમતાના પ્રભાવથી તેની પાસે પરસ્પર વૈર રાખનાર દૂર જવો પણ શાંત થઈ જાય છે.

સારક્ષી સિંહયાવં સ્પૃશતિ સુતજિયા નન્દિની વ્યાઘ્રપોતં

માર્જારી હંસપાલં પ્રણયપરવશા કેલિકાન્તા મુજક્લમ્ ।

વૈરાળ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલિતમદા જન્તવોઽન્યે ત્યજન્તિ

, મિત્વા સામ્યૈકરુદં પ્રથમિતકલુષં યોગિનં ક્ષીણમોહમ્

॥૨૬-૨૪॥

જે યોગીનો મોહ ક્ષય થઈ ગયો છે, જે ક્રોધાદિ કલુષભાવોને શાંત કરી ચૂક્યા છે, અને જે સમતાભાવમાં આરૂઢ છે તે યોગીની પાસે હરણી સિંહના બચ્ચા ઉપર પુત્રની માફક પ્યાર કરે છે, ગાય વાધના બચ્ચાને રમાડે છે, બિલાડી હંસના બચ્ચાનો પ્રેમથી સ્પર્શ કરે છે તથા ઢેલ (મથૂરી) સર્પના બચ્ચાની સાથે પ્યાર કરે છે એવી રીતે અન્ય પ્રાણી પણ જેમને જન્મથી વેર હોય છે તે મદરહિત થઈ વેર છોડી દે છે.

અનાદિવિદ્યમોદ્ભૂતં રાગાદિતિમિરં ઘનમ્ ।

સ્ફુટયત્યાશુ ઝીવસ્ય ધ્યાનાર્કઃ પ્રવિજૃમ્મિતઃ ॥૫-૨૫॥

અનાદિ કાલના મિથ્યાભમથી ઉત્પન્ન થએલો રાગાદિ અંધકાર બહો ગાઢો છે. જ્યારે જીવની અંદર ધ્યાનરૂપીસૂર્ય પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે અંધકાર શીઘ્ર વિલય થઈ જાય છે.

(૨૫) શ્રી જ્ઞાનભૂષણ તત્ત્વજ્ઞાનતરંગિણીમાં કહે છે:—

સ્વકીયં શુદ્ધચિદ્રૂપં મેદજ્ઞાનં વિના કદા ।

તપઃધ્રુતઘતાં મધ્યે ન પ્રાપ્તં કેનચિત્ ક્વચિત્ ॥૧૧-૮॥

પોતાનો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ, ભેદજ્ઞાન વિના કદી પણ ક્યાંય પણ કાંઈપણ તપસ્વી કે શાસ્ત્રજ્ઞાની પામ્યા નથી. ભેદજ્ઞાનથી સ્વાત્મલાભ થાય છે.

ક્ષયં નયતિ મેદજ્ઞચિદ્રૂપપ્રતિઘાતકમ્ ।

ક્ષણેન કર્મણાં રાશિ તુણાનાં પાવકો યયા ॥૧૨-૮॥

જેવી રીતે અગ્નિ તુણના ઢગલાને ક્ષણમાં બાળી દે છે તેવી રીતે ભેદજ્ઞાની મહાત્મા ચૈત્યસ્વરૂપને ઘાતક કર્મોના સમૂહને ક્ષણ-માત્રમાં ભસ્મ કરી દે છે.

સંવરો નિર્જરા સાક્ષાત્ જાયતે સ્વાત્મબોધનાત્ ।

તન્મેદજ્ઞાનતસ્તસ્માત્તજ્ઞ ભાવ્યં મુમુક્ષુણા ॥૧૪-૮॥

સંવર તથા નિર્જરા સાક્ષાત્ પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી થાય છે; તે આત્મજ્ઞાન ભેદજ્ઞાનથી થાય છે. તેટલા માટે મોક્ષની ઇચ્છા-વાળાએ તે ભેદજ્ઞાનની ભાવના કરવી ઉચિત છે.

મમેતિ ચિંતનાદ્ વંધો મોક્ષનં ન મમેત્યતઃ ।

વંધનં દ્વયક્ષરાભ્યાં ચ મોક્ષનં ત્રિભિરક્ષરૈઃ ॥૧૩-૧૦॥

પર પદાર્થ 'મારો' છે એવી ભાવનાથી કર્મબંધ થાય છે, તથા પર પદાર્થ 'મારા નથી' એવી ભાવનાથી મુક્તિ થાય છે. 'મમ' એ બે અક્ષરોથી બંધ છે, 'મ મમ' એ ત્રણ અક્ષરોથી મુક્તિ છે.

નાસ્ત્વો નિર્મમત્ત્વેન ન બંધોઽશુભકર્મણાં ।

નાસંયમો ભવેત્સન્માન્નિર્મમત્ત્વં વિચિત્રયેન્ ॥૧૮-૧૦॥

પર પદાર્થ મારો નથી એવી ભાવનાથી નથી અશુભ કર્મેતિ।
આસંય થતો, નથી તેનો બંધ થતો કે નથી કાઈ અસંયમભાવ થતો;
એટલા માટે નિર્મમત્વની સદા ભાવના કરવી યોગ્ય છે.

શ્રદ્ધાનં દર્શનં સપ્તતંત્રવાનાં વ્યવહારતઃ ।

અષ્ટાંગં ત્રિવિધં શ્રોત્તં તદૌપશમિકાદિતઃ ॥૬-૧૨॥

શ્રવાદિ સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહારનયથી સમ્યગ્દર્શન
છે. તે નિઃશંકિતાદિ આઠ ગુણ સહિત હોવું જોઈએ. તેના ઔપશમિક
ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક એ ત્રણ ભેદ છે.

સ્વકોયે શુદ્ધચિદ્રૂપે રુચિર્યા નિશ્ચયેન તત્ 。

સદ્દર્શનં મતં તજ્ઞૈઃ કર્મેષ્વનહુતાશનમ્ ॥૮-૧૨॥

પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જે રૂચિ તેને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન
તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. આ સમ્યગ્દર્શન કર્મરૂપી ઇંધનને આળવાને
અગ્નિ સમાન છે.

સંકલેશે કર્મણાં બંધોઽશુભાનાં દુઃખદાયિનામ્ ।

વિશુદ્ધો મોક્ષનં તેષાં બંધો વા શુભકર્મણામ્ ॥૧૪-૧૩॥

દુઃખિત-કલેશિત પરિણામોથી દુઃખદાયક પાપકર્મેતિ। બંધ થાય
છે. વિશુદ્ધ (શુભ) પરિણામોથી તે પાપકર્મેતિ નિર્જરા થાય છે
અથવા શુભ કર્મેતિ। બંધ થાય છે.

યાવદ્દાહ્યાંતરાન્ સંગાન્ ન મુંચંતિ મુનોશ્વરાઃ ।

તાવદાયાતિ નો તેષાં ચિત્ત્સ્વરૂપે વિશુદ્ધતા ॥૨૧-૧૩॥

ન્યાં સુધી મુનિગણ બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહોને ત્યાગતા
નથી ત્યાં સુધી તેમની ચૈતન્યસ્વરૂપમાં નિર્મલતા થઈ શકતી નથી.

કારણં કર્મ બંધસ્કે પરબ્રહ્મસ્ય ચિંતનમ્ ।

સ્વબ્રહ્મસ્ય વિશુદ્ધસ્ય તન્મોક્ષસ્યૈવ ત્રેવલમ્ ॥૧૬-૧૫॥

પરદ્રવ્યની ચિંતા કર્મબંધનું કારણ છે. જ્યારે શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું ચિંતનમાત્ર કર્મોથી મુક્તિ આપનાર છે.

(૨૬) પં० બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં કહે છે:—

સવૈયા-૨૩.

બેદવિજ્ઞાન જગ્યો જિન્હકે ઘટ, સીતલ ચિત્ત બયો જિમ ચંદન,
કેલિ કરે શિવ મારગમેં, જગમાંહે જિનેશ્વરકે લધુનંદન;
સત્યસ્વરૂપ સદા જિન્હકે, પ્રગટયો અવદાત મિથ્યાત નિકંદન,
શાંતદશા તિનકી પહિચાની, કરે કરજોરિ બનારસી બંદન. ૬

જેના હૃદયમાં જડ અને ચૈતન્યનું બેદજ્ઞાન જાગૃત થયું છે, તેનું ચિત્ત સમસ્ત સંસારના તાપથી રહિત ચંદન સમાન શીતળ થયું છે, તે પુરૂષની મોક્ષમાર્ગમાં રમણુતા છે. તે આ જગતમાં જિનેશ્વરનો લધુપુત્ર છે કારણ કે અતિ અદ્વકાળમાં તે જિનેશ્વર થવા યોગ્ય છે. જેના હૃદયમાં મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર નિર્મળ એવું સત્યાર્થસ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે તે પુરૂષની શાંત દશાને ઓળખી બનારસીદાસ હાથ જોડી વંદન કરે છે.

સવૈયા-૩૧.

સ્વારથકે સાંચે પરમારથકે સાંચે ચિત્ત,
સાંચે સાંચે વૈન કહે સાંચે જૈનમતિ હૈ;
કાહ્નકે વિરુદ્ધી નાંહિ પરજ્ઞય બુદ્ધિ નાંહિ,
આતમગવેષી ન ગૃહસ્થ હૈ ન યતિ હૈ.
રિદ્ધિ સિદ્ધિ વૃદ્ધિ દોસૈ ઘટમેં પ્રગટ સદા,
અંતરકી લહિસૌં અજ્ઞાચી લક્ષપતિ હૈ;
દાસ બગવંતકે ઉદાસ રહે જગતસૌં,
સુખિયા સદૈવ ઐસેં જીવ સમકિતી હૈ. ૭

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષ કેવા છે ? સ્વાર્થ એટલે આત્મપદાર્થમાં અને પરમાર્થ એટલે મોક્ષપદાર્થમાં જેની સાચી પ્રીતિ છે, જેનું ચિત્ત સાચું છે, જેનું વચન સાચું છે, જિનેન્દ્રના મતમાં જેની સાચી અચળ પ્રતીતિ છે. સમસ્ત નયના જે જ્ઞાતા હોવાથી કાષ્ટના વિરોધી નથી, જેને પર્યાયમાં આત્મભુક્તિ નથી, આત્માને ઉપાસનારા છે, ગૃહસ્થપણમાં કે યતિપણમાં જેને પોતાપણું નથી, સમસ્ત આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ, આત્માની અનંતશક્તિરૂપ રિદ્ધિ અને આત્માના અનંતગુણની વૃદ્ધિ જેને સદાકાળ પોતાના અંતરમાં પ્રગટ દેખાય છે, અંતરાત્મપણાની લક્ષ્મી સહિત હોવાથી જે યાચનારહિત લક્ષપતિ છે, ભગવાન વીતરાગના જે દાસ છે, સમસ્ત પર પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ રહિત હોવાથી જગતથી જે ઉદાસીન છે, અને સદાકાળ આત્મસુખે કરી યુક્ત હોવાથી જે મહાસુખી છે, એવા ગુણના ધાન્ક તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

જોકે થટ પ્રગટ વિવેક ગણધરકોસો,

હિરદે હરખ મહામોહકો હરતુ હૈ,

સાંચા સુખ માને નિજ મહિમા અડોલ જાને,

આપુહીમાં અપનો સ્વભાવ લે ધરતુ હૈ;

જૈસે જલ કર્દમ કતકફલ બિન કરે,

તૈસે જીવ અજીવ વિલજન કરતુ હૈ,

આત્મસકતિ સાધે ગ્યાનકો ઉદે આરાધે,

સોષ સમકિતી ભવસાગર તરતુ હૈ. ૮

વળી જેના હૃદયમાં ગણધર જેવો વિવેક પ્રગટ થયો છે, અંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા આત્માનુભવરૂપ આનંદથી જોણે મહામોહને હણ્યો છે, જે સત્યાર્થ સ્વાધીન આત્મિક સુખનેજ સુખ માને છે, પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણના મહિમાને જે અડોલ અચલ જાણે છે, પોતાનો સ્વભાવ જે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ચારિત્ર તે પ્રાપ્ત કરી તેને પોતાનામાંજ ધારણ કરે છે, કાદવવાળા પાણીમાં જેમ ફટકડી કચરો અને પાણી બિન કરે છં તેમ જીવદ્રવ્ય અને અજીવ

દ્રવ્ય અનાદિથી ભેગાં મળેલાં છે તેને જે બિન્ન બિન્ન કરે છે, આત્મિક શક્તિની વૃદ્ધિ થાય તેવાં જે સાધન કરે છે અને જ્ઞાનનો ઉદય થાય તેવી જે આરાધના કરે છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ આ મંસારસાગરને તરી જાય છે.

શુદ્ધનય નિહચ્ચે અકેલા આપ ચિદાનંદ,
અપને હિ ગુણ પરજયકો ગહત હૈ,
પૂરણ વિજ્ઞાનધન સો હૈ વ્યવહાર માંહિ,
નવ તત્વરૂપી પંચદ્રવ્યમાં રહત હૈ;
પંચદ્રવ્ય નવ તત્વ ન્યારે જીવ ન્યારો લખે,
સમ્યકદરસ યહ ઔર ન ગહત હૈ,
સમ્યકદરસ જોઈ આતમ સરૂપ સોઈ,
મેરે ઘટ પ્રગટા બનારસી કહત હૈ. ૭. અ.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ એ એકલો પોતે ચિદાનંદમય આત્મા પોતાનાજ ગુણ પયયિને ગ્રહણ કરે છે. એવો પરિપૂર્ણ વિજ્ઞાનધન આત્મા વ્યવહારથી નવ તત્વમાં અને પાંચ દ્રવ્યોમાં રહેલો જાણે છે. પાંચ દ્રવ્ય અને નવ તત્વ એ જૂદાં છે અને આત્મા જૂદો છે એવી જેને શ્રદ્ધા થાય છે તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે બીજો કોઈ ઉપાય સમ્યગ્દર્શન ગ્રહણ કરવાનો છે નહિ. જે સમ્યગ્દર્શન છે તે આત્મસ્વરૂપ છે, તે આત્મસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ મારા હૃદયમાં પ્રકાશ-માન થયું છે એમ બનારસીદાસજી કહે છે.

કવિત.

સતગુરુ કહે બવ્યજીવનસો, તોરહુ તુરત મોહકી જેલ,
સમકિતરૂપ ગહો અપનો ગુણ, કરહુ શુદ્ધ અનુભવકો ખેલ;
પુદ્ગલપિંડ ભાવ રાગાદિક, ધનસો નહીં તિહારો મેલ,
યે જડ પ્રગટ ગુપત તુમ ચેતન, જૈસે બિન્ન તોય અરૂ તેલ. ૧૨. અ. ૧.

શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાન ભવ્ય જીવને કહે છે, હે ! ભવ્ય, તું મોહનાં બંધનો શીઘ્રમેવ તોડી નાખ, સમ્યક્ત્વરૂપ તારો પોતાનો સ્વભાવ છે તેને પ્રહણ કર, અને શુદ્ધ આત્માના અનુભવમાં રમણુ કર. આ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ નોકર્મ, રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મ એ તો પુદ્ગલનો સમૂહ છે તેથી તેમની સાથે તારો મેળ શી રીતે થાય ? તારો અને એનો સંબંધ નથી. એ તો જડ છે અને પ્રગટ એટલે રૂપી છે, તું તો ચૈતન્યમય છે અને ગુપ્ત એટલે અરૂપી છે જેમ પાણી અને તેલ એ બંને ભિન્ન છે તેમ આત્મા અને જડ એ બંને ભિન્ન છે એમ જાણુ.

સવૈયા-૩૧.

ધર્મમે' ન મંશૈ શુભકર્મ ફલકી ન ઇચ્છા,
અશુભકો દેખિ ન ગિલાનિ આને ચિત્તમે',
સાચી દષ્ટિ રાખે કાહૂ પ્રાણીકા ન દોષ ભાખે,
ચંચલતા ભાનિ ચિતિ ઠાણે બોધ ચિત્તમે';
પ્યાર નિજરૂપસોં ઉચ્છાહકી તરંગ ઉઠે,
એહ આઠોઅંગ જખ જાગે સમકિતમે',
તાહિ સમકિતકાં ધરે' સો સમકિતવંત,
વેહિ મોક્ષ પાવે વો ન આવે ફિર ઇતમે'. પદ.અ.૭

(૧) ધર્મમાં શંકા ન કરવી તે નિઃશંકિત અંગ, (૨) શુભક્રિયા કરી તેના ફળની ઇચ્છા ન કરવી તે નિઃકાંક્ષિત અંગ, (૩) અશુભ વસ્તુ દેખી ચિત્તમાં ગિલાનિ ન કરવી તે નિર્વિચિકિત્સા અંગ, (૪) મૂઢપણું ત્યાગી સત્યવસ્તુમાં પ્રીતિ રાખવી તે અમૂઢદષ્ટિ અંગ, (૫) સાધર્મી જીવોના દોષ પ્રસિદ્ધ ન કરવા તે ઉપગૂહન અંગ, (૬) ચંચળતા ત્યાગી જ્ઞાનમાં સ્થિરતા રાખવી તે સ્થિતિકરણ અંગ, (૭) સાધર્મી ઉપર તથા આત્મસ્વરૂપમાં પ્રેમ રાખવો તે વાત્સલ્ય અંગ, (૮) જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિમાં તથા આત્મસ્વરૂપનાં સાધનમાં ઉત્સાહના

તરંગો ઉઠે તે પ્રભાવના અંગ, એ આઠ અંગ ન્યારે સમ્યક્ત્વમાં
જન્યુત હોય, અને એવા સમ્યક્ત્વને જે ધારણ કરે તે સમક્રિતી છે.
તે મોક્ષ પામે છે અને ફરી મંસારમાં આવતા નથી.

જ્ય લગ જીવ શુદ્ધ વસ્તુકો વિચારે ધ્યાવે,
ત્ય લગ ભોગસોં ઉદાસી સરવંગ હૈ,
ભોગમે મગન ત્ય જ્ઞાનકી જગન નાંહિ,
ભોગ અભિલાષકી દશા મિથ્યાત અંગ હૈ,
નાતૈ વિષેભોગમે મગનસોં મિથ્યાતી જીવ,
ભોગસોં ઉદાસીસોં સમક્રિત અભંગ હૈ,
એસે જાનિ ભોગસોં ઉદાસિ જૈ સુગતિ સાધે,
યહ મન ચંગ તો કઠોડી માંહિ ગંગ હૈ. ૧૨.અ.૮

જ્યાં સુધી જીવ શુદ્ધ વસ્તુના વિચાર-ધ્યાનમાં પ્રવર્તે છે ત્યાં
સુધી સર્વથા ભોગમાં ઉદાસીન રહે છે ન્યારે ભોગમાં મગ્ન હોય છે
ત્યારે જ્ઞાનની જન્યુતિ હોતી નથી. ભોગની અભિલાષારૂપ દશા તે
મિથ્યાત્વનું અંગ છે, તેથી વિષયભોગમાં મગ્ન છે તે મિથ્યાત્વી જીવ
જે, અને ભોગથી ઉદાસીન છે તે અભંગ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. એમ જાણી
હે ભગ્ય ! ભોગથી ઉદાસીન થઈ મુક્તિનું સાધન કરે. જેનું મન
શુદ્ધ છે તેને કથરોટમાં ગંગા છે.

જિન્હકે સુમતિ જાગી ભોગસોં ભયે વિરાગી,
પરસંગ ત્યાગિ જે પુરુષ ત્રિભુવનમેં,
રાગાદિક ભાવનિસો જિન્હકી રહનિ ન્યારી,
કપ્પહ મગન જૈ ન રહે ધામ ધનમેં;
જે સદૈવ આપકો વિચારે સરવાંગ શુદ્ધ,
જિન્હકે વિકલતા ન વ્યાપે કષ્ટ મનમેં,
તેઈ મોક્ષ મારગકે સાધક કહાવે જીવ,
ભાવે રહો મંદિરમેં, ભાવે રહો બનમેં. ૧૫.અ.૬

જેને સુમતિ ઉત્પન્ન થઇ છે, જે ભોગથી વિરાગી થયા છે, દેહાદિ પરસંગને ત્યાગીને ત્રૈલોક્યમાં જે પુરૂષ (શરવીર થયા) છે, જેની રહેણી રાગદ્વેષાદિક ભાવથી રહિત છે, તે કદી ધરમાં કે ધનમાં મગ્ન રહેતા નથી. જે નિશ્ચયથી પોતાના આત્માને સર્વાંગ શુદ્ધ માને છે અને તેથી તેના મનમાં કોઈ પ્રકારે કદાપિ વિકલતા (ભ્રમ) વ્યાપતી નથી; એવા જે જીવ છે તેજ મોક્ષ માર્ગના સાધક કહેવાય છે. પછી ગમે તો તે ધરમાં રહો કે વનમાં રહો.

સવૈયા-૨૩.

જો કમહૂં' યહ જીવ પદારથ, ઔસર પાય મિથ્યાત મિટાવે;
સમ્યક્ ધાર પ્રવાહ વહે ગુણુ, જ્ઞાન ઉદૈ મુખ ઉરધ ધાવે,
તો અભિઅંતર દર્વિત ભાવિત, કર્મ કલેશ પ્રવંશ ન પાવે,
આતમ સાધિ અધ્યાતમકે પથ, પૂરણુ જૈ પરબ્રહ્મ કહાવે. ૪.અ.૬.

જો કદાપિ આ જીવ નામનો પદાર્થ અવસર પામીને, કાળ-લબ્ધિ પામીને, મિથ્યાત્વનો નાશ કરી દે અને સમ્યક્ત્વ ગુણુની પરિણતિમાં પરિણમે, તો જ્ઞાનનો ઉદય થાય અને ઉર્ધ્વલોક (સિદ્ધિ) પ્રતિ ગમન કરે. તે જ્ઞાનના પ્રભાવથી અબ્યંતર દ્રવ્ય અને ભાવ કર્મરૂપ કલેશ લેશ પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ. તેથી અધ્યાત્મના માર્ગે આત્માને આરાધી આત્મસ્વરૂપની પરિપૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરે અને ત્યારે પરબ્રહ્મ કહેવાય.

બેદિ મિથ્યાત્વ સુવેદિ મહારસ, બેદવિજ્ઞાન કલા જિનિ પાઈ;
જો અપની મહિમા અવધારત, ત્યાગ કરે ઉરસોં જી પરાઈ.
ઉદ્ધત રીત બસે જિનકે ઘટ, હોત નિરંતર જ્યોતિ સવાઈ;
તે મતિમાન સુવર્ણુ સમાન, લગે તિનકા ન શુભાશુભ કાઈ. ૫.અ.૬

જેણે મિથ્યાત્વનો નાશ કરી ઉપશમરૂપ મહારસને સમ્યક્ પ્રકારે અનુભવી બેદજ્ઞાનની કલાને પ્રાપ્ત કરી છે, જે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રરૂપ આત્મમહત્તાને ધારણ કરે છે. હૃદયમાંથી દેહાદિક

પરવસ્તુની મમતાનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, ઉચ્ચ દૃશ્યા પામવાની રીત અનુક્રમે વર્ધમાન થઈ શુદ્ધ પરિણામ સંયમની શ્રેણી જેના અંતરમાં વસી છે, તેથી આત્મજ્ઞાન જ્યોતિ વિશેષ વિશેષ પ્રકાશ પામી છે, તેવા ભેદજ્ઞાની જીવ સુવર્ણ સમાન નિઃકલંક છે. જેમ સોનાને કાટ ન લાગે તેમ તેને શુભાશુભ કર્મકલંક લાગતું નથી અને સહેજે સંવર થાય છે.

સવૈયા-૩૧.

જોકે પરકાશમે' ન દીસે રાગદ્વેષ મોહ,
આસવ મિટત નાહિ બંધકો તરસ હૈ,
તિહું કાલ જામે' પ્રતિબિંબિત અનંતરૂપ,
આપહુ અનંત સત્તાડર્નતસે સરસ હૈ;
ભાવશ્રુતજ્ઞાન પરિણામ જે વિચારે વસ્તુ,
અનુભૌ કરૈ ન જહાં વાણીકો પરસ હૈ,
અતુલ અખંડ અવિચલ અવિનાશી ધામ,
ચિદાનંદ નામ ઐસો સમ્યક્ દરસ હૈ. ૧૫.અ.૫

શુદ્ધ આત્માના પ્રકાશમાં રાગદ્વેષ અને મોહ દેખાતા નથી, આસવ મટે છે, અને બંધનો ત્રાસ પણ હોતો નથી, જેમાં ત્રણ કાળ સંબંધી પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રતિબિંબિત થાય છે એવો પોતે અનંત શક્તિવાળો છે અને અનંતથી પણ અધિક છે. આત્મવસ્તુનો ભાવ-શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણથી વિચાર કરીએ તો તે અનુભવગોચર છે પરંતુ દ્રવ્યશ્રુત (અક્ષરરૂપ વાણી) થી આત્મવસ્તુ અનુભવમાં આવે નહિ. તે આત્મવસ્તુ અતુલ, અખંડ, અચળ, અવિનાશી અને જ્ઞાનજ્યોતનું નિધાન છે, ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. એવું સમ્યગ્દર્શન છે.

જૈસે ફિટકરી લોદ હરડેકી પુટ વિના,
સ્વેત વસ્ત્ર મારિયે' મજાદ રંગ નીરમે',

' સ્ત્રીઓ રહે ચિરદાળ સર્વથા ન હોઈ લાલ,
 બેઢે નહિ અંતર સુપેઢી રહે ચીરમેં;
 તૈસે સમકિતવંત રાગદોષ મોહ ખિન,
 રહે નિશ્ચિ વાસર પરિગ્રહકી બીરમેં,
 પૂરવ કરમ હરે નૂલન ન અંધ કરે,
 જાએ ન જગત સુખ રાએ ન શરીરમેં. ૩૩.અ.૭

જેમ શ્વેત વસ્ત્રને મજ્જામંત્રના પાણીમાં ચિરકાળ બોળી રાખીએ
 તે પણુ ફટકડી લોધર અને હરડે એ કષાયલાં દ્રવ્યના પુટ વગર
 તે વસ્ત્ર ઉપર મજ્જાનો રંગ ચઢતો નથી, વસ્ત્ર લાલ થતું નથી.
 સફેદજ રહે છે તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ રાત્રિદિવસ પરિગ્રહની વચ્ચેમાં રહે છે
 પરંતુ રાગદોષ અને મોહ વગર રહે છે તેથી તેમને નવીન કર્મનો
 અંધ થતો નથી અને પૂર્વકર્મની નિર્જરા થાય છે. જ્ઞાની વપ્સસુખને
 ઇચ્છતા નથી, અને શરીરપર મોહ રાખતા નથી તેથી તે પરિગ્રહથી
 અલિપ્ત કહેવાય છે.

જૈસે કાફ દેશકો બસૈયા બલવંત નર,
 જંગલમેં જાછ મધુછતાકો ગહત હૈ,
 વાકોં લપટાય ચાહું એર મધુ મચ્છિકા પૈ,
 કુંબલકી ઓટમેં અંકિત રહત હૈ;
 તૈસે સમકિતી શિવસત્તાકો સ્વરૂપ સાધે,
 ઉદૈક ઉપાધિકા સમાધિસી કહત હૈ,
 પહિરે સહજકો સનાહ મનમેં ઉચ્છાહ,
 કાને સુખ રાહ ઉદ્દેગ ન લહત હૈ, ૩૪.અ.૭

જેમ કાઈ સશક્ત મનુષ્ય જંગલમાં જાછને મધપુડો લાઇ લે છે
 તેને ચારે તરફથી મધુમક્ષિકાઓ લપટાઇ જાય છે પરંતુ તેણે કામળો
 ઓઢી રાખેલો હોવાથી મક્ષિકાને ડંખ લાગતો નથી. તેવી રીતે
 સમકિતી જીવ મોક્ષમાર્ગને સાધે છે ત્યારે કર્મોદયની અનેક સુખ-

દુઃખાદિ ઉપાધિ આત્મી પડે છે, તેને સમાધિરૂપ માને છે. પરંતુ તેણે સહજ આત્મજ્ઞાનરૂપ બખ્તર પહેર્યું છે, કર્મની નિર્જરા કરવાનો મનમાં ઉત્સાહ છે, અને એવા અનંત સુખના માર્ગમાં હોવાથી ઉપાધિને ખેદરૂપ ન ગણતાં સમાધિરૂપ સમજે છે.

સવૈયા-૩૧.

કાઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ધરે જિનમુદ્રા ભેષ,
ક્રિયામેં મગન રહે કહે હમ યતિ હૈ,
અતુલ અખંડ મલ રહિત સદા ઉદ્યોત,
એસે જ્ઞાન ભાવસોં વિમુખ મૂઢમતિ હૈ;
આગમ સંભાલે દોષ ટાલે વ્યવહાર ભાલે,
પાલે વ્રત યદ્યપિ તથાપિ અવિરતિ હૈ,
આપકો કહાવે મોક્ષમારગકે અધિકારી,
મોક્ષસે સદૈવ રૂષ્ટ દુષ્ટ દુર્ગતિ હૈ.૧૧૮.અ.૧૦

કાઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ગુરૂનો ઉપદેશ સાંભળી જિનમુદ્રા (નમ્રવેષ) ધારણ કરે છે, આચારક્રિયામાં મગ્ન રહે છે અને લોકમાં હું યતિ છું એમ કહે છે, પણ અતુલ, અખંડ, અમલ, સદા ઉદ્યોતવાન એવો આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનભાવ તેથી પરાક્રમુખ છે તેથી તે મૂઢમતિ છે. જોકે તે આગમ ભણે છે દોષ ટાળી આહાર પાન કરે છે, બાહ્ય ક્રિયામાં દષ્ટિ રાખે છે ને મહાવ્રત પાળે છે તો પણ અંતરંગ મિથ્યાત્વ પરિગ્રહ સહિત છે તેથી તે અવ્રતી છે. પોતાને મોક્ષમાર્ગનો અધિકારી માને છે પરંતુ મોક્ષમાર્ગથી સદા વિમુખ તે દુષ્ટ દુર્ગતિમાં જમણ કરે છે.

સવૈયા ૩૧.

ચાકસો ફિરત જાંકા સંસાર નિકટ આયો,
પાયો જિન્હે સમ્યક્ મિથ્યાત્વ નાશ કરિફ,
નિરૂદ્ધ મનસા સુબૂમિ સાધી લીની જિન્હે,
કીની મોક્ષ કારણ અવસ્થા ધ્યાન ધરિફ;

સોહી શુદ્ધ અનુભૌ અભ્યાસી અવિનાસી ભયો,
 ગયો તાકા કરમ ભરમ રોગ ગરિકે,
 મિથ્યામતિ અપનો સ્વરૂપ ન પિછાને તાતે,
 ડોલે જગ જાલમે' અનંત કાલ ભરિકે. ૩૪.અ.૧૨

ભવચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં જેને સંસારનો અંત નિકટ આવ્યો છે, મિથ્યાત્વનો નાશ કરી જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, રાગદ્વેષ આદિ દ્વન્દ્વ રહિત થઈ મનરૂપ સુબુદ્ધિ જેણે સાધ્ય કરી છે, ધ્યાનને ધારણ કરીને જેણે મોક્ષના કારણરૂપ પોતાની અવસ્થા કરી છે. તેવા સમ્યક્ત્વી જીવ શુદ્ધાત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરે છે તેથી તેમનો કર્મના સંગે થએલો ભ્રાંતિરૂપ રોગ ક્ષય થાય છે અને અવિનાશી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે મિથ્યાત્વી જીવ પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી તેથી અનંતકાળ પર્યંત જગતરૂપી જાળમાં (બંધનમાં જન્મમરણ કરતો) અનંતકાળથી મહાલતો ફરે છે.

જાકે ઘટ અંતર મિથ્યાત અંધકાર ગયો,
 ભયો પરકાશ શુદ્ધ સમકિત જાનુકો,
 જાકી મોહ નિદ્રા ઘટી મમતા પલક ફટિ,
 જાન્યો નિજ મરમ અવાચી ભગવાનકા;
 જાકો જ્ઞાન તેજ જગ્યો ઉદ્ધિમ ઉદાર જગ્યો,
 લગ્યો સુખ પોષ સમરસ સુધાપાનકા,
 તાહી સુવિચક્ષણુકો સંસાર નિકટ આવ્યો,
 પાયો તિન મારગ સુગમ નિરવાણુકો. ૩૬.અ.૧૨

જેના હૃદયમાં અનાદિકાળનો મિથ્યાત્વરૂપી અંધકાર ટળી ગયો છે, અને શુદ્ધ સમકિતરૂપ સહસ્રરશ્મિ (સૂર્ય) પ્રગટ્યો છે, જેની મોહનિદ્રા ઘટી ગઈ છે અને મમતારૂપી પલક (મીઝાએલી આંખો) ખુલી ગઈ છે, તેથી જેણે પોતાના અવાચી ભગવાન (આત્મા)નો મર્મ જાણ્યો છે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવાથી જેને ઉત્તમ પુરુષાર્થ જાગૃત

થયો છે, અને સામ્યભાવરસરૂપ અમૃતપાનના સુખથી જે પુષ્ટ થયા છે તેવા સુવિચક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિને સંસારનો અંત નિકટ આવ્યો છે તથા તેમણેજ મોક્ષનો સુગમ માર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

જાકે હિરદયે સ્યાદ્વાદ સાધના કરત,
શુદ્ધ આતમકો અનુભો પ્રગટ બયો હૈ,
જાકે સંકલ્પ વિકલ્પકે વિકાર મિટિ,
સદાકાળ એક ભાવરસ પરિણ્યો હૈ;
જાકે બંધવિધિ પરિહાર મોક્ષ અંગીકાર,
એસો સુવિચાર પક્ષ સોઉ છાંડિ દિયો હૈ,
જાકી જ્ઞાન મહિમા ઉદ્યોત દિન દિન પ્રતિ,
સોહી ભવસાગર ઉલંઘી પાર ગયો હૈ. ૪૦.અ.૧૨

જેના હૃદયમાં સ્યાદ્વાદસ્વરૂપના અભ્યાસથી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ પ્રગટયો છે, જેનામાં સંકલ્પવિકલ્પના વિકારો મટીને સદાકાળ એક જ્ઞાનભાવનો રસ પરિણ્યો છે, એ નિર્વિકલ્પ દશામાં બંધની વિધિનો ત્યાગ અને મોક્ષનો અંગીકાર થાય એવા સુવિચારનો પશુ પક્ષ જેણે છોડી દીધો છે, અને જેના જ્ઞાનનો મહિમા દિવસે દિવસે પ્રકાશમાન થયો છે તેવા જીવ ભવસમુદ્ર ઉલંઘી પાર ઉતરી ગયા છે.

(૨૭) પં ૦ દ્વાનતરાયજી દ્વાનતવિલાસમાં કહે છે :—

છાપા.

નમો દેવ અરિહંત, અષ્ટદશ દોષ રહિત હૈ,
બંદો ગુરુનિરગ્રન્થ, ગ્રન્થ તે નાહિ ગહત હૈ;
બંદો કરુના ધર્મ, પાપગિરિ દલન વજ્ર વર,
બંદો શ્રીજિન વચન, સ્યાદ્વાદાંક સુધાકર.
સરધાન દ્રવ્ય છહ તત્વકો, યહ સમ્યક વિવહાર મત,
નિહમૈ વિશુદ્ધ આતમ દરખ, દેવ ધરમ ગુરુ ગ્રન્થ નુત. ૬૨

અઢાર દોષ રહિત એવાં અરહંત દેવને નમસ્કાર કરું છું, પરિગ્રહને ગ્રહણ કરતા નથી એવા નિર્ગ્રંથ સદ્ગુરુને નમસ્કાર કરું છું, પાપરૂપ પર્વતને ભેદવાને હિતમ વજ્રસમાન એવા દયાધર્મને નમસ્કાર કરું છું, સ્યાદ્વાદ ગર્ભિત ચંદ્રસમાન અમૃતભરી જિનેશ્વરની વાણીને નમસ્કાર કરું છું. છ દ્રવ્ય અને સાત તત્વની શ્રદ્ધા તેને વ્યવહારથી સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. દેવ ધરમ ગુરુ અને શાસ્ત્રીએ જેની પ્રશંસા કરી છે એવું વિશુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય તે મિશ્રિત સમકિત છે.

સવૈયા-૩૧.

જીવ જૈસા ભાવ કરે તેસા કર્મબંધ પરે,
તીવ્ર મંદ્ય મંદ ભેદ લીને વિસ્તારસો,
બંધે જૈસા ઉદય આવે તેસા ભાવ ઉપજાવે,
તૈસો ફિર બંધે કિમ છૂટત મંસારસો;
ભાવ સારૂ બંધ હોય, બંધ સારૂ ઉદય જોય,
ઉદયભાવ ભવભંગી સાધી બદવારસો,
તીવ્ર મંદ ઉદૈ તીવ્રભાવ મૂઢ ધારત હૈ,
તીવ્ર મંદ ઉદૈ મંદભાવ હો વિચારસો. ૩૯.

જીવ જેવા ભાવ કરે છે તેવા તીવ્ર, મંદ કે મધ્યમ ભેદવાળા વિસ્તારથી કર્મ બંધ પડે છે. જેવો બંધ થાય છે તેવો ઉદય આવે છે અને ત્યારે તેવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેવો ફરી બંધ થાય છે તો મંસારથી કેમ છૂટાય ? ભાવ અનુસાર બંધ થાય છે, બંધ પ્રમાણે ઉદય થાય છે, ઉદયભાવ મંસાર પરંપરાને વધારે છે. તીવ્ર કે મંદ ઉદયમાં મૂઢમતિ એવો અજ્ઞાની જીવ તીવ્રભાવ કરે છે પણ (વિચારવાનને) તીવ્ર કે મંદ ઉદયમાં વિચારથી મંદભાવ થાય છે.

કવિત.

જીવાદિક ભાવનકી સરવા, સો સમ્યક નિજરૂપ નિહાર;
જાવિન મિથ્યા જ્ઞાન હોત હૈ, જાવિન ચારિત મિથ્યા ધાર.

દુરનયકો પરવેશ જહાં નહિ, મંસય વિભ્રમ મોહ નિવાર;
સ્વપર સ્વરૂપ યથારથ જાનૈ, સમ્યગ્જ્ઞાન અનેક પ્રકાર. ૪૬

જીવાદિ ભાવોની શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ જાણું; તે વિના જ્ઞાન મિથ્યા કહેવાય છે, અને આશિત્ર પણુ (કુચારિત્ર) મિથ્યા કહેવાય છે, જેમાં દુર્નયનો પ્રવેશ નથી, મંસય વિભ્રમ અને મોહ રહિત સ્વપરના સ્વરૂપને યથાર્થ જે જાણે છે તે સમ્યગ્જ્ઞાન અનેક પ્રકારે છે.

સવૈયા-૩૧.

ઇષ્ટ અનિષ્ટ પદારથ જે જગતમાંહિ,
તીને દેખ રાગદોષ મોહ નાહિ કીજિયે,
વિષયસેતી ઉચ્ચટાઇ ત્યાગ દીજિયે,
કપાય આહવાહ ધોય એકદશામાંહિ ભીજિયે;
તત્ત્વજ્ઞાનકો સંભાર સમતા સરૂપ ધાર,
જીતકે પરીસહ આનંદ સુધા પીજિયે,
મનકો સુવાસ આનિ નાનાવિધ ધ્યાન ઠાનિ,
આપની સુવાસ આપ આપમાંહિ ભીજિયે. ૫૧

જગતમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ પદારથોને દેખી રાગ, દોષ, મોહ ન કરો, વિષયોની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરો, કપાય પ્રત્યે પ્રીતિરૂપ અગ્નિ શાંત કરી એક ઉપશમદશામાં મગ્ન રહો, તત્ત્વજ્ઞાનની સ્મૃતિસહિત સમતાને ધારણુ કરો, પરિષહને જીતી આનંદામૃતનું પાન કરો, નાનાં પ્રકારનાં ધ્યાનમાં સ્થાપન કરી મનને સુવાસિત કરો, પોતે પોતાની (સ્વાત્મા-નુશ્રીતરૂપ) સુગંધનો પોતાનામાંજ અનુભવ કરો.

જીવ ઔરે પુરૂષણ ધરમ અધરમ બોમ,
કાલ એઈ જહૌં દ્રવ્ય જગકે નિવાસી હૈં,
એક એક દરવમૈં અનંત અનંત ગુણુ,
અનંત અનંત પરમયકે વિકાસી હૈં;

અનંત અનંત શક્તિ અજર અમર સબૈ,
 સદા અસહાય નિજ સત્તાકે વિલાસી હૈ,
 સર્વ દર્વ ગેયરૂપ પરભાવ હેયરૂપ,
 સુદ્ધભાવ ઉપાદેય યાતૈ અવિનાસી હૈ. ૧૦૭

જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાલ એ છએ દ્રવ્યો જગતમાં રહેલાં છે, એક એક દ્રવ્યમાં અનંત અનંત ગુણ અને અનંત અનંત પર્યાય રહેલા છે, એ સર્વ દ્રવ્યો અનંત શક્તિવાળાં, અજર, અમર, અસહાય અને સ્વસત્તામાં વિલાસ કરનારાં છે. સર્વ દ્રવ્યો જાણવા યોગ્ય છે, પરભાવ ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને અવિનાશી શુદ્ધ ભાવ આદરવા યોગ્ય છે.

અન્યનકે પઢૈં કહા પર્વતકે ચઢૈં કહા,
 કોટિ લચ્છિ બઢૈં કહા કહા રંકપનમેં,
 સંજમ આચરૈં કહા મૌનવ્રત ધરૈં કહા,
 તપસ્યાકે કરૈં કહા કહા ફિરે બનમેં,
 છંદ કરૈં નયે કહા જોગાસન બયે કહા,
 દાનહકે દયે કહા બૈંડેં સાધુ જનમેં,
 જોલૌં મમતા ન છૂટૈ મિથ્યાડોરી હૂ ન દૂટૈ,
 બ્રહ્મજ્ઞાન વિના લીન લોભકી લગનમેં.

ગમે તેટલાં શાસ્ત્ર બાણે, કે ઉચ્ચા પર્વતની ટોચે ચડે, કરોડોની લક્ષ્મી પામે કે રંકપાણું પામે, સંયમ આચરે કે મૌનપણું પ્રાપ્ત કરે, તપશ્ચર્યા કરે કે વનમાં ફરે, નવા છંદ (કાવ્ય) રચે કે યોગાસન કરે, ધણાં દાન કરે કે સાધુઓના સમાગમને સેવે, તો પણ તેથી શું થાય ? જ્યાં સુધી મમતા છૂટે નહિ ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનાં બંધન પણ તૂટે નહિ, અને બ્રહ્મજ્ઞાન થયા વિના લોભની લગનીમાં લાગ્યો રહે.

મૌન રહે વનવાસ ગૃહે, વર કામ દહેં જી સહે દુઃખ ભારી,
 પાપ હરૈં સુભરીતિ કરૈં, જિનવૈન ધરૈં હિરદે સુખકારી,

દેહ તપૈ, બહુ જાપ જપૈં નવિ આપ જપૈં મમતા વિસ્તારી.

તે મુનિ મૂઢ કરૈં જગરૂઢ, લાહૈં નિજ ગેહ ન ચેતનધારી. ૫૬

મૌન રહે, વનવાસને ગ્રહણ કરે, સંસારના સુખની ઇચ્છાનો, કામનો નાશ કરે, ધણાં દુઃખ સહન કરે, પાપને પરિહરે, પુણ્યરીતિને આચરે, સુખકારી જિનવાણીને હૃદયમાં ધારણ કરે, કાયાને કષ્ટ આપે, બહુ પ્રકારના જાપ જપે એમ અનેક પ્રકારે મમતાને વધારે, પણ પોતાના આત્મસ્વરૂપનો જાપ કે સ્મરણ કરે નહિ તે મુનિ મૂઢ અજ્ઞાના છે, અને માત્ર લૌકિક રૂઢિ આચરે છે, પણ શુદ્ધ ચૈતન્યમય નિજ સહજ આત્મપદને પામતો નથી.

(૨૮) ભૈયા ભગવતીદાસ બ્રહ્મવિલાસમાં કહે છે :—

સવૈયા-૩૧.

ભૌ થિતિ નિકંદ હોય કર્મબંધ મંદ હોય,

પ્રગટે પ્રકાશ નજ આનંદકે કંદકો,

હિતકો દહાવ હોય વિનૈકો બહાવ હોય,

ઉપજૈ અંકૂર જ્ઞાન દ્વિતીયાકે ચંદકો;

સુગતિ નિવાસ હોય દુર્ગતિકો નાશ હોય,

અપને ઉછાહ દાહ કરે મોહ રંદકો;

સુખ ભરપૂર હોય દોષ દુઃખ દૂર હોય,

યાતૈ ગુણવૃન્દ કહે સમ્યક સુ જન્દકો. ૮

પુણ્ય પચીસિકા.

ભવરિથિતિ પરિપક્વ થાય છે અને કર્મબંધ મંદ થાય છે, ત્યારે આનંદનું ધામ એવા આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે આત્મહિતની સુદૃઢતા થાય છે, વિનયની વૃદ્ધિ થાય છે, બીજના ચંદ્રની માફક બોધબીજના અંકૂરો ઉગે છે, સુગતિમાં નિવાસ થાય છે, દુર્ગતિ ટળી જાય છે, આત્માનો પુરૂષાર્થ મોહજળને બાળી ભસ્મ કરે છે. સર્વ દોષ અને દુઃખ ટળી જાય છે અને પરિપૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી સમ્યક્ત્વનાં પરિણામને ગુણનો વૃન્દ કહેવાય છે.

સવૈયા ૨૩.

જીવ અકર્તા કહ્યો પરકો, પરકો કરતા પરહી પરવાન્યો,
 જ્ઞાનનિધાન સદા યહ ચેતન, જ્ઞાન કરૈ ન કરૈ કષ્ટુ આન્યો.
 જ્યોં જગ દૂધ દહી ઘૃત તકકી, શક્તિ ધરૈ તિહું કાલ અખાન્યો,
 કાઉ પ્રવીન લખે દગસેતિ સુ, બિન રહે વપુસોં લપટાન્યો. ૨૩
 (શતઅષ્ટોતરી)

જીવને પરનો અકર્તા કહ્યો છે. પરનો કર્તા પરજ છે. આ
 ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સદા જ્ઞાનનું નિધાન છે. તે જ્ઞાનજ કરે છે.
 અન્ય કાંઈ કરતો નથી. આ જગતમાં જેમ દૂધમાં, દહીં ઘી અને
 જાશ થવાની શક્તિ ત્રણે કાળ છે એવું કાંઈ પ્રવીણ પુરૂષ જાણે
 છે, તેમ કાંઈ સુવિચક્ષણ પુરૂષ, સમ્યગ્દર્શનવડે, આત્માને શરીરથી
 લપટાયેલો છતાં શરીરથી બિન્ન જાણે છે.

સવૈયા—૩૧.

કેવલ પ્રકાશ હોય અંધકાર નાશ હોય,
 જ્ઞાનકો વિદ્યાસ હોય ઓર લોં નિવાહવી,
 સિદ્ધમાં સુવાસ હોય, લોકાલોક બાસ હોય,
 આયુરિદ્ધ પાસ હોય ઔરકી ન ચાહવી;
 ઇન્દ્ર આય દાસ હોય અરિનકો ત્રાસ હોય,
 દર્વકો ઉગ્રસ હોય ઇષ્ટ નિધિ ગાહિવી,
 સત્ય સુખરાશ હોય સત્યકો નિવાસ હોય,
 સમ્યક બયેતૈં હોય ઐસી સત્ય સાહિબી. ૬૧
 (શતઅષ્ટોતરી)

સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે તેને આત્માનું કેવું? ઔર્ધ્વ્ય પ્રાપ્ત થાય છે
 તેને કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર ટળી જાય છે,
 જ્ઞાનમાં રમણુતા થાય છે, અને જ્ઞાનજ્યોતિ નિરંતર પ્રગટ રહે છે.
 સિદ્ધલોકમાં વાસ થાય છે, જ્ઞાનમાં લોકાલોક બાસે છે, આત્માની

પોતાની સર્વ રિક્તિ પ્રગટ થાય છે, અન્યની ઇચ્છા રહેતી નથી, ઇન્દ્ર આવી દાસ થાય છે, કર્મશત્રુનો નાશ થાય છે, આત્મદ્રવ્યની ઉત્પલતા પ્રકાશે છે, આત્માના ગુણોરૂપી ઉજ્જસંપદાની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્રણ લોકનાં પ્રાણીઓને સુખ થાય છે. અને સત્ય ધર્મનો વાસ થાય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થવાથી આવી સત્ય સાહ્યખી પ્રગટે છે.

સવૈયા—૨૩:

બનકે ઘટ સમકિત ઉપજત હૈ, સો તો કરત હંસકી રીત,
ક્ષીર ગહત છાંડત જલકા સંગ, બાકે કુલકી યહૈ પ્રતીત.
કોટિ ઉપાય કરો કોઉ બેદસોં, ક્ષીર ગહૈ જલ નેકુ ન પીત,
તૈસે સમ્યકવંત ગહૈ ગુણ, ઘટ ઘટ મધ્ય એક નયનીત. ૯૨
(શતઅષ્ટોતરી)

જેમ હંસના કુળની એવી રીત હોય છે કે દૂધ દૂધને અહણુ કરે અને પાણીને છાંડી દે, અનેક યુક્તિઓ વડે કોઈ કોટિ ઉપાય કરે તો પણ હંસ દૂધજ અહણુ કરે છે અને લેશ પણ પાણી અહણુ કરતો નથી, તેમ જેના હૃદયને વિષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે તેમની રીતિ પણ હંસના જેવીજ હોય છે. તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષો પ્રત્યેક દેહમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બિરાજમાન એક આત્મદેવને અહણુ કરે છે.

સિદ્ધસમાન ચિદાનંદ જાનિકે, થાપત હૈ ઘટકે ઉર ખીચ,
વાકે ગુણુ સખ બાહિ લગાવત, ઔરે ગુણુહિ સખ જનત કીચ,
જ્ઞાન અનંત વિચારત અંતર, રાખત હૈ જિયકે ઉર સૌચ,
એસે સમકિત શુદ્ધ કરતુ હૈ, તિનતૈ હોવત મોક્ષ નગીચ. ૯૩

આ ચિદાનંદમય આત્માને સિદ્ધસમાન જાણી પોતાના હૃદયને વિષે સ્થિર કરે છે, આત્માના ગુણોનેજ આત્મામાં જાણે છે, માને છે. અને પરના સર્વ ગુણોને, કાદવ સમાન મલિન કરનાર પરરૂપ જાણે છે, આત્માનું જ્ઞાન અનંત છે એમ ચિત્તને વિષે વિચારે છે, અને તે જ્ઞાનના સિંચનથી પોતાના હૃદયને બરપૂર રાખે છે એવા

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો શુદ્ધભાવની ક્રિયાથી આત્માને વિશેષ ઉન્નવળ કરે છે અને તેથી મુક્તિની સમીપતા સાધે છે.

નર સમ્યક્વંત કરૈ અનુભવ, નિત આતમસોં હિત જોડનકા,
પરમારથ સાધિ યહૈ ચિતવૈ, વિષયા સુખસોં મન મોડનકા.
ઘટમાં સમતા પ્રગટી તિહતૈ, ન ડરૈ લષિ કર્મ ઝકારનકા,
નિજ શુદ્ધ સરૂપહિ ધ્યાવત હૈ, તમ ધ્યાવત હૈ શિવ તોરનકા. ૯

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ પોતાના આત્માને સતત આત્મહિતમાં જોડેલો રાખવાનો અનુભવ-અભ્યાસ કરે છે, પરમાર્થને સાધે છે, અને વિષયસુખથી મનને વિમુખ્ત કરવાનું ચિંતવે છે, તેને અંતરમાં સમતા પ્રગટી છે તેથી કર્મના ઝપાટાને જોઈને, તે ડર પામતા નથી, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ ધ્યાન કરે છે ત્યારે પોતાને સિદ્ધ સમાન ચિંતવે છે.

કવિત્ત:-

મિથ્યા ભાવ જૈલોં તૌલોં ભ્રમસો ન નાતો દુટૈ,
મિથ્યા ભાવ જૈલોં તૌલોં કર્મસોં ન છૂટિયે;
મિથ્યાભાવ જૈલોં તૌલોં સમ્યક્ ન જ્ઞાન હોય,
મિથ્યાભાવ જૈલોં તૌલોં અરિ નાહિ કૂટિયે;
મિથ્યાભાવ જૈલોં તૌલોં મોક્ષકા અભાવ રહૈ,
મિથ્યાભાવ જૈલોં તૌલોં પરસંગ જૂટિયે,
મિથ્યાકા વિનાશ હોત પ્રગટે પ્રકાશ જોત,
સૂઘૌ મોક્ષ પંથ સૂઘૌ નેકુ ન અહટિયે. ૧૨

—મિથ્યાત્વવિધ્વંસન ચતુર્દશી

ન્યાં સુધી મિથ્યાભાવ હોય છે ત્યાં સુધી બ્રાંતિનો મંબંધ તૂટતો નથી, કર્મથી છૂટાતું નથી, સમ્યક્ જ્ઞાન થતું નથી, કર્મ-શત્રુનો નાશ થતો નથી, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને પરસંગનો યોગ રહ્યા કરે છે. મિથ્યાત્વનો વિનાશ થાય છે અને સમ્યક્ત્વરૂપી

પ્રકાશ પ્રગટે છે ત્યારે શુદ્ધ મોક્ષ માર્ગમાં ગમન થાય છે અને સર્વ પરિબ્રમણનો અંત આવે છે.

સવૈયા ૩૧.

આપુરે બિચારે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કહા જાનૈ,
કૌન જીવ કૌન કર્મ કૈસે કે મિલાપ હૈ,
સદાકાલ કર્મનસોં એકમેક હોય રહે,
લિનતા ન ભાસી કૌન કર્મ કૌન આપ હૈ;
યહ તો સર્વસદેવ દેખ્યો લિનલિન રૂપ,
ચિદાનંદ જ્ઞાનમયી કર્મ જડ આપ હૈ,
તિહ ભાંતિ મોહહીન જાને સરધાનવાન,
જૈસે સર્વસ દેખો તૈસો હી પ્રતાપ હૈ. ૧૦

મોહબ્રમાદિક.

આપડા બિચારા મિથ્યાદષ્ટિ જીવ શું જાણે કે જીવ શું છે ? કર્મ શું છે ? અને તેમનો સંયોગ કેવા પ્રકારે છે ? તે બિચારા સર્વદા કર્મની સાથે એકમેક થઈ રહેલા હોવાથી પોતે કાણુ છે અને કર્મ કાણુ છે તેનો ભેદ તેમને ભાસતો નથી. આત્મા ચિદાનંદ જ્ઞાનમય છે અને કર્મ જડ પુદ્ગલના પર્યાય છે એવું જે બન્નેનું લિનલિન સ્વરૂપ તે તો શ્રી વીતરાગ સર્વસદેવે જોયું છે. તેમજ મોહ જેનો ધ્રુવો છે એવા સત્બ્રહ્માવાન સમ્યક્દષ્ટિ જીવ જાણે છે, કે આત્માનો પ્રતાપ જેવો સર્વસ દેવે જોયો છે તેવો છે.

છપૈય.

જૈન ધર્મકા મર્મ, દૈષ્ટિ સમકિતતૈ સૂઝૈ,
જૈન ધર્મકા મર્મ, મૂઢ કૈસે કર ભુઝૈ;
જૈન ધર્મકા મર્મ, જીવ શિવગામી પાવૈ,
જૈન ધર્મકા મર્મ, નાથ ત્રિભુવનકા ગાવૈ.

યહુ જૈન ધર્મ જગમે પ્રગટ, દયા દુહાં જગ પેખિયે;
 “લૈયા” સુવિચક્ષન ભવિક જન, જૈન ધર્મ નિજ લેખિયે. ૩

જિનધર્મ પચીસિકા.

વીતરાગ ધર્મનું રહસ્ય દષ્ટિ સમ્યગ્ થવાથી જાણાય છે. વીતરાગ ધર્મનું રહસ્ય મૂઠ મિથ્યાદષ્ટિ કેવી રીતે જાણી શકે? નજ જાણી શકે. વીતરાગ ધર્મનું રહસ્ય મુક્તિમાર્ગગામી જીવો પામે છે. વીતરાગ ધર્મનું રહસ્ય ત્રણલોકના નાથ એવા ભગવાન પ્રકાશે છે. આ વીતરાગ ધર્મ જગતમાં સ્વદયા અને પરદયા રૂપે સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેની દયાથી આ લોક પરલોકને વિષે જીવો સુખ પામતા જાણાય છે. તેથી લૈયા ભગવતીદાસ કહે છે કે હે સુવિચક્ષણુ ભગ્યો! વીતરાગધર્મ પોતાનો (આત્માનો) છે એમ જાણો.

સવૈયા—૨૩.

જો જિનદેવકી સેવ કરે જગ, તાજિનદેવસો આપ નિહારે,
 જો શિવલોક બસે પરમાત્મ, તાસમ આત્મ શુદ્ધ વિચારે;
 આપમેં આપ લખે અપનો પદ, પાપ રૂ પુણ્ય દુહાં નિરવારે,
 સો જિનદેવકો સેવક હૈ જિન્ય, જો ઇહિ ભાંતિ ક્રિયા કરતારે. ૧૨

જિનધર્મ પચીસિકા.

આ જગતમાં જો જિનદેવની ઉપાસના કરે છે, તે જિનદેવ સમાન પોતાનું આત્મસ્વરૂપ છે એમ જાણે છે. પોતાનો આત્મા મુક્તિને વિષે વિરાજતા એવા સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન શુદ્ધ છે એમ વિચારે છે. પોતાના આત્માને આત્મારૂપ જાણે છે, આત્મસ્વરૂપને જ પોતાનું પદ માને છે અને તેથી ભિન્ન એવા પાપ પુણ્યના દ્વન્દ્વને ત્યાગે છે. આ પ્રકારની ક્રિયા જો જીવો કરે છે તેજ વીતરાગ દેવના સાચા સેવક છે.

છપૈય.

રાગ દોષ અરુ મોહ, નાહિ નિજમાહિ નિરકખત,
દર્શન જ્ઞાનચારિત્ર, શુદ્ધ આતમ રસ ચકખત;
પરદ્રવ્યનસોં ભિન્ન, ચિદ્ધ ચેતનપદ મંડિત,
વેદત સિદ્ધ સમાન, શુદ્ધ નિજરૂપ અખંડિત,

સુખ અનંત જિહ પદ વસત, સો નિહચૈ સમ્યક મહત,
“લૈયા” સુવિચક્ષન ભવિકજન, શ્રી જિનન્દ છહ વિધિ કહત. ૧૪

લૈયા ભગવતીદાસ કહે છે કે હે સુવિચક્ષણુ ભવ્યો ! રાગદ્વેષ અને મોહ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં નથી એમ જે દશા આવ્યે જીવ જાણે છે, દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ શુદ્ધ આત્મભાવરસને આસ્વાદે છે, પરદ્રવ્યથી ભિન્ન ચૈતન્યલક્ષણે વિરાજિત, સિદ્ધાત્મા સમાન, અખંડ નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એમ જાણે છે, અનુભવે છે, તે સમ્ય-ગદર્શન અનંત સુખનું ધામ અને નિશ્ચયથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ વીતરાગ ભગવાને કહ્યું છે.

છહોં દ્રવ્ય નવ તત્વ, ભેદ જાકે સખ જાનૈ,
દોષ અઠારહ રહિત દેવ તાકા પરમાનૈ;
સંયમ સહિત સુસાધુ હોય નિરગ્રંથ, નિરાગી,
મતિ અવિરોધી ગ્રન્થ, તાહિ માનૈ પરત્યાગી.

વરકેવલ ભાષિત ધર્મધર, ગુણુ થાનક ખૂઝે મરમ;
“લૈયા” નિહાર વ્યવહાર યહ, સમ્યક લક્ષણુ જિનધરમ. ૧૫
જિનધર્મ પચીસિકા.

છ દ્રવ્ય અને નવ તત્વ આદિના રહસ્યસ્વરૂપને જે જાણે છે, અઠાર દોષ રહિત એવા વીતરાગ દેવને જે સાચા માને છે, બાહ્યા-ભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત, રાગ રહિત અને સ્વરૂપાચરણાદિ મંયમ સહિત એવાને સુસાધુ જાણે છે, અને વીતરાગમાર્ગનાં અવિરોધી એવાં શાસ્ત્રોને પ્રમાણભૂત માને છે, અન્ય સર્વને ત્યાગે છે, તીર્થંકર

ભાષિત ધર્મને ધારણ કરે છે, ગુણસ્થાનકના મર્મને જાણે છે તે વીતરાગ ધર્મને વિષે અવહાર સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ છે એમ લેયા ભગવતીદાસ કહે છે કે હે ભાષ ! તું જાણ.

ચહું ગતિમેં નર અડે, અડે તિનમેં સમદષ્ટિ,
સમદષ્ટિતેં અડે, સાધુ પદવી ઉતકૃષ્ટી;
સાધુનતેં પુન અડે, નાથ ઉવઝાય કહાવેં,
ઉવઝાયનતેં અડે, પંચ આચાર અતાવેં.

તિન આચારનતેં જિન અડે, વીતરાગ તારન તરન,
તિન કહ્યો જૈનવૃષ જગતમેં, લેયા તસ વંદત ચરન. ૨૪
જિનધર્મ પચીસિકા.

ચારે ગતિમાં મનુષ્યજવ ઉત્તમ છે, તેમાં સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો ઉત્તમ છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોમાં સુમંયમવંત સાધુપુરુષો ઉત્તમ છે તે સાધુપુરુષોમાં ઉપાધ્યાય ભગવાન મોટા છે, ઉપાધ્યાય મહારાજથી પંચઆચાર આદિ અતાવનાર આચાર્ય ભગવાન મહાન છે અને તે આચાર્ય ભગવાનથી પણ વીતરાગ તરણ તારણ સ્વરૂપ અરિહંત પરમાત્મા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તે વીતરાગ પરમાત્માએ આ જગતમાં પરમ કલ્યાણમય વીતરાગ ધર્મ પ્રરૂપ્યો છે તે વીતરાગના ચરણકમળમાં લેયા ભગવતીદાસ વંદન કરે છે.

આઠમો અધ્યાય.

સમ્યજ્ઞાન અને તેનું મહાત્મ્ય.

આટલી વાત અતાવી ગયા છીએ કે આ સંસાર અસાર છે, શારીરિક તથા માનસિક દુઃખોનો સાગર છે, શરીર અપવિત્ર, ક્ષણ-

ભંગુર છે અને ઇન્દ્રિયભોગ અતૃપ્તિકારી, તૃષ્ણાવર્ધક તથા નાશવંત છે. સહજ સુખ આત્માનો સ્વભાવ છે, સુખનું સાધન સ્વાત્માનુભવ કે આત્મધ્યાન છે. એ આત્મધ્યાન સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન એ સમ્યક્ ચારિત્રની એકતારૂપ છે. નિશ્ચયથી એ ત્રણેય એક આત્મારૂપ છે, વ્યવહારથી એ ભિન્ન ભિન્ન કહેવાય છે અને નિશ્ચયના સાધનરૂપ એ વ્યવહારનો બહુ વિસ્તાર છે, એ ત્રણેમાંથી સમ્યગ્દર્શનનું વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી કંઈકે સ્વરૂપ આત્માનંદના પિપાસુઓને માટે કહેવાઈ ગયું છે હવે સમ્યગ્જ્ઞાનનું નિશ્ચય વ્યવહાર કથન આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે.

જેમ સમ્યગ્દર્શન ગુણુ આત્માનો સ્વભાવ છે તેમ જ્ઞાન ગુણુ પણ આત્માનો સ્વભાવ છે. સમ્યગ્દર્શન સહિત જે જ્ઞાન છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. નિશ્ચયથી જ્ઞાન સ્વયં (પોતે) સમ્યક્ છે, યથાર્થ છે. કારણ કે જ્ઞાન એક એવો વિશેષ ગુણુ છે કે જે પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ તથા કાલ એ પાંચે દ્રવ્યોમાં નથી. તેથી તે જડ છે. પરંતુ આત્મામાં તે છે. તે સર્વ અધિકારરૂપ છે. જ્ઞાનજ એક પ્રકાશરૂપ છે. જ્ઞાનનો સ્વભાવ સૂર્યના પ્રકાશ જેવો છે. જેમ સૂર્ય એક ક્ષણમાં જગતના પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે તેમ જ્ઞાન પણ સર્વ જાણવાયોગ્ય પદાર્થોનો એક સમયે પ્રકાશ કરે છે.

“ સર્વે જ્ઞેયં જ્ઞાનાતિ તત્ જ્ઞાનં ” જે સર્વ જ્ઞેયોને જાણે તે જ્ઞાન છે. પ્રત્યેક આત્મા સ્વભાવથી શુદ્ધ છે, જ્ઞાયક સ્વભાવ છે, સિદ્ધ શુદ્ધ આત્માના જેવોજ દરેક આત્માનો સ્વભાવ છે. ભિન્ન પ્રદેશોની અપેક્ષાએ દરેક આત્માની સત્તા ભિન્ન ભિન્ન છે, પરંતુ ગુણુ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ પરસ્પર કોઈ અંતર નથી. સર્વ સિદ્ધ અને સંસારી જીવ સમાન છે. પરમાત્મા કે સિદ્ધાત્માને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી અથવા અનંતજ્ઞાન અને અનંતદર્શનયુક્ત એટલા માટે કહેવાય છે કે તેમના જ્ઞાન ગુણુપર કોઈ આવરણ, પડદો, કે મેલ

નથી—તે શુદ્ધ છે—જ્ઞાન દીપકના પ્રકાશની માફક સ્વપર પ્રકાશક હોય છે. જ્ઞાન પોતાના દ્રવ્યગુણી આત્માને પણ દેખાડે છે અને અન્ય સર્વ પદાર્થોને પણ દેખાડે છે.

ક્રમ રહિત એક સાથે સર્વને જાણી લેવું એ જ્ઞાનગુણનો સ્વભાવ છે. એટલા માટે એ જ્ઞાનને અનુપમ, અદ્વિત અને મહાન કહે છે. જેને જ્ઞાનાવરણ કમના ઉદયથી અર્થાત્ ક્ષયોપશમથી કંઈક જ્ઞાનની શક્તિ પ્રગટ છે, કંઈક અપ્રગટ છે, તે જ્યારે જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાન ક્રમથી પદાર્થોને જાણે છે. તથાપિ જાણી લીધા પછી ધારણામાં અનેક પદાર્થોનું જ્ઞાન એક સાથે અદ્વિતજ્ઞાનને પર્યું હોય છે. તે અદ્વિતજ્ઞાનની જ્યારે તેનો વ્યવહાર મન, વચન, કાયાથી કરે છે ત્યારે તે ક્રમથી થાય છે, પરંતુ ભંડારમાં સંચયરૂપે તો એક સાથે અનેક પદાર્થોનું જ્ઞાન રહે છે જેમ કાંઈ એક પચાસ વર્ષનો વિદ્વાન છે, જે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાં એમ. એ. છે, તેણે પૂર્વેય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો ધણો અભ્યાસ કર્યો છે, તે એક સાથે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી જ્ઞાનને, વૈદ્યકને, વ્યાપારને, મકાન બનાવવાની કલાને, વ્યાખ્યાનની કલાને, લખવાની કલાને, પત્તાં, ચોપાટ, શેતરંજ રમવાની કલાને, પોતાનાં સંબંધીઓનાં નામ ઠામોદિ ઇતિહાસને, જગતના ઇતિહાસને, જૂદા જૂદા દેશોની ભૂગોળને, દેખેલા સમજેલા અનેક પદાર્થોના સ્વરૂપને, ગાયનવિદ્યાને, વાજાં વગાડવાને, તરવાને, વ્યાયામને, તરવાર ચલાવવાને, રસવતી (રસોઈ) બનાવવાને, પૂજાપાઠને, આત્મ-ધ્યાનની કલાને, જીવનમાં અનુભવેલી ઘટનાઓને—ઈત્યાદિ ઘણા વિષયોને એક સાથે જ્ઞાનમાં ભંડારની માફક રાખી રાખે છે.

જે કાંઈ મહાત્મા નિમિત્તજ્ઞાની હોય, જ્યોતિષી હોય કે અવધિ જ્ઞાની હોય તો તે ભવિષ્યની ઘણી વાતોને, પોતાની કે પરની જાણીને જ્ઞાનના ભંડારમાં રાખી લે છે. યોગાભ્યાસના અળથી જેટલો જ્ઞાનનો વિકાશ થતો જાય છે તેટલો તેટલો જ્ઞાનમાં ત્રિકાલગોચર

જ્ઞાનનો ભંડાર અધિક અધિક સંચય થતો જાય છે. સંચિતજ્ઞાન અક્રમ (એક સાથેજ) વિરાજમાન રહે છે. એક મતિ કે શ્રુતજ્ઞાની કેટલીક ભાષાઓ જાણે છે. સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચવાનું કામ પડે તો સંસ્કૃત વાંચવા મંડે છે, ગુજરાતી વાંચવાનું કામ પડે તો ગુજરાતી વાંચવા મંડે છે, મરાઠી વાંચવાનું કામ પડે છે તો મરાઠી વાંચવા વાંચવા મંડે છે, ઇંગ્લિશ વાંચવાનું કામ પડે છે તો ઇંગ્લિશ વાંચવા મંડે છે, એક વ્યાખ્યાનકર્તા કોઈ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન કરે છે, તેણે અનેક પુસ્તકો જાણીને એક વિષય ઉપર જે જ્ઞાનનો સંચય કર્યો છે તે સર્વ તેના જ્ઞાનમાં હાજર છે, એક સાથે વિદ્યમાન છે, તેમાંથી ધીમે ધીમે તે વક્તા ધણુંજ જ્ઞાન પોતાના દોઢ કે બે કલાકના ભાષણથી પ્રકાશિત કરે છે.

જ્ઞાનનો પ્રકાશ મનદ્વારા વિચારવામાં, વચનદ્વારા કહેવામાં, અને કાયાદ્વારા સંકેત કરવામાં અવશ્ય ક્રમથી થાય છે, પરંતુ આત્માના ભંડારમાં જ્ઞાનનો સંચય એક સાથે ધણો રહે છે એ વાત દરેક પ્રવીણ પુરૂષ સમજી શકે છે.

એ વાત પણ યથાર્થ છે કે પોતપોતાના જ્ઞાનની પ્રગટતા અનુસાર ત્રણ કાલનું જ્ઞાન પણ કંઈક મર્યાદા સુધી અલ્પજ્ઞાનીઓમાં પણ હોય છે. એક સ્ત્રી રસોઇ બનાવવાની તૈયારી કરી રહી છે, તે જાણે છે કે તે શું કરી રહી છે, ક્યો ક્યો સામાન એકત્ર કરી રહી છે. એ વર્તમાનકાળનું જ્ઞાન છે. ક્યો ક્યો સામાન એકત્ર કરી ચૂકી છે. તથા એ સામાન કેવી રીતે ક્યારે આવ્યો હતો, અને ઘરમાં ક્યાં રાખ્યો હતો કે જ્યાંથી લાવીને હાલ રસોઇમાં રાખ્યો છે એવું જૂતકાળનું જ્ઞાન પણ તેને છે. રસોઇમાં અમુક અમુક વસ્તુ બનાવવી છે આટલી તૈયારી કરવી છે, આટલાં માણસોને જમાડવાં છે. અમુક અમુક જમવાના છે, રસોઇ પછી મારે કપડાં સીવવાં છે, અનાજ ઝાટકવું છે, પુસ્તક જાણવું છે, અમુક સંબંધીને ઘેર માંદાની ખબર

બોવા જવું છે, અમુકની સાથે અમુક અમુક વાતો કરવી છે, એવું બહુ પ્રકારનું ભવિષ્યનું જ્ઞાન પણ છે. ત્રણ કાળનું એક સાથે જ્ઞાન ન હોય તો સોની ઘરેણાં ધડી શકતો નથી, એન્જીનીઅર મકાન બનાવી શકતો નથી, અધ્યાપક ભણાવી શકતો નથી, યાત્રાળુ અમુક સ્થાન ઉપર પહોંચી શકતો નથી. પર્વતની ટોચ ઉપર પહોંચીને એક મંદિરનાં દર્શન કરવાં છે, હું અમુક સ્થાનથી ચાલીને અહીં આવ્યો છું, પર્વતનો માર્ગ બે કલાકમાં અમુક અમુક માર્ગે જઇ પુરો કરીશ, એ સર્વજ્ઞાન એક સાથે હોય છે. એ જ્ઞાનને લીધે તે પર્વતના શિખરપર પહોંચી જાય છે.

અદ્યજ્ઞાનીને પોતાના જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ અનુસાર થોડું ત્રિકાળજ્ઞાન હોય છે તો પછી સર્વજ્ઞને, અનંતજ્ઞાનીને કે સર્વ આવરણથી રહિત નિર્મલ પ્રકાશમાન જ્ઞાનભ્યોતિને ત્રિકાલગોચર સર્વ વિશ્વના અનંત દ્રવ્યોનું, તેના ગુણોનું, તેમજ તેના પર્યાયોનું જ્ઞાન થઇ જાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય કે સંશયની વાત નથી. શુદ્ધજ્ઞાન પણ જો કંઇક ન જાણે તો પછી તે જ્ઞાન શુદ્ધ પણ શાનું ? તે તો જેટલે અંશે જાણે નહિ, તેટલે અંશે અવશ્ય અશુદ્ધ છે એમ કહેવાય. શુદ્ધ જ્ઞાન બપોરના સૂર્યસમાન વિશ્વવ્યાપી જ્ઞેયને એક સાથે જાણે છે એક સાથે પ્રકાશ કરે છે. તેને કંઇ જાણવું બાકી રહેતું નથી.

સર્વજ્ઞત્વની શક્તિ આત્મજ્ઞાનીમાં પણ છે. જેટલો જેટલો અજ્ઞાનનો પડદો ખસતો જાય છે, તેટલો તેટલો જ્ઞાનનો વિકાસ કે જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતો જાય છે તેટલું તેટલું જ્ઞાન ઉન્નતિરૂપ કે વર્ધમાન થતું જાય છે. એક બાળક જન્મ સમયે ઘણું અદ્ય જાણે છે તેને જેટલો જેટલો અનુભવ વધે છે, જેટલી જેટલી તે વિદ્યા ભણે છે તેટલો તેટલો તે અધિક અધિક જ્ઞાની થતો જાય છે. જેમ બીજાઓ પાસેથી મેળવીને ધનનો સંચય કરવાથી ધનની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે, અથવા છૂટું જવાયું પાણી એક સરોવરમાં એકત્ર કરવાથી સરોવરમાં

પાણીની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેમ તેનામાં (બાળકમાં) જ્ઞાન ક્યાંક બહારથી લાવી એકઠું કરવાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાં આવતી નથી. જ્ઞાન એક એવો અદ્ભુત ગુણ છે કે જે કોઈ કોઈને આપી શકતો નથી કે કોઈ કોઈ પાસેથી લઈ શકતો નથી. જો કે લોકવ્યવહારમાં એવું કહેવાય છે કે અમુક આચાર્યે પોતાના શિષ્યોને બહુ જ્ઞાન આપ્યું અથવા શિષ્યે આચાર્ય પાસેથી ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું, પરંતુ એમ કહેવું કેવળ વ્યવહાર માત્ર છે. વસ્તુતાએ અસત્ય છે. જો આચાર્ય જ્ઞાન દેતા હોય તો તેમનું જ્ઞાન ઘટે ત્યારે શિષ્યનું જ્ઞાન વધે પણ તેમ થતું નથી.

આચાર્યે જ્યારથી શિષ્યને બહુવવાનો આરંભ કર્યો અને દસ વર્ષ સુધી બહુઓ ત્યાં સુધી જે કંઈ બહુવ્યું, સમજવ્યું, બતાવ્યું તે સર્વ જ્ઞાન આચાર્યમાં બરોબર સ્થિર રહ્યું એટલુંજ નહિ પરંતુ સમજવતાં સમજવતાં, બતાવતાં બતાવતાં આચાર્યનું જ્ઞાન પણ વધતું ગયું અને બહુનાર શિષ્યનું જ્ઞાન પણ વધતું ગયું. જો કે દેવા લેવાનો શબ્દનો વ્યવહાર છે પણ લેણદેણ કાંઈ થઈ નહિ, અને પરિણામે દાતા અને પ્રાપ્ત કર્તા બંનેમાં જ્ઞાન વધી ગયું. એમ કેમ થયું ? એક તરફ જ્ઞાન વધ્યું ત્યારે બીજી તરફ ઘટ્યું કેમ નહિ ?

તેનો સીધો ઉત્તર એ છે કે જ્ઞાનનો સદા વિકાસ કે પ્રકાશ થાય છે. ગુરૂના સમજવવાથી અને પુસ્તકોના અભ્યાસથી જેટલો જેટલો અજ્ઞાનનો પડો ખસે છે, જેટલો જેટલો જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થતો જાય છે તેટલું તેટલું જ્ઞાન અધિક અધિક પ્રકાશતું જાય છે. એમ પણ જગતમાં કહેવાનો વ્યવહાર છે કે એણે જ્ઞાનની બહુ ઉન્નતિ કરી, બહુ નિર્મલતા કરી, બહુ વિકાસ કર્યો, ઉન્નતિ કે વિકાસ શબ્દ ત્યાં ત્યાં વપરાય છે કે જ્યાં શક્તિ તો હોય પણ વ્યક્તિ ન હોય. વ્યક્ત થવું તેને જ પ્રકાશ કે વિકાસ કહે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ થયો અથવા વિકાસ થયો એમ કહેવાય છે, અર્થાત્ સૂર્યમાં

પ્રકાશક શક્તિ તો છેજ, તેના ઉપરનો અંધકાર ખરસો-વાદળારૂપી પડદો ખસી ગયો, અને સૂર્યનો પ્રકાશ અહીં ઝળક્યો, આ રત્ન ચમકી ઉઠ્યું; અર્થાત્ રત્નપાષાણમાં રત્ન બનવાની અને ચમકવાની શક્તિ તો હતીજ તેના ઉપર મેલ ખસેડવાથી તે રત્નરૂપે ચમકી ઉઠ્યું. તેજબમાં નાખવાથી આ સુવર્ણનું આભૂષણ ચમકી ઉઠ્યું; અર્થાત્ સુવર્ણના આભૂષણમાં ચમકવાની શક્તિ તો હતીજ પણ તેના ઉપર મેલ છવાઈ ગયો હતો; તેજબથી જેટલો મેલ કપાતો ગયો તેટલી સુવર્ણની કાંતિ ઝળકતી ગઈ.

દરેકના જ્ઞાનમાં અનંત પદાર્થોના જ્ઞાનની અમર્યાદિત શક્તિ છે તે કદી મર્યાદિત થઈ શકતી નથી કે જેથી અમુક જ્ઞાનથી આગળ જ્ઞાનપ્રકાશ ન કરી શકે. આજના વિશ્વમાં પદાર્થવિદ્યાએ કેવો અપૂર્વ વિકાસ કર્યો છે કે જેથી હજારો માઈલ શબ્દ પહોંચી જાય છે. અમેરિકામાં બેઠાં બેઠાં ભારતમાં ગવાતાં ગાયન સંભળી શકાય છે. હવાઈ વિમાનોમાં લાખો મણુ વજન આકાશમાં લઈ જવાય છે. તારના સંબંધ વિના ક્ષણમાત્રમાં હજારો માઈલ સમાચાર પહોંચી જાય છે. પદાર્થોની અંદર અદ્ભુત શક્તિ છે તે જ્ઞાન પદાર્થવિદ્યાએને કેમ કરીને થાય છે ? તે માહિતી મેળવવામાં આવે તો જણાય કે પદાર્થના શોધક એકાંતમાં બેસીને પોતાની અંદર ઉઠેા વિચાર કરે છે. શોધતાં શોધતાં કાઈ વાત સૂઝી આવે છે કે તેનો પ્રયોગ કરે છે. તે બરાબર થાય છે ત્યારે બીજી શોધ પાછળ મંડે છે. એમ નવી નવી વાતો સૂઝતી જાય છે. પ્રયોગ વડે તે વાતો સિદ્ધ કરી પછી નવી શોધ (New Invention) તરીકે પ્રગટ કરે છે. જેટલું જેટલું મેલું વાસણ માંજવામાં આવે છે, તેટલું તેટલું તે ચમકતું જાય છે. તેવી રીતે જેટલું જેટલું આપણું શુદ્ધ જ્ઞાન માંજવામાં આવે છે, તેમાં ખોજ કરવામાં આવે છે, તેટલો તેટલો જ્ઞાનનો વિકાસ થતો જાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના આત્મામાં જો અમર્યાદિત જ્ઞાન ન હોય તો જ્ઞાનના વિકાસનો સંભવજ ન હોય.

જ્ઞાનનું કામ માત્ર જાણવું માત્ર પ્રકાશ કરવો તે છે; જેવાં દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય છે તેવાંજ જાણવાં એ છે; ન ન્યૂન જાણવાં, ન અધિક જાણવાં કે ન વિપરીત જાણવાં—શુદ્ધ જ્ઞાન જ્યોત્સ્નાના બિજ બિજ સ્વભાવોને જાણે છે, મૂળ સ્વભાવોને જાણે છે તથા તે દ્રવ્યો પરસ્પર એક બીજને કેવી રીતે સહાયક થાય છે તે પણ જાણે છે.

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ ક્રિયારહિત સ્થિર છે. તે પોતે વિભાવરૂપે કે ઉપાધિરૂપે પરિણમતાં નથી, કેવલ દ્રવ્યોને હલનચલનમાં, સ્થિર રહેવામાં, અવકાશ પામવામાં, અને ઉદાસીનરૂપે સહાય કરે છે. સંસારી જીવ અનાદિકાલથી કર્મથી બંધાએલો છે. કર્મ પુદ્ગલ છે જીવ અને પુદ્ગલમાં પરના નિમિત્તથી વિભાવરૂપ પરિણમવાની શક્તિ છે. તેથી જીવોમાં કર્મના ઉદયથી વિભાવ ભાવ, રાગાદિ ભાવ, અજ્ઞાન ભાવ, અસંયત ભાવ થાય છે, તે ભાવોના નિમિત્તથી કર્મપુદ્ગલ આવીને જીવના કર્મજી શરીરની સાથે બંધાઈ જાય છે. તેનો બંધ કેવી રીતે થાય છે, તે ક્યી ક્યી અને કેવી કેવી રીતે પોતાની અસર બતાવે છે તથા તે કેવી રીતે દૂર થાય છે, જીવ અને કર્મની પરસ્પર નિમિત્ત નૈમિત્તિક ક્રિયાથી શું શું થાય છે તે સર્વ વ્યવસ્થાને પણ શુદ્ધ જ્ઞાન જાણે છે.

અભિપ્રાય એ છે કે જ્યોત્સ્ના, તેમના સામાન્ય અને વિશેષ ગુણોને, તેમની સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક પર્યાયોને—જગતની સર્વ વ્યવસ્થાને શુદ્ધ જ્ઞાન ખરોખર જાણે છે જેમ સૂર્યના પ્રકાશ હટ પટ, નખર દાર, ગલી, મહેલ, વૃક્ષ, પર્વત, કાંકરા, પત્થર, તાંબુ, લોહ, પીતળ, નદી, સરોવર, ખાઈ, ખાધરા આદિ સર્વ પદાર્થોને—તેમના આકારને જેમ છે તેમ દેખાડે છે તેમ શુદ્ધ જ્ઞાન સૂર્યના પ્રકાશની માફક સર્વ પદાર્થોના સર્વ સ્વરૂપને યથાતથ જાણે છે તથા સૂર્યની માફક સર્વને પ્રકાશ કરતાં છતાં કોઈપર રાગદ્વેષ કરવું નથી. કોઈ સૂર્યને અંધ (પૂજની સામગ્રી) ચઢાવે તો તે તેના ઉપર પ્રસન્ન

થતો નથી, કોઈ સૂર્યની નિન્દા કરે તો તે તેના ઉપર અપ્રસન્ન કે કોષિત થતો નથી—પૂર્ણ સમદર્શી છે. પોતાના તાપ અને પ્રકાશથી સર્વ પદાર્થોને ગુણકારી થાય છે,—તે કોઈ વિચાર કરતો નથી કે અમુકને લાભ આપું કે અમુકને હાનિ પહોંચાડું. એ તો પૂર્ણ વીતરાગતાથી પ્રકાશ કરે છે. પછી ભલે કોઈ લાભ માની લે કે કોઈ હાનિ માની લે. તેવી રીતે શુદ્ધ જ્ઞાન પણ સર્વ દ્રવ્ય, ગુણ, પયથિને યથાર્થ જાણતાં છતાં પણ નથી કોઈ પર રાગ કરતું કે નથી દ્વેષ કરતું, પ્રશંસા કરવાથી નથી ઉન્મત્ત થતું કે નિન્દા કરવાથી નથી રોષ કરતું. પૂર્ણ સમદર્શી, વીતરાગી, નિરાકુલ રહે છે. જેવી રીતે સર્વજ્ઞ વીતરાગપણું એ સિદ્ધ પરમાત્માનો સ્વભાવ છે તેવીજ રીતે સર્વજ્ઞ વીતરાગપણું એ દરેક આત્માનો સ્વભાવ છે.

આત્માના સ્વભાવમાં મોહનો કિંચિત્ પણ મલ નથી એટલા માટે આત્માનું જ્ઞાન જાણતાં છતાં પણ નથી ક્રોધ કરતું, નથી માન કરતું, નથી માયા કરતું, નથી લોભ કરતું, નથી હાસ્યભાવ કરતું, નથી રતિ કરતું, નથી અરતિ કરતું, નથી શોક કરતું, નથી બય પામતું, નથી જુગુપ્સા કે ધૃષ્ટ્યા કરતું, કે નથી કોઈ પ્રકારે કામનો વિકાર ઉત્પન્ન કરતું. તે મોહ મદિરાના સંયોગ વિના કિંચિત્ પણ મોહિત થતું નથી, દોષિત (દુષ્ટ) થતું નથી. આત્માનો સ્વભાવ સર્વજ્ઞ વીતરાગતા છે એ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે. વિભાવપણું અદ્યપ્તજ્ઞાનપણું એ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી છે. રાગદ્વેષ મોહ, મોહનીય કર્મના ઉદયથી છે. ખીજી જેટલી અંતરંગ વૈભાવિક અવસ્થાઓ આત્માની થાય છે તે ચાર ધાતીય કર્મોના ઉદયથી છે. જે કંઈ બાહ્ય સામગ્રીનો સંયોગ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે તે ચાર અધાતીય કર્મના ઉદયથી છે એમ સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે. સિદ્ધ પરમાત્મા, અરહંતકેવલી પરમાત્માના જ્ઞાનમાં અને અવિરત કે વિરત સમ્યગ્દષ્ટિના જ્ઞાનમાં પદાર્થોનું સ્વરૂપ જાણવાની અપેક્ષાએ કોઈ ભેદ નથી. જેવું કેવલી જાણે છે તેવુંજ સ્યાદાદી શ્રુતજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પણ જાણે છે. અર્થાત્ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ

વસ્તુનું શું સ્વરૂપ છે ? સ્વભાવ કે વિભાવ પર્યાયની અપેક્ષાએ વસ્તુનું શું સ્વરૂપ છે ? એ સર્વજ્ઞાન જેવું કેવલી ભગવાનને હોય છે તેવુંજ સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે. ફક્ત બેદ એટલો છે કે કેવલી ભગવાન શુદ્ધ સ્વાભાવિક કેવલજ્ઞાનથી જાણે છે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા પરોક્ષ જાણે છે. કેવલજ્ઞાની અધિક પયયિને જાણે છે, શ્રુતજ્ઞાની થોડા પયયિને જાણે છે, પરંતુ જેટલું શ્રુતજ્ઞાની જાણે છે તેટલું તે કેવલજ્ઞાનીના જેવું જાણે છે, તેને અનુકૂળ જાણે છે તેથી પ્રતિકૂળ જાણુતા નથી. અથવા જેમ કેવલજ્ઞાની સર્વસ્વ જાણુતાં છતાં પણ પૂર્ણ વીતરાગ છે તેવીજ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિનું જ્ઞાન પણ વીતરાગભાવથી જાણે છે, રાગદ્વેષ ક્યાં વગર પોતાની અને બીજાની કર્મજનિત અવસ્થાઓને વસ્તુસ્વરૂપે જાણે છે એટલા માટે સમ્યગ્દષ્ટિને પણ જ્ઞાતા કહેવાય છે, ઉદાસીન કહેવાય છે.

માત્ર અંતર એટલું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ બે પ્રકારના હોય છે— એક વીતરાગ, બીજા સરાગ. ધ્યાનસ્થ આત્મલીન સમ્યગ્દષ્ટિને વીતરાગ કહેવાય છે, તે સંપૂર્ણ મન વચન કાયાની ક્રિયાઓથી વિરક્ત રહીને એવી રીતે આત્માના આનંદનો સ્વાદ લઈ રહ્યા છે કે જેવી રીતે સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્મા લે છે. સરાગ સમ્યક્ત્વી મન વચન કાયાની ક્રિયાઓ રાગપૂર્વક કરે છે તથાપિ તે પોતાને એ સર્વ ક્રિયાઓના કર્તા માનતા નથી. આત્મા જ્ઞાતાદષ્ટ છે, એવી બુદ્ધિ રાખે છે, કષાયના ઉદયથી તેને વ્યવહાર કાર્યો પોતપોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે કરવાં પડે છે. તેને તે પોતાનું કર્તવ્ય જાણુતા નથી, કર્મોદય જનિત રોગ જાણે છે. તે સરાગ સમ્યક્ત્વીનું જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધા તો વીતરાગ સમ્યગ્દષ્ટિના જેવાં છે, માત્ર ચારિત્રમોહના ઉદયનો અપરાધ તેને તે સમ્યગ્દષ્ટિ કર્મનો ઉદય જાણે છે તેને પરરૂપે અનુભવ કરે છે. સર્વ મન, વચન, કાયાની ક્રિયાઓ પણ પર જાણે છે એટલા માટે તે પણ પૂર્ણ ઉદાસીન છે.

તે ભાવના એવી રાખે છે કે આ સરાગતા ક્યારે મટે અને હું વીતરાગ થઈ જાઉં. તત્ત્વજ્ઞાની સમ્યક્ત્વીનું, હું નિશ્ચયથી પરમાત્માવત્ શુદ્ધ નિર્વિકાર જ્ઞાતાદૃષ્ટા છું, એવું જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. એજ આત્મજ્ઞાન પરમ સુખસાધન છે. એ આત્મજ્ઞાનનેજ નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે, તેને જિનવાણીનો સાર ભાવશ્રુતજ્ઞાન કહે છે, એ આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગની સ્થિરતાને સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર કહે છે, સ્વાનુભવ કહે છે, કે આત્મધ્યાન કહે છે. ભાવશ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્માનો અનુભવ બીજના ચંદ્રમા તુલ્ય છે. તેજ અભ્યાસના બળથી વધતો વધતો પૂર્ણ ચંદ્રમારૂપ કેવલજ્ઞાન થઈ જાય છે. જે રત્નત્રયથી સફળ સુખની સિદ્ધિ થાય છે તેમાં આત્મજ્ઞાનજ નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

આ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે દ્રવ્યશ્રુત દ્વારા છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, તે પ્રાપ્ત કરવા પરમાગમનો અભ્યાસ કરવો બહુ અગત્યનો છે. આ શાસ્ત્રાભ્યાસને વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાન:—જિન વાણીમાં અનેક શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ છે. ચાર અનુયોગોમાં તે વહેંચાયેલો છે, જેને ચાર વેદ પણ કહેવાય છે.

પ્રથમાનુયોગ:—પ્રથમ અવસ્થામાં અંતઃ જ્ઞાનવાળા શિષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાનની રચિ કરાવવા જે સમર્થ થાય તેને પ્રથમાનુયોગ કહે છે. તેમાં જે મહાન પુરૂષો અથવા સ્ત્રીઓએ ધર્મને ધારણ કરી આત્માની ઉન્નતિ સાધ્ય કરી છે તેમનાં કૃપનચરિત્ર હોય છે. જેને પાપ કરવાથી ઘણાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ હોય અને પુણ્ય કરવાથી સુખ સાતાગરી સાધનોની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવાં ચરિત્રોનું પણ તેમાં કથન હોય છે. આ પ્રકારનાં વર્ણનો વાંચવાથી, જુદા ઉપર એવી જાપ પડે છે કે આપણે પણ ધર્મનાં સાધનો કરીને આપણું આત્મ-હિત સાધવું યોગ્ય છે.

બીજો અનુયોગ કરણાનુયોગ છે:—એમાં ચાર ગતિનું સ્વરૂપ તથા લોકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જીવોની અવસ્થાના ભેદ, ગુણુસ્થાન અને માર્ગણુસ્થાનોનું કથન તથા કર્મોના બંધ, ઉદ્ધવ, સત્તા આદિનું નિરૂપણ છે. આત્માની અવસ્થાઓ કર્મના સંયોગથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની થાય છે તે સર્વ હિસાબ તેમાં બતાવ્યા છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન માટે આ જ્ઞાનની બહુ આવશ્યકતા છે. જે ગુણુસ્થાનકાને સમજે તેજ બરાબર જાણી શકે કે સમ્યગ્દષ્ટિ કઈ અપેક્ષાએ બંધક અને કઈ અપેક્ષાએ અબંધક છે, તથા કર્મબંધ કયા ગુણુસ્થાનક સુધી હોય છે, અને કર્મોની અવસ્થા કેવી રીતે બદલી શકાય છે. આ આત્મજ્ઞાનને બહુ સહકારી છે, કર્મ પુદ્ગલની સંગતિથી જીવના સંઘળા વ્યવહારનૃત્યનું દિગ્દર્શન આ અનુયોગથી થાય છે.

ત્રીજો અનુયોગ ચરણાનુયોગ છે:—મન વચન કાયાને સ્થિર કરવા માટે, સ્વરૂપચરણમય નિશ્ચયચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટે, જે જે વ્યવહાર ચારિત્રની આવશ્યકતા છે તે સર્વ આ અનુયોગમાં બતાવ્યું છે. સાધુનું ચારિત્ર, ગૃહસ્થ શ્રાવકનું ચારિત્ર, એ સર્વ વિસ્તાર પૂર્વક એવી રીતે બતાવ્યું છે કે દરેક સ્થિતિના માનવ પોતાની યોગ્યતા અનુસાર તેનું આચરણ કરી શકે, સહજ સુખનું સાધન કરતાં છતાં રાજ કર્તવ્ય, દેશરક્ષા કર્મ, વાણિજ્ય કર્મ, કૃષિ કર્મ, શિલ્પ કર્મ આદિ ગૃહસ્થને યોગ્ય આવશ્યક કર્મ પણ કરી શકે, અને દેશપરદેશમાં નાના પ્રકારનાં વાહન દ્વારા મુસાફરી કરી શકે. એમ લૌકિક ઉન્નતિ સર્વ પ્રકારની ન્યાયપૂર્વક કરતાં છતાં સહજ સુખનું સાધન કરી શકાય. જેમ જેમ વૈરાગ્ય વધતો જાય તેમ તેમ ચારિત્ર અધિક અધિક પાળી શકાય અને અધિક અધિક આત્મધ્યાનની ઉન્નતિ કરી શકાય.

ચોથો અનુયોગ દ્રવ્યાનુયોગ છે:—એમાં છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થનું વ્યવહારનયથી પચાસરૂપ

તથા નિશ્ચયનયથી દ્રવ્યરૂપ કથન છે. એમાં શુદ્ધાત્માનુભવની રીતિઓ બતાવી છે, જીવનમુક્ત દશાનાં સાધન બતાવ્યાં છે અને અતીન્દ્રિય સહજસુખની પ્રાપ્તિનો સાક્ષાત્ ઉપાય બતાવ્યો છે. આ ચાર અનુ-યોગોનાં શાસ્ત્રોનો નિત્ય પ્રતિ યથામંભવ અભ્યાસ કરવો તે વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાનનું સેવન છે.

જેમ સમ્યગ્દર્શનનાં આઠ અંગ છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનનાં પણ આઠ અંગ છે. જે આઠ અંગો સહિત શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવામાં આવે તોજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય અને અજ્ઞાનનો નાશ થાય. તેમજ ભાવોની શુદ્ધિ થાય, કષાયોની મંદતા થાય, સંસારથી રાગ ધટે, વૈરાગ્ય વધે, સમ્ય-કૃત્વની નિર્મલતા થાય અને ચિત્તનિર્દોષ (વૃત્તિને રોકવા) ની કલા શાલમ પડે. આઠ અંગોને ધ્યાનમાં રાખીને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનાર મન વચન કાયાને લીન કરી દે છે. બહુતાં બહુતાં આત્મા-નંદનો અનુભવ આવી જાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનના આઠ અંગ:—(૧) ગ્રંથશુદ્ધિ—શાસ્ત્રનાં વાક્યોને શુદ્ધ બહુવાં, જ્યાં સુધી શુદ્ધ નહિ બહુવાં ત્યાં સુધી તેનો અર્થ ભાસશે નહિ.

(૨) અર્થશુદ્ધિ—શાસ્ત્રના અર્થ બરાબર સમજવા. જે આચાર્યોએ ગ્રંથની રચના કરી છે તેમણે પોતાનું જ્ઞાન પદોની સ્થાપનામાં રાખી દીધું છે. તો તે સ્થાપનારૂપ પદોદ્ધારા જે જ્ઞાન ગ્રંથકર્તાઓએ એમાં બર્ણું છે, કે સ્થાપન કર્યું છે તેજ્ઞાન ગ્રહણ કરી લેવું જરૂરનું છે. જેમ પરદેશથી આવેલો પત્ર એવી રીતે વાંચીને સમજી લેવામાં આવે છે કે જે ભાવાર્થ પત્ર લખનારે લખ્યો હોય તે બરાબર જાણી લેવામાં આવે તોજ્ઞાન પત્ર વાંચવાનો લાભ થાય છે. તેમ ગ્રંથના યથાર્થ ભાવ સમજવા તે અર્થશુદ્ધિ છે.

(૩) ઉભયશુદ્ધિ—ગ્રંથને શુદ્ધ બહુવા અને શુદ્ધ અર્થ સમજવા બંનેનું ધ્યાન એક સાથે રાખવું તે ઉભયશુદ્ધિ છે.

(૪) કલાધ્યયન—શાસ્ત્રોને એવા વખતે ભણવાં જોઈએ કે જ્યારે પરિણામમાં નિરાકુળતા હોય, અધ્યાનો સમય આત્મધ્યાન તથા સામાયિક કરવાનો હોય છે તો તે સમય એટલે સવાર, બપોર તથા સાંજ આદિ કરવો અને એવો સમય પણ હોય છે કે જ્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં ઉપયોગ ન જોડાય, જેમકે કાંઈને ઘેર સંકટ આવી પડ્યું હોય, તોફાન થઈ રહ્યું હોય, ધરતીકંપ થઈ રહ્યો હોય, ઘેર કલહ કે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હોય કે કોઈ મહા પુરુષના મરણનો શોક મનાઈ રહ્યો હોય, એવા આપત્તિઓના સમયે શાંતિપૂર્વક ધ્યાન કરવું યોગ્ય છે.

(૫) વિનય—ધણા આદરપૂર્વક શાસ્ત્રો ભણવાં જોઈએ. ભાવોમાં ધણી ભક્તિ રાખવી જોઈએ કે હું શાસ્ત્રો એટલા માટે ભણું છું કે મને આત્મજ્ઞાનનો લાભ થાય અને મારા જીવનનો સમય સફળ થાય. અંતરંગ પ્રેમપૂર્ણ ભક્તિને વિનય કહે છે.

(૬) ઉપધાન—ધારણા કરતાં જતાં (યાદ રાખતાં જતાં) અન્યને ભણવા જોઈએ, વાંચવા જોઈએ. જે કંઈ વાંચવામાં આવે તે અંદર સ્થિર થતું જાય કે જોઈ શકી રી સ્મરણમાં આવી શકે. જે વાંચ વાંચ કરવામાં આવે પણ ધ્યાનમાં ન લેવાય તો અજ્ઞાનનો નાશ થઈ શકે નહિ. એટલા માટે એકાગ્રચિત્ત થઈને વિચાર સહિત વાંચવું અને યાદ રાખતા જવું તે ઉપધાન છે. એ બહુ જરૂરી અંગ છે, જ્ઞાનનું પ્રવળ સાધન છે.

(૭) બહુમાન—શાસ્ત્રને બહુ માન કે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વરાજમાન કરીને ભણવું જોઈએ. ઉચ્ચે બાજુ ઉપર મૂકીને, આસનપૂર્વક બેસીને ભણવું ઉચિત છે. શાસ્ત્રને સારાં પૂઠાં અને બાંધવાનાં કપડાથી સુશોભિત કરીને જ્યાં ઉપેય ન લાગે, શાસ્ત્ર સુરક્ષિત રહે તેવે સ્થળે વિરાજમાન કરવાં જોઈએ.

(૮) અનિહ્વવ—આપણને શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય તે છુપાવવું જોઈએ નહિ. કોઈ સમજવા આહે તો સમજાવવું જોઈએ. જે ગુરૂથી જ્ઞાન મળ્યું હોય તેમનું નામ છુપાવવું ન જોઈએ. આ પ્રમાણે જે આઠ અંગોને પાળતાં છતાં શાસ્ત્રોનું મનન કરે છે તે વ્યવહાર સમ્યજ્ઞાનનું સેવન કરતો હોવાથી આત્મજ્ઞાનરૂપી નિશ્ચય સમ્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જ્ઞાનના આઠ ભેદ:—જો કે જ્ઞાન એકજ છે. તે આત્માનો સ્વભાવ છે. જેમ સૂર્યના પ્રકાશમાં કોઈ ભેદ નથી તેમ જ્ઞાનમાં કોઈ ભેદ નથી. તથાપિ સૂર્યની ઉપર ઘણાં વાદળાં આવી જાય તો પ્રકાશ ઓછો પડે છે, વાદળાં તેથી થોડાં હોય તો કંઈક પ્રકાશ વધારે પ્રગટે છે, તેથી અધિક ઓછાં વાદળાં હોય તો તેથી અધિક પ્રકાશ જગાડે છે, તેથી પણ અધિક ઓછાં વાદળાં હોય તો તેથી પણ અધિક પ્રકાશ પ્રગટે છે. બિલકુલ વાદળાં ન હોય તો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે. એવી રીતે વાદળાંનાં થોડાં કે વધારે આવરણના કારણે સૂર્યના પ્રકાશના પાંચ ભેદ થઈ શકે છે. તથા તેથી પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ તો સૂર્યપ્રકાશના અનેક ભેદ થઈ શકે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ કે ક્ષય અનુસાર જ્ઞાનના મુખ્ય પાંચ ભેદ થઈ ગયા છે:—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન તથા કેવલજ્ઞાન. મતિ, શ્રુત, અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન જ્યારે મિથ્યા-દષ્ટિને હોય છે ત્યારે કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ કહેવાય છે; સમ્યદ્દષ્ટિને મતિશ્રુત અવધિ કહેવાય છે. આવી રીતે જુ કુજ્ઞાન સાથે જ્ઞાનના આઠ ભેદ થાય છે.

મતિજ્ઞાન:—પાંચ ઇન્દ્રિય તથા મનદ્વારા સીધો કોઈ પદાર્થ જાણવો તે મતિજ્ઞાન છે. જેમકે સ્પર્શનેદ્રિયથી સ્પર્શ કરીને કોઈ પદાર્થને ઠંડો, ગરમ, લુખો, ચીકણો, નરમ, કઠણ, હલકો ભારે જાણવો, રસના (જીહ્વા) ઇન્દ્રિયથી રસનાદ્વારા જાણવો યોગ્ય પદાર્થનો

સ્પર્શ કરીને ખાટો, મીઠો, તીખો, તુરો, કડવો, કે મિશ્રિત સ્વાદ જાણવો; નાસિકા ઇન્દ્રિયથી ગંધયોગ્ય પદાર્થને સૂંઘીને સુગન્ધ કે દુર્ગન્ધ જાણવી; ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી, સ્પર્શ કર્યા વગર, દૂરથી કોઈ પદાર્થનો સંકેદ, લાલ, પીળો, વાદળો, કાળો કે મિશ્રિત રંગ કે રૂપ જાણવું; કાનથી શબ્દ સ્પર્શ કરીને સુંદર કે અસુંદર શબ્દ જાણવો; મન દ્વારા દૂરથી કોઈ અપૂર્વ વાતને એકાએક જાણી લેવી. એવી રીતે જે સીધું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય કે મનથી થાય છે તેને મતિજ્ઞાન (direct knowledge through senses and mind) કહેવાય છે. જેટલો મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થાય છે તેટલીજ વિશેષ મતિજ્ઞાનની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. એટલા માટે સર્વ પ્રાણીઓનું મતિજ્ઞાન એક સરખું હોતું નથી. કાંઈને થોડું તો કાંઈને વધારે, કાંઈને મન્દ તો કાંઈને તીવ્ર હોય છે. જાણેલી ચીજ સ્મરણમાં આવવી, એકવાર ઇન્દ્રિયો કે મનથી જાણેલી ચીજને ફરી ગ્રહણ કરી ઓળખવી કે આ તેજ છે, એવું સંજ્ઞાજ્ઞાન, તથા જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં આગ હોવીજ જોઈએ, જ્યાં જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ હોય ત્યાં ત્યાં કમલ પ્રકુલિત થાયજ એવું ચિંતાજ્ઞાન, ચિન્હને દેખીને કે જાણીને પદાર્થને જાણવો, ધૂમાડાને દેખીને અગ્નિ છે એમ જાણવું એ અનુમાન જ્ઞાન, એ સર્વે મતિજ્ઞાન છે કારણકે મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે.

શ્રુતજ્ઞાન:—મતિજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થદ્વારા ખીજ પદાર્થને કે વિષયને જાણવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે, જેમ કાનથી આત્મા શબ્દ સાંભળ્યો એ મતિજ્ઞાન છે. આત્મા શબ્દથી આત્માના ગુણપર્યાય આદિનો બોધ થએ તે શ્રુતજ્ઞાન છે. એટલા માટે શાસ્ત્રજ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. આપણે અક્ષરો વાંચીએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ, તે દ્વારા ફરી મનથી વિચાર કરીને શબ્દો વડે જે જે પદાર્થોનો સંકેત હોય છે તેને બરાબર જાણી લઈએ છીએ તે શ્રુતજ્ઞાન છે. આ શ્રુતજ્ઞાન મનદ્વારા જ થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનના એ બેદ

છે. અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન, અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન. જે અક્ષરોદ્ધારા અર્થ વિચારવાથી થાય છે તે અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે, જેમકે શાસ્ત્રદ્ધારા જ્ઞાન. સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોથી મતિજ્ઞાનદ્ધારા પદાર્થોને જાણીને ફરી તે જ્ઞાનદ્ધારા તે પદાર્થમાં હિતરૂપ કે અહિતરૂપ બુદ્ધિ થાય તે અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે. એ એકેન્દ્રિયાદિ સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે. જેમ વૃક્ષને કુંહાડીનો ધા કરવાથી તેને કઠોર સ્પર્શનું જ્ઞાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે. પછી તેને દુઃખની લાગણી થવી તે શ્રુતજ્ઞાન છે. કીડાને જીભદ્ધારા સ્વાદનું જ્ઞાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે. પછી તેને તે સુખદાથી કે દુઃખદાથી બાસવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે. કીડીને દૂરથી સુગન્ધ આવવી તે મતિજ્ઞાન છે, પછી સુગંધિત પદાર્થની નજીક આવવાની બુદ્ધિ થવી તે શ્રુતજ્ઞાન છે. પતંગીઆને આંખથી દીવાનો રંગ દેખી જ્ઞાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે. તે હિતકારી બાસવું શ્રુતજ્ઞાન છે. કર્ણથી કઠોર શબ્દ સાંભળવાં મતિજ્ઞાન છે, તે અહિતકારી બાસે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. મતિ શ્રુતજ્ઞાન સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય રીતે હોય છે. એકેન્દ્રિયાદિ પંચેન્દ્રિય પર્યંત સર્વને એ એ જ્ઞાનથી ઓછાં જ્ઞાન હોતાં નથી. આ એ જ્ઞાનોની શક્તિ હોય છે પરંતુ એ જ્ઞાન પણ ક્રમથી કામ કરે છે.

અવધિજ્ઞાન:—અવધિ નામ મર્યાદાનું છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની મર્યાદામાં રહેલાં પુદ્ગલોનું અથવા પુદ્ગલ સહિત અશુદ્ધ જીવોનું વર્ણન જાણવું તે આ જ્ઞાનનું કામ છે. દ્રવ્યથી કહેવાનો હેતુ એ છે કે મોટા પદાર્થોને જાણે કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જાણે, ક્ષેત્રથી કહેવાનો હેતુ એ છે કે કેટલે દૂર સુધીના પદાર્થોને જાણે, એક કાસ સુધીના, સો કાશ સુધીના, હજાર કાશ સુધીના કે દશ હજાર આદિ કાશ સુધીના પદાર્થો જાણે, કાલથી કહેવાનો હેતુ એ છે કે કેટલા સમય આગળ કે પાછળનાને જાણે, દશ વર્ષ, સો વર્ષ એક ભવ કે અનેક ભવને આગળ પાછળ જાણે. ભાવનો અર્થ અવસ્થા વિશેષ કે સ્વભાવ વિશેષ તે છે. અવધિજ્ઞાનના બહુ ભેદ થઈ શકે છે, જેને જેટલો અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશ્ચમ થાય છે તેને

તેટલું થોડું કે વધારે અવધિજ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન થવામાં મન અને ઇન્દ્રિયોની જરૂર નથી. આત્મા પોતેજ જાણે છે. દેવ તથા નારકીઓને તે જન્મથીજ હોય છે. પશુઓને તથા માનવોને સમ્યક્ત્વ કે તપના પ્રભાવથી થાય છે. આ એક પ્રકારની એવી વિશેષ શક્તિનો પ્રકાશ છે કે જેથી અવધિજ્ઞાની કોઈ માનવને દેખીને વિચાર કરતાં તેના પૂર્વ જન્મ અને ભવિષ્યના જન્મના બનાવોને જાણી શકે છે. યોગી તપસ્વી એટલું અધિક અવધિજ્ઞાન પામી શકે છે કે સેંકડો જન્મ આગળ પાછળનાની વાતો જાણી શકે છે. જ્ઞાનની જેટલી નિર્ભળતા થાય છે તેટલોજ તેનો અધિક પ્રકાશ થાય છે.

મનઃપર્યયજ્ઞાન—બીજાઓના મનમાં પુદ્ગલ કે અશુદ્ધ જીવ સંબંધી શું શું વિચારો ચાલી રહ્યા છે, અથવા ક્યા ક્યા વિચાર થઈ ચૂક્યા છે, અથવા ક્યા ક્યા વિચાર થશે, એ સર્વને જે કોઈ આત્માદ્વારા જાણી શકે તે મનઃપર્યય જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન એટલી બધી સૂક્ષ્મ વાતોનો જાણી શકે છે કે જેને અવધિજ્ઞાની પણ જાણી શકતા નથી. એટલા માટે આ જ્ઞાન અવધિજ્ઞાનથી અધિક નિર્મલ છે. આ જ્ઞાન ધ્યાની તપસ્વી યોગીઓનેજ હોય છે—સમ્યગદષ્ટિ મહાત્માઓનેજ હોય છે. મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણ કર્મના ઓછા કે અધિક ક્ષયોપશમ અનુસાર કોઇને ઓછું કે કોઇને અધિક હોય છે.

કેવલજ્ઞાન—સર્વ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થવાથી અનંત જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવો તે કેવલજ્ઞાન છે. આ સ્વાભાવિક પૂર્ણ જ્ઞાન છે, જે પરમાત્મા અરહંત તથા સિદ્ધમાં સદા વ્યક્તિરૂપે (પ્રગટપણે) પ્રકાશે છે. મંસારી જીવોમાં શક્તિરૂપે રહે છે, તે ઉપર જ્ઞાનાવરણનો પડદો પડેલો રહે છે. શુક્લ ધ્યાનના પ્રભાવથી સર્વ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ન્યારે ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે આ જ્ઞાન તેરમા ગુણુસ્થાનકે સયોગી કેવલી જિનને પ્રગટ થાય છે, એક વખત પ્રકાશ થયા પછી ફરી મલિન થતું નથી. સદા સર્વદા શુદ્ધ સ્વભાવમાં પ્રગટ રહે છે. પાંચ

જાનોમાં મતિ, શ્રુત પરોક્ષ છે, કારણ કે ઈન્દ્રિય અને મનથી થાય છે, પરંતુ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કારણકે આત્માથીજ થાય છે.

શ્રુતજ્ઞાન જ કેવલજ્ઞાનનું કારણ છે:—એ ચાર જાનોમાં શ્રુતજ્ઞાનજ એવું જ્ઞાન છે કે જેનાથી શાસ્ત્રજ્ઞાન થાય છે અને આત્માનું ભેદવિજ્ઞાન થાય છે કે આ આત્મા રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અને શરીરાદિ નોકર્મથી લિપ્ત છે, સિદ્ધસમ શુદ્ધ છે. જેને આત્માનુભવ થાય છે તેજ ભાવશ્રુતજ્ઞાન પામી જાય છે. એ આત્માનુભવજ કેવલજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરી દે છે. કાંઈ યોગીને અવધિજ્ઞાન કે મન:પર્યય જ્ઞાન ન પણ હોય તો પણ શ્રુતજ્ઞાનના બળથી કેવલજ્ઞાન થઈ શકે છે. અવધિ મન:પર્યયજ્ઞાનનો વિષય કંઈ શુદ્ધાત્મા નથી, એ 'તો રૂપી પદાર્થનેજ જાણે છે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન અરૂપી પદાર્થોને પણ જાણી શકે છે. એટલા માટે શ્રુતજ્ઞાન પ્રધાન છે. માટે આપણે આટલું કરવા યોગ્ય છે કે આપણે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો વિશેષ અભ્યાસ કરતા રહેવું કે જેથી આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થાય. એજ સહજ સુખનું સાધન છે, અથવા એજ કેવલ જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનાર છે.

ચાર દર્શનોપયોગ:—પહેલાં બતાવી ગયા છીએ કે જીવને ઓળખવા માટે આક જ્ઞાન અને ચાર દર્શન એ સાધન છે. દર્શન અને જ્ઞાનમાં ફેર એ છે કે જ્ઞાન સાકાર છે, દર્શન નિરાકાર છે. દર્શનમાં પદાર્થનો બોધ થતો નથી. બોધ થવા માંડે છે ત્યારે તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. જે સમયે આત્માનો ઉપયોગ કાંઈ પદાર્થને જાણવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે દર્શન હોય છે. તે પછી જે કંઈ ગ્રહણ થાય છે તે જ્ઞાન છે. કાનમાં શબ્દ આવતાં ઉપયોગ ત્યાં ગયો અને શબ્દ જાણ્યો નથી ત્યાં સુધી દર્શન છે. જ્યારે જાણી લીધું કે શબ્દ છે ત્યારે જ્ઞાન કહેવાય છે. અલ્પજ્ઞાનીઓને દર્શનપૂર્વક મતિજ્ઞાન હોય છે, મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓને અવધિ-દર્શનપૂર્વક અવધિજ્ઞાન હોય છે, કેવલજ્ઞાનીને કેવલદર્શન કેવલ જ્ઞાનની

સાથેજ હોય છે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયદ્વારા જે દર્શન છે તે ચક્ષુ દર્શન છે. જેમ આંખે ઘડીઆળને જાણ્યું તે મતિજ્ઞાન છે. તે ઘડીઆળના આકારને જાણવા પહેલાં જે ઉપયોગ ચક્ષુઇન્દ્રિયદ્વારા જાણવા તૈયાર થયો પરંતુ જાણ્યું કંઈ નહિ તે ચક્ષુદર્શન છે. જ્યારે જાણી લીધું કે આ ઘડીઆળ છે ત્યારે તે મતિજ્ઞાન છે. એવી રીતે ચક્ષુઇન્દ્રિય સ્વિચાય ચાર ઇન્દ્રિય અને મનથી જે દર્શન થાય છે તે અચક્ષુ-દર્શન છે. અવધિદર્શન સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીઓને આત્માથી થાય છે. કેવલ દર્શન સર્વદર્શી છે. તે દર્શનાવરણ કર્મનેા સર્વથા ક્ષય થવાથી પ્રગટે છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય:—વસ્તુને સર્વાંગે ગ્રહણ કરે છે તે પ્રમાણ છે, જ્યારે નય છે તે વસ્તુના એક અંશને ગ્રહણ કરે છે કે અતાવ છે. પહેલાં કહેલાં પાંચે જ્ઞાન પ્રમાણ છે અને ત્રણ કુજ્ઞાન પ્રમાણાભાસ છે. જેમ કાંઈ માનવ વેપારી છે અને મેજસ્ટ્રેટ (ન્યાયાધીશ) પણ છે. પ્રમાણજ્ઞાન અને વાતોને એક સાથે જાણે છે. નયની અપેક્ષાએ કાંઈ વખત તે વેપારી કહેવાય છે ત્યારે મેજ-સ્ટ્રેટપણું ગૌણ રહે છે; અને કાંઈ વખત જ્યારે મેજસ્ટ્રેટ કહેવાય છે ત્યારે વેપારીપણું ગૌણ રહે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં નિશ્ચયનય તથા વ્યવહારનયનો ઉપયોગ બહુ જોવામાં આવે છે. **સ્વાશ્રય: નિશ્ચય: પરાશ્રય: વ્યવહાર:** । જે નય એકજ વસ્તુનું તેનાથી પરની અપેક્ષા વગર વર્ણન કરે તે નિશ્ચયનય છે. જે કાંઈ વસ્તુને પરની અપેક્ષાએ એકને બદલે બીજું કહે તે વ્યવહારનય છે. એક તરવાર સોનાની મ્યાનમાં છે તેમાં તરવારને તરવાર અને મ્યાનને મ્યાન કહેવું એ નિશ્ચય નયનું કામ છે. તથા સોનાની તરવાર કહેવી એ વ્યવહાર નયનું કામ છે. લોકમાં એવો વ્યવહાર ચાલે છે કે પરના સંયોગથી વસ્તુને અનેક પ્રકારે કહેવાય છે.

જેમ એક તરવાર ચાંદીથી મ્યાનમાં અને એક સોનાની મ્યાનમાં

એમ એ તરવાર રાખી હોય. ટાઇને એમાંથી એક તરવારની જરૂર હોય તો તે એટલું લાંબુ વાક્ય નથી કહેતો કે સોનાની મ્યાનમાં રાખી છે તે તરવાર લાવો. પણ સોનાની તરવાર લાવો એવું કુંકું વાક્ય કહી દે છે તો વ્યવહારમાં એ વચન અસત્ય નથી. પરંતુ નિશ્ચયથી અસત્ય છે. કારણ કે એવો ભ્રમ પેદા કરી શકે છે કે તરવાર સોનાની છે બ્યારે તરવાર સોનાની નથી. એવી રીતે આપણો આત્મા મનુષ્ય આયુ અને ગતિના ઉદ્દયથી મનુષ્ય શરીરમાં છે, આત્મા ભિન્ન છે, તૈજસ કાર્મણ અને ઔદારિક શરીર ભિન્ન છે. નિશ્ચયનયથી આત્માને આત્માજ કહેવાશે. વ્યવહાર નયથી આત્માને મનુષ્ય કહેવાનો લોક વ્યવહાર છે કેમકે મનુષ્ય શરીરમાં તે વિદ્યમાન છે આત્માને મનુષ્ય કહેવો વ્યવહારથી સત્ય છે તો પણ નિશ્ચયનયથી તે અસત્ય છે; કારણ કે આત્મા મનુષ્ય નથી, તેનાં કર્મ મનુષ્ય છે, તેનો દેહ મનુષ્ય છે.

નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ, સત્યાર્થ, યથાર્થ, વાસ્તવિક, અસલ, મૂળ, કહે છે. વ્યવહારનયને અસત્યાર્થ, અભૂતાર્થ, અયથાર્થ, અવાસ્તવિક કહે છે. મંસારી આત્માને સમજવા માટે તેમજ પરના સંયોગ સહિત કાંઈ પણ વસ્તુને ઓળખવા માટે બંને નયોની જરૂર પડે છે. કપડું મલિન છે તેને શુદ્ધ કરવા બંને નયના જ્ઞાનની જરૂર છે. નિશ્ચયનયથી કપડું ઉજ્જવળ છે, રૂનું બનેલું છે, વ્યવહારનયથી મેલું કહેવાય છે કારણ કે મેલનો સંયોગ છે. જો એકજ નય કે અપેક્ષાને સમજે તો કપડું કદી સ્વચ્છ થઈ શકે નહિ. જો એમ માની લે કે કપડું સર્વથા શુદ્ધજ છે તો પછી તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે નહિ, જો માની લે કે મેલુંજ છે તો પણ તે શુદ્ધ કરાય નહિ. જો એમ માનવામાં આવે કે મૂળમાં તો તે શુદ્ધ છે પરંતુ મેલના સંયોગથી વર્તમાનમાં તેનું સ્વરૂપ મેલું થઈ રહ્યું છે, તોજ તેને શુદ્ધ કરી શકાય. મેલ પર છે, તે દૂર થઈ શકે છે, એવો નિશ્ચય થયા પછીજ કપડું સાફ કરી શકાય છે એવી રીતે નિશ્ચય નય કહે છે કે આત્મા શુદ્ધ છે.

વ્યવહાર નય કહે છે કે આત્મા અશુદ્ધ છે, કર્મોથી બંધાએલો છે. એ બંને વાતો જાણ્યા પછીજ કર્મોને કાપવાનો પુરુષાર્થ કરી શકાય છે.

નિશ્ચયનના પશુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં બે ભેદ કલા છે. એક શુદ્ધ નિશ્ચયનય, બીજો અશુદ્ધ નિશ્ચયનય. જેનો લક્ષ કેવળ શુદ્ધ ગુણ પર્યાય અને દ્રવ્ય ઉપર છે તે શુદ્ધ નિશ્ચયનય છે અને જેનો લક્ષ તે એક દ્રવ્યના અશુદ્ધ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય ઉપર હોય તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. જેમ જીવ સિદ્ધ સમ શુદ્ધ છે એ વાક્ય શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કહેવાય છે. આ જીવ રાગી દ્વેષી છે એ વાક્ય અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કહેવાય છે. રાગદ્વેષ જીવનાજ નૈમિત્તિક કે ઔપાધિક ભાવ છે. તે ભાવોમાં મોહનીય કર્મના ઉદયનો સંયોગ થઈ રહ્યો છે તેથી તે ભાવ શુદ્ધ નથી. અશુદ્ધ છે. તે અશુદ્ધ ભાવોને આત્માના ભાવ કહેવા તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી યથાર્થ છે પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી યથાર્થ નથી. એ બન્ને નય એકજ દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ રાખે છે.

વ્યવહારનયના અનેક ભેદ છે. અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય. એ નય, પરવસ્તુને કોઈનો સંયોગ થતાં પરને તેની કહેવી તે છે. જેમ આ ઘીનો ઘડો છે. એમાં ઘીનો સંયોગ છે માટે ઘડાને ઘીનો ઘડો કહે છે. આ જીવ પાપી છે, પુણ્યાત્મા છે, માનવ છે, પશુ છે. આ ગોરો છે આ કાળો છે. એ વાક્યો આ નયથી યથાર્થ છે કેમકે કાર્મણુ કે ઔદારિક શરીરનો સંયોગ છે માટે અનુપચરિત છે. પરંતુ આત્માના મૂળ સ્વરૂપથી જિજ્ઞ છે માટે અસદ્ભૂત છે. બિલકુલ જિજ્ઞ વસ્તુને તેની પોતાની કહેવી તે ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે, જેમ આ દુકાન રામલાલની છે, આ ટોપી બાળકની છે, આ સ્ત્રી રામલાલની છે, આ ગાય કુતેચંદની છે, આ કપડું મારું છે, આ આભૂષણ મારાં છે, આ દેશ મારો છે.

નિશ્ચયનયનો વિષય વસ્તુને અભેદરૂપે અખંડરૂપે ગ્રહણ કરવાનો છે, જ્યારે વસ્તુને ખંડરૂપે ગ્રહણ કરવી એ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો

વિષય છે. એવું પણ જ્ઞાત્રોમાં સિદ્ધિ છે, જેમ આત્માને અભેદ એક માત્રરૂપે અલક્ષ્ય કરવો એ નિશ્ચયનમત્તો અભિપ્રાય છે જ્યારે આત્માને જ્ઞાનરૂપ, દર્શનરૂપ, ચારિત્રરૂપ એમ ગુણ અને ગુણીનો ભેદ કરીને કહેવું એ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે. કદલેક સ્થળે આ સદ્ભૂત વ્યવહારનો પણ નિશ્ચયનયમાં સમાવેશ કરીને કથન કર્યું છે, કેમકે આ સદ્ભૂત વ્યવહાર પણ એકજ દ્રવ્યની તરફ ભેદરૂપથી લક્ષ રાખે છે, પરંતુ તરફ લક્ષ નથી. જ્યાં પરંતુ તરફ લક્ષ કરીને પરંતુ કથન છે તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે અથવા સામાન્યથી વ્યવહાર નય છે.

દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક નય:—જે નય કે અપેક્ષા કેવલ દ્રવ્યને લક્ષમાં લઇને વસ્તુને કહે છે તે દ્રવ્યાર્થિક છે. જે દ્રવ્યના કાઈ પર્યાયને લક્ષમાં લઇને કહે તે પર્યાયાર્થિક નય. જેમ દ્રવ્યાર્થિક નયથી દરેક આત્મા સમાજરૂપથી શુદ્ધ છે, નિજ સ્વરૂપમાં છે. પર્યાયાર્થિક નયથી આત્મા સિદ્ધ છે, સંસારી છે, પશુ છે, માનવ છે, વૃક્ષ છે, ઇત્યાદિ. આ આત્મા નિત્ય છે એ દ્રવ્યાર્થિક નયનું વાક્ય છે. આ આત્મા સંસારી અનિત્ય છે, એ પર્યાયાર્થિક નયનું વાક્ય છે; કેમકે દ્રવ્ય કદી નાશ પામતું નથી, પર્યાય ક્ષણમાં બદલાય છે.

નૈગમમિદિ સસ નય:—જગતમાં અપેક્ષાવાદ વિના વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. બિન બિન અપેક્ષાથી વાક્ય સત્ય મનાય છે, જ્યારથી લોકમાં વ્યવહાર થાય છે તે અપેક્ષાઓ અથવા નયોને ખતાવવા માટે જૈન સિદ્ધાંતમાં સાત નય પ્રસિદ્ધ છે. નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ત્રણુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ, અને એવંભૂત, એ સાત નય છે. એમાં પહેલા ત્રણુ નય દ્રવ્યાર્થિકમાં સમાય છે, કેમકે તેની દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર રહે છે, શેષ ચાર નય પર્યાયાર્થિકમાં સમાય છે. કારણકે તેની દૃષ્ટિ પર્યાય ઉપર રહે છે. તથા છેલ્લા ત્રણુ નયોની દૃષ્ટિ શબ્દ ઉપર રહે છે માટે તે શબ્દનય પણ કહેવાય છે અને શેષ ચાર

નયની દષ્ટિ પદાર્થ ઉપર મુખ્યતાથી રહે છે માટે તે અચનય પણ કહેવાય છે.

નૈગમનય:—જેમાં સંકલ્પ કરવામાં આવે તે નૈગમનય છે. ભૂતકાળની વાતનો વર્તમાનમાં સંકલ્પ કરવો એ ભૂતનૈગમનય છે. જેમકે દિવાળીને દિવસે એમ કહેવું કે આજે શ્રી વર્દમાનસ્વામીનો નિર્વાણ દિવસ છે. ભાવિનૈગમનય ભવિષ્યની વાતને વર્તમાનમાં કહે છે જેમકે અર્હન્ત અવસ્થામાં બિરાજતા કાઈ કેવલીને સિદ્ધ કહેવો. વર્તમાન નૈગમનય તે છે કે જે વર્તમાનની અધૂરી વાતને પૂરી કહે છે. જેમકે કાઈ લાકડું કાપતો હોય તેને કાઈ પૂછે કે શું કરી રહ્યા છો ? તો તે કહે કે કમાડ બનાવી રહ્યો છું. કારણ કે લાકડું કાપવામાં એનો ઉદ્દેશ કમાડ બનાવવાનો છે.

સંગ્રહનય:—જે એક જાતિનાં ઘણાં દ્રવ્યોને એક સાથે એકઠાં કહે તે સંગ્રહનય છે જેમકે સત્ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. આ વાક્ય સર્વ દ્રવ્યોને સત્ બતાવે છે. જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ છે એ વાક્ય સર્વ જીવોનું લક્ષણ ઉપયોગ સિદ્ધ કરે છે.

વ્યવહારનય:—જે અપેક્ષાથી સંગ્રહનયવડે સહિત પદાર્થોનો ભેદ કરતા જવાય તે વ્યવહાર નય છે, જેમ કે દ્રવ્ય છ છે; જીવ મંસારી અને સિદ્ધ છે. મંસારી જીવ સ્થાવર અને ત્રસરૂપ છે, સ્થાવર જીવ પૃથ્વી-કાય આદિ પાંચ પ્રકારના છે. ઇત્યાદિ.

ઋણુસૂત્રનય:—સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ પર્યાયમાત્ર જે વર્તમાનમાં છે તેને ગ્રહણ કરે તે ઋણુસૂત્રનય છે. જેમ સ્ત્રીને સ્ત્રી, પુરુષને પુરુષ, જ્ઞાનને જ્ઞાન, અશ્વને અશ્વ, ક્રોધ પર્યાય સહિતને ક્રોધી, દયા-ભાવ સહિતને દયાવાન કહેવું.

શબ્દનય:—લિંગ, વચન, કારક, કાલ આદિના વિરોધરૂપ દોષો ઉપરથી જોતાં જણાય તો પણ વ્યાકરણ કે સાહિત્યના નિયમોની અપેક્ષાએ શબ્દોનો વ્યવહાર કરવો તે શબ્દનય છે. જેમ

શ્રીને સંસ્કૃતમાં દારા, ભાર્યા, કલત્ર કહે છે. અહીં દારા શબ્દ પુસ્તિકા છે, કલત્ર નપુંસકલિંગ છે તો પણ ખરાબર છે. કાઈ મહાન પુરુષ આવતા હોય તેમને માનાર્થસૂચક શબ્દોમાં કહે છે કે તેઓ પધારે છે. આ વાક્ય જોકે બહુવચનનો પ્રયોગ એક વચનમાં કર્યો છે, તથાપિ શબ્દનયથી યથાર્થ છે. કાઈ કથાનું વર્ણન કરતાં ભૂતકાળમાં વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કરી દે છે જેમ સેના લડી રહી છે, તોપોનો મારો ચાલી રહ્યો છે, લોહીની ધારાઓ વહી રહી છે, મહાનાં માથાં આઝોટી રહ્યાં છે, એ સર્વ વાક્યોમાં ભૂતકાલને બદલે વર્તમાનકાલનો પ્રયોગ કરેલો છે છતાં શબ્દનયથી તે યથાર્થ છે. શબ્દનયમાં ભાષા સાહિત્યને અનુસાર શબ્દોનો વ્યવહાર કરવામાં આવે એ દષ્ટિ છે.

સમભિરૂઢ નય:—એક શબ્દના અનેક અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી એક અર્થ લઈ કાઈ પદાર્થને માટે તેનો પ્રયોગ કરવો તે સમભિરૂઢનય છે. જેમ ગો શબ્દનો અર્થ નક્ષત્ર, આકાશ, વિજળી, પૃથ્વી, વાણી આદિ છે તો પણ ગાયને માટે પણ વ્યવહાર કરવો તે સમભિરૂઢ નયથી યથાર્થ છે. જો કે ગો શબ્દનો અર્થ ગમન કરનાર છે, તથાપિ સૂતેલી, ખેડેલી કે દરેક દશામાં ગાય પશુને ગો કહેવી તે સમભિરૂઢ નયથી યથાર્થ છે. અથવા એક પદાર્થના અનેક શબ્દ નિશ્ચિત કરવા, પછી ગમે તો તેના અર્થમાં ભેદ હોય તોપણ તે સમભિરૂઢ નયથી યથાર્થ છે. જેમ સ્ત્રીને સ્ત્રી, અબલા, નારી, આદિ કહેવું. અથવા ઈન્દ્રને, શક, પુરન્દર, ઈન્દ્ર, સહસ્રાક્ષી આદિ કહેવું. અહીં આ શબ્દોના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ છે તો પણ એક વ્યક્તિને માટે વ્યવહાર કરવો સમભિરૂઢ નયથી ખરાબર છે.

એવંભૂત:—જે શબ્દનો જે વાસ્તવિક અર્થ હોય તેવી ક્રિયા કરનારનો તે શબ્દથી વ્યવહાર કરવો તે એવંભૂત નય છે. જેમ વૈદ્ય કરનારને વૈદ્ય કહેવો, દુર્ગળ સ્ત્રીનેજ અબળા કહેવી,

પૂજન કરતો હોય તેને પૂજારી કહેવો, રાજ્ય કરતો હોય, ન્યાય કરતો હોય તેને રાજા કહેવો. લોક વ્યવહારમાં આ સાત નયોની ધણી ઉપયોગિતા છે.

સ્યાદ્વાદનય અથવા સમભંગ વાણી:—પદાર્થમાં અનેક સ્વભાવ રહે છે, જે સાધારણ રૂપથી વિચારતાં વિરોધરૂપ લાગે છે પરંતુ તે સર્વે ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ પદાર્થમાં પદાર્થરૂપે જ હોય છે. તેને સમજાવવાનો ઉપાય સ્યાદ્વાદ કે સમભંગ છે.

દરેક પદાર્થમાં અસ્તિ એટલે હોવાપણું, નાસ્તિ એટલે અભાવ-પણું એ બે વિરોધી સ્વભાવ છે. નિત્યપણું તથા અનિત્યપણું એ પણ બે વિરોધી સ્વભાવ છે. એકપણું અને અનેકપણું એ પણ બે વિરોધી સ્વભાવ છે. એક સમયે એકજ સ્વભાવને વચનદ્વારા કહી શકાય છે, ત્યારે બીજો સ્વભાવ જો કે કહી શકાતો નથી તો પણ પદાર્થમાં અવશ્ય રહેલો છે, એ વાત જણાવવાને માટે સ્યાદ્વાદ છે.

સ્યાત્ એટલે ક્યંચિત્ કાંઈ અપેક્ષાએ, વાદ એટલે કહેવું તે સ્યાદ્વાદ છે. જેમ એક પુરૂષ પિતા પણ છે, પુત્ર પણ છે. તે બ્યારે કાંઈને સમજાવવું હોય ત્યારે કહેવાય કે **સ્યાત્ પિતા અસ્તિ** । કાંઈ અપેક્ષાએ (પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ) પિતા છે. અહીં સ્યાત્ શબ્દ એમ બતાવે છે કે તે કંઈ અન્ય પણ છે. ફરી કહે કે **સ્યાત્ પુત્રઃ અસ્તિ**—કાંઈ અપેક્ષાએ (પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ) પુત્ર છે. એ પુરૂષ પિતા અને પુત્ર બંને છે એમ દઢ કરવા માટે ત્રીજો ભંગ કહેવાય છે કે ‘**સ્યાત્ પિતા પુત્રશ્ચ ।**’

કાંઈ અપેક્ષાએ જો બંનેનો વિચાર કરીએ તો તે પિતા પણ છે, પુત્ર પણ છે. તે પિતા અને પુત્ર તો એક જ સમયે છે પરંતુ શબ્દોમાં એ શક્તિ નથી કે બંને સ્વભાવોને એક સાથે કહી શકાય. તેથી ચોથો ભંગ કહે છે—**સ્યાત્ અવક્તવ્યં** । કાંઈ અપેક્ષાએ આ વસ્તુ અવક્તવ્ય છે. કથનગોચર નથી. જોકે એ પિતા અને પુત્ર

બંને એક સમયે (સાથે) છે, પરંતુ ક્કી શકાતું નથી. સર્વથા અવ-
ક્તવ્ય નથી એ વાતને સિદ્ધ કરવા બાકીના ત્રણ ભાગ છે. સ્વાત્
પિતા અવક્તવ્યં ચ । કાઈ અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય હોવા છતાં પણ
પિતા છે, સ્વાત્ પુત્રઃ અવક્તવ્યં ચ । કાઈ અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય
હોવા છતાં પણ પુત્ર છે. સ્વાત્ પિતા પુત્રઃ અવક્તવ્યં ચ ।
કાઈ અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય હોવા છતાં પણ પિતા અને પુત્ર બંને છે.
એવી રીતે બે વિરોધી સ્વભાવોને સમજાવવા માટે સાત ભાગ,
શિષ્યોને દૃઢ જ્ઞાન કરાવવાના હેતુએ, કરવામાં આવ્યા છે. વસ્તુતાએ
તે પુરુષમાં ત્રણ સ્વભાવ છે—પિતા છે, પુત્ર છે, અને અવક્તવ્ય છે.
તેના સાત ભાગજ થઈ શકે છે. ૭ કે આઠ થતા નથી. જેમ—
૧ પિતા, ૨ પુત્ર. ૩ પિતાપુત્ર, ૪ અવક્તવ્ય, ૫ પિતા અવક્તવ્ય,
૬ પુત્ર અવક્તવ્ય, ૭ પિતા પુત્ર અવક્તવ્ય.

જો કાંઈને ધોળો, કાળો અને પીળો એ ત્રણ રંગ આપવામાં
આવે અને તેના ભિન્ન ભિન્ન રંગ બનાવવાનું કહેવામાં આવે તો તે
નીચે પ્રમાણે સાતજ બનાવી દેશે.

૧ સફેદ, ૨ કાળો, ૩ પીળો, ૪ સફેદ કાળો, ૫ સફેદ પીળો,
૬ કાળો પીળો, ૭ સફેદ પીળો. આથી ઓછા કે અધિક બની
શકતા નથી.

આત્માના સ્વભાવને સમજાવવા માટે આ સ્યાદ્વાદની ધણી
જરૂર છે. આત્મામાં અસ્તિત્વ અથવા ભાવપાણું, પોતાનું અખંડ દ્રવ્ય,
પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર, પોતાના સ્વાભાવિક પર્યાયરૂપ કાળ,
અને પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદમય ભાવની અપેક્ષાએ છે તે સમયે આ
પોતાના આત્મામાં સંપૂર્ણ અન્ય આત્માઓના સર્વ પુદ્ગલોના, ધર્મ,
અધર્મ, આકાશ અને કાલના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ તથા ભાવનું નાસ્તિ-
પણું કે અભાવપાણું છે, અસ્તિત્વની સાથે નાસ્તિત્વ ન હોય તો આ
આત્મા છે, આ શ્રી મહાવીર સ્વામીનો આત્મા છે અન્ય નથી, એવો

બોધજ ન થાય. આત્મામાં આત્માપણું તો છે પરંતુ આત્મામાં રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ નોકર્મ એ તથા અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનું નાસ્તિત્વ છે અથવા અભાવ છે. એવું જાણવાથી બેદવિજ્ઞાન થાય છે, આત્માનુભવ થઈ શકે છે. તેને સાત રીતે કહેવાશે.

૧ સ્યાત્ અસ્તિ આત્મા, ૨ સ્યાત્ નાસ્તિ આત્મા, ૩ સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ આત્મા, ૪ સ્યાત્ અવક્તવ્યં, ૫૪ સ્યાત્ અસ્તિ આત્મા અવક્તવ્યં ચ, ૬ સ્યાત્ નાસ્તિ આત્મા અવક્તવ્યં ચ, ૭ સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ આત્મા અવક્તવ્યં ચ । એવી રીતે આ આત્મા પોતાના દ્રવ્ય અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, તેજ સમયે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે એમ એકજ સમયમાં આત્મામાં નિત્યપણું તથા અનિત્યપણું અને સ્વભાવ છે તેને સાત ભંગો દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.

૧ સ્યાત્ નિત્યં, ૨ સ્યાત્ અનિત્યં, ૩ સ્યાત્ નિત્યં અનિત્યં, ૪ સ્યાત્ અવક્તવ્યં, ૫ સ્યાત્ નિત્યં અવક્તવ્યં ચ, ૬ સ્યાત્ અનિત્યં અવક્તવ્યં ચ, ૭ સ્યાત્ નિત્યં અનિત્યં અવક્તવ્યં ચ ।

એવી રીતે આત્મા અનંતગુણોનો અભેદ પિંડ છે, એટલા માટે એકરૂપ છે તે આત્મા તે સમયે જ્ઞાનગુણની અપેક્ષાએ જ્ઞાનરૂપ છે, સમ્યક્ત્વ ગુણની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વરૂપ છે, ચારિત્રગુણની અપેક્ષાએ ચારિત્રરૂપ છે, વીર્યગુણની અપેક્ષાએ વીર્યરૂપ છે. જેટલા ગુણ આત્મામાં છે તે સર્વ આત્મામાં વ્યાપક છે એટલા માટે તેની અપેક્ષાએ આત્મા અનેકરૂપ છે. તેના સાત ભંગ આ રીતે કરાય છે. સ્યાત્ એકઃ, સ્યાત્ અનેકઃ, સ્યાત્ એકઃ અનેકઃ, સ્યાત્ અવક્તવ્યં, સ્યાત્ એકઃ અવક્તવ્યં ચ, સ્યાત્ અનેકઃ અવક્તવ્યં ચ, સ્યાત્ એકઃ અનેકઃ અવક્તવ્યં ચ ।

આ મંસારી આત્મા સ્વભાવની અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે, તેજ સમયે

કર્મસંયોગની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ છે. એના પશુ સાત ભંજ બની શકે છે. સ્યાત્ શુદ્ધઃ, સ્યાત્ મશુદ્ધઃ, સ્યાત્ શુદ્ધઃ મશુદ્ધઃ, સ્યાત્ મશુદ્ધઃ મશુદ્ધઃ, સ્યાત્ મશુદ્ધઃ મશુદ્ધઃ ચ, સ્યાત્ મશુદ્ધઃ મશુદ્ધઃ ચ, સ્યાત્ મશુદ્ધઃ મશુદ્ધઃ ચ ॥

સ્યાદ્વાદ વિના કોઇ પણ પદાર્થના અનેક સ્વભાવોનું જ્ઞાન અજ્ઞાની ક્ષિપ્યને થાય નહિ. એટલા માટે એ બહુ આવશ્યક સિદ્ધાંત છે, આત્માનું ભેદવિજ્ઞાન થવા માટે તો બહુજ જરૂરી છે. વળી આ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત અનેક એકાંત મતધારી, મત દઢ કરવાવાળાઓને તેમનો એકાંત આગ્રહ છોડાવીને આમાં પ્રેમ અથવા ઐક્ય સ્થાપન કરવાનું પણ સાધન છે.

જેમ કોઇ મકાન પાંચ માણસોને દૂરથી દેખાડવામાં આવ્યું. એ મકાન જૂદી જૂદી જગાએ પાંચ પ્રકારના રંગોથી રંગેલું છે, જેની દૃષ્ટિ ઘોળા રંગ ઉપર પડી તે કહે છે કે મકાન ઘોળું છે, જેની દૃષ્ટિ કાલ રંગ પર પડી તે કહે છે કે મકાન લાલ છે, જેની દૃષ્ટિ પીળા રંગ પર પડી તે કહે છે કે મકાન પીળું છે, જેની દૃષ્ટિ લીલા રંગ પર પડી તે કહે છે કે મકાન લીલું છે, જેની દૃષ્ટિ કાળા રંગ ઉપર પડી તે કહે છે કે મકાન કાળું છે. એવી રીતે પરસ્પર લડતા હતા ત્યાં એક સમજીએ કહ્યું કે તમે શું લડો છો? તમે સર્વે એકાંશથી સાચા છો પરંતુ પૂર્ણ સત્ય નથી. આ મકાન પાંચ રંગનું છે એમ તમે સમજો. જ્યારે પાંચેય મનુષ્યો એ વાત સમજી ગયા ત્યારે તે સર્વનો એકાન્ત આગ્રહ મટી ગયો અને સર્વને ધણો આનંદ થયો. એવી રીતે અનેકાંતમય—અનેકસ્વભાવવાળા પદાર્થોને અનેક સ્વભાવવાળા બતાવવા માટે સ્યાદ્વાદ દર્પણ સમાન છે અને વિરોધ મટાડવાને એક અટળ ન્યાયાધીશ સમાન છે. સહજ સુખ સાધનને માટે તે બહુજ ઉપયોગી છે. કલ્પિત ઇન્દ્રિયસુખને ત્યાગવા યોગ્ય અને અતીન્દ્રિય સુખને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તે બતાવે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનનું ફળ—નિશ્ચયનયથી આત્માને આત્મારૂપજ નજીવે તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જેમ સૂર્ય ઉપર વાદળાં આવી જવાથી પ્રકાશ અતિ અદ્ભુત પ્રગટ છે, તો પણ સમજી માણસ નજી છે કે સૂર્યનો પ્રકાશ એટલોજ નથી, એ તો બપોરના સમયે મેઘગઢિત જેમ પૂર્ણ પ્રકાશ-માન રહે છે તેવોજ છે. વાદળાંને લીધે પ્રકાશ ઓછો છે પણ સૂર્યનો સ્વભાવ એવો નથી. એવો જે સૂર્યનો મૂળ પ્રકાશ—પૂર્ણ પ્રકાશ તેને બલે પ્રકારે કાઠ પણ સંશય વિના નજી છે તેજ સમ્યગ્જ્ઞાની છે. એવી રીતે આપણા આત્મા ઉપર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મેરૂપ વાદળ હોવાથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઓછો અને મલિન થઈ રહ્યો છે. રાગીદ્રેષી અજ્ઞાનમય થઈ રહ્યો છે તો પણ આ આત્મા વસ્તુ-તાએ સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે, પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદમય છે એવું સંશયરહિત, વિપરીતતા રહિત અને અનધ્યવસાય (આગસ) રહિત જે નજી છે તેજ સમ્યગ્જ્ઞાની છે.

આત્મા નામનું દ્રવ્ય ગમે તો વૃક્ષમાં હોય ગમે તો કીડામાં, પતંગમાં, શ્વાનમાં, અશ્વમાં, માનવમાં, નીચમાં, ઉંચમાં, રાજામાં, રંકમાં, નીરાગીમાં, રાગીમાં, કુરૂપમાં સુરૂપમાં, વૃદ્ધમાં, યાળકમાં, યુવાનમાં, કાઠ પણ સજીવ પ્રાણીમાં હોય તો પણ તે સર્વનો આત્મા એક સમાન શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખ આદિ ગુણોનો ધારી, રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ તોકર્મ રહિત પરમાત્મા સમાન છે. એવું યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. રૂનાં સો વસ્ત્ર સો પ્રકારના રંગોથી રંગેલાં રાખ્યાં છે. તે સર્વેને જે એકરૂપ સફેદ રૂનાં વસ્ત્ર દેખે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન રંગોને તેથી ભિન્ન દેખે છે, તે જ્ઞાની છે. તેવી રીતે પુદ્ગલના સંગોગથી વિચિત્રરૂપે દેખાતા નાના પ્રકારના આત્માઓને જે એક શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદમય દેખે છે અને પુદ્ગલોને ભિન્ન દેખે છે, તેજ સમ્યગ્જ્ઞાની છે.

આ સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રભાવથી રાગ, દ્વેષ, મોહ મટે છે, સમતા-

ભાવ જાગૃત થાય છે, આત્મામાં રમણ કરવાનો જિજ્ઞાસુ વધે છે, સહજ સુખનું સાધન અને છે, અને સ્વાનુભવ જાગૃત થઈ જાય છે, કે જેના પ્રતાપથી સુખ શાંતિનો લાભ થાય છે આત્મબળ વધે છે, કર્મનો મેલ કપાય છે, પરમ ધૈર્ય પ્રગટે છે અને આ જીવન પરમ સુંદર સુવર્ણમય થઈ જાય છે. માટે દરેક આત્મહિતના ઇચ્છકે જિતેન્દ્રપ્રણીત પરમાગમના અભ્યાસવડે આત્મજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય સમ્ય-ગ્જ્ઞાનનો લાભ પામીને સદા સુખી રહેવું જોઈએ.

સમ્યગ્જ્ઞાનનાં મહાત્મ્ય અથવા સ્વરૂપના મંથનમાં જૈનાચાર્યોનાં વાક્યોનું પાઠકગણુ મનન કરીને આનંદની પ્રાપ્તિ કરો.

(૧) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પ્રવચનસારમાં કહે છે.

પરિણમદો સ્વલુ જાણં, પચ્ચક્ષ્વા સવ્વદ્વવપજ્જાયા ।

સો જેવ તે વિજાણદિ ઓગ્ગહપુવ્વાહિં કિરિયાહિં ॥૨૧-૧॥

કેવલજ્ઞાનમાં પરિણમન કરતા એવા સર્વશ વીતરાગ અરહંત પરમાત્માને સર્વ દ્રવ્ય તથા તેની સર્વ પર્યાયો પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે. જેમ સ્ફટિકમણિની અંદર તથા બહાર પ્રગટ પદાર્થ દેખાય છે તેવી રીતે ભગવાનને સર્વ પ્રત્યક્ષ છે. તે ભગવાન તે દ્રવ્યોને કે પર્યાયોને અવગ્રહ, ઇહા, આદિ મતિજ્ઞાન દ્વારા પરની સહાયતાથી કે ક્રમપૂર્વક જાણતા નથી, એક સમયેજ સર્વને જાણે છે.

જત્થિ પરોક્ષં કિંચિવિ, સમંતં સવ્વક્ષગુણસમિદ્ધસ્સ ।

અક્ષ્ણાનીદસ્સ સદા, સયમેવ હિ જાણજાદસ્સ ॥૨૨-૧॥

તે કેવલી ભગવાનને કોઈપણ પદાર્થ પરોક્ષ નથી. એકજ સમયે સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવોને પ્રત્યક્ષ જાણે છે. ભગવાન ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે, ઇન્દ્રિયોથી જાણતા નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયો ક્રમપૂર્વક જાણ્યા જાય છે તે સર્વને તે એકદમ જાણે છે. આ જ્ઞાન કેવલી ભગવાનને સ્વયં પ્રકાશિત છે. તે સ્વાભાવિક છે. પરજન્ય નથી.

જાણં અવ્યક્તિ મદં, વદ્વદ્ધિ જ્ઞાણં વિજ્ઞા જ અવ્યાજં ।

તમ્હા જાણં અવ્યા, અવ્યા જાણં જ અજ્ઞં જા ॥૨૮-૧॥

જ્ઞાનગુણને આમા જ કહ્યો છે. આત્માને છોડીને જ્ઞાનગુણ ખીજે ક્યાંય રહેતો નથી, એટલા માટે જ્ઞાનગુણ જીવરૂપ છે. અને જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે પણ ગુણ ગુણીના ભેદની અપેક્ષાએ નામાદિ ભેદથી જ્ઞાન અન્ય છે આત્મા અન્ય છે પરંતુ પ્રદેશભેદ નથી. જ્યાં આત્મા છે ત્યાં જ્ઞાન સર્વાંગે વ્યાપેલું છે.

જાણો જાણસહાલો અથા જોયાપગા હિ જાણિસ્સ ।

રૂવાણિ જ ચક્ષુણં જોવણોજ્ઞેસુ વદ્ધંતિ ॥૨૯-૧॥

જ્ઞાની આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવને રાખવાવાળા છે. સર્વ પદાર્થો તે જ્ઞાનીને જોયરૂપ છે, એટલે જ્ઞાન દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. આંખ જેવી રીતે રૂપી પદાર્થોને જાણે છે તેવી રીતે તે જ્ઞાની જોય પદાર્થોને જાણે છે. આંખ પદાર્થોમાં જતી નથી, પદાર્થો આંખમાં પ્રવેશ કરતા નથી તેવી રીતે કેવલજ્ઞાનીનું જ્ઞાન જોય પદાર્થોમાં જતું નથી, જોય પદાર્થો જ્ઞાનમાં આવીને પ્રવેશ કરી જતા નથી, આત્મા પોતાને સ્થાને છે. પદાર્થ પોતાના સ્થાન ઉપર રહે છે. જોય જાયક સંબંધથી આત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાન સર્વ જોય પદાર્થોને જાણી લે છે.

જોણહિ જોવ જ મુંચદિ, જ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં ।

પેચ્છદિ સમંતદો સો, જાણદિ સર્વં જિરવસેસં ॥૩૦-૧॥

કેવલજ્ઞાની, સર્વજ દેવ જોયરૂપ પર પદાર્થોને નથી ગ્રહણ કરતા, કે નથી છોડતા, અથવા નથી તે રૂપ બદલાઈ જતા. તે ભગવાન સર્વ પદાર્થોને સર્વાંગ પૂર્ણરૂપથી માત્ર દેખે છે, જાણે છે. કોઈ પર રાગદ્વેષ કરતા નથી. જેમ આંખ ફક્ત દેખે છે પણ કાંઈપણ ગ્રહણ કરતી નથી તેમ કાંઈપણ ત્યાગતી નથી. તેમ ભગવાન સર્વજ વીતરાગતાપૂર્વક સર્વને જાણે દેખે છે.

તક્કાલિજોવ સર્વે, સદસમ્ભૂદા હિ પજ્જયા તાસિં ।

વદ્ધંતે તે જાણે, વિસેસદો દ્વવ્વજાદીણં ॥૩૧-૧॥

તે પ્રસિદ્ધ જ્ઞવાદિ દ્રવ્ય જાતિઓના તે સર્વ વિજ્ઞમાન તથા અવિજ્ઞમાન પર્યાયો નિશ્ચયથી જ્ઞાનમાં ભિન્ન ભિન્ન ભેદ સહિત વર્તમાનકાલ સંબંધી પર્યાયોની માફક વર્તે છે અથવા ઝગડે છે.

જદિ પચ્ચક્કમજાદં, પજ્જાયં પઠયિદં ચ જાણસ્સ ।

જ હવદિ વા તં જાણં, દિવ્વંતિ દિ કે પઠવિત્તિ ॥૩૯-૧॥

જો કેવલજ્ઞાનની અંદર દ્રવ્યોના ભાવી પર્યાયો અને જૂતકાળના પર્યાયો પ્રત્યક્ષ પ્રગટ ન થતા હોય તો તે જ્ઞાનને ઉત્કૃષ્ટ કે પ્રશ્નસનીય નિશ્ચયથી કાણુ કહે ? કેવલજ્ઞાનનો એજ અનુપમ અદ્ભુત મહિમા છે કે તેમાં ત્રિકાળગોચર પર્યાયો હસ્તરેખાવત્ ઝગડે છે.

જં તક્કાલિયમિદરં, જાણદિ જુગવં સમંતદો સવ્વં ।

અત્થં વિચિત્તવિસમં, તં જાણં સ્વાદ્યં મણિયં ॥૪૦-૧॥

કેવલજ્ઞાનને ક્ષાયિકજ્ઞાન એટલા માટે કહ્યું છે કે ત્યાં કાંઈ અજ્ઞાન રહ્યું નથી; તે જ્ઞાન વર્તમાન, જૂત અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળ સંબંધી સર્વ પર્યાયોને સર્વાંગે, તેમજ અનેક પ્રકારના મૂર્તિક અમૂર્તિક પદાર્થોને એકજ સમયે જાણે છે કાંઈ પણ વિષય કેવળજ્ઞાનથી બહાર નથી.

જો જ વિજાણદિ જુગવં, અત્થે તેકાલિકે તિહુવણત્થે ।

જાદું તસ્સ જ સક્કં, સપજ્જયં દવ્વમેકં વા ॥૪૮-૧॥

જે પુરુષ ત્રણ લોકમાં સ્થિત અતીત, અનાગત, વર્તમાન એ ત્રણે કાળ સંબંધી પદાર્થોને એકજ સમયે નથી જાણતો, તે પુરુષને અનંત પર્યાયો સહિત એક દ્રવ્યને પણ જાણવાની શક્તિ હોતી નથી. જે પોતાના આત્માના દ્રવ્ય ગુણ અને અનંત પર્યાયોને જાણી શકે છે તે જ્ઞાન સર્વ દ્રવ્યોના પણ અનંત પર્યાયોને જાણી શકે છે.

(૨) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય સમયસારમાં કહે છે:—

જાણી રાગવ્યજાનો સજ્જવણેસુ કમ્મમજ્જગદો ।

જો લિપ્પદિ કમ્મરણ હુ કહમમજ્જો જહા કજર્વ ॥૨૧૮॥

મજ્જાણી પુણ રત્તો સજ્જવણેસુ કમ્મમજ્જગદો ।

લિપ્પદિ કમ્મરણ હુ કહમમજ્જો જહા લોહં ॥૨૧૯॥

જેવી રીતે કાદવમાં પડેલું સોનું બગડતું નથી-કટાતું નથી, તેવી રીતે સમ્યગ્જ્ઞાની આત્મા કર્મવર્ગણાઓની વચમાં રહેતાં છતાં પણ શરીરાદિ સર્વ પરદ્રવ્યોમાં રાગ, દ્વેષ, મોહ ન કરતા હોવાથી કર્મરજથી બંધાતા નથી, પરંતુ જેમ લોહું કાદવમાં પડ્યું રહે તો બગડે છે (કટાય છે) તેમ મિથ્યાદષ્ટિ અજ્ઞાની કર્મની વચમાં રહેતાં સર્વ પરદ્રવ્યોમાં રાગભાવ કરતો હોવાથી કર્મરજથી બંધાઈ જાય છે. આત્મજ્ઞાનનો અપૂર્વ મહિમા છે. તે પોતાના સ્વભાવનેજ પોતાનો સમજે છે, તેને પરમાણુ માત્ર પણ પરભાવમાં મમતા નથી. સરામ સમ્યક્ત્વીને કિંચિત્ કર્મબંધ થાય પણ ખરો તો પણ તે કારા કપડા ઉપર રજ પડવા સમાન છે, જે શીઘ્ર ખરી જાય છે; અનંતાનુબંધી ક્ષાય અને મિથ્યાત્વથીજ ભવભ્રમણ કરાવનાર કર્મબંધ થાય છે, અન્ય ક્ષાયોથી બહુજ અલ્પ બંધ થાય છે જે બાધક નથી.

જિલ્લેદસમાવણ્ણો જાણી કમ્મફલં વિયાણાદિ ।

મહુરં કહુર્વં મહુવિહમવેદકો તેજ પણ્ણસો ॥૨૨૦॥

સંસાર, શરીર અને ભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ભાવ રાખનાર મહાત્મા કર્મોના નાના પ્રકારના મીઠા કે કડવા ફળને-સાતાકારી અને અસાતાકારી ઉદયને માત્ર જાણે છે; તેમાં રંજાયમાન થતા નથી. એટલા માટે તેને અભોક્તા કહ્યા છે.

જલ્લિ કુલ્લવદિ જલ્લિ વેલ્લવદિ જાણો કમ્માદ મહુ પયારાદ ।

જાણદિ પુણ કમ્મફલં વંચં પુણ્ણં ચ પાવં ચ ॥૨૨૧॥

સમ્યગ્જ્ઞાની મહાત્મા નાના પ્રકારનાં કર્મોને તન્મય થઈને કરતા નથી; કર્મો બાંધતા નથી, તેમજ કર્મોના સુખદુઃખરૂપ ફળને

તન્મય થઇને ભોગવતા નથી, તે પોતાના જ્ઞાનબળથી માત્ર જાણે છે કે આ કર્મોનું ફળ આવ્યું, આ બંધ છે, આ પુણ્ય છે કે આ પાપ છે. કર્મોના ઉદયથી નાના પ્રકારની મન વચન કાયાની અવસ્થાઓ થાય છે તે સર્વને જાતા થઇને જાણે છે. શરીરમાં રોગ થયો તે પણ જાણે છે. શરીરે ભોજન કર્યું તે પણ જાણે છે. જ્ઞાની માત્ર પોતાના જ્ઞાન લાવના કર્તા અને ભોક્તા છે, પરના કર્તા ભોક્તા થતા નથી. મન વચન કાયાનું જે કંઈ પરિણામ થાય છે તેને કર્મોદયનો વિચાર જાણીને જાતા દષ્ટા સાક્ષીભૂત રહે છે.

વિદ્વી સત્યંપિ જ્ઞાણં અકારયં તદ્ અવેદયં ચેવ ।

જ્ઞાણદિયં બંધમોક્ષં કમ્મુદયં જિજ્ઞરં ચેવ ॥૩૨૦॥

જેમ આંખની દષ્ટિ અગ્નિને માત્ર દેખેજ છે, પણ નથી અગ્નિને ખનાવતી કે નથી અગ્નિનો તાપ ભોગવતી, તેમ જ્ઞાની મહાત્મા નથી કર્મેતિ કરતા કે નથી તેને ભોગવતા, કેવલ માત્ર બંધ, મોક્ષ, કર્મેતિ ઉદય અને કર્મોની નિર્જરાને જાણેજ છે. તે મન, વચન, કાયા, આઠ કર્મો, એ સર્વને બિન્ન જાણે છે. તેની જે જે અવસ્થાઓ થાય છે તેને પોતાના આત્માની જાણતા નથી. તેને પરની જાણીને તેમાં રાગી થતા નથી. કર્મનું નાટક ઉદાસીન લાવથી જાણતા રહે છે, તે મંસારનાટકના દષ્ટા થઈને માત્ર દેખેજ છે; તેના સ્વામી કે કર્તા-ભોક્તા બનતા નથી. નિશ્ચયથી તે પોતાનો સંબંધ તેની સાથે બિલકુલ જોડતા નથી. તેમનું આત્મરસિકપણ તેમને અલિપ્ત રાખે છે.

સત્યં જ્ઞાણં જ હવદિ જહ્યા સત્યં જ જ્ઞાણદે કિંચિ ।

તહ્યા અણં જ્ઞાણં અણં સત્યં જિજ્ઞા વિતિ ॥૩૨૦॥

અજ્ઞાવસાણં જ્ઞાણં જ હવદિ જહ્યા અચેદણં જિજ્ઞં ।

તહ્યા અણં જ્ઞાણં અજ્ઞાવસાણં તહા અણં ॥૪૦૨॥

જહ્યા જાણદિ જિજ્ઞં તહ્યા જીવો દુ જાણગો જાણી ।

જાણં ચ જાણયાદો અજ્ઞદિરિસિં મુંણેયવ્વં ॥૪૦૩॥

શાસ્ત્ર જે પુદ્ગલમય તાડપત્ર કે કંગળ, સાહી આદિ છે અથવા વાણીરૂપી દ્રવ્યશ્રુત છે તે જ્ઞાન નથી. કેમકે પુદ્ગલ જડમયી દ્રવ્ય શાસ્ત્રો કંઈ પણ જાણતાં નથી. માટે શાસ્ત્ર અન્ય છે અને જાણવા-વાળું જ્ઞાન તે અન્ય છે એમ જિનેન્દ્ર કહે છે.

રાગાદિ કલુષભાવરૂપ અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી. કારણ કે તે કર્મોના ઉદયરૂપ વિપાક સ્વરૂપ અમેતન છે. એટલા માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને કલુષરૂપ અધ્યવસાન અન્ય છે કેમકે તે નિત્ય જાણવાવાળો છે તેથી જીવજ જાયક છે. જ્ઞાન જ્ઞાનીથી લિપ્ત નથી. તેનો સ્વભાવ છે, એમ જાણવું યોગ્ય છે.

(૩) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પંચાસ્તિકાયામાં કહે છે:—

જ વ્યયપ્પદિ જાણાદો જાણો જાણાણિ હોંતિ જેનાણિ ।

તમ્હા હુ વિસ્સરૂવં મણિયં દવિયસિ જાણીહિ ॥૪૩॥

જ્ઞાન ગુણથી જ્ઞાની આત્મા લિપ્ત નથી. નાના પ્રકારના જ્ઞેય પદાર્થોની અપેક્ષાએ જ્ઞાન અનેક પ્રકારનું છે. જ્ઞાન વિશ્વરૂપ છે, સર્વને જાણે છે તેથી જ્ઞાનીદ્રવ્ય પણ વિશ્વરૂપ કર્તું છે. જેમ જ્ઞાન સર્વ-વ્યાપક છે તેમ જ્ઞાની આત્મા પણ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપી છે અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વને જાણવાવાળું છે.

(૪) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય મોઘપાહુડમાં કહે છે:—

સંજમસંજુત્તસ્સ ચ સુજ્ઞાણજોયસ્સ મોક્ષમગ્ગસ્મ ।

જાણેણ લહદિ લક્ખં તમ્હા જાણં ચ જાયઘ્યં ॥૨૦॥

મંયમથી યુક્ત અને સુધ્યાનને યોગ્ય જે મોક્ષમાર્ગ છે તેનો લક્ષ જે શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ છે તે સમ્યજ્ઞાનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે માટે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે.

જાણં પુરિસ્સસ્સ હથદિ લહદિ સુપુરિસો વિ વિખયસંજુત્તો ।

જાણેણ લહદિ લક્ખં લક્ખંતો મોક્ષમગ્ગસ્સ ॥૨૨॥

જ્ઞાનનો લાભ પુરવંતે થાય છે, પણ જે માનવ વિનયયુક્ત છે

તે જ જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરી શકે છે. જ્ઞાનનાજ મનનથી મોક્ષ માર્ગનું ઓળખાણ થતાં જ્ઞાનનું લક્ષ્ય જે શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તેને બંધે પ્રકારે સમજી લે છે.

(૫) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ભાવપાહુડમાં કહે છે:—

તિત્થયરમાસિયત્થં ગણહરદેવેહિં ગંધિયં સમ્મં ।

માવહિ મણુવિણુ મતુલં વિશુદ્ધમાવેણ સુયજાણં ॥૧૨॥

હે મુનિ ! તીર્થંકર ભગવાને કહ્યું છે, અને મણુધરદેવોએ બંધે પ્રકારે નળીને જેને જ્ઞાત્રમાં ગુંથ્યું છે એવું અનુપમ જ્ઞાત્રરૂપી શ્રુતજ્ઞાન તેનું તું પ્રતિદિન નિર્ભળ ભાવે ભક્તિપૂર્વક મનન કર.

પાઠુણ જાણસલિલં જિમ્મહતિસહાહસોસડમ્મુક્કા ।

હુંતિ સિવાલયવાસી તિહુવણચૂડામણી સિદ્ધા ॥૧૩॥

આત્મજ્ઞાનરૂપી જલનું પાન કરીને કઠિનતાથી દૂર થવા યોગ્ય તૃષ્ણાની દાહ અને શોષ શ્રમાવીને ભવ્ય જીવ સિદ્ધ થઈ નય છે અને ત્રણ લોકના શિખર ઉપર સિદ્ધાલયમાં અનંતકાળ સુધી વાસ કરે છે.

જાણમયવિમલસીયલસલિલં પાઠુણ મવિય માવેણ ।

વાહિજરમરણવેયણહાહવિમુક્કા સિવા હોતિ ॥૧૪॥

ભવ્ય જીવ ભાવસહિત આત્મજ્ઞાનમયી નિર્ભલ શીતળ જલ પીને વ્યાધિ, જરા, મરણ, વેદના આદિ દાહને શ્રમાવીને સિદ્ધ થાય છે.

(૬) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય મોક્ષપાહુડમાં કહે છે:—

સિદ્ધો સુદ્ધો માદા સવ્યજ્ઞ સવ્વલોચદરસી ચ ।

સો જિણવરેહિં મણિયો જાણ તુમં કેવલં જાણં ॥૧૫॥

આ આત્મા જ સિદ્ધ છે, શુદ્ધ છે, સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે તથા એજ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ નણો. એમ શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યું છે.

उग्गतवेण्णणी जं कम्मं खवदि भवहि बहुएहि ।

તં ગાળી તિહિ ગુત્તો સ્વેદ અંતોમુદુત્તેણ ॥૫૩॥

મિથ્યાજ્ઞાની ઘેર તપ કરીને જે કર્મો ધણા જન્મોમાં ક્ષય કરે છે તે કર્મોના, આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ મન, વચન, કાયાને રેકીને ધ્યાનદ્વારા એક અંતર્મુદૂર્તમાં ક્ષય કરી નાખે છે.

सुहजोपण सुभावं परदब्धे कुणइ रागदो साहू ।

સો તેણ હુ અપ્પાણી ગાળી પત્તો હુ વિવરીઓ ॥૫૪॥

શુભ પદાર્થોના સંયોગ થાય ત્યારે જે કોઈ સાધુ રાગભાવથી પરપદાર્થમાં પ્રીતિભાવ કરે છે તે અજ્ઞાની છે. જે સમ્યગ્જ્ઞાની છે તે શુભ સંયોગમાં પણ રાગ કરતા નથી સમભાવ રાખે છે.

तवरहियं जं गाणं गाणविजुत्तो तवो वि अकयत्थो ।

તમ્હા ગાણતવેણં સંજુત્તો લહઈ ગિવ્વાણં ॥૫૫॥

ઈચ્છા-નિરોધરૂપ તપરહિત જે જ્ઞાન છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન રહિત જે તપ છે તે બંને મોક્ષસાધનમાં કાર્યકારી નથી, માટે જે સાધુ સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત તપ કરે છે તેજ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ताम ण गज्जइ अप्पा विसयसु णरो पचट्ठए जाम ।

વિસય વિરત્તવિત્તો જોઈ જાણેઈ અપ્પાણં ॥૫૬॥

જ્યાં મુધી આ મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થઈને પ્રવર્તે છે ત્યાં મુધી તે આત્માને ઓળખી શકતો નથી. જે યોગી વિષયોથી વિરક્ત ચિત્તવાળા થાય છે તેજ આત્માને જાણીને તેનો અનુભવ કરી શકે છે.

जे पुण विसयविरत्ता अप्पा गाऊण भावणासहिया ।

છંદંતિ ઘાઝરંગં તવગુણજુત્તા ગ સંવેદો ॥૫૮॥

જે કોઈ સાધુ વિષયોથી વિરક્ત થઈ, આત્માને જાણીને, તેની વારંવાર ભાવના કરે છે અને તપ તથા મૂલગુણોને પાળે છે, તે આરગતિરૂપ સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે, એમાં સંદેહ નથી.

પરમાણુપમાણં વા પરદબ્ધે રદિ હવેદિ મોહાદો ।

સો મૂઢો અણ્ણાણી માદસહાવસ્સ વિવરીઓ ॥૬૯॥

જે કોઈ મોહથી પરદ્રવ્યોમાં પરમાણુ માત્ર પણ રાગભાગ રાખે છે તે મૂઢ અજ્ઞાની છે. તે આત્માના સ્વભાવથી વિપરીત વર્તન કરે છે. આત્મજ્ઞાની તો તે છે કે જે આત્માને આત્મારૂપ જાણે અને કોઈ પણ પરદ્રવ્યમાં રસ માત્ર પણ મોહ ન કરે.

(૭) શ્રી વટકેરિસ્વામી મૂલાચાર પ્રત્યાખ્યાન અધિકારમાં કહે છે :—

જિણવયણે અણુરત્તા ગુરુવયણં જે કરંતિ માથેણ ।

અસંબલઅસંકલિટ્ઠા તે હોંતિ પરિત્તસંસારા ॥૭૨॥

જે સાધુ જિનવાણીમાં પરમ ભક્તિવંત છે, જે ભક્તિપૂર્વક સદ્ગુરુની આજ્ઞા માને છે, તે મિથ્યાત્વથી અલગ રહે છે અને શુદ્ધ ભાવોમાં રમણુ કરતા હોવાથી સંસારથી પાર થઈ જાય છે.

બાલમરણાણિ બહુસો બહુયાણિ અકામયાણિ મરણાણિ ।

મરિહંતિ તે વરાયા જે જિણવયણં ણ જાણંતિ ॥૭૩॥

જે જિનવાણીના રહસ્યને જાણતા નથી એવા સમ્યગ્જ્ઞાન રહિત પ્રાણી વારંવાર અજ્ઞાન (બાલ) મરણુ કરે છે, વારંવાર ઇચ્છા વગર અકાલ મરણુ પામે છે. તે બિચારાઓને મરણુનું દુઃખ વારંવાર સહન કરવું પડે છે.

જિણવયણમોસહમિણં વિસયસુહવિરયણં અમિદમૂદં ।

જરમરણવાહિવેયણસ્યકરણં સંઘવદુક્ખાણં ॥૭૪॥

આ જિનવાણીનું પકન, પાકન, મનન એ એક એવી ઔષધિ છે કે જે ઇન્દ્રિયસુખથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર છે, અતીન્દ્રિય સુખરૂપી અમૃતનું પાન કરાવનાર છે, અને જરા, મરણુ, રોગાદિથી ઉત્પન્ન થતાં, સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરનાર છે.

(૮) શ્રી વટકેરિ સ્વામી મૂલાચારના પંચાચાર અધિકારમાં કહે છે:—

વિજ્ઞણસુદં સુત્તં અત્યવિસુદં ચ તદુભયવિસુદં ।
પયદેણ ય જપ્પંતો જાણવિસુદ્ધો હવદ પસો ॥૮૮॥

જે કાઈ શાસ્ત્રોનાં વાક્યોને, શાસ્ત્રોના અર્થને, તથા એ બંનેને પ્રયત્નપૂર્વક શુદ્ધ બાણે છે તેને જ્ઞાનની શુદ્ધતા થાય છે.

વિજ્ઞણ સુદમધીદં જદિચિ પમાદેણ હોદિ વિસ્સરિદં ।
તમુવદ્ધાદિ પરમથે કેવલજ્ઞાણં ચ આવહદિ ॥૮૯॥

જે વિનયપૂર્વક શાસ્ત્રોને બણ્યો છે તે પ્રમાદથી કાલાંતરમાં ભૂલી પણ જાય તો પણ પરબલમાં તેને શીઘ્ર યાદ થઈ જાય છે— થોડા પરિશ્રમથી યાદ આવી જાય છે, અને વિનય સહિત શાસ્ત્ર બણવાનું ફળ કેવળ જ્ઞાન થાય છે.

જાણં સિક્કલદિ જાણં ગુણેદિ જાણં પરસ્સ ઉવદિસદિ ।
જાણેણ કુણદિ જાણં જાણવિણીદો હવદિ પસો ॥૯૦॥

જે જ્ઞાની બીજને શિખવે છે, જ્ઞાનનું પુનઃ પુનઃ મનન કરે છે, જ્ઞાનથી બીજને ધર્મોપદેશ કરે છે, તથા જ્ઞાનપૂર્વક ન્યાયપ્રવૃત્તિ કરે છે, (ચારિત્ર પાળે છે) તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિનય કરે છે.

(૯) શ્રી વટકેરસ્વામી મૂલાચાર પડાવસ્થકમાં કહે છે:—

જાણી ગચ્છદિ જાણી વંચદિ જાણી જવં ચ જાદિયદિ ।
જાણેણ કુણદિ ચરણં તદ્ધા જાણે હવે વિજ્ઞઓ ॥૯૧॥

સમ્યગ્જ્ઞાનીજ મોક્ષે જાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાનીજ પાપને ત્યાગે છે, સમ્યગ્જ્ઞાનીજ નવાં કર્મ બાંધતા નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનથીજ ચારિત્ર પાળે છે એટલા માટે જ્ઞાનનો વિનય કરવો થોડ્ય છે.

(૧૦) શ્રી વટકેર સ્વામી મૂલાચાર અનગાર ભાવનામાં કહે છે:—

તે લક્ષ્ણાણચક્ષુઃ જાણુજ્જોષણ દિદ્વપરમદ્વા ।

નિસ્સંકિદ્વિદિગિદ્વિદિગિદ્વલપરક્રમા સાધુ ॥૬૨॥

જે જ્ઞાનચક્ષુવંત સાધુ જ્ઞાનના પ્રકાશને રાખવાવાળા છે, તે જ્ઞાનજ્યોતિથી પરમાર્થ એટલે પરમાત્મતત્વને જાણનારા થાય છે તેમને જિનભાષિત પદાર્થોમાં શંકા થતી નથી, તે ગ્ધાનિરહિત હોય છે અને તે આત્મજ્ઞથી સાહસપૂર્વક મોક્ષનું સાધન કરે છે.

સુદરયણપુણ્ણકણ્ણા હેડળયવિસારદા વિડલબુદ્ધી ।

નિડળત્થસત્થકુસલ્લા પરમપયવિયાણયા સમણા ॥૬૩॥

જે પોતાના કાનોને શાસ્ત્રરૂપી રત્નોથી વિભૂષિત રાખે છે, - અર્થાત્ જે જિનવાણીને રૂચિથી સાંભળે છે, જે પ્રમાણ અને નયના જ્ઞાતા છે, વિશાળ બુદ્ધિવાળા છે, તથા સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં કુશળ છે, તે મુનિઓ મોક્ષરૂપી પરમ પદના સ્વરૂપને જાણનારા થાય છે.

અવગદમાણત્થંમા અણુસ્સિદ્ધા અગવિદ્ધા અચંદા ય ।

દંતા મદ્વજ્જુત્તા સમયવિદ્ધુ વિણીદા ય ॥૬૪॥

ઉવલ્લસુપુણ્ણપાલા જિણસાસનગહિદ્મુણિદ્વપજ્જાલા ।

કરચ્ચરણસંકુડંગા જ્ઞાણુવજ્જુત્તા મુણી હોંતિ ॥૬૫॥

જે મુનિ માનરૂપી સ્થંભથી રહિત છે, જાતિકુલ આદિના મદ્દથી રહિત છે, હિંસ્રતા રહિત છે, શાંત પરિણામી છે, ઇન્દ્રિયવિજ્ઞથી છે, માર્દવ ધર્મથી યુક્ત છે, આત્મા અને અનાત્માના જ્ઞાતા છે, વિનયવાન છે, પુણ્યપાપના સ્વરૂપના જ્ઞાતા છે, જિનશાસનમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા છે, દ્રવ્ય પયથિના જ્ઞાતા છે, તેર પ્રકારના ચારિત્રથી સંવરયુક્ત છે અને દૃઢ આસનના ધારી છે તેજ સાધુ ખ્યાનને માટે ઉદ્ધમી રહે છે.

(૧૧) શ્રી વદ્દેકેસ્વામી મૂલાચાર સમયસાર અધિકારમાં કહે છે:—

સજ્જ્ઞાયં કુલ્લંત્તો પંચિવિયસંકુલ્લો તિગુલ્લો ય ।

હવદિ ય પયગ્ગમણો વિણપણ સમાદિઓ મિક્સુ ॥૭૮॥

શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય કરનારાઓને સ્વાધ્યાય કરતાં પાંચ ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે, મન, વચન, કાયા સ્વાધ્યાયમાં લીન થઈ જાય છે, ધ્યાનમાં એકાગ્રતા થાય છે અને તે વિનય ગુણ સંયુક્ત થાય છે. સ્વાધ્યાય પરમોપકારી છે.

નારસવિધક્ષિ ય તથે સમંતરબાહિરે કુસલદિદે ।

જ વિ અત્યિ જ વિ ય હોહદિ સજ્જાયસમં તવોક્કમ્મં ॥૭૯॥

તીર્થંકરોદ્ધારા પ્રતિપાદિત બાહ્ય અને અભ્યંતર બાર પ્રકારનાં તપમાં સ્વાધ્યાય તપ સમાન કોઈ તપ છે નહિ, થશે પણ નહિ; એટલા માટે સ્વાધ્યાય સદા કરવાયોગ્ય છે.

સૂર્ય જહા સસુત્તા જ જસસદિ દુ પમાદવોસેજ ।

પર્વ સસુત્તપુરિસો જ જસસદિ તહા પમાદવોસેજ ॥૮૦॥

જેમ દોરા સાથે સોય હોય તો કદી પ્રમાદથી પણ ખોવાઈ જતી નથી તેમ શાસ્ત્રનો અભ્યાસી પુરુષ પ્રમાદનો દોષ હોવા છતાં પણ કદી સંસારમાં પતિત થતો નથી—પોતાની રક્ષા કરતો રહે છે; જ્ઞાન મહા અપૂર્વ વસ્તુ છે.

(૧૨) શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કહે છે?—

બંધઞ્ચ મોક્ષઞ્ચ તયોઞ્ચ હેતુઃ બદ્ધઞ્ચ મુક્તઞ્ચ ફલં ચ મુક્તિઃ ।

સ્યાદ્વાદિનો નાથ તથૈવયુક્તં નૈકાન્તદષ્ટેસ્ત્વમતોઽસિ શાસ્તા ॥૧૪॥

હે સંભવનાથ ભગવાન ! આપે અનેકાન્ત વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટાદૃશ નયથી ઉપદેશ્યું છે તેથી આપના દર્શનમાં બંધ તત્વ, મોક્ષ તત્વ સિદ્ધ થાય છે, તેનાં સાધન પણ યથાયોગ્ય સિદ્ધ થાય છે. બદ્ધ અને મુક્ત આત્માની પણ સિદ્ધિ થાય છે અને મુક્તિાનું ફળ પણ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જે વસ્તુને એકાન્તે માને છે તેને એ સર્વ વાતો સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સર્વથા નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય માનવાથી એ સર્વ વાતો બનશે નહિ, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય અને

પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય માનવાથીજ બંધ અને મોક્ષ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

વિધિર્નિષેધઃ કથંચિદિષ્ટૌ વિવક્ષયા મુલ્યગુણવ્યવસ્થા ।

इति प्रणीतिः सुमतेस्तवेयं मतिप्रवेकः स्तुवतोऽस्तु नाथ ॥૨૬॥

હે સુમતિનાથ ભગવાન ! આપનું આ કથન યથાર્થ સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થમાં કોઈ અપેક્ષાએ અસ્તિપણું છે અને અન્ય કોઈ અપેક્ષાએ નાસ્તિપણું છે. એનું વર્ણન સ્યાદ્વાદદ્વારા મુખ્ય અને ગૌણરૂપથી કરાય છે. માટે આપ અમારા દ્વારા સ્તુતિયોગ્ય છે.

सर्वथा नियमत्यागी यथादृष्टमपेक्षकः ।

स्याच्छब्दस्तावके न्याये नान्येषामात्मविद्विषाम् ॥૧૦૨॥

હે અરહનાથ ! આપના સ્યાદ્વાદન્યાયમાં જે સ્યાત્ શબ્દ છે તે એક સ્વભાવનું જે અપેક્ષાએ વર્ણન છે તેનો યથાર્થ પ્રકાશ કરે છે, તોપણ પદાર્થ સર્વથા એવોજ છે એવા એકાન્તનો નિષેધ કરે છે, એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. જે એકાંતી સ્યાદ્વાદના જ્ઞાનથી રહિત છે તે પોતાના આત્માનું અનિષ્ટ કરનારા છે. એકાંત માનીને યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ પામતા નથી.

(૧૩) શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય રત્નકર૯૬ શ્રાવકાચારમાં કહે છે:—

अम्यूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विना च विपरीतात् ।

निःसन्देहं वेद यदाहुस्तज्જ્ઞાનમાગમિનઃ ॥૪૨॥

જે વસ્તુના સ્વરૂપને ન્યૂન ન જાણે, અધિક ન જાણે કે વિપરીત ન જાણે પરંતુ જેવું છે તેવું યથાર્થ સંદેહ રહિત જાણે તેને આગમના જ્ઞાતા સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

प्रथमानुबोगमर्थावस्थानं चरितं पुराणमपि पुण्यम् ।

बोधिसमाधिनिधानं बोधति बोधः समीचीनः ॥૪૩॥

પ્રથમાનુયોગને સમ્યગ્જ્ઞાન એમ જાણે છે કે તેમાં ધર્મ, અર્થ,

કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થનાં સાધનોનું કથન છે, જીવન ચરિત્રો છે અથવા ત્રેસઠ મહા પુરુષોનાં ચરિત્રો ૩૫ પુરાણ છે; જેનાથી પુણ્યનો આશ્રય મળે છે અને જેમાં રત્નત્રય અને ધ્યાનનો ભંડાર છે. ચોવીસ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ બળભદ્ર, નવ નારાયણ, નવ પ્રતિનારાયણ, એ ત્રેસઠ મહાપુરુષ કહેવાય છે.

લોકાલોકવિમક્તેર્યુગપરિવૃત્તેશ્ચતુર્ગતીનાં ચ ।

આદર્શમિથ તથામતિરવૈતિકરણાનુયોગં ચ ॥૪૪॥

કરણાનુયોગ તેને કહે છે કે જે લોક અને અલોકના વિભાગને, કાલના પરિવર્તનને, ચારગતિના સ્વરૂપને દર્શણુ સમાન પ્રગટ કરે છે, સમ્યગ્જ્ઞાન એમ જાણે છે.

ગૃહમેધ્યનગારાણાં ચારિત્રોત્પત્તિ વૃદ્ધિરક્ષાઙ્ગમ્ ।

ચરણાનુયોગસમયં સમ્યગ્જ્ઞાનં વિજાનાતિ ॥૪૫॥

જેમાં ગૃહસ્થ અને મુનિઓના આચરણની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાનું કથન હોય તે ચરણાનુયોગ છે એમ સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે.

જીવાજીવસુતત્ત્વે પુણ્યાપુણ્યે ચ બંધમોક્ષૌ ચ ।

દ્રવ્યાનુયોગદીપઃ શ્રુતવિદ્યાલોકમાતનુતે ॥૪૬॥

દ્રવ્યાનુયોગરૂપી આગમ એ છે કે જે જીવ અજીવ તત્ત્વોને, પુણ્ય પાપના સ્વરૂપને, બંધ તથા મોક્ષને ભાવશ્રુતના પ્રકાશને અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનને પ્રગટ કરે.

(૧૪) શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય આત્મમીમાંસામાં કહે છે :—

તત્ત્વજ્ઞાનં પ્રમાણં તે યુગપત્સર્વમાસનમ્ ।

ક્રમમાધિ ચ યજ્ઞાનં સ્વાદ્યાદનયસંસ્કૃતમ્ ॥૧૦૧॥

હે જિનેન્દ્ર ! આપનું કેવલજ્ઞાન તે પ્રમાણુ જ્ઞાન છે. તેમાં એક સાથે સર્વ પદાર્થ ઝળકે છે. જે અદ્યજ્ઞાનીઓનાં ક્રમવર્તી જ્ઞાન

હોય છે તે જો સ્યાદાદનયદ્વારા સંસ્કૃત હોય અર્થાત્ સ્યાદાદથી સિદ્ધ હોય તો તે પણ પ્રમાણભૂત છે.

उपेक्षा फलमाद्यस्य शेषस्यादानहानधीः ।

पूर्वं वाऽज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥૧૦૨॥

કેવલજ્ઞાન હોવાનું કૃળ વીતરાગ ભાવ થવા તે છે. અન્ય અલ્પ જ્ઞાનીઓને હોવાવાળા પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનનું કૃળ ત્યાગવા યોગ્ય અને અહણુ કરવા યોગ્ય વિષે વિવેકબુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવી તે છે તથા વીતરાગ ભાવ પણ છે. સર્વ મતિજ્ઞાન આદિનું કૃળ પોતપોતાના વિષયમાં અજ્ઞાનનો નાશ છે.

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यप्रतिविशेषकः ।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्તत्र કેવલિનામપિ ॥૧૦૩॥

હે જિનેન્દ્ર ! આપના મતમાં તથા શ્રુત કેવલીઓના મતમાં સ્યાદાદમાં જે સ્યાત્ શબ્દ છે તે અવ્યય છે, તેનો અર્થ ‘કાઈ અપેક્ષાએ’ છે. એ શબ્દ બતાવે છે કે જે વાક્ય કહેવામાં આવ્યાં છે તેમાં કાઈ વિશેષ સ્વભાવની મુખ્યતા છે અને બીજા સ્વભાવોની ગૌણતા છે. એ વાક્યજ પ્રગટ કરે છે કે વસ્તુ અનેકાન્ત છે, અનેક ધર્મેતિ રાખવાવાળી છે. જેમ સ્યાત્ અસ્તિ ઘટઃ એ વાક્યમાં કાઈ અપેક્ષાએ ઘડો છે એમ કહેતાં ઘડામાં ભાવપણાની મુખ્યતા છે ત્યારે અભાવપણાની ગૌણતા છે, એમ સ્યાત્ શબ્દ બતાવે છે.

स्याद्वादः सर्वैकान्तत्यागात्किंवृत्तचिद्विधिः ।

સત્તમઙ્ગનયાપેક્ષો હેયાદેયવિશેષકઃ ॥૧૦૪॥

આ સ્યાદાદ ન્યાય છે તે કાઈ અપેક્ષાએ એક સ્વભાવને કહેનાર છે તથાપિ વસ્તુ સર્વથા આવી જ છે એવા એકાંતનો નિષેધ કરનાર છે. મુખ્ય ગૌણ કથનની અપેક્ષાએ તેના સાત ભંગ થઈ જાય છે જે પહેલાં બતાવી ગયા છીએ.

स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने ।

ભેદઃ સાક્ષાદસાક્ષાદ્દ્યશ્ચસ્ત્વન્યતમં ભવેત્ ॥૧૦૫॥

જેમ કેવલજ્ઞાન સર્વ તત્વોનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ સ્યાદ્વાદનય ગર્ભિત શ્રુતજ્ઞાન પણ સર્વ તત્વોનો પ્રકાશ કરે છે. એ બેમાં બેદ એટલો છે કે કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જાણે છે ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ જાણે છે. તે સિવાય જે કંઈ જ્ઞાન છે તે વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ નથી.

ન સામાન્યાત્મનોદેતિ ન ઘ્યેતિ વ્યક્તમન્વયાત્ ।

વ્યેત્યુદેતિ વિશેષાત્તે સહૈકત્રોદયાદિ સત્ ॥૫૭॥

વસ્તુ, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નથી ઉત્પન્ન થતી કે નથી નાશ પામતી, પણ નિરંતર નિત્ય પ્રગટરૂપે કાયમ રહે છે, તથાપિ પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉપજે છે, વિણસે છે. આપના સિદ્ધાંતમાં જે સત્ પદાર્થ છે તે એકજ સમયે ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રોવ્યરૂપ છે અર્થાત્ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે તેજ સમયે પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

ઘટમૌલિસુવર્ણાર્થી નાશોત્પાદસ્થિતિષ્વયમ્ ।

શોકપ્રમોદમાધ્યસ્થ્યં જનો યાતિ સહેતુકમ્ ॥૫૮॥

વસ્તુ ઉત્પાદ વ્યય દ્રોવ્યરૂપ છે. એનું દૃષ્ટાંત છે કે કાંઈમાનવ સુવર્ણના ઘડાને તોડીને મુગટ બનાવી રહ્યો હોતો તે સમયે ત્રણ માણસો આવ્યા, જે સુવર્ણના ઘડાને લેવા ચહાતો હોતો તે ઘડાને તોડતો દેખીને શોકાયુક્ત થયો જે મુગટનો અર્થી હોતો તે તો હર્ષિત થયો પરંતુ જે કેવળ સુવર્ણનેજ લેવા ચાહતો હોતો તે ઉદાસીન મધ્યસ્થ રહ્યો, કારણકે સુવર્ણ દ્રવ્ય ઘડારૂપે નાશ પામી મુગટરૂપમાં બદલાઈ રહ્યું હતું તથાપિ સુવર્ણ તો છે જ.

પયોઽવતો ન દધ્યત્તિ ન પયોઽસ્તિ દધિવ્રતઃ ।

અગોરસવ્રતો નોમે તસ્માત્તત્ત્વં ત્રયાત્મકમ્ ॥૬૦॥

ખીજું દૃષ્ટાંત છે કે કાંઈ સ્થળે દૂધ અને દહીં બંને રાખેલાં છે, જેને દહીંનો ત્યાગ છે પણ દૂધનો ત્યાગ નથી તે દૂધ ખીવે છે. જેણે દૂધનો ત્યાગ કર્યો છે પણ દહીંનો ત્યાગ કર્યો નથી તે દહીં

ખાય છે. પરંતુ જેણે ગોરસનોજ ત્યાગ કર્યો હતો તે બેયને ખાતો નથી. દૂધનો પર્યાય ફરીને દહીં બન્યું તથાપિ ગોરસપણું બનેમાં છે. એટલા માટે દરેક વસ્તુ સદાય ઉત્પાદ વ્યય ધૌવ્યરૂપ છે, નિત્ય અનિત્યરૂપ છે જેની સિદ્ધિ સ્યાદ્વાદથી ભલે પ્રકારે કરી શકાય છે.

(૧૫) શ્રી શિવકાટિ આચાર્ય ભગવતીઆરાધનામાં કહે છે:—

જિતુણં વિતલં સુદ્ધં, જિકાચિદમણુત્તરં વ સવ્વહિદં ।
જિણવયણં કલુસહરં, અહો વ રત્તિં ચ પઠિદ્ધવ્વં ॥૧૦૧॥

હું આત્મન! આ જિનવાણીને રાત્રિદિન ભણવા યોગ્ય છે. આ જિનેન્દ્રનાં વચન પ્રમાણને અનુકૂલ પદાર્થોને કહેનારાં છે, તેથી નિપુણ છે તથા બહુ વિસ્તારવાળાં છે, પૂર્વાપર વિરોધ રહિત, દોષ રહિત શુદ્ધ છે, અત્યંત દઢ છે, અનુપમ છે, સર્વ પ્રાણીમુત્રને હિતકારી છે અને રાગાદિ મેલને હરનાર છે.

આદિદ્ધપરિણ્ણાણમા, -વસંવરોણવણ્ણો ય મંવેગો ।
જિકંપદા તવોમાવણા, ય પરદેસિગત્તં ચ ॥૧૦૨॥

જિનવાણીને ભણવાથી આત્મહિતનું જ્ઞાન થાય છે, સમ્યક્ત્વ આદિ ભાવસંવરની દૃઢતા થાય છે, નવીન નવીન ધર્માનુરાગ વધે છે, ધર્મમાં નિશ્ચલતા આવે છે, તપ કરવાની ભાવના થાય છે અને પરને ઉપદેશ દેવાની યોગ્યતા આવે છે.

છટ્ટદ્ધમદસમદુઘાદસેદ્ધિં અણ્ણાણિયસ્સ જ્ઞા સોધો ।
તત્તો બહુગુણદરિયા, હોજ્જ હુ જિમિદસ્સ ણાણિસ્સ ॥૧૧૧॥

શાસ્ત્રજ્ઞાનના મનન વિના અજ્ઞાનીને બે ઉપવાસરૂપ (છટ્ટ) બેલો, ત્રણ ઉપવાસરૂપ (અકુમ) તેલો, ચાર ઉપવાસરૂપ (દશમ] ચોલો, આદિ ઉપવાસ કરવાથી જે શુદ્ધિ થાય છે તેથી બહુગુણી શુદ્ધિ સમ્યજ્ઞાનીને આત્મજ્ઞાનનું મનન કરતા હોવાથી જમતા રહેતાં છતાં પણ થાય છે.

અસ્થેવિણી કહા સા, વિજ્ઞાચરણ ઉવદિસ્સદેજત્ય ।
સસમયપરસમયગદા, કહા દુ વિક્ષેવિણી ણામ ॥૬૫૧॥
સંભેયણી પુણ કહા, ણાણચરિત્તતવ વિરિયહદ્દિગદા ।
ણિવ્વેયણી પુણ કહા, સરીરભોગે મહાપે ॥૬૬૦॥

સુકથા ચાર પ્રકારની હોય છે:—(૧) આક્ષેપિણી—જે જ્ઞાન કે ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવીને દઢતા કરાવનાર છે. (૨) વિક્ષેપિણી—તે અનેકાંત મતનું પોષણ અને ઐકાંત મતનું ખંડન કરનાર છે. (૩) સંવેગિની કથા—તે જ્ઞાન ચારિત્ર તપ વીર્યમાં પ્રેમ વધારનારી અને ધર્માતુરાગ કરાવનારી કથા છે. (૪) નિર્વેદિની—તે મંસાર શરીર અને ભોગથી વૈરાગ્ય વધારનારી છે.

ણાણોવભોગરહિદેણ ણ સક્કો ચિત્તણિગ્ગહો કામં ।

ણાણં અંકુસભૂદં, મત્તસ્સ હુ ચિત્તહત્થિસ્સ ॥૭૬૩॥

જ્ઞાનનો ઉપયોગ સદા કરવો જોઈએ. જે શાસ્ત્રજ્ઞાનનું મનન નથી કરતા તે ચિત્તને રોકી શકતા નથી. મનરૂપી મદોન્મત્ત હાથીને માટે જ્ઞાન એજ અંકુશ છે.

ઉવસમહ કિણ્હસપ્પો, જહમંતેણ વિધિણા પુત્તેણ ।

તહ દિદ્ધયકિણ્હસપ્પો, સુટ્ટુવત્તેણ ણાણેણ ॥૭૬૫॥

જેમ વિધિપૂર્વક પ્રયોગ કરેલા મંત્રથી કાળો નાગ પણ શાંત થઈ જાય છે તેમ બધે પ્રકારે મનન કરેલા જ્ઞાનદ્વારા મનરૂપી કાળે સાપ શાંત થઈ જાય છે.

ણાણપદ્ધિવો પજ્જલહ જસ્સ હિયપ વિ સુલ્લેસસ્સ ।

જિણદિદ્ધમોક્ષમગ્ગે, પણાસયમયં ણ તસ્સત્થિ ॥૭૭૦॥

જે શુદ્ધ દેશ્યા કે બાવોના ધરનાર હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રજ્વલિત રહે છે તેને જિનેન્દ્રે કહેલા મોક્ષમાર્ગમાં આક્ષતાં કદી પણ ભ્રષ્ટ થવાનો કે કુમાર્ગે જવાનો ભય હોતો નથી.

નાણુજ્જોપણવિના, જો હચ્છદિ મોક્ષમગ્ગમુવગંતું ।

ગંતું કઢિહ્મિચ્છદિ, અંધલયો અંધયારમ્મિ ॥૭૭૪॥

જે કેઈ સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રકાશ વિના મોક્ષમાર્ગમાં જવાનું ચાહે છે તે આંધળો થઈને મહાન અંધકારમાં અતિ દુર્ગમ સ્થાનમાં જવાનું ચાહે છે.

ભાવે સગલિસયત્થે, સુરો જુગલં જહા પયાસેહ ।

સલ્લં વિ તહા જુગલં, કેવલણાણં પયાસેદિ ॥૨૧૩૮॥

જેમ સૂર્ય પોતાના વિષયમાં સ્થિર રહેતાં છતાં સર્વ પદાર્થોની એક સાથે પ્રકાશ કરે છે તેમ કેવલજ્ઞાન સમસ્ત પદાર્થોની પ્રકાશ કરે છે.

(૧૬) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી ઇષ્ટોપદેશમાં કહે છે:—

અજ્ઞાનોપાસ્તિરજ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનિસમાશ્રયઃ ।

દદાતિ યત્તુ યસ્યાસ્તિ સુપ્રસિદ્ધમિદં વચઃ ॥૨૩॥

અજ્ઞાનસ્વરૂપ શરીરાદિક, અજ્ઞાની ગુરૂ અથવા મિથ્યા શાસ્ત્રની આરાધના કરવાથી મોહ ભ્રમથી અજ્ઞાનનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માની, સમ્યગ્જ્ઞાની ગુરુની કે સમ્યક્શાસ્ત્રની આરાધના કરવાથી આત્મજ્ઞાન કે આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણકે જેની પાસે જે હોય તે આપે એ વાક્ય લોકપ્રસિદ્ધ છે.

(૧૭) શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી સમાધિશતકમાં કહે છે:—

અવિદ્યામ્યાસસંસ્કારૈરવશં ક્ષિપ્યતે મનઃ ।

તદેવ જ્ઞાનસંસ્કારૈઃ સ્વતસ્તત્ત્વેઽવતિષ્ઠતે ॥૩૭॥

અવિદ્યા કે મિથ્યાજ્ઞાનનાં અભ્યાસથી આ મન પોતાને વશ ન રહેતાં અવશ્ય આકુલિત થાય છે, પરપદાર્થમાં રમે છે; તે મન સમ્યગ્જ્ઞાનના અભ્યાસના બળથી સ્વયં આત્મતત્ત્વના રમણમાં સ્થિર થાય છે.

આત્મજ્ઞાનાત્પરં કાર્યં ન બુદ્ધૌ ધારયેચ્છિરમ્ ।

કુર્યાદર્થયશાત્કિચ્ચિદ્વાક્યાભ્યામતત્પરઃ ॥૫૦॥

જ્ઞાનીને ઉચિત છે કે આત્મજ્ઞાન સિવાય અન્ય કાર્યને બુદ્ધિમાં ચિરકાળ ધારણુ ન કરે. પ્રયોજનવશ કંઈ બીજું કાર્ય કરવું પડે તો વચન અને કાયાથી કરી લે પણ મનને તેમાં આસક્ત ન કરે.

અવ્રતી વ્રતમાદાય વ્રતી જ્ઞાનપરાયણઃ ।

પરાત્મજ્ઞાનસમ્પન્નઃ સ્વયમેવ પરો ભવેત્ ॥૮૬॥

જે કંઈ અવ્રતી હોય તેણે વ્રતી થઈને અવ્રતદશાના વિકલ્પો તજવા, વ્રતીએ આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસમાં લીન થઈને વ્રત વિષેના વિકલ્પો તજવા જેને પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ જાય છે અને તેનો અનુભવ કરે છે તે પોતે અવશ્ય પરમાત્મા થઈ જાય છે.

વિદિતાશેષશાસ્ત્રોડપિ ન જાગ્રદપિ મુચ્યતે ।

દેહાત્મદૃષ્ટિર્જ્ઞાતાત્મા સુતોન્મત્તોડપિ મુચ્યતે ॥૯૪॥

જે દેહમાં આત્માની બુદ્ધિ રાખે છે એવો બહિરાત્મા અજ્ઞાની જીવ સર્વ શાસ્ત્રોને બણી ગયો હોય અને જાગતો રહેતો હોય તો પણ તે કર્મોથી મુક્ત થઈ શકતો નથી પરંતુ જે આત્મજ્ઞાની છે તે સૂતો હોય કદાચિત્ ઉન્મત્ત હોય, ગૃહસ્થપણમાં ફસાયેલો હોય તો પણ તે ગમે ત્યારે અવશ્ય મુક્ત થાય છે.

(૧૮) શ્રી ગુણભદ્રાચાર્ય આત્માનુશાસનમાં કહે છે :—

અનેકાન્તાત્માર્યપ્રસવફલમારાતિવિનતે

વચઃ પર્ણાકીર્ણે વિપુલનયશાકાશતયુતે ।

સમુત્પુક્ટે સમ્યક્ પ્રતતમતિમૂઢે પ્રતિદિનં

શ્રુતસ્કન્ધે હીમાન્ રમયતુ મનોમર્કટમમુમ્ ॥૧૭૦॥

બુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય એ છે કે તેણે મનરૂપી વાંદરાને શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષ ઉપર પ્રતિદિન રમણુ કરાવવું. આ શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષમાં અનેકાન્ત-સ્વરૂપ અનેક સ્વભાવ, અને ગુણ, પર્યાયરૂપી ફળફૂલ છે તેથી તે નખી ગયું છે. એ વૃક્ષ વચનરૂપી પર્ણ (પાંદડાં)થી વ્યાપ્ત છે, સેંકડો મહાન

નય કે અપેક્ષાઓરૂપી શાખાઓથી શોભિત છે, આ શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષનો બહુ મોટો વિસ્તાર છે, અને તેનું મૂળ વિશાળ મતિજ્ઞાન છે.

શાસ્ત્રાગ્નૌ મણિવદ્મયો વિશુદ્ધો ભાતિ નિર્વૃતઃ ।

મજ્જારવત્ર સ્થલો દીપ્તો મલી વા મસ્મ વા ભવેત્ ॥૧૭૬॥

જેમ રત્ન અગ્નિમાં પડીને વિશુદ્ધ થઈ જાય છે, અને શોભે છે તેમ ભવ્ય રુચિવાન જીવ શાસ્ત્રમાં રમણ કરતાં વિશુદ્ધ થઈને મુક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જેમ અંગારા અગ્નિમાં પડીને કાચલો થઈ જાય છે કે રાખ થઈ જાય છે, તેમ દુષ્ટ માનવ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતાં છતાં પણ રાગી દ્રોષી રહેને કર્મોથી મલિન થાય છે.

મુદુઃ પ્રસાર્ય સજ્જ્ઞાનં પદ્યન્ ભાવાન્ યયાન્થિતાન્ ।

પ્રીત્યમીતી નિરાકૃત્ય ધ્યાયેદ્ધ્યાત્મચિન્મુનિઃ ॥૧૭૭॥

અધ્યાત્મના જ્ઞાતા મુનિ વારંવાર સમ્યગ્જ્ઞાનને વધારીને જેનું પદાર્થોનું સ્વરૂપ છે તેનું દેખતાં રાગદ્વેષને દૂર કરીને આત્માને ધ્યાવે છે.

(૧૯) શ્રી યોગેન્દ્રાચાર્ય યોગસારમાં કહે છે:—

સત્થંપદંતહ તે વિ જહ મપ્પા જે ન મુણંતિ ।

તિહ કારણ પે જીવ ફુડુ ન હુ ણિઠ્ઠાણ લહંતિ ॥૫૨॥

જે કોઈ શાસ્ત્રોને જાણે છે પણ આત્માને જાણતો નથી તે જીવ કદી પણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જહ લોયમ્મિય ણિયઢહા તહ સુણમ્મિય જાણિ ।

જે સુહ અસુહ પરિચ્છયહિ તે વિ હવંતિ હુ ણાણિ ॥૭૧॥

તેજ જ્ઞાની છે કે જે પુણ્ય અને પાપને સુવર્ણ અને લોઢાની બેડી જાણે છે, અર્થાત્ બંનેને બંધન માને છે.

સવ્વે જીવા ણાણમયા ઓ સમભાવ મુણેહ ।

સો મામાહુ જાણિ ફુડુ જિણવર પમ મણેહ ॥૯૮॥

સર્વ જીવ શુદ્ધ જ્ઞાનમય છે એવું જે જાણે છે તે સમભાવને ધરનારા છે. તેને સામાયિક જાણો. એમ જિનેન્દ્ર દેવ કહે છે.

(૨૦) શ્રી નાગસેન મુનિ તત્વાનુશાસનમાં કહે છે:—

શ્રુતજ્ઞાનમુદાસીનેં યથાર્થમતિનિશ્ચલં ।

સ્વર્ગાપવર્ગફલદં ધ્યાનમાંતર્મુદ્ધૃતતઃ ॥૬૬॥

આત્મધ્યાન શ્રુતજ્ઞાનનું ધ્યાન છે. દ્વાદશાંગ વાણીનો સાર આત્મજ્ઞાન છે. તેનો અનુભવ શ્રુતજ્ઞાનનો અનુભવ છે તથા તે જ ધ્યાન છે. એ વીતરાગરૂપ, યથાર્થ, અતિ નિશ્ચય એક અંતર્મુદ્ધૃત સુધી રહી શકે છે, જેનું ફળ સ્વર્ગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે.

શ્રુતજ્ઞાનેન મનસા યતો ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

તતઃ સ્થિરં મનો ધ્યાનં શ્રુતજ્ઞાનં ચ તાત્ત્વિકં ॥૬૮॥

યોગીજાણુ મનદ્વારા શ્રુતજ્ઞાનના અર્થો ધ્યાન કરે છે, એટલા માટે સ્થિર મન એ જ ધ્યાન છે. એ જ નિશ્ચય તત્ત્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાન છે.

જ્ઞાનાદર્શોત્તરાદાત્મા તસ્માજ્ઞાનં ન ચાન્યતઃ ।

પર્કં પૂર્વાપરીભૂતં જ્ઞાનમાત્મેતિ કીર્તિતં ॥૬૯॥

જ્ઞાન કહો કે આત્મા કહો બંને એક જ વાત છે કારણ કે જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે, આત્માથી જ થાય છે, અન્ય કોઈ દ્રવ્યથી થતો નથી. આ જ્ઞાનગુણ અરોઅર પૂર્વાપર આદ્યો આદ્યો છે તેજ આત્મા છે એમ કહ્યું છે.

સ્વરૂપં સર્વજીવાનાં સ્વપરસ્ય પ્રકાશનં ।

માનુમંડલવત્તેષાં પરસ્માદપ્રકાશનં ॥૨૩૫॥

સર્વ જીવોનો સ્વભાવ, પોતાને અને પરને એક સાથે, જેની રીતે સૂર્યમંડળ પોતાને અને પરને પ્રકાશે છે, તેવી રીતે પ્રકાશે કરવાનો છે. તે જીવોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વાભાવિક છે, બીજા પદાર્થોથી નથી; જેમ સૂર્ય સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે તેમ.

તિષ્ઠત્યેવ સ્વરૂપેણ ક્ષીણે કર્મણિ પૌરુષઃ ।

યથા મણિઃ સ્વહેતુભ્યઃ ક્ષીણે સાંસર્ગિકે મલે ॥૨૩૬॥

જેમ યોગ્ય કારણો વડે મંસર્ગમાં આવેલો મેલ નિકળી જવાથી મણિ સ્વભાવથી ચમકી ઉઠે છે તેમ જ્યારે સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે આ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ જાય છે. અને એક સમયમાં જ સ્વપરને જાણે છે.

ન મુહ્યન્તિ ન સંશેતે ન સ્વાર્થાનધ્યવસ્યતિ ।

ન રજ્યતે ન ચ દ્વેષ્ટિ કિંતુ સ્વસ્થઃ પ્રતિક્ષણં ॥૨૩૭॥

અરહંત કે સિદ્ધ પરમાત્મા, ધાતિ કર્મોનો ક્ષય થવાથી નથી કોઈ પર મોહ કરતા, નથી કોઈ વાતમાં મંશય કરતા, કે નથી તેમનામાં અનધ્યવસાય (જ્ઞાનમાં પ્રમાદ), નથી તે રાગ કરતા કે નથી તે દ્વેષ કરતા. પરંતુ સદાય પ્રતિક્ષણે પોતાના જ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે.

ત્રિકાલવિષયં જ્ઞેયમાત્માનં ચ યથાસ્થિતં ।

જાનન્ પદ્મંચ નિઃશેષમુદાસ્તે સ તદા પ્રમુઃ ॥૨૩૮॥

તે કેવલજ્ઞાની પરમાત્મા પોતાના આત્માને તથા ત્રણ કાલના જ્ઞેય પદાર્થોને જેવું તેમનું સ્વરૂપ છે તેવું સંપૂર્ણપણે જાણતાં દેખતાં જતાં પણ વીતરાગી રહે છે.

(૨૧) શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્ય પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાયમાં કહે છે;—

નિશ્ચયમિદં મૂતાર્થં વ્યવહારં વર્ણયન્ત્યમૂતાર્થમ્ ।

મૂતાર્થબોધવિમુક્તઃ પ્રાયઃ સર્વોઽપિ સંસારઃ ॥૫॥

નિશ્ચયનય સત્યાર્થ મૂળ પદાર્થને કહે છે; વ્યવહારનય અસત્યાર્થ પદાર્થને કહે છે. પ્રાયે સર્વ સંસારી જીવો નિશ્ચયનયથી કહેવા યોગ્ય સત્યાર્થ વસ્તુના જ્ઞાનથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે.

વ્યવહારનિશ્ચયૌ યઃ પ્રબુધ્ય તત્ત્વેન ભવતિ મધ્યસ્થઃ ।

પ્રાપ્નોતિ દેશનાયાઃ સ યથા ફલમવિકલં શિષ્યઃ ॥૮॥

જે દ્રાઈ વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય બંનેને યથાર્થ ભણીને મધ્યસ્થ થઈ જાય છે તે જ શિષ્ય જિનવાણીના ઉપદેશનું ફળ પામે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનં કાર્યં સમ્યક્ત્વં કારણં વદન્તિ જિનાઃ ।

જ્ઞાનારાધનમિદં સમ્યક્જ્ઞાનસ્તરં તસ્માત્ ॥૩૩॥

જિનેન્દ્ર ભગવંતોએ સમ્યગ્જ્ઞાનને કાર્ય અને સમ્યગ્દર્શનને કારણ કહ્યું છે. એટલા માટે સમ્યગ્દર્શનની પછી જ્ઞાનની આરાધના કરવી ઉચિત છે.

કારણકાર્યવિધાનં સમકાલં આપ્યમાનશ્ચોરપિ હિ ।

દીપપ્રકાશશ્ચોરિય સમ્યક્જ્ઞાનયોઃ સુઘટમ્ ॥૩૪॥

જો કે સમ્યગ્દર્શનની સાથેજ સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પછી જેમ દીપકથી પ્રકાશ થાય છે છતાં દીપક કારણ છે પ્રકાશ કાર્ય છે, તેમ સમ્યગ્દર્શન કારણ છે, સમ્યક્જ્ઞાન કાર્ય છે.

કર્તવ્યોઽધ્યવસાયઃ સર્વનેકાંતાત્મકેષુ તત્ત્વેષુ ।

સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયવિચ્છિન્નમાત્મકપં તત્ ॥૩૫॥

વ્યવહારનયથી સતરૂપ અને અનેક ધર્મસ્વરૂપ તત્ત્વોને, સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત ભણવાં જોઈએ. એ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. નિશ્ચયનયથી એ સમ્યગ્જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે.

પ્રંથાર્યોભવપૂર્ણં કાઢે ચિન્તયેન સોપધાનં ચ ।

વદમાનેન સમન્વિતમનિન્દ્યં જ્ઞાનમારાધ્યત્ ॥૩૬॥

સમ્યગ્જ્ઞાનને આઠ અંગ સહિત આરાધવું જોઈએ. (૧) પ્રંથ-શુદ્ધિ—શુદ્ધ ભણવું; (૨) અર્થશુદ્ધિ—અર્થ શુદ્ધ કરવા, (૩) ઉભય શુદ્ધિ—શબ્દ અને અર્થ શુદ્ધ ભણવા, (૪) કાલાધ્યયન—યોગ્ય સમયે ભણવું, (૫) વિનય, (૬) ઉપધાન—ધારણા સહિત ભણવું, (૭) બહુ માનપૂર્વક ભણવું, (૮) અનિન્દ્ય—ગુરૂને કે જ્ઞાનને કૃપાવતું નહિ.

યેનાંશેન જ્ઞાનં તેનાંશેનાસ્ય બન્ધનં નાસ્તિ ।

યેનાંશેન તુ રાગસ્તેનાંશેનાસ્ય બન્ધનં ઇવતિ ॥૨૧૩॥

જેટલે અંશે કાઈનાં પરિણામમાં સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે, તેટલે અંશે કર્મનો બંધ થતો નથી, પરંતુ જેટલે અંશે રાગ હોય છે તેટલે અંશે કર્મનો બંધ થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન બંધનું કારણ નથી. બંધનું કારણ ઔદયિક ભાવ રાગ દ્વેષ મોહ છે.

(૨૨) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય તત્ત્વાર્થસારગાં કહે છે :—

વાચનાપૃચ્છનામ્નાયસ્તથા ધર્મસ્ય વૈશના ।

અનુપ્રેક્ષા ચ નિર્દિષ્ટઃ સ્વાધ્યાયઃ પંચધા જિનૈઃ ॥૧૬-૭॥

વાચના સા પરિજ્ઞેયા યત્પાત્રે પ્રતિપાદનમ્ ।

ગ્રન્થસ્ય વાચ પદ્યસ્ય તત્ત્વાર્થસ્યોભયસ્ય વા ॥૧૭-૭॥

તત્સંશયાપનોદાય તન્નિશ્ચયબલાય વા ।

પરં પ્રત્યનુયોગાય પ્રચ્છનાં તદ્વિદુર્જિનાઃ ॥૧૮-૭॥

આમ્નાયઃ કથ્યતે ઘોષો વિશુદ્ધં પરિવર્તનમ્ ।

કથા-ધર્માઘનુષ્ઠાનં વિજ્ઞેયા ધર્મવૈશના ॥૧૯-૭॥

સાધોરઘિગતાર્થસ્ય યોઽભ્યાસો મનસા ભવેત્ ।

અનુપ્રેક્ષેતિ નિર્દિષ્ટઃ સ્વાધ્યાયઃ સ જિનેશિભિઃ ॥૨૦-૭॥

શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય કરવો તે વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો જિનેન્દ્રોએ કહ્યો છે. વાંચના, પૃચ્છના, આમ્નાય, ધર્મવૈશના, અનુપ્રેક્ષા. કાઈ ગ્રંથ કે તેમાંનું પદ્ય કે તેનો અર્થ કે એ બંને બીજા પાત્રને સંભળાવવાં કે પોતે બાંહેધરું તે વાચના છે. ગ્રંથાય દ્વર કરવા, પદ્યાર્થનો નિશ્ચય દહ કરવા, કે બીજાઓને સમજાવવા માટે જે પૂછવું તેને જિનોએ પૃચ્છના કહી છે. શુદ્ધ શબ્દ અને અર્થને ગોખીને મોઢે કરવું તેને આમ્નાય કહેવાય છે. ધર્મકથા આદિનો ઉપદેશ કરવો તે ધર્મવૈશના છે. ભલે પ્રકારે ગણેલા પદ્યાર્થનો વારંવાર મનથી અભ્યાસ કરવો તે અનુપ્રેક્ષા નામનો સ્વાધ્યાય છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

જ્ઞાનસ્ય ગ્રહણાભ્યાસસ્મરણાદીનિ કુર્વતઃ ।

યદુમાનાદિભિઃ સાર્દ્ધં જ્ઞાનસ્ય વિનયો ભવેત્ ॥૨૨-૭॥

જ્ઞાનને બહુમાન અને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરવું, અભ્યાસ કરવો, સ્મરણ કરવું, મનન કરવું એ આદિ જ્ઞાનનો વિનય કહેવાય છે.

(૨૩) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય શ્રી સમયસાર કલશમાં કહે છે:—

ઉભયનયવિરોધધ્વંસિનિ સ્યાત્પદાદ્ધુઃ

જિનવચસિ રમન્તે ચે સ્વયં જ્ઞાન્તમોહાઃ ।

સપદિ સમયસારં તે પરં જ્યોતિરુચ્ચૈ-

રતદમનયપક્ષાશ્રુણ્ણમીક્ષન્ત ઇવ ॥૪॥

નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના વિરોધને મટાડનારી સ્યાદાદૃષ્ટ જિનવાણીમાં જે રમણ કરે છે, તેનો મિથ્યાત્વભાવ જ્યારે સ્વયં જ્ઞાની જાય છે ત્યારે તે શીઘ્ર અતિશય કરીને પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ, પ્રાચીન, અને કાંઈ પણ ખોટી યુક્તિથી અખંડિત એવા શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરી લે છે.

આત્માનુભૂતિરિતિ શુદ્ધનયાત્મિકા યા

જ્ઞાનાનુભૂતિરિયમેવ કિલેતિ બુદ્ધયા ।

આત્માનમાત્મનિ નિવિશ્ય સુનિઃપ્રકમ્પ-

મેકોઽસ્તિ નિત્યમવબોધઘનઃ સમન્તાત્ ॥૧૩॥

શુદ્ધ નિશ્ચયનયદ્વારા જે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ છે તેજ નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન અનુભવ છે એમ જાણીને જ્યારે કાંઈ પોતાના આત્માને આત્મામાં નિશ્ચલરૂપથી ધારણ કરે છે ત્યારે ત્યાં સર્વ તરફથી નિત્ય એક જ્ઞાનધન આત્માજ સ્વાદમાં આવે છે.

જ્ઞાનાદિવેચકનયા તુ પરાત્મનોર્યો

જાનાતિ હંસ ઇવ વાઃપયસોર્વિશેષં ।

ચૈતન્યધાતુમચલં સ સદાધિરૂઢો

જાનીત ઇવ હિ કરોતિ ન કિञ્ચનાપિ ॥૧૪-૩॥

જ્ઞાનનાજ પ્રતાપથી આત્મા અને પરનું ભેદવિજ્ઞાન થાય છે.

એમ દૂધ અને પાણી જૂદાં જૂદાં છે એમ હુંસ જાણું છું તેમ જ્ઞાન આત્મા અને પરને લિન લિન જાણું છે, જ્ઞાની પોતાની નિશ્ચય ચૈતન્ય ધાતુમયી મૂર્તિમાં સદા દૃઢ નિશ્ચય રાખતા છતાં માત્ર જાણેજ છું અન્ય કંઈ પણ કરતા નથી.

જ્ઞાનાદેવ જ્વલનપયસોદૌર્ગ્યશૈત્યધ્વજસ્થા

જ્ઞાનાદેવોલ્લસતિ છવ્વણસ્વાદમેદબ્યુદાસઃ ।

જ્ઞાનાદેવ સ્વરસવિકસન્નિત્યચૈતન્યધાતોઃ

ક્રોધાદેશ પ્રભવનિ મિદા મિન્દતો કર્તૃભાવમ્ ॥૧૫-૩॥

જ્ઞાનના પ્રતાપથી જ ગરમ પાણીમાં એમ ખખર પડે છે કે પાણીનો સ્વભાવ શીતળ છે અને ઉષ્ણતા અગ્નિની છે. જ્ઞાની જ પ્રતાપથી કોઈ શાકમાં શાકનો સ્વાદ લિન અને મીઠાનો સ્વાદ લિન લાસે છે. જ્ઞાનનોજ એ પ્રભાવ છે કે જેનાથી ક્રોધનો હું કર્તા છું એવા અજ્ઞાનનો નાશ થઈને એમ લાસે છે કે હું ક્રોધાદિની કલુષતા (મહિનતા)થી લિન પોતાના આત્મિક રસથી નિત્ય જરપૂર ચૈતન્ય ધાતુમય આત્મા માત્ર છું.

જ્ઞાનવાન્ સ્વરસતોઽપિ યતઃ સ્યાત્સર્વરાગરસવર્જનશોકઃ ।

લિપ્યતે સકલકર્મભિરેવઃ કર્મમધ્યપતિતોઽપિ તતો ન ॥૧૭-૭॥

સમ્યજ્ઞાની પોતાના સ્વભાવથીજ સર્વ રાગાદિ લાવોથી લિન પોતાનો અનુભવ કરે છે. એટલા માટે કર્મોની મધ્યમાં પડી રહેલા છતાં કમબંધથી બંધાતા નથી. એ આત્મજ્ઞાનનો મહિમા છે.

અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવનિરતો નિત્યં ભવેદ્દેદકો

જ્ઞાનો નુ પ્રકૃતિસ્વભાવચિરતો નો જાતુચિદ્દેદકઃ ।

હત્યેષં નિયમં નિરુપ્ય નિપુણૈરજ્ઞાનિતા ત્યજ્યતાં

શુદ્ધૈકાત્મમયે મહત્ત્વચલિતૈરાસેવ્યતાં જ્ઞાનિતા ॥૫-૧૦॥

અજ્ઞાની સદાય કર્મની પ્રકૃતિઓના સ્વભાવમાં અર્થાત્ જેવા

કર્મનો ઉદય થાય છે તેમાં લીન થઇને સુખદુઃખનો ભોક્તા થઈ જાય છે; જ્ઞાની પ્રકૃતિના સ્વભાવથી અર્થાત્ કર્મોના ઉદયથી વિરક્ત રહે છે; તેથી કદી પણ ભોક્તા થતા નથી, તે જ્ઞાતા રહે છે. આવો નિયમ સમજીને નિપુણ પુરુષોએ અજ્ઞાનપણું ત્યાગી દેવું જોઈએ અને શુદ્ધ આત્માની નિશ્ચલ જ્યોતિમાં સ્થિર થઈ જ્ઞાન જ્ઞાનું સેવન કરવું જોઈએ.

શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્થિતમતેસ્તત્ત્વં સંકુલપદ્મકલો

નૈકદ્રવ્યમ્નં ચકાસ્તિ કિંચિદ્રવ્યાન્તરં જાતુચિત્ ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયમવૈતિ યત્તુ તદયં શુદ્ધ સ્વભાવોદયઃ ।

કિં દ્રવ્યાન્તરચુમ્બનાકુલધિવસ્તસ્વાચ્છવ્યવન્તે ગ્રન્થઃ ॥૨૨-૧૦॥

જે શુદ્ધ દ્રવ્યના વિચારમાં છે અને તત્ત્વને જોવાની દષ્ટિવાળા છે તેના મતમાં એક દ્રવ્યની અંદર બીજું દ્રવ્ય કદી પ્રવેશ કરી શકતું નથી. જે શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેય એટલે જાણવા યોગ્ય પદાર્થને જાણે છે તે આ જ્ઞાનના શુદ્ધ સ્વભાવનો ઉદય છે તો પછી અજ્ઞાની જનો આત્માને કોડીને પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવા આકુળ વ્યાકુળ થઈ આત્મતત્ત્વના અનુભવથી શા માટે પતિત થઈ રહ્યા છે ? જ્ઞાનમાં કોઈ પદાર્થ આવતો નથી, જ્ઞાન કોઈ પદાર્થમાં જતું નથી, તો પણ જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને પોતાના સ્વભાવથી જાણે છે. એ જ્ઞાનના પ્રકાશનું મહાત્મ્ય છે.

સ્વાદ્વાદવીપિતલસન્મહસિ પ્રકાશે

શુદ્ધસ્વભાવમધિમન્ચુલિતે મયીતિ ।

કિં બન્ધમોક્ષસ્વપાતિભિરન્યમાયૈ-

નિત્યોદયઃ પરમર્થ સ્ફુરતુ સ્વભાવઃ ॥૬-૧૨॥

સ્વાદ્વાદ્વારા મારામાં આત્મતેજનો પ્રકાશ થયો છે, બ્યારે મારા અંતરમાં શુદ્ધ સ્વભાવનો મહિમા પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તો પછી ત્યાં બંધમાર્ગ કે મોક્ષમાર્ગ સંબંધી જાવોનું શું પ્રયોજન રહ્યું હોય ?

કાંઈ પણ નહિ. એટલા માટે સદાય મારે ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવ મારામાં પ્રકાશમાન રહે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા સદાય એકાકાર શુદ્ધ અનુભવમાં આવે છે, ત્યાં અંધ કે મોક્ષના વિચારની કાંઈ જગા નથી.

(૨૪) શ્રી અમિતગતિ મહારાજ તત્ત્વભાવનામાં કહે છે:—

येषां ज्ञानकृशानुरुज्ज्वलतरः सम्यक्स्वभातेरितो ।

विस्पष्टोક્તसर्वतत्त्वसमितिर्दग्धे विपापैधसि ॥

दत्तोत्तमिमनस्तमस्ततिह तेर्देदीप्यते सर्वदा ।

नाश्वर्यं रचयंति शिब्रचरिताश्चारित्रिणः कस्य ते ॥૧૫॥

જેની અંદર સમ્યગ્દર્શનરૂપ પવનથી પ્રેરિત સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળા સર્વ તત્ત્વોને સ્પષ્ટ દેખાડતી, પાપરૂપી ઈંધનને બાળતી, મનમાં પ્રસરેલા અંધકારને દૂર કરતી, સદાય પ્રગ્વલિત છે તે નાના પ્રકારના ચારિત્રનું પાલન કરે છે. તેને દેખીને કોને આશ્ચર્ય ન થાય? અર્થાત્ તે અદ્ભુત ચારિત્રનું પાલન કરે છે.

ये लोकोत्तरतां च दर्शनपरां दूतीं विमुक्तिश्रिये ।

रोचन्ते जिनभारतीमनुपमां जल्पन्ति श्रृण्वन्ति च ॥

लोके भूरिकणायदोषमलिने ते सज्जना दुर्लभाः ।

ये कुर्वन्ति तदर्थमुत्तमधियस्तेषां किमत्रोच्यते ॥૧૬॥

પરમાર્થ સ્વરૂપને બતાવનારી, ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્દર્શનને દેનારી, મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીની દૂતી સમાન : અનુપમ જિન વાણીને જે કાંઈ બાણે છે, સુણે છે કે તે ઉપર રૂચિ કરે છે એવા સજ્જનો કષાય-રૂપદોષથી મલિન એવા આ લોકમાં દુર્લભ છે, —કઠિનતાથી મળે છે, તો પછી તે જિનવાણીને અનુસાર આચરણ કરવાની ઉત્તમ બુદ્ધિ કરે છે તેવાનું તો કહેવું જ શું? તેવા તો મહા દુર્લભ છે. આવી પરાંપકારી જિનવાણીને સમજીને તે અનુસાર યથાશક્તિ ચાલવું એ આપણું કર્તવ્ય છે:—

સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી ભવમરણજરાતંકશોકવ્યતીતો ।

હૃદ્યાત્મીયસ્વભાવઃ ક્ષતસફલમલઃ શશ્વદાત્માનપાયઃ ॥

દક્ષેઃ સંકોચિતાક્ષૈર્મૈભમૃતિચકિતૈર્લોકમાત્રાનપેક્ષેઃ ।

નષ્ટાઘાત્મનીનસ્થિરવિદ્વાદસુખપ્રાપ્તયે ચિંતનીયઃ ॥૧૨૦॥

પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે, જન્મ, મરણ, જરા, રોગ શોક આદિ દોષોથી રહિત છે, પોતાના સ્વભાવથી પૂર્ણ છે, સર્વ કર્મબલરહિત છે, નાશ રહિત નિત્ય છે. જે લોકો ચતુર છે, ઇન્દ્રિયોના વિજયી છે, જન્મ મરણથી ભયભીત છે અને મંસારના પરિભ્રમણને ચાહતા નથી, તેમણે આવા શુદ્ધ આત્માનું ચિંતવન, ધ્યાન રહિત, અતીન્દ્રિય, સ્થિર અને શુદ્ધ સુખની પ્રાપ્તિ માટે કરવું યોગ્ય છે. નિશ્ચયથી આપણે આત્મા પણ એવોજ છે. આપણા આત્માને પણ પરમાત્મા સમાન બાળીને સદા અનુભવ કરવો જોઈએ કે જેથી સદૃશ સુખનો લાભ થાય.

(૨૫) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિ સિદ્ધસ્તુતિમાં કહે છે:—

સ્થાચ્છબ્દામૃતગર્ભિતાગમમહારત્નાકરસ્નાનતો

ધૌતા યસ્ય મતિઃ સ ઇવ મનુતે તત્ત્વં વિમુક્તાત્મનઃ ।

તત્તસ્યૈવ તદેવ યાતિ સુમતેઃ સાક્ષાદુપાદેયતાં

ભેદેન સ્વકૃતેન તેન ચ વિના સ્વં રૂપમેકં પરમ્ ॥૧૪॥

જે પુરુષની મતિ સ્વાદ્વાદૃષ્ટી અમૃતથી ભરેલા આગમ રૂપી મહા સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી ધોવાયલી-શુદ્ધ બની છે, તેજ શુદ્ધ કે મુક્ત આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે, તથા તેજ તે સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સાક્ષાત્ માને છે. વ્યવહારથી સિદ્ધમાં અને મંસારીમાં ભેદ કરાય છે. જે નિશ્ચયથી આ ભેદને દુર કરી દેવામાં આવે તો સિદ્ધ સ્વરૂપ છે તેજ આ આપણા આત્માનો સ્વભાવ છે, તેનોજ અનુભવ કરવા યોગ્ય છે.

યઃ સિદ્ધે પરમાત્મનિ, પ્રવિત્તતજ્ઞાનૈકમૂર્તો કિન્ન
જ્ઞાની નિઃકલ્પસઃ સ એવ સકલપ્રજ્ઞાવતામવ્રજી ।
તર્કવ્યાકરણાદિશાસ્ત્રસંહિતૈઃ કિં તન્ન સૂચ્યૈર્યતો
ચંદ્રોમં ચિદ્ધાતિ વૈધ્યવિષયે તત્ત્વાજ્ઞામાવર્ણ્યતે ॥૨૪॥

જે પુરુષ વિસ્તીર્ણ જ્ઞાનાકાર શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માને જાણે છે તેજ સર્વ બુદ્ધિમાનોમાં શિરોમણિ છે. જે સિદ્ધ પરમાત્માના જ્ઞાન રહિત રહીને તર્ક વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રોને જાણે છે તે તેથી શું પ્રયોજન છે ? બાજુ તે તે કહેવાય કે જે લક્ષ્યને વેધી શકે, નહિતો વ્યર્થ છે. આત્મજ્ઞાનજ યથાર્થ જ્ઞાન છે તેના વિના અનેક વિદ્વાંઓ આત્મહિતકારી નથી.

(૨૬) શ્રી પદ્મનદિ મુનિ સદ્બોધ ચંદ્રોદયમાં કહે છે.

તાવદેવ મતિવાહિની સદા ધાવતિ શ્રુતગતા પુરઃ પુરઃ ।
યાવદન્ન પરમાત્મસંવિદા ભિચતે ન હૃદયં મનીષિણઃ ॥૩૬॥

આ જગતમાં જ્યાં સુધી પરમાત્માનું જ્ઞાન માનવના હૃદયમાં વિરાજતું નથી ત્યાં સુધી બુદ્ધિરૂપી નદી, શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્ર તરફ આગળ આગળ દોડતી રહે છે, આત્માનો અનુભવ થતાં બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે.

બાણેશાસ્ત્રગહને વિહારિણી યા મતિર્બૃહવિકલ્પધારિણી ।
ચિત્સ્વરૂપકુલસન્નિર્ગતા સા સતી ન સદશી કુયોષિતા

॥૩૮॥

જે બુદ્ધિ પોતાના ચૈતન્યરૂપી કુળ ધરથી નિકળીને બહાર શાસ્ત્રરૂપી વનમાં વિહાર કરતી નાના પ્રકારના વિકલ્પ કરનારી છે તે બુદ્ધિ સતી સ્ત્રીની સમાન પ્રતિવ્રતા નથી પરંતુ કુલટા સ્ત્રીની માફક વ્યભિચારિણી છે. બુદ્ધિ તેજ સફળ કહેવાય કે જે પોતાના આત્મામાં રમણુ કરે. અનેક શાસ્ત્રોના વિકલ્પ પણ ન કરે.

સુત યંચ ચક્રમોહનિદ્રયા લીર્ણકાલમવિરામયા જનઃ ।

શાસ્ત્રમેતદધિગમ્ય સાંપ્રતં સુપ્રબોધ હહ જાયતામિતિ ॥૪૬॥

આ માનવ લીર્ણકાલથી લાગલાગટ મોહરૂપી નિદ્રામાં સપ્ત રહ્યો છે. કં. કં. તે તો તેણે આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને સમજીને આત્મજ્ઞાનને પ્રગટ કરવું નોંધ્યે.

(૨૭) શ્રી પદ્મનાંદિ મુનિ નિશ્ચયપંચાશતમાં કહે છે:—

વ્યવહૃતિરબોધજનબોધનાય કર્મક્ષયાય શુદ્ધયઃ ।

સ્વાર્થ મુમુક્ષુરહમિતિ વક્ષ્યે તદાશ્રિતં કિંચિત્ ॥૮૧॥

વ્યવહારનય અજ્ઞાનીને સમજાવવા માટે છે, પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનય કર્મેની ક્ષય કરવા માટે છે. એટલા માટે હું મોક્ષનો ઇચ્છક થઈને પોતાના આત્માના કલ્યાણને માટે તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયને આશ્રિત કંઈક કહીશ.

હિંસોઽજિહ્વત યકાંકી સર્વોપદ્રવસહો વનસ્થોઽપિ ।

તરુરિવ નરો ન સિદ્ધયતિ સમ્યગ્બોધાદતે જાતુ ॥૧૬॥

જે મુનિ અહિંસા ધર્મ પાળતા હતાં, સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટોને કે ઉપસર્ગોને સહતાં હતાં વનમાં એકલા રહે છે પરંતુ આત્મજ્ઞાનમય સમ્યગ્જ્ઞાનથી રહિત છે તો તે મુક્ત થઈ શકતા નથી. તે વનમાં પ્રજ્વળતા જેવાજ રહેનારા છે.

(૨૮) શ્રી પદ્મનાંદિમુનિ પરમાર્થવિશતિમાં કહે છે:—

યત્સાતં યદસાતમદ્વિષુ ભવેતત્કર્મકાર્યં તત-

સ્તત્કર્મેષતત્તત્તદાત્મન હૃદ્ જ્ઞાનન્તિ યે લોગિનઃ ।

ઈદમ્મેદ્વિમાવનાકૃતચિત્તાં તેષાં કુતોહં સુહી

દુઃસી ચેતિ વિકલ્પકલ્મષકલા કુર્યાત્પદં ચેતસિ ॥૧૨॥

પ્રાણીઓને સાતા અને અસાતા થાય છે તે કર્મેના ઉદ્ધવનું કાર્ય છે. એટલા માટે એ કાર્ય પણ કર્મરૂપજ છે. તે આત્માના સ્વ-

લાવથી ભિન્ન છે એમ યોગીગણુ જાણે છે. તેમની અંદર ભેદજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે હું સુખી છું અથવા હું દુઃખી છું એવો વિકલ્પ તેમના મનમાં કેવી રીતે હોઈ શકે !

(૨૯) શ્રી કુલભદ્રાચાર્ય સાર સમુચ્ચયમાં કહે છે:—

જ્ઞાનભાવનયા જીવો લભતે હિતમાત્મનઃ ।

વિનયાચારસમ્પન્નો વિષયેષુ પરાઙ્મુક્તઃ ॥૪॥

આ જીવ પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોથી વિરક્ત થઈને વિનય અને આચાર સહિત જ્ઞાનની ભાવનાથી આત્મકસ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે.

આત્માનં ભાવયેન્નિત્યં જ્ઞાનેન વિનયેન ચ ।

મા પુનઃક્રિયમાણસ્ય પશ્ચાત્તાપો ભવિષ્યતિ ॥૫॥

હું ભવ્ય જીવ ! નિત્ય આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવના જ્ઞાન સહિત વિનયપૂર્વક કરો. નહિ તો મરણ સમયે બહુ પશ્ચાત્તાપ થશે કે કંઈ કરી શક્યો નહિ. મરણનો સમય ચોક્કસ નથી માટે આત્મજ્ઞાનની ભાવના સદા કરવા યોગ્ય છે.

નૃજન્મનઃ ફલં સારં યદેતજ્ઞાનસેવનમ્ ।

અનિગૂહિતવીર્યસ્ય સંયમસ્ય ચ ધારણમ્ ॥૬॥

મનુષ્ય જન્મનો સાર કે સફળતા તો ત્યારેજ છે કે ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાનની ભાવના કરવામાં આવે અને પોતાના વીર્યને જોપડ્યા (છૂપાવ્યા) સિવાય સંયમને ધારણ કરવામાં આવે.

જ્ઞાનાભ્યાસો સદા કાર્યો ધ્યાને ચાધ્યયને તથા ।

તપસો રક્ષણં ચૈવ યદીચ્છેદ્વિતમાત્મનઃ ॥૭॥

હું ભાઈ ! જો તમે પોતાના આત્માનું હિત ચઢાતા હો, તો ધ્યાન અને આધ્યાયદ્વારા સદાય જ્ઞાનનું મનન કરો અને તપની રક્ષા કરો.

જ્ઞાનાદિત્યો હૃદયસ્ય નિત્યમુદ્યોતકારકઃ ।

તસ્ય નિમર્લતાં યાતિ પંચેન્દ્રિયદિગદ્ગના ॥૧૦॥

જેના હૃદયમાં જ્ઞાનસૂર્ય સદા પ્રકાશમાન રહે છે તેની પાંચે ઇન્દ્રિયોની દિશાથી સ્ત્રી નિર્ભળ રહે છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો વિકાર રહિત પોતપોતાનું કામ એવી રીતે કરે છે કે જેથી આત્માનું અહિત ન થાય.

સર્વદ્રન્ધ્રં પરિત્યજ્ય નિમૃત્તેનાન્તરામ્ભના ।

જ્ઞાનામૃતં સદા પેયં ચિત્તાલ્હાદનમુત્તમમ્ ॥૧૨॥

અંતરાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિએ નિશ્ચિન્ત થઇને, સર્વ રાગદ્વેષાદિ દ્રન્ધ્રને છોડીને, ચિત્તને આનંદ આપનાર ઉત્તમ આત્મજ્ઞાનરૂપી અમૃતનું પાન સદા કરવું જોઇએ.

જ્ઞાનં નામ મહારત્નં યન્ન પ્રાપ્તં કદાચન ।

સંસારે ભ્રમતા ભીમે નાનાદુઃખવિધાયિનિ ॥૧૩॥

અધુના તત્ત્વયા પ્રાપ્તં સમ્યગ્દર્શનસંયુતમ્ ।

પ્રમાદં મા પુનઃ કાર્ષીર્વિષયાસ્વાદલાલસઃ ॥૧૪॥

આત્મજ્ઞાનરૂપી મહા રત્ન છે, અનેક દુઃખોથી ભરેલા આ ભયાનક સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં આજ સુધી તું કદાપિ તેને પામ્યો નથી. તે મહારત્નને આજે તે સમ્યગ્દર્શન સહિત પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તો આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ કર, વિષયોના સ્વાદની લાલસામાં પડીને હવે પ્રમાદ ન કર.

શુદ્ધે તપસિ સદ્ધીર્ય જ્ઞાનં કર્મપરિક્ષયે ।

ઉપયોગિધનં પાત્રે યસ્ય યાતિ સ્ પંડિતઃ ॥૧૫॥

પંડિત તે છે કે જેનું આત્મધીર્ય શુદ્ધ તપમાં વપરાય છે, જેનું જ્ઞાન કર્મોનો ક્ષય કરવામાં વપરાય છે અને જેનું ધન યોગ્ય પાત્રોને કામ આવે છે.

ગુરુશુશ્રૂષયા જન્મ ચિત્તં સદ્ધયાનચિન્તયા ।

મૃતં વસ્ય સમે યાતિ ચિનિયોગં સ પુણ્યભાક્ ॥૧૬॥

પુણ્યાત્મા તે છે કે જેનો જન્મ ગુરૂની સેવામાં વ્યતીત થાય છે, જેનું મન ધર્મધ્યાનના ચિંતનમાં લીન રહે છે, તથા જેના શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ સામ્યભાવની પ્રાપ્તિ માટે કામમાં આવે છે.

નિયતં પ્રથમં યાતિ કામદાહઃ સુદારુણઃ ।

જ્ઞાનોપયોગસામર્થ્યાદિષ્ઠં મંત્રપદૈર્વચ્ચ ॥૧૧૩॥

જેમ મંત્રના પદોથી સર્પનું ઝેર ઉતરી જાય છે તેમ અતિ ભયાનક એવો કામનો દાહ પણ આત્મધ્યાન અને સ્વાધ્યાયમાં જ્ઞાનોપયોગના બળથી નિયમથી શાંત થઈ જાય છે.

પ્રજ્ઞાજ્ઞના સદા સેવ્યા પુરુષેણ સુકાશ્વહા ।

હેયોપાદેયતત્ત્વજ્ઞા યા રતા સર્વકર્મણિ ॥૨૫૮॥

પ્રજ્ઞા અથવા બેદવિજ્ઞાનમય વિવેકબુદ્ધિ, સર્વ કાર્યોમાં ત્યાગવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તત્ત્વને જાણનારી છે, એટલા માટે દરેક પુરુષને ઉચિત છે કે આ સુખકારી પ્રજ્ઞાશ્રી સ્ત્રીનું સદા સેવન કરે.

સત્યેન શુદ્ધયતે વાણી મનો જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ।

ગુરુશુભૂષયા કાશ્વઃ શુદ્ધિરેષઃ સનાતનઃ ॥૩૧૭॥

સત્ય વચનથી વાણીની શુદ્ધિ રહે છે, સમ્યગ્જ્ઞાનથી મન શુદ્ધ રહે છે, ગુરૂસેવાથી શરીર શુદ્ધ રહે છે આ શુદ્ધિનો સનાતન માર્ગ છે.

(૩૦) શ્રી શુભચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવમાં કહે છે:—

ત્રિકાલગોચરાનન્તગુણપર્યાયસંયુતાઃ ।

યત્રભાવાસ્ફુરન્ત્યુચૈસ્તજ્ઞાનં જ્ઞાનિનાં મતમ્ ॥૧-૭॥

જેમાં ત્રિકાળગોચર અનંત ગુણ પર્યાય સહિત પદાર્થો અતિ શયરૂપે પ્રતિભાસે છે તેને જ્ઞાનીઓએ જ્ઞાન કર્યું છે. જ્ઞાન તે છે કે જે સર્વ જોયોને જાણી શકે.

અનન્તાનંતમાર્ગેડપિ યસ્ય લોકશ્ચરાચરઃ ।

મલોકશ્ચ સ્ફુરન્ત્યુચૈસ્તજ્ઞયોતિર્લોગિનાં મતમ્ ॥૧૦-૭॥

કેવળ જ્ઞાન જ્યોતિનું સ્વરૂપ યોગીઓએ એવું કહ્યું છે કે તે જ્ઞાનના અનંતાનં બાગમાં પણ સર્વ ચર, અચર, લોક, અલોક પ્રતિભાસિત થાય છે. એવા અનંત લોક હોય તો પણ તે જ્ઞાનમાં ઝળંડ, એટલું વિશાળ અને આશ્ચર્યકારી કેવળજ્ઞાન છે.

અગમ્યં ચન્મૃગાદુસ્ય દુર્ભેદં ચદ્રવેરણં ।

તદ્દુર્લ્ભોદ્યતં ધ્વાન્તં જ્ઞાનમેદં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૧૧-૭॥

જે મિથ્યાત્વરૂપ બંધકારને ચંદ્રમા દૂર કરી શકતો નથી, તેમ સૂર્ય પણ ભેદી શકતો નથી તે અજ્ઞાનાંબધકારને સમ્યજ્ઞાન ટાળી દે છે એમ કહેવાય છે.

બોધ મય દદઃ પાશો દુષીકમૃગબન્ધને ।

ગાગૃહમ્ મહામંત્રઃ ચિત્તભોગિવિનિગ્રહે ॥૧૪-૭॥

ઇન્દ્રિયરૂપી મૃગને બાંધવા સમ્યજ્ઞાન એ દૃઢ બંધન છે અને ચિત્તરૂપી સર્પને વશ કરવાને સમ્યજ્ઞાન એ એક ગારડી મહામંત્ર છે.

અજ્ઞાનપૂર્વિકા ચેષ્ટા યતેર્યસ્યાત્ર મૂતકે ।

મ વધનાન્યાત્મનાત્માનં કુર્વન્નપિ તપશ્ચિરં ॥૧૯-૭॥

આ પૃથ્વી ઉપર જે સાધુ અજ્ઞાનપૂર્વક આચરણ પાળે છે, તે દીર્ઘકાળ પર્યંત તપ કરતો રહે તો પણ પોતાને કર્મથી બાંધે છે. અજ્ઞાનપૂર્વક તપ બંધનું જ કારણ છે.

જ્ઞાનપૂર્વમનુષ્ઠાનં નિઃશૌષં યસ્ય યોગિનઃ ।

ન તસ્ય વન્ધમાયાતિ કર્મ કસ્મિન્નપિ ક્ષણે ॥૨૦-૭॥

જે મુનિનું સર્વ આચરણ જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે તેને કર્મેના બંધ કાઈ પણ ક્ષણે થતો નથી.

દુરિતતિમિરહંસં મોક્ષલક્ષ્મીનરોજં ।

મદનભુજગમન્ત્રં ચિત્તમાતન્ગમિહં ॥

વ્યસનઘનસમીરં વિશ્વતત્ત્વૈકદીપં ।

વિષયશાફરજાલં જ્ઞાનમારાધ્રય ત્વં ॥૨૨-૭॥

હે ભવ્ય જીવ ! સમ્યગ્જ્ઞાનની આરાધના કરે. આ સમ્યગ્જ્ઞાન પાપરૂપી અંધકારને દુર કરવા સૂર્ય સમાન છે, મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીના નિવાસ માટે કમળ સમાન છે, કામરૂપી સર્પને વશ કરવાને મંત્ર-સમાન છે, મનરૂપી હાથીને વશ કરવાને સિંહ સમાન છે, આપદારૂપી મેઘને ઊડાડી દેવા પવન સમાન છે, સમસ્ત તત્ત્વોનો પ્રકાશ કરવા માટે દીપક સમાન છે તથા પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોરૂપીને માછલાં પકડવા માટે જાળ સમાન છે.

તદ્વિવેચ્ય ધ્રુવં ધીર જ્ઞાનાર્કાલોકમાશ્રય ।

વિશુષ્યતિ ચ યં પ્રાપ્ય રાગકલ્હોલમાલિની ॥૨૨-૨૩॥

ભલે પ્રકારે વિચાર કરીને હે ધીર પ્રાણી ! તું નિશ્ચયથી આત્મ-જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશનો આશ્રય કર. તે જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી રાગરૂપી નદી સુકાઈ જાય છે.

અલબ્ધપૂર્વમાસાય તદાસૌ જ્ઞાનદર્શને ।

વેત્તિ પદ્યતિ નિઃશેષં લોકાલોકં યથાસ્થિતમ્ ॥૩૧-૪૨॥

તદા સ ભગવાન્ દેવઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વદોદિતઃ ।

અનન્તસુખવીર્યાદિભૂતેઃ સ્યાદગ્નિમં પદમ્ ॥૩૨-૪૨॥

કેવલી ભગવાન, ચાર ઘાતી કર્બનો નાશ થવાથી, પૂર્વે જેની પ્રાપ્તિ કદી થઈ નહોતી એવા કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ગુણોને પ્રગટ કરી સર્વ લોક અને અલોકને યથાવત્ દેખે છે, જાણે છે, ત્યારે તે ભગવાન સર્વ કાળને માટે પ્રકાશ કરનારા સર્વજ્ઞ દેવ થાય છે અને અનંત સુખ તથા અનંત વીર્ય આદિ વિભૂતિના પ્રથમ સ્વામી થાય છે.

(૩૧) શ્રી જ્ઞાનમૂષણ બદારક તત્વજ્ઞાન તરંગિણીમાં કહે છે:—

અર્થાન્ યથાસ્થિતાન્ સર્વાન્ સમં જાનાતિ પશ્યતિ ।

નિરાકુલો ગુણો યોઽસૌ શુદ્ધચિદ્રૂપ ઉચ્યતે ॥૩-૧॥

જે સર્વ પદાર્થોની જોડું તેમનું સ્વરૂપ છે તેવા યથાર્થ સ્વરૂપે એક સાથે દેખે છે, જાણે છે, તથા જે નિરાકુળ છે, ગુણના ભંડાર છે તેમને શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રભુ પરમાત્મા કહેવાય છે.

દુર્લભોઽન્ન જગન્મધ્યે ચિદ્રૂપરુચિકારકઃ ।

તતોઽપિ દુર્લભં શાસ્ત્રં ચિદ્રૂપપ્રતિપાદકં ॥૮-૮॥

તતોઽપિ દુર્લભો લોકે ગુરુસ્તદુપદેશકઃ ।

તતોઽપિ દુર્લભં મેદજ્ઞાનં ચિતામર્ણિર્યદા ॥૯-૮॥

આ લોકમાં શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપની રૂચિવાળા મનુષ્યો દુર્લભ છે, તેથી દુર્લભ ચૈતન્ય સ્વરૂપને બતાવનારાં શાસ્ત્રો છે, તેથી કહ્યું તેનો ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરૂની પ્રાપ્તિ છે, તે પણ કદાચિત પ્રાપ્ત થાય તો પણ ચિતામણી સમાન ભેદજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી તે અત્યંત દુર્લભ છે. જે કદાચિત્ ભેદવિજ્ઞાન થઈ જાય તો પછી આત્મકથ્યાણમાં પ્રમાદ ન કરવા જોઈએ.

અછિન્નચારયા મેદબોધનં ભાવયેત્ સુધીઃ ।

શુદ્ધચિદ્રૂપસંપ્રાપ્ત્યૈ સર્વશાસ્ત્રવિશારદઃ ॥૧૩-૮॥

સર્વ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા વિદ્વાનને ઉચિત છે કે તે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર ધારાવાહી (અખંડિત) ભેદવિજ્ઞાનની ભાવના કરે, આત્માને અનાત્માથી ભિન્ન મનન કરે.

સતા વસ્તૂનિ સર્વાણિ સ્યાચ્છબ્દેન વર્ત્તાસિ ચ ।

ચિતા જગતિ વ્યાપ્તાનિ પશ્યન્ સદ્દૃષ્ટિરુચ્યતે ॥૭-૧૨॥

સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા સમ્યગ્જ્ઞાની તેને કહેવાય છે કે જેને એવા વિશ્વાસ છે કે સર્વ વસ્તુ સત્સ્વ છે, સ્વાત્ શબ્દ સહિત જે વાણી બોલે છે, અર્થાત્ જે અનેકાંત પદાર્થોનું સમગ્રવવા માટે ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ એક એક સ્વભાવનું વિસ્તારથી વર્ણવે છે, અને જેને એવા વિશ્વાસ છે કે જ્ઞાન જગતના સર્વ પદાર્થોની જાણે છે તે અપેક્ષાએ જગતવ્યાપી છે.

સ્વસ્વરૂપપરિજ્ઞાનં તજ્ઞાનં નિશ્ચયાદ્ વરં ।

કર્મચૈશૂન્યયે વાતં હેતું વિચ્છિ શિષ્યશ્રિયઃ ॥૧૨-૧૨॥

પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણવું તે શ્રેષ્ઠ નિશ્ચય સમ્યક્જ્ઞાન છે. એનાથીજ ક્રમેની ક્ષય થાય છે અને એનેજ મોક્ષ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિનું સાધન જાણો.

યદિ ચિદ્રૂપેન્નુભવો મોહાભાવે નિજે ભવેત્તસ્માન્ ।

તત્પરમજ્ઞાનં સ્યાદ્ઘ્રુવહિરંતરસંગમુક્તસ્ય ॥૧૩-૧૨॥

આજ્ઞ અને અભ્યંતર અને પ્રકારના પરિગ્રહથી રહિત સાધુને મોહનો અભાવ થવાથી પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તે ઉત્કૃષ્ટ નિશ્ચય સમ્યક્જ્ઞાન છે.

શાસ્ત્રાદ્ ગુરોઃ સધ્ધમધિક્ષાનિમુત્પાદ્ય આત્મનઃ ।

તત્સ્યાવર્લ્લભનં કૃત્વા નિહ્ત મુંઝાન્મસંગતિ ॥૧૦-૧૫॥

શાસ્ત્રનું મનન કરીને અદ્વૈતગુણ ઉપદેશથી કે સાધર્મી ભાઈઓની સંગતિથી પોતાના આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેનું આલંબન લઈને રહે. તેનું મનન, ધ્યાન, અને ચિંતવન કરે. પર પદાર્થોની સંગતિને છોડ.

જ્ઞેવાવલોકનં જ્ઞાનં સિદ્ધાનાં ભવિનાં ભવેત્ ।

આધ્યાનાં નિર્વિકલ્પં તુ પરેષાં સવિકલ્પકં ॥૮-૧૭॥

જાણવા યોગ્ય પદાર્થોનું જાણવું, દેખવું, સિદ્ધ અને સંસારી અનેને થાય છે. સિદ્ધોનું તે જ્ઞાનદર્શન નિર્વિકલ્પ છે, નિરાકુળ સ્વાભાવિક સમભાવરૂપ છે, જ્યારે સંસારી જીવોનું જ્ઞાનદર્શન સવિકલ્પ છે, આકુળતા સહિત છે.

(૩૨) ૫૦ અનારસીદાસજી સમયસાર નાટકમાં કહે છે:—

સવૈયા-૨૩.

નેગ ધરે રહે નેગસુ ભિન્ન, અનંત ગુણાતમ કેવલજ્ઞાની;
તાસુ હૃદે દ્રવસો નિકસી, સરિતા સમન્દૈ શ્રુતસિંધુ સમાની.

યાતે અનંત નયાતમ લક્ષણુ, સત્ય સરૂપ સિદ્ધાંત વખાની,
બુદ્ધિ લખે ન લખે દુરબુદ્ધિ, સદા જગમાહિ જગે જિનવાણી. ૩. અ. ૧

જિનવાણી કેવી છે ? અનંત ગુણ સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાની જિન ભગવાન મન વચન કાયાના યોગ સહિત હોવા છતાં યોગદ્વારા જ્ઞાનનો અનુભવ નહિ કરતા હોવાથી તે યોગથી ન્યારા છે. તેમના હૃદયરૂપ સરોવરમાંથી નીકળેલી સરિતા શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમાં વહી રહી છે. એવી તે જિનવાણી છે. તેનું અનંતનયરૂપ લક્ષણુ છે. તેનું સત્ય સ્વરૂપ સિદ્ધાંતમાં વખાણ્યું છે. બુદ્ધિમાન તત્ત્વદર્શનિજ આ વાણીનો લક્ષ થાય છે, સમજે છે, દુર્બુદ્ધિ મિથ્યાત્વીને તેનો લક્ષ થતો નથી, તે સમજતો નથી. આવી જિનવાણી જગતમાં સદાકાળ જગૃત દીપક સમાન જગક છે. જે તેનું આરાધન કરે છે તેને સત્ય અને અસત્યનું જ્ઞાન થાય છે.

શ્લોક-૩૧.

નિહચેમેં એકરૂપ વ્યવહારમેં અનેક,
યાહી નય વિરોધને જગત ભરમાયો હૈ,
જગકે વિવાદ નાશિવિકાજિન આગમ હૈ,
જ્યામેં સ્યાદાદનામ લક્ષણુ સુહાયો હૈ.
દર્શનમોહ જાકા ગયો હૈ સહજરૂપ,
આગમ પ્રમાણુ તાકે હિરદમેં આયો હૈ,
અનયસો અખડિત અનૂતન અનંત તેજ,

એસો પદ પૂરણુ તૂરત તિન પાયો હૈ. ૫ અ. ૧

સમસ્ત વસ્તુ નિશ્ચયનયથી એકરૂપ દેખાય છે; વ્યવહારનયથી અનેકરૂપ દેખાય છે. આ બે નયના વિરોધે જગતને ભ્રમમાં નાખ્યું છે. આ ભ્રમથી જગતમાં વાદવિવાદ ઉપજ્યા છે. તે વાદવિવાદ કે ભ્રમનો નાશ કરવા જિનેન્દ્રનાં સિદ્ધાંતશાસ્ત્ર સમર્થ છે. તેનું સ્યાદાદનામે ઉત્તમ લક્ષણુ છે. તે સર્વ વસ્તુના સત્યાર્થ સ્વરૂપને દેખાડે છે.

પરંતુ જેને દર્શન મોહનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થયો છે તેના હૃદયમાં સહજ સ્વભાવે આ પ્રમાણરૂપ જિનાગમ પ્રવેશ કરે છે, મિથ્યાત્વીના હૃદયમાં પ્રવેશ કરતો નથી. તે દુર્નિયોથી અખંડિત અનાદિ અનંત જ્ઞાનજ્યોતિરૂપ પૂર્ણપદ મોક્ષકળને તરત પ્રાપ્ત કરે છે.

પરમ પ્રતીતિ ઉપજાય ગણધરકીસી,

અંતર અનાદિકી વિભાવના વિદારી હૈ;

બેદજ્ઞાન દષ્ટિએ વિવેકકી શક્તિ સાધિ,

ચેતન અચેતનકી દશા નિરવારી હૈ.

કર્મકા નાશકરિ અનુભૌ અભ્યાસધરિ,

હિયેમે હરખિ નિજ શુદ્ધતા મંભારી હૈ;

અંતરાય નાસ ગયો શુદ્ધ પરકાશ ભયો,

જ્ઞાનકા વિલાસ તાકા વંદના અમારી હૈ. ૨

અધ્યાય ૨

જ્ઞાનનો વિલાસ કેવો છે ? તે અનુક્રમે કહે છે. પ્રથમ તો ગણધર જેવી તત્ત્વની દૃઢ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરે છે. અંતરમાં અનાદિથી રાગાદિ વિભાવ અને જ્ઞાનાદિક સ્વભાવ તેની એકતા થઈ રહી હતી તેનું વિદારણ કરે છે. બેદજ્ઞાનની દષ્ટિથી, જડ અને ચૈતન્યને ભિન્ન કરવા રૂપ-વિવેકની શક્તિને સાધે છે, ચૈતન્યસ્વરૂપ એવા આત્માની કર્મરૂપ-જડરૂપ દશા અનાદિથી થઈ રહી હતી તે દશાને દૂર કરે છે. અનુભવના અભ્યાસવડે ગુણશ્રેણીને ધારણ કરીને ક્ષણે ક્ષણે કર્મની નિર્જરા કરે છે, હૃદયમાં હર્ષ ધરીને ખોતાની સહજ શુદ્ધતાને મંભારે છે, એવો પુરુષાર્થ કરતાં અંતરાય કર્મનો નાશ થતાં શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. આવા ક્રમે કરી જ્ઞાનના વિલાસને પામ્યા છે એના કેવળજ્ઞાની ભગવાનને અમારી વંદના છે.

કવિત.

જેયાકાર જ્ઞાનકી પરિણતિ, પૈ વહ જ્ઞાન જોય નહિ હોય;

જેયરૂપ વૃદ્ધ્ય ભિન્નપદ, જ્ઞાનરૂપ આતમ પદ સોય.

જાને બેદ ભાવ સુવિચક્ષણ, ગુણ લક્ષણ સમ્યક્દગ જોય;
મૂરખ કહે જ્ઞાન મહિ આકૃતિ, પ્રગટ કલંક લાખે નહિ કોય.

પર અ. ૧૦

જેવો (ઘટ પટાદિ) જેમ પદાર્થોનો આકાર છે તે રૂપ જ્ઞાનનું પરિણમન થાય છે પણ તે જ્ઞાન જેવરૂપ થતું નથી. જેવરૂપ જે છ દ્રવ્યો છે તે સર્વનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ છે. અને જ્ઞાન છે તે આત્માનો સ્વભાવ છે, એમ જ્ઞાન અને જેવનો બેદ સ્વભાવ ગુણ અને લક્ષણ જે સમ્યગ્દષ્ટિ બેદજ્ઞાની છે તે જાણે છે પરંતુ જે મૂઢ છે તે જ્ઞાનને જેવના આકારે કહે છે તેથી જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કલંક લાગે છે તે કાંઈ દેખતા નથી.

(૩૩) પં. જ્ઞાનતરાયજી જ્ઞાનતવિલાસમાં કહે છે:—

સવૈયા ૨૩.

કર્મ સુભાસુભ જે ઉદયાગત, આવત હૈ જન્મ જનનત જ્ઞાતાં;
પૂરવ બામંક ભાવ કિયે બહુ, સો ફલ મોહિ બયૌ દુઃખદાતા;
સો જડરૂપ સરૂપ નહીં મમ, મૈં નિજ શુદ્ધ સુભાવહિ રાતા,
નાશ કરૌં પલમં સંબંધૌં અખ, નય અસૌં સિવખેત વિખ્યાતા. ૬૫

જ્ઞાની પુરુષ એમ જાણે છે કે જે શુભાશુભ કર્મો ઉદયમાં આવે છે તે સર્વ પૂર્વે મિથ્યાત્વરૂપ બ્રમથી સેવેલા ભાવોનું ફળ છે, જે મને દુઃખ આપનાર થયું છે. તે તો જડરૂપ છે, માફે સ્વરૂપ નથી, હું તો નિજ શુદ્ધ સ્વભાવમાં જ રક્ત છું. હવે એ સર્વ કર્મોને લક્ષ્યમાં નાશ કરી દઉં અને પ્રસિદ્ધ મોક્ષ ધામમાં જઈને વસું.

સિદ્ધ હુએ અખ હોંધ જી હોંધગે, તે સખહી અનુભૌ ગુન સેતી;
તાવિન એક ન જીવ લહૈં સિવ, ઘેર કરૌં કિરિયા બહુ કેતી.
જ્યૌં તુષમાહિ નહિ કનલાંબ, કિયે નિત ઉલ્લમકી વિધિ જેતી,
યૌં લખિ આદરિયે નિજ ભાવ, વિભાવ વિનાશ કસા શુભ એતી. ૬૬

પુર્વે જે સિદ્ધ થયા છે, વર્તમાને થાય છે, અને ભવિષ્યમાં થશે તે સર્વ એક શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ ગુણથીજ થયા છે. શુદ્ધઆત્માનુભૂતિ વિના ગમે તેટલી કઠિન ક્રિયાઓ કરે તો પણ કોઈ પણ જીવ સિદ્ધિ પામી શકતો નથી. દરરોજ ગમે તેટલા પ્રકારની મહેનત કરવામાં આવે તોપણ જોડાંમાંથી જેમ દાણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ આત્માનુભવ વિના જીવની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે. એમ જાણીને શુદ્ધ આત્મભાવની ઉપાસના કર્તવ્ય છે. પરભાવ-વિભાવનો વિનાશ કરવાની આ મુંદર કળા છે.

સવૈયા-૩૧.

ચેતનકે ભાવ હોય ઝ્યાન ઓ અઝ્ઞાન જોય,
એક નિજભાવ દૂજો પર ઉતપાત હૈ,
તાર્તે એક ભાવ ચહૌ દૂજો ભાવ મૂલ દહૌ;
જતે સિવપદ લહૌ યહી ઠીક આત હૈ.
ભાવકો દુખાયો જીવ ભાવહીસૌં સુખી હોય,
ભાવહીકો ફેરિ ફેરે મોખપુર જાત હૈ,
યહ તો નીકૌ પ્રસંગ લોક કહૌ સરવંગ,
આગહીકૌ દાધૌ અંગ આગ હી સિરાત હૈ. ૧૦૭

એક જ્ઞાનભાવ અને બીજો અજ્ઞાનભાવ એ બંને ચેતનના ભાવ છે. જ્ઞાન ભાવ એ પોતાનો સ્વભાવ છે. અજ્ઞાનભાવ એ કર્મજન્ય ઔપાધિક ભાવ છે. માટે જ્ઞાનભાવ પ્રહણ કરે અને બીજો અજ્ઞાન-ભાવ મૂળથી બાળો દો, કે જેથી શિવપદ, મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય; અને એમ કરવું એજ યોગ્ય છે. અશુભ ભાવથી જીવને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, શુભ ભાવથી સુખની (સાતાની) પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ એ બન્ને ભાવ અશુદ્ધ ભાવ છે તે અશુદ્ધભાવને પલટાવી શુદ્ધ ભાવ કરવાથી જીવ મોક્ષ સુખને પામે છે, લોકો કહે છે તેવો આ સંપૂર્ણ મુંદર પ્રસંગ છે અગ્નિથી જળેલું અંગ અગ્નિવડે તૈયાર કરેલી દવાથી દાદું પડે છે.

કેઈ કેઈ આર જીવ ભૂપતિ પ્રચંડ ભયો,
 કેઈ કેઈ આર જીવ કીટરૂપ ધર્યો હે;
 કેઈ કેઈ વાર જીવ નૌગ્રીવક જાય વસ્યો,
 કેઈ વાર સાતમેં નરક અવતર્યો હે,
 કેઈ કેઈ વાર જીવ રાધો મચ્છ હોઈ ચુક્યો,
 કેઈ વાર સાધારન તુચ્છ કાય બચ્યો હે;
 સુખ ઔર દુઃખ દોઢિ પાવત હે જીવ સદા,
 યહ જાન આતવાન હર્ષ શોક હયો હે. ૧૧૫

આ જીવ કેટલીય વાર પ્રચંડ ભૂપતિ થયો, કેટલીય વાર કીડા-
 રૂપે અવતર્યો, કેટલીય વાર નવ ગ્રૈવેયકમાં દેવ થયો, કેટલીય વાર
 સાતમી નરકમાં નારકીપણે અવતર્યો, કેટલીય વાર બ્રહ્મા મોટી
 કાયાવાળો મધર (રાધવ) મચ્છ થયો, કેટલીયવાર તુચ્છ (નિમોદિયા)
 સાધારણ વનસ્પતિકાય રૂપે જન્મ્યો; સર્વ સ્થળે આ જીવ સદાય
 સુખદુઃખને પામ્યા કર્યો છે. આમ જાણીને જ્ઞાની આત્મા સુખદુઃખમાં
 હર્ષ શોક ન કરતાં સમતાને ધારણ કરે છે.

આર આર કહે પુનરુક્ત દોષ લાગત હે,
 જગત ન જીવ તૂતો સોયો મોહ ઝગમેં;
 આત્માસેતી વિમુખ ગહે રાગ દોષરૂપ,
 પંચ ઈંદ્રી વિષે સુખ લીન પગ પગમેં,
 પાવત અનેક કષ્ટ હોત નાહિં અજ નજ,
 મહાપદ ભિજી ભયો ભર્યે સિજ મગમેં;
 જાગિ જગવાસી તૂ ઉદાસી વહેંકે વિષયસૌં.
 લાગિ શુદ્ધ અનુભો જ્યોં આવે નાહિં જગમેં ૧૧૭

વારંવાર કહેવાથી પુનરુક્ત દોષ લાગે છે છતાં હે જીવ! તું
 મોહ નિદ્રામાં સુતો છે તે કેમ જાગતો નથી? આત્મભાવથી વિપરીત
 એવા રાગદ્વેષરૂપ વિભાવને તું ગ્રહણ કરે છે. ડગલે ને પગલે પાંચ

ઇન્દ્રિયના વિષયભોગનાં સુખમાં નિરંતર લીન રહે છે અને તેથી તું અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પામે છે, છતાં તારાં આકર્ષક નાશ થતાં નથી. આત્માના સ્વભાવરૂપ પરમપદથી ભ્રષ્ટ થઇ આ સંસારના માર્ગમાં ભ્રમણ કરે છે. હે જગતવાસી જીવ ! તું પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયસુખથી ઉદાસીન થઈ જાગૃત થા અને શુદ્ધ આત્માના અનુભવમાં લીન થા કે જેથી ફરી આ સંસારમાં તારે આવવું પડે નહિ.

છથેય.

તિય મુખ દેખાનિ અંધ, મૂક મિથ્યાત મનનકૌ;

અધિર દોષ પર સુનન, લુંજ પટકાય હનનકૌ;

પંગુ કુતીરથ ચલન, સુખ હિય લેન ધરનકૌ,

આલસિ વિષયનિ માંહિ, નાહિ બલ પાપ કરનકૌ.

યહ અંગહીન કિહ કામકૌ, કરૈ કહાં. જગ બૈકૈ;

ઘાનત તાતૈ આઠૌં પહર, રહૈ આપ ધર પૈકૈ. ૫

જે સ્ત્રીનું મુખ જોવામાં અંધ છે, મિથ્યાત્વ ઉચ્ચારવામાં મુંઝો છે, પારકા દોષ સાંભળવામાં બહેરા છે, છ કાય જીવોને હણવામાં અશક્ત (અપંગ) છે, કુતીરથ પ્રતિ ગમન કરવામાં લંગડો છે, લેવા મૂકવામાં શન્ય હૃદયવાળો (હૈયાનો ઉજડ-વિચાર રહિત) છે, વિષયો સેવવામાં આળસુ છે, અને પાપ કરવામાં નિર્જળ છે તે અંગહીન શું કામનો છે ? જગતમાં બેસીને તે શું કરે ? ઘાનતરાયજી કહે છે કે તે સંસારવર્ષક કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરી શકે તેમ નથી તેથી તે તો પોતાના આત્મસ્વરૂપ ધરમાં પેસીને જ રહે છે.

હોનહાર સો હોય, હોય નહિ અન-હોના નર,

હરણ શોક કયોં કરૈ, દેખ સુખદુઃખ ઉદૈકર.

હાથ કહૈ નહિ પરૈ, બાવ સંસાર બઢાવૈ,

મોહ કરમકૌ લિયૌ, તહાં સુખ રંચ ન પાવૈ;

યહ ચાલ મહા મૂરખતની, રાય રાય આપદ સહૈ,

આની વિભાવ નાસન નિપુન, આનરૂપ ક્રમિ સિવ લહૈ. ૬

હે જીવ ! જે બનવાનું છે તેજ બનશે નહિ બનવાનું નહિ બને, તો ઉદયપ્રાપ્ત સુખદુઃખને દેખીને હર્ષ શોક શામાટે કરે છે ? એમ કરવાથી હાથમાં કંઈ આવતું નથી અને મોહ કર્મને લીધે ઉલટું સંસાર વધારે તેવા ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમાં અલ્પ પણ સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. રોષ રોષને આપદાઓ સહન કરવી, અર્થાત્ દુઃખમાં ધીરજ ન ધારણ કરવી એ મૂરખની ચાલ છે. પરંતુ જ્ઞાની તો વિભાવનો નાશ કરવામાં નિપુણ હોવાથી જ્ઞાનભાવનો લક્ષ રાખી મોક્ષસુખને પામે છે.

કવિત.

દેવ ગુરુ સુખ ધર્મકૌં જનિયૈ, સમ્યક આનિયૈ મોખનિસાની,
સિદ્ધનિતૈ પહલૈ જિન માનિયૈ, પાઠ પઠૈ દૂજિયૈ સુતઆની,
સરજ દીપક માનક ચંદતૈ, જય ન જે તમ સો તમ હાની,
ઘાનત મોહિ કૃપાકર દો વર, દો કર જોરિ નમૌં જિનવાની. ૨૦

સત્ દેવ, સદ્ધર્મ અને સદ્ગુરુને જાણીએ, અને તેથી મોક્ષની નિશાની રૂપ સમ્યગ્દર્શનને પામીએ, સિદ્ધ કરતાં (બોધદાતા) અરિહંતને પ્રથમ માનીએ અને અરિહંતનાં કહેલાં શાસ્ત્રપાઠનું પઠન કરી શ્રુતજ્ઞાની થઇએ. ઘાનતરાયણ કહે છે કે, જે અંધકાર, સૂર્ય, દીપક મણિ અને ચંદ્ર પણ ટાળી શકે તેમ નથી એવા (મિથ્યાત્વ), અંધકારનો નાશ થાય તેવું વરદાન મારા ઉપર કૃપા કરીને મને આપો એવી વિનંતિ જિનવાણીને હું બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કરીને કરું છું.

સવૈયા—૨૩:

જહીકૌં ખ્યાવત ખ્યાન લગાવત, પાવત હૈ રિસિ પરં પદીકૌં;
જ થુતિ ઇંદ ફનિંદ નરિંદ, ગનેસ કરૈં સખ જાડિ મદીકૌં.
જહીકૌં વેદ પુરાન બતાવત, ધારિ હરૈં જમરાજ વદીકૌં;
ઘાનત સો ઘટ માહિ લખૌં નિત, ત્યાગ અનેક વિકલ્પ નદીકૌં. ૩૩

જેનું ચિંતન કરવાથી, ધ્યાન કરવાથી ઋષિઓ પરમ પદને પામે છે, જેની સ્તુતિ ઇંદ્ર, ધરણેન્દ્ર, નરેન્દ્ર અને મણુધર દેવો સર્વ મદ તણને કરે છે, વેદ પુરાણુ જેને બતાવે છે, ચમરાજ (જન્મ મરણ)નાં દુઃખના પ્રવાહને જે હરે છે, એવી જિનવાણી, તેને હે ભવ્ય છવો ! જ્ઞાનતરાવણુ કહે છે કે તમે અનેક વિકલ્પરૂપ નદીનો ત્યાગ કરી તમારા હૃદયને વિષે નિત્ય ધારણુ કરો.

(૩૪) ભૈયા ભગવતીદાસજી બ્રહ્મવિલાસમાં કહે છે:—

સવૈયા-૩૧.

જો પૈં તોહિ તરિવેકી ઇચ્છા કરૂ ભાઈ ભૈયા,
તૌ તૌ વીતરાગજૂકે વચ હિર ધારિયે;
ભૌસમુદ્રજલમેં અનાદિ હી તૈં ખૂડત હો,
જિનનામ નૌકામિલી ચિત્તતેં ન ટારિયે;
ખેવટ વિચારિ શુદ્ધ ચિરતાસોં ધ્યાનકાજ,
સુખકે સમૂહકો સુદૃષ્ટિસૌ નિહારિયે;
ચલિયે જો ઇંદ્ર પંચ મિલિયે સ્થૌ મારગમેં,
જન્મ જરા મરનકે ભયકો નિવારિયે.

શતઅષ્ટોત્તરી ૮.

હે ભાઈ ! જો કંઈ પણ તરવાની ઇચ્છા તને થઈ હોય તો તો વીતરાગનાં વચનને હૃદયમાં ધારણુ કર. અનાદિથી ભવસમુદ્ર-જળમાં ખૂડ્યો છે પણ જિનનામ જેવી નૌકા હવે મળી છે તો તેને ચિત્તમાંથી વિસારીશ નહિ. શુદ્ધ સ્થિરતાપૂર્વક ધ્યાન માટે વિચારરૂપ ખલાસી છે. તે વડે સુદૃષ્ટિ થતાં સુખના સમૂહ એવા શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપને નિહાળ. આ માર્ગે જો ચલાય તો જન્મ જરા મરણના ભયને ટાળીને શિવ-મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય.

વીતરાગ વાનીકી ન જાની બાત પ્રાની મદ,

ઠાની તૈં ક્રિયા અનેક આપની હઠાહઠી,
 કર્મનકે અંધ કૌન. અંધ કજૂ સૂઝે તોહિ,
 રાગદ્વેષ પરિણતસોં હોત જો મઠામઠી,
 આતમાકે છતકી ન રીત કહૂં જનૈ રંચ,
 અન્યનકે પાઠ તૂ કરૈ કહા પઠાપઠી,
 મોહકો ન ક્રિયો નાશ સમ્યક ન લિયો ભાસ,
 સત ન કપાસ કરૈ કારોસૌ લઠાલઠી. ૧૦

ધર્મરતિર્ણ્ય પચીસી

હે મૂઠ પ્રાણી ! વીતરાગવાણીનું રહસ્ય તેં જાણ્યું નહિ અને
 અનેક પ્રકારની ક્રિયા પોતાના હઠાઅહે કરીને કરી, કર્મનો અંધ શું
 છે તે હે અંધ ! તને કાંઈ સૂઝે છે ? રાગદ્વેષ પરિણતિથી આત્માને
 કર્મની સાથે એકમેકતારૂપ અંધન થાય છે. આત્માનો જય કરવાની
 (રાગદ્વેષ પરિણતિથી મુક્ત કરવાની) અદ્ય પણ રીત તું જાણ્યો
 નથી તો પછી અંધોના પાઠ તું શા માટે જાણુ જાણુ કરે છે ? જેમ
 સુતર બનાવવા માટે રૂ પણ પોતાની પાસે હોય નહિ અને કપડું
 વણાવવા વણકર સાથે મારામારી કરે તેથી શું વળે ? તેમ જ્યાંસુધી
 મોહનો નાશ નથી કર્યો, અને સમ્યગ્દર્શનને પ્રગટ નથી કર્યું ત્યાં
 સુધી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કે સામ્યપડનથી શું વળે !

મુન જિનવાની જિહ્વે પ્રાની તજ્યો રાગદ્વેષ,
 તેછ ધન્ય ધન્ય જિન આગમમેં ગાયે હૈ,
 અમૃતસમાની યહ જિહ્વે નાહિ ઉર આની,
 તેછ મૂઠ પ્રાની ભાંવલવરિ બ્રમાયે હૈ.

યાહી જિનવાનીકો સવાદ સુખચાખો જિન,
 તેહી મહારાજ ભયે કરમ નસાયે હૈ;
 તાતૈં દગ ખોલ “ભૈયા” લેહુ જિનવાની લખિ,
 સુખકે સમૂહ સખ યાહીમેં અતાયે હૈ. ૪

જિનવાણીને શ્રવણ કરીને જે પ્રાણીએ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કર્યો છે તેના જિનાગમમાં ધન્યવાદ ગાયા છે. અમૃતસમાન આ જિનવાણી જોણે પોતાના અંતરમાં ધારણ કરી નહિ તે મૂઢ પ્રાણી ભવસાગરમાં જન્મમરણાદિના દુઃખમય ચક્રાવામાં પડ્યા છે. જોણે આ જિનવાણીના સુખનો સ્વાદ ચાખ્યો તે સર્વ કર્મનો નાશ કરી આત્મસમૃદ્ધિપ પોતાનું રાજ્ય પામી મહારાજ થયા. માટે લેયા ભગવતીદાસજી કહે છે કે હે ભાઈ! દષ્ટિ ખોલીને તું જિનવાણીને જો. સર્વ સુખનો સમૂહ (સુખનો માર્ગ) એમાં ખતાયો છે.

કેવલીકે જ્ઞાનમેં પ્રમાણુ આન સખ ભાસે,

લોક ઐ અલોકનકી જેતી કષ્ટુ ખાત હૈ;

અતીત કાલ ભઈ હૈ અનાગતમાં હોયગી,

વર્તમાન સમૈકી વિદિત યોં વિખ્યાત હૈ.

ચેતન અચેતનકે ભાવ વિઘ્નમાન સર્ગ,

એક હી સમૈમેં જો અનંત હોત જાત હૈ,

અંસી કષ્ટુ જ્ઞાનકી વિશુદ્ધતા વિશેષ ખની,

તાકા ધની યહે હંસ કૈસેં વિલલાત હૈ. ૨૫

કેવળજ્ઞાની ભગવાનના જ્ઞાનમાં લોક અને અલોકની જે કંઈ વાતો છે તે સર્વ ભાસે છે. એમ પ્રમાણભૂત માનો. ભૂતકાળમાં અનેલી, ભવિષ્યમાં બનવાની અને વર્તમાન સમયે વર્તતી સર્વ વાતો તેમાં જણાય છે. ચેતન અચેતન દ્રવ્યોના સમયે સમયે જે અનંત ભાવો પ્રલટાતા જાય છે તે સર્વને એક સમયમાં તે જ્ઞાન પ્રગટપણે જાણે છે. આવી કાંઈ અદ્ભુત જ્ઞાનની વિશુદ્ધતા છે. આવા કેવળ જ્ઞાનનો સ્વામી આત્મા છે તે ક્યારી દુઃખી હોય ?

છપૈય.

જ્ઞાન ઉદિત ગુણુ ઉદિત, મુદિત ભઈ કર્મ કષાયેં,

પ્રગટત પર્મ સ્વરૂપ, તાહિં નિજ લેત લખાયેં;

દેત પરિગ્રહ ત્યાગ, હેત નિહચે નિજ માનત,

જ્ઞાનત સિદ્ધ સમાન, તાહિ ઉર અન્તર કાનત.
સો અવિનાશી અવિચળ દરબ, સર્વ જ્ઞેય જ્ઞાયક પરમ;
નિર્મળ વિશુદ્ધ શાશ્વત સુધિર ચિદાનંદ ચૈતન ધરમ. ૮

જ્ઞાનનો ઉદય થતાં આત્માના અન્ય ગુણોનો ઉદય થયો અને
કર્મ કષાયો આવતા બંધ થયા. પરમ સ્વરૂપ એવું પરમાત્મપદ
સમજાયું અને નિજસ્વરૂપ તેવુંજ છે એવો લક્ષ થયો. જ્ઞાનનું ફળ
વિરતિ એટલે પરિગ્રહનો ત્યાગ એ આત્મહિત છે એમ મનાયું.
પોતાનો આત્મા-સિદ્ધસમાન છે એમ જાણ્યું. અને સિદ્ધ સ્વરૂપ
હૃદયમાં સ્થિર કર્યું. તે અવિનાશી અવિચળ આત્મદ્રવ્ય સર્વ જ્ઞેયને
જાણવા સમર્થ હોવાથી પરમ જ્ઞાયક, નિર્મળ, વિશુદ્ધ, શાશ્વત,
સુસ્થિર, ચિદાનંદ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે.

ગ્યારહ અંગ પદે નવ પૂરવ, મિથ્યાબદ્ધ જિય કરહિ બખાન,
દે ઉપદેશ ભવ્ય સમુદાવત, તે પાવત પદવી નિર્વાન.
અપને ઉરમે મોહ ગહલતા, નહિ ઉપજે સત્યારથ જ્ઞાન,
ઐસે દરવશ્રુતકે પાઠી, ફિરહિ જગત ભાખે ભગવાન. ૧૧

કોઈ અગીઆર અંગ અને નવ પૂર્વ જાણી જાય, મિથ્યાત્વના
બળ સહિત તે જીવ વ્યાખ્યાન આપે જે ભવ્ય જીવોને ઉપદેશ દઈ
સમજાવે છે તે ભવ્ય જીવો કોઈ દિવસ નિર્વાણ પામે; પણ પોતાના
અંતરમાં મોહરૂપી ઘેલછા હોવાથી પોતાને સત્યાર્થ (સમ્યક્) જ્ઞાન
ઉત્પન્ન ન થાય, આવા દ્રવ્ય શ્રુતના અભ્યાસી પણ અંસારમાં પરિ-
બ્રમણ કરશે, એવું ભગવાને કહ્યું છે.

અધ્યાય નવમો.

સમ્યક્ચારિત્ર અને તેનું મહત્ત્વ.

આટલી વાત આગળ આવી ગઈ કે આ સંસાર અસાર છે, દુઃખોનો સાગર છે, શરીર અપવિત્ર અને નાશવંત છે, ભોગ અતૃપ્તિ-કારી અને આકુળતામય છે. અતીન્દ્રિય સહજ સુખજ મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય સાચું સુખ છે એ સુખ આત્માનો જ સ્વભાવ છે. એટલા માટે સહજ સુખનું સાધન આત્માનુભવ કે આત્મધ્યાન છે. આ આત્માનુભવને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતા કહે છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું નિશ્ચયનય તથા વ્યવહારનયથી કંઈક સ્વરૂપ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. હવે આ અધ્યાયમાં સમ્યક્-ચારિત્રનું કંઈક કથન સંક્ષેપથી કરાય છે.

નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ચારિત્ર:—પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી, રાગદ્વેષ મોહના વિકલ્પોથી રહિત થઈ જવું તે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે. આત્માના સ્વભાવનો જો વિચાર કરવામાં આવે તો તે શુદ્ધ અખંડ જ્ઞાનાનંદમય દ્રવ્ય છે. તેજ પરમાત્મા, તેજ ભગવાન, તેજ હૃદય, તેજ પરબ્રહ્મ, તેજ પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ છે. તેનો એ સ્વભાવ કદી મટ્યો નથી, મટતો નથી, મટવાનો નથી. તે આત્માના સ્વભાવમાં કોઈ બંધ નથી કે જેથી મુક્તિ કરવાની કલ્પના હોય, કોઈ રાગાદિ ભાવ નથી કે જેને મટાડવાના હોય, કોઈ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ નથી કે જેથી છૂટવાનું હોય, કે શરીરાદિ કોઈ નોકર્મ નથી કે જેની સંગતિ દૂર કરવાની હોય.

આ આત્મા વિકારો રહિત યથાર્થ એક જ્ઞાયક સ્વરૂપ પરમ શુદ્ધ સમયસાર છે; સ્વસમય છે, નિરાપાધ છે, અમૂર્તિક છે, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી એમાં કોઈ સાધનની આવશ્યકતા નથી. તે સદાય સહજ-નંદસ્વરૂપ છે. ત્યાં સહજ સુખનાં સાધનની કોઈ કલ્પના નથી. આ સર્વ દ્રવ્યાર્થિક નયથી શુદ્ધ દ્રવ્યનો વિચાર છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણ

સાધનની જરૂર નથી. પરંતુ પર્યાયાર્થિક નય કે પર્યાયની દૃષ્ટિએ જ્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે બગાડર જણાય છે કે આ સંસારી આત્માની સાથે તેજસ કાર્મણુ એ એ સૂક્ષ્મ શરીર પ્રવાહરૂપથી સાથે સાથે ચાલ્યાં આવે છે. આ કાર્મણુ શરીરનાં કારણોથી રાગદ્વેષ, મોહ આદિ ભાવકર્મ જોવામાં આવે છે અને ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક કે અન્ય બાહ્ય સામગ્રીરૂપ નોકર્મનો સંયોગ છે.

આ અવસ્થાને કારણેજ આ જીવને જન્મ મરણ કરવાં પડે છે, સુખદુઃખની જાળમાં ફસાવું પડે છે, વારંવાર કર્મબંધ કરીને તેનું ફળ ભોગવતાં આ સંસારમાં સંસારણુ (બંધણુ) કરવું પડે છે. આ પર્યાય દૃષ્ટિથી કે વ્યવહારનયથી સહજ સુખ સાધનનો વિચાર છે. રત્નત્રયનું સાધન આ દૃષ્ટિથી કરવાની જરૂર છે, સમ્યગ્દર્શનથી આત્માનું સાચું સ્વરૂપ શ્રદ્ધામાં, પ્રતીતિમાં, રૂચિમાં દૃઢ થાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાનથી આત્માનું સ્વરૂપ સંશયોદિ રહિત પરમાત્મા સમાન જાતા દૃષ્ટા આનંદમય જાણવામાં આવે છે ત્યારે સમ્યક્ચારિત્રથી તે શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન સહિત શુદ્ધ આત્મિકભાવમાં રમણતા કરાય છે, ચાલ્યું જવાય છે, પરિણમન કરાય છે, સ્થિર થવાય છે. આ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

એટલા માટે ચારિત્રની ખાસ આવશ્યકતા છે. માત્ર શ્રદ્ધા કે જ્ઞાન કરીનેજ કોઈએ સંતોષિત થઈ જવું ન જોઈએ. પરંતુ ચારિત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ચારિત્ર વિના શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન ઇચ્છિત ફળને આપી શકતાં નથી.

એક મનુષ્યને શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન છે કે આ મોતીની માળા છે, પહેરવા યોગ્ય છે, પહેરવાથી શોભા દેખાશે પરંતુ ત્યાં સુધી તે તેને પહેરશે નહિ ત્યાં સુધી તેની શોભા દેખાય નહિ. પહેર્યા વિના જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા વ્યર્થ છે. એક માણસની સામે સ્વાદિષ્ટ પકવાન બરડી, પેંડા, લાડૂ આદિ પદાર્થ રાખ્યા છે, તે એવું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા રાખે છે કે આ સેવવા યોગ્ય છે, એનું સેવન લાભકારી છે,

સ્વાદિષ્ટ છે. પરંતુ જ્યાંસુધી તે મિષ્ટપદાર્થોનું સેવન તે એકાગ્ર યત્ન ન કરે ત્યાં સુધી તેની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન કાર્યકારી નથી.

એક માનવની સામે પુખ્તો પડ્યાં હોય. તે જાણતો હોય અને શ્રદ્ધા રાખતો હોય કે તે સંધવાયોગ્ય છે. સંધવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થશે. પરંતુ જો તે સૂઝે નહિ તો તેનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા કંઈ પણ કામનાં નથી. એક માણસને શ્રદ્ધા છે તથા જ્ઞાન છે કે મુંબઈનગર જોવા યોગ્ય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તે મુંબઈ જઈને દેખે નહિ ત્યાંસુધી તેનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા સફળ ન થાય.

એક માનવને શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન છે કે લાલા રતનલાલજી સારંગ મનોહર ગાવાનું, બળવવાનું જાણે છે, બહુ સારાં ભજન ગાય છે. જ્યાં સુધી તે સાંભળવાની ગોઠવણ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ગાવા બળવવાનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉપયોગમાં આવી શકતાં નથી. ચારિત્ર વિના જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનું સફળપણું નથી.

એક મંદિર પર્વતના શિખર ઉપર છે. આપણને એવી શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન છે કે તે મંદિરમાં પહોંચવું જોઈએ અને તેનો માર્ગ આ પ્રકારે છે, આ પ્રકારે ચાલીશું તો અવસ્ય મંદિરમાં પહોંચી જઈશું. પરંતુ આજસુ બની એસી રહીએ, ચાલવાનો પુરુષાર્થ ન કરીએ તો કદાપિ પર્વતના મંદિરમાં પહોંચી શકીશું નહિ. જે કોઈ અપયાર્થ તત્ત્વજ્ઞાની પોતાને પરમાત્માવત્ જ્ઞાતા દષ્ટા અકર્તા અભોક્તા બંધ મોક્ષ રહિત માનીને, શ્રદ્ધા કરીને, જાણીને જ મંત્રુષ્ટ થઈ જાય છે અને સ્વછંદે કરી રાગદ્વેષ વધારે તેવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ રાખે છે, અને કદી પણ આત્માનુભવનાં કે આત્મધ્યાનનાં સાધન કરતા નથી તે કદી પણ પોતાની શ્રદ્ધા કે જ્ઞાનનું ફળ પામી શકતા નથી. તે કદી પણ સહજ સુખનો લાઝ પામી શકતા નથી. તે કદી પણ કંમોંથી મુક્ત સ્વાધીન થઈ શકતા નથી.

યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાની સ્વતત્ત્વમાં રમણુતાને જ મુખ્ય સહજ સુખનું

સાધન અને મુક્તિનો માર્ગ માને છે. એજ જૈન સિદ્ધાંતનો આર છે. તેથી નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રના લાભની આવશ્યકતા છે, સ્વાત્મ-રમણની જરૂર છે, આત્મધ્યાન કરવું યોગ્ય છે. એનું સ્વરૂપ પહેલાં બતાવી ગયા છીએ. આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા થવાથી જેટલે અંશે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિરતા, એકાગ્રતા, તન્મયતા થાય તે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે.

જૈન સિદ્ધાંતે એટલા માટે સ્વાત્માનુભવની શ્રેણીઓ બતાવીને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિના સ્વાત્માનુભવને બીજના ચંદ્રમા તુલ્ય કહ્યો છે. તે પાંચમા દેશવિરત ગુણસ્થાનમાં અધિક પ્રકાશિત થાય છે. છઠ્ઠા પ્રમત્તવિરતમાં એથી અધિક, અપ્રમત્ત વિરતમાં તેથી અધિક, શ્રેણીમાં તેથી અધિક, ક્ષીણભોહ ગુણસ્થાનમાં તેથી અધિક, અને સયોગી ક્વલી પરમાત્માને પૂર્ણિમા (પૂર્ણમાસી)ના ચંદ્ર સમાન સ્વાત્માનુભવ પ્રકાશિત થઈ જાય છે. આ સ્વાનુભવનેજ ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન કહે છે. તેને શુદ્ધ યોગ કહે છે. તેને કારણ સમયસાર કહે છે, પરમાત્માના સ્વાનુભવને કાર્ય સમયસાર કહે છે. તેને સહજ સુખ સાધન કહે છે. પરમાત્માના સ્વાનુભવપૂર્ણ અનંત સુખને સહજ સુખ સાધ્ય કહે છે.

વસ્તુતાએ મન વચન કાયાની ચંચળતા રાગ દ્વેષ મોહ અને કષાયોના રંગથી રંગાએલી હોવાથી સ્વાત્માનુભવમાં બાધક છે. જેટલી જેટલી એ ચંચળતા મટતી જાય છે તેટલી તેટલી જ સ્વાત્માનુભવની કળા અધિક અધિક પ્રકાશતી જાય છે. જેમ પવનના કપાટાથી સમુદ્ર ક્ષોભિત થવાથી સ્થિર રહેતો નથી, જેટલા જેટલા પવનના કપાટા ઓછા થતા જાય છે તેટલું તેટલું ક્ષોભપાણું પણ ઓછું થતું જાય છે, જ્યારે પવનનો અંચાર બિલકુલ રહેતો નથી, ત્યારે સમુદ્ર બિલકુલ સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ રાગદ્વેષ અને કષાયોના કપાટા જેટલા જેટલા યોગિક હોય છે તેટલુંજ આત્માના ઉપયોગરૂપી જળ ક્ષોભિત અને ચંચળ રહે છે. જેટલો જેટલો કષાયોનો ઉદય

મટતો જાય છે, તેટલી ચંચળતા ઝોછી થતી જાય છે. કષાયોનો અભાવ શુદ્ધ આત્મચર્યાને નિષ્કમ્પ બનાવી દે છે.

નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર અથવા આત્માનુભવની પ્રાપ્તિનો એક સહજ ઉપાય એ છે કે વિશ્વને અથવા સ્વપરને વ્યવહારનયથી જોવાનું બંધ કરી નિશ્ચયનયથી દેખવામાં આવે, તો નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ જોએ દ્રવ્યો પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાના મૂળ સ્વભાવમાં જ દેખાશે. ધર્મ, અધર્મ, કાલ, આકાશ તો સદાય સ્વભાવમાં રહે છે. તે તેવાં જ દેખવામાં આવશે, પુદ્ગલનાં રૂપ શુદ્ધ પરમાણુરૂપે દેખાઈ આવશે. તેની શૌભનિક કે અશૌભનિક મકાન, મંદિર, મહેલ, વસ્ત્ર, આભૂષણ, વાસણ આદિ અવસ્થાઓ બિલકુલ દેખાશે નહિ. જેટલા જીવો છે તે સર્વે શુદ્ધ પરમાત્મા સમાન દેખાશે. પોતે પણ પરમાત્મારૂપ પોતાને માલૂમ પડશે. આ દૃષ્ટિથી જોવાથી રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિનાં સર્વ કારણો દૂર થશે. મોટા નાના, ઉંચા નીચા, સ્વામી સેવક, મિત્ર શત્રુ, બંધુ અબંધુ, સ્ત્રી પુરુષ, માનવ પશુ એ સર્વ કલ્પનાઓ દૂર થઈ જશે. સિદ્ધ અને મંસારીના ભેદ પણ મટી જશે. અશુચિ કે શુચિ પદાર્થોની કલ્પના પણ ચાલી જશે. અને એનું ફળ એ થશે કે પરમ સમતાભાવ જાગૃત થઈ જશે. સમભાવરૂપી સામાયિકનો ઉદય થઈ જશે.

આ સ્વાત્માનુભવની પ્રાપ્તિની નીસરણી છે. વળી તે સમદૃષ્ટિ જ્ઞાતા આત્મા કેવળ પોતાના આત્માની તરફ ઉપયુક્ત થઈ જાય છે, કેટલાક વખત પછી નિર્વિકલ્પતા આવી જાય છે, સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થઈ જાય છે, સ્વાનુભવ થઈ જાય છે, આજ નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે. નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર સ્વાત્માનુભવરૂપ જ છે. ત્યાં નથી મનનું ચિતવન કે નથી વાણીનો ઉચ્ચાર કે નથી કાયાનું હલનચલન. મન વચન કાયાની ક્રિયાથી અગોચર છે. વસ્તુતાએ સ્વાત્માનુભવ થવાથી

મનનું મરણ જ થઈ જાય છે, અથવા લોપ જ થઈ જાય છે, અથવા તેનો અસ્ત થઈ જાય છે, મન વચન કાયાના વિકારોની વચમાં પહેલો નિર્વિકાર આત્મા આત્મારૂપે ઝળકી નીકળે છે સર્વ વિકાર મટી જાય છે.

સમ્યક્ચારિત્ર બારે ઉપકારી છે. તેનો અભ્યાસ વીતરાગ વિજ્ઞાનમય ભાવની ઉત્પત્તિ કરે છે અને સરાગ અજ્ઞાનમય ભાવને દૂર કરે છે. આ વાત સાધકે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જ્યાં સુધી આત્માનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રનો ઉદય થયો નથી. જેવી રીતે વેપારીને દરેક વેપાર કરતાં ધનની આવક ઉપર લક્ષ છે, કુટુંબની અંદર પરિશ્રમ કરતાં, મકાનમાં અન્નાદિ સામગ્રી એકત્ર કરતાં, વાસણુ આદિ અને લાકડાં એકઠાં કરતાં, રસોઈની તૈયારી કરતાં સર્વેનો એવો લક્ષ રહે છે કે અમારા બધાની ક્ષુધા મટે, તેવી રીતે સાધકનો લક્ષ સ્વાત્માનુભવ રહેવો જોઈએ. સમ્યક્ચારિત્રનો જે કંઈ અંશ છે તે એક અપૂર્વ આત્મિક ભાવનો ઝળકાવ છે, તેમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પણ સમાવેશ પામે છે.

વસ્તુતાએ ઉપયોગરૂપ કે ભાવ નિષ્કેપરૂપ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન ત્યાંજ હોય છે કે જ્યાં સમ્યક્ચારિત્ર છે. જ્યારે સ્વાનુભવમાં એકાગ્રતા થાય છે ત્યારે ત્યાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેની એકતા છે. તેજ મોક્ષમાર્ગ છે. તેજ કર્મોનો સંવર કરવાનો ઉપાય છે, તેજ ધ્યાનરૂપ અગ્નિ છે કે જે પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોને બાળી બસમ કરે છે, જેમ અગ્નિની જ્વાળા બળતી હોય તેવા કાઈ ચૂલામાં તે એક સાથે દાહક, પાચક, પ્રકાશકનું કામ કરી રહી છે તેવી રીતે સ્વાત્માનુભવની જ્યોતિ દેદીપ્યમાન થતાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમય પરિણમન કરતી પોતાનું કામ કરી રહી છે.

અમિની જ્ઞાના એક સાથે લાકડાને બાળી રહી છે, ભોજનને પકાવી રહી છે, અંધકારનો નાશ કરી રહી છે. એવી રીતે સ્વાત્મા-નુભવરૂપ સમ્યક્ચારિત્રથી એક સાથેજ કર્મ બળે છે, આત્મબળ વધતાં જતાં આત્માનંદનો સ્વાદ આવે છે, તથા આત્મજ્ઞાનની નિર્મળતા થાય છે, અજ્ઞાનનો અંધકાર મટતો જાય છે. આ સમ્યક્ચારિત્રના ધારાવાહી (એકતાર, અખંડિત) અભ્યાસથી મોહકર્મ દગ્ધ થઈ જાય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, તથા અંતરાય કર્મ બળી જાય છે. અનંત બળ, અનંત સુખનો પ્રકાશ થઈ જાય છે. અનંત દર્શન અને અનંત જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, આત્મા પરમાત્મા થઈ જાય છે. સમ્યક્ચારિત્રજી જીવને મંસારીનો સિદ્ધ બનાવી દે છે, જીવનો શિવ કરે છે.

નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર પ્રત્યે પ્રેમભાવ, પ્રતિષ્ઠાભાવ, ઉપાદેય-ભાવ, ભક્તિ ભાવ, આરાધક ભાવ, તીવ્ર રૂચિભાવ રહેવો જોઈએ તોજ તેની વૃદ્ધિ થતી જશે. એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જેમ સુવર્ણની થોડી શુદ્ધતા, અધિક શુદ્ધતાનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર, આત્માની પૂર્ણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્રનું ઉપાદાન કારણ છે-મૂળ કારણ છે. વળી સુવર્ણની શુદ્ધતા માટે નિમિત્તરૂપે મસાલાની અને અમિની સહાયતાની જરૂર છે, એકલું સોનું પોતાની મેળેજ શુદ્ધ થઈ શકતું નથી. દરેક કાર્ય માટે ઉપાદાન તથા નિમિત્ત બે કારણની આવશ્યકતા છે. ઉપાદાન કારણથી કાર્યરૂપ વસ્તુ પોતેજ થયા કરે છે, નિમિત્ત કારણ બહુ પ્રકારનાં સહકારી કારણ હોય છે. પોતાનાજ ઉપાદાન કારણથી પલટાઈને મંડિમાંથી રોટલી બને છે પરંતુ નિમિત્ત કારણ ઘંટી, વેલણ, લોહી, અમિ આદિ હોય છે. તેવી રીતે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રને માટે કાઈ કાઈ નિમિત્તોની જરૂર છે કે જેથી ઉપયોગ નિશ્ચિત થઈને નિરાકુળ થઈને સ્વરૂપરમણતા કરી શકે. એવાં નિમિત્તો મેળવવા માટે વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્રની આવશ્યકતા છે.

વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્રની સહાયતાથી જેટલો જેટલો મન અને ઇંદ્રિયો ઉપર વિજયલાભ કરાય, જેટલી જેટલી મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિને રોકાય, જેટલી જેટલી ઇચ્છાને ઘટાડાય, જેટલો જેટલો જગતના ચેતન અચેતન પદાર્થોના સંપર્ક કે સંયોગ દૂર કરાય, જેટલી જેટલી મમતા ઘટાડાય, જેટલી જેટલી સમતાની વૃદ્ધિ કરાય, તેટલાં તેટલાં નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રના પ્રકાશનાં સાધન બનતાં જાય છે. એટલા માટે વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્રની આવશ્યકતા છે.

વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર:—જે મૂળ ચારિત્ર તે ન હોય પરંતુ ચારિત્રના પ્રકાશમાં સહાયક હોય તેનેજ વ્યવહાર ચારિત્ર કહે છે. જે કોઈ વ્યવહાર ચારિત્ર પાળે, પરંતુ તે વડે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રનો લાભ ન પામી શકે તો તે વ્યવહાર ચારિત્ર યથાર્થ કહેવાય નહિ, સમ્યક્ કહેવાય નહિ, જેમ કોઈ વેપાર ધંધા તો બણો કરે પરંતુ ધનનો લાભ ન કરી શકે તો તે વેપારને યથાર્થ વેપાર કહેવાય નહિ.

જેમ કોઈ ભોજનાદિ સામગ્રી તો એકઠી કરે પરંતુ રસોઈ બનાવીને પેટમાં ભોજન ન પહોંચાડી શકે તો તેનો આરંભ યથાર્થ કહેવાય નહિ. જ્યાં નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રરૂપ સ્વાત્માનુભવ ઉપર લક્ષ્ય છે, એનીજ ભોજતા છે, એમાં રમણતાનો પ્રેમ છે અને તેથી તેનાં નિમિત્ત સાધનોનો મંત્રણ કરવામાં આવે છે તો તેને વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય છે. વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે એક અણુગાર અથવા સાધુચારિત્ર બીજું સાગાર અથવા શ્રાવક ચારિત્ર.

અમગાર કે સાધુચારિત્ર:—અહીં મંક્ષેપથી સામાન્ય કથન કરાય છે. આ પ્રાણી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ કષાયોને વશ થઈ રાગીદ્વેષી થઈને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે પાંચ પ્રકારનાં પાપ કર્મ કર્યા કરે છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રત્યક્ષ, અને પરિગ્રહ (ધન ધાન્યાદિમાં મૂર્છા) એનો પૂર્ણ ત્યાગ કરવો એ સાધુનું ચારિત્ર છે. તેના પૂર્ણ ત્યાગને મહાવ્રત કહે છે. એની દૃઢતા માટે પાંચ સંમિતિ તથા ત્રણ મુમિતિ પાલન કરવામાં આવે છે. તેથી તે પ્રકા-

રનું વ્યવહાર ચારિત્ર સાધુનો ધર્મ કહેવાય છે. તેમાં પાંચ મહાવ્રત મુખ્ય છે.

પાંચ અહિંસાદિ મહાવ્રત:—અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહત્યાગ, એ પાંચ મહાવ્રત છે. જો કે તે પાંચ છે તોપણ એક અહિંસા મહાવ્રતમાં બાકીનાં ચાર સમાવેશ પામે છે. અસત્ય બોલવાથી, ચોરી કરવાથી, કુશીલ બાવથી, પરિગ્રહની તૃષ્ણાથી, આત્માના ગુણોની ધાત થાય છે. તેથી તે સર્વે હિંસાનાજ ભેદ છે. જ્યાં હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ છે ત્યાં તેનો પણ ત્યાગ થઈ જાય છે. વિશેષ બુલાસો કરવા માટે તેનો વિસ્તાર આ પ્રકારે છે.

અહિંસાનું સાધારણ સ્વરૂપ તો એ છે કે જે વાત આપણે આપણે માટે ચહાતા નથી તે વાત આપણે બીજાને માટે ચહાવી નોંધએ નહિ. આપણે એવું ચહાતા નથી કે આપણે માટે બીજાએ ખોટા વિચાર કરે, કે આપણને જૂઠું બોલીને કે અન્ય પ્રકારે ઠગે, આપણને અપશબ્દ કહે, આપણને માર મારે, અથવા આપણા પ્રાણ હરે, અથવા આપણી સ્ત્રી પર કાઈ કુદૃષ્ટિ કરે; તેવી રીતે આપણે પણ બીજાનું છુરું ન વિચારવું નોંધએ, બીજાએને અસત્ય બોલીને અથવા અન્ય રીતે ડગવા ન નોંધએ, અપશબ્દ કહેવા ન નોંધએ, બીજાએને મારવા પીટવા ન નોંધએ, કાઈના પ્રાણ હરવા ન નોંધએ, પરસ્પરી ઉપર ખોટા ભાવ ન કરવા નોંધએ.

આ સર્વ ખોટાં કાર્યોની પ્રેરણા અંદરના અશુદ્ધ ભાવોથી થાય છે. એટલા માટે જે રાગદ્વેષથી, ક્રોધ, માન, માયા લોભાદિથી અથવા પ્રમાદ બાવથી આત્માના શુદ્ધ શાંત ભાવનો ધાત થાય છે તે ભાવોને ભાવહિંસા કહે છે. અને પોતાના અને પરના દ્રવ્ય પ્રાણોની ધાત કરવી તે દ્રવ્યહિંસા છે. દ્રવ્ય પ્રાણોનું સ્વરૂપ જીવ દ્રવ્યના વર્ણનમાં થઈ ચૂક્યું છે. ભાવહિંસા દ્રવ્યહિંસાનું કારણ છે. જે વખતે ક્રોધ ભાવ ઉડે છે તે વખતે તે આત્માના શાંત ભાવનો ધાત કરી દે છે.

કોધીનાં મન વચન કાયા આદિ દ્રવ્ય પ્રાણોમાં પણ નિર્બળતા થઈ જાય છે. પછી જ્યારે તે કોધાવશ કાંઈને મારે પીટે છે અથવા હાનિ પહોંચાડે છે ત્યારે બીજાના ભાવ પ્રાણોની અને દ્રવ્ય પ્રાણોની હિંસા થાય છે. કેમકે સર્વ જીવો સુખ શાંતિ ચાહે છે. જીવતા રહેવાનું ચાહે છે. ત્યાં અહિંસા મહાવ્રતજ સર્વની એ ભાવના સિદ્ધ કરી શકે છે. જે પૂર્ણ અહિંસા પાળે છે તે પોતાના ભાવોમાં કોધાદિ આવવા દેતા નથી અને તે એવું વર્તન કરે છે કે જેથી કોઈ પણ સ્થાવર કે ત્રસ પ્રાણીના પ્રાણનો ઘાત ન થઈ જાય.

એજ સાધુઓનો પરમ ધર્મ છે કે તેઓ અનેક પ્રકારે કષ્ટ દેવામાં આવે છતાં કષ્ટદાતા પર કોધભાવ લાવતા નથી; જમીન જોઈને ચાલે છે, અને વૃક્ષનું એક પાંદડું સરખું પણ તોડતા નથી. હિંસા બે પ્રકારની છે—સંકલ્પી અને આરંભી. જે પ્રાણુઘાત હિંસાના સંકલ્પપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે સંકલ્પી હિંસા છે, જેમ ધર્મના નામથી પશુને યજ્ઞમાં હોમવાં, શિકાર કરવો, માંસાહાર માટે પશુઓ કપાવવાં આદિ.

આરંભી—હિંસા તે છે કે જે ગૃહસ્થીને આવશ્યક સંસારી કાર્યોમાં કરવી પડે છે. ત્યાં હિંસા કરવાનો સંકલ્પ હોતો નથી પરંતુ સંકલ્પ અન્ય આવશ્યક આરંભનો હોય છે તેમાં હિંસા થઈ જાય છે. આ હિંસાને આરંભી હિંસા કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ છે:—

(૧) **ઉદ્વેગી**—જે આજીવિકા-સાધનના હેતુ અસિકર્મ (શસ્ત્રકર્મ), મસિકર્મ (લખવું તે), કૃષિકર્મ (ખેતી), વાણિજ્યકર્મ, શિલ્પકર્મ અને વિદ્યાકર્મ (arts) એ છ પ્રકારનાં કામો કરતાં હિંસા થાય છે, તે ઉદ્વેગી હિંસા.

(૨) **ગૃહારંભી**—જે ઘરમાં આહાર પાન તૈયાર કરવામાં, મકાન બનાવવામાં, કુવા ખોદાવવામાં, બાગ બનાવવા આદિમાં થાય છે તે.

(૩) **ચિરોબી**—કુટુંબના અથવા જનુદાર આક્રમણ કરવામાં આવે ત્યારે તેથી પોતાની, પોતાના કુટુંબની, પોતાના માલની, પોતાના દેશની રક્ષા માટે અન્ય કાઈ ઉપાય ન હોય ત્યારે તેમને મારી હાંકી કાઢવામાં આવે છે.

અહિંસા મહાવ્રતી સંકલ્પી અને આરંભી એ બે પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ કરી દે છે. તસ અને સ્થાવર સર્વની રક્ષા કરે છે, ભાવોમાં અહિંસાત્મક ભાવ પાળે છે. કપાયભાવોથી પોતાની રક્ષા કરે છે.

સત્ય મહાવ્રત:—માં ચાર પ્રકારનું અસત્ય બોલતા નથી. (૧) જે વસ્તુ હોય તેને નથી એમ કહેવું, (૨) જે વસ્તુ ન હોય તેને છે એમ કહેવું, (૩) વસ્તુ હોય તેના કરતાં બીજી કહેવી, (૪) અને ગર્હિત, અપ્રિય અને હિંસક વચન બોલવાં, કઠોર, નિંદનીક ગાળોના જાહેર અથવા હિંસામય આરંભ વધારનારાં વચન કહેવાં. મહાવ્રતી સાધુ સદાય હિત મિત મિષ્ટ વચન શાસ્ત્રોક્તજ બોલે છે.

અચોર્ય મહાવ્રત:—એમાં આપ્યા વિના કાંઈની કાંઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરાતી નથી. પાણી, મારી, અને જંગલનાં પાંદડાં પણ આપ્યા વગર લેવાતાં નથી.

બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત:—મન વચન કાયાથી અને કૃત, કારિત અનુભોદનાથી કદી પણ કુશીલનું સેવન કરતા નથી. કામભાવથી પોતાનાં પરિણામોની રક્ષા કરે છે.

પરિગ્રહત્યાગ મહાવ્રત:—માં મૂર્છાભાવનો ત્યાગ કરે છે. ચોવીસ પ્રકારના પરિગ્રહોને ત્યાગે છે. યૌદ્ધ અંતરંગ વિભાવભાવ—મિથ્યાદર્શન, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અસ્તિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ, નપુંસકવેદ, અને દશ પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહ—ક્ષેત્ર, મકાન, ચાંદી, સોનું, ધન (ગાય આદિ), ધાન્ય, દાસ, દાસી, કપડાં, વાસણ.

પાંચ સમિતિ:—આ પાંચ મહાવ્રતોની રક્ષા માટે પાંચ સમિતિ પાળે છે. પ્રમાદ રહિત વર્તનને સમિતિ કહે છે.

ધર્મી સમિતિ:—જંતુ રહિત પ્રાશુક, પહેલાં બીજા જીવો ઉપર ચાલ્યા હોય તેવી જૂમિ ઉપર દિવસના પ્રકાશમાં ચાર હાથ આગળ નજર રાખીને ચાલવું.

ભાષા સમિતિ:—શુદ્ધ મિષ્ટ (મધુર) હિતકારી ભાષા બોલવી.

એષણા સમિતિ:—સાધુને માટે ન બનાવ્યું હોય તેવું શુદ્ધ બોજન ભિક્ષાવૃત્તિથી લેવું.

આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ:—કોઈ વસ્તુને દેખીને રાખવી ઉઠાવવી.

પ્રતિષ્ઠાપના અથવા ઉત્સર્ગ સમિતિ:—મળમૂત્ર નિર્જંતુ જમીન ઉપર જોઇને કરવાં.

ત્રણ ગુપ્તિ:—મનને વશ રાખી ધર્મધ્યાનમાં જોડવું તે મનો-ગુપ્તિ છે. મૌન રહેવું અથવા શાસ્ત્રોક્ત વચન કહેવું તે વચનગુપ્તિ છે. એક આસને બેસવું, અથવા ધ્યાન સ્વાધ્યાયમાં કાયાને જોડવી તે કાયગુપ્તિ છે. આ તેર પ્રકારનું સાધુનું ચારિત્ર છે. સાધુ નિરંતર ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયમાં લીન રહે છે. એ પાંચ મહાવ્રતોની દૃઢતા માટે એક એક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે જેના ઉપર વ્રતી ધ્યાન રાખે છે.

(૧) અહિંસાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ:—(૧) વચનગુપ્તિ (૨) મનોગુપ્તિ (૩) ધર્મી સમિતિ, (૪) આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ (૫) આલોકિત પાનબોજન—દેખી તપાસીને બોજન કરવું.

(૨) સત્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ:—(૧) ક્રોધનો ત્યાગ (૨) લોભનો ત્યાગ, (૩) ભયનો ત્યાગ, (૪) હાસ્યનો ત્યાગ, કેમકે આ ચારને વશ થઈ અસત્ય બોલી જવાય છે, (૫) અનુવીચી ભાષણ, શાસ્ત્રોક્ત વચન કહેવું.

(૩) અચોર્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ:—(૧) શન્યાગાર-શન્ય એકાન્ત જગ્યાએ રહેવું. (૨) વિમોચિતાવાસ-ઠોડી દીધેલાં-ઉજડ થએલાં સ્થાનમાં રહેવું, (૩) પરોપરોધાકરણુ-પોતે જ્યાં હોય ત્યાં બીજા આવે તો મનાઈ ન કરવી, અથવા જ્યાં કોઈ મનાઈ કરે ત્યાં ન રહેવું. (૪) ભૈશ્યશુદ્ધિ-ભિક્ષા શુદ્ધ, અંતરાય કે દોષ ટાળીને લેવી. (૫) સાધર્મી અવિસંવાદ—સાધર્મી ધર્માત્માઓ સાથે વિસંવાદ અથવા તકરાર ન કરવી.

બ્રહ્મચર્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ:—(૧) સ્ત્રી રાગકથા શ્રવણત્યાગ—સ્ત્રીઓની રાગ વધારનાર કથાઓનો ત્યાગ, (૨) તન્મ-નોહરાંગનિરીક્ષણુ ત્યાગ—સ્ત્રીઓનાં મનોહર અંગોને દેખવાનો ત્યાગ, (૩) પૂર્વરતાનુસ્મરણુ-પહેલાં ભોગવેલા ભોગોના સ્મરણુનો ત્યાગ, (૪) વૃષ્ટોષ્ટરસ ત્યાગ—કામોદ્દીપક પુષ્ટ રસનો ત્યાગ, (૫) સ્વશરીર મંસ્કાર ત્યાગ—પોતાના શરીરના શૃંગારનો ત્યાગ.

(૫) પરિબ્રહ્મત્યાગ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ:—મનોહ્ર અને અમનોહ્ર પાંચે ઇન્દ્રિયોના પદાર્થોને પામીને રાગદ્વેષ ન કરતાં મનોષ રાખવો.

સાધુઓનું કર્તવ્ય છે કે દશલક્ષણુ ધર્મની, બાર અનુપ્રેક્ષાઓની ભાવના ભાવે, બાવીસ પરિષહોને જીતે, પાંચ પ્રકારના ચારિત્રને વધારે, અને બાર પ્રકારના તપનાં સાધન કરે. તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—

દશ લક્ષણુરૂપ ધર્મ:—કષાયોનો પૂર્ણપણે નિગ્રહ કરીને દશ ધર્મોને પૂર્ણપણે પાળે, કષ્ટ આવી પડે તોપણ તેની વિરાધના ન કરે. (૧) ઉત્તમ ક્ષમા, (૨) ઉત્તમ માર્દવ, માનનો અભાવ, (૩) ઉત્તમ આર્જવ—માયાચારનો અભાવ, (૪) ઉત્તમ સત્ય, (૫) ઉત્તમ શૌચ—લોભનો અભાવ, (૬) ઉત્તમ મંયમ—મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય તથા જકાય જીવે ઉપર દયા, (૭) ઉત્તમ તપ—ઈચ્છાનો નિરોધ કરી

તપ કરવું, (૮) ઉત્તમ ત્યાગ—જ્ઞાનદાન અને અભયદાન દેવું, (૯) ઉત્તમ આર્કિચન્ય—સર્વથી મમતા છોડીને એકાકી સ્વરૂપનેજ પોતાનું માનવું, (૧૦) ઉત્તમ પ્રહ્લયર્ય.

આર ભાવનાઓ—(૧) અનિત્ય—ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી પુત્ર. શરીરાદિ સર્વ ક્ષણભંગુર છે, નાશવંત છે. (૨) અશરણુ—મરણથી કે તીવ્ર કર્મોદયથી કોઈ બચાવનાર નથી, (૩) મંસાર—ચારગતિરૂપ મંસાર દુઃખોનો ભંડાર છે, (૪) એકત્વ—આ જીવ એકલો છે, પોતાની કરણીનો પોતેજ સ્વામી છે, (૫) અન્યત્વ—આ જીવથી શરીરાદિ સર્વ પર છે, અન્ય છે. (૬) અશુચિ—આ શરીર અપવિત્ર છે, (૭) આસ્રવ—તે તે ભાવોથી કર્મ આવે છે, (૮) મંવર—તે તે ભાવોથી કર્મ રોકાય છે, (૯) નિર્જરા—તપથી કર્મ ખરી જાય છે, (૧૦) લોક—આ જગત અનાદિ અનંત અકૃત્રિમ છે, જીવોનો સમૂહ છે, દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય અને પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. (૧૧) બોધિદુર્લભ—રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે, (૧૨) ધર્મ—આત્માનો સ્વભાવ ધર્મ છે, એજ પરમ હિતકારી છે.

આવીશ પરિષદ જયઃ—નીચે લખેલા આવીશ પરિષદો આવી પડે તો શાંતિપૂર્વક સહન કરવા. (૧) ક્રુધા, (૨) તૃષ્ણા, (૩) હંડી, (૪) ગરમી, (૫) દંશમશક-ડાંસ મચ્છર આદિ જીવોથી થતી બાધા, (૬) નમ્રતા, (૭) આરતિ, (૮) સ્ત્રી, (૯) ચર્યા—ચાલવાનો, (૧૦) નિષદ્ધા-ખેસવાનો, (૧૧) શય્યા, (૧૨) આકોશ-ગાળ. (૧૩) વધ, (૧૪) યાચના-જરૂર પડ્યે માગવાના અવસરે પણ ન માગવું જોઈએ. (૧૫) અલાભ-ભોજનનો અંતરાય થાય તો પણ મંતોષ, (૧૬) રોગ, (૧૭) તૃણસ્પર્શ, (૧૮) મગ્ગ, (૧૯) સત્કાર પુરસ્કાર-આદર નિરાદર, (૨૦) પ્રજ્ઞા-જ્ઞાનનો મદ ન કરવો, (૨૧) અજ્ઞાન-અજ્ઞાન હોવા છતાં ખેદ ન કરવો, (૨૨) અદર્શન-શ્રદ્ધા બગાડવી નહિ.

ચારિત્રના પાંચ પ્રકારઃ—(૧) સામાયિક-સમભાવ રાખવો,

(૨) હોષેપસ્થાપના—સામાયિકમાંથી પડી જવાય ત્યારે ફરી સામાયિકમાં સ્થિર થવું, (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિ—એવું આચરણ કે જેમાં વિશેષ હિંસાનો ત્યાગ હોય, (૪) સૂક્ષ્મ સાંપરાય—દશમા ગુણુસ્થાનવર્તીનું ચારિત્ર, કે જેમાં માત્ર સૂક્ષ્મ લોભનો ઉદય છે, (૫) યથાખ્યાત—પૂર્ણવીતરાગ ચારિત્ર.

બાર તપ:—૭ બ્રાહ્મ; (૧) અનશન—ઉપવાસ ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, લેહ્ય (ચાટવાના), પેય (પીવાના) ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ. (૨) ઊનોદર—મૂખ હોય તેથી ઓછું ખાવું. પેટના બે ભાગ અન્નાદિથી અને એક ભાગ પાણીથી ભરી એક ભાગ ખાલી રાખવો. (૩) વૃત્તિપરિમ્બખ્યાન—ભિક્ષા લેવા જતી વખતે કાઈ પ્રતિજ્ઞા લેવી અને તે પૂર્ણ થાય તોજ તે દિવસે આહાર લેવો. (૪) રસપરિત્યાગ—ગળપણ, મીઠું, દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ એ ૭ રસમાંથી એક અથવા અનેકનો ત્યાગ, (૫) વિવિક્ત શય્યાસન—એકાંતમાં શયન અને આસન (સૂવા બેસવાનું) રાખવું. (૬) કાયકલેશ—શરીરનું સુખિયાપણું મટાડવા કંઠણ કંઠણ સ્થાનો ઉપર જઈ તપ કરવું. ૭ અંતરંગ:—(૭) પ્રાયશ્ચિત્ત—કાઈ દોષ લાગે તો દંડ (શિક્ષા) લઈ શુદ્ધ થવું. (૮) વિનય—ધર્મ અને ધર્માત્માઓનું સન્માન, (૯) વૈયાવૃત્ય—ધર્માત્માઓની સેવા કરવી, (૧૦) સ્વાધ્યાય—શાસ્ત્રોનું પઠન પાઠન અને મનન. (૧૧) વ્યુત્સર્ગ—શરીરાદિ ઉપરથી મમતાનો ત્યાગ. (૧૨) ધ્યાન—ધર્મધ્યાન કે શુક્લ ધ્યાન કરવું.

સાધુઓનું કર્તવ્ય છે કે આ પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, દશ ધર્મ, બાર ભાવના, બાવીશ પરિષદજન્ય, અને બાર પ્રકારના તપથી મન, વચન, કાયાને એવાં સ્વાધીન કરે કે જેથી નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રનો લાભ પામી શકે. સ્વરૂપમાં રમણતા એજ સામાયિક ચારિત્ર છે. ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી કારાવાસ (કંદખાનું) ચિંતાઓનો પ્રવાહ છે. તેથી નિરાકુળ થવા માટે ગૃહસ્થપણું ત્યાગી સાધુવૃત્તિમાં રહી વિશેષ સદજ સુખનું સાધન કર્તવ્ય છે.

સાગાર અથવા શ્રાવકનું એક દેશ ચારિત્ર—અનગાર (સાધુ)નું ચારિત્ર જેમ પાંચ મહાવ્રત છે તેમ સાગારનું એક દેશ ચારિત્ર અણુવ્રત પાલન છે. મહાવ્રત અને અણુવ્રતમાં અંતર આ પ્રમાણે જાણવું યોગ્ય છે કે જો સો અંશ મહાવ્રતના કરીએ તો તેમાંથી એક રહેવા દઈ ૯૯ અંશ સુધી અણુવ્રત છે, સો અંશ મહાવ્રત છે.

પાંચ અણુવ્રત—જેમાં મંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ હોય, આરંભી હિંસાનો ત્યાગ ન હોય તે અહિંસા અણુવ્રત છે. અહિંસા અણુવ્રતધારી રાજ્યકાર્ય, રાજ્યપ્રબંધ (વ્યવસ્થા), દેશ રક્ષણાર્થે યુદ્ધ, સજ્જન પાલન, દુર્જન દમન, કૃષિ, વાણિજ્ય, શિલ્પાદિ સર્વ આવશ્યક ગૃહસ્થનાં કર્મને કરી શકે છે. સમુદ્રયાત્રા (દરિયાઈ મુસાફરી) પરદેશગમન આદિ પણ કરી શકે છે તે મંકલ્પી હિંસાથી બચે છે. શિકાર રમતા નથી, માંસ ખાતા નથી, માંસ માટે પશુવધ કરાવતા નથી. જે અસત્યથી રાજ્ય તરફથી શિક્ષા થાય—જે બીજાઓને ઠગવા માટે વિશ્વાસઘાત માટે બોલવામાં આવે એવાં વચન ન કહેવાં અને પ્રિય હિતકારી સર્જનાને યોગ્ય વચન કહેવાં તે સત્ય અણુવ્રત છે. એવા શ્રાવક જે વચનથી કલહ થાય, હિંસાની પ્રવૃત્તિ થાય, બીજાનું અહિત થાય, તેવું સત્ય વચન પણ બોલતા નથી. ન્યાય અને ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં હાનિ ન આવે, તેમજ વૃથા કાંઈ પ્રાણીનો વધ ન થાય, તેને કષ્ટ ન પહોંચે, એ સર્વ વાતનો વિચાર કરીને મુખમાંથી વચન કાઢે છે.

પડી ગયેલી કે બૂલથી રહી ગયેલી કાંઈની વસ્તુને નહિ લેવી તે અચોર્ય અણુવ્રત છે. વિશ્વાસઘાત કરીને, ચોરી કરીને, ધમકી દઈને, વધ કરીને કાંઈની સંપત્તિને શ્રાવક હરતો નથી. ન્યાયપૂર્વક અદ્ય ધનમાં પણ સંતોષ રાખે છે. અન્યાયથી સંભરેલા બધા ધનની ઇચ્છા કરતા નથી. જે વસ્તુ લેવાની રાજ કે પ્રજા તરફથી મનાઈ ન હોય તે જ વસ્તુઓને પૂજ્યા વગર લે છે. જેમકે નદીનું પાણી,

હાથ ધોવાની માટી, જંગલનાં ફળ કે લાકડાં આદિ-જો મનાઈ હોય તો તે પણ ગ્રહણ ન કરે.

પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીમાં મંત્રોષ રાખીને સર્વ પરસ્ત્રીઓને મોટીને માતા સમાન, સરખી વયનીને બહેન સમાન અને નાનીને પુત્રી સમાન જે સમજે છે તે પ્લુત્યર્થ અણુવ્રત પાળે છે. આવક વીર્યને સરીરનો રાગ સમજીને સ્વસ્ત્રી સાથે વિષય ભોગમાં પણ એવી મર્યાદા સાચવીને મંત્રોષસહિત પ્રવર્તે છે કે જેથી નિર્બળતા આવી ન જાય.

દશ પ્રકારનાં પરિગ્રહનું પોતાની આવશ્યકતા, યોગ્યતા, અને ઇચ્છા પ્રમાણે જન્મપર્યંત પ્રમાણ કરી લેવું, તેથી અધિકની ક્ષાત્ત-સાનો ત્યાગ કરવો તે પરિગ્રહ પ્રમાણ અણુવ્રત છે. જેટલી સંપત્તિનું પ્રમાણ કર્યું હોય તેટલું પ્રમાણ પૂરું થાય ત્યારે આવક વ્યાપારાદિ બંધ કરી દે છે. પછી મંત્રોષથી પોતાનો સમય ધર્મ સાધન અને પરોપકારમાં વ્યતીત કરે છે. આ પાંચ અણુવ્રતનું મૂલ્ય વધારવા માટે (દહતા વધવા માટે) આવક સાત શીલ ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતને પણ પાળે છે.

ત્રણ ગુણુવ્રત:—જે પાંચ અણુવ્રતોનું મૂલ્ય ગુણુન કરે, વધારે તેને ગુણુવ્રત કહે છે. જેમ ૪ને ૪ ગુણુ કરવાથી ૧૬ થાય અને ૧૬ ને ૧૬ ગુણુ કરવાથી ૨૫૬ થાય છે.

દિગ્વિરતિ—જન્મપર્યંત સુધી જે લૌકિક પ્રયોજન માટે દશ દિશાઓમાં જવાનો કે વ્યાપારાદિ કરવાનો નિયમ કરવો અને તેથી અધિકમાં જવાની અને વેપાર કરવાની લાલસાનો ત્યાગ કરવો દિગ્વિરતિ છે. એથી ફળ એ થાય છે કે આવક નિયમ કરેલા ક્ષેત્રની અંદરજ આરંભ કરી શકે તેની બહાર આરંભી હિંસા પણ ન કરે.

દેશ વિરતિ:—જન્મપર્યંત માટે જે પ્રમાણ કર્યું હોય તેથી થોડી હદમાં ઘટાડીને એક દિવસ, બે દિવસ, કે એક અડવાડિયા

માટે જવાનો, વ્યવહાર કરવાનો નિયમ કરવો તે દેશવિરતિ છે. તેથી એટલો અધિક લાભ થાય છે કે નિયમિત કાળ સુધી નિયમિત ક્ષેત્રમાંજ તે આરંભ કરી શકે છે, તેથી બહાર આરંભી હિંસાથી બચે છે.

અનર્થદંડ વિરમણુ:—નિયમિત ક્ષેત્રમાં પણ પ્રયોજનશૂન્ય કાર્ય સિવાય વ્યર્થ આરંભ કરવાનો ત્યાગ તે અનર્થ દંડ વિરતિ છે. તેના પાંચ ભેદ છે. (૧) પાપોપદેશ—ખીજને પાપ કરવાનો ઉપદેશ આપવો, (૨) હિંસાદાન—હિંસાકારી વસ્તુઓ ખીજ માગે તેને આપવી, (૩) પ્રમાદચર્યા—પ્રમાદ કે આળસથી નકામો વસ્તુઓનો નાશ કરવો, જેમકે નકામાં ઝાડનાં પાનાં તોડવાં, (૪) દુઃશ્રુતિ—રાગદ્વેષ વધારનારી, વિષય ભોગોમાં ફસાવનારી ખોટી કથાઓ વાંચવી કે સાંભળવી, (૫) અપધ્યાન—ખીજનું અહિત કરવાના વિચાર કરીને હિંસક પરિણામ રાખવાં. નિરર્થક પાપોના ત્યાગથી અને સાર્થક કામ કરવાથી આશુવ્રતોનું મૂલ્ય વિશેષ વધી જાય છે.

ચાર શિક્ષાવ્રત:—જે વ્રતોના અભ્યાસથી સાધુપદમાં ચારિત્ર પાળવાની શિક્ષા મળે તેને શિક્ષાવ્રત કહે છે. (૧) સામાયિક—એકાંતમાં બેસીને રાગદ્વેષ છાડીને સમતાભાવ રાખી આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો, પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્નકાળે અને સાયંકાળે યથાસંભવ ધ્યાન કરવું તે સામાયિક છે.

(૨) પ્રોષધોપવાસ:—એક માસમાં બે આઠમ અને બે ચૌદશ પ્રોષધ દિન છે. તે દિવસે ઉપવાસ કે એકાસણું કરીને ધર્મધ્યાનમાં સમય વ્યતીત કરવો તે પ્રોષધોપવાસ છે.

(૩) ભોગોપભોગ પરિમાણુ:—જે એકજ વાર ભોગવવામાં આવે તે ભોગ છે. જે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તે ઉપભોગ છે. એવા પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગવવા યોગ્ય પદાર્થોની સંખ્યા દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક દિન રાત માટે સંમમની વૃદ્ધિ માટે કરી ભેવી તે ભોગોપભોગ પરિમાણુવ્રત છે.

(૪) અતિથિસંવિભાગ—સાધુઓને તથા અન્ય ધર્માત્મા પાત્રોને ભક્તિપૂર્વક અને દુઃખિત ભૂખ્યાને કર્ણપૂર્વક દાન દઈ આહાર કરાવવો તે અતિથિ સંવિભાગ શિક્ષાવ્રત છે. આવી રીતે શ્રાવક પાંચ અણુવ્રત અને સાત શીલવ્રત એમ બાર વ્રત પાળવાં જોઈએ અને તેરમા વ્રતની ભાવના ભાવવી જોઈએ તે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે છે.

સલ્લેખના:—મરણ સમયે આત્મસમાધિ અને શાંતભાવસહિત પ્રાણ છૂટે એવી ભાવના કરવી તે સલ્લેખના કે સમાધિમરણ વ્રત છે. જાની શ્રાવક પોતાના ધર્માત્મા મિત્રોનું વચન લઈ લે છે કે પરસ્પર સમાધિ મરણ કરાવવું.

આ તેર વ્રતોને દોષરહિત પાળવા માટે તેના પાંચ પાંચ અતિ-ચાર પ્રસિદ્ધ છે. તેને દૂર કરવા એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે.

(૧) અહિંસા અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર:—(૧) અંધ-કષાયપૂર્વક ક્રોધને આંધવો કે અંધનમાં નાંખવો, (૨) વધ-કષાયથી ક્રોધને મારવો, ઘાયલ કરવો, (૩) હંદ-કષાયથી કરી ક્રોધનાં અંગ કે ઉપાંગ છેદી સ્વાર્થ સાધવો, (૪) અતિ ભારારોપણ-હંદ ઉપરાંત ભાર ભરવો, (૫) અન્નપાન નિરોધ-પોતાને આધીન મનુષ્ય કે પશુ-ઓનાં ખાનપાન રોકી દેવાં.

(૨) સત્ય અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર:—(૧) મિથ્યા ઉપદેશ—બ્રીજને મિથ્યા કહેવાનો ઉપદેશ દઈ દેવો, (૨) સ્ત્રોડબ્યા-ખ્યાન—સ્ત્રી પુરુષની એકાંત ગુપ્ત વાતોને પ્રગટ કરી દેવી, (૩) કૂટ-લેખક્રિયા—કપટથી અસત્ય લેખ લખવા, (૪) ન્યાસાપહાર—બ્રીજની ચાપણને જૂકું બોલી ઓળવવી, પાછું કાંઈ આપવું નહિ, (૫) સાકારમંત્રભેદ—ક્રોધના ગુપ્ત અભિપ્રાયને અંગોના હલનચલનથી જાણી લઈ પ્રગટ કરી દેવો આ અધામાં કષાયભાવ હેતુરૂપ છે.

(૩) અચૌર્ય અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર:—(૧) સ્તેન પ્રયોગ—બ્રીજનો ચોરી કરવાનો માર્ગ બતાવી દેવો, (૨) તદાહુતાદાન—

ચોરીનો આણેલો માલ જાણીને કે શંકા છતાં લેવો. (૩) વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ-રાજ્યની મનાઈ હોવા છતાં મર્યાદાને ઓળંગીને અન્યાય-પૂર્વક લેવું દેવું, (૪) હીનાધિકમાનોન્માન—ઓછાં તોલ માપથી આપવું, અને વધારે તોલમાપથી લેવું, (૫) પ્રતિરૂપક વ્યવહાર—ખોટા સિક્કા ચલાવવા, અથવા ખરી વસ્તુમાં ખોટી ભેળવી ખરી કહી વેચવું.

(૪) અલ્પચર્યે આહુત્રતના પાંચ અતિચાર:—(૧) પર વિવાહકરણ—પોતાનાં પુત્ર પૌત્રાદિ સિવાય બીજાના અંબંધ જોડવા. (૨) પરિગ્રહીતા ઇત્વારિકા ગમન-વિવાહિત વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પાસે જવું આવવું. (૩) અપરિગ્રહીતા ઇત્વારિકા ગમન-વિવાહિત નહિ એવી વેશ્યાદિકની પાસે જવું આવવું. (૪) અનંગકીડા—કામસેવનનાં અંગ સિવાય અન્ય અંગોથી કામ સેવન કરવું. (૫) કામતીત્રાતિનિવેશ—કામ સેવનની તીવ્ર હાલસા સ્વસ્ત્રીમાં પણ રાખવી.

(૫) પરિગ્રહ પ્રમાણુ ત્રતના પાંચ અતિચાર:—દસ પ્રકારના પરિગ્રહની પાંચ જોડી થાય છે. ક્ષેત્ર-મકાન, ચાંદી-સોનું ધન-ધાન્ય, દાસી-દાસ, કપડાં-વાસણુ એમાંથી કોઈ એક જોડીમાં એકને ઘટાડી બીજાની મર્યાદા વધારી લેવી તેવા પાંચ દોષ છે.

(૬) દિગ્વિશતિના પાંચ અતિચાર:—(૧) ઝંધ્ય વ્યતિક્રમ—ઉચ્ચે જેટલું દૂર જવાનું પ્રમાણુ કયું હોય તેને કોઈ કષાયને વશ થઈ ઓળંગી આગળ ચાલ્યા જવું. (૨) અધઃ વ્યતિક્રમ—નીચેના પ્રમાણુને ઓળંગી આગળ ચાલ્યા જવું. (૩) તિર્યક્ વ્યતિક્રમ—બાકીની આઠ દિશાઓના પ્રમાણુને ઓળંગી આગળ ચાલ્યા જવું. (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ—ક્ષેત્રની મર્યાદા એક તરફ ઘટાડી બીજી તરફ વધારી દેવી. (૫) સ્મૃત્યન્તરાધાન—મર્યાદાને બૂલી જવી.

(૭) દેશવિશતિના પાંચ અતિચાર:—(૧) આનયન-મર્યાદાથી બહારથી વસ્તુ મંગાવવી. (૨) પ્રેખ્ય પ્રયોગ-મર્યાદાથી બહાર કાંઈ મોકલવું. (૩) શબ્દાનુપ્રાત-મર્યાદાથી બહાર વાત કરી

લેવી. (૪) રૂપાનુપાત—મર્યાદાથી બહાર રૂપ બતાવીને પ્રયોજન બતાવી દેવું. (૫) પુદ્ગલ ક્ષેપ—મર્યાદાથી બહાર પત્ર કે કાંકરો આદિ નાંખી પ્રયોજન બતાવી દેવું.

(૮) અનર્થદંડ વિરતિના પાંચ અતિચાર:—(૧) કંદર્પ—બિલત્સ મશ્કરીનાં વચન અસબ્યતાપૂર્ણ બોલવાં. (૨) કૌતુક્ય—બિલત્સ વિકારી વચનોની સાથે સાથે કાયાની કુચેષ્ટા પણ કરવી. (૩) મૌખ્ય—બહુ બકવાદ કરવો. (૪) અસમીક્ષ્ય અધિકરણ—વિચાર વગર કામ કરવું. (૫) ઉપભોગ પરિભોગાનર્થક્ય—ભોગ અને ઉપભોગના પદાર્થોનો વૃથા મંત્રણ કરવો.

(૯) સામાયિકના પાંચ અતિચાર:—(૧) મનઃદુઃપ્રશ્નિધાન—સામાયિકની ક્રિયાથી બહાર મનને દોડાવવું, ચંચળ કરવું. (૨) વચન દુઃપ્રશ્નિધાન—સામાયિકના પાઠાદિ સિવાય બીજી કાંઈ વાત કરવી. (૩) કાય દુઃપ્રશ્નિધાન—શરીરને સ્થિર ન રાખતાં આળસમય પ્રમાદી રાખવું. (૪) અનાદર—સામાયિક કરવામાં આદરભાવ ન રાખવો. (૫) સ્મૃત્યનુપસ્થાન—સામાયિક કરવું ભૂલી જવું અથવા સામાયિકના પાઠાદિ ભૂલી જવા.

(૧૦) પ્રોષધોપવાસના પાંચ અતિચાર:—(૧) (૨) (૩) અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ઉત્સર્ગ, આદાન, મંસ્તરોપક્રમણ—દેખ્યા વિના, વાળીને સાફ કર્યા વિના મળ મૂત્રાદિ કરવાં. તેવીજ બેદરકારીથી વસ્તુ ઉઠાવવી અથવા ચઢાઈ આદિ પાથરવી. (૪) અનાદર:—ઉપવાસમાં આદરભાવ ન રાખવો. (૫) સ્મૃત્યનુપસ્થાન—ઉપવાસને દિવસે ધર્મક્રિયાને ભૂલી જવી.

(૧૧) ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રતના પાંચ અતિચાર:—જે કાંઈ શ્રાવક કાંઈ દિવસે સચિત્તનો બિલકુલ ત્યાગ કરે અથવા અમુક ત્યાગ કરે તેની અપેક્ષાએ આ પાંચ અતિચાર છે. (૧) સચિત્ત ત્યાગેલી સચિત્ત વસ્તુને ભૂલથી ખાઈ લેવી. (૨) સચિત્ત મંત્રાંધ—

ત્યાગેલી સચિત વસ્તુની સાથે મળેલી વસ્તુને ખાઈ લેવી. (૩) સચિત સન્નિધિ-ત્યાગેલી સચિત ચીજને અચિત્તમાં મેળવીને ખાવી. (૪) અભિષવ-કામોદીપક પૌષ્ટિક રસ ખાવો. (૫) કાચો રહેલો, દાઝી અચેલો અને અપચો થાય તેવો દુઃપકવાહાર ચોડો પકાવેલો અથવા વધારે પકાવેલો અથવા ન પચવા લાયક આહાર કરવો.

(૧૨) અતિથિ સંવિભોગ વ્રતના પાંચ અતિચાર:— સાધુને આહાર દેતાં આ અતિચાર થાય છે—(૧) સચિત નિષ્કેપ-સચિત ઉપર રાખીને કાંઈ દાન દેવું. (૨) સચિત અપિધાન-સચિતથી લોકેલી વસ્તુ દાનમાં આપવી. (૩) પરવ્યપદેશ-પોતે દાન ન દેતાં ખીજને દાન દેવાની આજ્ઞા કરવી. (૪) માત્સર્ય-ખીજ દાતાર સાથે ઈર્ષાભાવ રાખીને દાન દેવું. (૫) કાલાતિક્રમ-દાનનો કાળ વીતાવી અકાળે દાન દેવું.

(૧૩) સદ્દેખનાના પાંચ અતિચાર:—જીવિત આશંસા-વધારે જીવતા રહેવાની ઈચ્છા કરવી; (૨) મરણાશંસા-જલ્દી મરવાની ઈચ્છા કરવી. (૩) મિત્રાનુરાગ-લૌકિક મિત્રો સાથે સાંસારિક રાગ બતાવવો. (૪) સુખાનુબંધ-ભોગવેલાં ઇન્દ્રિયસુખોને યાદ કરવાં (૫) નિદાન-ભવિષ્યમાં વિષયભોગ મળે એવી ઈચ્છા કરવી.

આ સાધારણ તેર વ્રત શ્રાવકનાં છે. વિશેષ એ છે કે દ્વિગંજર જૈન શાસ્ત્રોમાં શ્રાવકની અગીઆર વ્રતિમાઓ અથવા શ્રેણીઓ બતાવી છે, જેમાં ક્રમથી આગળ વધતાં સાધુ પદની યોગ્યતા આવે છે. એ અગીઆર શ્રેણીઓ પાંચમા દેસવિરતિ ગુણુસ્થાનમાં છે. ચોથા અવિરત સમ્યગ્દર્શન ગુણુસ્થાનમાં જોકે ચારિત્રનો નિયમ હોતો નથી તો પણ તે સમ્યક્ત્વી અન્યાયથી બચીને ન્યાયરૂપ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પાશ્વિક શ્રાવકને યોગ્ય કંઈકે સ્થૂલરૂપ નિયમોને પાળે છે તે નિયમ નીચે પ્રકારે છે:—

(૧) માંસ ખાતા નથી, (૨) મદિરા પીતા નથી, (૩) મધ ખાતા નથી, (૪) વડના ટેટા ખાતા નથી, (૫) પીપળના ટેટા ખાતા નથી, (૬) ઉમરડાં ખાતા નથી, (૭) પીપળાના ટેટા ખાતા નથી, (૮) અંજીર ખાતા નથી. (૯) જીંગાર રમતા નથી. (૧૦) ચોરી કરતા નથી, (૧૧) શિકાર કરતા નથી. (૧૨) વેસ્યાનું વ્યસન રાખતા નથી. (૧૩) પરસ્ત્રી સેવનનું વ્યસન રાખતા નથી. પાણી ખેવડે કપડે માળીને શુદ્ધ પીવે છે. રાત્રિભોજન ત્યાગ કરવાનો યથાશક્તિ ઉલ્લોભ રાખે છે અને ગૃહસ્થનાં આ છ કર્મ સાધે છે:—

(૧) દેવપૂજા—શ્રી જિતેન્દ્રની ભક્તિ કરે છે. (૨) ગુરુભક્તિ—ગુરુની સેવા કરે છે. (૩) સ્વાધ્યાય—શાસ્ત્ર નિદ્ર્ય ભણે છે. (૪) તપ—રોજ સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરે છે. (૫) મંયમ—નિયમાદિ લક્ષ્ણે ઇન્દ્રિયદમન કરે છે. (૬) દાન—લક્ષ્મીને આહાર, ઔષધિ, વિદ્યા, અને અભયદાનમાં અથવા પરોપકારમાં વાપરે છે, દાન કરીને પછી ભોજન કરે છે.

અગીઆર પ્રતિમાનું સ્વરૂપ:—અગીઆર શ્રેણીઓમાં પહેલાંનું ચારિત્ર આગણ આગળ વધતું જાય છે, પહેલાંના નિયમ છૂટી જતા નથી.

(૧) દર્શન પ્રતિમા—આ શ્રેણીમાં ઉપર જે કથા તે પાશ્વિમ આવકને યોગ્ય નિયમ પાળતાં છતાં સમ્યગ્દર્શનને નિર્ભંગ રાખે છે, તેનાં આઠ અંગ સહિત પાળે છે. નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગનું ચર્ણન સમ્યગ્દર્શનના અધ્યાયમાં થઈ જાયું છે. અહીં અદિસા, સત્ય, અચ્યૈર્મ, સ્વસ્ત્રીસંતોષ, અને પરિગ્રહપ્રમાણ એ પાંચ અણુવ્રતોનો અભ્યાસ કરે છે. સ્થૂલપણે પાળે છે અતિચાર ટાળી શકતા નથી.

(૨) વ્રત પ્રતિમા—આ શ્રેણીમાં પહેલાંના સર્વ નિયમો રાખવા ઉપરાંત પાંચ અણુવ્રતોના પચ્ચીસ અતિચારો ટાળે છે તથા સાત શીલોને પણ પાળે છે. તેના અતિચાર પૂરા ટળતા નથી, ટાળવાનો.

અભ્યાસ કરે છે. સામાયિક શિક્ષાવ્રતમાં કદી રાગાદિનાં કારણ ન પશ્યુ કરે, પ્રોષધોપવાસમાં પશ્યુ કદી ન કરી શકે તો ન કરે. એકાસણું કે ઉપવાસ શક્તિ અનુસાર કરે.

(૩) સામાયિક પ્રતિમા—આ શ્રેણીમાં પહેલાંના નિયમ પાળતો એવાં શ્રાવક નિયમપૂર્વક પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ, અને સાયંકાળે સામાયિક કરે છે. એ ઘડી અથવા ૪૮ મિનિટથી ઓછું કરતો નથી. કાંઈ વિશેષ કારણના યોગે અંતર્મુદ્ધત ૪૮ મિનિટથી કંઈ ઓછું પશ્યુ કરી શકે છે. સામાયિકના પાંચે અતિચાર ટાળે છે.

(૪) પ્રોષધોપવાસ પ્રતિમા—આ શ્રેણીમાં નીચેની ત્રણે પ્રતિમાઓના નિયમો પાળતા રહીને નિયમપૂર્વક માસમાં ચાર દિવસ પ્રોષધપૂર્વક ઉપવાસ કરે છે. અતિચારોને ટાળે છે. ધર્મધ્યાનમાં સચ્ચ ગાળે છે. એની એ પ્રકારે વિધિ છે. એક તો એ છે કે આગળના અને પાછળના દિવસે એકાસણું કરે વચલા દિવસે ઉપવાસ કરે. ૧૬ પ્રહર સુધી ધર્મધ્યાન કરે. એ ઉત્તમ છે. મધ્યમ એ છે કે ૧૨ પ્રહરનો ઉપવાસ કરે. સાતમની મંધ્યાથી નોમના પ્રભાત સુધી આરંભ છોડે, ધર્મમાં સમય ગાળે, જઘન્ય એ છે કે ઉપવાસ તો ૧૨ પ્રહર સુધી કરે. પરંતુ લૌકિક આરંભ આઠ પ્રહરજ છોડે એટલે આઠમનો દિવસ અને રાત્રિ આરંભ તણ ધર્મધ્યાનમાં ગાળે.

બીજી વિધિ એ છે કે ઉત્તમ તો પહેલાં કલ્યા મુજબ ૧૬ પ્રહર સુધી કરે. મધ્યમ એ છે કે ૧૬ પ્રહર ધર્મધ્યાન કરે પરંતુ ત્રણ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે, આવશ્યકતા અનુસાર જળ વાપરે. જઘન્ય એ છે કે ૧૬ પ્રહર ધર્મધ્યાન કરે, આવશ્યકતા પ્રમાણે પાણી વાપરતાં વચમાં એક વખત આહાર પશ્યુ કરે. આ એ પ્રકારની વિધિઓમાં પોતાની શક્તિ અને ભાવને જોઈને પ્રોષધોપવાસ કરે.

(૫) સચિત્તત્યાગ પ્રતિમા—આ શ્રેણીમાં પહેલાંના નિયમો પાળતા રહીને સચિત્ત પદાર્થ ખાતા નથી. કાચું પાણી, કાચું શાક

આદિ ન ખાય, પ્રાશુક અથવા ગરમ પાણી પીવે. સૂકી, પાકી, ગરમ કરેલી, કે છિન્નલિન્ન કરેલી વનસ્પતિ વાપરે. પાણીનો રંગ લવીંગ આદિ નાખવાથી બદલાઈ જાય છે ત્યારે તે પાણી પ્રાશુક થઈ જાય છે. સચિત્તના વ્યવહારનો તેને ત્યાગ નથી.

(૬) રાત્રિભોજન ત્યાગ—આ શ્રેણીમાં આગળના નિયમોને પાળતા રહી નિયમપૂર્વક ચારે પ્રકારના આહાર પોતે રાત્રે કરતા નથી, બીજને કરાવતા નથી. મન, વચન, કાયાથી રાત્રિભોજન કરવા કરાવવાથી વિરક્ત રહે છે.

(૭) બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા—સ્વસ્ત્રીનો પણ ભોગ ત્યાગીને બ્રહ્મચારી થઈ જાય છે. સાદાં વસ્ત્ર પહેરે છે. સાદો આહાર કરે છે, ઘરમાં એકાંતમાં રહે છે. અથવા દેશાટન પણ કરી શકે છે. પહેલાંના સર્વ નિયમોને પાળે છે.

(૮) આરંભત્યાગ પ્રતિમા—પહેલાંના નિયમો પાળતા રહીને આ શ્રેણીમાં સર્વ લૌકિક આરંભ વ્યાપાર ખેતી આદિ ત્યાગી દે છે. આરંભી હિંસાથી વિરક્ત થઈ જાય છે દેખીને જમીન ઉપર આલે છે, વાહનોનો ઉપયોગ કરતા નથી, નિમંત્રણ મળે ત્યાં ભોજન કરી લે છે, પરમ સંતોષી થઈ જાય છે.

(૯) પરિગ્રહ ત્યાગ—પહેલાંના નિયમો પાળતા રહીને આ શ્રેણીમાં ધન, ધાન્ય, રૂપિયા પૈસા, મકાનાદિ પરિગ્રહને વહેંચી આપે છે અથવા દાન કરી દે છે. થોડાં આવસ્યક કપડાં અને ખાવા પીવા માટે બે ત્રણ વાસણુ રાખે છે, ઘરથી બહાર ઉપવન, આશ્રમ કે ઉપાશ્રયમાં રહે છે. નિમંત્રણ મળે ત્યાં ભોજન કરે છે.

(૧૦) અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા—આ પ્રતિમાવાળો શ્રાવક પહેલાં લૌકિક કાર્યોમાં ગુણુ કે દોષ બતાવતાં સમ્મતિ આપતો હતો, પણ હવે અહીં સંસારિક કાર્યોની સમ્મતિ દેવી પણ ત્યાગી દે છે. ભોજનને વખતે નિમંત્રણ હોય ત્યાં જાય છે. પહેલાંના સર્વ નિયમો પાળે છે.

(૧૧) ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા—આ શ્રેણીમાં પહેલાંના નિયમો પાળતાં રહે છે પણ નિમંત્રણ સ્વીકારી ભોજન કરતો નથી. બિસ્મા-વૃત્તિથી જમીને એવું ભોજન લે છે કે જે ગૃહસ્થીએ પોતાના કુટુંબને માટે તૈયાર કર્યું હોય પણ તેને ઉદ્દેશીને તેને માટે ન બનાવ્યું હોય. તેથી આ પ્રતિમાને ઉદ્દિષ્ટ ત્યાગ પ્રતિમા કહે છે.

તેના બે ભેદ છે:—(૧) ક્ષુલ્લક—એ શ્રાવક એક લંગોટ અથવા એક એવી ચાદર રાખે છે કે જેથી આખું અંગ ન ઢંકાય. મસ્તક ઢાંકે તો પગ ખુલ્લા રહે, પગ ઢાંકે તો મસ્તક ખુલ્લું રહે, જેથી તેને શરદી, ડાંસ-મચ્છર આદિની બાધા સહન કરવાનો અભ્યાસ થાય. એ શ્રાવક નિયમથી જીવદયા માટે મોરની પીંછી રાખે છે. કારણ કે તે બહુજ મૃદુ હોય છે. એનાથી ક્ષુદ્ર જંતુ પણ મરતાં નથી. તથા શૌચ માટેના પાણી માટે કમંડળ રાખે છે. તે કેટલેક ઘેરથી એકઠું કરીને ભોજન કરે છે તે એક ભોજનનું પાત્ર પણ રાખે છે. પાંચ સાત ઘેરથી એકઠું કરી જેલ્લા ઘરમાં પાણી લઈ ભોજન કરી પોતાનું વાસણ સાફ કરી સાથે રાખી લે છે. જે ક્ષુલ્લક એકજ ઘેર ભોજન કરે છે તે બિસ્માર્યે જય ત્યારે આદરથી ભોજન આપે ત્યાં જમીને એકજ ઘરમાં ખેસીને થાળીમાં જમી લે છે. એ ભોજનનું પાત્ર રાખતો નથી. એ મુનિપદની ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે છે, સ્નાન કરતો નથી, એકજ વખત ભોજન-પાન કરે છે.

(૨) એલક—જે ચાદર પણ છોડી દે છે, માત્ર એક લંગોટીજ રાખે છે. એ સાધુની માફક બિસ્માર્યે જય છે. એકજ ઘરમાં ખેસીને હાથમાં ડાળીઆ આપે તેનું ભોજન કરે છે, અહીં કમંડળ લાકડાનું રાખે છે. કેશનો લોચ પણ નિયમથી કરે છે. પોતાના હાથે કેશ ઉપાડે છે.

આવી રીતે એ અખીઆર શ્રેણીઓદ્વારા ઉત્પત્તિ કરતાં કરતાં શ્રાવક વ્યવહાર ચારિત્રના આશ્રયથી નિરાકુળતાને પામીને અધિક

અધિક નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રરૂપ સ્વાનુભવનો અભ્યાસ કરે છે. પાંચમી શ્રેણીમાં અનંતાનુભંધી અને અપ્રત્યાખ્યાન કષાયો તો રહેતાજ નથી, અને પ્રત્યાખ્યાન કષાયોનો પણ ઉદય મંદ મંદ થતો જાય છે, અગ્રી-આરમ્ભી શ્રેણીમાં અતિ મંદ થઈ જાય છે. જેટલા જેટલા કષાય ઓછા થાય છે, વીતરાગભાવ વધે છે, તેટલું તેટલું નિશ્ચય સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રગટ થતું જાય છે. પછી પ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયને બિલકુલ છૂતીને સાધુપદમાં પરિગ્રહ ત્યાગીને નિર્ઐય થઈ સ્વાનુભવનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગુણસ્થાનના ક્રમથી અરહંત થઈ પછી ગુણ-સ્થાનથી બહાર સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ જાય છે.

સહજ સુખ સાધન વસ્તુતાએ નિશ્ચય રત્નત્રયથી આત્માની એક શુદ્ધ પરિણતિજ છે. જ્યારે મન વચન અને કાયાના સંયોગને છોડીને આત્મા આત્મસ્થ થઈ જાય છે, ત્યારેજ સહજ સુખનો સ્વાદ પામે છે. ચારિત્રના પ્રભાવથી આત્મામાં સ્થિરતા વધતી જાય છે, ત્યારે અધિક અધિક સહજ સુખ અનુભવમાં આવતું જાય છે. સાધુ હોય કે શ્રાવક હોય સર્વને માટે સ્વાનુભવજ સહજ સુખનું સાધન છે.

એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે જે કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે સહકારી છે. વસ્તુતાએ સહજ સુખ આત્મામાં જ છે. આત્મા-માજ રમણ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મરમણતાનું મહાત્મ્ય અવર્ણનીય છે. જીવનને સદા સુખદાયી બનાવનાર છે. આ જૈનધર્મનો પણ એજ સાર છે. પ્રાચીન કાળમાં અથવા વર્તમાનમાં જે જે મહાત્માઓ થયા છે તેમણે એજ ગુપ્ત અધ્યાત્મ વિદ્યાનો અનુભવ કર્યો છે અને એનોજ ઉપદેશ કર્યો છે. એનેજ અવકાતવ્ય કહો, કે સમ્યગ્દર્શન કહો, કે સમ્યગ્જ્ઞાન કહો કે સમ્યક્ચારિત્ર કહો, કે દેવળ આત્મા કહો, કે સમયસાર કહો, સ્વસમય કહો, પરમ યોગ કહો, ધર્મધ્યાન કહો, શુક્લ ધ્યાન કહો, કે સહજ સુખ સાધન કહો સર્વનો એકજ અર્થ છે. જે જીવનને સફળ કરવા ચહાતો હોય તેણે

અવ્યક્ત કરીને સહજ સુખ સાધનને માટે આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરીને આત્માનુભવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જૈન આચાર્યોનાં સમ્યક્-ચારિત્ર સંબંધી નીચેનાં વાક્યો મનન કરવા યોગ્ય છે :—

(૧) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પ્રવચનસારમાં કહે છે :—

ચારિત્તં સ્વલુ ધમ્મો, ધમ્મો જો સમોત્તિ ણિદિદ્ધો ।
મોહક્કલોહવિહીણો, પરિણામો અપ્પણો હિ સમો ॥૭૭॥

ચારિત્રજ ધર્મ છે. જે સમભાવ છે તેનેજ ધર્મ કહ્યો છે. મોહ-ક્ષોભ અથવા રાગદ્વેષ મોહ રહિત જે આત્માનાં પરિણામ છે તેજ સમભાવ છે. તેજ ચારિત્ર છે.

ધમ્મેણ પરિણદપ્પા, અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપયોગજુદો ।
પાવદિ ણિવ્વાણસુહં, સુહોવજ્જુત્તો ય સગ્ગસુહં ॥૧૧॥

ધર્મમાં આચરણ કરતો એવો આત્મા જે શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત હોય છે તો નિર્વાણ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. જે શુભ ઉપયોગ સહિત હોય છે તો સ્વર્ગનાં સુખને પામે છે.

સુવિદિદપદત્યમુત્તો, સંજમતવસંજુદો મિગદરાગો ।
સમણો સમસુહદુક્કલો, મણિદો સુદ્ધોવઓગોત્તિ ॥૧૪॥

જે સાધુ ભલે પ્રકારે જીવાદિ પદાર્થોને અને સિદ્ધાંતને જાણે છે, મંયમ તપ સંયુક્ત છે, રાગ રહિત છે, અને સુખ કે દુઃખમાં સમાન ભાવવાળા છે તેજ શ્રમણ શુદ્ધ ઉપયોગવાળા કહેવાય છે.

જીવો વવગદમોહો, ઉવલક્કો તચ્ચમપ્પણો સમ્મં ।
જહદિ જદિ રાગદોમે, સો અપ્પાણં લહદિ સુદ્ધં ॥૮૭॥

મિથ્યાત્વ દૂર થયું છે એવો આત્મા પોતાના આત્માના સ્વરૂપને ભણે પ્રકારે જાણીને જ્યારે રાગદ્વેષને પણ દોડી દે છે ત્યારે શુદ્ધ આત્માને પામે છે.

જો જિહ્વદમોહવિટ્ટી આગમકુસલા વિરાગચરિયમ્મિ ।

અમ્મુદ્વિદો મહપ્પા, ધમ્મોત્તિ વિસેસિદો સમણો ॥૧૧॥

જે દર્શનમોહનો નાશ કરનારા છે, જિનપ્રણીત સિદ્ધાંતના જ્ઞાનમાં પ્રવીણ છે, અને વીતરાગ ચારિત્રમાં સાવધાન છે, તેજ મહાત્મા સાધુ ધર્મરૂપ છે એમ વિશેષ રૂપથી કહેવાય છે.

જો જિહ્વદમોહગંડી રાગપદોસે સ્વવીયસામણે ।

હોજ્જં સમસુહદુઃખો સો સોક્ષ્મં અક્ષયં લહદિ ॥૧૦૭-૩॥

જે મોહની ગ્રંથીનો ક્ષય કરીને સાધુપદમાં સ્થિત થઈ રાગ દ્રેષને દૂર કરે છે અને દુઃખ તથા સુખમાં સમભાવને ધારણ કરે છે તેજ અવિનાશી સુખને પામે છે.

જો સ્વવિદમોહકલુસો વિષયવિરત્તો મણો જિહંમિત્તા ।

સમવદ્વિદો સહાવે સો અપ્પાણં હવદિ ધાદા ॥૧૦૮-૨॥

જે મહાત્મા મોહરૂપ મેલનો ક્ષય કરીને, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થઈને, મનને રોકીને ચૈતન્યસ્વરૂપમાં એકાગ્રતાથી સ્થિર થઈ જાય છે તેજ આત્માના ધ્યાતા થાય છે.

રહલોગણિરાવેક્ષ્વો અપ્પડિબદ્ધો પરમ્મિ લોયમ્મિ ।

જુત્તાહારવિહારો રહિદકસાઓ હવે સમણો ॥૪૨-૩॥

જે મુનિ આ લોકમાં વિષયોની અલિલાષાથી રહિત છે, અને પરલોકમાં પણ કોઈ પદની ઇચ્છા રાખતા નથી, ચોગ્ય આહાર વિહારના કરનાર છે, કપાય રહિત છે તે જ શ્રમણ છે.

પંચસમિદો તિગુત્તા પંચેદિયસંબુદો જિદકસાઓ ।

વંસજણાણસમગ્ગો સમણો સો સંજદો મણિદો ॥૬૧-૩॥

જે મહાત્મા પાંચ સમિતિના પાળનાર છે, ત્રણ ગુપ્તિના ધરનાર છે, પાંચ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર છે, કપાયોના વિજયી છે. અને

સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનથી પૂર્ણ છે, સંયમના પાળનાર છે તેજ શ્રમણ કે સાધુ છે.

સમસત્તુબંધુવર્ગો સમસુહદુક્ખો પસંસર્ણિદસમો ।

સમલોદ્દુકંઘણો પુણ જીવિદમરણે સમો સમણો ॥૬૨-૩॥

જેનો શત્રુ અને મિત્રવર્ગ પ્રત્યે સમભાવ થયો છે, જે સુખ કે દુઃખમાં સમભાવના ધરનાર છે, જે પ્રશંસા કે નિન્દામાં સમભાવ રાખે છે, જે સુવર્ણ અને માટીનું દેકું સમદૃષ્ટિથી જુવે છે, જેને જીવન અને મરણ સમાન છે તેજ શ્રમણ કહેવાય છે.

દંસણણાણચરિત્તેસુ તીસુ જુગવં સમુદ્ધિદો જો દુ ।

પયમ્મગદોત્તિ મદો સામણ્ણં તસ્સ પરિપુણ્ણં ॥૬૩-૩॥

જે મહાત્મા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે ભાવોમાં એક સાથે બધે પ્રકારે રચિત થાય છે, એકાગ્ર ચર્મ જાય છે તેનો સાધુપણું પરિપૂર્ણ હોય છે.

(૨) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પંચાસ્તિકાયામાં કહે છે:—

મુણિઝ્ઞ પતદદં તદણુગમણુજ્ઞદો ણિહદમોહો ।

પસમિયરાગદોસો હવદિ હદપરાવરો જીવો ॥૧૦૪॥

જે કાઈ જીવાદિ નવ પદાર્થોને જાણીને તે અનુસાર (શુદ્ધ આત્મ-દ્રવ્યમાં પરિણમવારૂપ) આચરણ કરવાનો પુરૂષાર્થ કરે છે, અને મોહનો ક્ષય કરે છે તે જીવ રાગદ્વેષને શાંત કરીને સંસારની દીર્ઘ પરંપરાનો નાશ કરી શુદ્ધાત્મપદમાં લીન થાય છે.

સમ્મત્તણાણજુસં ચારિત્તં રાગદોસપરિહીણં ।

મોક્ખસ્સ હવદિ મગ્ગો મઘ્વાણં લલ્લુલ્લીણં ॥૧૦૬॥

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત જે રાગદ્વેષ રહિત ચારિત્ર છે તેજ બુદ્ધિ અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત બન્યોને માટે મોક્ષમાર્ગ છે.

જો સઘ્વસંગમુક્કો જાણમણો અપ્પણં સહાલેણ ।

જાણદિ પસ્સદિ ણિયદં સો સગચરિયં ચરદિ જીવો ॥૧૫૮॥

જે મહાત્મા સર્વ પરિગ્રહને ત્યાગીત. એકાગ્ર થઇને પોતાના આત્માને શુદ્ધ સ્વભાવમય દેખે છે, જાણે છે, તે જ નિયમથી સ્વાચારિત્ર કે નિશ્ચય ચારિત્રનું આચરણ કરે છે.

**તદ્વા પિચ્છુદિકામો રાગં સવત્થ કુણદિ મા કિંચિ ।
સો તેણ વીદરાગો મવિયો મવસાયરં તરદિ ॥૧૭૨॥**

રાગ મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે એમ જાણીને ઇચ્છા માત્રની નિવૃત્તિ કરો. સર્વ પદાર્થોમાં જે કિંચિત્ પણ રાગ કરતા નથી તેજ બબ્બે જીવ સંસારસાગરને તરી જાય છે.

(૩) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય સમયસારમાં કહે છે:—

**આચારાદીણાણં જીવાદી દંસણં ચ વિણેયં ।
છઝ્જીવાણં રક્ષતા મણદિ ચરિત્તં તુ વવહારો ॥૨૧૪॥
આદા છુ મઝ્જણાણે આદા મે દંસણે ચરિત્તે ય ।
આદા પચ્ચક્ષણે આદા મે સંવરે જોગે ॥૨૧૫॥**

આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાન છે, જીવાદિ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે, છઝાય જીવોની રક્ષા વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર છે. નિશ્ચયથી તેા મારો આત્માજ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર છે. મારો આત્માજ ત્યાગ છે, સંવર છે અને ધ્યાનરૂપ છે.

(૪) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દ્વાદશભાવનામાં કહે છે:—

**પયારસદસમેયં ધમ્મં સમ્મત્તપુવ્વયં મણિયં ।
સાગારણગારાણાં ઉત્તમસુહસંપજુત્તેહિ ॥૬૮॥**

ઉત્તમ સુખના ભોક્તા એવા ગણધરોએ શ્રાવક ધર્મ અગીઆર પ્રતિમારૂપ અને મુનિનો ધર્મ દશ લક્ષણરૂપ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક કહ્યો છે.

**દંસણવયસામાદયપોસહસચ્ચિત્તરાયમત્તે ય ।
મમ્હારંભપરિગ્ગહબણુમણમુદિદ્ધુદેસવિરત્તેદે ॥૬૯॥**

દેશવિરત નામે પાંચમા ગુણસ્થાનમાં અગીઆર પ્રતિમાઓ અથવા શ્રેણીઓ આ પ્રકારે છે:— (૧) દર્શન, (૨) વ્રત (૩) સામાયિક, (૪) પ્રોષધ (૫) અચિત્ત ત્યાગ, (૬) રાત્રિભુક્તિત્યાગ, (૭) બ્રહ્મચર્ય, (૮) આરંભ ત્યાગ, (૯) પરિગ્રહ ત્યાગ, (૧૦) અનુમતિ ત્યાગ, (૧૧) ઉદ્દિષ્ટ ત્યાગ.

उत्तमस्वमामहवज्जवस्वस्वसउच्चं च संजमं चे व ।

तवतागमकिंचणहं बग्हा इदि दसविहं होदि ॥૭૦॥

ઉત્તમ ક્ષમા, ઉત્તમ માર્દવ, ઉત્તમ આર્જવ, ઉત્તમ સત્ય, ઉત્તમ શૌચ, ઉત્તમ મંયમ, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ ત્યાગ, ઉત્તમ આક્રિયન્ય અને ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય, એ દશ પ્રકારે મુનિધર્મ છે.

णिच्छयणयेण जीवो सागारणगारधम्मदो मिण्णो ।

मज्झत्यभावणाप सुद्धप्पं चित्तये णिच्चं ॥૮૨॥

નિશ્ચયનયથી આ છવ શ્રાવક કે મુનિધર્મ એ બન્નેથી ભિન્ન છે. એટલા માટે વીતરાગ ભાવનાથી માત્ર શુદ્ધાત્માનો નિત્ય અનુભવ કરવો જોઈએ. એજ નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે.

मोक्षसगया जे पुरिसा अणाइकालेण बारअणुवेक्खं ।

परिभाविऊण सम्मं पणमामि पुओ पुओ तेसि ॥૮૯॥

અનાદિ કાળથી જોટલા મહાપુરુષો મોક્ષે ગયા છે તે અનિત્યાદિ આર ભાવનાઓની સમ્યક્ (ભલે) પ્રકારે ભાવના કરવાથી ગયા છે એટલા માટે એ આર ભાવનાઓને વારંવાર નમસ્કાર કરે છું.

(૫) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ચારિત્ર પાહુડમાં કહે છે:—

जं जाणइ तं णाणं जं पिच्छइ तं च दंसणं भणियं ।

णाणस्स पिच्छियस्स य समवण्णा होइ चारित्तं ॥૩॥

જે જાણે છે તે જ્ઞાન છે, જે શ્રદ્ધા કરે છે તે સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનના સંયોગથી ચારિત્ર હોય છે.

પપ તિણિવિ માવા હવંતિ જીવસ્સ અવસ્યામેયા ।

તિણં વિ સોહણત્થે જિણમણિયં દુવિહચારિત્તં ॥૪૪॥

સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે ભાવે જીવેનો અક્ષય અનંત સ્વભાવ છે. ત્રણેયની શુદ્ધતાને માટે, સમ્યક્ત્વનું આચરણ અને સંયમનું આચરણ એમ બે પ્રકારનું ચારિત્ર કહ્યું છે.

ચારિત્તસમારુદ્ધો અપ્પાસુ પરં ણ રૂહપ્પ ણાણી ।

પાવહ અરેણ સુહં મળોવમં જાણ ણિચ્છયદો ॥૪૫॥

જે સમ્યગ્જ્ઞાની મહાત્મા ચારિત્રવાન છે તે પોતાના આત્મામાં (અંતરમાં) કોઈ પણ પરદ્રવ્યની ઈચ્છા કરતા નથી. અર્થાત્ કોઈપણ પર વસ્તુમાં રાગદ્વેષ કરતા નથી; તેજ જ્ઞાની અનુપમ મોક્ષસુખને પામે છે, એમ હે ભવ્ય ! નિશ્ચયથી જાણો.

(૬) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય શ્રી બોધપાહુડમાં કહે છે:--

ગિહગંથમોહમુક્કા બાવીસપરીષદ્દા જિયકણાયા ।

પાવારંભવિમુક્કા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૪૬॥

દીક્ષા એને કહી છે કે જ્યાં ગૃહ અને પરિગ્રહનો તથા મોહનો ત્યાગ હોય, જ્યાં બાવીસ પરિસહેને ખમવાના હોય, કષાયોનો વિજય કરવાનો હોય અને પાપની પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ હોય.

સત્તૂમિત્તે ય સમા પસંસણિદ્દાઅલદ્ધિલદ્ધિસમા ।

તણકણપ સમમાવા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૪૭॥

જ્યાં શત્રુમિત્રમાં સમભાવ છે, સ્તુતિ નિંદા, લાભ અલાભમાં સમભાવ છે, તૃણ કે કંચનમાં સમભાવ છે તેનેજ જૈન મુનિ-દિક્ષા કહી છે.

ઉત્તમમજ્ઞિમગેહે દારિદ્ધે રૂસરે ણિરાબેક્કલા ।

સવ્વત્થ ગિહિદપિંડા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૪૮॥

જ્યાં રાજ્યમંદિરાદિ ઉત્તમ કે સામાન્ય મનુષ્યઆદિનું મધ્યમ

ધર, તેમાં કંઈ વિશેષતા નથી, જે ધનવાન કે નિર્ધનની કાંઈ ઇચ્છા રાખતા નથી, સર્વ સ્થળેથી ભિક્ષા લે છે તેનેજ જૈનદીક્ષા કહી છે.

જિગ્માંયા જિસ્સંગા જિમ્માણાસા ઘરાય જિહોસા ।

જિમ્મમ જિરહંકારા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૪૧॥

જે નિર્ગ્રંથ છે, અસંગ છે, માનરહિત છે, આશારહિત છે, રાગ-દ્વેષ રહિત છે, મમત્વરહિત છે, અહંકાર રહિત છે, તેની દીક્ષા-નેજ મુનિદીક્ષા કહી છે.

જિજ્ઞેહા જિહ્વોહા જિમ્મોહા જિવ્વિયારજિક્કલુસા ।

જિખ્ખય જિરાસમાઘા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૫૦॥

જે સ્નેહરહિત છે, લોભરહિત છે, મોહરહિત છે, નિર્વિકાર છે, ક્રોધાદિ કલુષતાથી રહિત છે, ભય રહિત છે, આશારહિત છે તેનીજ જિન દીક્ષા કહી છે.

ઝવસમક્કમદમજુત્તા સરીરસંકારવજ્જિયા રુક્કસા ।

મયરાયદોસરહિયા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૫૨॥

જે શાંતભાવ, ક્ષમા, અને ઇન્દ્રિયસંયમથી યુક્ત છે, શરીરના શ્રેણીથી રહિત છે, ઉદાસીન છે, મદ રાગ કે દ્વેષથી રહિત છે તેનીજ જિનદીક્ષા કહી છે.

પશુમહિલસંઢસંગં કુસીલસંગં જ કુણ્ઢ વિકહામો ।

સજ્જાયણાણજુત્તા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૫૮॥

જે મહાત્મા પશુ, સ્ત્રી અને નપુંસકની સંગતિ રાખતા નથી, વ્યભિચારી સ્ત્રી-પુરુષોની સંગતિ કરતા નથી, વિકૃત કહેતા કે સાંભળતા નથી, સ્વાધ્યાય તથા આત્મધ્યાનમાં લીન રહે છે, તેનીજ જિન દીક્ષા કહી છે.

તવવયગુણેહિં સુદ્ધા સંજમસમ્મત્તગુણવિસુદ્ધા ય ।

સુદ્ધા ગુણેહિં સુદ્ધા પવ્વજ્જા પરિસા મણિયા ॥૫૮॥

જે મહાત્મા આર તાપ, પાંચ મહાવ્રત, મૂલગુણ અને ઉત્તર ગુણોથી શુદ્ધ છે, સંયમ અને સમ્યગ્દર્શનરૂપ ગુણોથી નિર્ભજ છે, અને આત્મિકગુણોથી શુદ્ધ છે તેનીજ આવી શુદ્ધ દીક્ષા ક્ષી છે.

(૭) શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય ભાવપાઠુડમાં કહે છે:—

બાહિરસંગચ્છાઓ ગિરિસરિદરિકંદરાઈ આવાસો ।

સચલો જાણજ્ઞયણે જિરત્થઓ માવરહિયાણં ॥૮૧॥

જેમના ભાવમાં શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ નથી તેમનો આજી પરિગ્રહત્યાગ, પર્વત, ગુફા, નદીતટ, કંદરા આદિ સ્થાનોમાં વાસ કરવો તથા જ્ઞાન ધ્યાન અને આગમોનું ભણવું સર્વ નિરર્થક છે.

માવવિસુદ્ધિણિમિત્તં બાહિરગંથસ્સ કીરણ ચ્છાઓ ।

બાહિરચ્છાઓ વિહલો અઘંતરગંથજુત્તસ્સ ॥૮૨॥

આજી પરિગ્રહનો ત્યાગ, ભાવોની શુદ્ધતાનું નિમિત્ત કરણ હોવાથી, કરવામાં આવે છે, જે અંતરંગ પરિણામોમાં કપાય છે અથવા મમત્વ છે તો આજી ત્યાગ નિષ્ફળ છે.

માવરહિયણ સપુરિસ અણાઈકાલં અણંતસંસારે ।

મહિડજ્ઞિયાઈં બહુસો ચાહિરણિગંથરૂવાઈં ॥૮૩॥

શુદ્ધ ઉપયોગમય ભાવ પામ્યા વિના હે ભવ્ય જીવ ! તેં અનાદિ કાળથી અત્યાર મુધીમાં આ અનંત સંસારમાં ખૂબ વારઆજી નિર્ઐથ બેખ વારણ કરી કરીને ઝાડ્યા છે.

માવેણ હોઈ લિંગો જહુ લિંગી હોઈ દ્વચ્ચમિસેણ ।

તમ્હા કુણિજ્જ માવં કિં કીરઈ દ્વચ્ચલિંગેણ ॥૮૪॥

માવ સહિત વેપધારીને સાધુ કહેવાય છે. માત્ર દ્રવ્ય લિંગથી કે વેપમાત્રથી સાધુ થઈ શકાતું નથી. એટલા માટે ભાવરૂપ સાધુ-પણાને અથવા શુદ્ધ ઉપયોગને પારણ કરે ભાવ વિના દ્રવ્યલિંગ કંઈ કરી શકતું નથી.

વૈહાલિસંગરહિઓ માળકસાપહિ સયલપરિવત્તો ।

અળા અળ્પમિરઓ સ ભાવલિંગી હવે સાહુ ॥૬૬॥

જે સાધુ શરીરઆત્મિની મૂર્છાથી રહિત છે, માન કષાયાદિથી સંપૂર્ણ અલગ છે અને જેનો આત્મા આત્મામાંજ મગન છે તેજ ભાવલિંગી છે.

જો જીવો ભાવંતો જીવસહાવં સુભાવસંજુતો ।

સો જરમરણવિનાસં કુળહ કુહં લહહ ણિવ્વાણં ॥૬૭॥

જે બધા જગ્યા આત્માના સ્વભાવને જાણીને અત્તમાના સ્વભાવની ભાવના કરે છે તે જગ્યા મરણનો નાશ કરે છે અને પ્રગટ રૂપથી નિર્વાણને પામે છે.

જે રાયસંગજુત્તા જિણભાવજરહિયદઘ્વણિગંગ્યા ।

ન લહંતિ તે સમાહિં ચોહિં જિણમાસણે વિમલે ॥૭૨॥

જે માત્ર દ્રવ્યથી નિર્ગ્રેય છે, એટલે તેમ સાધુનો છે પરંતુ શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવનાથી રહિત છે, તે રાગી હોવાથી આ નિર્ભજ જિન શાસનમાં રત્નત્રય ધરેને કે આત્મસમાધિને પામી શકતા નથી.

જે કેં વિ દઘ્વસવળાં હિંદિયસુહઆઝલા ણ છિંદંતિ ।

છિંદંતિ ભાવમવળાં જ્ઞાણકુઠારેહિં ભવરુક્ષં ॥૧૨૨॥

જે કોઈ પણ દ્રવ્યલિંગી સાધુ ઇન્દ્રિયોના સુખ માટે આકુળ છે, તે ભવરુક્ષનું એટલે સંસારનાં દુઃખોને છેદી શકતો નથી. પરંતુ જે ભાવલિંગી સાધુ છે, શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવના કરનારા છે, તે આનંદથી કુહાડાથી સંસારનાં દુઃખોનાં મૂળરૂપી કર્મેને કાપી નાંખે છે.

(૮) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય મોક્ષપાદુકમાં કહે છે:—

જો હચ્છહ ણિરસરિહું સંસારમહળવાઝ રુહાઓ ।

કર્મિધણાણ હહણં સો જાયહ અળ્યયં મુહં ॥૨૬॥

જે કોઈ મહાત્મા મયાનક સસારરૂપી મયા સમુદ્રથી નીકળવા

ચાહે છે તેણે કર્મરૂપી ઇંધનને ખાળવાને માટે પોતાના શુદ્ધાત્માને
ખ્યાવવો યોગ્ય છે. એજ ચારિત્ર છે.

મિચ્છત્તં મળ્લાણં પાવં પુણ્ણં ચપધિ તિચ્છિજેણ ।

મોજબ્બણ જોઈ જોયત્થો જોયપ મળ્લા ॥૨૮॥

મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, પુણ્ય અને પાપ એ સર્વેના મન, વચન,
કાયાથી ત્યાગ કરીને યોગીએ યોગમાં સ્થિર થઈ મૌનવ્રત સહિત
આત્માનું ધ્યાન કરવું.

પંચમહાવ્યજ્જુત્તો પંચસુ સમિવીસુ તીસુ ગુત્તીસુ ।

રયણત્તયસંજ્જુત્તો જ્ઞાણજ્ઞયણં સદા કુણહ ॥૨૯॥

સાધુને યોગ્ય છે ૬ પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ
ગુપ્તિ એમ તેર પ્રકારના ચારિત્રયુક્ત થઈને સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર
સહિત આત્મધ્યાન અને જ્ઞાત્રપઠન એ બે કાર્યોમાં સદા તત્પર રહેવું.

જં જાણિઝ્ઞ જોઈ પરિહારં કુણહ પુણ્ણવાવાણં ।

તં ચારિત્તં મળિયં અવિયપ્પં કમ્મરહિયર્હિ ॥૩૦॥

કર્મ રહિત સર્વજ્ઞાએ જેને નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ ચારિત્ર
કહ્યું છે તેનો અનુભવ કરવાથી યોગી પુણ્ય અને પાપરૂપ બંધકારક
ભાવોનો ત્યાગ કરી દે છે.

દોઝણ વિઢચરિત્તો વિઢસમ્મત્તેણ માચિયમર્મ્મો ।

જ્ઞાયંતો અપ્પાણં પરમપવં પાવપ જોઈ ॥૩૧॥

૬૬ સમ્યગ્દર્શનથી પરિપૂર્ણ યોગી ૬૬ ચારિત્રવાન થઈને ન્યાયે
આત્માને ખ્યાવે છે ત્યારે તે પરમપદને પામે છે.

ચરણં હવહ સધમ્મો ધમ્મો સો હવહ અપ્પસમમાલો ।

સો રાગરોસરહિમો ઝીવસ્સ મળ્ણણપરિણામો ॥૩૨॥

આત્માનો ધર્મ સમ્યક્ચારિત્ર છે, તે ધર્મ આત્માનો સમભાવ
છે, તે રાગદ્વેષ રહિત આત્માનાં પોતાનાંજ એકાગ્ર પરિણામ છે.
આત્મસ્થ ભાવજ સમભાવ છે અને તેજ ચારિત્ર છે.

बाहिरलिगेण जुदो अब्भंतरलिगरहियपरियम्मो ।

सो समचरित्तमदो मोक्खपहविणासगो साहु ॥६१॥

જે સાધુ બાહ્યલિંગ કે વેષ સહિત છે પરંતુ અંતરમાં ભાવ-
લિંગથી રહિત છે, શુદ્ધભાવ રહિત છે, તે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રથી
બ્રહ્મ છે અને મોક્ષમાર્ગનો નાશ કરનાર છે.

उद्धमज्झलोये केई मज्झं ण अहयमेगागी ।

इयभावणाप जोई पार्वति इ सासयं ठाणं ॥८१॥

આ ઉર્ધ્વ, મધ્ય અને અધોલોકમાં કોઈ પદાર્થ મારો નથી,
હું એકલો છું. આ ભાવનાથી યુક્ત એવો યોગી અવિનાશી
પદને પામે છે.

निच्छयणयस्स एवं अप्पा अप्पम्मि अप्पणे सुरदो ।

सो होदि इ सुचरित्तो जोई सो लहइ निव्वार्णं ॥८३॥

નિશ્ચયનયથી જે આત્મા પોતાના આત્મામાં પોતાના આત્માને
માટે મગ્ન થઈ જાય છે તે યોગી સમ્યક્ચારિત્રયુક્ત હોવાથી
નિર્વાણને પામે છે.

(૬) श्री वट्टकेरस्वामी भूलाचार पंचाचारभां कहे छे :—

पाणिबहमुस्तावादबदत्तमेडुणपरिगाहा बिरदी ।

एस चरित्ताचारो पंचविहो होदि जादव्वो ॥९१॥

પ્રાણીવધ, મૃષાવાદ, અદત્ત ગ્રહણ (ચોરી), મૈથુન અને પરિગ્રહ
તેથી વિરક્ત થવું રહિત થવું તે ચારિત્રાચાર પાંચ પ્રકારે જાણવા યોગ્ય છે.

सरवासेहि पडंतेहि जह दिढकवचो ण मिज्जदी सरहेहि ।

तह समिदीहि ण लिप्पइ साहु कापसु इदियंतो ॥१३१॥

જેવી રીતે સંગ્રામમાં, મજબુત બખતર પહેર્યું છે એવો સિપાઇ
સેંકડો બાણોની વૃષ્ટિ પડવા છતાં બાણોથી ભેદાતો નથી, તેવી રીતે

સાધુ ધર્મી સમિતિ આદિથી કાર્ય સાવધાનીપૂર્વક કરતો હોવાથી પાપોથી લેપાતો નથી.

લેતસ્સ વહં જંયરસ્સ સ્નાહ્યા અહવ હોહ પાવારો ।

તહ પાવસ્સ જિરોહો તામો ગુત્તીહ સાહુસ્સ ॥૧૩૭॥

જેમ ક્ષેત્રની રક્ષા માટે વાડ હોય છે, અને નગરની રક્ષા માટે ખાઈ કે કાટ હોય છે તેમ સાધુને ત્રણ ગુપ્તિ પાપથી બચાવનાર છે.

(૧૦) શ્રી વટ્ટકરસ્વામી મૂલાચાર પડાવશ્યકમાં કહે છે :—

સામાયિક્કિ દુ કદે સમણો હવ સાવઓ હવદિ જહ્મા ।

પદેણ કારણેણ દુ બહુસો સામાઈયં કુજ્જા ॥૩૪॥

સામાયિકજ કરતી વખતે આવક પણ ખરેખર સંયમી મુનિ સમાન થઈ જાય છે, એટલા માટે સામાયિક બહુવાર કરવું જોઈએ.

પોરાણય કમ્મરયં ચરિયા રિત્તં કરેદિ જદ્માણો ।

જવકમ્મં જ ય બંધદિ ચરિત્તવિજ્ઞઓત્તિ જાદ્વઓ ॥૨૦॥

જે સમ્યક્ચારિત્ર પાળવાનો ઉદ્દેશ કરે છે તેને પૂર્વનાં કર્મો ખરી જાય છે અને નવાં કર્મો બંધાતાં નથી. ચારિત્રનું પ્રેમથી પાલન તેજ ચારિત્ર વિનય છે.

(૧૧) શ્રી વટ્ટકરસ્વામી મૂલાચાર અનગારલાવનામાં કહે છે :—

વસુધમ્મિ વિ વિહરંતા પીઠં જ કરેતિ કહ્સહ કયાઈ ।

ઝીલેસુ દયાવણ્ણા માયા જહ પુત્તમંહેસુ ॥૩૨॥

સાધુજનો પૃથ્વી ઉપર વિહાર કરતાં છતાં કોઈને કદી પણ પીડા ઉપજાવતા નથી. જેવો માતાને પુત્ર પુત્રી આદિ ઉપર પ્રેમ હોય છે, તેવી દયા તે સર્વ જીવો ઉપર રાખે છે.

• દેહે જિરાવિયક્કલા અપ્પાજં દમરૂદ્દ દમેમાણા ।

વિદિપગ્ગહપગ્ગહિદા છિદંતિ મવસ્સ મૂલાઈ ॥૪૩॥

સાધુજનો શરીરમાં મમત્વ નહિ રાખવાથી, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરતા હોવાથી, પોતાના આત્માને વશ રાખતા હોવાથી, ધૈર્યને ધારણ કરતા હોવાથી સંસારનાં સૂળ એવાં ક્રોધોના છેદ કરે છે.

અક્ષોમક્ષણમેતં મુંજંતિ મુળી પાણધારણમિત્તં ।

પાણં ધમ્મણિમિત્તં ધમ્મં પિ ચરંતિ મૌક્ષહં ॥૪૨॥

જેમ ગાડાના પૈડામાં તેલ મૂકીને રક્ષા કરવામાં આવે છે, તેમ મુનિગણો પ્રાણોની રક્ષા માટે ભોજન કરે છે, પ્રાણોને ધર્મને માટે રાખે છે, ધર્મને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે આચરે છે.

પંચમહવ્યયધારી પંચસુ સમિદોસુ સંજદા ધીરા ।

પંચિદિયત્યવિરંદા પંચમંગલમંગલા સધ્વળા ॥૧૦૫॥

જે સાધુ પાંચ મહાવ્રતને પાળનારા છે, પાંચ સંમિતિમાં પ્રવર્તનારા છે, ધીરવીર છે અને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત છે તેજ પંચમ ગતિ જે મોક્ષ તેના અધિકારી છે.

સમંજોસિ સંજદોત્તિં ચ રિસિ મુણિ સાધુત્તિં વીરરાગોસિ ।

જામાણિ સુવિહિદાણં અજગાર મદંત વંતોસિ ॥૧૨૦॥

ભલે પ્રકારે ચારિત્ર પાળનારા સાધુઓમાં આ નામ પ્રસિદ્ધ છે. (૧) આત્માને તપથી પરિશ્રમ કરાવનાર શ્રમણ, (૨) ઇન્દ્રિયો અને કષાયોને રોકનાર મંચત, (૩) શિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરનાર ઋષિ, (૪) સ્વપર પદાર્થના જ્ઞાતા મુનિ, (૫) રત્નત્રયને સાધનારા સાધુ, (૬) રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગ, (૭) સર્વ કલ્યાણ પ્રાપ્ત બદાંત, (૮) ઇન્દ્રિયવિજયી જ્ઞાંત.

(૧૨) શ્રી વટકેરસ્વામી મૂલાચાર સમયચારમાં કહે છે:—

મિષ્કલં ચર વસ રણે થોવં જેમેહિ મા વહૂ જંપ ।

દુષ્કલં સહ જિણ ણિહા મેસિં ભાવેહિ સુદ્ધુ વેરગં ।૪॥

અવ્યવહારો પક્કો જ્ઞાણે પયગમણો ભવે ણિરાંરંભો ।

ચત્તકસાયપરિગ્ગહ પયત્તચેદ્ધો અસંગો ચ ॥૫॥

આચાર્ય શિષ્યોને ચારિત્ર પાળવાનો ઉપદેશ દે છે. બિશ્વાથી ભોજન કર, વનમાં વાસ કર, થોડું જમ, દુઃખોને સહન કર, નિદ્રાનો જય કર, મૈત્રી અને વૈરાગ્ય ભાવનાનો બંને પ્રકાર વિચાર કર, લોક વ્યવહાર ન કર, એકાકી (એકલો) રહે, ધ્યાનમાં એકાગ્રચિત્ત થા, આરંભ રહિત થા, ક્યાયરૂપી પરિગ્રહનો ત્યાગ કર, પુરુષાર્થ યુક્ત થા, અસંગ રહે, અર્થાત્ નિર્મોહી કે આત્મસ્થ રહે.

યોચશ્ચિ સિષ્કિન્નદે જિજ્ઞાસુદં જો ચરિત્તસંપુજ્જો ।

જો પુણ ચરિત્તહીનો કિં તસ્સ સુદેજઃ સ્વરૂપજ ॥૬॥

અદ્ય શાસ્ત્રજ્ઞાન સહિત હોય પણ ચારિત્રપૂર્ણ હોય તો તે અત્યંત શાસ્ત્રજ્ઞાન સહિત હોય પણ ચારિત્રથી રહિત હોય તેને જીતે છે કેમકે તે સંસારનો જય કરે છે. જે ચારિત્ર રહિત છે, તેને બહુ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી પણ શું લાભ છે ? મુખ્ય સાચા મુખનું સાધન આત્માનુભવ છે.

સર્વં પિ હુ સુદનાણં સુદૃઢુ સુગુણિદં પિ સુદૃઢુ પદિદં પિ ।

સમણં મહુચરિત્તં જ હુ સક્કો સુગદં જેદું ॥૧૪॥

જદિ પદ્ધદિ દીવહત્થો અવહે કિં કુજદિ તસ્સ સો દોવો ।

જદિ સિષ્કિન્નજ્ઞ મળયં કરેદિ કિં તસ્સ સિષ્કક્કપ્પલ્લં ॥૧૫॥

કદી કોઈ સાધુ સર્વ શાસ્ત્રોને સારી રીતે બણી ગયો હોય તે સર્વ શાસ્ત્રોનું સારી રીતે મનન કરતો હોય તો પણ જો તે ચારિત્રથી અજ્ઞ હોય તો તે જ્ઞાન તેને મુખતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકતું નથી. જો કોઈ દીપકને હાથમાં લઈને પણ કુમાર્ગે ચાલ્યો જાય અને કુવામાં પડી જાય તો તેનું દીપકનું રાખનું નિષ્ફળ છે તેવીજ રીતે જે શાસ્ત્રોને શીખીને પણ ચારિત્રનો ભંગ કરે તેને શાસ્ત્ર જાણ્યાનું કંઈ ફળ મળ્યું નહીં.

જાં કપ્પદિ ચિરદાણં ચિરદીણમુવાસયશ્ચિ ચેદ્દેદું ।

તત્થ ણિસેજ્જઞ્ઞવદ્ધણસજ્જાયાહારવોસરણે ॥૬૧॥

સાધુઓએ સાધ્વીઓ કે આર્યિકાઓના ઉપાશ્રયમાં ઉભા રહેવું યોગ્ય નથી. ત્યાં બેસવું, સુવું, સ્વાધ્યાય કરવો, સાથે આહાર કરવો કે પ્રતિક્રમણ કરવું યોગ્ય નથી.

**માઘચિરદો હુ ચિરદો જ દબ્ધચિરદસ્સ સુમ્મદ્દ હોઈ ।
ધિસયવળરમણલોલો ધરિયબ્ધો તેણ મણહત્થી ॥૧૦૪॥**

જે અંતરંગ ભાવોથી વિરક્ત છે તેજ ભાવલિંગી સાધુ છે. જે માત્ર બાહ્ય દ્રવ્યોથી વિરક્ત છે, પણ અંતરંગમાં રાગદ્વેષના ત્યાગી નથી તે દ્રવ્યલિંગી સાધુને સુગતિ કદી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. એટલા માટે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રમણ કરવાને ઉત્સુક એવા મનરૂપી હાથીને સદા બાંધી રાખવો જોઈએ.

**જદં ચરે જદં ચિદ્દે જદમાસે જદં સયે ।
જદં મુંજેજ્જ માસેજ્જ પર્વં પાર્વં જ જજ્જહ ॥૧૨૨॥
જદં તુ ચરમાણસ્સ દયાપેદ્ધસ્સ મિક્કણ્ણો ।
જવં જ જજ્જહે કમ્મં પોરાણં ચ વિષૂયદિ ॥૧૨૩॥**

હે સાધુ! યત્નાપૂર્વક દેખીને ચાલ, યત્નાથી ઉભો રહે, વ્રત પાળ, યત્નાથી ભૂમિ સાફ કરીને બેસ, યત્નાથી શયન કર, યત્નાથી નિર્દોષ આહાર કર. યત્નાપૂર્વક સત્યવચન બોલ, એવી રીતે વર્તવાથી તને પાપનો બંધ નહિ થાય. જે દયાવાન સાધુ યત્નાપૂર્વક આચરણ કરે છે, તેને નવાં પાપકર્મોનો બંધ થતો નથી અને જૂનાં કર્મ ખરી જાય છે.

(૧૩) શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કહે છે :—

**મપત્યવિસોત્તરલોકતૃણવા તપસ્વિનઃ કેચન કર્મ કુર્વતે ।
મવાપ્નુર્જન્મજરાજિહાસયા ત્રયી પ્રવૃત્તિ શમધીરવારુણાત્**
॥૪૯॥

અજ્ઞાની કેટલાય તપસ્વીઓ પુત્ર, વિત્ત, કે પરલોકની તૃષ્ણાથી

તપ કરે છે પરંતુ હે શીતળનાથ ! આપે તો જન્મ જરા રોગને
દૂર કરવા માટે મન વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિને રોકીને વીતરાગ-
ભાવની પ્રાપ્તિ કરી છે.

परिभ्रमामूर्धन्यवीचिमाह्वितो

તપ્યા સ્વતૃષ્ણા સરિવાર્ય યોગિત્યા ।

असंगधर्माङ्गभस्तिताजसा

પરં તતો નિર્વૃત્તિધામ તાવકમ્ ॥૬૮॥

હે અનંતનાથ ! આરંભ હિપાધિની આકુળતારૂપ જળથી બરેલી
અને જાળના તરંગોના સમૂહથી યુક્ત એવી તૃષ્ણારૂપી નદીને આપે
અસંગ ધર્મ અર્થાત્ મમત્વ રહિત વીતરાગ ધર્મરૂપી સૂર્યના તેજથી
સૂકવી દીધી. એટલા માટે આપનું તેજ મોક્ષરૂપ છે.

बाह्यं तपः परमदुष्करमाह्वरंस्त-

माध्यात्मिकं तपसः परिग्रहणार्थम् ।

ध्यानं विरक्त्य कुरुष्व इत्युक्तं સમિન્

ધ્યાનદ્યમે વૃત્તિવેડતિયમોપપન્ને ॥૮૩॥

હે કુંથુનાથ ભગવાન ! આપે આત્મધ્યાનરૂપી અભ્યંતર તપની
વૃદ્ધિને માટેજ ઉપવાસ આદિ બાહ્ય તપરૂપ બહુ આકરાં આજ્ઞારણ્ય
આચાર્યાં છે, તથા આર્ત અને રોદ એ જે ખોટાં ધ્યાનને દૂર કરીને
આપે અતિશય સહિત ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે.

दुरितमलकलंकमष्टकं निरुपमयोगबलेन निर्वहन् ।

अभवदमवसौख्यमात्रं भवान् भक्तान् समाधिं प्रबोधप्रज्ञांतये

॥૧૧૫॥

હે સુતિશુદ્ધતનાથ ! આપે અનુપમ યોગાભ્યાસના બળથી આડેય
કર્મોના મહા મલીન કલંકને બાળી દીધું છે અને આપ મોક્ષસુખના
અધિકારી થઈ ગયા છે. આપ મારા પણ્ય સંસારના નાશનું કારણ થાઓ.

અહિંસા શ્રુતાન્તં ઝગતિ ત્રિવિતં મહા કર્મ

ન સતતપ્રત્યક્ષમોક્ત્યનુગ્રામિ ચ યજ્ઞાધર્મગ્રિષ્ઠૌ ।

તત્કૃત્તિસિદ્ધયર્થં પરમકરુણો પ્રન્યમુસયં

મવાનેવાત્યાક્ષીન્ન ચ ચિકૃતવેષોપશ્રિતઃ ॥૧૧૧॥

સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર અહિંસામયી ભાવને જન્મતામાં પરમ ફાલ-ભાવ કહે છે. જે આશ્રમવિધિમાં જરા પણ આરંભ છે ત્યાં અહિંસા રહેતી નથી. માટે હે નમિનાથ ! આપ મહા દયાળુ પ્રભુએ અહિંસાને માટેજ આજ અભ્યંતર પરિગ્રહને ત્યાગી દીધો અને આપ વિકારી વેષોમાં અને ઉપાધિ (સાધન-સામગ્રી) માં રક્ત ન થયા.

(૧૪) શ્રી સમંતલદ્રાચાર્ય રત્નકર૯૩ આવકાચારમાં કહે છે:—

સોદૃશિમિરાપહરણે વર્જનશામાદવાપ્તસાંજ્ઞાતઃ ।

રાગદ્વેષભિદ્યૈ ચરણં પ્રતિપચ્ચે સાધુઃ ॥૪૩॥

મિથ્યાદર્શનરૂપ અંધકાર મટવાથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો લાભ થતાં સાધુ રાગદ્વેષને દૂર કરવાને માટે ચારિત્રને પાળે છે.

હિંસાનૃતત્તૈર્ધર્મ્યો મૈથુનસેવાપરિગ્રહાભ્યાં ચ ।

પાપપ્રજ્ઞાલિકામ્યો ચિરતિઃ સંજ્ઞસ્ય ચારિત્રમ્ ॥૪૪॥

પાપ કર્મને આવવાનાં દાર પાંચ અશુભ કર્મની સેવા છે—હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ. એનો ત્યાગ કરવો એ સમ્યગ્જ્ઞાનીનું ચારિત્ર છે.

સકલં વિકલં ચરણં તત્સકલં સર્વસકલવિરતાનામ્ ।

અવગારાણાં વિકલં સાગારાણાં સસજ્જાનામ્ ॥૫૦॥

ચારિત્ર એ પ્રકારનું છે. સકલ અને વિકલ. સર્વ સંગથી રહિત એવા સાધુઓને માટે સકલ ચારિત્ર છે અથવા મહાન્નત છે. સંગ સ્પર્ધિત ગૃહસ્થોને માટે વિકલ ચારિત્ર અથવા અણુવ્રતરૂપ ચારિત્ર છે.

गृहिणां त्रेधा तिष्ठत्यङ्गुणशिक्षावतात्मकं चरणम् ।

पञ्चत्रिंशत्तुमेवं त्रयं ययासङ्गममाख्यातम् ॥५१॥

ગૃહસ્થીઓનું ચારિત્ર ત્રણ પ્રકારે છે:—૧ પાંચ અણુવત,
૨ ત્રણ ગુણુવત, અને ૩ ચાર શિક્ષાવત.

भावकपदानि देवैरेकादश देशितानि येषु बल्लु ।

स्वगुणाः पूर्वगुणैः सह संतिष्ठन्ते क्रमविद्वद्धाः ॥१૩૬॥

શ્રી ગણધરાદિ દેવોએ શ્રાવકોનાં અગીઆર પદ (પ્રતિમાઓ) બનાવ્યાં છે. પ્રત્યેક પદમાં તે તે પદના ચારિત્ર સાથે પૂર્વના પદનું ચારિત્ર ક્રમથી વધતું રહે છે. એટલે જેમ જેમ ચઢતું પદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેમ પ્રથમના નિયમો પાળતા રહી નવા ગ્રહણ કરે છે.

(૧૫) શ્રી શિવકાંટિ આચાર્ય ભગવતી આરાધનામાં કહે છે.

बाहिरतवेण होदि इ सव्वा सुहसीलता परिच्छत्ता ।

સહિદિદં ચ સરીરં, ઠવિદો અપ્પા ય સંવેને ॥૨૪૨॥

दंताणि इंदियाणि य, समाधि-जोगा य फासिया होंति ।

अणिगूहिदवीरियदा, जीविदतण्हा य वोछिण्णा ॥२४३॥

ઉપવાસ, ઉણ્ણદર આદિ બાહ્ય તપનાં સાધન કરવાથી શાતા શીલિયો સ્વભાવ મટે છે, શરીરમાં કૃષ્ણતા થાય છે, મંસાર દેહ અને ભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય આત્મામાં સ્થિર થાય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે. સમાધિ-યોગાભ્યાસની સિદ્ધિ થાય છે. પોતાના આત્મ-બળનો પ્રકાશ થાય છે. જીવનની તૃષ્ણાનો છેદ થાય છે.

णत्थि अणूदो अप्पं, मायासादो अणूणयं णत्थि ।

जह तह जाण महल्लं, ण वयमहिंसासमं मत्थि ॥७८७॥

जह पव्वपसु मेक्क, उच्चाभो होइ सव्वलोयम्मि ।

तह जाणसु उच्चायं, सीलेसु वदेसु य अहिंसा ॥७८८॥

જેમ પરમાણુથી કાઠ નાનું નથી અને આકાશથી કાઠ મોટું

નથી, તેમ અહિંસા જેવું કોઈ મહાન વ્રત નથી. જેમ લોકમાં સર્વથી ઉંચો મેરૂ પર્વત છે તેમ સર્વ શીલોમાં અને સર્વ વ્રતોમાં અહિંસા-વ્રત ઉંચું છે.

સત્ત્વગંધર્ત્રિમુક્તો, સીદીમૂદ્રો પસન્નચિત્તો ચ ।

અં પાવદ્ પીદ્સુહં, જ ચક્કવદ્દી વિ તં હહદિ ॥૧૧૮૨॥

રાગધિવાગસતળહા-, રિગિધ્વિભવિતિસિ ચક્કવદ્દિસુહં ।

ગિસ્સંગણિબ્બુસુહ-, સ્સ કહં અગ્ગદ્ મળંતમાર્ગં વિ ॥૧૧૮૩॥

જે મહાત્મા સર્વ પરિગ્રહ રહિત છે, શાંત ચિત્તવાળા છે અને પ્રસન્નચિત્ત છે, તેમને જે સુખ અને પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે તે ચક્કવર્તી પશુ પામી શકતો નથી. ચક્કવર્તીનું સુખ રાગ સહિત, તૃષ્ણા સહિત અને બહુ ગૃહિતા સહિત છે તથા તૃપ્તિ રહિત છે; જ્યારે અમંત્ર મહાત્માઓને જે સ્વાધીન આત્મિક સુખ છે તેના અનંતમા ભાગનું સુખ પશુ તે ચકીને નથી.

ઈન્દિયકસાયવસગો, વહુસ્સુદો વિ ચરણે જ ઉજ્જમદિ ।

પક્કસી વ છિણ્ણપક્કસો, જ ઉપ્પદ્દિ રુચ્છમાણો વિ ॥૧૧૮૪॥

જે કોઈ બહુ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા પશુ હોય, પરંતુ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને કષાયોને આધીન હોય તો તે સમ્યક્ચારિત્રનો ઉદ્ધમ કરી શકતો નથી, જેમકે પાંચ રહિત પક્ષી ઇચ્છા હોવા છતાં પશુ ઉડી શકતું નથી.

જાસદિ ય સગં વહુગં, પિ જાણમિન્દિયકસાયસમ્મિસ્સં ।

વિસસમ્મિસિદં દુદ્ધં, જસસદિ જથ સક્કરાકદિદં ॥૧૧૮૫॥

ઇન્દ્રિય વિષય અને કષાયો સહિત મળેલું એવું બાણું જ્ઞાન પશુ નાશ પામી જાય છે, જેમ સાકર સહિત ઉકાળેલું દૂધ પશુ વિષ મળવાથી નાશ પામી જાય છે.

અમ્મંતરસોધીપ, સુદ્ધં જિયમેજ વાહિરં કરણં ।

અમ્મંતરદોસેજ હુ કુણદિ જરો વાહિરં દોસં ॥૧૧૮૬॥

અંતરંગ આત્માનાં પરિણામોની શુદ્ધતાથી બાહ્ય ક્રિયાની શુદ્ધતા નિશ્ચયથી હોય છે. અંતરના બાવોમાં દોષ હોવાથી મનુષ્ય બાહ્યથી પણ દોષો કરે છે.

દોષ સુતલો વ કૃત્તો જ્ઞાનવત્તમંજ્ઞારક્ષસ્ત્વ ।

જ્ઞાનવત્તયાસુ તલો, હૃદિ ચ ચિદા વ સુરિસસ્ત્વ ॥૧૪૬૬॥

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં આલનારને ઉત્તમ તપ એ દીપક છે. સર્વ અવસ્થામાં એ તપ પ્રાણીઓની, પિતાની સમાન રક્ષા કરે છે.

રક્ષા મયસુ સુતલો, મમુદ્વાણં ચ જાગરો સુતલો ।

ગિસ્તેણી દોષ તલો, અવસ્યસોપવસસ્ત્વ મોક્ષસ્ત્વ ॥૧૪૭૧॥

ભયોથી રક્ષા કરનાર એક તપજ છે. ઉત્તમ તપ સર્વ ઐશ્વર્યોની ખાણ છે, એ આત્માનુભવરૂપી તપ મોક્ષના અવિનાશી મુખમાં પહોંચવાને નીસરણી છે.

તં નત્થિ જં ન લભ્મં તવસા સમ્મંકપણ પુરિસસ્ત્વ ।

અગ્ગીવ તર્ણં જલિઉ, કમ્મવર્ણં હૃદિ ચ તવગ્ગી ॥૧૪૭૨॥

જન્મતમાં એવી કાંઈ ઉત્તમ વસ્તુ નથી કે જે સમ્યક્ તપ કરનાર પુરૂષને પ્રાપ્ત ન થાય. જેમ અગ્નિ તૃણને બાળી દે છે તેમ તપરૂપી અગ્નિ કર્મરૂપી તૃણ સમૂહને બાળી દે છે.

જિદરાગો જિદવોસો, જિદિદિમો જિદમમો જિદકસાત્તો ।

રદિ અરદિસોહસહણો, જ્ઞાણોવગ્ગો જ્ઞવા દોષ ॥૧૬૯૮॥

જેણે રાગને છૂટ્યો છે, દ્વેષને છૂટ્યો છે, ધનિદ્યોને છૂટી છે, ભયને છૂટ્યો છે, ક્રાધોને છૂટ્યા છે, રતિ અરતિ અને મોહભાવને જેણે નાશ કર્યો છે તેજ પુરુષ સદાકાળ ધ્યાનમાં ઉપયુક્ત રહી શકે છે.

(૧૬) શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી સમાધિશતકમાં કહે છે:—

મુકિરેકાન્તિકી તસ્ય જિજ્ઞે સત્યાચક્ષા મુક્તિઃ ।

તસ્ય નૈકાન્તિકી મુકિર્યસ્ય નાસ્ત્યચક્ષા મુક્તિઃ ॥૧૧॥

જેના ચિત્તમાં, નિષ્કમ્ય આત્મામાં સ્થિરતા છે તેને અવશ્ય
મોક્ષનો લાભ થાય છે. જેના ચિત્તમાં એવું નિશ્ચલ વૈર્ય નથી તેને
મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

જનેમ્યો વાક્ તતઃ સ્વન્દો મનસશ્ચિત્રવિમ્ભાઃ ।

મવન્તિ તસ્માત્સંસર્ગે જનૈર્યોગી તતસ્ત્યજેત ॥૭૨॥

માનવોની સાથે પ્રસંગ પડતાં બોલવું પડે છે; વાત કરવાથી
મનની ચંચળતા થાય છે, તેથી મનમાં અનેક વિકલ્પ કે ચિત્તભ્રમ
પેદા થાય છે એવું બાણીને યોગીએ માનવોની સંમતિ છોડી
દેવી જોઈએ.

અપુણ્યમવ્રતૈઃ કુર્વાં કૃતૈર્મોક્ષસ્તચોર્ધ્વયઃ ।

અવ્રતાનીચ મોક્ષર્થી વ્રતાન્યપિ તતસ્ત્યજેત ॥૭૩॥

હિંસાદિ પાપોથી પાપનો બંધ થાય છે, જીવદ્યા આદિ વ્રતોથી
પુણ્યબંધ થાય છે. મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપના નાશથી થાય છે.
એટલા માટે મોક્ષાર્થી જનો જેવી રીતે હિંસાદિ પાંચ અવ્રતોને છોડી
દે છે તેવી રીતે અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોને પાળવાનો પણ વિકલ્પ
છોડી દે છે.

અવ્રતાનિ પરિત્યજ્ય વ્રતેષુ પરિનિષ્ઠિતઃ ।

ત્યજેન્નાન્યપિ સમ્પ્રાપ્ય પરમં પદમ્ભક્તમનઃ ॥૭૪॥

જાની જીવ પહેલાં અવ્રતોને છોડીને અહિંસાદિ વ્રતોમાં પોતાને
સ્થિર કરે છે. પછી આત્માનું એક નિર્વિકલ્પ પદ પામીને વ્રતોને
પણ છોડી દે છે. અર્થાત્ વ્રતોને પાળવાનું મમત્વ પણ તેમને
હૃદી ભય છે.

(૧૭) શી ગુણલદ્રાચાર્ય આત્માનુસાસનમાં કહે છે.

કર્તૃત્વ સ્વકલં મૃતં ચિરમુપાસ્ય મોરં તપો ।

ચક્રીજ્ઞસિ ફલં તર્કોદિદિદિ કાસપૃજાદિકમ્ ॥

મિનત્તિ સુતપસ્તરોઃ પ્રલબ્ધમેવ શૂન્યાશયઃ ।

કથં સમુપલપ્સ્યસે સુરસમસ્ય પક્ષં ફલં ॥૧૮૯॥

સર્વ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને અને દીર્ઘ કાળ સુધી ઘેર તપ કરીને જો તું તે શાસ્ત્રજ્ઞાન અને તપના ફળમાં ઔદિક (આ લોકમાં) લાભ, પૂજા મેળાઈ આદિ આદે છે તો તું વિવેક રહિત થઈ સુંદર તપરૂપી વૃક્ષનાં ફુલને તો તોડી નાખે છે; તો પછી તું તે વૃક્ષનાં મોક્ષરૂપી પક્વ ફળને કેવી રીતે પામી શકીશ ? તપનું ફળ મોક્ષ છે એવી ભાવના કર્તવ્ય છે.

તથા મુતમધીષ્વ શશ્વદિહલોકપંક્તિં વિના
શરીરમપિ શોષય પ્રચિત્કાયસંસ્લેશનૈઃ ।
કષાયવિષયદ્વિષો વિજ્ઞયસે યથા દુર્જયાન્
શર્મ હિ ફલમામનન્તિ મુનયસ્તપઃશાસ્ત્રયોઃ ॥૧૯૦॥

હે ભત્ર્ય ! તું આ લોકમાં, લોકોની સંગતિ તજીને શાસ્ત્રનો એવા અભ્યાસ કર અને મહાન કાયકલેશ તપથી શરીરને પથ્ય એવું સૂકવી દે કે જેથી તું દુર્જન કષાય અને વિષયરૂપી વેરીનો જળ કરી શકે. કારણ કે મહામુનિઓ તપ અને શાસ્ત્રનું ફળ શર્મ—શાંત-ભાવજ માને છે.

વિષયવિરતિઃ સંગત્યાગઃ કષાયવિનિગ્રહઃ
શમયમદમાસ્તત્વાભ્યાસસ્તપશ્ચરણોદ્યમઃ ।
નિયમિતમનોવૃત્તિર્મક્તિર્જિનેષુ દયાલુતા
મયતિ કૃતિનઃ સંસારાન્વેસ્તટે નિકટે સતિ ॥૨૨૪॥

સંસાર સમુદ્રનો કંઠા નિકટ આવે ત્યારે વિવેકી પુણ્યાત્મમાં જીવને આટલી વાતોની પ્રાપ્તિ હોય છે:—(૧) ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વિરક્તભાવ (૨) પરિગ્રહનો ત્યાગ, (૩) કષાયોનો નિગ્રહ, (૪) શાંત-ભાવ, (૫) જન્મપર્યંત અહિંસાદિવ્રતનું પાલન, (૬) ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ, (૭) તત્ત્વનો અભ્યાસ, (૮) તપનો ઉદ્વમ, (૯) મનની વૃત્તિનો નિરોધ, (૧૦) જિનેન્દ્રની ભક્તિ, (૧૧) જીવો ઉપર દયા.

નિવૃત્તિ માલ્યેષાઽન્નિવૃત્યે તદ્ભાવતઃ ।

ન વૃત્તિર્ન નિવૃત્તિઃ તદેવપદમધ્યયમ્ ॥૨૩૬॥

ન્યાં સુધી છોડવા યોગ્ય મન વચન કાયાનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી પરથી નિવૃત્તવાની અને વીતરાગતાની ભાવના કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ ન્યાં પર પદાર્થોનો સંબંધ રહ્યો નથી ત્યાં નથી પ્રવૃત્તિનો વિકલ્પ કે નથી નિવૃત્તિનો વિકલ્પ. એજ આત્માનું અવિનાશી પદ છે.

રાગદ્વેષૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાન્નિવૃત્તિસ્તન્નિવેચનમ્ ।

તૌ ચ વાહ્યાર્થસમ્બન્ધૌ તસ્માન્નાંચ પરિત્યજેત્ ॥૨૩૭॥

રાગદ્વેષ થવા એ પ્રવૃત્તિ છે. તે ન થવાં તે નિવૃત્તિ છે. એ રાગદ્વેષ બાહ્ય પદાર્થોના સંબંધોથી થાય છે તેથી બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

સુખં દુઃખં વાસ્યાદિહ વિહિત કર્માવ્યવશાત્

કુતઃ પ્રોતિસ્તાપઃ કુત્ત્વિત્ત્વિકલ્પાદિ મયેત્ ।

ઉદાસીનસ્તસ્ય પ્રગલ્ભિતપુરાણં ન હિ નવં

સમાસ્કન્દન્ત્યેષ સ્ફુરતિ સુવિદ્ગ્ધો મણિરિવ ॥૨૩૮॥

પોતાનાંજ બાંધેલાં કર્મોના ઉદ્ધવશે સુખ દુઃખ થાય છે તેમાં હર્ષ શોક શો કરવો? એવો વિચાર કરીને જે રાગદ્વેષ ન કરતાં ઉદાસીન રહે છે તેને પહેલાંનાં કર્મ ખરી જાય છે અને નવાં કર્મ બંધાતાં નથી. એવા જ્ઞાની તપસ્વી મહામણ્ણિની સમાન સદા પ્રકાશમાન રહે છે.

(૧૮) શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્ય પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયમાં કહે છે;—

ચારિત્રં મશ્તિ યતઃ સમસ્તસાધયોગપરિહરણાત્ ।

સકલકષાયવિમુક્તં વિશદ્મુદાસીનમાત્મરૂપં તત્ ॥૩૯॥

સર્વ પાપ સંબંધી મન વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ તે વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર છે. નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર સર્વ કષાયોથી

રહિત, વીતરાગમય, સ્પષ્ટ આત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ છે, અર્થાત્ આત્મારૂપ જ છે.

હિંસાતોડુતવચનાસ્તેયાદ્વચ્ચતઃ પરિગ્રહતઃ ।

કાત્સ્ન્યકૈશવિરતેચારિત્ર જાયતે દ્વિવિધમ્ ॥૪૦॥

ચારિત્ર એ પ્રકારનું છે. હિંસા, જૂઠું, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ એ પાંચ પાપોથી પૂર્ણપણે વિરક્ત થવું તે મહાવ્રતરૂપ ચારિત્ર છે અને એ પાપોથી એકદેશ વિરક્ત થવું અણુવ્રતરૂપ ચારિત્ર છે.

નિરતઃ કાત્સ્ન્યનિવૃત્તૌ ભવતિ યતિઃ સમયસારભૂતૌડયમ્ ।

યાં ત્વેકદૈશવિરતિનિરતસ્તસ્યામુપાસકો ભવતિ ॥૪૧॥

પાંચે પાપો મિલકુલ છૂટી ગયાથી આ આત્મા સમયસાર અથવા શુદ્ધ અનુભવરૂપ થાય છે, ત્યારે તે યતિ કે સાધુ ગણાય છે. જે તે પાંચે પાપોના એકદેશ ત્યાગમાં રત છે તે શ્રાવક કહેવાય છે.

આત્મપરિણામહિંસનર્હેતુત્વાત્સર્વમેવ હિંસેતત્ ।

અનૃતવચનાદિકેચલમુદાહૃતં શિષ્યેવોધાય ॥૪૨॥

હિંસાદિ પાંચેય પાપોમાં આત્માના શુદ્ધ ભાવોની હિંસા થાય છે, માટે તે સર્વ પાપો હિંસામાં સમાય છે. અસત્ય વચન ચોરી આદિ ચાર પાપોનાં નામ ઉદાહરણરૂપે શિષ્યોને સમજાવવા માટે છે.

યત્સ્વલુ કષાયયોગાત્ પ્રાણાનાં દ્રવ્યભાવરૂપાણામ્ ।

વ્યપરોપણસ્ય કર્ણ સુનિશ્ચિતા ભવતિ સાં હિંસા ॥૪૩॥

કેંધાદિ કષાયો સહિત મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિથી ભાવપ્રાણ અને દ્રવ્ય પ્રાણોને વિયોગ કરવો કે તેને કષ્ટ પહોંચાડવું એ જ વસ્તુતાએ હિંસા છે.

અપ્રાકૃર્માથઃ સ્વલુ રાગાદીનાં ભવત્યહિંસેતિ ।

તૈષામેવોત્પત્તિર્હિંસેતિ જિનાંગમસ્ય સંક્ષેપઃ ॥૪૪॥

પોતાનાં પરિણામોમાં રાગાદિ ભાવોને પ્રગટ ન થવા દેવા એજ

અહિંસા છે અને તેને પ્રગટ થવા દેવા તેજ હિંસા છે. આ જિના-
ગમનો સાર છે.

येनांशेन चरित्रं तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति ।

येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥૨૧૭॥

પરિણામમાં જેટલે અંશે વીતરાગતારૂપ ચારિત્રગુણ પ્રગટ થાય
છે તેટલે અંશે તે ગુણ બંધ કરતો નથી. તેની સાથે જેટલા અંશે
રાગ રહે છે તેટલા અંશે બંધ થાય છે.

(૧૯) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય સમયસાર કલશમાં કહે છે :—

स्याद्वाङ्मौलिस्तु निश्चलसंयमाभ्यां

यो भावयत्यहरहः स्वमिहोपयुक्तः ।

ज्ञानक्रियानयपरस्परतीव્રमैत्री

पात्रीकृतः श्रयति भूमिमिमां स एकः ॥૪-૧૨॥

જે કાષ્ઠ જ્ઞાની સ્યાદ્વાદન્યતા જ્ઞાનમાં કુશળ છે, સંયમ પાળ-
વામાં નિશ્ચળ છે અને નિરંતર પોતાના આત્માને તત્ક્ષીન થઇને
ધ્યાવે છે તેજ એક આત્મજ્ઞાન અને ચારિત્ર અનેની સાથે પરસ્પર
તીવ્ર મૈત્રી કરતો હોવાથી આ એક શુદ્ધ ઉપયોગની ભૂમિકા, કે જે
મોક્ષમાર્ગરૂપ છે અને કર્મનાશક છે, તેને પામે છે.

चित्रात्मशक्तिसमुदायमथोऽयमात्मा

सद्यः प्रणश्यति नयैश्चणखण्डयमानः ।

तस्मादखण्डमनिराकृतखण्डमेक-

मेकान्तशान्तमचलं चिद्દૃઢં મહોસ્મિ ॥૭-૧૨॥

આ આત્મા નાના પ્રકારની શક્તિઓનો સમુદાય છે. જો તેને
એક એક અપેક્ષાએ ખંડરૂપ જોવામાં આવે તો તેનું વાસ્તવિક સ્વ-
રૂપજ નષ્ટ થઇ જાય છે એટલા માટે બેઠ હોવા છતાં પણ હું પોતાને
અભેદરૂપ અખંડ એક પરમ શાંત નિશ્ચળ જ્યોતિરૂપ અનુભવ કરું
છું. આ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

(૨૦) શ્રી અમિતગતિ આચાર્ય તત્વભાવનામાં કહે છે :—

કામક્રોધવિષાદમત્સરમદ્દેષપ્રમાદાદિમિઃ ।

શુદ્ધધ્યાનવિદ્યુદ્ધિકારિમનસઃ સ્થૈર્યં યતઃ ક્ષિપ્યતે ।

કાઠિન્યં પરિતાપદાનચતુરૈર્હેમ્નો કુતાયૈરિવ ।

ત્યાજ્યા ધ્યાયવિધાયિમિસ્તત દમે કામાદયો દૂરતઃ ॥૫૩॥

કામ, ક્રોધ, વિષાદ, ઈર્ષ્યા, મદ, દેષ, પ્રમાદ આદિ દોષોથી શુદ્ધ આત્મધ્યાનને વધારનારી મનની સ્થિરતા બગડી જાય છે, જેમ તાપકારી અગ્નિની જ્વાળાઓથી સુવર્ણની કઠિનતા બગડી જાય (ઓગળે) માટે આત્માનું ધ્યાન કરનારાઓએ એ કામાદિ વિકારોને દૂરથી તથા દેવા જોઈએ.

સ્વાત્મારોપિતશીલસંયમમરાસ્યક્તાન્યસાહાય્યકાઃ ।

કાયેનાપિ વિલક્ષમાણદ્વયાઃ સાહાયકં કુર્વતા ॥

તપ્યંતે પરદુષ્કરં ગુરુતપસ્તત્રાપિ યે નિસ્પૃહા ।

જન્મારણ્યમતીત્ય ભૂરિમયદં ગચ્છંતિ તે નિર્ઘૃતિમ્ ॥૮૧॥

જે પોતાના આત્મામાં શીલ અને સંયમના બારને ધારણ કરે છે, પરપદાર્થની સહાયતાનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, ધર્મસાધનરૂપ સહાય કરનાર શરીર પ્રત્યે પણ જેનો લક્ષ નથી, (જેનું મન શરીરથી પણ રાગરહિત છે, તે પણ તેની સહાયતાથી) જે બહુ કંઠણ તપ કરે છે પણ તેમાં કોઈ પ્રકારની કામના રાખતા નથી, તેજ આ બયાનક સંસારવનનો પાર પામી મોક્ષમાં ચાલ્યા જાય છે.

पूर्वं कर्म करोति दुःखमशुभं सौख्यं शुभं निर्मितम् ।

विज्ञायेत्यशुभं निहतुं मनसो ये पोषयन्ते तपः ॥

जायन्ते शमसंयमैकनिधयस्ते दुर्लभा योगिनो ।

ये त्वत्रोभयकर्मनाशनपरास्तेषां किमत्रोच्यते ॥૧૦॥

પૂર્વે બાંધેલાં અશુભ કર્મ ઉત્થમાં આવી દુઃખ ઉપજાવે છે અને શુભ કર્મ સુખ ઉપજાવે છે એમ જાણીને જે મહાત્મા અશુભ

કર્મના ક્ષય કરવા માટે તપ કરે છે તે સામ્યભાવ અને સંયમના બંડાર એવા યોગી આ જગતમાં દુર્લભ છે, તો પછી જે પુણ્ય અને પાપ એ બંને કર્મોના નાશ કરવામાં તત્પર છે એવા યોગી-ઓનું તો કહેવું જ શું ? અર્થાત્ એમની પ્રાપ્તિ તો અત્યંત દુર્લભ છે.

અક્રો અક્રમપાકરોતિ તપસે યત્તન્ન ચિત્રં સત્તામ્ ।

સૂરીણાં યદનશ્વરીમનુષમાં દક્ષે તપઃ સંપદમ્ ॥

તચ્ચિત્રં પરમં યદન્ન વિષયં ગૃહ્ણાતિ હિત્વા તપો ।

દક્ષેઽસૌ યદનેકદુઃસ્વમવરે મીમે મવાન્મોનિઘૌ ॥૧૭॥

ચક્રવર્તી તપ કરવાને માટે સુદર્શન ચક્રનો ત્યાગ કરી દે છે એમાં સન્નજોતને કંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. કેમકે તે તપ વીર સાધુ-ઓને અવિનાશી અનુષમ મોક્ષ સંપત્તિ આપે છે. પરંતુ પરમ આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે જે કાઈ તપને છોડીને ઇન્દ્રિય વિષયોને મહત્ત્વ કરી લે છે તે આ મહાન ભયાનક સંસારસમુદ્રમાં પડીને પોતાને અનેક દુઃખોમાં કુબાડી દે છે.

સમ્યક્ત્વજ્ઞાવૃત્તનત્રયમનઘમૃતે જ્ઞાનમાત્રેણ મૃદાઃ ।

હંધિત્વા જન્મદુર્ગે નિરુપમિતસુખાં યે યિયાસંતિ સિદ્ધિઃ ॥

તે શિશ્રીષન્તિ નૂનં નિજપુરમુદર્ધિ બાહુયુગ્મેન તીર્ત્વા ।

કલ્પાંતોદ્ભૂતવાતક્ષુમિતજલચરાસારકીર્ણાંતરાલમ્ ॥૧૮॥

જે મૂઢ પ્રાણી નિર્ભળ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમય મોક્ષ-માર્ગને છોડીને માત્ર એકલા જ્ઞાનથીજ આ સંસારરૂપી દુર્ગના પાર પામી અનુષમ સુખસંયમ મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે તે જેમ કલ્પાંત કાળના વાયુથી ખળભળી રહેલા અને જળચરોથી ભરેલા એવા સમુદ્રને કાઈ ખે જુગ્મઓ વડે તરી જઈ પોતાના નગરમાં પહોંચવા ઇચ્છે તેના જેવું દુષ્કર છે.

ક્વચ્ચન મજ્જતિ ધર્મે ક્વાપ્યધર્મે દુરંતમ્ ।

ક્વચ્ચિદુભયમનેકં શુદ્ધબોધોઽપિ ગેહી ॥

કયમિતિ શુદ્ધવાસઃ શુદ્ધિકારી મહાના-

મિતિ વિમલમનસ્કૈસ્થજ્યતે સ ત્રિધાપિ ॥૧૧૧॥

શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનધારી ગૃહસ્થીઓ પણ ગૃહવાસમાં રહેતાં ક્વચિત્ ધર્મ સેવે છે, ક્વચિત્ મહાન અધર્મ સેવે છે, ક્વચિત્ ધર્મ અધર્મ બંનેને સેવે છે, તો કહો કે તે ગૃહવાસ સર્વ કર્મભળથી શુદ્ધ કરનાર શી રીતે થઈ શકે ? નિર્ભળ મનને ધારણ કરનારાઓ એવો વિચાર કરીને એ ગૃહવાસનો મન વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરી દે છે.

(૨૧) શ્રી પશ્ચનંદિ મુનિ પશ્ચનંદિપચ્ચીસીના ધર્મોપદેશામૃત અધિકારમાં કહે છે:—

આરાધ્યન્તે જિનેન્દ્રા ગુરુષુ ચ ચિનતિર્ધાર્મિકૈઃ પ્રીતિરુચૈઃ ।

પાત્રેભ્યો દાનમાપન્નિહતજનકૃતે તચ્ચ કારુણ્યબુદ્ધયા ॥

તત્કાભ્યાસઃ સ્વકીયવ્રતિરતિરમલ્લં દર્શનં યત્ર પૂજ્યં ।

તદ્ગાર્હસ્થ્યં બુદ્ધાનામિતરદિહ પુનર્દુઃકલ્લો મોહપાશઃ ॥૧૩॥

જે ગૃહસ્થપણમાં શ્રી જિનેન્દ્રની આરાધના કરવામાં આવે, શુરુઓનો વિનય કરવામાં આવે, પાત્રોને ભક્તિપૂર્વક દાન આપવામાં આવે, દુઃખી દરિદ્રોને દયાથી દાન આપવામાં આવે, તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, પોતે મહણ કરેલાં વ્રત નિયમમાં પ્રેમ ઉત્સાહભાવ રાખવામાં આવે અથવા સમ્યક્ વ્રતવાળા વ્રત્યે પ્રેમ ધરવામાં આવે અને નિર્ભળ સમ્યગ્દર્શનનું પાલન કરવામાં આવે તે ગૃહસ્થપણું બુદ્ધિમાનોને માનનીય છે. પરંતુ એથી વિપરીત છે તે ગૃહસ્થપણું નથી પરંતુ મોહની દુઃખદાયી જાળ છે.

અમ્યસ્થતાન્તરદશં કિમુ લોકમવસ્ત્યા

મોહં કુશીકુરત કિં વપુષા કુરીત ।

પત્ત્વદ્વયં યદિ ન કિં બ્રહ્મિર્નિયોગૈઃ

કુરીત્ય કિં કિમપરેઃ પ્રજુરૈસ્તપોમિઃ ॥૫૦॥

હે ! મુનિ, પોતાની અંદર શુદ્ધ જ્ઞાનાન્દ સ્વરૂપનો અભ્યાસ

કરો, લોકને રંજન કરવાથી શું લાભ ? મોહભાવને કૃષ્ણ કરો, ઓછો કરો, શરીરને કુબળું (કૃષ્ણ) કરવાથી શું લાભ ? જે મોહની ન્યૂનતા અને આત્માનુભવનો અભ્યાસ એ એ ન હોય તો ધણું વ્રત, નિયમ, સંયમ કે કાયકલેશરૂપી ભારે તપ કરવાથી શો લાભ ?

(૨૨) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિ પદ્મનંદિ પચ્ચીસીની યતિભાવનામાં કહે છે:—

મેક્ષાનવિશેષસંહતમનોવૃત્તિઃ સમાધિઃ વરો ।

જાયેતાવૃમ્ભુતધામ ધન્યશમિનાં કેષાંચિદ્રાજ્વલઃ ॥

વજ્રે મૂર્ધ્નિ પતત્યપિ ત્રિભુવને વહ્નિપ્રવીણેડપિ વા ।

યેષાં નો વિકૃતિર્મનાગપિ ભવેત્ પ્રાણેષુ નદયસ્સ્વપિ ॥૭૭

આ જગતમાં એવા કેટલાય સામ્યભાવના ધારક ધન્યરૂપ મોક્ષી-શ્વરો છે કે જેમની અંદર ભેદવિજ્ઞાનના બળથી મનની વૃત્તિ રોકાઈ જવાથી ઉત્તમ ધ્યાનનો પ્રકાશ પરમ નિશ્ચલ થઈ રહ્યો છે તે જેમને આશ્ચર્ય થાય છે. તે એવા નિશ્ચળ ધ્યાની હોય છે કે ગમે તે પ્રકારના ઉપસર્ગ આવી પડવા છતાં ધ્યાનથી ચળાયમાન થતા નથી. કદી મસ્તક ઉપર વજ્રપાત પડે કે ત્રણ ભુવનમાં અગ્નિ સળગી ઉઠે કે પ્રાણુનો નાશ થઈ જાય તોપણ તેમનાં પરિણામમાં કંઈ વિકાર થતો નથી.

(૨૩) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિ પદ્મનંદિપચ્ચીસી ઉપાસક સંસ્કારમાં કહે છે:—

દેવપૂજા ગુરુપાસ્તિઃ સ્વાધ્યાયઃ સંયમસ્તથઃ ।

વાનઞ્ચેતિ ગૃહસ્થાનાં વદ્ કર્માણિ દિને દિને ॥૭૮

દેવપૂજા, ગુરુજાકીર્તિ, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ અને દાન એ મૃદ-સ્થોએ નિત્ય, પ્રતિદિન કરવાયોગ્ય કર્મ છે.

(૨૪) શ્રી પદ્મનંદિ મુનિ નિશ્ચયપંચાશત્રમાં કહે છે:—

સાનુષ્ઠાનવિશુદ્ધે હૃદયોઘે જૃમ્મિતે કુતો જન્મ ।

ઉદિતે ગમસ્તિમાલિનિ કિં ન વિનશ્યતિ તમો નૈશમ્ ॥૧૯॥

ચારિત્રની શુદ્ધતાથી જ્યારે દર્શન અને જ્ઞાન મુખ્ય વિસ્તારને પામે છે ત્યારે ત્યાં સંસાર ક્યાંથી રહે ? અર્થાત્ સંસાર રહેતો નથી. મૂર્ખનો ઉદય થવાથી રાત્રિ સંખંધી અંધકાર શું નાશ થતો નથી ? અવશ્ય નાશ થાય છે.

(૨૫) શ્રી કુલબદ્ર આચાર્ય સાર સમુચ્ચયમાં કહે છે :—

હિત્વા સ્નેહમયાન્ પાશાન્ મિત્વા મોહમહાર્ગલામ્ ।

સચ્ચારિત્રસમાયુક્તઃ શૂરો મોક્ષપથે સ્થિતઃ ॥૨૦॥

તે જ વીર પુરુષ મોક્ષમાર્ગમાં ચાલનાર છે કે જે સ્નેહમયી બાળાને છેદીને અને મોહની મહાન બેડીઓ તોડીને સમ્યક્ચારિત્રને ધારણ કરે છે.

વિષયોરગદૃષ્ટસ્ય કષાયવિષમોહિતઃ ।

સંયમો હિ મહામંત્રસ્ત્રાતા સર્વત્ર લેહિનામ્ ॥૩૦॥

જેને ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપી સર્પ ડસ્યો છે અને જેને કષાયરૂપ વિષથી મૂર્છા આવી ગઈ છે તેવાને તે વિષ દૂર કરવા માટે સંયમજ મહામંત્ર છે, એજ સર્વ સ્થળે પ્રાણીઓનો રક્ષક છે.

ઉત્તમે જન્મનિ પ્રાપ્તે ચારિત્ર કુરુ યત્નતઃ ।

સદ્ધર્મે ચ પરાં મર્કિ શમે ચ પરમાં રતિમ્ ॥૪૦॥

ઉત્તમ નર જન્મ પામ્યા હો તો યત્નપૂર્વક ચારિત્રનું પાલન કરો. રત્નત્રય પ્રથમમાં દહ બક્તિ કરો અને શાંતભાવમાં શ્રેષ્ઠ પ્રીતિ કરો.

ધર્મમાચર યત્નેન મા મવસ્ત્વં મૃતોપમઃ ।

સદ્ધર્મે ચૈતસાં પુંસાં જીવિતં સફલં મવેત્ ॥૬૧॥

મૃતા નૈવ મૃતાસ્તે તુ યે નરા ધર્મકારિણઃ ।

જીવંતોઽપિ મૃતાસ્તે વૈ યે નરા પાપકારિણઃ ॥૬૨॥

હે! પ્રાણી, તું યત્નપૂર્વક ધર્મનું આચરણ કર, મહા જોવા ન થા. જે મનુષ્યોના ચિત્તમાં સાચો ધર્મ છે તેનુંજ જીવન સફળ છે. જે ધર્મ આચરનાર છે તે મરણ પામ્યા છતાં અમર છે પરંતુ જે માનવ પાપ આચરનાર છે તે જીવતાં છતાં મરેલા સમાન છે.

ચિત્તસંદૃષકઃ કામસ્તથા સદ્ગતિનાશનઃ ।

સવૃષ્ણસ્વસંનશ્ચાસૌ કામોઽનર્થપરમ્પરા ॥૧૦૩॥

દોષાણામાકરઃ કામો ગુણાનાં ચ વિનાયકૃદ્ ।

પાપસ્ય ચ નિજો બન્ધુઃ પરાપદાં ચૈવ સંગમઃ ॥૧૦૪॥

તસ્માત્કુલ્લસવૃષ્ણં જિનમાર્ગરતાઃ સદા ।

યત્કાલકાંઠિતાં યાતિ સ્મરશલ્યં સુદુર્ઘરમ્ ॥૧૦૫॥

કામભાવ છે તે મનને દુષિત કરનાર છે, સદ્ગતિનો અને સમ્યક્ચારિત્રનો નાશ કરનાર છે. એ કામ અનર્થની પરમ્પરારૂપ છે. દોષોનો ભંડાર છે, ગુણોનો નાશ કરનાર છે, પાપનો ખાસ બંધુ છે અને મહાન આપત્તિઓને ખોલાવનાર છે. એટલા માટે વીતરાગ માર્ગમાં લીન થઈને સમ્યક્ચારિત્રનું પાલન કરે કે જેથી અતિ કઠણ એવા કામરૂપી શત્રુના ચૂરેચૂરા થઈ જાય.

ઉપવાસોઽવમોદર્યં રસાનાં ત્યજનં તથા ।

અસ્નાનસેવનં ચૈવ તામ્બૂલસ્ય ચ વર્જનમ્ ॥૧૧૫॥

અસેવેચ્છાનિરોધસ્તુ નિરનુસ્મરણં તથા ।

પતે હિ નિર્જરોપાયા મદનસ્ય મહારિપોઃ ॥૧૧૬॥

ઉપવાસ કરવો, ઓછો આહાર કરવો, રસસ્વાદને તજવા, સ્નાન ન કરવું, પાન ન ખાવાં, કામસેવન ન કરવું, કામની ઈચ્છાને રોકવી, કામભાવનું સ્મરણ ન કરવું એ સર્વે કામરૂપી મહાશત્રુને નાશ કરવાના ઉપાય છે.

સમ્પત્તૌ વિસ્મિતા નૈવ વિપત્તૌ નૈવ દુઃખિતાઃ ।

મહતાં લક્ષણં હોતન્ન તુ દ્રવ્યસમાગમઃ ॥૧૭૦॥

મહાન પુરુષોનું લક્ષણ તે એ છે કે સંપૂર્ણતામાં આશ્વર્ય પામતા નથી અને વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે દુઃખી થતા નથી. માત્ર લક્ષ્મીની જ પ્રાપ્તિ હોવી એ મહાપુરુષનું લક્ષણ નથી.

મૃદાચારકવાસેઽસ્મિન્ વિષયામિત્તલોભિનઃ ।

સીદંતિ નરયાર્હુક્ષા તદ્વા માન્મયવચ્ચક્તૈઃ ॥૧૬૩॥

સિંહ સમાન મનુષ્યો પશુ બંધુજનોરૂપી બંધનોથી બંધાઓલા ઇન્દ્રિય વિષયરૂપી માંસના શ્લેષી થઈને આ ગૃહસ્થીના કુવાસમાં ઝટ પામે છે.

માનસ્તંમં હૃદં મંક્ત્વા લોભાંદ્રિ ચ વિદાર્થ શ્વૈ ।

માયાચક્ષુર્લિ સમુત્પાટય ક્રોધશત્રું નિહન્ય ચ ॥૧૬૪॥

અથાભ્યાસં હિતં પ્રાપ્ત્ય ચારિત્રં કયાન્તતત્પરઃ ।

કર્મણાં પ્રક્ષયં કૃત્વા પ્રાપ્નોતિ પ્રદસં પદમ્ ॥૧૬૫॥

જે કોઈ મહાત્મા હૃદ માનરૂપી સ્તંભના ચૂરા કરી નાખે છે, શ્લેષરૂપી પર્વતને ભેદી નાખે છે, માયારૂપી વેલને હિખાડીને ફેંકી દે છે, અને ક્રોધશત્રુને મારી નાખે છે, તે ખ્યાતમાં તલ્લીન થઈને પરમ હિતકારી યથાખ્યાત વીતરાગ ચારિત્રને પામીને પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

પરીપ્રહજાગ્રે ચૂરાઃ શૂરાઓન્દ્રિયનિપ્રદે ।

કષાયવિક્રયે ચૂરાસ્ત્રે ચૂરા મદિતા ભુષ્તૈઃ ॥૧૬૬॥

જે મહાત્માઓ પરિપ્રહ જાગ્રતવામાં થરા છે, ઇન્દ્રિયોના નિરાશ્રમાં થરા છે, અને કષાયોનો પરાજય કરવામાં મરાઈથી છે, તેમનેજ શુદ્ધિમાનોઓ વીર પુરુષ કહ્યા છે.

સમતા સર્વં ભૂતેષુ ચઃ કૃતોતિ સુમાનસઃ ।

મમત્વમાવર્તિર્મુક્તો યાત્યસૌ પદમઘ્યયમ્ ॥૧૬૭॥

જે ઉત્તમ મનવાળા સર્જીને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખે છે, અને મમતાભાવને છોડી દે છે તેજ અવિનાશી પ્રદેને પ્રાપ્ત છે;

રાગાદિવર્જનં સર્ગં પરિત્યજ્ય રહસ્યતાઃ ।

ધીરા નિર્ગુણજ્ઞેષ્ઠાસ્તાઃ સપસ્વન્તિ મહાધિયઃ ॥૨૨૩॥

સંસારોદ્ધિન્નચિન્તાનાં ત્રિઃલોકેયસુસુષૈન્નિજ્ઞામ્ ।

સર્વસંગનિજ્ઞાનાં ધન્યં લેષાં દિ બીજિજ્ઞમ્ ॥૨૨૪॥

જે મહા બુદ્ધિમાનો રાગદ્વેષાદિ કાવેને હઠાવીને, પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને, મહાવ્રતમાં રૂઢ થઈને, નિર્ભય ચિત્તથી તપ કરે છે તે જ ધીર વીર છે. જે સંસારથી વૈરાગ્યચિત્તવાળા છે, મોક્ષસુખની ધ્યાનવાળા છે અને સર્વ પરિગ્રહથી મુક્ત છે તેમનું જીવન ધન્ય છે.

સંગાત્સંજાયતે ગુણિર્યુક્તૌ ચામ્ભતિ સંચયમ્ ।

સંચયાદ્યર્વતે ક્રોમો ક્રોમાવુદુઃસ્વપરંપરા ॥૨૨૫॥

પરિગ્રહથી ગુણતા થાય છે, ગુણતા થવાથી ધન સંચય કરવાની ધ્યાન થાય છે, ધનના સંચયથી લોભ વધે છે અને લોભથી દુઃખોની પરંપરા વધે છે.

સદ્વૃત્તઃ પૂજ્યતે દેવૈરાસ્ત્રણ્ડલપુરઃસરૈઃ ।

સદ્વૃત્તસ્તુ લોકેઽસ્મિન્નિન્દ્યતેઽસૌ સુવૈરપિ ॥૨૨૬॥

સમ્યક્ ચારિત્રવાનની ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ પૂજા કરે છે, પરંતુ જે ચારિત્રવાન નથી તેની આ લોકમાં દેવગણ પણ નિંદા કરે છે.

ત્રયં શીલતપોદાનં સંયમોઽર્હત્પૂજનમ્ ।

દુઃખવિચ્છિન્નમે સર્વે પ્રોક્તમેતજ્ઞ સંશયઃ ॥૨૨૭॥

દુઃખોનો નાશ કરવા માટે વ્રત, શીલ, તપ, દાન, સંયમ અને અર્હત પૂજા એ સર્વ કારણરૂપ ક્ષણ છે એમાં કોઈ સંશય નથી.

તુષ્ણતુલ્યં પરદ્રવ્યં પરં ચ સ્વચારીરવત્ ।

પરદામા સમા માતુઃ પદ્યન્ યાતિ પરં પદ્યન્ ॥૨૨૮॥

જે અરુદ્ધ અને તુષ્ણ સમાન, પર શરીરને પોતાના શરીર સમાન અને પર ભીતે માતા સમાન દેખે છે તે પરમ પ્રહને પ્રાપ્ત છે.

(૨૬) શ્રી શુભચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનાર્ણવભાં કહે છે :—

યદ્વિશુદ્ધેઃ પરં ધામ યદ્યોગિજનજીવિતમ્ ।

તદ્દુષ્ટં સર્વસાવધપર્યુદાસૈકલક્ષણમ્ ॥૧-૮॥

આત્માની શુદ્ધતાનું જે ઉત્કૃષ્ટ ધામ છે, યોગીશ્વરોનું જે જીવન છે, અને સર્વ પાપોથી જે દૂર રાખનાર છે તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

પશ્ચાન્નતં સમિત્પંચ ગુણિત્રયપવિત્રિતમ્ ।

શ્રીવીરભદ્રનોદ્ગીર્ણં ચરણં ચન્દ્રનિર્મલમ્ ॥૫-૮॥

શ્રી વીર ભગવાને, પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, અને ત્રણ શુભિથી પવિત્ર એવું તેર પ્રકારે ચન્દ્રમા સમાન નિર્મળ ચારિત્ર કહ્યું છે.

નિઃસ્પૃહત્વં મહત્ત્વં ચ નૈરાશ્યં દુષ્કરં તપઃ ।

કાયક્લેશાશ્ચ દાનં ચ હિંસકાનામપાર્યકમ્ ॥૨૦-૮॥

જે હિંસક પુરુષ છે તેની નિસ્પૃહતા, મહત્તા, આશ્ચર્યહિતપણું, આકરાં તપ, કાયકલેશ, અને દાન એ સર્વ ધર્મકાર્ય નિષ્ફળ છે.

અહિંસૈવ જગન્માતાઽહિંસૈવાનન્દપદ્ધતિઃ ।

અહિંસૈવ ગતિઃ સાધ્વી શ્રીરહિંસૈવ શાશ્વતી ॥૩૨-૮॥

અહિંસૈવ શિવં સુતે દત્તે ચ ત્રિદિવ્યશ્રિયં ।

અહિંસૈવ હિતં કુર્યાદ્વ્યસનાનિ નિરસ્યતિ ॥૩૩-૮॥

અહિંસાજી જગતનું રક્ષણ કરનાર માતા છે, અહિંસાજી આનંદની વૃદ્ધિ કરનાર છે, અહિંસાજી ઉત્તમ ગતિ છે, અહિંસાજી અવિનાશી લક્ષ્મી છે, અહિંસાજી મોક્ષસુખને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અહિંસાજી સ્વર્ગ સંપત્તિને દેનાર છે, અહિંસાજી પરમ હિતકારી છે. અને અહિંસાજી સર્વ આપદાઓનો નાશ કરનાર છે.

તપઃશ્રુતયમજ્ઞાનધ્યાનદાનાદિકર્મણાં ।

સત્યશીલવ્રતાદીનામહિંસા જનની મતા ॥૪૨-૮॥

તપશ્ચર્યા, જ્ઞાનજ્ઞાન, મહાવ્રત, આત્મજ્ઞાન, ધર્મધ્યાન અને દાન

આદિ શુભ કર્મ તથા સત્ય, શીલ, વ્રત આદિની માતા અહિંસા જ કહેવાય છે. અહિંસા હોય તોજ એ સર્વ યથાર્થ છે.

દુયતે યસ્તૃણેનાપિ સ્વશરીરે કદર્યિતે ।

સ નિર્વયઃ પરસ્યાઙ્ગે કયં શસ્ત્રં નિપાતયેત્ ॥૪૮-૮॥

પોતાના શરીરે તૃણનો સ્પર્શ થતાં પણ જેને દુઃખ થાય છે તે નિર્દયી થઈ ખીળના શરીર ઉપર શસ્ત્રો કેમ ચલાવે છે ? એજ મોટો અનર્થ છે.

અમયં યદ્વદ્ ભૂતેષુ કુરુ મૈત્રીમનિન્દિતામ્ ।

પદ્યાત્મસદૃશં વિશ્વં જીવલોકં ચરાચરમ્ ॥૫૨-૮॥

સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપો, તેમના પ્રાણોની રક્ષા કરો, સર્વ સાથે પ્રશંસનીય મિત્રતા કરો. જગતનાં સર્વ સ્થાવર અને ત્રસ પ્રાણીઓને પોતાના સમાન દેખો.

વ્રતશ્રુતયમસ્થાનં વિદ્યાવિનયભૂષણમ્ ।

ચરણજ્ઞાનયોર્બીજં સત્યસંઘં વ્રતં મતમ્ ॥૨૭-૯॥

સત્ય નામનું વ્રત સર્વ વ્રતોને શાસ્ત્રજ્ઞાનને અને યમ નિયમને રહેવાનું સ્થાન છે. વિદ્યા અને વિનયનું એજ ભૂષણ છે. ચારિત્ર અને જ્ઞાનનું એજ ખીજ છે.

વિષયવિરતિમૂલં સંયમોદ્યામશાસ્ત્રં,

યમવલશમપુષ્પં જ્ઞાનલીલાફલાદયમ્ ।

વિબુધજનશકુન્તૈઃ સેવિતં ધર્મવૃક્ષં,

દહતિ મુનિરપીહ સ્તેયતીવ્રાનલેન ॥૨૦-૧૦॥

વિષયોથી વિરક્તિરૂપ જેનાં મૂળ છે, સંયમરૂપ જેની વિજ્ઞાન શાખા છે, યમ, નિયમાદિરૂપ જેનાં પર્ણ છે, ઉપશમભાવરૂપી જેનાં પુષ્પ છે, જ્ઞાનાનંદરૂપી જેનાં ફળ છે અને પંડિતજનોરૂપી પશ્ચિયોથી જે સેવિત છે એવા ધર્મવૃક્ષને મુનિ હોય તો પણ તે ચોરીરૂપી તીવ્ર અગ્નિથી ભસ્મ કરી દે છે.

પર્યત્પ્રાપ્તિરસં વિચિત્રિ દશબ્રાહ્મ્યમ્ મૈશ્વરમ્ ।

યોષિત્સંગાદિવિષ્ણુત્ત્વે ત્યાજ્યમેવ જ્ઞાનીચિન્તા ॥૬-૧૧॥

ને સ્ત્રીના સંગથી વિરક્ત છે એવા બ્રહ્મચર્યપ્રેમી વિચારવાન
જીવે દશ પ્રકારના મૈશ્વરનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ મૈથુનનું
કૃષ્ણ અંતમાં બહુ દુઃખદાયક જણાશે.

આયં શરીરસંસ્કારો દ્વિતીયં હૃદયસેવનમ્ ।

તૌર્યત્રિકં તૃતીયં સ્યાત્સંસર્ગસ્તુર્યમિષ્યતે ॥૭-૧૧॥

યોષિદ્વિષયસંકલ્પઃ પશ્ચમં પરિકીર્તિતમ્ ।

તદક્લ્મ્બીકૃષ્ણં પઠં સંસ્કારઃ સ્વપ્નમં મતમ્ ॥૮-૧૧॥

પૂર્વાભિભોગસંભોગસ્મરણં સ્યાત્તદ્વક્ત્રમમ્ ।

નયમં સાવિત્રી ચિન્તા દશમં ઘસ્તિમોક્ષણમ્ ॥૯-૧૧॥

દશ પ્રકારના મૈથુન આ છે:—(૧) શરીરને શણગારવું, (૨)
પુષ્ટ રસનું સેવન કરવું, (૩) ગાયન, નૃત્ય, કે વાજીંત્ર દેખવું, સાંભ-
ળવું, (૪) સ્ત્રીઓની સંગતિ, (૫) સ્ત્રીઓના વિષયના સંકલ્પ કરવા,
(૬) સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ દેખવાં, (૭) દેખેલા સાંભળેલા પ્રસંગના
સંસ્કાર મનમાં વારંવાર તાજ રાખવા, (૮) પૂર્વના ભોગનું સ્મરણ
કરવું, (૯) કામભોગ મેળવવાની ભવિષ્ય સંબંધી ચિંતા કરવી, (૧૦)
વીર્યનું સ્ખલિત થવું.

સ્મરવદ્દનસુતીવાનસ્તસન્તાપચિન્તં

ભુવનમિતિ સમસ્તં વ્રીક્ષ્ય યોગિપ્રણીરાઃ ।

વિગતવિષયસક્લાઃ પ્રત્યહં સંશ્રયન્તે

પ્રથમજ્ઞલ્પિતીરં સંયમારામરમ્યમ્ ॥૧૦-૧૧॥

આખા જગતને કામરૂપી અગ્નિના પ્રગંડ અગ્નિ અનંત સંતાપથી
પીડિત દેખીને વિષયોથી વિરક્ત એવા યોગીશ્વરે પ્રતિદિન સંશ્રયરૂપી
હિસાબથી શોભામમાન એવા પ્રથમરૂપ સામરના કિનારાનોજ આશ્રય
લે છે. બાહ્યથી કામથી વિરક્ત થઈને અંતરંગમાં આત્માનુભવ કરે છે.

ક્ષાત્સંસ્ર્ગાસુધાસ્યનૈઃ પુંસાં દુદિ પવિત્રિતે ।

જ્ઞાનલક્ષ્મીઃ પ્રદં ધસે ત્રિવેકમુદિતા સતી ॥૧૪-૧૫॥

સત્પુરુષોના સત્સમાગમરૂપી અમૃતના ઝરવાથી પુરુષોનાં હૃદય પવિત્ર થઈ જાય છે, ત્યારે તેમાં વિવેકી પ્રજ્ઞાન પ્રભેશી જ્ઞાનરૂપો લક્ષ્મી નિવાસ કરે છે.

શ્રીતાંતુરદિમસંપર્કાદિસર્પેતિ યથામુદ્ધિઃ ।

તથા સદૃશ્વસંસર્ગાન્નૃણાં પ્રજ્ઞાપયોનિધિઃ ॥૧૭-૧૮॥

જેમ ચંદ્રમાના કિરણોની સંગતિથી સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, તેમ સમ્યક્ચારિત્રધારી મહાત્માઓની સંગતિથી મનુષ્યોની સમુદ્ર સમાન (જેદ વિજ્ઞાન) પ્રજ્ઞા વૃદ્ધિ પામે છે.

જ્ઞાનુજીવિનામેવ સ્યુધ્ધચારિત્રાદિસમ્પદઃ ।

મવત્થપિ ચ નિર્લેપં મનઃ ક્રોધાદિકશ્મલમ્ ॥૧૯-૨૦॥

અનુભવી સુચારિત્રવાન વૃદ્ધોની સેવા કરનારાનેજ ચારિત્ર આદિ સંપદાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્રોધાદિ ક્ષાયોથી મહીન એવું મન પણ નિર્મળ થાય છે.

મનોઽમિમત્તનિઃશેષફલસંપાદનક્ષમં ।

કલ્મશક્ષમિબોદારં સાદૃચર્યં મહાત્મનામ્ ॥૨૧-૨૨॥

મહાત્માઓની સંગતિ કલ્પવૃક્ષની સમાન સર્વ પ્રકારના મનો-વાંછિતફળ દેવાને સમર્થ છે. માટે ચારિત્રની રક્ષા અર્થે મહાન પુરુષોની સેવા કર્તવ્ય છે.

વદ્ધતિ દુરિતકલ્પં કર્મબન્ધં લુનીતે

ચિત્તરતિ યમસિદ્ધિ માશશુદ્ધિ તનોતિ ।

ક્ષમતિ જનત્સીરં જ્ઞાનરાજ્યં ચ વસે

શુભસિદ્ધ મનુજાનાં જ્ઞાનસેવેવ સાધ્યી ॥૨૩-૨૪॥

૨૬ મહાત્માઓની સેવા મનુષ્યોને નિશ્ચયથી પરમ કલ્યાણકારી

છે. પાપરૂપી વનને તે બાળી દે છે, કર્મનાં બંધનોને કાપી નાખે છે, ચારિત્રને સિદ્ધ કરાવે છે, બાવની શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે છે, સંસારનો પાર પમાડે છે અને જ્ઞાનનું રાજ્ય એટલે કેવળજ્ઞાન આપે છે.

વિરમ વિરમ સંગાન્મુજ્જ મુજ્જ પ્રપંચં
વિસૃજ વિસૃજ મોહં વિદ્ધિ વિદ્ધિ સ્વતત્ત્વં ।

કલય કલય વૃત્તં પદ્ય પદ્ય સ્વરૂપં
કુરુ કુરુ પુરુષાર્થે નિર્વૃતાનન્દહેતોઃ ॥૪૨-૧૫॥

હે આત્મન! સંગ (પરિગ્રહ)થી વિરામ પામ, વિરામ પામ; જગતના પ્રપંચોનો ત્યાગ કર, ત્યાગ કર; મોહને તજ દે, તજ દે; આત્મતત્ત્વનો બોધ પામ, બોધ પામ; ચારિત્રનો અભ્યાસ કર, અભ્યાસ કર; પોતાના આત્મસ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ કર, દૃષ્ટિ કર; અને મોક્ષમુખને માટે પુરુષાર્થ કર, પુરુષાર્થ કર.

અતુલસુખનિધાનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનચોજં
વિલયગતકલહુઃ શાન્તવિશ્વપ્રચારમ્ ।
ગલિતસકલશઙ્કુઃ વિશ્વરૂપં વિશાલં
મજ વિગતવિકારં સ્વાત્મનાત્માનમેવ ॥૪૩-૧૫॥

હે આત્મન! તું પોતાના આત્માવડે, અનંતસુખસમુદ્ર, કેવળ જ્ઞાનનું ખીજ, કલંક રહિત, નિર્વિકલ્પ, નિઃશંક, જ્ઞાન અપેક્ષાએ વિશ્વવ્યાપી, મહાન અને નિર્વિકાર એવા આત્મસ્વરૂપને ભજ. તેનું જ ધ્યાન કર.

સર્વસંગવિનિર્મુકઃ સંવૃતાક્ષઃ સ્થિરાશયઃ ।
ઘષ્ટે ધ્યાનધુરાં ધીરઃ સંયમી ધીરવર્ણિતાં ॥૪૩-૧૬॥

જે મહાત્મા સર્વ સંગથી રહિત છે, જે ઇન્દ્રિયોના વિજયી છે અને સ્થિર ચિત્તવાળા છે તે ધીર વીર સંયમી મુનિ શ્રી મહાવીર ભગવાને વર્ણવેલી ધ્યાનરૂપ ધુરાને ધારણ કરી શકે છે.

સકલવિષયબીજં સર્વ સાવચમૂલં

નરકનગરકેતું ચિત્તજાતં વિહાય ।

અનુસર મુનિશ્વદાનન્દિ સન્તોષરાજ્ય-

મમિલ્લપસિ યદિ ત્વં જન્મબન્ધવ્યપાયમ્ ॥૪૦-૬૦॥

હે આત્મા ! જે તું સંસારરૂપ બંધનોનો નાશ કરવી ઇચ્છતો હોય તો સર્વ વિષયોનું મૂળ, સર્વ પાપોનું ખીજ અને નરક નગરની બ્ધબંધ પરિગ્રહના સમૂહનો ત્યાગ કર અને મુનિગણને આનંદકારી એવા સંતોષરૂપી રાજ્યને અંગીકાર કર.

આયા જન્મોપપદ્મનય શિવાયાશાવિપર્યયઃ ।

इति सम्यक्समालोच्य यद्धितं तत्समाचर ॥૧૧-૧૭॥

સંસારના પદાર્થોની આશા સંસારરૂપ ઉંડા કાંદવમાં ફસાવનાર છે. આશાનો ત્યાગ (નિઃસ્પૃહતા) મોક્ષને દેનાર છે. એમ બલે પ્રકારે વિચારીને જેથી તારૂં હિત થાય તેવું આચરણ કર.

निःशेषकेशानिर्मुक्तममूर्त्तं परमाक्षरम् ।

निष्पपञ्चं व्यतीતાक्षं पश्य स्वं स्वात्मनि स्थितम् ॥૩૪-૧૮॥

હે આત્મા ! તું તારામાંજ સ્થિત સર્વ કલેશોથી રહિત અમૂર્તિક, પરમ ઉત્કૃષ્ટ, અવિનાશી, નિર્વિકલ્પ, અને અતીન્દ્રિય એવા તારાજ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર. તેને જે. એજ નિશ્ચય ચારિત્ર છે.

अयमिह परमात्मध्यानवृत्तावधानाः

परिकल्पितपदार्थास्त्यक्तसंसारमार्गाः ।

वदिनिकषपरोक्षास्तु क्षमा नो तदानीं

મજ્જતિ વિફલભાવં સર્વયૈષ પ્રયાસઃ ॥૪૬-૧૯॥

મુનિરાજ વિચારે છે કે આ જગતમાં અમે પરમાત્માના આનમાં લીન છીએ, પદાર્થોના સ્વરૂપના ચાતા છીએ અને સંસારના માર્ગના ત્યાગી છીએ. એવા હોવા છતાં જે કદાપિ ઉપસર્ગ પરિસહરૂપ કસોટીએ ચડતાં પરીક્ષા વખતે અસફળ થઇએ, ક્ષમા જે ન રહી,

તો અમારો મુનિધર્મ ધારણનો સર્વ પ્રયાસ વૃથાજ થઈ જાય. એટલા માટે અમારે શાંતભાવનો કદાપિ ત્યાગ કરવો ન જોઈએ. કદી પણ ક્રોધને વશ થવું ન જોઈએ.

સ્વસંવિર્ષિ સમાયાતિ યમિનાં તત્ત્વમુત્તમમ્ ।

આસૈમન્તાચ્છમં નીતે કષાયવિષમજ્વરે ॥૭૭-૧૧॥

કષાયરૂપ વિષમ જ્વર જ્યારે બિલકુલ શાંત થઈ જાય છે, ત્યારેજ સંયમી મુનિઓની અંદર ઉત્તમ આત્મતત્ત્વ સ્વસંવેદનરૂપે જાગે છે; અર્થાત્ ત્યારેજ તે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરી શકે છે.

રાગાદિપક્કુવિસ્ફોષાત્ પ્રસન્ને ચિત્તવારિણિ ।

પરિસ્ફુરતિ નિઃશેષં મુનેર્વસ્તુકદમ્બકમ્ ॥૭૭-૨૩॥

રાગદ્વેષાદિ કાદવના અભાવથી જ્યારે ચિત્તરૂપી જળ પ્રસન્ન કે શુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે મુનિને સર્વ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બાસે છે.

સ કોઽપિ પરમાનન્દો વીતરાગસ્ય જાયતે ।

યેન લોકત્રયૈશ્વર્યમપ્યચિન્ત્યં તૃણાયતે ॥૭૮-૨૩॥

વીતરાગી મહાત્માને કાઈ એવો અપૂર્વ પરમાનંદ પ્રગટે છે કે જેની આગળ ત્રણ લોકનું અચિન્ત્ય ઐશ્વર્ય પણ તૃણ સમાન બાસે છે.

નિશ્ચિલમવનતસ્થોઽસમેકે પ્રવીપં

નિસ્પધિમધિરુદ્ધં નિર્મરાનન્દકાષ્ટામ્ ।

પરમમુનિમનીષોદ્દેવપર્યન્તભૂતં

પરિકલ્પવિશુદ્ધં સ્વાત્મનાત્માનમેવ ॥૭૯-૩૨॥

હે આત્મા ! સર્વ જન્મતાં તત્ત્વોને પ્રકાશવાને અનુપમ દીપક સમાન, ઉપાધિરહિત, પરમાનંદમય અને પરમ મુનિઓને બેદવિજ્ઞાનથી પ્રગટ એવા આત્માને તું પોતાનાજ આત્માવડે અનુભવ કર.

(૨૬) શ્રી જ્ઞાનભૂષણ ભટ્ટારક તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણીમાં કહે છે:—

સૈર્મં વિમુક્તયં વિજીતે વસંતિ નિરિગદ્ધરે ।

શુદ્ધચિદ્રૂપસંપ્રાપ્યૈ જ્ઞાનિનોઽન્યત્ર નિઃસ્પૃહાઃ ॥૬-૩॥

જાની મહાત્માઓ અન્ય પ્રિયતાથી રહિત થઈને શુદ્ધ ચૈતન્ય-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કરી ગિરિ, ગુફા, આદિ એકાંત સ્થાનમાં વાસ કરે છે.

નિર્ઘૃતિર્યત્ર સાવચાત્ પ્રવૃત્તિઃ શુભકર્મસુ ।

ત્રયોદશ પ્રકારં તત્ત્વારિત્રં વ્યવહારતઃ ॥૧૪-૧૨॥

પ્રાપ્તિથી નિવૃત્તિ અને શુભ કર્મ (પુણ્ય)માં પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહાર-નયથી ચારિત્ર છે. મુનિયોનું તે ચારિત્ર તેર પ્રકારનું હોય છે.

સંગં મુક્ત્વા જિનાકારં કૃત્વા સામ્યં દશં ધ્યયં ।

યઃ સ્મરેત્ શુભચિદ્રૂપં વૃત્તં તસ્ય કિલોત્તમમ્ ॥૧૫-૧૨॥

જે કોઈ પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કરી, જિનમુદ્રાને ધારણ કરી, સંશયતા, સમ્યગ્દર્શન; અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે તેનું નિશ્ચયે ઉત્તમ ચારિત્ર છે.

શુદ્ધે સ્થૈ ચિત્સ્વરૂપે યા સ્થિતિરત્યંતનિશ્ચલા ।

તત્ત્વારિત્રં પરં વિદિ નિશ્ચયાત્કર્મનાશકત્ ॥૧૮-૧૨॥

નિશ્ચય નયથી પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં નિશ્ચયતાપૂર્વક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી તેજ કર્મેણ નાશ કરનાર નિશ્ચય ચારિત્ર છે એમ જાણો.

સત્પૂજ્યાનાં સ્તુતિનતિયજનં શૂંકમાવશ્યકાનીં

કૃતાદીનાં દહતરધરણં સત્પસ્તીર્યયાત્રા ।

સૈનાદીનાં ત્યજનમજનનં ક્રોધમાનાદિકાના-

માસૈશક્તં વરતરકૃપયા સર્વમેતદિ શુચયૈ ॥૪-૧૩॥

આપ્તિ એવા અરિહંત ભગવંતાએ અત્યંત કૃપા કરીને આત્માની શુદ્ધિ કરવા માટે આ સર્વ સાધનો કહ્યાં છે:—(૧) પરમ પૂજ્ય દેવ, જ્ઞાત્ર, ગુરૂની સ્તુતિ વંદના અને પૂજન, (૨) સામાયિક પ્રતિક્રમણ આદિ ૭ નિમ્ન આવશ્યક કર્મોનું અને સમ્યક્ચારિત્રનું દહતાપૂર્વક

પાલન, (૩) ઉત્તમ તપ કરવું, (૪) તીર્થયાત્રા કરવી, (૫) આરંભ પરિગ્રહ આદિનો ત્યાગ, (૬) ક્રોધ માન, આદિ કષાયોને છૂટવા.

વિશુદ્ધિસેવનાસક્તા વસંતિ ગિરિગદ્ધરે ।

વિમુચ્ચાનુપમં રાજ્યં સ્વસુખાનિ ધનાનિ ચ ॥૧૭-૧૩॥

જે મનુષ્ય પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવા ચાહે છે તે તેની સિદ્ધિને માટે અનુપમ રાજ્ય, ઇન્દ્રિયસુખ તથા ધનાદિ પરિગ્રહને ત્યાગીને પર્વતની ગુફામાં નિવાસ કરે છે.

વિશુદ્ધિઃ પરમો ધર્મઃ પુંસિ સૈવ સુસાકરઃ ।

પરમાચરણં સૈવ મુક્તેઃ પંથાશ્ચ સૈવ હિ ॥૧૯-૧૩॥

તસ્માત્ સૈવ વિઘાતવ્યા પ્રયત્નેન મનોબિણા ।

પ્રતિક્ષણં મુનીશેન શુદ્ધચિદ્રૂપચિત્તનાત્ ॥૨૦-૧૩॥

આત્મ-વિશુદ્ધિ એજ પરમ ધર્મ છે, એજ આત્માને સુખની ખાણ છે. એજ પરમ ચારિત્ર છે અને એજ મુક્તિનો માર્ગ છે. એટલા માટે શુદ્ધિમાન મુનીશ્વરોએ પ્રતિક્ષણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના ચિત્તનથી એજ આત્મવિશુદ્ધિનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે.

વ્રતાનિ શાસ્ત્રાણિ તપાંસિ નિર્જને,

નિવાસમંતર્બહિઃસંગમોચનં ।

મૌનં ક્ષમાતાપનયોગધારણં

ચિચિતયામા કલયન્ શિવં શ્રયેત્ ॥૨૧-૧૪॥

જે કોઈ મહાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના ચિત્તવન સહિત વ્રતોને પાળે છે, શાસ્ત્રોને બાંહે છે, તપ કરે છે, નિર્જન સ્થાનમાં રહે છે, ખાણ અભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, મૌન ધારણ કરે છે, ક્ષમા પાળે છે, આતાપન યોગને ધારણ કરે છે તેજ મોક્ષને પામે છે.

શાસ્ત્રાદ્ ગુરોઃ સઘમદિર્ઘાનમુત્પાદ્ય ચાત્મનઃ ।

તસ્માન્નિર્જનં કૃત્વા તિષ્ઠ મુંચાન્યસંગતિ ॥૨૦-૧૫॥

સત્સાત્મ સદ્ગુરુ અને સાધર્મીના સમાગમ આદિથી આત્માનું જ્ઞાન પામીને તેનું (આત્માનું)જ અવલંબન ત્રહ્ણ કરીને રહે. તેનું ધ્યાન કરે. અન્ય સંગતિનો ત્યાગ કરે.

સંગત્યાગો નિર્જનસ્થાનકં ચ, તત્ત્વજ્ઞાનં સર્વચિંતા વિમુક્તિઃ ।
નિર્વાઘત્વં યોગરોઘો મુનીનાં મુક્ત્યૈ ધ્યાને હેતવોઽમી નિરુક્તાઃ
॥૮-૧૬॥

પરિગ્રહનો ત્યાગ, નિર્જન સ્થાન, તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વ ચિંતાઓનો વિકલ્પનો ત્યાગ, આધાર રહિતપણું અને મન વચન કાયાનો નિરોધ એજ મુનિઓને મુક્તિને માટે ધ્યાનમાં પ્રયોજનભૂત કહ્યાં છે.

ક્ષણે ક્ષણે વિમુચ્યેત શુદ્ધચિદ્રૂપચિંતયા ।

તદન્યચિંતયા તૂનં બદ્યેતૈવ ન સંશયઃ ॥૯-૧૮॥

જો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવામાં આવે તો તેથી ક્ષણે ક્ષણે કર્મથી મુક્ત થતા જવાય છે અને જો પરપદાર્થોનું ચિંતવન કરવામાં આવે તો તેથી પ્રતિસમય કર્મોનો બંધ થતો જ જાય છે એમાં કોઈ સંશય નથી.

છપેય.

(૨૮) પં. બનારસીદાસજી બનારસી વિલાસમાં કહે છે:-

જિન પૂજકુ ગુરુ નમકુ, જૈન મત વૈન બખાનકુ,
સંવહકિત આદરકુ, જીવ હિંસા ન વિધાનકુ.
ઝૂક અદત કુશીલ. ત્યાગ પરિગ્રહ પરમાનકુ,
કોષ માન છલ લોભ જત, સર્જનતા ઠાનકુ.
ગુણિસંગ કરકુ ઇન્દ્રિય દમકુ, દેહુ દાન તપ બાવજીત,
ગહિ મન વિરાગ ઇહિવિધિ ચહકુ, જો જગમે જીવનમુક્તિ. ૮.

આ જગતમાં જો તું જીવનમુક્ત થવા ઇચ્છતો હોય તો જિનેશ્વરની પૂજા કર, સદ્ગુરુને નમસ્કાર કર, વીતરાગમત પ્રવચનની

પ્રશંસા કર, સંબંધકૃતિ કર, જીવહિંસા ન કર, અસત્ય, ચોરી, અધ્ધત્ત-
અર્થનો ત્યાગ કર, પરિગ્રહનું પ્રમાણ કર, ક્રોધ, માન, માયાકપટ અને
લોભને જીત, સન્નતા આદર, સદ્ગુણી પુરુષોનો સંગ કર, ઇન્દ્રિયોને
દમન કર, દાન દેવામાં તત્પર રહે, ભાવસહિત તપ કર, અને મનમાં
વૈરાગ્ય ધારણ કર.

સવૈયા-૩૧.

સુકૃતકી ખાન ઇન્દ્રપુરીકી નસૈની જન,
પાપરજ ખંડનકા, પૌનરાશ્ત્રિ પેખિયે;
ભવદુઃખપાવક જુઝાયવેકા મેધમાલા,
કમલા મિલાયવેકા દૂતી જ્યોં વિશેખિયે.
સુગતિ વધૂસોં પ્રીત પાલવેકોં આલીસમ,
કુગતિકે દાર દદ આગલસી દેખિયે;
એસી દયા કીજે ચિત્ત, તિહૂંલોકપ્રાણીહિત
ઔર કરતૂત કાહુ; લેખેમેં ન લેખિયે. ૨૫.

સર્વ સત્કૃત્યોની ખાણરૂપ, ઇન્દ્રપુરીમાં પહોંચાડનાર નીસરણી
સમાન, પાપરૂપી રજ દૂર કરવા પવન સમાન, ભવનાં દુઃખરૂપી
અગ્નિને જુઝાવવા (શાંત કરવા) મેધમાળા સમાન, મોક્ષલક્ષ્મી
(કેવલ કમલા)ને પ્રાપ્ત કરાવવા દૂતી સમાન, સુગતિરૂપ પત્નીની પ્રીતિ
પાળવામાં સખી સમાન, કુગતિનાં દારને રોકવા આડી મજબુત
ભોગળ સમાન, અને ત્રણ લોકનાં પ્રાણીને પરમહિતરૂપ એવી દયાને
ચિત્તમાં ધારણ કરો. તે સિવાય અન્ય કોઈ પણ ક્રિયાને (લેખામાં)
મજબૂતીમાં ગણી નહિ.

જોકે આદરત મહા રિહિસોં મિલાપ હોય,
મદન અવ્યાપ હોય કમ વન દાહિયે,
વિધન વિનાસ હોય ગીરવાણ દાસ હોય,
ગાનકા પ્રકાશ હોય તો સમુદ્ર થાહિયે;

દેવપદ ખેલ હોય મંગલસોં મેલ હોય,
 ઇન્દ્રનિકી જેલ હોય મોષપંથ ગાહિયે,
 નકી ઝૈસી મહિમા પ્રગટ કહે કૌરપાલ,
 તિહુલોક તિહુકાલ સો તપ સરાહિયે. ૮૨

જેને આદરવાથી મહાન રિક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, મદનના તાપ દૂર થાય છે, કર્મવન બાળી ભસ્મ કરાય છે, વિદ્યો નાશ પામે છે, દેવો દાસ બને છે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, ભવ સમુદ્રનો પાર પમાય છે, દેવપદમાં રમણુતા થાય છે, મંગલકારી મોક્ષદાયક સામગ્રીનો મેળાપ થાય છે, ઇન્દ્રિયોનો પરાજય થાય છે અને મોક્ષ પંથમાં પ્રવેશ થાય છે, ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં આવું જેનું મહાત્મ્ય છે તે તપ, ૧ કુમારપાળ કહે છે કે આપણે પ્રશંસવા યોગ્ય છે.

પૂરવ કરમ રહે; સરવજ પદ લહે;
 ગહે પુણ્યપંથ ફિર પાપમૈ ન આવના,
 કરુનાકી કલા નગૈ કઠિન ક્યાય ભાગૈ;
 લાગૈ દાનશીલ તપ સફલ સુહાવના;
 પાવે ભવસિંધુ તટ ખોલૈ મોક્ષદાર પટ,
 શર્મ સાધ ધર્મકી ધરામૈ કરૈ ધાવના,
 એ તે સખ કાજ કરૈ અલખકા અંગ ધરૈ,
 ચેરી ચિદાનંદકી અકેલી એક ભાવના. ૮૬.

પૂર્વ કર્મને બાળી ભસ્મ કરે, સર્વજ પદને પ્રાપ્ત કરે, પુણ્યપંથને અહણુ કરે, પાપ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરે, કર્ણાની કળા જેથી નામે, કઠિન ક્યાય દૂર થાય, દાન શીલ અને તપ સફળ અને સુંદર લાગે, ભવ સમુદ્રનો પાર પામે, મોક્ષદારનો પડદો ખોલી દે, સુખને સાધી ધર્મરૂપી પૃથ્વી ઉપર દોડે, સર્વ કાર્ય કરે અને અલક્ષ એવા આત્મસ્વરૂપને

અંગમાં ધોરણ કરે એવી ચિદાનંદની દાસી એકલી એક (આત્મ) બાવના છે.

સવૈયા-૨૩.

ધીરજ તાત ક્ષમા જનની પરમારથ મીત મહારુચિ માસી,
જ્ઞાન સુપુત્ર સુતા કરુણા મતિ, પુત્રવધૂ સમતા પ્રતિભાસી;
ઉચ્છ્રમ દાસ વિવેક સહોદર, બુદ્ધિ કલત્ર મહોદય દાસી,
ભાવ કુટુંબ સદા જિનકિ દિગે યોં ગુનિકા કહિયે ગૃહવાસી. ૭.

ધીરજ જેનો પિતા છે, ક્ષમા જેની માતા છે, પરમારથ મિત્ર છે, તત્ત્વ રૂચિ માસી છે, જ્ઞાન સુપુત્ર છે, કરુણા પુત્રી છે, મતિ પુત્રવધૂ છે, સમતા તેની સખી છે, ઉચ્છ્રમ દાસ છે, વિવેક બંધુ છે, બુદ્ધિ પત્ની છે અને (પુણ્ય) મહોદય જેની દાસી છે, એવું ભાવકુટુંબ જેની પાસે છે તેવા સદ્ગુણુવંતને ખરા ગૃહવાસી કહીએ છીએ.

(૨૯) પં. બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં કહે છે:—

અવૈયા-૩૧.

લજ્જાવંત, દયાવંત પ્રસન્ન પ્રતીતવંત,
પર દોષકાં દૈયા પર ઉપકારી હૈ;
સૌમ્યદષ્ટિ ગુણુગ્રાહી ગરિષ્ઠ સખકાં ઇષ્ટ,
સિષ્ટ પક્ષી મિષ્ટવાદી દીરઘ વિચારી હૈ;

વિશેષઃ રસઃ કૃતઃ તઃ ધરમઃ,
ન દીન ન અભિમાની મધ્ય વ્યવહારી હૈ;
સહજ વિનીત પાપ ક્રિયાસોં અતીત ઐસો,
શ્રાવક પુનીત ઇકવસ ગુણુધારી હૈ. ૫૫

લજ્જા, દયા, પ્રસન્નતા, શ્રદ્ધા, પરના દોષને ઢાંકવા, પરોપકાર, જ્ઞાંત દષ્ટિ, (મીઠી નજર), ગુણુગ્રહણતા, મોટાઈ (મોટું મન), સહન-શીલતા, સર્વ પ્રિયતા, સત્યપક્ષ, (સત્યપુરૂષ પ્રત્યે પક્ષપાત), મધુર વચન

મિષ્ટ વચન, દીર્ઘ વિચાર, વિશેષજ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાનની મર્યાદા, કૃત-
જ્ઞતા, તત્વજ્ઞતા, ધર્મજ્ઞતા, દીનપણું નહિ તેમ અભિમાન નહિ પણ
મધ્ય વ્યવહારીપણું, સ્વાભાવિક વિનય અને પાપોચરણથી રહિતતા
એ પવિત્ર એકવીસ ગુણધારી શ્રાવક હોય.

કાઈ કૂર કષ્ટ સહે તપસોં શરીર દહે,

ધૂમ્રપાન કરે અધોમુખ જોડે ઝુલે હે;

કાઈ મહાવ્રત ગહે ક્રિયામેં મગન રહે,

વહે મુનિભાર પૈ પયાર કેસે પૂલે હે;

ઇત્યાદિક જીવનિકા સર્વથા મુક્તિ નાંહિ,

ફિરે જગમાંહિ જ્યોં વચારકે બંધૂલે હે,

જિન્હકે હિયેમેં જ્ઞાન તિન્હહીકા નિરવાણુ,

કરમકે કરતાર, ભરમમેં ભૂલે હે. ૨૦

અનેક મૂર્ખ મનુષ્યો કઠિન કાયકલેશ કરે છે, પંચાગ્નિની ધૂણી
આદિ તપથી શરીરને સંતાપ આપે છે, ગાંજો તમાકુ આદિ પીવે
છે, નીચું મુખ રાખી ઉંધે માથે લટકાય છે, મહાવ્રતને ગ્રંથણું કરી,
ક્રિયામાં મગ્ન રહે છે, પરિષદ આદિ કષ્ટ સહન કરી મુનિપણુનો
ભાર વહન કરે છે, પરંતુ જ્ઞાન વિના તેમની એ સર્વ ક્રિયાઓ દાણા
વિનાના પરાળના પૂજા (ઢગલા) સમાન નિઃસાર છે એવા જીવોને
મુક્તિ કદી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. પવનના વંટાળીઓ સમાન તે
સંસારમાં પરિભ્રમણુ કર્યા કરે છે. જેના હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે તેજ
મોક્ષ પામે છે, પરંતુ જે જ્ઞાનરહિત માત્ર ક્રિયાજ કર્યા કરે છે તે
ભ્રાંતિમાં ભૂલ્યા છે.

જ્ઞાનભોન ભાસન પ્રમાણુ જ્ઞાનવંત કહે,

કરુના-નિધાન અમલાન મેરા રૂપ હે;

કાંલસોં અતીત કર્મચાલસોં અભીત જોગ,

જાલસોં અજીત જાંકી મંહિમાં અનૂપ હે.

મોહકો વિલાસ મહ જગતકો વાસ મૈતો,
 જગતસોં શન્ય પાપ પુણ્ય અંધકૂપ હૈ;
 પાપ કિને કિયે કોન કરે કરિ હૈ સો કોન,
 ક્રિયાકો વિચાર સુપનેની દોર ધૂપ હૈ. ૯૧

જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય થવાથી જ્ઞાની એમ વિચારે છે કે મારું સ્વરૂપ કંઈપણ અમય અને નિર્દોષ છે, મૃત્યુને ઓળંગી જનાર છે. કર્મના ચાળાથી ડો અંધ નહીં તેવું (કર્મબંધનના ભયથી રહિત છે.) અને મન વચન કાયાના ભોગરૂપ જાળથી અજીત છે. એવું મારું અદ્ભુત મહાત્મ્ય છે. આ જગતમાં મારો નિવાસ દેખાય છે પણ તે તો મોહનો વિલાસ છે મારો વિલાસ નથી. હું સંસારથી અર્થાત્ જન્મ-મરણથી રહિત છું. પાપ અને પુણ્ય બંને મને અંધકૂપ (ખાડા) સમાન લાગે છે, એ પાપ પૂર્વે કર્યાં કાણું ? ભવિષ્યમાં કરશે કાણું ? અને હાલ કરે છે તે કાણું છે ? એમ ક્રિયાનો વિચાર કરતાં જ્ઞાનીને તે સર્વ સ્વભાવસ્થા સમાન મિથ્યા લાગે છે.

બેષમેં ન જ્ઞાન નહિ જ્ઞાન ગુરુ વર્તનમેં,
 મંત્રજંત્ર તંત્રમેં ન જ્ઞાનકી કહાની હૈ,
 અન્યમેં ન જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન કવિ ચાતુરીમેં,
 આતનિમેં જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન કહા વાની હૈ,
 તાર્તે બેષ ગુરુતા કવિત્ત, અન્ય મંત્ર આત,
 ઈનીતે અતીત જ્ઞાન ચેતના નિશ્ચાની હૈ,
 જ્ઞાનહીમેં જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન ઔર ઠોર કહું,
 જકે ઘટ જ્ઞાન સોહી જ્ઞાનકી નિદાની હૈ. ૧૨૧

વેષમાં જ્ઞાન નથી, ગુરુ કે મહાત્મા બની ફરવામાં (બાહ્ય ચારિત્રમાં) જ્ઞાન નથી, મંત્ર જંત્ર તંત્રમાં જ્ઞાનની વાત નથી, શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, કવિઓની કાવ્ય ચાતુરીમાં જ્ઞાન નથી અને બ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાન નથી, કારણ કે વચન છે તે તો જડ છે, તેથી વેષ, ગુરુતા,

કાવ્ય ચાતુરી, શાસ્ત્ર, મંત્ર, તંત્ર, વ્યાખ્યાન એ સર્વથી ચૈતન્ય લક્ષણવાળું જ્ઞાન ન્યાય છે. જ્ઞાન તો જ્ઞાનમાંજ છે અન્ય કોઈ સ્થળે નથી. જેના હૃદયમાં જ્ઞાન ઉપજ્યું છે તેજ જ્ઞાનનું મૂળ કારણ છે અર્થાત્ જ્ઞાની દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

હાંસીમેં વિષાદ બસે વિદ્યામેં વિવાદ બસે,
કાયામેં મરણુ ગુરુ વર્તનમેં હીનતા,
શુચિમેં ગિલાની બસે પ્રાપતિમેં હાનિ બસે,
જ્યમેં હારિ સુંદર દસામેં છબી છીનતા;
રોગ વસે ભોગમેં સંયોગમેં વિયોગ વસે,
ગુણુમેં ગરબ વસે સેવા માંહિ દીનતા;
ઔર જગ રીત જેતી ગર્ભિત અસાતા તેતિ,
સાતાકી સહેલી હૈ અકલી ઉદાસીનતા. ૯

હે ચેતન! હાંસીમાં સુખ માને છે પણ તેમાં વિષાદ (ખેદ)નો બધ વસે છે, વિદ્યામાં સુખ માને છે પણ એમાં વાદવિવાદનો બધ વસે છે, દેહમાં સુખ માને છે પણ એમાં મરણનો બધ વસે છે. મોટાઈમાં સુખ માને છે પણ એમાં હીનતાનો બધ છે, શરીર શુચિ કરવામાં સુખ માને છે પણ એમાં ગ્લાનિનો બધ છે, લાભમાં હાનિનો બધ છે. જ્યમાં પરાજ્ય (હાર)નો બધ છે, યૌવનપણ્યામાં વૃદ્ધપણ્યનો બધ છે, ભોગમાં રોગનો બધ છે, સંયોગમાં વિયોગનો બધ છે, ગુણમાં ગર્વનો બધ છે, અને સેવામાં (નાકરી, અમલદારીમાં) દીનતાનો બધ છે. તે સિવાય પણ ખીજાં જગતમાં જેટલાં સુખનાં કાર્ય દેખાય છે તે સર્વમાં ગૌણતાએ દુઃખ ભર્યાં છે. સુખની સાહેલી તો માત્ર એક ઉદાસીનતા (સમરસભાવ)જ છે.

જે જીવ દરવરૂપ તથા પરચાયરૂપ,
દોહિ નૈ પ્રમાણુ વસ્તુ શુદ્ધતા મહત્ત હૈ,

જે અશુદ્ધ ભાવનિકે ત્યાગી ભયે સંરવથા,
 વિષેસાં વિમુખ હૈ .વિરાગતા ચહત હૈ;
 જે જે ગ્રાહ્યભાવ ત્યાગ્યભાવ દોહિ ભાવનિકાં,
 અનુભૌ અભ્યાસ વિષે એકતા કરત હૈ,
 તેષ જ્ઞાન ક્રિયાકે આરાધક સહજ મોક્ષ,
 મારગકે સાધક અખાધક મહત હૈ. ૩૫

જે જીવ દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નયથી વસ્તુ (આત્મા)ના
 શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણે છે, અશુદ્ધ ભાવનો જે સર્વથા ત્યાગ કરે છે,
 વિષયોથી પરાક્રમુખ થઈ વીતરાગ ભાવને જે ગ્રાહે છે, ગ્રહણ કરવા
 યોગ્ય અને ત્યાગવા યોગ્ય બંને વિકલ્પ ભાવોને અનુભવના અભ્યા-
 સમાં વિભાવરૂપ જાણી આત્માનુભવની એકતા કરે છે, તેજ
 જ્ઞાનક્રિયા (શુદ્ધ આત્માનુભવ)ના આરાધક છે, સ્વભાવથી જ મોક્ષ-
 માર્ગના સાધક છે કર્મની બાધા-પીડાથી રહિત છે અને મહાન છે.

(૩૦) ૫૦ જ્ઞાનતરાયજી જ્ઞાનતવિલાસમાં કહે છે:-

કાહસૌ ના બોલે જૈના જો બોલૈ તૌ સાતા દૈના,
 દેખૈ નાહી નૈનાસેતી રાગી દોષી હોમકૈ;
 આસા દાસી જનૈ પાખૈ માયા મિથ્યા દૂર નાખૈ,
 રાધા હયિમાહી રાખૈ સૂધી દષ્ટિ જોમકૈ;
 ઇંદ્રી કોમ દૌરૈ નાહી આપા જનૈ આપા માહી,
 તેષ પાવૈ મોખ ઠાંહી કમૈ મૈલે ધોમકૈ,
 એસે સાધુ બંદૌ પ્રાની હીયા વાચા કાયા ઠાની,
 જનૈ કીજે આપા જ્ઞાની ભૈમૈ ભુદી ખોમકૈ. ૨૦.

જે કામની સાર્થે બોલતા નથી અને જો બોલે છે તો માત્ર
 સુખકારી વચન બોલે છે; જે રાગદ્રેષ યુક્ત વિકારી નયનોથી જોતા
 નથી, આશ્વાને દાસી સમાન જાણે છે, માયા મિથ્યાત્વને દૂર તજ દે
 છે, શુદ્ધ દષ્ટિપૂર્વક આરાધનાને હૃદયમાં ધારણ કરે છે, ઇન્દ્રિયોને

વિષયોમાં જોડતા નથી અને આત્માને આત્મારૂપ જાણે છે, અનુભવે છે તે કર્મરજને દૂર કરી મોક્ષ સ્થાનને પામે છે. હે જીવો ! એવા સાધુને મન વચન અને કાયાથી નમસ્કાર કરો ! કે જેથી જ્ઞાત બુદ્ધિ દૂર થઈ આત્મા જ્ઞાનદશા પામે.

છઠ્ઠી.

એક દયા ઉર ધરો, કરો હિંસા કહુ નહીં
જતિ શ્રાવક આચરો, મૌ મતિ અવ્રતમાહી;
રતનત્રે અનુસરો, હરો મિથ્યાત અંધેરા;
દસલગ્ન ગુન વરો, તરો દુષ્પ-નીર સમેરા.

છકિ શુદ્ધ ભાવજલ ઘટ જરો, ડરો ન સુ-પર-વિચારમે;

એ ધર્મ પંચ પાલો નરો, પરો ન કિરિ સંસારમે. ૧૧.

(૧) દયાને હૃદયમાં ધારણ કરો અને કાઈ પણ હિંસા કરો નહિ, (૨) મુનિ કે શ્રાવકનાં વ્રતને આચરો પણ વ્રત ધાર્યા વિના મરણ ન પામે, (૩) સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ રતનત્રયને અનુસરો અને મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો નાશ કરો, (૪) દશ લક્ષણુ ધર્મને ધારણ કરો અને દુઃખદરિયાને સત્વર તરી જાવ, (૫) એક શુદ્ધ ભાવરૂપ જળથી હૃદયને જરો અને સ્વપર વિચારરૂપ ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પાછા ન પડો. હે મનુષ્યો ! એ પાંચ ધર્મને તમે પાળો કે જેથી સંસારમાં ફરી પડવું ન પડે.

સંવેચા—૩૧.

આવકે વરસ ધન તાકે દિન કેમ ગન,

દિનમે અનેક સ્વાસ સ્વાસમાહી આવલી;

તાકે બહુ સમૈ ધોર તામૈ દોષ હે અપાર

જીવજીવકે વિકાર જે જે વાત આવલી;

તોફી દેઁ અંબ કહાં લૈન જોય સકિત મંહા,

હોં તો અલહીન જરા આવતિ ઉતાવલી;

ઘાનત પ્રનામ કરૈ ચિત્તમાહિં પ્રીત ધરૈ

નાસિયૈ દયા પ્રકાસ દાસકી ભવાવલી.

આયુષ્યનાં વર્ષ ધણાં છે, તેના દિવસ ધણા છે, એક દિવસમાં અનેક શ્વાસોશ્વાસ છે, એક શ્વાસમાં અનેક આવલિ છે, એક આવલિકામાં અસંખ્યાતા સમય છે તે પ્રત્યેક સમયમાં અપાર દોષો છે. તે દોષો તે જીવના વિકારી બાનો છે તે તે વિકારભાવ તે ઘેલછા છે. તે દોષોના પ્રાયશ્ચિત અર્થે જે મહાન શક્તિ જોઈએ તે ક્યાં છે? હું તો બળહીન છું અને જરા ત્વરાથી આવે છે. માટે ઘાનતરાયણ પ્રભુ પ્રત્યે અંતરના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરી વિનવે છે કે હે ભગવંત! દયા લાવીને આ દાસની ભવપરંપરાનો નાશ કરો.

સવૈયા-૨૩.

ભૌતન-ભોગ તજ્યો ગહિ જોગ

સંજોગ વિયોગ સમાન નિહારૈ,

ચન્દન લાવત સર્પ કટાવત,

પુષ્પ ચઢાવત ખડગ પ્રહારૈ,

દેહસૌં બિન્ન લખૈં નિજ ચિન્ન,

નખિન્ન પરીસહમૈં સુખ ધારૈ;

ઘાનત સાધ સમાધિ આરાધિકૈ,

મોહ નિવારિકૈં જોતિ વિચારૈ, ૧૬.

આત્મયોગ પામીને સંસાર શરીર અને ભોગ પ્રત્યે આસક્તિ તણ જે સંયમને ધારણ કરે છે, સંયોગ અને વિયોગ બંનેમાં જે સમાન દૃષ્ટિથી જુવે છે, કાઈ ચન્દન વિલેપન કરે કે કાઈ સર્પ કરડાવે કાઈ પુષ્પોથી પૂજા કરે કે કાઈ તલવારથી પ્રહાર કરે તે સર્વ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે, દેહથી બિન્ન ચૈતન્ય લક્ષણવાળું પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે અને તેથી પરિણહમાં ખેદયુક્ત ન થતાં સુખશુદ્ધિ રાખે છે, ઘાનતરાયણ કહે છે કે એવા સાધુ સમાધિને આરાધી, મોહને દૂર કરી, આત્મ જ્યોતિનો પૂર્ણ વિકાસ કરે છે.

આઠ ધરૈં ગુનમૂલ્ય દુઆદસ, વૃત્ત ગઠૈં તપ દ્વાદસ સાધૈં,
ચારિ હુ દાન પિલૈં જલ્લ જાન, નરાતિ બખૈ સમતા-રસ લાધૈં
આરહ ભેદ લઠૈં પ્રતિમા સુભ, દર્શન આન ચરિત આરાધૈં;
ઘાનત ત્રેપન ભેદ ક્રિયા યહ પાલત ટાલત કર્મ ઉપાધૈં. ૧૯.

આઠ મૂળ ગુણને જે ધારણ કરે છે, દ્વાદશ અણુવ્રતને પાળે
છે, આર પ્રકારનાં તપને આચરે છે, ચાર પ્રકારનાં દાન દે છે, પાણી
આળીને વાપરે છે, રાત્રે ભોજન કરતા નથી, સમતારસને ધારણ કરે
છે, શ્રાવકની અગીઆર પ્રતિમાના ભેદને જાણે છે, અને જ્ઞાન દર્શન
અને ચારિત્રને આરાધે છે, એમ ત્રેપન પ્રકારની ક્રિયા જે પાળે છે
તે કર્મ ઉપાધિને ટાળે છે એમ ઘાનતરાયણ કહે છે.

લોગનિસૌં મિલનૌં હમકા દુઃખ,

સાહનિસૌં મિલનૌં દુઃખ ભારી;

ભૂપતિસૌં મિલનૌં મરનૌં સમ,

એય દસા મોહિ લાગત પ્યારી;

ચાહકી દાહ જલૈં જિય મૂરખ,

વેપરવાહ મહા સુખકારી;

ઘાનત યાહીતૈ આની અવંછક,

કર્મકી ચાલ સખૈ જિન ટારી. ૨૭

લોકનો સમાગમ કરવો તે અમને દુઃખરૂપ લાગે છે, ધનવા-
નોનો સમાગમ તેથી પણ વિશેષ દુઃખરૂપ લાગે છે. અને ભૂપતિને
મળવું તે તો મરણ તુલ્ય દુઃખદ લાગે છે. એકલી એકાંતદશા અમને
પ્રિય લાગે છે. ઇચ્છારૂપી અગ્નિથી મૂર્ખ જીવો બળી રહ્યા છે.
ઈચ્છારહિત, નિસ્પૃહી મહા સુખી છે. ઘાનતરાયણ કહે છે કે જ્ઞાની
તેથીજ નિસ્પૃહ, નિર્વાંછક થઈને કર્મની સર્વ પ્રવૃત્તિને ટાળે છે.

નિદક નહિ ક્ષમા ઉરમાહિ,

દુઃખી લખિ ભાવ દયાળ કરૈં હૈં;

જીવકો પાત ન મૂકકી પાત ન,

દેહિ અદાત ન સીલ ધરે હે;
 ગર્વ ગયો ગલ નાહિ કહું છલ,
 મોહ સુભાવસો નેમ હરે હે.
 દેહસો છીન હે આનમે લીન હે,

જ્ઞાનત તે સિવનારિ વરે હે. ૪૬
 જ્ઞાનતરાયજી કહે છે કે જે પરનિદા કરતા નથી, અંતરમાં
 ક્ષમા રાખે છે, દુઃખી જીવોને દેખી હૃદયમાં દયા લાવે છે, જીવની
 હિંસા કરતા નથી, અસત્ય વચન બોલતા નથી, ચોરી કરતા નથી,
 અંધાર્ય ધારણ કરે છે, અભિમાન રહિત થયા છે, માયા કપટ કરતા
 નથી, સ્વભાવ પરિણતિથી કરી મોહના જોરને હરે છે અને દેહ-
 ખાસ કૃષ્ણ કરી જ્ઞાનમાં લીન થયા છે તે મહાત્મા મોક્ષસુખને પામે છે.

સવેયા-૩૧.

વૃચ્છ ફલે પર-કાળ નદી ઔરકે ઇલાજ,
 ગાય-દૂધ સંત-ધન લોક સુખકાર હે;
 ચંદન ધસાઈ દેખી કંચન તપાઈ દેખી,
 અગર જલાઈ દેખી શોભા વિસતાર હે;
 સુધા હોત ચંદમાહિ જેસે જાંહ તરમાહિ,
 પાલેમે સહેજ સીત આતપ નિવાર હે;
 તેસે સાધલોગ સખ લોગનિકાં સુખકારી,

તિનહીકૌ જીવન જગતમાહિ સાર હે. ૮

વૃક્ષો પારકાને માટે ફળે છે, નદી પરને માટે વહે છે, ગાયનું
 દૂધ અને સંતની સંપત્તિ લોકના સુખ માટે હોય છે. ચંદનને ધસાતો
 જીવો, કંચનને તપાવીને જીવો, અગરજતીને બાળીને જીવો, તો તે સીમે
 જે પડવા છતાં પોતાની શોભાને વધારે છે, ચંદ્રમાં અમૃત હોય છે
 તરવર નીચે જાયા હોય છે, અને ધુમસના વખતે સહેજ ઠંડી હોય
 છે તેને તડકો દૂર કરે છે, તેમ સત્પુરુષો સમસ્ત જીવોને સુખકારી
 થાય છે. તેમજીવ જીવન જગતમાં સારૂં છે, સર્વોદ્ધૃષ્ટ છે.

સવૈયા ૨૩.

ક્રોધ સુધ જી કરે કરમો પર, માન સુધ દિઠ ભક્તિ ખઠાવે;
માયા સુધ પર કષ્ટ નિવારત, લોભ સુધ તપસો તન તાવે;
રાગ સુધ ગુરુ દેવપૈ કીજીએ, દોષ સુધ ન વિષે મુખ ભાવે,
મોહ સુધ જી લખે સખ આપસે, ઘાનત સજ્જન સો કહિલાવે. ૧૧

ઘાનતરાયજી કહે છે કે સજ્જન તો તેને કહીએ કે જે ક્રોધ કરે તો કર્મો ઉપર કરે છે, માનની મદદથી દઠ ભક્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે, માયા કરે તો ગુપ્ત રીતે પરનાં કષ્ટ નિવારવા પરદુઃખભંજન થવા કરે છે, લોભ કરે તો તપ વડે શરીરને કૃશ કરવા કરે, રાગ કરે છે તો દેવ અને ગુરુ ઉપર કરે, દોષ કરે તો વિષય મુખ પ્રત્યે અભાવ, અણુગમારૂપ કરે, અને મોહ કરે તો સર્વને પોતાના આત્મા સમાન ગણવા રૂપ પ્રેમ કરે.

પીર સુધ પર પીડ વિહારત, ધીર સુધ જી કષાયસૌં જૂઝે;
નીતિ સુધ જો અનીતિ નિવારત, મીત સુધ અધસૌં ન અરૂઝે.
ઔગુન સો ગુન દોષ વિચારત, જો ગુન સો સમતારસ જૂઝે;

મંજન સો જી કરે મન મંજન, અંજન સો જી નિરંજન સૂઝે, ૧૨
તે સજ્જનો કવા છે ? પરના દુઃખને પોતાનું દુઃખ માનીને ટાળે, કષાયોની (ક્રોધ, માન, માયા, લોભની) સાથે યુદ્ધ કરે એવા ધીર વીર છે, અનીતિને ટાળવી તે તેમની નીતિ છે, પાપની સાથે પ્રીતિ ન કરવી તે તેમની મિત્રતા છે, ગુણ અને દોષને વિચારવાનું તેમને બસન પડ્યું છે, સમતારસનો અનુભવ કરવો એ તેમનું લક્ષણ છે, મનને શુદ્ધ કરવું એ તેમનું મંજન (વિદ્વાસ) છે, અને નિરંજન પ્રભુનાં દર્શન કરવાં એ તેમનું અંજન (શિલા) છે.

(૩૧) ભૈયા ભગવતીદાસજી બ્રહ્મવિદ્યાસમાં કહે છે:—

સવૈયા-૩૧.

દહિકે કરમ-અધ દહિકે પરમ મગ,
ગહિકે ધરમ આન જ્ઞાનકી લગન, હે;

શુદ્ધ નિજરૂપ ધરૈ પરસોં ન પ્રીતિ કરૈ,
 અસત શરીર પૈ અલિપ્ત જ્યોં મગન હૈ;
 નિશ્ચે પરિણામ સાધિ અપને ગુણે અરાધિ,
 અપની સમાધિમધ્ય અપની જગન હૈ;
 શુદ્ધ ઉપયોગી મુનિ રાગદ્વેષ ભયે શન્ય,
 પરસોં લગન નાહિ આપમેં મગન હૈ. ૬

પુણ્યપચ્ચીસિકા.

મુનિરાજ કેવા છે? કર્મરૂપી પાપને ભરમ કરે તેવા પરમ મોક્ષમાર્ગને પામીને, ધર્મજ્ઞાનને ધારણ કરીને, જે જ્ઞાનની લયમાં લીન રહે છે, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, પરદ્રવ્ય કે પર-ભાવમાં જે પ્રીતિ કરતા નથી, શરીરમાં રહેવા છતાં આકાશની માફક જે અલિપ્ત રહે છે, આત્માની શુદ્ધ પરિણતિને સાધીને પોતાના જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણોને આરાધે છે, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા રૂપ સમાધિમાં રહેવા જેમની અપ્રમત્ત જન્યુતિ છે, રાગદ્વેષથી જે શન્ય થયા છે, પરમાં જેની લય રહી નથી, અને પોતાના સ્વરૂપમાંજ જે મગ્ન છે એવા શુદ્ધ ઉપયોગવાળા મુનિરાજ છે.

મિથ્યા મત રીત ટારી, ભયો અણુવ્રતધારી,
 એકાદશ ભેદ ભારી હિરદૈ વહતુ હૈ;
 સેવા જિનરાજકી હૈ, યહૈ શિરતાજકી હૈ,
 ભક્તિ મુનિરાજકી હૈ ચિત્તમેં ચહતુ હૈ.
 વીસદ્દૈ નિવારી રીતિ ભોજન ન અશ્વપ્રીતિ,
 ઇન્દ્રિનિકા જીતી ચિત્ત ચિરતા ચહતુ હૈ.
 દયાભાવ સદા ધરૈ, મિત્રતા પ્રગટ કરૈ,
 પાપમલપંક હરૈ મુનિ યોં કહતુ હૈ. ૭

મિથ્યામતની શ્રદ્ધાને ટાળીને જે સમ્યગ્દર્શન યુક્ત થયા છે, અણુવ્રતને જેણે ધારણ કર્યાં છે, એકાદશ પ્રકારની પ્રતિમાના ભેદને

જે હૃદયમાં વહન કરે છે, તથા લોકના શિરોમણિ એવા વીતરાજની સેવા જે આદરે છે, મુનિરાજની ભક્તિને જે ચિત્તમાં ચાહે છે, બાવીસ પ્રકારના અભક્ષને ટાળી જે શુદ્ધ આહાર કરે છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં જેની આસક્તિ નથી, ઇન્દ્રિયોને છૂતીને જે ચિત્તમાં સ્થિરતાને ગ્રહણ કરે છે, દયાભાવ નિરંતર રાખે છે, સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે મૈત્રીભાવ પ્રગટ કરે છે અને પાપમલને દૂર કરે છે તેને મહા-મુનિઓ આવક કહે છે.

આતમસરૂપ ધ્રુવ નિર્મલ તત્વ જાની,
મહાવ્રતધારી વનમાંહિ જાહિ વસે હૈ;
મોહની જનિત જે જે વિકલપ જાલ હુતે,
તિનકા મિટાઈ નિજ અંતરંગ વસે હૈ.
મનરૂપ પવનસોં અચલ જાયો હૈ જ્ઞાન,
ધ્યાન લાઈ તાહીકે આનંદરસ રસે હૈ;
તજિ સમસંગ જાયે ગિરિ જ્યોં અડોલ અંગ.
તેઈ મુનિ જયવંત જગતમેં લસે હૈ. ૭

કર્મમલથી બિન અવિનાશી એવા પોતાના આત્મતત્વને જાણીને મહાવ્રતને ધારણ કરી જે વનમાં જઈ વસે છે. મોહથી ઉત્પન્ન થતી સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ જાળને ટાળીને જે અંતરંગમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિર થાય છે, મનરૂપ પવનથી ચળી ન શકે એવું જેમનું અચળ જ્ઞાન થયું છે, તેથી ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ જે આનંદરસને આસ્વાદે છે અને સર્વ બાહ્યઅંતર સંગને તજીને જે પર્વત સમાન અડોલ અંગને ધારણ કરે છે, તેવા મુનિરાજ આ જગતમાં જયવંત સૌભે છે.

પરમાણુ માત્ર પરવસ્તુસોં ન રાગભાવ,
વિષયકથાય જિ-હેં કમહી ન જાય હૈ;
મન વચ કાયકે વિકારકી ન જાયા રહી.
પાયા શુદ્ધ પદ તહાં ચિરભાવ થાય હૈ;

જિનકે વિલાસમેં વિનાશ દીસેં બંધહીકા,
સહજ પ્રકાશ હોઈ મોક્ષકા મિલાપ હૈ,
ધર્મકે જહાજ મુનિરાજ ગુનકે સમાજ,
અપને સ્વરૂપમેં બિરાજિ હૈ આપ હૈ. ૫

પરમાણુ માત્ર પણ પર વસ્તુ પ્રત્યે જેને રાગ ભાવ રહ્યો નથી,
વિષય કષાયનું જેને કદી આવરણ આવતું નથી, તેમજ મન વચન
કાયાના વિકારની છાયા સરખી પણ રહી નથી, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની
પ્રાપ્તિ થવાથી જેના સ્થિર ભાવ થયા છે, જેના વિલાસથી, વર્તનથી,
પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો નાશ જ થતો જાય છે, સહજ સ્વરૂપનો પ્રકાશ થતો
જાય છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવા ગુણના ધામરૂપ પોતાના
સ્વરૂપમાં પોતે બિરાજી રહ્યા છે તે મુનિરાજ છે.

પંથ વહે સરવઝ જહાં પ્રભુ, જીવ અજીવકે ભેદ બતૈયે,
પંથ વહે જી નિર્ગ્રન્થ મહામુનિ, દેખત રૂપ મહાસુખ પૈયે.
પંથ વહે જહું ગ્રંથ વિરોધ ન, આદિઓ અંતલોં એક લખૈયે;
પંથ વહે જહાં જીવદયાદૃષ, કર્મ ખપાઈકે સિદ્ધમેં જૈયે. ૨૩.
સુપંથ કુપંથ પચીસકા—

વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં પ્રભુ સર્વજ છે, વીતરાગ માર્ગ
તે છે કે જેમાં જીવ અજીવના ભેદ બતાવ્યા છે, વીતરાગ માર્ગ તે
છે કે જેમાં નિર્ગ્રન્થ મહામુનિઓ પ્રવર્તે છે, વીતરાગ માર્ગ તે છે કે
જેમાં આત્મસ્વરૂપનાં દર્શન વડે મહાસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, વીતરાગ
માર્ગ તે છે કે જેના શાસ્ત્રોમાં પૂર્વાપર અવિરોધપણું છે, વીતરાગ
માર્ગ તે છે કે જેમાં આદિ મધ્ય અને અંતમાં એક આત્માનોજ
લક્ષ છે, વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં જીવદયા રૂપ ધર્મ છે, વીતરાગ
માર્ગ તે છે કે જે વડે કર્મ ક્ષય કરી સિદ્ધ પદ પમાય છે.

પંથ વહે જહું સાધુ ચલે, સખ ચેતનકી ચરચા ચિત દેયે;
પંથ વહે જહું આપ વિરાજત, લોક અલોકકે ઈશ જી ગૈયે;

પંથ વહૈ પરમાન ચિદાનંદ, જાકે ચલે ભવબૂલ ન ઐયે;
પંથ વહૈ જહૈ મોક્ષકા મારગ, સુધે ચલે શિવલોકમે જૈયે. ૨૪.

વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં સાધુઓનું પ્રવર્તન છે, વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં ચેતનની સર્વ ક્રિયાની ચર્ચામાં ચિત્ત દેવાય છે, વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં આત્માજ પ્રકાશે છે, વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં લોક અલોકનો ઇશિ એવો શુદ્ધ આત્માજ ગાયો છે; વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં આત્માના આનંદને જ પ્રધાનપદે ગણ્યો છે, વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જેમાં પ્રવર્તવાથી ભવમાં જટકવા-રૂપ જૂલ દૂર થાય છે, વીતરાગ માર્ગ તે છે કે જ્યાં મોક્ષનો જ માર્ગ છે અને તેમાં સીધું ચાલવાથી ઉપદ્રવ રહિત એવું સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

સવૈયા—૩૧.

નરદેહ પાયે કહાં, પંડિત કહાયે કહા,
તીરથકે ન્હાયે કહા તીર તો ન જૈહૈરે;
લગ્નિછકે કમાયે કહા, અગ્નિછકે અધાયે કહા,
છત્રકે ધરાયે કહા છીનતા ન ઐહૈરે.
કેશકે મુંડાયે કહા, ભેષકે ખનાયે કહા,
જોખનકે આયે કહા જરાદૂ ન ખૈહૈરે;
ભમકો વિલાસ કહા દુર્જનમે વાસકહા,
આતમપ્રકાશ વિન પીછે પછિનૈહૈરે. ૯
અનિત્ય પચીસિકા

જો ભવસમુદ્રનો પાર ન પામ્યા તો મનુષ્ય દેહ મળ્યો તેથી શું? પંડિત કહેવાયા તેથી શું? અને તીર્થોએ સ્નાન કર્યા તેથી શું? જો કમને ક્ષીણ ન કરીએ તો લક્ષ્મી કમાયા તેથી શું? ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાથી શું? અને શીર પર છત્ર-ધરાવી છત્રપતિ થવાથી પણ શું? જો જરા મરણાદિને ટાળ્યાં નહિ તો કેશ મુંડાવ્યા તેથી શું?

આધુઆદિના વેષ ધર્યા તેથી શું? અને યૌવનપાણું પામ્યા તો તેથી પણ શું? અને જો આત્માનો પ્રકાશ એટલે આત્માજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન કરી તો મુસાફરીઓ કર્યાનું શું ફળ? કે દૂર દેશમાં અજાણ્યા માણસોમાં વસ્યાનું શું ફળ મળ્યું? (આન્તિના વિદ્યાસથી શું? કે દુર્જનોમાં વાસથી શું?) કારણુ તે અધું છતાં આખરે પસ્તાવું પડશે. કેમકે કરવા યોગ્ય તો એક આત્મજ્ઞાન જ છે તે તો ન થયું.

જોકે હોય ક્રોધ તાકે બોધકા ન લેશ કદ્દ,

જોકે ઉરમાન તાકે ગુરુકા ન જ્ઞાન હૈ.

જોકે મુખ માયા વસે તાકે પાપ કેઇ લશે,

લોભકે ધરૈયા તાકા આરતકા ધ્યાન દૈ;

ચારોં ચે કષાય સુ તૌ દુર્ગતિ લે જાય 'ભૈયા,'

ઇહાં ન વસાય કષ્ટુ જોર અલ પ્રાન હૈ.

આતમ અધાર એક સમ્યક પ્રકાર લશે,

યાહી તે આધાર નિજ થાન દરમ્યાન હૈ. ૨૩

અષ્ટ કર્મકી ચૌપાઇ.

જેના હૃદયમાં ક્રોધ હોય છે તેને બોધનો લેશ લાભ થતો નથી, જેના હૃદયમાં માન હોય છે તેને ગુરુજનોનું કે પૂજવા યોગ્ય પુરુષોનું ઓળખાણ કે જ્ઞાન થતું નથી, રહેતું નથી; જેના અંતરમાં માયા કપટ છે અને મુખથી મીઠાં વચન બોલે છે તે કેટલાંય પાપ સેવે છે, અને જેના હૃદયમાં લોભ છે તે નિરંતર આર્તધ્યાન આરાધે છે. ભૈયા ભગવતીદાસજી કહે છે કે હૈ ભાઇ! આ ચારે કષાયો દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે, ત્યાં જીવ પરવશ છે તેનું જીવ જોર કેઇ ચાલતું નથી માટે આત્માનો આધાર તો માત્ર એક સમ્યક્ત્વજ્ઞ શોભે છે. કે જેના આધારે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પમાય છે.

છાપે.

જો અરહંત સુજીવ, જીવ સખ સિદ્ધ ભણિજો,

આચારજ પુન જીવ, જીવ ઉવઝાય ગણિજો,

સાધુ પુરુષ સખ જીવ, જીવ ચેતન પદ રાજે,
સોં તેરે ઘટ નિકટ, દેખ નિજ શુદ્ધ ખિરાજે.

સખ જીવ દ્રવ્ય નય એકસે, કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપમય;
તસ ખ્યાન કરહુ હો લખ્ય જન, જો પાવહુ પદવી અખય. ૧૧
જિનધર્મ પચીસિકા

જે અરહંત છે તે ઉત્તમ આત્મા છે, સર્વ સિદ્ધ છે તે પણ
આત્મા છે, આચાર્ય છે તે પણ આત્મા છે, ઉપાધ્યાય છે તે પણ
આત્મા છે સર્વ સાધુ પુરુષો છે તે પણ આત્મા છે, ચૈતન્યપદે
ખિરાજતા સર્વે જીવો છે, તેવુંજ તારું શુદ્ધ સ્વરૂપ તારા હૃદયમાં
ખિરાજે છે તેને તું નિહાળ! શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી સર્વે જીવો સિદ્ધ
સમાન કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપમય છે. હે લખ્ય! જો અક્ષય મોક્ષ પદને
પામવા ઇચ્છા હોય તો તે શુદ્ધ કેવલ જ્ઞાન સ્વરૂપ જીવ દ્રવ્યનું
ખ્યાન કર.

સવૈયા ૨૩.

જો જિનદેવકી સેવ કરૈ જગ, તા જિનદેવસો આપ નિહારૈ
જો શિવલોક વસૈ પરમાત્મ, તાસમ આત્મ શુદ્ધ વિચારૈ;
આપમેં આપ લખૈ અપનો પદ, પાપરુ પુણ્ય કહૂં નિરવારૈ;
સો જિનદેવકો સેવક હૈ જિય, જો ઇંદ્રિ ભાંતિ ક્રિયા કરતારૈ. ૧૨
જિન ધર્મ પચીસિકા

આ જગતને વિષે જે વીતરાગ દેવની સેવા કરે છે તે વીતરાગ
દેવ સમાન પોતાને જીવે, સિદ્ધલોકને વિષે મુક્ત પરમાત્મા ખિરાજે
છે તે સમાન પોતાનો આત્મા શુદ્ધ છે એમ વિચારે, પોતાના સ્વરૂપમાં
પોતે પોતાના આત્માનો લક્ષ પામે અને પાપ અને પુણ્ય બંને દૂર
કરે તેજ જિનદેવનો સેવક છે.

સવૈયા—૨૩.

એક જીવ દ્રવ્યમેં અનંત ગુણ વિજ્ઞમાન
એક એક ગુણમેં અનંત શક્તિ દેખિયે,

જ્ઞાનકા નિહારિયે તો પાર યાકો કહું નહિં,
 લોક ઓ અલોક સખ યાહીમેં વિશેખિયે.
 દર્શનકી ઓર નેં વિલોકિયે તો વહે નેર.
 છહાં દ્રવ્ય બિન બિન વિઘ્નમાન ચેખિયે;
 ચારિતસોં ચિરતા અનંતકાલ ચિરરૂપ,
 ઐસે હી અનંત ગુણુ લેયા સખ લેખિયે. ૧૩.
 જિન ધર્મ પચીસિકા.

એક જીવદ્રવ્યમાં અનંત ગુણુ વિઘ્નમાન છે, પ્રત્યેક ગુણુમાં અનંત શક્તિ દેખાય છે; જ્ઞાનગુણુને નેષ્ટએ તો તેનો પાર જણાતો નથી, લોક અલોક સર્વ તેમાં દેખાય છે; દર્શન ગુણુ તરફ દ્રષ્ટિ દ્રષ્ટ્યે તો તેનું મહાત્મ્ય જણાય છે, તેનાથી છએ દ્રવ્યો બિન્ન બિન્ન વિઘ્નમાન દેખાય છે; ચારિત્રગુણુ કરી આત્મસ્વરૂપમાં અનંતકાળ પર્યંત સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે; લેયા ભગવતીદાસજી કહે છે કે હે ભાષ! આત્માના એવા અનંત ગુણુ છે તેનો લક્ષ કરો.

મહામંત્ર યહૈ સાર પંચ ધર્મ નમસ્કાર,
 ભૌજલ ઉતારૈ પાર બબ્બકા આધાર હૈ.
 વિઘ્નકા વિનાશ કરૈ પાપકર્મ નાશકરૈ,
 આતમ પ્રકાશ કરૈ પૂરવકા સાર હૈ.
 દુઃખ ચકચૂર કરૈ, દુર્જનકા દૂર કરૈ.
 સુખ ભરપૂર કરૈ, પરમ ઉદાર હૈ;
 તિહું લોક તારનકા આત્મા સુધારનકા,
 જ્ઞાન વિસ્તારનકા યહૈ નમસ્કાર હૈ. ૫.
 સુશુદ્ધિ ચોવીસી.

પંચ નમસ્કાર મંત્ર એ સારરૂપ મહામંત્ર છે, ભવજળા પાર ઉતારનાર છે, બબ્બ જીવોને પરમ આધારરૂપ છે, વિઘ્નોના વિનાશ કરનાર છે, પાપકર્મોના નાશ કરનાર છે, આત્માનો પ્રકાશ કરનાર છે, ચૌદ પૂર્વોનો સાર છે, દુઃખને ચકચૂર કરનાર છે, દુર્જનોને દૂર કરનાર

છે, સુખથી પરિપૂર્ણ કરનાર છે અને પરમ ઉદાર છે, ત્રણ લોકને તારવાને, આત્માને શુદ્ધ કરવાને અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવાને માટે એ નમસ્કાર મંત્ર કારણરૂપ છે.

છંદઃપદ્ય.

દુર્વિધિ પરિગ્રહ ત્યાગ, ત્યાગ પુનિ પ્રકૃતિ પંચદશ;
ગદહિં મહા વ્રત ભાર, લહહિં નિજ સાર શુદ્ધ રસ.
ધરહિં સુધ્યાન પ્રધાન, જ્ઞાન અમૃત રસ ચક્રખર્હિં;
સહહિં પરીષદ જોર, વ્રતનિજ નીકે રકખર્હિં.
પુનિ ચઢહિં શ્રેણી ગુણ થાનપથ, કેવલ પદ પ્રાપતિ કરહિં.

સત ચરણ કમળ વંદન કરત, પાપ પુંજ પંકતિ હરહિં. ૧૧

બાલ અને અવ્યંતર બંને પ્રકારના પરિગ્રહનો જે ત્યાગ કરે છે, પંદર પ્રકૃતિનો નાશ કરે છે, પાંચ મહાવ્રતના ભારને ગ્રહણ કરે છે, આત્માના સર્વોત્કૃષ્ટ શુદ્ધ શાંત રસને અનુભવે છે, ઉત્તમ ધ્યાનને પાવે છે, જ્ઞાન અમૃત રસને આસ્વાદે છે, પરિષદના જોરને સુદૃઢપણે સહન કરે છે, પોતાનાં વ્રતને સારી રીતે પાળે છે અને ગુણસ્થાનકરૂપ માર્ગની શ્રેણીએ ચઢીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે એવા પરમપુરુષનાં ચરણકમળને વંદન કરી આપણે પાપપુંજનો ક્ષય કરીએ.

સંવેષા-૩૧.

ભરમકી રીતિ બાની પરમસોં પ્રીતિ ઠાની,

ધરમકી બાત જાની ખ્યાવત ધરી ધરી;

જિનકી બખાની વાની સોઈ ઉર નીકે આની,

નિહચૈં ઠહરાની દહ હવેં કે ખરી ખરી;

નિજ નિધિ પહચાની તથ બયો બહાગાની,

શિવલોકકી નિશાની આપમેં ધરી ધરી;

બૌધિતિ વિદ્યાની અરિસતા જુ હઠાની,

તથ બયો શુદ્ધ પ્રાની જિન વૈસી જે કરી કરી. ૧

આતિની રીતિને પરિહરી, પરમ તત્વરૂપ એવું પોતાનું સહજ આત્મસ્વરૂપ તેની સાથે પ્રીતિ થઇ. ધર્મની વાત જાણી વારંવાર તેનું ધ્યાન કર્યું, વીતરાગની વાણીને સર્વોત્કૃષ્ટ જાણી તેને હૃદયમાં સારી રીતે ગ્રહણ કરી અને તેજ સંપૂર્ણ સત્ય છે એમ નિશ્ચયપણે હૃદયમાં સ્થિર કરી. પોતાના અક્ષય નિધિની ઓગખાણુ થઇ, ત્યારે આત્મા બ્રહ્મજ્ઞાની થયો. મોક્ષની નિશાની (જિનમુદ્રા)ને પોતાનામાં ધારણુ કરી 'ભવસ્થિતિ'નો નાશ કર્યો અને કર્મશત્રુની શક્તિને ક્ષીણુ કરી ત્યારે સંસારી આત્મા શુદ્ધ પરમાત્મારૂપ થયો એવી ક્રિયા જોણે કરી તેણેજ કરવા યોગ્ય સર્વ કર્યું.

અન્તિમ મંગળ અને પ્રશસ્તિ.

મંગલકર અરિહંત પદ, મંગલ સિદ્ધ મહાન;	
મંગલકર આચાર્યપદ, મંગલ પાઠક જાણુ.	૧
મંગલ મુનિ નિર્ગથ છે, પંચ પરમ પદ ત્રાણુ;	
ભક્તિ કરે ગુણુ ઉર ધરે, પામે નિજ કૃત્ત્યાણુ.	૨
સહજ સમાધિ દશામયી, છે આતમ અવિકાર;	
જ્ઞાન દષ્ટિ સુખ વીર્યમય, પરમ બ્રહ્મ સુખકાર.	૩
કર્મ આઠ જ્યાં છે નહીં, નથી શરીર મલિન;	
રાગદ્વેષ મોહાદિની. નહીં વ્યથા, નહિ ક્ષીણુ.	૪
પરમાતમ પરમેશ્વ જિન, પરમ બ્રહ્મ ભગવાન;	
આતમરામ સદા સુખી, ગુણુ અનંત છુતિમાન.	૫
જે જાણે નિજ દ્રવ્યને, શુદ્ધ સિદ્ધ સમ સાર;	
કરે રમણુ તત્ક્લીન થઈ, પામે ગુણુ અવિકાર.	૬
આતમજ્ઞાન વિલાસથી, સુખી હોય આ જીવ;	
ભવ દુઃખસુખમાં સમ રહે, સમતા લહે અતીવ.	૭
હોય ગૃહસ્થી કે મુનિ, જે જાણે અધ્યાત્મ;	
નરભવ તેજ સફળ કરે, ચાખે રસ નિજ આત્મ.	૮

આત્મજ્ઞાન વિચારથી, જમનાટકના રંગ;
 દેખે છે યાત્રી સદા, ન્યારા રહી અસંગ. ૯
 હોય ધનિક ધનહીન વા, સેવક સ્વામી કોય;
 સદા સુખી અધ્યાત્મથી, દુઃખી કદી નવ હોય. ૧૦
 જાણે સઉ જગજીવને, નિજસમ જાત સમાન;
 મૈત્રી ભાવ ધરે સદા, કરે સહાય તણ માન. ૧૧
 દુઃખી ક્ષુધાતુર રોગીને, દેખી કરજીવાંત;
 મદદ કરે દુઃખ દૂર કરે, ધરી વિનય હરખંત. ૧૨
 ધર્મી સદ્ગુણી તત્ત્વવિદ્ દેખી પ્રસન્ન અપાર;
 ગુણગ્રાહી સર્જન સદા, પ્રમોદ ભાવના સાર. ૧૩
 વિનયહીન આગ્રહીપ્રતિ, ધરે ઉપેક્ષા ભાવ;
 દ્વેષભાવ ચિત્ત ના ધરે, એ સમ્યક્ત્વ સ્વભાવ. ૧૪
 પર ઉપકાર સ્વભાવથી, કરે, વૃક્ષ સમ સાર;
 અથવા સરિતા યારિ સમ, કરે દાન, ઉપકાર. ૧૫
 લક્ષ્મી બળ અધિકાર સૌ, આને પરહિત કાળ;
 મહો લક્ષ્મણ સમ્યક્ત્વીનાં, તણ સુજન જન લાજ. ૧૬
 દેશ-જાતિ-જન-જમતહિત, કરે સ્પૃહા વિષ્ણુ આપ;
 મહિમા સમ્યજ્ઞાનનો, પ્રમટે હૃદય અમાપ. ૧૭
 લાજ કાનિમાં સમ રહે, જીવન મરણ સમાન;
 સમકીર્તિ સમભાવથી, કરે કર્મની હાણ. ૧૮
 સહજ પરમ સુખ આપ ગુણ, સદા આપમાં માન;
 જાણે જો નિજ આત્મને, પામે સુખ, અધકાણ. ૧૯
 તેના સાધન-કથનરૂપ, લખ્યો મન્ય ધરી ખંત;
 રૂચિ ધારી અધ્યાત્મની, ભણો સુણો હરખંત. ૨૦
 આપજ સાધન સાધ્ય છે, આપજ શિવપથ જય;
 આપજ શિવમય માય છે, આપજ આપ સમાય. ૨૧
 ધર્મ આપમાંથી વસે, આપજ ધર્મી જાણ;

- ધર્મી આત્મા મુક્તિપથ, તેજ મુક્ત સુખખાણુ. ૨૨
 આત્મતત્વ જાણી બની જ્ઞાની રહો સદાય;
 શ્રમદમ આતમ ધ્યાનથી, કર્મબંધ ક્ષય થાય. ૨૩
 થાય નિરંજન સિદ્ધ પ્રભુ, પરમાતમ યતિનાથ;
 નિત્ય સુખી બાધા રહિત, મૂરત વિણુ જગનાથ. ૨૪
 કવિવર શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર, કીધાં શત અવધાન;
 ગુર્જર ભૂ ભૂષિત કરી, પ્રગટ કર્યું નિજજ્ઞાન. ૨૫
 અભ્યાસી જિનશાસ્ત્રના, અધ્યાતમ રૂચિવાન;
 નિશ્ચયનયના મનનથી, પ્રગટયો સમ્યગ્બાણુ. ૨૬
 સહજનંદ વિલાસમાં, રત્નત્રય સુખેધામ,
 પામી જન્મ સફળ કર્યો, સ્વરૂપે રમતા રામ. ૨૭
 દિવ્ય જ્યોતિ નિજ તત્ત્વની, પ્રગટી પરમ ઉદ્ધામ;
 વાણી અમૃતરસસભી, બુધ જનમન વિશ્રામ. ૨૮
 વ્યવહારે બહુ રાચતા, ક્રિયાકાંડમાં લીન;
 આતમ લક્ષ લક્ષ્યા વિના, કહે સાધુ સંગ લીન. ૨૯
 આતમ તત્ત્વ સન્મુખ કર્યાં, કર્યો માર્ગ ઉદ્ધાર;
 નિજનંદ રસ પાનથી, હર્ષિત અધિક અપાર. ૩૦
 સ્થાનકવાસી સાધુવર, બહુ વ્યવહાર પ્રવીણુ;
 નિશ્ચયપથ જ્ઞાતા નહીં, બાહિર તપમાં લીન. ૩૧
 તે શ્રીમદ્ સુપસાયથી, પામ્યા તત્ત્વ અસંગ;
 શ્રીમદ્ શિષ્ય શિરોમણિ, શ્રી લધુરાજ અભંગ. ૩૨
 શ્રીમદ્દની પશ્ચાત્ બહુ, કર્યો પ્રકાશ સ્વતત્ત્વ;
 બહુ જન શિવ મારગ વળ્યા, તણ સ્વકલ્પિત તત્ત્વ. ૩૩
 આણુંદ પાસ અગાસમાં, આશ્રમ રમ્ય સુહાય;
 નામ સનાતન જૈન ત્યાં, દીધું સકલ સુખદાય. ૩૪
 શ્રી જિનમંદિર ત્યાં લસે, બંને એકજ સ્થાન;
 દિગંબરી શ્વેતાંબરી, સાધે સૌ કલ્યાણુ. ૩૫

સર્વ ધર્મ પુસ્તક મળે, અધ્યાતમ રસયોગ;
 ભણે બહુ નરનારી ત્યાં, બાણે મારગ મોક્ષ. ૩૬
 દિન દિન બોધામૃતતણી, વર્ષા કરે મહાન;
 શ્રી લક્ષ્મણ દયાનિધિ, મુણે ભવ્ય દર્ષ કાન. ૩૭
 'બહુ વાર સંગતિ મળી, મહારાજ લક્ષ્મણ;
 અધ્યાતમ ચર્યા ચક્રી, થયું સુ આતમકાજ. ૩૮
 સહજ મુખ સાધન નિમિત્ત, આર્ય ઋષિનાં વાક્ય;
 જો સંગ્રહ તેનો બને, બાણે ભવિક મહાભાગ્ય. ૩૯
 એવી ઇચ્છા ઉર ધરી, લખ્યો ગ્રન્થ આ સાર;
 બૂલ ચૂક વિદ્વંજીનો, શુદ્ધ કરો, ધરી પ્યાર. ૪૦
 લેખક નામ નિક્ષેપથી, છે શીતલ પરસાદ;
 લક્ષ્મણપુરવાસી મહી, ફરે, હરે પરમાદ. ૪૧
 બ્રહ્મચારી શ્રાવક કહે લોકવેષ અનુસાર;
 શ્રી જિન આગમ જોઈને, વર્તે કંઈ ઉર પ્યાર. ૪૨
 જીવન વય અનુમાનમાં, અમરાવતિ પુરમાંહિ;
 વર્ષાકાળ વિતાવિયો, બહુ શ્રાવક સંગ ત્યાહિ. ૪૩
 સિંધઈ પનાલાલજી, પ્રેક્ષિસર હીરાલાલ;
 શ્રી જમનાપરસાદ છે, સમજજી ચિત્ત રસાળ. ૪૪
 સાધર્મી જન સંગમાં, વીત્યો કાળ સમસ્ત;
 લખ્યો ગ્રન્થ આ નિજ હિતે જ્ઞાન ધ્યાન મન મસ્ત. ૪૫
 આશ્વિન સુદ આઠમ દિને. ભોમવાર શુભ પૂર્ણ;
 વીરમુક્તિ સંવત તદા, ચોવીસસાઠ અપૂર્ણ. ૪૬
 ઝોગણીસો એકાણ્ણ તે, વિક્રમ વર્ષ ગણીશ,
 સોળમી ઝાકટોબર સને, ઝોગણીસો ચોત્રીસ. ૪૭
 જગજન ભાવ ઉદ્ધાસથી, બાણે મુણે એ સાર;
 મનન કરો ધારણ કરો, લહો તત્ત્વ અવિકાર. ૪૮

અનુવાદકની પ્રશસ્તિ:-

(હરિગીત)

આ ત્રય શ્રી શીતલપ્રસાદે મૂળ હિન્દીમાં રચ્યો;
અનુવાદ ગુર્જરી વાણીમાં નિજ પરહિતાથે અહિં કર્યો.
એ ઓગણીસો બાણ્ય વિક્રમ વર્ષમાં પૂરણ થયો,
સુ વસંતપંચમીને દિને, પ્રભુચરણ પુષ્પાંજલિ બન્ધ્યો; ૧

ગુરુ રાજ શરણે, સંત ચરણે, દિવ્ય આશ્રમ ધામમાં;
સન્માર્ગ સાધક સંગમાં, સત્સંગ રંગ તરંગમાં.
તેનું શ્રવણ વાંચન મનન, પરિણમન હૃદમાં આદરો;
નિજ સહજ સુખ સંપત્તિ, શાશ્વત શાંતિસદૃશ સદા વરો. ૨

અંતિમ મંચળમાં નમું, ગુરુ રાજચન્દ્ર કૃપાનિધિ;
જે સહજ સુખ સિદ્ધિ વર્ષા, વળી તર્યા દુઃખલવોદધિ,
રાગાદિ વળી જીવનમુક્ત દશાવિષે ઉચિત થયા;
પીતરામ માર્ગ પ્રકાશીને, સહજાત્મરૂપે સ્થિર થ્યા. ૩

સંવત ૧૯૯૨ના મહા સુદ પંચમી. (વસંતપંચમી). તા. ૨૮-૧-૧૯૩૬

શ્રી સહજ સુખ સાધન સંપૂર્ણ.

શ્રીસદ્ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ ।

